ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XI

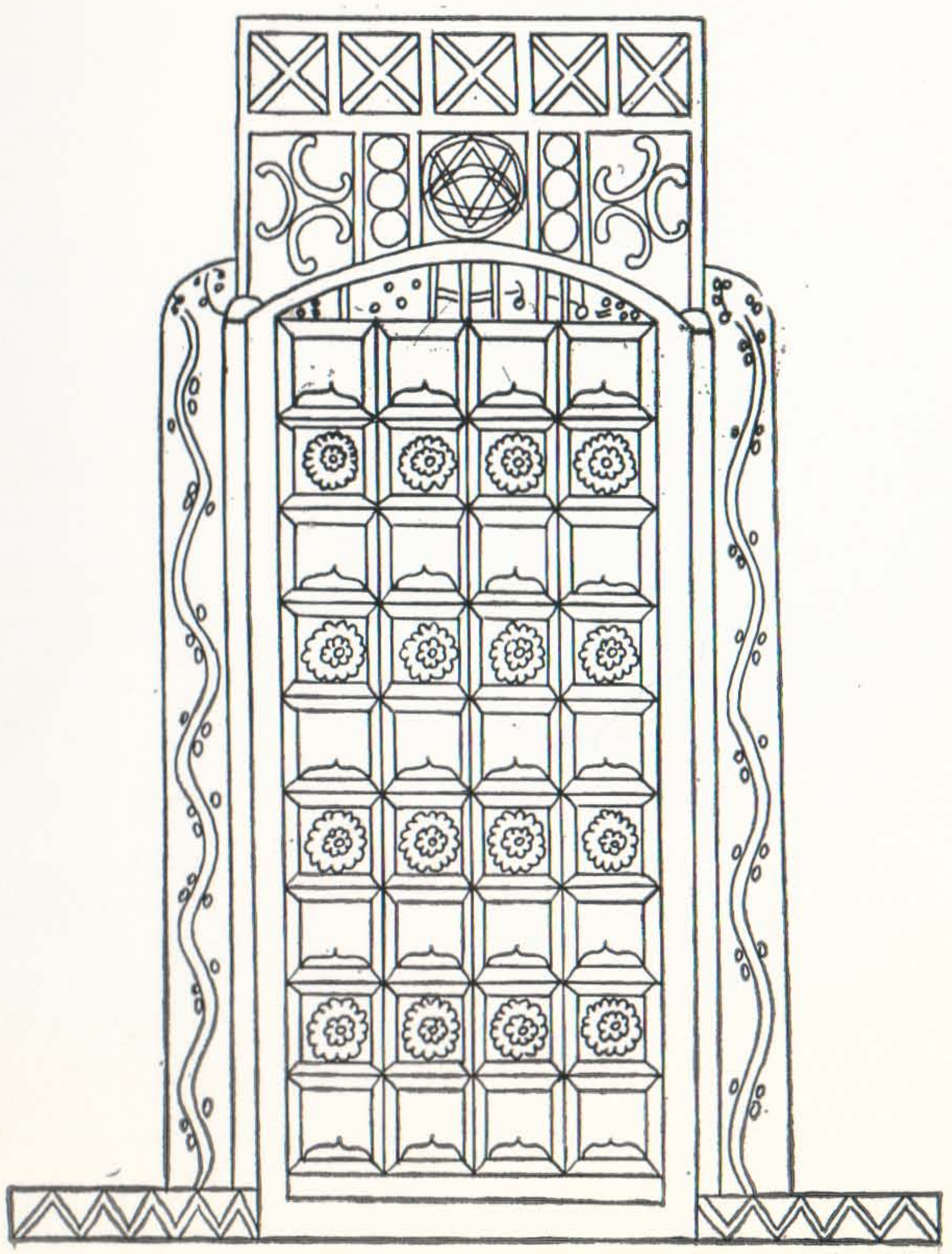

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XI

ВРАЊЕ, 1975.

BULLETIN
DU MUSÉE DE VRANJE
TOME XI

Власник и издавач
Propriétaire et éditeur
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ВРАЊЕ

Уређује
УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Rédige par le Comité
de rédaction

Стевановић Владимир, Паламаревић Олгица,
Митровић Миодраг и Вукановић Татомир

Одговорни уредник
Rédacteur

Т. П. Вукановић

Штампа — Imprimerie
Графички завод „Гоце Делчев“
Скопје

САДРЖАЈ — TABLE DES MATIÈRES

Страна — Page

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Т. П. Вукановић

Насеља у Србији у доба првог српског устанка 1804—1813. год. 1

T. P. Vukanović

Les habitats en Serbie pendant la Première insurrection serbe (1804—1813) 172

Б. Храбак

Арбанашки устанци 1912. године 173

Dr B. Hrabak

Les insurrections albanaises en 1912 374

Mr Jahi Murati

Savremene socijalno-geografske i ekonomske karakteristike preševske komune 377

Mr Jahi Murati

Present Social, Geographic and Economic Characteristics of the Preševo Community 428

Др Момчило Златановић

Народне песме о качацима на југу Србије 431

М. Златанович

Песни о качаках (разбойниках) 461

PRILOZI

T. P. Vukanović

Le serpent comme application sur la plastique néolithique dans les régions centrales balkaniques 463

II

Т. П. Вукановић

Змија као апликација на неолитској пластици централног Балкана 473

Др Андрија Лаиновић

Револуционарна ситуација у Мађарској 1919. године на основу неких француских података 481

Dr A. Lainović

Le situation révolutionnaire en Hongrie en 1919 sur la base de quelques documents fraçais 508

Др Момчило Златановић

Епске песме и гуслари у врањском крају 509

М. Златанович

Епические песни и гусляры в враньском крае 521

БИБЛИОГРАФИЈА

Др Владимир Јовичић

Прилози са тематиком из области уређења државе, законодавства, права, економије, политике и финансија у часопису Отаџбина (1875—1892) 523

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Т. П. Вукановић

Милош Благојевић: Земљорадња у средњовековној Србији. Издање Историјског института. Београд, 1973 529

Jusuf Đulderan

Olga Zirojević: Tursko vojno uređenje u Srbiji 1459—1683. Izdanje Istorijskog instituta. Beograd, 1974 533

Вера Ценић

Аница Шаулић: А. П. Чехов. Београд, 1974 534

Миљана Радовановић

Невена Крстић: Заједнички мотиви у хиљаду и једној ноћи и у Вуковој збирци народних приповедака и песама. „Прилози за оријенталну филологију“, XVII—XIX, 1968—69. Сарајево, 1973. 335

Јован Јањић

Др Момчило Златановић: Сија звезда. Издала „Градина“. Ниш. 1974. 537

Т. П. ВУКАНОВИЋ

НАСЕЉА У СРБИЈИ У ДОБА ПРВОГ СРПСКОГ УСТАНКА 1804 — 1813. ГОД.

УВОД

Насеља у Србији у доба првог српског устанка 1804 — 1813. год. чине посебно поглавље у историјској прошлости Србије. Колико нам је познато, свеобухватно овај проблем у науци до сада није сагледан.[1] На овоме месту покушаћемо да овај проблем сагледамо у целини, и то са гледишта историјске географије и историјске етнологије.

Дакако, и код проучавања насеља у Србији за време првог српског устанка 1804 — 1813. године, морамо се сетити речи оштроумног Св. Марковића, који је говорећи о овој знаменитој српској револуцији, између осталога рекао следеће: „Ко проучи историју српске револуције у почетку овог столећа (XIX столеће) мора увидети да ту није учињена промена власти, подела државног земљишта и уопште њена промена политичка, већ је том приликом учињена дубока друштвена револуција, која је из корена изменила строј српског друштва под Турцима, па је захватила и саме појмове српског народа“.[2] Сматрамо да ће и овако дата ова наша расправа о насељима устаничке Србије у доба првог устанка, бити од користи науци, а колико смо у томе успели, оцениће читаоци.

---

[1] За овај проблем упућујемо на следећу литературу: *М. С. Филиповић:* Село у Србији крајем 18. и почетком 19. века. Географски лик Србије у доба првог устанка. Београд, 1954, стр. 74—87; *Д. Поповић:* Београд за време Карађорђева устанка. Нав. дело, стр. 90—100; *Т. П. Вукановић:* Управна подела устаничке територије (1804—1913). Прилози статистичком изучавању првог српског устанка. Београд, 1955, стр. 51—88.

[2] *С. Марковић:* Србија на Истоку. Нови Сад, 1872, стр. 1

I. ЗЕМЉА, ОБЛАСТИ, ПРЕДЕЛИ, ПОВРШИНА И ГРАНИЦЕ СРБИЈЕ У ДОБА ПРВОГ УСТАНКА

У доба првог устанка 1804 — 1813. год. Србија је обухватала цео београдски пашалук, а уз то Јадар и Рађевину на западу, ибарску долину и делове Копаоника и Рогозне на југу и источну Србију на истоку. Отприлике речено, границе Србије у доба првог српског устанка ишле су следећом линијом. На северу Дунавом од Београда до Оршаве и Савом од ушћа Дрине у Саву до Београда. Западну границу чини Дрина од ушћа у Саву до пред Лешницу, а затим планине Цер и Влашић. Одатле је граница ишла из Крупња, враћајући се на Дрину, па је њоме ишла до Бајине Баште, одакле је скретала на ЈИ до Чајетине, Од Чајетине, граница је ишла планинским венцима, пролазила је јужно од Краљева (ондашњи Карановац), обухватајући Лепосавић на домаку рудника Трепче, и испред Крушевца излазила је на Западну Мораву. На истоку је граница ишла Великом Моравом од Ћуприје, одатле је скретала на СИ, преко Голубинске планине, Дели Јована и Мироча и излазила је на Дунав према Оршави.[3] У овим границама, површина устаничке Србије износила је 37950 км², а густина насељености била је око 13,2 становника на 1 км². Према томе, устаничка Србија у раздобљу 1804 — 1813. године била је веома слабо насељена. Међу свим накијама устаничке Србије, јагодинска нахија имала је најгушћу насељеност.[4]

Територија Србије у наведеним границама, у доба првог српског устанка 1804 — 1813. год., углавном представља низ пространих и благо нагнутих површи и тераса, које се степенасто спуштају према Сави и Дунаву. Неколико река и бројне речице и потоци, усекли су се у те површи и терасе.[5] У овој земљи могу се издвојити неколико

---

[3] *Д. Пантелић*, Присаједињење „отргнутих крајева Србије пре 100 година", — Браство XXVII (1933), 51; *Ст. Новаковић*, Устанак на дахије, Београд, 1904, 149; *Б. Дробњаковић*, Становништво у Србији за време првог устанка. — Географски лик Србије у доба првог устанка, Београд, 1954, 36; *Т. П. Вукановић:* Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804—1913, год. Врањски гласник књ. IV. Врање, 1968, стр. 2.

Ст. Новаковић, по В. Караџићу, поставља границе Србије у доба првог устанка овако: „Границе су пашалука, међутим, биле у неколико раширене у нишки и лесковачки пашалук. Босански Јадар је био добио неку аутономију. Уговором међу Карађорђем и Ибрахим — пашом од 2 септембра 1806 (до 1807. год.), године 1806. границе су према видинском пашалуку утврђене развођем Ресаве и тимочким притокама, висовима на Исток од Добре, где су и сад границе тимочког округа. Али је Пореч (острво) остао у српским рукама, тако да је у ствари граница ипак била даље к истоку од Добре. Цео пак београдски пашалук већ се био претворио у нову Србију". — Васкрс Србије, Београд, 1904, 93. Упореди *исти:* Устанак на дахије, 198—199, *Вук Ст. Караџић*, Скупљени историски и етнографски списи, I, Београд, 1898, 168, 198—199; О границама, површини територије и густини насељености Карађорђеве Србије (1804—1313) види *Ј. Гинић*, Територија и насељеност устаничке Србије. — Прилози статистичком изучавању првог српског устанка (1804—1813. год.) Београд, 1955, 27—36.

[4] *Т. П. Вукановић:* нав. рад, стр. 5.

[5] *Ј. Цвијић*, Балканско полуострво и јужнословенске земње, I. Београд, 1922, 62—73; упор. *М. С. Филиповић*, Село у Србији крајем 18. и почетком 19. века. Географски лик Србије у доба првог устанка (1954), 75; *Т. П. Вукановић*: на нав. месту.

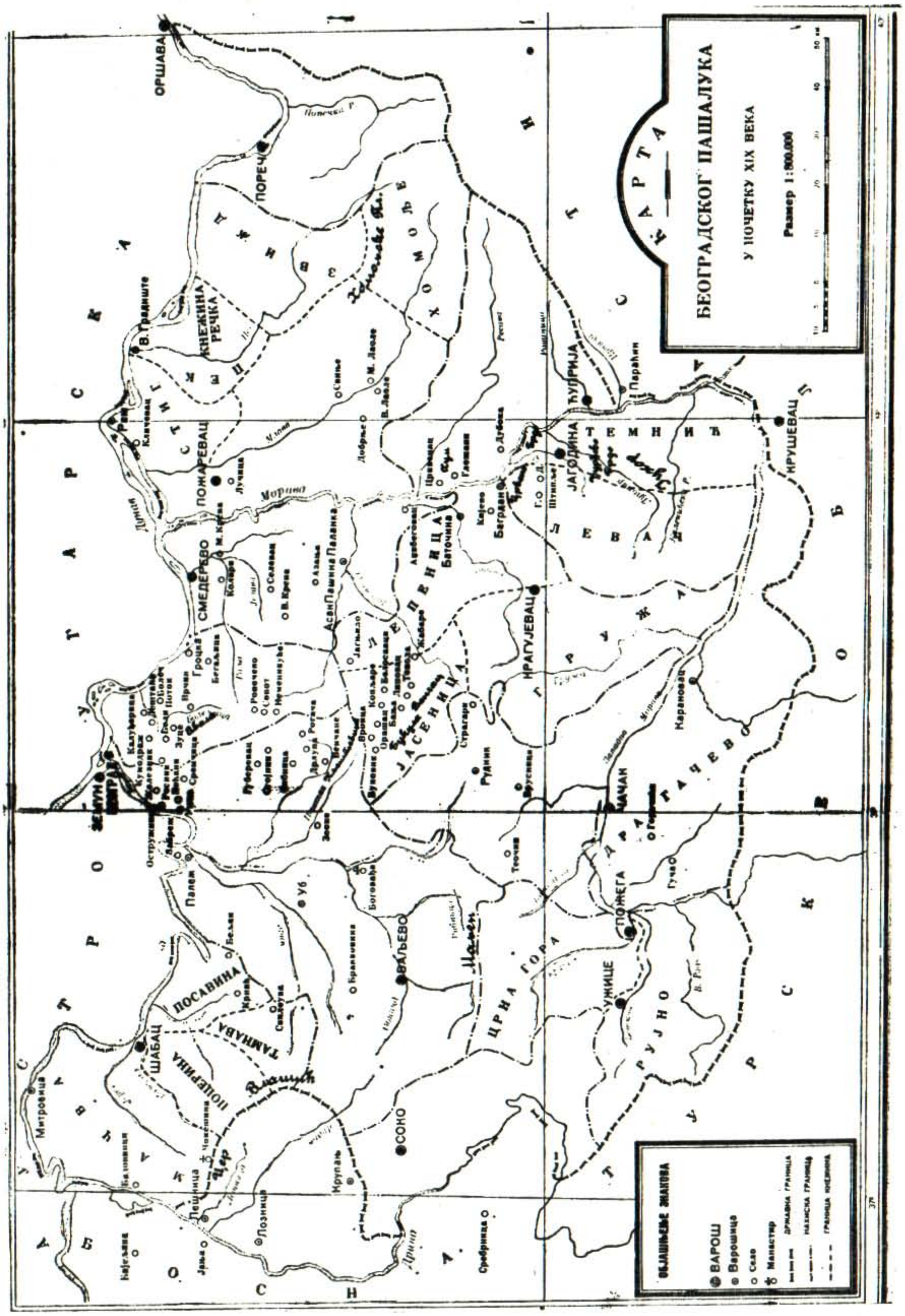
БЕОГРАДСКОГ ПАШАЛУКА
У ПОЧЕТКУ XIX ВЕКА
Размер 1:800.000
ОБЈАШЊЕЊЕ ЗНАКОВА
ВАРОШ
Варошица
Село
Манастир
ДРЖАВНА ГРАНИЦА
НАХИЈСКА ГРАНИЦА
ГРАНИЦА КНЕЖИНА
ОРШАВА
ПОРЕЧ
КНЕЖАЧКА РЕЧКА
ПОЖАРЕВАЦ
СМЕДЕРЕВО
ЗЕМУН
ЉУБИЈА
ЈАГОДИНА
КРУШЕВАЦ
КРАГУЈЕВАЦ
ЧАЧАК
ПОЖЕГА
УЖИЦЕ
ВАЉЕВО
ШАБАЦ
СОКО
ЦРНА ГОРА
ПОСАВИНА
ТАМНАВА
ПОЦЕРИНА
ЈАСЕНИЦА
ЛЕВАЧКА
ТЕМНИЋ
ДРАГАЧЕВО
РУЈНО
ЛОЗНИЦА
СРЕБРНИЦА
ЈАБОСНА

већих предеоних целина. Наиме, на првом месту долазе плодне алувијалне равни око река Дрине, Колубаре, Млаве, Мораве и Пека. Другу већу географску целину чине побрђа Шумадије и западне Србије, „Која су такође врло повољна за разне биљне културе“. Трећу чине два планинска краја, од којих се један налази у источној, а други у југоисточној Србији.[6]

Цела је Србија у доба првог српског устанка била под шумама „Осим некојих камењака по великим брдима, и мјеста, куд су села и вароши, зарасла у шуму, понајвише храстову и букову“,[7] а потом „грабову, љескову, липову, брезову, а горе по великим брдима к Босни и Херцеговини, као и к Бугарској и Македонији, има и јелове борове“.[8] Кроз шуме Србије у доба првог устанка гдешто ни пешак није могао проћи, „а то ли коњаник“.[9] Због огромних шума, један велики део Србије, који је захватао нахије: београдску, јагодинску, крагујевачку, рудничку и смедеревску, назвао се Шумадидја.[10] Богатство шума Србије онога времена описују многи њени посетиоци,[11] а Ламартин их 1833. год. пореди с шумама Северне Америке.[12] У доба првог српског устанка, шуме су биле Србима „природни и неприступачни градови“.[13] Отуда није чудо што се у народу ондашњег и нешто каснијег времана гајио општи култ стабала. „Свако од ових дрвета је по један Србин. Свако од ових дрвета је војни друг. Сећи храстове, то значи убијати људе. У Србији дрвеће и људи су пријатељи“, каже Ламартин.[14]

---

[6] *М. Лутовац,* Привредно-географске прилике и саобраћајне везе Србије у доба првог устанка. — Географски лик Србије у доба првог устанка (1954), 53; *Т. П. Вукановић:* на нав. месту.

[7] *Вук Ст. Караџић,* Даница за 1827, 27; *Т. П. Вукановић:* на нав. месту.

[8] *Н. Радојчић,* Географско знање о Сбрији почетком XIX века, Београд, 1927, 60; *Т. П. Вукановић:* на нав. месту.

[9] *Прота Матеја Ненадовић,* Мемоари, СКЗ. Београд, 1893, 221; *Т. П. Вукановић:* на нав. месту.

[10] *Вук Ст. Караџић,* Српски рјечник, код Шумадија; *Т. П. Вукановић:* на нав. месту.

[11] *Nikolaus von Philippovich, Wien 1913, 10;* Споменик Српс. акад. наука књ. 24, стр. 28; Споменик књ. 17, 37; *М. Ђ. Милићевић,* Причања Петра Јокића, Споменик књ. 14, 29; *М. Вукићевић,* Карађорђе, I Београд 1907, 16; *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, књ. II, стр 217; *Л. Арсенијевић-Баталака,* Историја српског устанка, I, 127, 218—219, књ. II, 841; *М. Ненадовић,* Мемоари, 19 и на више места; *Ј. Вујић,* Путешествије по Сербији, књ. I, 87; *А. В. Богић,* Опис врачарског среза. — Гласник СУД књ. 19, 85—264; *Б. Дробњаковић,* Јасеница. Насеља књ. XIII, 241; *Р. Т. Николић,* Околина Београда. — Насеља књ. II, 922; *М. Лутовац,* наведени рад, 54, 62; *М. С. Филиповић,* нав. рад, 75; *Ј. Цвијић,* нав. дело, 64—69; *Б. Јовановић,* О шумама Србије почетком XIX века. — Географски лик Србије у доба првог устанка, 17—34; *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, Београд 1876, 487; *В. Грџић,* Развој привреде Србије и Војводине од ослобођења од Турака. — Производне снаге НР Србије, Београд, 1953, 23; *Т. П. Вукановић;* на нав. месту.

[12] *С. Петровић,* Ламартиново путовање кроз Србију 1833. год. — Срп. књ. гласник, XXX (1913), 760—761.

[13] *Л. Арсенијевић — Баталака,* нав. дело, I, 218—219.

[14] *С. Петровић,* нав. рад, 760.

Поред тога што је Србија у доба првог устанка обиловала огромним богатством шума, која је нештедимице и немилице сечена и крчена, шуме су ту и тамо биле и поштеђене од горосече. Наиме 1809. год. одобрио је шабачки магистрат неком Михаилу Милосављевићу, да може „Слободно сећи грађу за воденицу, растову и другу“.[15] Потом, у шабачкој нахији секао је грађу за воденицу 1809. год. Георгије Јовановић Новосађанин. Њему су устаничке власти биле забраниле сечу липовог дрвета, а дозвољено му је било, само да узме од дрва оно „што се буде од лежећега сећи могло то да не обарају грма“.[16]

Местимично, било је у устаничкој Србији у време првог устанка и баруштина и мочвари, као у околини Алексинца, Мачви, у Неготинској крајини, Раму, околини Уба и слично.[17]

У доба првог српског устанка 1804 — 1813. год. Србија се делила у управно — административном погледу на двадесет и четири нахије, и то: 1. бањска, 2. београдска, 3. ваљевска, 4. грочанска, 5. гургусовачка (књажевачка), 6. јагодинска, 7. јадранска, 8. кладовска, 9. крагујевачка, 10. крушевачка, 11. неготинска, 12. новопазарска, 13. параћинска, 14. пожаревачка, 15. пожешка, 16. поречка, 17. рудничка, 18. сјеничка, 19. смедеревска, 20. соколска, 21. ћупријска, 22. ужичка, 23. црноречка и 24. шабачка. Напоредо с тим, у устаничкој Србији је било око 53 кнежине, а шест градова, на челу с Београдом, чинили су посебне управне јединице. Дакако, томе треба додати и сеоска насеља, која су код Срба од старине позната као значајне управно-територијалне јединице.[18] Границе сваког села, обухватале су сеоски синор или хатар. На концу, било је ту и тамо и општина, како световних, тако и црквених. О њиховом саставу и уређењу, као и улози грађана у њима ништа се прецизије из извора и литературе не наводи. Познато је само толико, да су се под „општином“ подразумевали грађани једне вароши, као и да је на челу општине стајао „варошки или чаршијски кнез“.

На концу, помињемо и неколике географске карте, из 1804 — 1813 год., које се односе и на Србију из времена првог устанка, било да је приказују у целини или делимично.

1) Гиселдорфова карта из 1802. год. Издање Artaria nud Comp. 1807;[19]

2) Сава Текелија је 1805 год. издао карту: земљоображеније Српске, Босне, Далмације, Дубровне, Црне Горе. — Пожун 1805;[20]

---

[15] Протокол Шабачког магистрата. — Гласник СУД, I, Београд. 1963, 104.
[16] Нав. дело, стр. 103—104.
[17] *В. Ст. Караџић:* Даница за 1827. год., стр. 34; *Н. Радојчић:* Географско знање о Србији почетком 19. втека, стр. 59, 64; *Т. П. Вукановић:* нав. рад, стр. 4.
[18] Упор. *T. P. Vukanović:* Selo kao socijalna zajednica kod Srba. Priština, 1965, str. 20—28.
[19] Das Königreich Bosnien und Serbien samt Herzegovina und den grostten Theil von Croaten, Slavonien, Temesvar, Albanien und Dalmatien. Wien 1807.
[20] Упор. Летопис Матице српске, књ. 120, стр. 22; *Ј. Суботић:* Живот Саве Текелије. Будим, 1861, стр. 51; *Ст. Новаковић:* Васкрс државе српске. Београд, 1954, стр. 71.

3) J. Ridl: Karte von Serbien und Bosnien, Wien 1810;

4) G. Palma: Carte de la plus grande partie de la Turque d'Europe, Trieste 1811;

5) Вајнгартенова карта Србије;

6) Вук Ст. Караџић; карта Србије (по Вајнгартену), уз књигу *Л. Ранке:* Српска револуција.[21]

II. ПУТЕВИ И САОБРАЋАЈ

Србија је у време првог устанка била земља у којој није било добрих путева. На првом месту, ваља нам напоменути, кроз Србију је водио у то доба Цариградски друм, који је био од међународног значаја. Он је ишао од Београда преко Гроцке, кроз Хасанпашину Паланку (Смедеревска Паланка), Јагодину (Светозарево), Ћуприју, Параћин, Ниш, а одатле даље један крак за Скопље и Солун, а други за Софију и Цариград.[22] Други важан пут био је од Београда уз Саву до Шапца, а одатле преко Мачве на Ћетину и уз Дрину уз Босну. Оба та пута била су способна за колски саобраћај. Остали путеви били су углавном способни за караванski и пешачки саобраћај, а кола су се могла кретати само на извесним од њих.[23] Поред тога, ваља нам поменути и пут од Београда преко Гроцке за Смедерево и Пожаревац. Нешто бољим путевима били су везани Београд, Крагујевац и Ваљево, те Ниш, Гургусовац (Књажевац), Зајечар, Неготин и Текије. Један крак од овога пута одвајао се од Новог Хана (црноречка нахија) и иашо за Белоградчик у Бугарској. Остали путеви били су крчени-ци. За разлику од Цариградског друма они ус водили поглавито косама, билима, избегавајући долине.[24] Уопште узев, путеви су у Србији у доба првог устанка били тако примитивни, да су били скоро неупотребљиви у току јесени, зиме и пролећа.[25] Све радње око одржавања путева, састојале су се у томе, што је шума у извесној ширини окр-

---

[21] Упор. *Н. Радојчић:* нав. рад, стр. 32—38; *Р. Новаковић:* Осврт на неке карте Србије у бечком ратном архиву. Зборник Музеја првог српског устанка, књ. I, стр. 111—112; *Т. П. Вукановић:* Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804—1813, стр. 4, 98— нап. 5.

[22] Отоме види *О. Зиројевић:* Цариградски друм (1459—1683). Зборник Историског музеја Србије 7 (1970), стр. 1—195.

[23] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, Београд, 1947, 21; *В. Карић,* Србија, 457; *М. С. Филиповић,* Село у Србији крајем 18. и почетком 19. в. Географски лик Србије, стр. 75.

[24] *В. Ст. Караџић,* нав. дело, 21—22; *М. Лутовац,* Привредно — географске прилике и саобраћајне везе Србије у доба првог устанка. — Географски лик Србије у доба првог устанка, 1954, 68; Карађорђев протокол № 984; *М. Ђ. Миличевић,* Кнежевина Србија, 1013; cfr. *Р. Новаковић,* О сувоземним путевима у Србији у време првог и другог српског устанка. Зборник Музеја првог срп. устанка, кн. III — IV, 31—33, 35—41.

[25] *Б. Куниберт,* Српски устанак и прва владавина Милоша Обреновића 1804—1850. Београд, 1901, 28. *Б. Максимовић,* Урбанизам у Србији. Београд, 1938, стр. 58; Државни архив СРС, Шабачка нахија, 28.V.1816; I г. бр. 94; I г. 91.

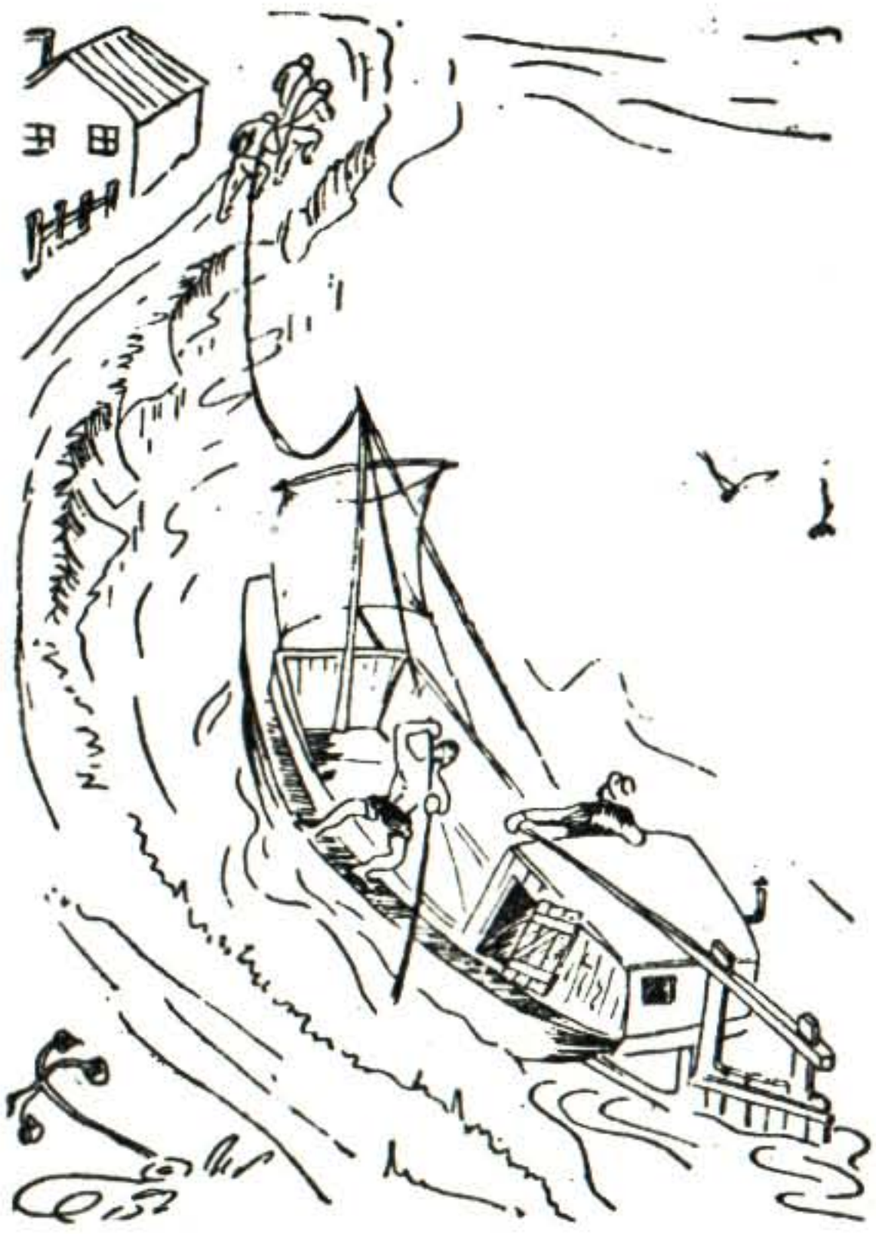

Сл. 1. Вуча мале дереглије људском запрегом. (По цртежу академика А. Дерока)

Сл. 2. Људска запрега на дереглијама. (По цртежу академика А. Дерока)

чена. Тако су настали путеви звани креченици.[26] На подизање мостова и оправку путева слабо је што трошено, а уколико се оправка вршила то је обављано кулуком.[27] На супрот тој општој слици рђавих путева у доба првог устанка, истичу се као светле тачке ваљевска и шабачка нахија, где је Јеврем Обреновић уложио много труда да уреди путеве и саобраћајне прилике, крчећи шуму и правећи пролазне крчанике, способне за караванско саобраћај.[28]

Што се тиче питања мостова, који су омогућавали копнени саобраћај с једне ис друге стране река, зна се да је једна камена ћуприја на Јасеници била подигнута 1780. год.[29] Чувени мост на Морави, сагрђен од дрвета, запалио је 1789. год. Абдул-паша нишки.[30]

Каткад је пешачки пут прављен према потребама, од случаја до случаја, и то моментално. Тако, 1813. год. била је српска војска блокирана од Дрине до Цера. Војници су за ноћ просекли са сикирама планину, направили пут и изашли из блокаде.[31]

---

[26] Споменик САН, књ. XIV, 38; *В. Карић,* Србија, 457.

[27] Гласник Др. срп. слов. III, 184; *В. Ст. Караџић,* Из историје првог српског устанка (1954), 31.

[28] *Ј. Вујић,* Путешествије, 99; *В. Јовановић,* О пумама Србије почетком XIX века. Географски лик Србије у доба првог устанка, Београд, 1954, 26.

[29] *М. Вукићевић,* Карађорђе I, 34.

[30] Нав. дело, 74.

[31] Државни архив СРС, Министарство просвете 1841, Причања П. Јокића.

На концу, било је и предузимљивих појединаца, који су о свом трошку правили путеве на краћим релацијама. Но, то су већином били путеви за личну употребу и од локалног значаја. Такав један пут начинио је поп Станиша, свештеник села Црквенца, који је о своме трошку просекао пут крај Мораве уз стену „да би се лакше у манастир долазило“, тај се пут сад зове „Поп Станишин пут“.[32] Да би се спречило кретање непријатељској војсци, обично су путеви „засецани“,[33] о чему је Карађорђе издавао наредбе војводама а ови народу. Народ и стада стоке су уклањани са путева, у време бежанније и емиграционих кретања, да би се путеви ослободили за војску.[34]

Другу грану саобраћајних средстава чине водени путеви у Србији за време првог устанка. Ту се истиче пловидба Дунавом од Београда до Кладова, те пловидба Савом од Београда до ушћа Дрине у Саву. Од мањег је значаја био водени саобраћај локалног значаја на рекама: Морави, Тимоку, Дрини, Колубари и Ибру, који се углавном састојао на пребацивању и прелазу преко скела.

Још у 1804. год., помиње се као пловно саобраћајно средство од Шапца до Београда „четекајк“, у коме је пловио дахија Фочић.[35] Исте године, пловиле су Дунавом оранице, од Београда до Адакале.[36] Између Београда и Шапца пловиле су Савом и лађе.[37] Уз Дунав, у Ђердапу, лађе су с „нategом“ вучене.[38] Напокон дереглије, зване житарице, пловиле су и Дунавом и Савом на поменутим релацијама. Оне су имале „кров и капке са стране“. Низ воду су, и под товаром, пловиле слободно, а уз воду „на цам“, људском снагом, или су их вукли коњи. Отуда је настао „копитарски пут“ уз обалу Саве и Дунава.[39] Уз то било је на овим рекама и аласких чунова, те и „тиквара“ за чување рибе и алата.[40] На свим водопловним рекама, а нарочито на Сави и Дунаву, било је у употреби и сплавова.[41] На концу, помињемо, у Поречу све лађе, које су српском обалом бродиле, „визитиране“ су (прегледане).[42]

Интересантно је поменути да је на већим рекама у унутрашњости Србије на газовима било бркљача, каква се једна помиње на Морави 1809. год.[43]

---

[32] *М. Милосављевић*, Устаничке биографије. — Прилози за историју првог српског устанка, 67—68.

[33] Споменик САН, књ. 14, 38; *Л. А. Баталака*, нав. дело I, 69.

[34] Протокол Шабачког магистрата № 1598; Полицијски гласник за 1905, 104.

[35] *Л. А. Баталака*, нав. дело, 76.

[36] Нав. дело, II, 133.

[37] Протокол Шабачког магистрата, 138.

[38] *В. Ст. Караџић*, Из историје првог српског устанка, 66.

[39] *А. Дероко*, Народно неимарство књ. II, таб. XIX.

[40] Нав. дело, таб. XVIII.

[41] Државни архив СРС, Шабачка нахија I, бр. 94, за 1816 год.

[42] Деловодни протокол Карађорђев, стр. 172, № 1490 и др.; Српске новине од 15. окт. 1874, бр. 227, стр. 1125.

[43] Споменик САН, књ. XIX, 20.

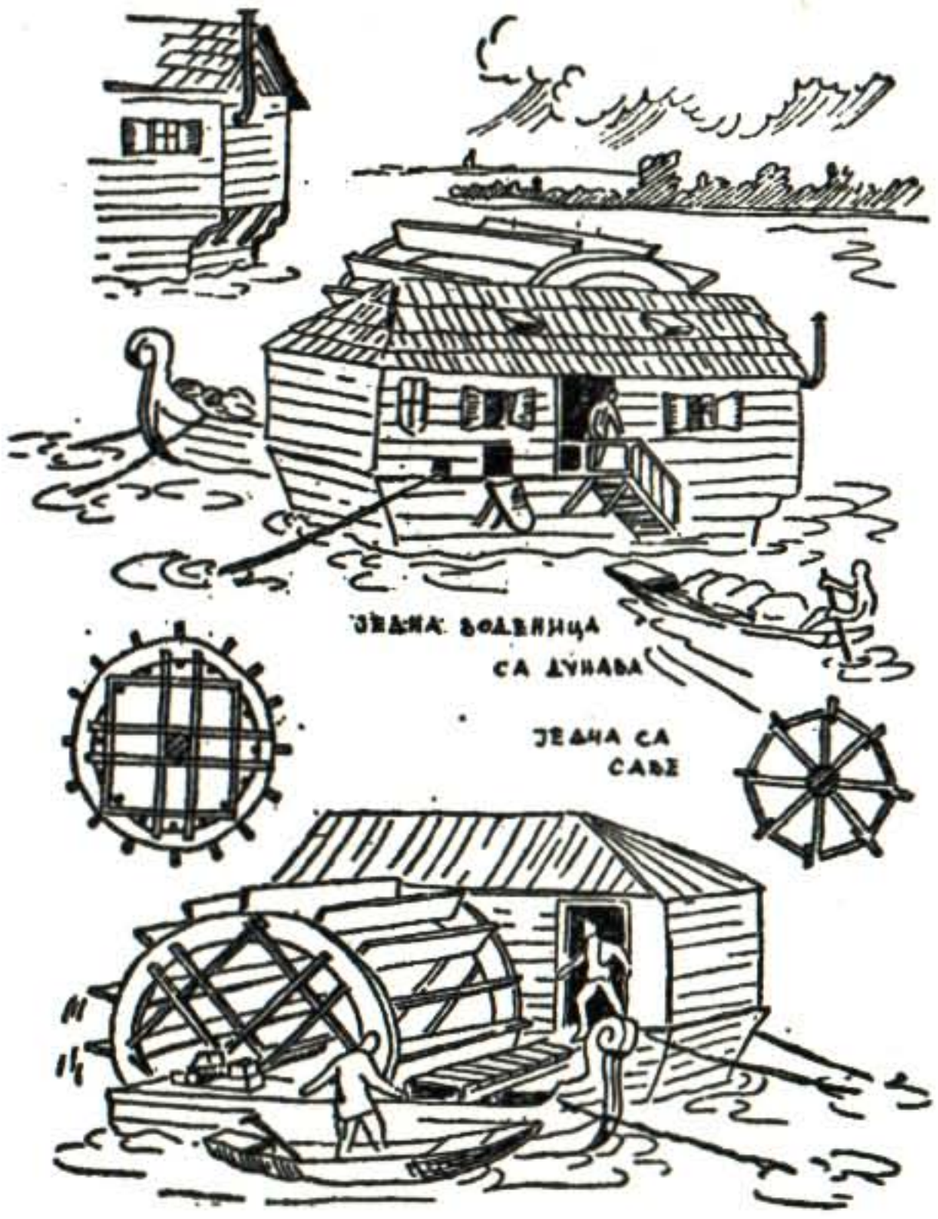

Сл. 3. Пловне воденице „дунавке“ и „савке“. (По цртежу академика А. Дерока)

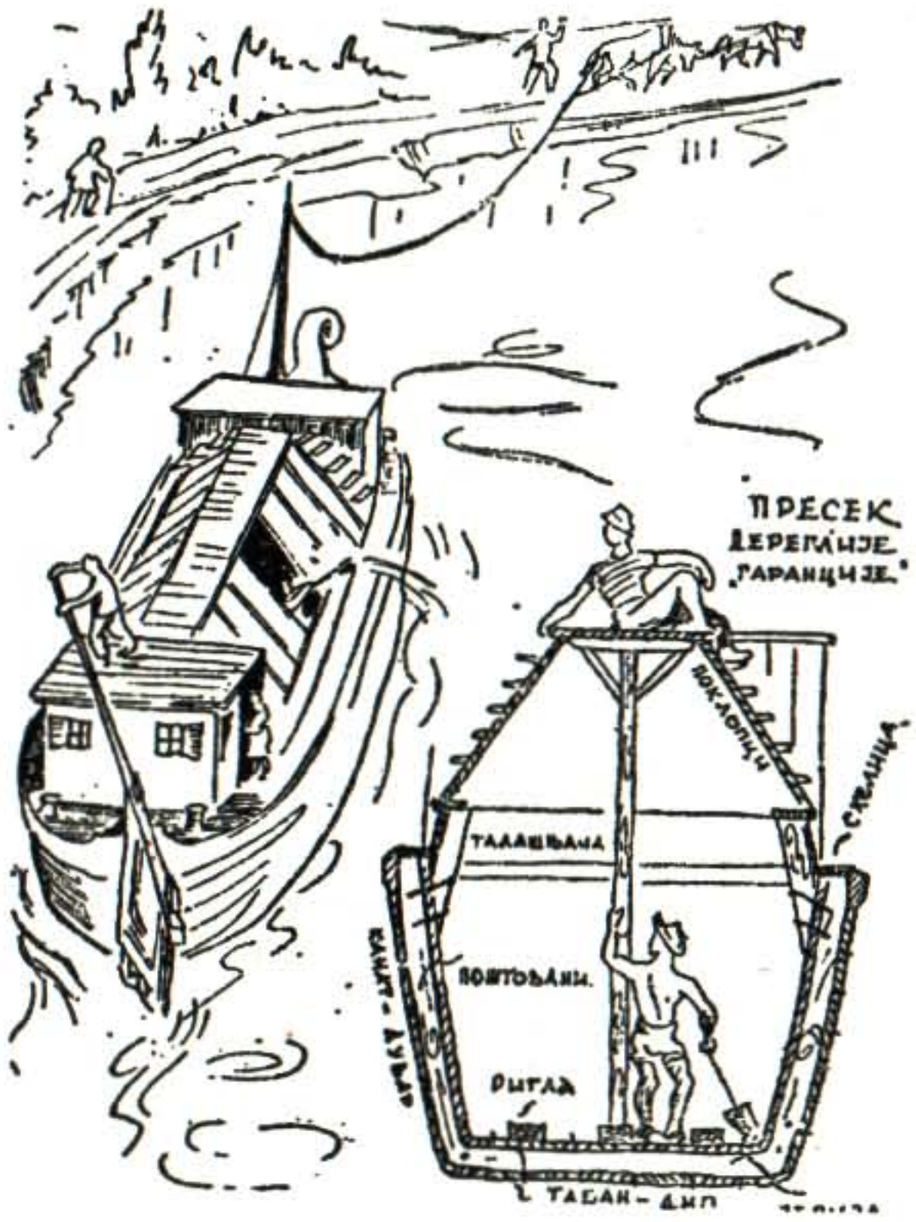

Сл. 4. Вуча покривене дереглије „гаранције“. (По цртежу академика А. Дерока)

Да видимо, која су све саобраћајна средства употребљавана на копневним путевима у Србији у доба првог устанка. Још је В. Караџић забележио, да у Србији није обичај на колима путовати, већ да се све носи на самару. Тамо где кола могу ићи, товари се на воловска кола што се на коње не може натоварити. Коњских кола било је тада у Србији само у Мачви и око Пожаревца.[44] И касније, иза првог устанка, у Шумадији коњи се нису презали, већ су само служили за јахање и вршај.[45] Пирх помиње у Србији бивилска кола којима се преносио еспап, док су кочије биле ретке а каруце су имали само кнез и везир београдски и митрополијски двор.[46] У Мачви је било, како то прота Матеја наводи, доста „кочија мачванских“ и он их је видео 1806. год. у једном каравану 200 на броју.[47] Ту и тамо свакако

---

[44] *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 53; *исти:* Први и други српски устанак 22; *К. М. Костић,* Домаће животиње као транспортна сретства у српским земљама за турског времена. — Гласник Срп. геог. др. III (1914), 80; *Тих. Р. Ђорђевић,* Хајдук Станоко. — ГНЧ, књ. XXXVI, 224—225; Гласник Др. срп. слов. III, 170; *Б. Максимовић,* нав. дело, 58; *Пирх,* Путовање, 112; *М. С. Филиповић,* нав. рад, 76.

[45] *Ср. Л. Поповић,* Путовање, 207; *К. Н. Костић,* на нав. месту.

[46] *Пирх, Путовање,* 24, 47, 71, 123; *А. Bué,* Turquie d'Europe I, 3,87; *К. Н. Костић,* на нав. месту.

[47] Мемоари проте Матеје, 183.

је било и чуваних сремских кола, званих „срем-арабаси“, каква још познати турски географ Евлија Челеблија помиње у 17. столећу у Нишу,[48] каква се 1813. год. помиње у Нишу, одакле су Турци на њима преносили болесно српско робље за Цариград.[49] У 1808. год. у Шапцу се помињу и таљиге као саобраћајно средство.[50]

Као што смо поменули, често транспортно средство била су кола са биволском запрегом.[51] Њима се углавном преносила трговачка роба. Поред тога, на даљим релацијама, од Персијског залива до централне Европе, пролазећи кроз наше земље, роба се преносила каравanима коња и камила, као што то Торнтон наводи у 1808. год.[52] У 1813. год., после пропасти Србије, један турски одред поседне Брусницу. На 20 камила била је натоварена комора те турске посаде. Камиле су биле смештене у Брусничкој школи.[53] Иначе, најчешћи копнени саобраћај, као што смо поменули, био је кириџијање са коњима. Читави каравани коња ишли су по Србији, носећи војсци војничке потребе, а каткад и трговачку робу.[54] Уопште узев, у раздобљу 1804. до 1813. год. мало је у Србији било товарних коња, који су употребљавани у трговачке сврхе, јер су били коришћени за ратне потребе. Отуда није никако чудо што се у товарним или караванским коњима осећала оскудица, код француске трговине, која се обављала преко Србије босанско-македонским путем, како тимочком долином тако и преко Новог Пазара.[55]

Након свега изнетог, можемо рећи да су у Србији за време првог устанка биле две главне саобраћајне гране: саобраћај на копну и саобраћај на води. Копнени саобраћај обављао се поменутим друмовима, путевима и крченицима. Као саобраћајно средство служили су коњи, ређе камиле, и воловска кола, где се као теглећа животиња јавља и биво. Од товарних животиња заступљени су коњи, камиле, мазге и магарци. Саобраћај на води, као што смо видели, обављао се доста живо како на Дунаву тако и на Сави, а у употреби су били разноврсни облаци лађа и чамаца, а уз то било је и скела.

---

[48] Гласник земаљског музеја, XX, 296. 299; Споменик САН књ. XLII, 13; ГНЧ XXIX, 72.

[49] *Л. А. Баталака,* нав. дело, II, 777; *Пирх,* Путовање, 31, 47; *К. Н. Костић,* нав. рад, 76

[50] Протокол Шабачког магистрата, 65.

[51] Упор. Српски књижевни гласник за 1905, стр. 215.

[52] Th. Thornton Esqu, Das turkische Reich. Hamburg 1808, 46, цитирано по К. Н. Костићу, нав. рад, 71—72.

[53] *М. Ђ. Милићевић,* Поменик, 476, *К. Н. Костић,* на нав. месту.

[54] A. Bué, нав. дело, 131, 508, 596; *К. Н. Костић,* нав. рад, 60; Гласник Др. срп. слов. III, 60; *М. Лутотац,* нав. рад, 69.

[55] Споменик САН, књ. XXXI, XXXI 151;*К. Н. Костић,* нав. рад, 60.

III. СТАНОВНИШТВО

Проблем становништва устаничке Србије, посебно је питање, које излази из оквира ове наше расправе, и ми о њему имамо посебан рад у рукопису. Ради сагледавања насеља Србије у доба првог устанка 1804 — 1814. год., навешћемо, у кратким потезима, само следеће податке о становништву Србије у доба првог устанка.[56]

Најверодостојније податке о броју становника устаничке Србије, колико нам је познато, дао је оштроумни В. Ст. Караџић, који је био савременик тога доба. Наиме, Вук на једном месту истиче „О числу житеља и о војницима осим Турака, који није било 1000 (Вук је прво написао 1000 па је онда исправио 500), око 500.000, прилично је, а војника око 40.000 — 45.000, коњика је било око 10.000".[57] Овим значајним подацима В. Ст. Караџића, на основу изучавања бројних извора и литературе, додајемо следеће. Устаничка Србија била је насељена разним народностима, које су у ослободилачкој борби Србије, дале знатан допринос ослобођењу земље и народа, борећи се заједно са устаничким Србима против Турака, као петовековних завојевача и поробљивача балканских земаља. Наиме, у 1804. год. кад је букнуо први устанак, у Србији је било око 60.000 Турака. У раздобљу 1804 — 1813. год. живели су у устаничкој Србији: Срби, Црногорци, Македонци, Бугари, Власи, Аромуни (Цинцари), Грци, Јевреји, Цигани (Роме) и незнатан број Турака, Арбанаса, Руса и других народности. Поред тога, било је местимично и црногорских, арбанашких и влашких номадских сточара, који су уживали слободна кретања са својим стадима по устаничкој Србији у доба зимске испаше својих стада.[58]

---

[56] Cfr. *Т. П. Вукановић:* Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804 — 1813, стр. 4.

[57] Упор. *Н. Радојчић:* Географско знање о Србији почетокм 19. века. Београд, 1927, стр. 86; упор. *Т. П. Вукановић:* нав. рад, стр. 4—5.

[58] Упор. *Љ. Јовановић:* Стогодишњица српског устанка. Београд, 1904, стр. 19; *Л. Арсенијевић Баталака*: Историја српског устака I, стр. 59, 242; *В. Стојанчевић:* Први српски устанак према Бугарској и Бугарима. Историјски гласник (1954), стр. 132; *А. Ивић:* Списи бечких архива IV, стр. 75; *В. Ст. Караџић:* Први и други српски устанак. Београд, 1947, стр. 190; *Тих. Р. Ђорђевић:* Из Србије кнеза Милоша. Београд, 1924, стр 171—172; Мемоари проте *Матеје Ненадовића* (1867), стр. 265—266; *М. Вукићевић:* Карађорђе II, стр. 467, 642; *В. Винавер:* Турско становништво у Србији за време првог српског устанка. Гласник САН, књ. VI, 1, стр. 113; *Д. Поповић*: Београд за време Карађорђевог устанка. Географски лик Србије у доба првог устанка, стр. 94; *Тих. Р. Ђорђевић:* Кроз наше Румуне. Београд, 1906, стр. 86—87; Споменик САН, књ. XIX, стр. 9; *М. Гавриловић:* Милош Обреновић I, стр. 200, II, стр. 196—197; *Д. Јанковић:* Правитељствујушчи Совјет. Историјски гласник (1954), стр. 77; Животопис Максима Евгеновића. Будимпешта, 1877, стр. 9, 22; *Тих. Р. Ђорђевић* Бели Цигани у Србији. СКГ, 1. фебруар 1909, стр. 202—209; *Т. П. Вукановић:* нав. рад, стр. 5.

IV. СЕОСКА НАСЕЉА

ОПШТИ ДЕО

Проблем сеоских несаља устаничке Србије 1804 — 1813. год. је веома интересантан и особито важан с гледишта историјске географије и етнологије. Расветљавање тога проблема, у многоме пружа податке о слици сеоских насеља код Срба из ранијих епоха. Покушаћемо на овом месту да тај проблем свеобухватно прикажемо и размотримо.

Пре свега, поминьемо, крајем средњег века, с доласком Турака у јужнословенске земље као завојевача, становништво је често било изложено миграционим кретањима, каткад карактера метанастазиских кревања, а понајвише ширих размера историјског карактер која су обилато утицала на демографски лик Балканског полуостр и етногенезу савремених балканских народа. То је био узрок те су и сеоска насеља често мењала свој насеобински лик, како у територијалном опсегу, тако и по демографској структури и етнографском шаренилу. Из тога времена потичу и бројна селишта (опустела села). Нова сеоска насеља настају понајчешће на сеоским утринама или на крчевинама. То се нарочито дешава у време ратова између Турске и Аустрије: у 1454, те 1478. до 1483. год., 1683 — 1699. и потом 1716 — 1718, 1737 — 1739, те на крају 1788 — 1791. год.[59]

Кад се 1689. год. аустријска војска повлачила са југа према северу, с њом је пошао и знатан број српског становништва. Том приликом су војници београдске посаде гледали „како српска села у околини Београда бесним пламеном горе“.[60] У доба аустро-турских ратова 1688. до 1699. и 1716. до 1718. год. настрадале су особито нахије у Србији: крагујевачка, ресавска, рудничка, параћинска и јагодинска. Наиме, у крагујевачкој нахији било је 38 насељених и 164 пустих места; у ресавској 16 насељених и 54 пуста; у рудничкој 38 насељених и 56 пустих; у параћинској 17 насељених и 14 пустих и у јагодинској 17 насељених и 19 пустих места. У 16 пограничних нахија било је 415 насељених места, а 342 било је пустих насеља.[61] Нахије: београдска, градиштанска, рамска, кучајска, пожаревачка и смедеревска имале су 475 насељених и 371 пусто насеље. Значи, у окупираној Србији било је у то време 644 насељених и 386 пустих места.[62]

Из Србије коју је била окупирала Аустрија почетокм XVIII столећа, извесна српска села су се раселила, тражећи уточишта на турској страни. Тако су из градиштанског подручја пребегла на турску страну села Мешљеновац и Мустапић, из Јадра село Вукмири-

---

[59] Упор. *Ст. Станојевић*: Енциклопедија, књ. IV, стр. 309; упор. *Б. Дробњаковић:* Становништво у Србији за време првог устанка. Географски лик Србије у доба првог устанка. Београд, 1954, стр. 37—40.

[60] *К. Протић:* Одломци из историје Београда. ГНЧ. књ. VI, стр. 175.

[61] *Д. Пантелић:* Попис пограничних нахија Србије после Пожаревачког мира. Споменик САН, књ. XCVI, стр. 11.

[62] *Д. Пантелић:* нав. рад, стр. 12.

ца; из крагујевачке нахије село Стубаја, Рожна и Дервент и хајдучка села Кнић, Коначани и Преточани. Из пожаревачке нахије избегло је 146 кућа; те Дубница из параћинске нахије.[63]

Аустро-турски рат 1788 — 1791, проузроковао је знатна миграциона кретања у београдском пашалуку, што је утицало и на насеља Србије, а понајвише на сеоска насеља.[64]

Из тога времена, нарочито су значајне биле повластице дате Србима, а које садрже следеће одредбе: протеривање јаничара из пашалука; успостављање старе нардоне власти на челу с кнезовима; забрана Турцима да се насељавају по српским местима и слободно подизање цркава.[65]

Као што је у науци истакнуто, у београдском пашалуку пред Кочину крајину (1788 — 1791), било је око 80.000 породица.[66]

Има једна веома карактеристична историска појава, која је условљавала положај и локацију сеоских насеља код Срба у минулој историјској прошлости турске владавине на Балкану. Наиме, како се обичавало у турској војсци, да се ова у покрету снабдева животним намирницама, узимајући и реквирирајући их од српског и другог хришћанског становништва насељеног поред главних друмова којима се војска кретала, сеоска српска и остала хришћанска насеља склањала су се, лоцирајући се далеко од друмова, увлачећи се у потоке и неприступачне долине. Уз то су овако лоцирана сеоска насеља била шумама заклоњена, да се нису могла видети са друмова. Слично томе било је и са насељима, лоцираним поред водених путева, који су ишли Дунавом, Савом и делом Моравом. Та су сеоска насеља била изложена угњетавању муслиманских насилника, званих „чамџије“.[67]

Склањајући се из низинских предела, нарочито поља, као и од главних сувоземних и водених путева, у опсегу ратних прилика XVIII столећа, а у склопу економских и социјалних прилика тога доба, сеоско становништво устаничке Србије и суседних крајева, бавило се углавном екстензивним сточарством, за шта је било обилато природних услова, у шумама и испашама богатој Србији тога доба, и то како ситне стоке оваца и коза, тако и крупне говеди и коња; док су жирородне шуме пружале обилате погодности за одгој свиња.[68] Домаћа стока и сточни производи с краја XVIII и почет-

---

[63] *Драг. Павловић:* Финансије и привреда за време аустријске окупације. Глас САН, књ. LXIV, стр. 63—68; упор. *Б. Дробњаковић:* нав. рад, стр. 41.

[64] *Д. Пантелић:* Београдски пашалук после Свиштовског мира (1791 — 1794). Београд, 1927, стр. 92; *исти:* Београдски пашалук пред српски устанак (1794—1804). Београд, 1949, стр. 62—63; упор. *Б. Дробњаковић:* нав. рад, стр. 42.

[65] *Д. Пантелић:* Београдски пашалук после Свиштовског мира, стр. 73 и д., 83 и д.

[66] *Д. Пантелић:* нав. рад, стр. 92.

[67] *Д. Пантелић:* Војно — географски односи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године. Споменик САН. књ. LXXXII. Београд, 1936, стр. 128; упор. *М. С. Филиповић*: нав. рад, стр. 76.

[68] *Т. П. Вукановић:* нав. рад, стр. 10—14.

ка XIX столећа, били су главни извозно-трговачки предмети, и поред земљорадничког поседа, основа народног иметка.[69]

Сеоска насеља у Србији пред први устанак, била су углавном малена, а такво стање села Србије било је и у време првог устанка 1804 — 1813. год. Из историјских извора познато је да су према броју кућа села у Србији имала овакво стање:

ВЕЛИЧИНА СЕЛА У СРБИЈИ 1784. ГОД. ПРЕМА БРОЈУ КУЋА

Број кућа		Број села	%
Централна Србија (Шумадија)			
1 — 10		23	27,0
11 — 20		39	45,9
21 — 30		16	18,8
31 — 40		4	4,7
41 — 50		2	2,4
51 — 100		1	1,2
	свега	85	100,0
источна Србија			
1 — 10		19	18,1
11 — 20		45	42,9
21 — 30		22	20,9
31 — 40		11	10,5
41 — 50		2	1,9
51 — 100		6	5,7
	свега	105	100,0
западна Србија			
1 — 10		55	72,4
11 — 20		16	21,1
21 — 30		3	3,9
31 — 40		—	
41 — 50		1	1,3
51 — 100		1	1,3
	свега	76	100,0

Као што се види укупно је било села:

Број кућа		Број села	%
1 — 10		97	36,5
11 — 20		100	37,6
21 — 30		41	15,4
31 — 40		15	5,6
41 — 50		5	1,9
51 — 100		8	3,0
	свега:	266	100,0

[69] *Т. П. Вукановић:* на нав. месту.

Уз то, било је источној Србији: 1 село са 120, 1 са 150 и 1 са 250 кућа.[70]

Ови подаци казују да су села у Србији крајем XVIII столећа, на домаку првог српског устанка, била мала: 74% имала су испод 20 кућа, а 11% села било је изнад 30 кућа. Притом, ваља нам поменути, у источној Србији, било је највише села са преко 30 кућа (18%), где је исто тако било и села испод 10 кућа било 18%. Насупрот томе, у западној Србији, било је села са преко 30 кућа 2,6%, а са мање од 10 кућа, овде је било 72,3%. У централном делу Србије, у Шумадији, било је села са преко 30 кућа 8,2%, док је испод 10 кућа било села 27%, од 10 до 20 кућа било је села 45,8%.[71]

По В. Ст. Караџићу, села у Србији у доба пред први устанак, била су: највећа са 100 кућа, а највише их је било од 40 до 60 кућа, односно како Вук наводи: „Тако би човек, отприлике, могао узети сва села с једнога на друго по 50 кућа".[72]

Мада постоје штури подаци о положају сеоских насеља у Србији уочи првог спрског устанка, они су вредни помена, јер осветљавају овај проблем и у време првог устанка. Наиме, према опису П. Ј. Митесера, село Рача (у доба првог устанка варошица) у крагујевачкој нахији, било је предвојено, и то један део је имао 25, а други 18 кућа. Већи део насеља налазио се на једној коси, а куће мањег дела биле су између шуме и винограда, пола часа удаљене и тако лоциране да се нису могле видети од друмског хана. Исто тако и село Ивање (ужичка нахија), било је предвојено, једна део са 11 кућа био је на једној, а други део са 6 кућа на другојс трани потока Качера. Село Босут (ужичка нахија), имало је 9 кућа на једном брегу, а 2 куће су се налазиле на потоку Качеру изнад сеоских воденица. Затим, село Сабанта (крагујевачка нахија) имало је 18 кућа и налазило се у једној долини, док су куће биле лоциране у разним буџацима на сахат хода далеко, кад се човек налазио у средини овога села, није могао видети ниједну сеоску кућу. Село Мијаковац (ужичка нахија), имало је две махале, оделито груписане. На крају, село Бајевци (ваљевска нахија), са 15 кућа, било је разасуто по брдским косама.[73]

Без двојбе, можемо устврдити, да су куће сеоских насеља у Србији у доба првог устанка, биле веома увучене у котлине разних речица и потока. Понајчешће, оне су биле лоциране крај изворних кракова речица и потока, а са свих страна биле су опкољене шумом.[74] Аналогно томе помињемо, М. Видаковић је описујући своје родно село Неменикуће (грочанска нахија), 1788. год. поменуо да је кућа његових родитеља поред потока. Суседи су им били Хере. Агин

---

[70] *Д. Пантелић:* Војно — географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. године, стр. 281; упор. *М. С. Филиповић,* нав. рад, стр. 76—77.

[71] Упор. *М. С. Филиповић:* нав. рад, стр. 77.

[72] *В. Ст. Караџић:* Географическо — статистичко описаније Србије. „Даница" за годину 1827. Беч, 1827, стр. 27 и д.

[73] Споменик САН. књ. LXXXII, стр. 60, 86, 93, 123, 130.

[74] Упор. *М. С. Филиповић:* нав. рад, стр. 78.

чардак, начињен од дрвне грађе, налазио се у средини села, а био је окружен многим зградама за потребе Турака. По луговима и шумама, сељаци су имали салаше, где би се у случају потребе склањали из села. Због чардака и сеоске цркве, те што је било на друму, Неменикуће се сматрало за значајније сеоско насеље.[75]

После свега изнетог, можемо посигурно устврдити, да су у устаничкој Србији у време првог устанка 1804 — 1813. године, били заступљени следећи типове и групе села.[76]

Разбијени тип села. — Куће су биле лоциране далеко једна од друге. Широм устаничке Србије, овај тип сеоских насеља се сусреће,[77] а из њега се издваја као посебан огранак ибарски или цематски варијетет.[78] У овај варијетет спадају и сеоска насеља области Рашке, која су припадала устаничкој Србији у време првог устанка. Овде је зависност сеоског насеља од рељефа обилато изражена стварањем цемата (махала, група кућа). Села овога типа била су углавном лоцирана на висинама, а куће су биле по странама долина, у ждрелима, на побрђима или на површима.[79] У старини, као и у новом веку, ова су села заснивана у крчевинама. Ово се нарочито односи на цео овај тип са старовлашким крајем и централним пределом Шумадије — Рудником.[80] Овај тип села карактерише се са становништвом патријархалног режима, са сточарским начином живота, где је земљорадња допунска делатиност сеоског становништва.[81]

Другу групу чине села тимочког типа, карактеристична за источну Србију. Ово су у ствари најзбијенија сеоска насеља устаничке Србије, са карактеристичним салашима, гомиласте врсте.[82] У ову групу долази и старовлашки варијетет или тип, који се карактерише тиме, што село заузима велики простор, са разређеним кућама.[83] Поред Старог влаха, у доба првог устанка, овој групацији су припадала и села Шумадије, која су се касније ширила и урбанистички збила.[84]

---

[75] Автобиографија *М. Видаковића.* Гласник СУД. књ. XXX, Београд, 1871, стр. 93, 96—98, 104, 122.

[76] Упор. *Ј. Цвијић:* Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Насеља књ. I. Београд, 1902, стр. LXII.

[77] Упор. *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво I. Београд, 1922, стр. 321—322; *Т. П. Вукановић:* Село како социјална заједница код Срба. Приштина, 1964, стр. 33—34.

[78] Упор. *Ј. Цвијић*: нав. дело, стр. 335.

[79] Упор. *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво књ. I, стр. 318—320.

[80] Упор. *Ј. Цвијић:* нав. дело, стр. 320.

[81] Упор. *Ј. Цвијић:* Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Насеља, књ. I; *исти:* Балканско полуострво I, стр. 320.

[82] Упор. *Ј. Цвијић:* нав. дело, стр. 337; *Т. П. Вукановић:* нав. дело, стр. 36.

[83] Упор. *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво књ. I, стр. 332; *исти*: Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. Насеља I, стр. LXII.

[84] Увор. *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво књ. I, стр. 333—334; *Т. П. Вукановић:* нав. дело, стр. 35—36.

На крају, наводимо, запажа се и постојање читлучког типа — „турско-источњачка села“, карактеристичног за пределе Санџака, Поморавља (предео Белица), где су се из читлука развила села: Деонице, Виноpча, Праћина, Сиковац, Трнова.[85]

На овом месту нужно је поменути, да су у устаничкој Србији у доба првог устанка, на ширење и одржавање разбијеног типа сеоских насеља, утицала имиграциона кретања становништва. Новодосељена домаћинства, углавном, нису могла заузимати зиратно земљиште, него су заузимала шумовите терене и неискречене површине, које су биле дотле опште сеоска својина — комуна. Такво земљиште је било подесно за претварање у зиратне површине, те су се досељеници на њему радо насељавали, подижући тако стамбене и помоћне зграде, и насељавајући се уз постојећа села, проширујући насеобински локалитет села. То је био допринос стварању села разбијеног тепа. Затим, и деоба домаћинстава домородаца, нарочито сродничких задруга, исто така је допринела стварању и ширењу разбијеног типа сеоских насеља.[86] Тако је настао известан број села у устаничкој Србији, а за илустрацију тога наводимо следеће примере. Наиме, у време првог устанка, основано је село Суви Поток (крагујевачка нахија), Цветића махала у селу Доњим Јарушицама у Лепеници.[87] У Космају, основано је у току првог устанка село Бабе.[88] Шумадијско село Придворица настало је по свој прилици после пропасти Србије 1813. године „Кад су Турци позвали народ и насељавали спахилуке“.[89]

У време првог српског устанка, села у устаничкој Србији, била су мале привредне целине, са једном или више сродничких задруга и неколико проширених породица. У пољопривредним радовима, ту је била повезаност очита, и то у мобама, позајмицама, спреговима и слично.[90]

У првој половини XIX столећа, према старој традицији, у Србији, село је могло дати земљу од своје утрине, човеку досељенику, или ономе, који, без своје кривице, остане без земље.[91] Тако су се населили у с. Вукошућу (шабачка нахија), неки Тодор Лазић и Максим Ђурић, пореклом из с. Долње Борине (зворничка нахија). Они су се одрекли баштине у Д. Борини, а у новом завичају „са селом ће службу чинити“. Власти су то одобриле, а с. Д. Борина о томе је званично обавештено, као и да има на њиховој бившој баштини другога населити.[92]

---

[85] *Ст. М. Мијатовић:* Белица. Насеља, књ. XXX, стр. 43; *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво, књ. I, стр. 342—343.

[86] *Љ. Павловић:* Антропогеографија Ваљевске Тамнаве. Насеља, књ. VIII. Београд, 1912, стр. 451.

[87] *Т. Радивојевић:* Лепеница. Насеља, књ. XXVII, стр. 105, 119.

[88] *Бор. М. Дробњаковић:* Космај. Насеља, књ. XXVI, Београд, 1930, стр. 55.

[89] *Јов. Ердељановић:* Етнолошка грађа о Шумадији. СЕЗб. књ. LXIV. Београд, 1951, стр. 63.

[90] Упор. *Ј. Цвијић:* Балканско полуострво, књ. I, стр. 330—331.

[91] *М. Ђ. Милићевић,* Општина у Срба. ГНЧ књ. II, стр. 194.

[92] Проктокол шабачког магистрата, стр. 126.

Интересантно је поменути, да је „развијање и растурање“ тамнавских села отпочело у почетку 19. столећа, што су омогућиле бројне миграционе струје из ближих и дальих крајева.[93]

Напокон, о узроку разређености села у Србији у току првих десетина 19. столеће, најбоље сведочи и проглас о ушоравању села од 1837. год. у коме се између осталог каже (уз објашњење да се сви народи по просвећеним земљама у села збијају): „да се ми нисмо растркали зето што је то боље било него шот нас је гоњење варваско и горка мука до тога дотерала“.[94] Ратне прилике 1804 — 1813. год. нису дозвољавале да се поклања пажња сеоским насељима, те проблем насељавања није могао ни бити схваћен ни решаван као технички проблем. Главни проблем био је да се малобројна и ретко насељена земља економски и војнички ојача досељеницима са стране, и то је у умногоме и постигнуто. Тако је такав начин насељавања по селима у Србији за време првог истанка технички био посве примитиван.[95]

Као што је у науци већ истакнуто, сеоска насеља у Србији за време првог устанка, нису имала оне елементе „који карактеришу једно сеоско насеље у правом смислу те речи. Тамо су улице замењене путовима и стазама, а блокови се претварају у њиве, ливаде и надалеко разбацане куће“.[96] У прилог томе иде чињеница, што је у Србији за време првог устанка било тако малених села (до 5 кућа било је око 15 села), те се поставља питање „да ли би уопште могла бити уврштена у категорију села“.[97] Дакле, у већини села устаничке Србије, куће су биле удаљене једна од друге и биле су распоређене, „дуж неправилне, спонтано развијене мреже сеоских путева“.[98]

Територијални и популациони пораст села у Србији у доба првог устанка (1804 — 1813), развијао се повећањем броја становника, како путем миграција, тако и размножавањем путем наталитета.[99] У вези с тим, у слободној земљи расла је и економска снага сељака. Ослобођењем и стварањем народне државе, српски се сељак у устаничкој Србији ослобађа разних тешкоћа и дажбина, „лична иницијатива се развија, крчењем шума активизира се тле, занатство и трговина су у полету“. Све то чини да сељак у Србији за време првог устанка „постаје богатији и у сваком погледу напреднији него што је то био раније“.[100]

Између осталога, на овоме месту поменућемо и појаву спајања села у Србији у доба првог устанка. Тако, зна се да је у Пожаревачкој Морави постојало село, звано „Мала Прибић“, које је доцније

---

[93] *Љ. Павловић,* Антропогерографија Ваљевске Тамнаве. — Насеља књ. VIII, Београд, 1912, 451.

[94] *Б. Максимовић,* Урбанизам у Србији, 70.

[95] Упор. нав. дело, 61.

[96] Нав. дело, 57.

[97] На нав. месту и стр. 132, нап. 71.

[98] Упор. *Б. Којић,* Стара градска и сеоска архитектура у Србији, 128.

[99] Нав. дело, 129.

[100] Нав. дело, 122; *Т. П. Вукановић:* Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804—1813. Врањски гласник IV, стр. 5—17.

Ск. 5. Тип шумадијског сеоског насеља с почетка XIX столећа. (По цртежу академика Б. Којића)

спојено са Миријевом.[101] У току првог устанка постојало је и мало с. Кошеви, као самостално насеље, које је касније спојено са с. Сикирицом (ћупријска нахија).[102]

Напокон, За сеоска насеља у Србији за време првог устанка, од важности је учинити и осврт на појаву расељавања села. Одмах морамо напоменути, расељавање села било је из више узрока. У томе погледу главну улогу играју ратне прилике, те се услед ратних збивања многа села расељавају и пресељавају. Ту је мало помена о пресељавању и расељавању села од стране државне власти, с којом се појавом сусрећемо веома често, како у средњовековно феудално доба, тако и у доба развоја капиталистичке епохе за владе кнеза Милоша Обреновића.

Поред ратних узрока о расељавању и пресељавању села у Србији за време првог устанка, има помена да су се села расељавала и из страха од турске освете (с. Барајево у Шумадијској Колубари).[103] Ту и тамо јавља се и расељавање села услед сеоских свађа, туче и крвопролића. Тако, у Ресави „становници Бељајке били су у Војнику (данашњем Деспотовцу). Приликом неке свађе Војничани су им попалили куће, те су они одатле морали да се иселе у данашњу Бељајку“, где су им тада били салаши.[104] На концу, село Теверић основано је 1788. год. у врх Вашаришта, више Крагујеваца. Како је село често страдало од крагујевачких и других Турака, јер је било на домаку пута, сељаци преместе село у планину више Илијине воде. Но, пошто су Турци често долазили на ову воду на теферич и гло-били народ, сељаци преместе село на Метино брдо, изнад Крагујевца, одакле их је одагнао на данашње место кнез Милош, да би ту направио себи место за Коштуњак.[105] У осталом, ера расељавања села и сашоравања кућа у Србији пада тек за прве владе кнеза Милоша, када су, као што смо рекли, бројна села расељена. Тако, кнез Милош је првих година иза првог и другог српског устанка, раселио село Новаке које се налазило између Бистрице и Ждрела.[106] Село Топчидер код Београда, тада је расељено помоћу војске, на тај начин што су му куће спаљене пошто је претходно све из кућа избачено.[107] Као што смо већ напоменули, свуда око већих река, сеоска насеља су често расељавана због поплава.[108]

На концу, било је села у почетку првог устанка, која из страха од турске одмазде и неуспеха устаничког војевања, нису хтела да

---

101 *Мих. Ј. Миладиновић,* Пожаревачка Морава. Насеља књ. XXV, Београд, 1928, 117.

102 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, Београд, 1876, 1132.

103 *П. Ж. Петровић,* Шумадијска Колубара. — Насеља књ. XXXI, Београд 1949, 106.

104 *Ст. Мијатовић:* Ресава. Насеља XXVI, 186.

105 *Т. Радивојевић,* нав. рад, 234.

106 *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 1069, нап. 1.

107 *Р. Т. Николић,* Околина Београда. — Насеља II, 961; упореди о овој појави *Л. А. Баталака:* Историја српског устанка, II, 844.

108 Упор. *Мих. Ј. Миладиновић,* нав. рад, 108—109; упор. *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 913, нап. 1.

пристану уз устанике. У томе се нарочито истиче данашња Мачва, а особито Црна река у источној Србији. У јесен 1809. г. отишао је поводом тога Карађорђе у источну Србију, па је народ тих села оштро кажњен. Наиме, натерао је становнике да се одатле раселе, куће им је попалио, а један део њихове имовине конфискован је за војне потребе.[109]

Нарочито је интересантан случај расељавања села услед продаје сеоског насеља и синора странцима, односно другој држави. Наиме, село Чагљанац на Чагљанској ади код Београда, продао је Карађорђе у току првог устанка Аустријанцима, из невоље и несташице барута, за које је добио „40 центи" барута. Изгледа да су становници тога села одмах драговољно напустили своја стара пребивалишта и населили се у Велико Село, тако да је само пусто село припало Аустрији.[110]

Напокон, било је и расељавања села, односно извесних сеоских махала, услед разних неваљалстава сталноседелачког становништва. Тако, Карађорђе је у 1805. год. раселио чувено село, односно заселак Пећане. Расељавање је извршено овако. У Пећанима су главнину становништва чинили досељеници од Левча, Груже и других предела. „Њих због краће оптуже становници околних села Карађорђу који их за то расели". У ствари, Карађорђе је раселио само оне родове из Пећана „који су се крађом бавили".[111] Сва самовољна насељавања без одобрења села као друштвене заједнице, кнежине или најхије, била су расељавана. Тако, 2. маја 1813. год. писао је Карађорђе војводи Илији Стошићу: „Да расели село Јасиково, и да поврати њиве и ливаде људима из села Горњене, да они држе, као што су и држали, и он више сасвим у оне њиве и ливаде да се не меша".[112] Исто тако, Совјет је писао 30. априла 1813. год. војводама драгачевским: „да поврате људима све башчине што су од њих узели, и да исставе из свега руке".[113]

На крају, извесна су српска и влашка села страдала у току првог устанка, због тога што су се у њима били Турци утврдили, па су морала бити од стране српске војске спаљена. За потврду тога наводимо село Врбовац у источној Србији, које је 1807. год. Хајдук Вељко спалио, јер су се у селу били улогорили Турци. Село Варварин, расељено је у току једне ноћи, по наредби руског генерала, па је војска исте ноћи начинила сељацима друге куће за пребивалишта, у близини овога насеља.[114]

У ратним годинама 1804—1813, а нарочито у години 1813, приликом пропасти ондашње српске државе и надирања турске војске, многа су сеоска насеља била сасвим уништена, тако да се ондашњи географско-демографски лик Србије посве изменио. Тако је први

---

109 *Д. Страњаковић*, Карађорђе, Београд, 1938, 95.
110 *Р. Т. Николић*, нав. рад, 998, нап. I.
111 Нав. рад, 955, 1046.
112 Државни архив СРС ДР. КП бр. 731.
113 Државни архив СРС ДР. КП бр. 1368.
114 Годишњица НЧ. XIII, 267.

српски устанак у многоме изменио слику насеља Србије. За потврду тога, довољно је навести речи француза Меријажа, дипломатског представника цара Наполеона у Видину, који је посматрајући рат илзмеђу Срба и Турака у североситочном делу Србије, јављао Министарству иностраних послова француске 20. новембра 1808. год. између осталог следеће: „Географија Србије је потпуно измењена. Села и мала насеља, обележена на картама, у највише случајева не опстоје више, те је становништво изабрало за себе друга места“.[115] За западну Србију о тим масовним страдањима српских села сачували су се детаљни описи у мемоарима проте Матеје Ненадовића. Наиме, он о томе каже следеће: „Видим и димове од запаљених селских кућа: једни од Шапца а други од Београда у небо се састоју, у ведру дану облак начинили, и за свакога Србина који чује и види канда га у срце ударају, или сам у огњу гори“.[116] Тако је густ дим и пламен био траг „који победиоци са собом остављају“.[117]

Поред тога, постојала су ту и тамо у Србији за време првог устанка и несамостална насеља засеоци. Негде је заселье или заселак било почетак села, село у заметку, а негде су то од старине остали само као несамостални делови једнога села и ништа више.[118] Понегде су то били катуни, сточарски станови, (а понегде усамљене пољопривредне куће), око којих се образовало заселье или заселак, да током еволуције постане од тога насеља село.[119] Каткад је заселак било насеље, које је чинило границу између села и засеока, прерасло је било засеок, а није се било још развило у село, те је то било непотпуно и неоформљено село.[120] Напкон, у источној Србији (Хомоље), засеок је познат под именом катун.[121] У савременим изворима из првог устанка каткад се једно сеоско насеље помиње као село, а каткад као засеок.[122] Као што је то био случај код Срба у средњовековном феудалном добу, села су могла имати један или више заселака.[123] Помињемо познато село Брусницу, која је почетком првог устанка била сеоско насеље, а у време устанка прерасла у варошицу, која је у почетку устанка имала пет следећих засеока: 1) Браново Брдо, 2) Игриште, 3) Косово, 4) Равни Гај, 5) Трњаци.[124] На концу познато је да је у време првог устанка у Горњем Драгачеву, Кривача била заселак Виче, а Пшаник, Вучковица и Бијели Камен за-

---

115 *Мих. Гавриловић,* Исписи из париских архива. Грађа за историју новога српског устанка. Београд, 1904, 373.

116 Прота *Матеја Ненадовић,* Мемоари, 245; упор. *В. Карић,* Србија, 503; *Д. Страњаковић,* Карађорђе, 63.

117 *В. Карић,* на нав. месту.

118 Упор. *Р. Т. Николић,* нав. рад, 951.

119 *Ст. Новаковић,* Село, 121—122.

120 Упор. нав. дело, 119.

121 *Тих. Р. Ђорђевић,* Економија и еволуција насеља. Гласник Срп. географског друштва I. Београд, 1912, 38.

122 Упор. *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 1120.

123 Упор. Споменик, III, 8—9; **F.** *Miklošić,* Monumenta serbića, 59; *Florinskij,* Атонскије акти, 74; *Ст. Новаковић,* Село, 120.

124 *М. Милосављевић,* Устаничке биографије. — Прилози за историју првог српског устанка, Београд, 1954, 63.

сеоци Котраже.[125] На овоме месту морамо поменути, није могуће изређати све засеоке као несамостална насеља Србије у доба првог устанка.

Напокон, посебно износимо било је у Србији за време првог устанка местимично и турских, односно муслиманских села а понегде и арбанашких (ових нарочито у Шумадији и јужној и источној Србији). Но, она су скоро сва још у почетку првог устанка расељена, а њихово становништво протерано из земље. И надаље наводимо муслиманска (турска) села устаничке Србије с почетка 1804. год.: Алуга, Бачевци, Бесаровина, Буље, Бучје, Бучиње, Вабљак, Велеш, Велика Ријека, Врнчић, Гаочић, Дона, Дрличе, Дубоко, Закућани, Кебићи, Клупине, Козле, Кучинци, Лазе, Лоњин, Мали Зворник, Петрац, Пећи, Плијесково, Постање, Пожањ, Сакар, Тријешница, Узавница, Шипари, сва у западној Србији.[126] На крају, поједина села Србије у доба првог устанка имала су нарочити изглед услед тога што је у њима било кула, које су већином биле по српским селима као турска обитовалишта. Нарочито је било добрих камених кула у Црној Реци и у Вељевској Колубари и Тамнави, а било их је ту и тамо и другде.[127] Сачувао нам се и један опис куле из времена првог устанка из с. Кличевца у западној Србији. Наиме, ову је кулу зидао по узору на херцеговачке муслиманске куле („у погледу херцеговачких муслиманских кула“) војвода Јеврем Ненадовић.[128] У години 1813. ова је кула била стан бега Јајића из Ваљева. У другом устанку постала је својином војводе Јакова Ненадовића и његова је била и онда, кад је он живео у Бесарабији у Хотину. По повратку из Бесарабије, он је ову кулу транпио с кнезом Милошем за неко имање у Београду, а кнез Милош ју је 1835. год. поклонио држави, када је употребљена за барутни магацин.[129] Дакако, ваља нам поменути да је и у шанчевима било начињених кула. Тако, илустрације ради, помињемо да је у шанцу код Сокобање, била једна „кула од брвана“.[130] Из нешто каснијег времена била је чувена „Докторова кула“ у београдском атару.[131]

Поред куле, на општи изглед сеоских насеља утицали су и чардаци или конаци. То су били феудални дворци или летње резиденције чифлачких господара, који се за време првог устанка помињу ту и тамо. Још је М. Видаковић (рођен 1780.) поменуо за

---

125 *К. Јовановић,* Горње Драгачево. — Насеља V, Београд, 1908, 340.

126 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1828, 234; *М. Гавриловић,* Милош Обреновић, III, 507; Новине српске за 1834, стр. 109; *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, 135.

127 *Л. А. Баталака,* нав. дело I, 290—293; ГНЧ XIII, 260, 265—266; Прилози за историју првог српског устанка, Београд, 1954, 124; *М. Станојевић,* Тимок. — Насеља књ. XXIX, 505; *Љ. Павловић,* Антропогеографија Ваљевске Тамнаве, 416; упор. *М. С. Филиповић,* нав. рад., 85.

128 Прота *Матеја Ненадовић,* Мемоари, 88.

129 *Ј. Павловић,* Колубара и Подгорина. — Насељак књ. 714.

130 Споменик, књ. XIX, 22.

131 Споменик књ. XIV, 32.

Неменикуће да је у његовом детињству, турски ага, чије је село било чифлак, имао „насред села леп свој дворац од дрвета истина повисоко, с многим окружен стајами, и за Турке картирми. Више двора имађаше верт и једну велику ливаду. У двору су му обитовале две анџије; двороправитељи“, а ту је био и један Србин служитељ.[132] Зна се да је још 1804. год. на Топчидерском брду био неки конак „који је београдски паша градио ради теферича“.[133] На концу особито је био познат конак ужичког сердара Јована Мићића, око кога се касније образовало данашње насеље Чајетина.[134] У историјским изворима напомиње се и чардак у с. Малошеву (крагујевачка нахија) који је одиграо значајну улогу у Карађорђевом породичном животу.[135]

На општи изглед села Србије у доба првог устанка, било је од значаја и завођење и подизање ханова. Наиме, турске власти, за време дахијске управе београдским пашалуком, завеле су установу ханова по свим селима пашалука. То су биле грађевине веома солидне израде, а подизала су их села кулуком. У њима су становале субаше и њихова пратња. Добар део ханова устаници су спалили још у почетку устанка 1804. год.

Напоредо са изнетим, на општи изглед села у Србији за време првог устанка, биле су од утицаја и цркве. Ми смо истакли у поглављу о манастирским насељима да је период 1794 — 1804. год. (време од 10 година пред први устанак), био плодоносан на пољу архитектуре манастира. Овде нам ваља нагласити, да уз манастирска насеља у то доба пада и процват и бројна изградња сеоских цркава.[136] Сеоске цркве су биле махом грађевине истог типа, као што су биле и сеоске куће. Наиме, парохијске цркве биле су у већини брвнаре, а само ту и тамо било је зиданих парохијских сеоских цркава.[137] Дакако, уз цркве, има помена и о црквиштима (црквинама) парохијских цркава. Тако, према историјским изворима из 1804. год., у београдском пашалуку био је следећи број цркава и црквишта:

---

[132] Автобиографија Милована Видаковића. — Одломци. Гласник СУД, књ. XXX, 1881, 97—98.

[133] Споменик књ. XIV, 32.

[134] *Љуб. Мићић,* Златибор, Насеља XIX, 445.

[135] *М. Вукићевић,* Карађорђе I, 44.

[136] *Д. Пантелић,* Београдски пашалак пред први српски устанак (1794—1804), Београд, 1949, 108—113; *М. Коларић,* Ликовна култура Карађорђевог времена. — Гласник историјског друштва НРС св. 1—2 (1951), 61; *Ст. Мијатовић,* Ресава. Насеља књ. XXVI, 222; *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 345, 369, нап. 2, Rad Jugoslavenske akad. znanosti i umjetnosti II, 185—186; *Б. Којић,* нав. дело 151; *П. С. Стевановић,* Хаџи Рувим, Нешковић. Гласник Срп. прав. цркве. Београд, 1954, 112.

[137] *Д. Ст. Павловић,* Цркве брвнаре у Србији. Докторска дисертација из 1961. год.

БРОЈ ЦРКАВА И ЦРКВИШТА У УСТАНИЧКОЈ СРБИЈИ
(1804—1813)

Нахија	Бр. цркава	Бр. црквишта
београдска	6	12
ваљевска	30	58
грочанска	3	15
јагодинска	10	12
крагујевачка	20	30
пожаревачка	30	40
пожешка	10	22
рудничка	10	24
смедеревска	8	21
ћупријска	9	15
шабачка	20	29
укупно	156	278

Значи, на сваких 11,5 села, долазила је црква која је појала, а на сваких 7 села по једна порушена црква.[138] „За цркву да се начини од дрвета као колиба — вели В. Караџић, — истина лакше је добити допуштење, али опет ваља плаћати. И за само прекривање манастира или цркава мора се искати допуштење и плаћати. За то у Србији ни у десетом селу нема црква, него људи понајвише иду манастирима, те се исповедају и причешћују, које обично обаве у часне посте; а крштење и венчање извршују попови по кућама."[139] Тако је било стање у погледу цркава у Србији почетком првог устанка. Но чим се стала земља ослобођати оправљен је знатан број нових цркава.[140]

Изгледа да је уз цркве у западној Србији било и малих зграда, званих собрашнице или чардачићи, грађених од дрвене грађе са великим трпезама у средини, а око њих су клупе. То су зградице народних сабора и весеља, где се примају гости о саборима. Имали су их особито имућнији сељаци.[141]

Има још једна врста зграда, која је била заведена у доба првог устанка у свим селима Србије. Реч је о кошевима или хамбарима, који су исто тако били од значаја на општи изглед села. Наиме сео-

---

183 *Г. Ковачевић, Песме; Ст. Новаковић,* Устанак на дахије 1804, Београд, 1904, 200—201.

139 *Ст. В. Караџић,* Из историје, Београд, 1954, 42.

140 *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело 235; *Тих. Р. Ђорђевић,* Архивска грађа за насеља у Србији. — Насеља књ. 22, 32; *Бор. М. Дробњаковић,* Космај. — Насеља књ. XXVI, 56; *М. Коларић,* нав. рад, 52; *П. Ж. Петровић,* нав. дело, 226; *Мих. Ј. Миладиновић,* нав. рад, 122; *Д. Страњаковић,* Карађорђе, 152; упор. *Б. Којић,* нав. дело, 149.

141 Упор. *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми, стр. CXXVI; *Мил. С. Филиповић,* Родовске трпезе, колибе или собрашнице. — Гласник Зем. музеја у Сарајеву, књ. IV—V, (1950), 95—102.

ски кошеви и амбари постојали су од старине у Србији и у њима се збирала храна: „као остава за гладне године“.[142] У 1811. год. уследила је општа наредба Совјета и Карађорђа, да се у свим селима подижу ове зграде, као магацини за смештај хране за војску. У наредби се између осталог каже: „Ви војводе да уредите у сваком селу кнеза сеоског који ће са селом градити кошеве и амбаре за десетак, и вам рачуне давати“.[143] Прота Матеја наводи 1804. год., да је у с. Глоговцу био уз хан и „чардак пун кукуруза“.[144] Један „Карађорђев кош“ из првог устанка постајао је све до шездесетих година 19. столећа у селу Белосавици у Шумадији.[145] На основу изнетог можемо рећи да је у Србији у доба првог устанка, и то у 1812. год. било сеоских кошева и амбара у свим сеоским већим насељима.

Да бисмо имали сасвим јасну и заокругљену слику о сеоским насељима Србије у добу првог устанка, нужно је да се осврнемо и на чесме, изворе, врела и бунаре, што са сеоским насељима чини јединствену целину. Посве је немогуће рећи колики је био број чесама, врела, бунара и извора у Србији у доба првог устанка. Али са сигурношћу можемо рећи да је у сваком насељу постојала најмање по једна врста пијаће воде. Дакако, многи сеоски бунари били су загађени људским лешинама, те и нису употребљавани за пиће.[146] У селу Неменикућама зна се да је пред први рстанак за цело село постојао само један извор пијаће воде.[147] Насеља се и стварају тамо где има пијаће воде у изобољу, те је и у Србији за време првог устанка у свим сеоским насељима, или у непосредној близини ових било врела, чесама, извора, бунара. Тако, још крајем 18. или почетком 19. столећа, било је код нашег народа, добро ограђених извора на лулу (тулајку) или точак (чесма, почура, почурана, шопка). Но, било је исто така и отворених извора, као и отворених бунара,[148] са којих се вода црпела „на ђерам“, „на коло“, или „на точак“, „на чекрк“ и „на полуге“, или се и без тих справа вода извлачила каквом посудом (кофа).[149]

Од старине, обичај је код Срба да се уз сеоске насеље, обично поред цркве ако је село има, налази и сеоске гробље. У Србији за време првог устанка, ретко је било да два села имају једно гробље, већ је обично свако село имало посебно гробље. Исто тако ређе је појава била, да једно село има два гробља. Према томе, можемо рећи да је у Србији за време првог устанка било отприлике онолико гробља колико је било и сеоских насеља. Усамљене куће имала су гроб-

---

142 *М. Ђ. Милићевић,* Општине у Србији. ГНЧ, II, 218.

143 *Л. А. Баталака,* нав. дело, II, 831, 841, 958; — упор. *М. Петровић,* Финасије и установе, I, 115; Гласник Друштва срп. словесности, књ. III, 181; *П. Срећковић,* Из нове историје десет докумената. — Споменик, књ. XIX, 76.

144 Упор. *Л. А. Баталака,* нав. дело, I, 95.

145 *Јов. Ердељановић,* Етнолошка грања о Шумадији, 21.

146 Упор. Споменик, књ. XIX, 9.

147 Автобиографија Милована Видаковића, 98.

148 *Л. М. Димитријевић,* Како живи наш народ, Београд, 1893, 15; *М. Јовановић-Батут,* Сељачка кућа, Београд, 1914, 24, 245.

149 Нав. дело, 248, 252; *Л. М. Димитријевић,* на нав. месту.

ља у најближем сеоском насељу. Гробља су обично била ограђена, а над гробовима су били пободени најчешће дрвени крстови или џиде, а ту и тамо било је и камених споменика са разноврсним натписима уз спомен и славу покојника.[150] Тако, у селу Банични, где је Станоје Главаш сахрањен „копају се и други сељаци, и то се зове Главашево гробље".[151] Има случајева да се гробља подижу и поред кућа тако да је свака кућа имала гробље. Наиме, прича се да је Антоније Пљакић имао гробље „у шарампову, у Карановцу, око куће, у којој је седео, од укопаних људи, које је он поубијао, кад му је, од пића крв на очи наседала".[152] Напокон, поред општих сеоских гробља, било је и случајева да се покојници сахрањују и поред цркве, у олтару, или на оном месту где ко погине. Тако, када је 1804. год. погинуо кнез Станоје Кнежевић из Зеока, обер кнез колубарске кнежине, сахрањен је „у дну поља Малог Селедина, у атару села Зеока".[153] Када је Васа Чарапић погинуо приликом освајања Београда 1806. год. „Карађорђе нареди да га однесу у манастир Раковицу где је свечано сахрањен с леве стране покрај црквеног угла".[154] Глава Таназка Рајића сахрањен је 1815. год. после боја на Љубићу, код манастира Вољавче, крај црквеног зида.[155]

На концу, било је местимично по селима Србије у доба првог устанка и сеоских крчми (кафана, ханови) и бакалских радњи, но то су биле обичне зграде и ниуколико нису имале другојачији архитектонски склоп, већ су грађене у стилу сеоских кућа и од истог материјала као и ове.

Велика разноликост села Србије у доба првог устанка, у погледу типа и врсти, долазала је углавном поред традиције, и услед сточарског занимања становништва, при чему игра знатну улогу и једнолика конфигурација земљишта, које је онда било покривено густим шумама. Отуда, као што смо видели из изложеног, у Србији за време првог устанка разликујемо код сеоских насеља свега три типа. Наиме, села у брдским крајевима била су разбијеногтипа, у равничарским крајевима била су разређеног типа, а у источној Србији, у низинским пределима, гомиластог или стихијског типа.[156]

Извесна манастирска сеоска насеља, уживала су посебне повластице. То се лепо види из једне Карађорђеве наредбе, која говори о добрима манастира Горњака и сеоским насељима, која су припадала манастиру као посед. У наредби се каже: „Писато воиводи

---

150 Упор. *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија, 142.

151 Нав. дело 78; *Ст. М. Мијатовић*, Белица, 46; *П. Ж. Петровић*, Шумадијска Колубара, 44; *Ст. Мијатовић*, Ресава, 228.

152 *Л. А. Баталака*, нав. дело, I, 378—379.

153 *М. Милосављевић*, Устаничке биографије. — Прилози за историју првог српског устанка, 70.

154 Нав. рад, 73—75.

155 Нав. рад, 72.

156 Упор. *М. С. Филиповић*, Село у Србији 18 и почетком 19. века, 78; Карађорђев деловодни протокол, № 1198, стр. 110.

Илій Стошићу, да не дира у добра манастира Горњака и село манастирско да не задева, да га не тера ни на кулак или на воиску, него што-е манастиръ и пріе држао, те и сада да држи".

Након свега изнетог, поминьемо, било је у Србији и у доба првог устанка, ту и тамо, и номадских насеља од черги (шатори), каквих је било и у доба Кочине крајине у Раљи, од пута уз Поповиће.[157] И данданас се са таквим насељима од „черги" сусрећемо код номадских влашких сточара и Цигана номада, понајвише котлара.

V. СЕОСКА КУЋА, ДВОРИШТЕ И ОКУЋНИЦА

У науци је већ одвано истакнуто да је село најмања управна јединица, а да је исто тако у селу најмања јединица кућа. На кућу се у старо време више полагало, него на личност. Старе статистичке белешке броје куће, више него људе. Кућа је одговарала за све своје чланове, а популационе работе одређиване су од куће.[158]

На број, врсте и типове сеоских кућа у Србији крајем 18. и почетком 19. столећа, утицали су разноврсни чиниоци. Као најглавнији јесу: тло и географска средина, историјска збивања, национални састав становништва са верском припадношћу, турски феудални поредак и законске одредбе издате од државних власти. У склопу тих појава, постављено на широј основи, а каткад и у читавом комплексу ових, бистовала је кућа у Србији у раздобљу 1788—1803. год. и од 1804—1813. год., у краћем раздобљу уочи устанка и за време самог првог устанка.

У устаничкој Србији, у раздобљу 1804 — 1913. год., били су развноврсни типови и врсте кућа и људских станишта. Ми ту разликујемо две групе станишта. Једно су примитивни станови, наслеђени из велике словенске и балканске прошлости, где се истичу следећи облици, врсте и типови станишта: дубирог, бусара (бусница), корка, колиба, (било их је и на сохама),[159] кривуља (крбуља), лубара (лубњача, лубница), лубара брвнара, кровињара, сибара (кровињак, кулача, савардак, тршчара, шива-шиљача). Такву је једну кућу видео М. Ђ. Милићевић у Старом Влаху око половине 19. столећа, а била је позната под именом кулача. Вредност ове куће ценила се на „једну рубљу".[160] Иначе, обично су сибаре биле пастирске колибе.[161]

---

[157] *Причање Гаје Пантелића.* Грађа за историју првог срп. устанка. Београд, 1954, 43.

[158] *Ст. Новаковић,* Село, 84; *Т. П. Вукановић:* Село као социјална заједница код Срба, стр. 20.

[159] *М. Вукићевић,* Карађорђе, I, 27—28.

[160] *М. Ђ. Милићевић,* Путничка писма, Београд, 1868, 50; *исти:* Кнежевина Србија, Београд, 1876, 111; *Р. Т. Николић,* околина Београда. — Насеља II, 930; *Љ. Јовановић,* Млава. Насеља II, 271; *Љуб. Павловић,* Антропогеографија Ваљевске Тамнаве. Насеља VIII, 456—457; *М. Вукићевић,* нав. дело, 25; *М. Јовановић — Батут,* Сељачка кућа, Београд, 1911, 58—60, 83—84; *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми Балканског полуострва. — Насеља I, стр. С; *М. Станојевић,* Тимок. — Насеља књ. 29, 404—406.

[161] *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво, I, 348—350; *А. Дероко,* Народно неимарство I, Београд, 1939, таб. II—III.

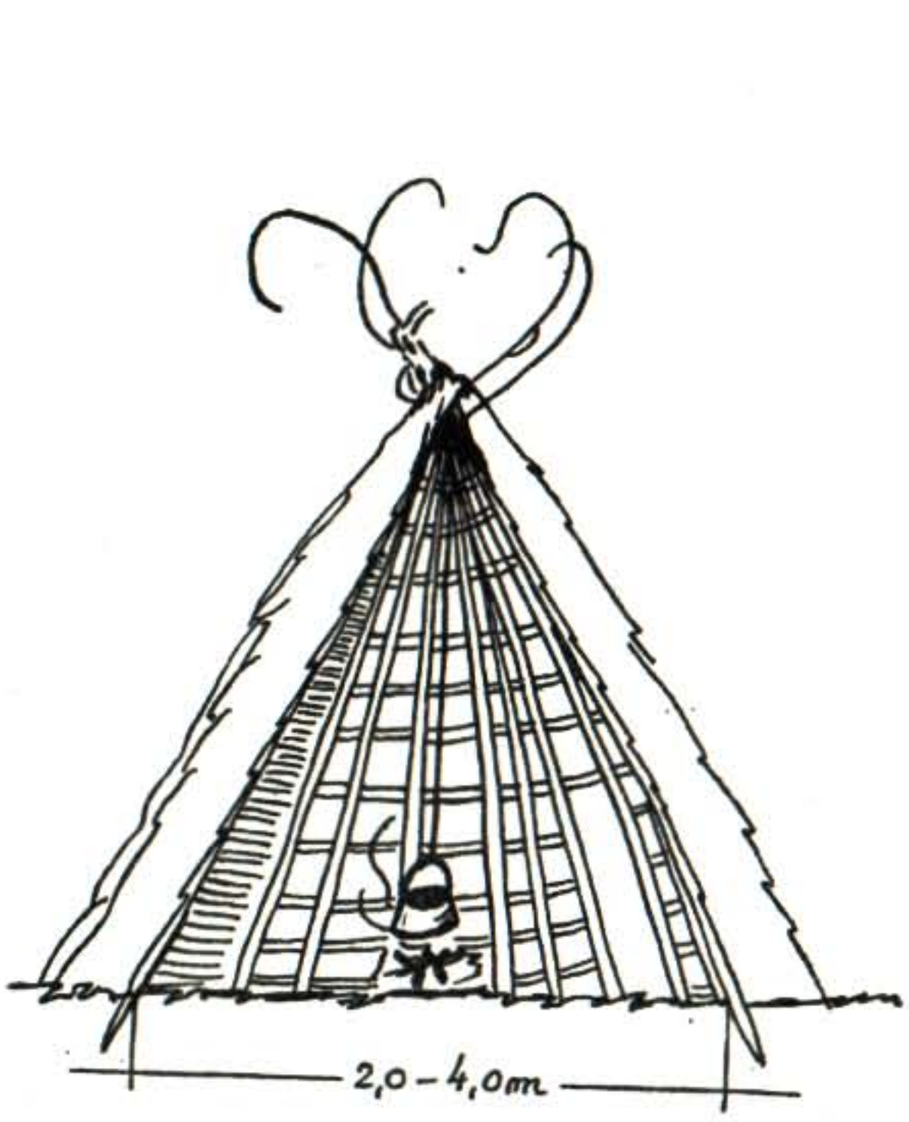

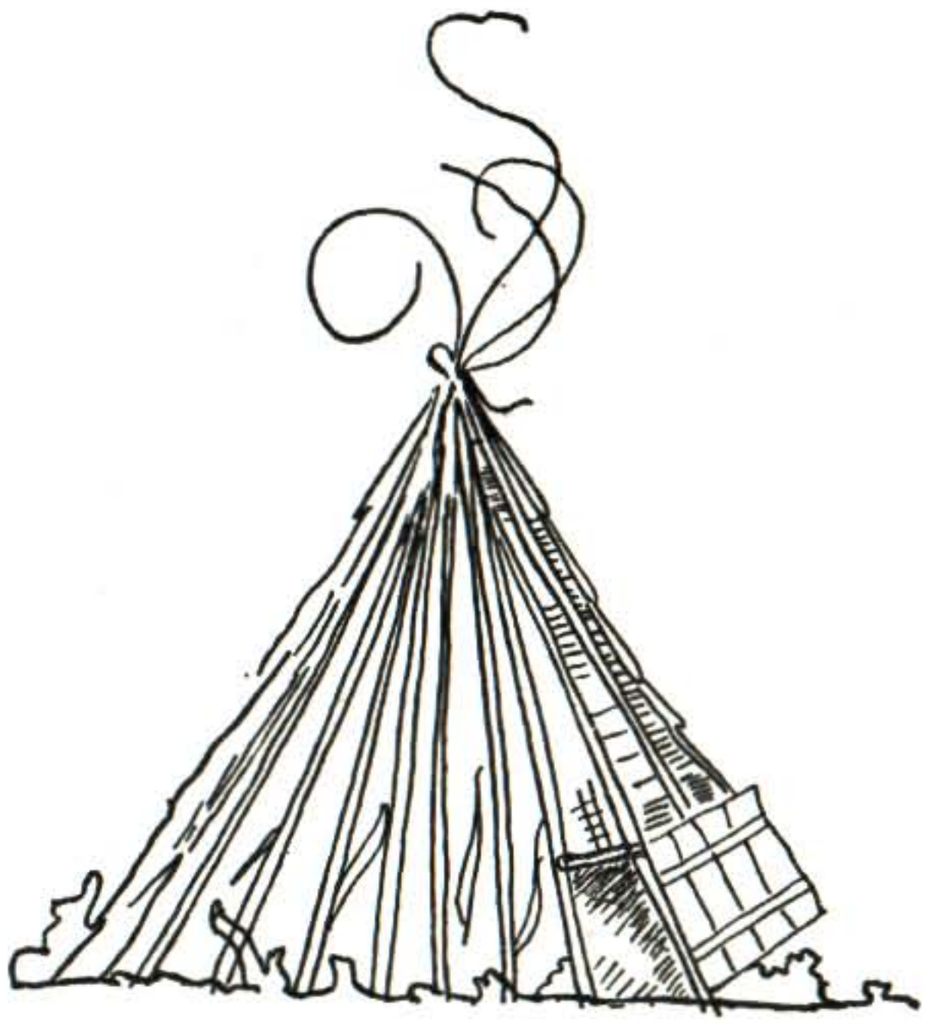

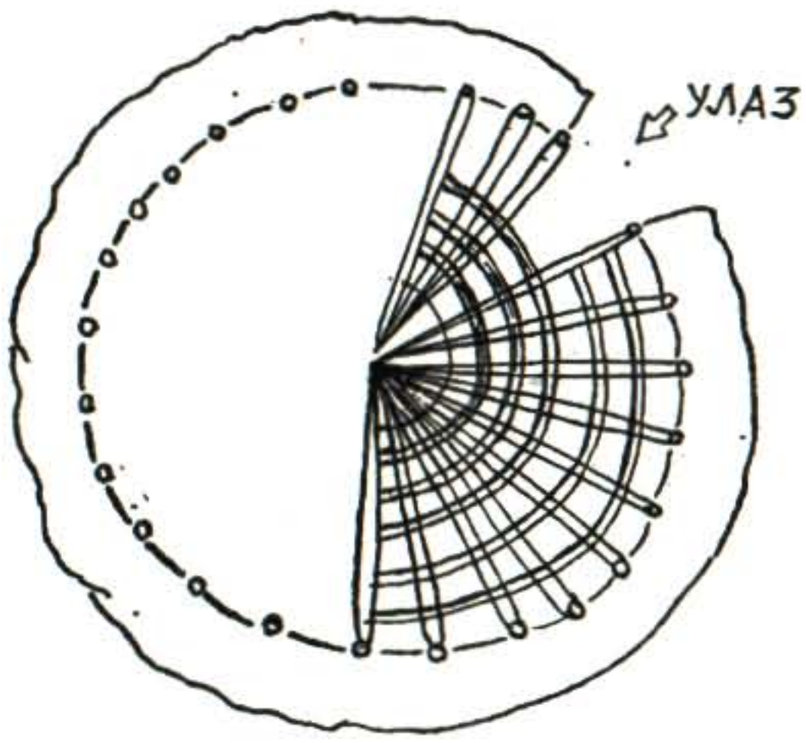

Ск. 6. Шиља. (По цртежу академика Б. Којића)

У ову групу примитивних станова долази још и наслон. Тако свих ових девет врста станова у Србији за време првог устанка били су општа несамостална насеља, али исто тако било их је и која су била заступљена у групи самосталних насеља. Изгледа да је од примитивних станова у Србији за време првог устанка била најраспространија колиба, за коју Куниберт пише: „Свака породица сагради себи колибу у шуми, по планинама, далеко од главних друмова и путања... Колибе беху на отступању од 2—3 пушкомета... и једино по прокрченоме земњишту могло се запазити, усред ових већих шума, да је човек неком насељеном месту“.[162]

Наредну врсту примитивних станишта чине бурдељи „бурдељице“ (земунице). Ова врста примитивне куће била је заступљена

---

[162] *Б. Куниберт,* Српкси устанак. Београд, 1901, 8.

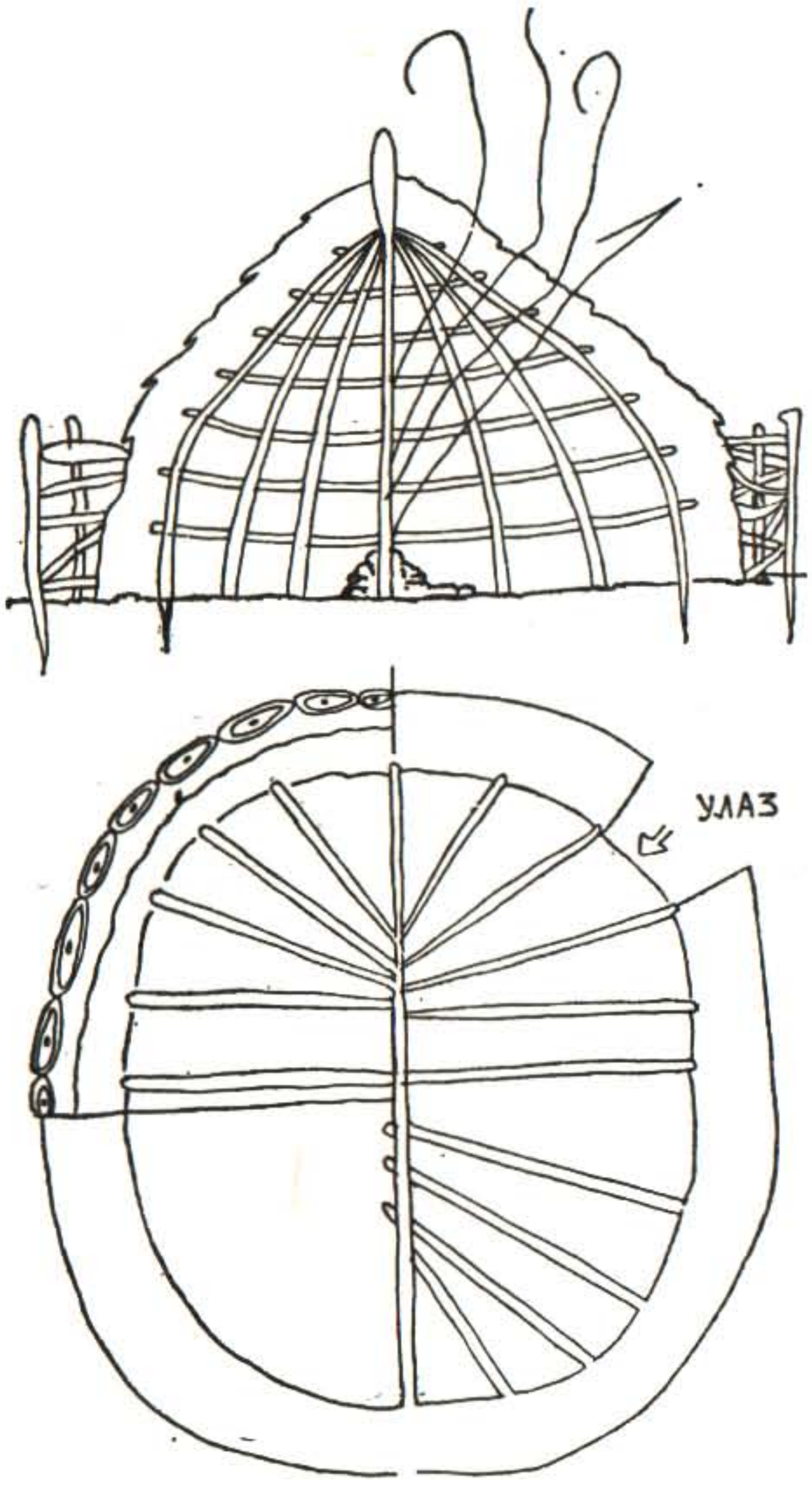

Ск. 7. Кривуља. (По цртежу академика Б. Којића)

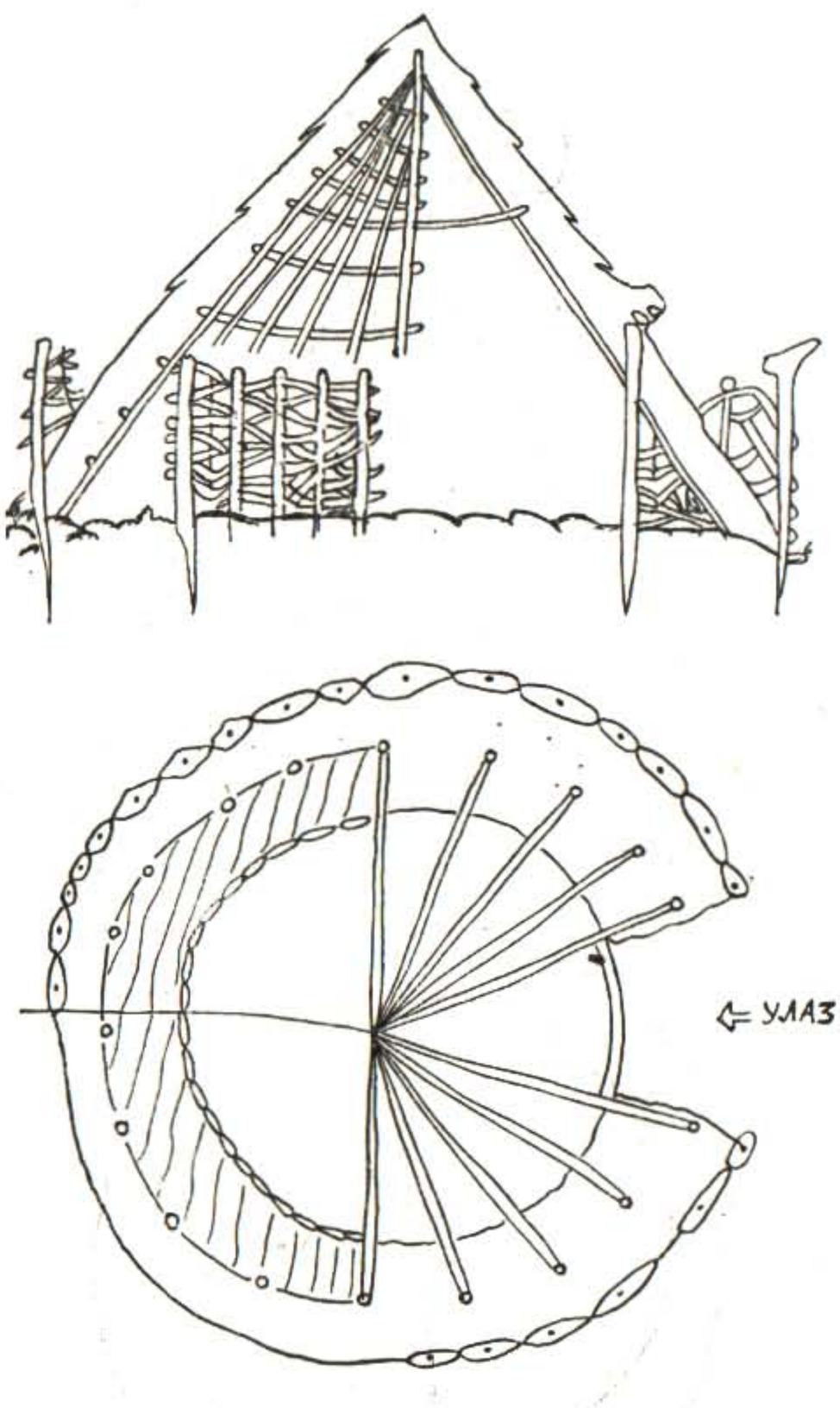

Ск. 8. Сибара. (По цртежу академика Б. Којића)

скоро широм Србије у доба првог устанка, али је била нарочито карактеристична за пределе источне Србије (у средњовековно федуално доба бурдељи су били веома распрострањени у Срему и у западној Бугарској), где су од 1777. год. у Неготинској крајини били главна сеоска кућа, нарочито код Влаха.[163] У Ресавице се бурдељи помињу у 1809. год.[164] као сеоска и као војничка станишта. Напокон, било је бурдеља и у Смедеревском подунављу и Јасеници.[165] У Бели-

---

[163] *Д. Пантелић,* Ухођење Србије пред Кочину крајину. Глас 153, (1933), стр. 148; упор. *Мих. Ј. Миладиновић,* Пожаревачка Морава. — Насеља књ. XXV, 142; *М. Јовановић-Батут,* нав. дело, 33, 293; *М. С. Филиповић,* Село у Србији крајем 18. и почетком 19. века, 83.

[164] *Л. А. Баталака,* Историја српског устанка I, 460; упор. *Ст. Мијатовић,* Ресава. Насеља књ. XXVI, 134; *Н. Нинковић:* Жизнооописаније моје. Грађа за историју првог српског устанка, стр. 105.

[165] *Б. Дробњаковић,* Смедеревско Подунавље и Јасеница. — Насеља књ. XIX Земун, 1925, стр. 233—234.

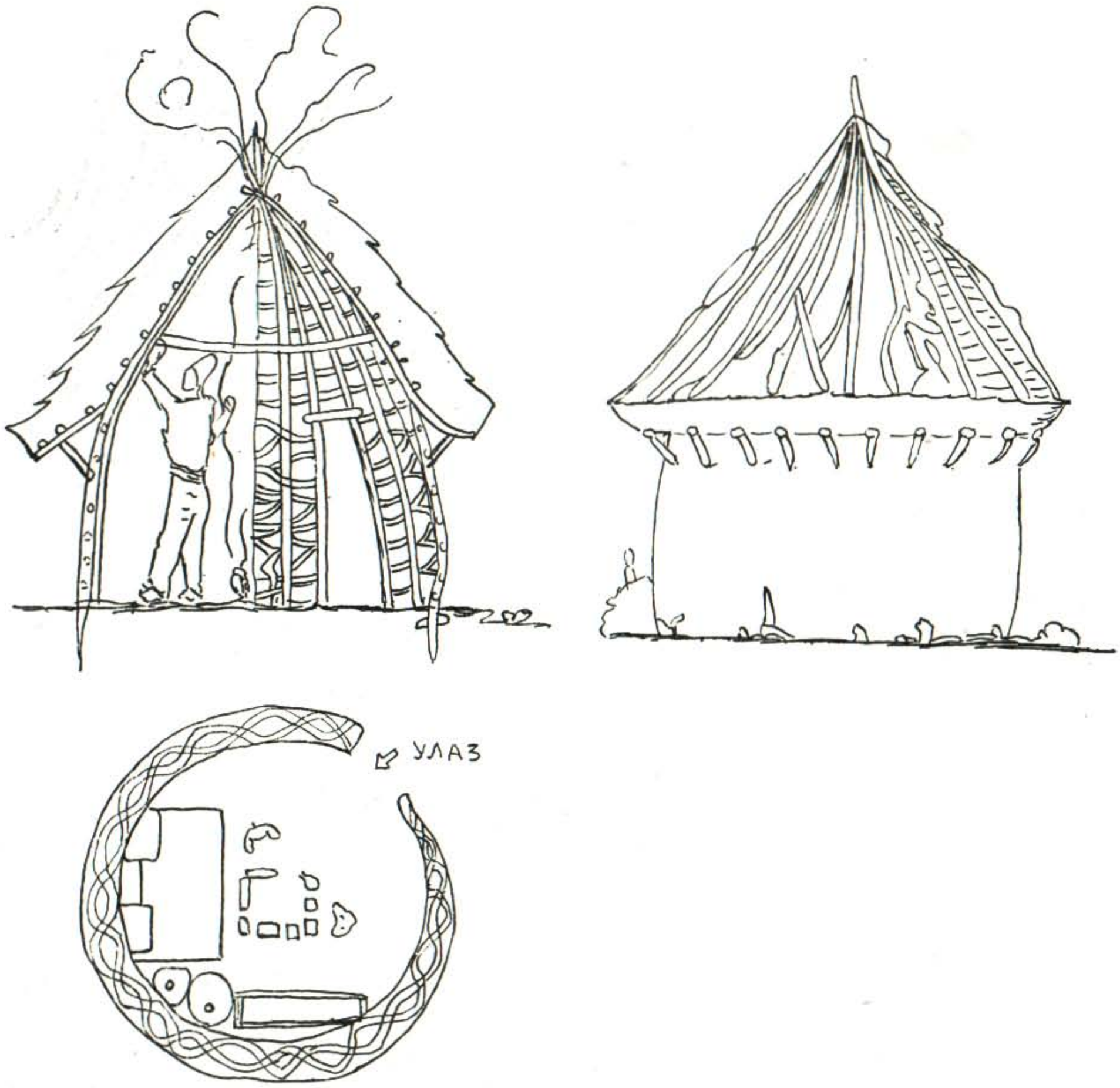

Ск. 9. Дубирог. (По цртежу академика Б. Којића)

ци се све до данашњег дана назива један род тим именом (зато што су 1810. год., по доласку са Косова, живели у бурдељима.[166] На концу, најпримитивније склониште из ове групе људских станова, биле су пећине и нарочито издубљене јаме у стенама.[167]

Другу групу станова у Србији за време првог устанка чине куће: брвнаре, плетаре, и моравска кућа.

---

[166] *Ст. Мијатовић,* Белица. — Насеља књ. XXX, 100. Испореди наведене типове кућа Србије у доба устанка, са сличним у Славонији, где су аналогије настале, по речима Б. Максимовића, „у оквиру културних прилика које тада владају на селу". — *Б. Максимовић,* нав. дело, стр. 51. Ми држимо да је до истоветиог типа кућа овде дошло из сличних економских и друштвених збивања концем феудалне и настанком капиталистичке епохе у Европи.

[167] *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво, I, 352, 354; *Т. Радивојевић,* Лепеница. — Насеља књ. VII, 123—124; *Љуб. Мићић,* Златибор. — Насеља књ. XIX, 457.

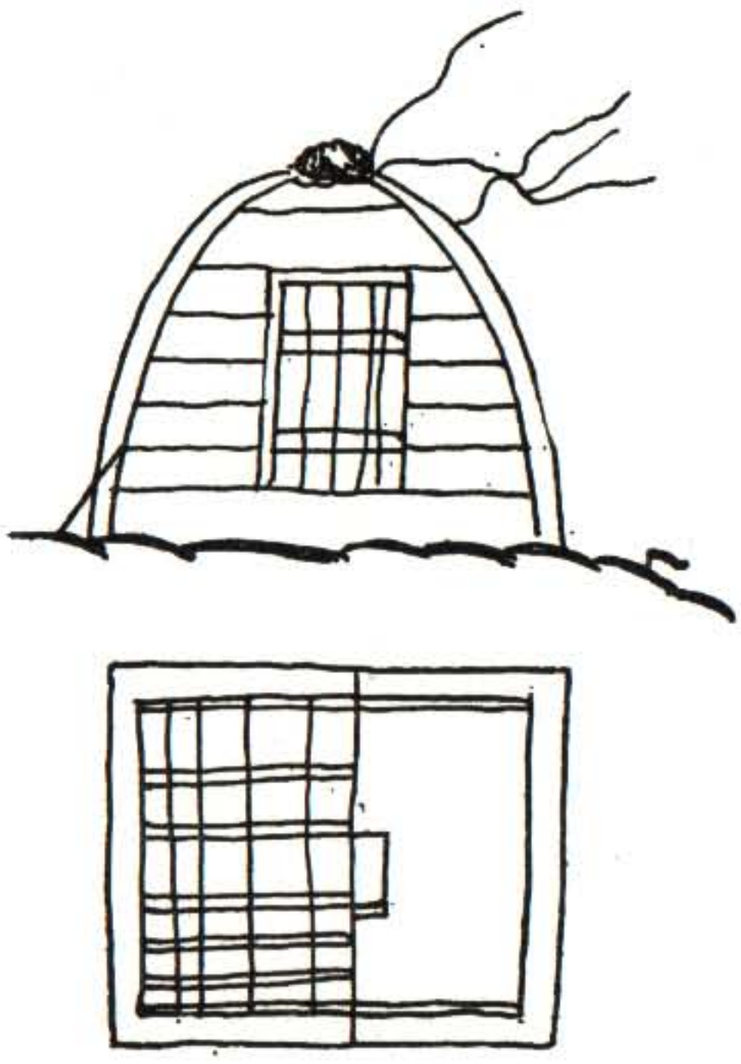

Ск. 10. Лубура. (По цртежу академика Б. Којића)

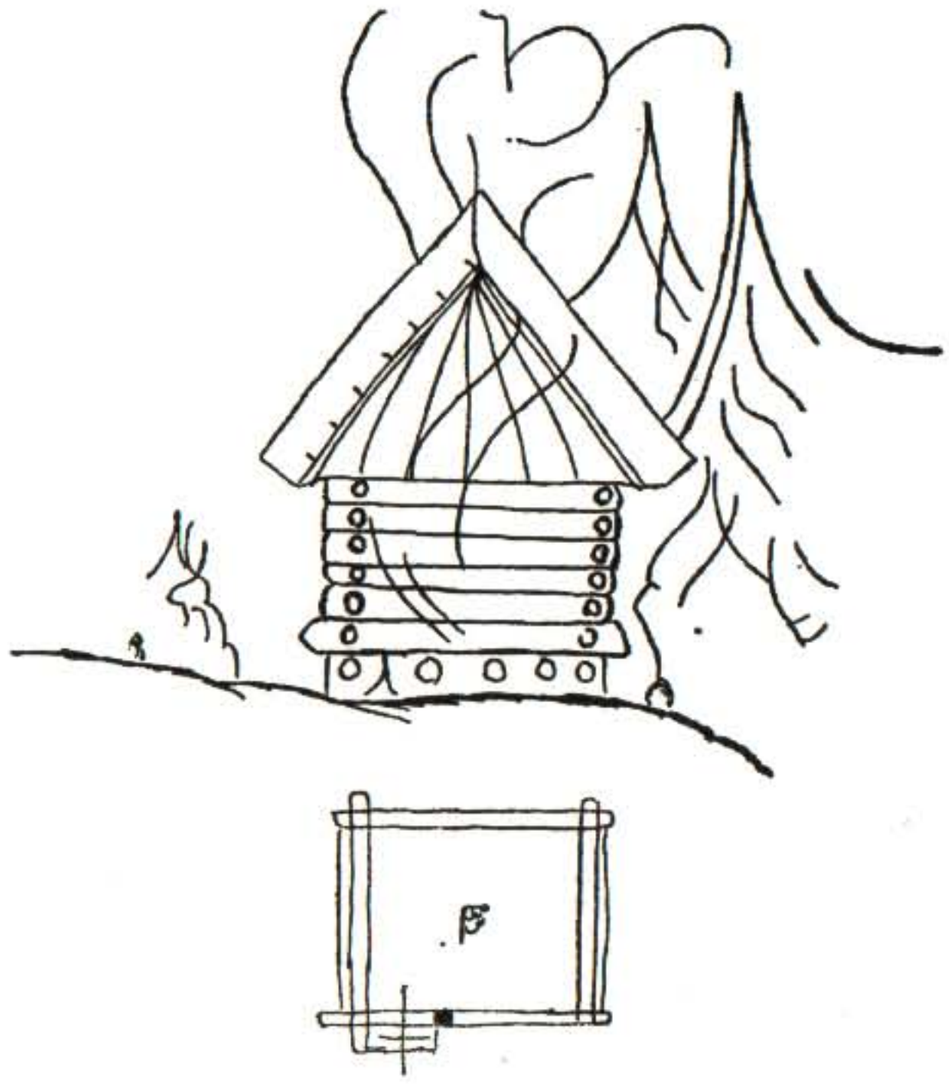

Ск. 11. Брвнара. (По цртежу академика Б. Којића)

Концем 18. столећа зна се да је у Србији било двоћеличних кућа. Исто така било је ту и тамо кућа са хлебним собним зиданим пећима.[168] Понегде, те су пећи служиле само за печење хлеба о великим сеоским светковинама.

Као што је В. Караџић истакао, за време првог устанка биле су куће у Србији „по равним, особито по голетним мјестима, понајвише рђаве, покривене кровином или лубом; али по брдовитим мејестима има ји добрих и тврдих; многе су подзидане каменом, а понајвише даском (шиндром). У много кућа нема собе, него се зими греју код ватре; а двије собе у једној кући нема никакав сељак“.[169] На другом месту, оцењујући Вајгартенов опис Србије, Вук каже да у устаничкој Србији има и камених кућа „особито по брдима“.[170] Но, било је местимично код имућнијих сељака, у задружним кућама и код сеоских трговаца и свештеника, и „добрих кућа“, какве се 1806. год. помињу у с. Богатићу у Мачви.[171] „Тврдих кућа“ са сламним кровом, било је у доба првог устанка у пределима источне Србије.[172] У Белици је исто тако било „добро озиданих кућа“ како се то каже за кућу Милоја Теодоровића.[173]

---

168 Споменик САН, књ. 82, стр. 66—67, 92, 105 и д.

169 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 100; *В. Карић,* Србија, Београд, 1888, 134; *Мил. С. Филиповић,* нав. рад, 82.

170 *Н. Радојчић,* Географско знање о Србији почетком XIX века, 86.

171 Споменик, књ. XIX, 8; *М. Вукићевић,* Карађорђе, II, 364.

172 *К. Јовановић,* Неготинска Крајина. Насеља, књ. XXIX,176, нап. 1.

173 *Ст. Мијатовић,* Белица, на нав. месту.

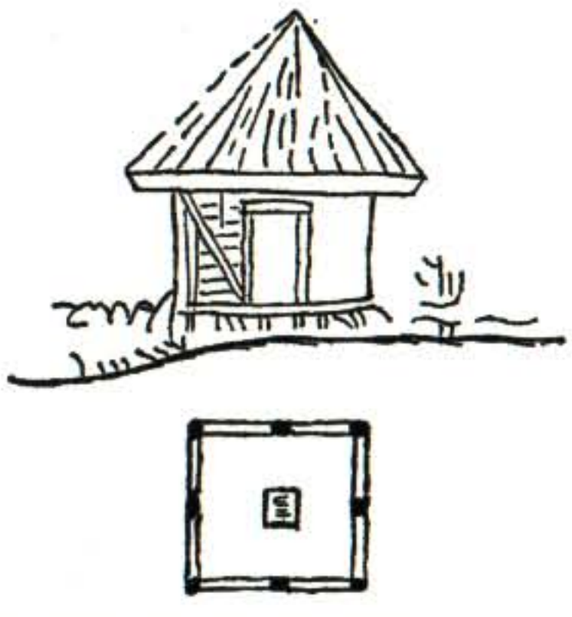

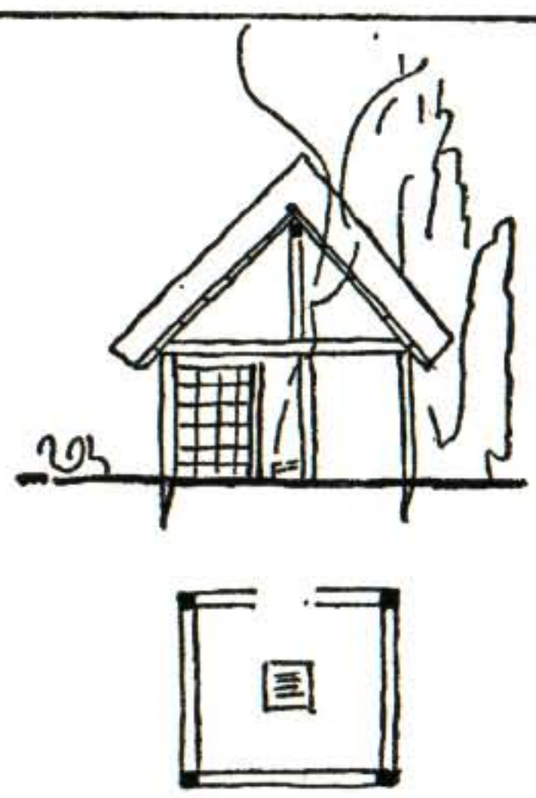

Ск. 12. Плетара бондручара. (По цртежу академика Б. Којића)
Ск. 13. Колиба плетара. (По цртежу академика Б. Којића)

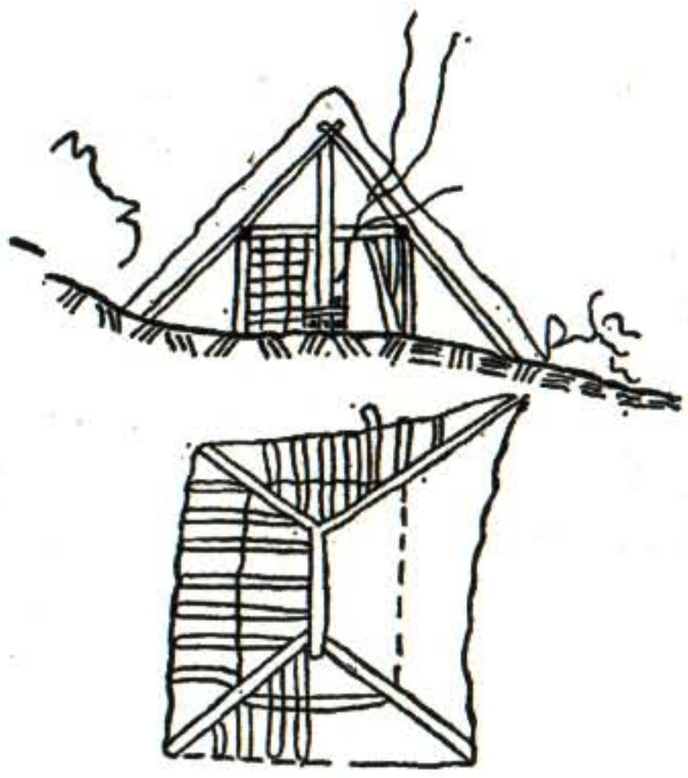

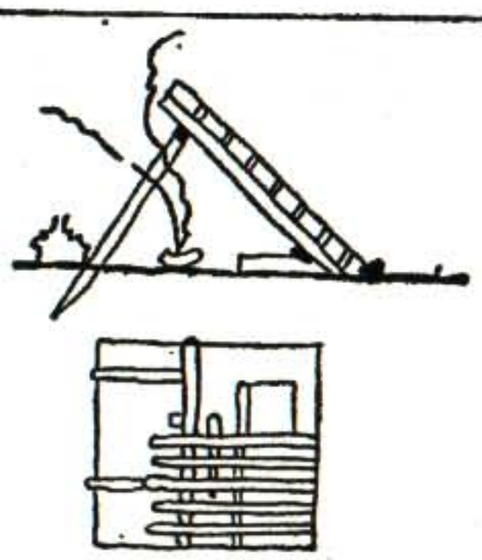

Ск. 14. Корка. (По цртежу академика Б. Којића)
Ск. 15. Заклон од бусења. (По цртежу академика Б. Којића)

1) *Плетаре куће.* Ове куће познате су и под именом као *чатмаре*. Плетаре су обично олепљене блатом. Од старине се ове куће јављају у Србији у сеоским насељима. Једна таква кућа помиње се у Шумадијској Колубари 1612. год., кад је имала кров од сламе, а слеме од рвета. Била је „слабо омазана и зачепљена", тако да је ветар кроз њу дувао.[174] Ито таква кућа помиње се 1733. год. у варошици Гродској. Концем 18. столећа помињу се у Поморављу куће од плетера, покривене сламом, трском или липовим лубом.[175] Ретко су биле олепљене блатом, или су им пак шупљине биле залепљене балегом. Местимично било је плетара које су биле постављене на греде као темеље.[176] У целој Србији изузев Мачве, сеоске куће углавном су биле једноћеличне. Само је у Мачви било кућа од плетара, које су имале кујну и собу.[177] Кућа плетара била је концем 18. столећа и у време првог устанка, нарочито заступљена, поред бурдеља у источ-

---

[174] Гласник Земаљског музеја у Сарајеву, књ. XVI 260; упорд. *П. Ж. Петровић,* Шумадијска Колубара. — Насеља књ. 31, Београд, 1948, 20—21.
[175] Споменик, књ. 74, стр. 118.
[176] Споменик, књ., 82, стр. 60, 100.
[177] На нав. месту, стр. 81; упор. *М. С. Филиповић,* нав. рад, 80—81.

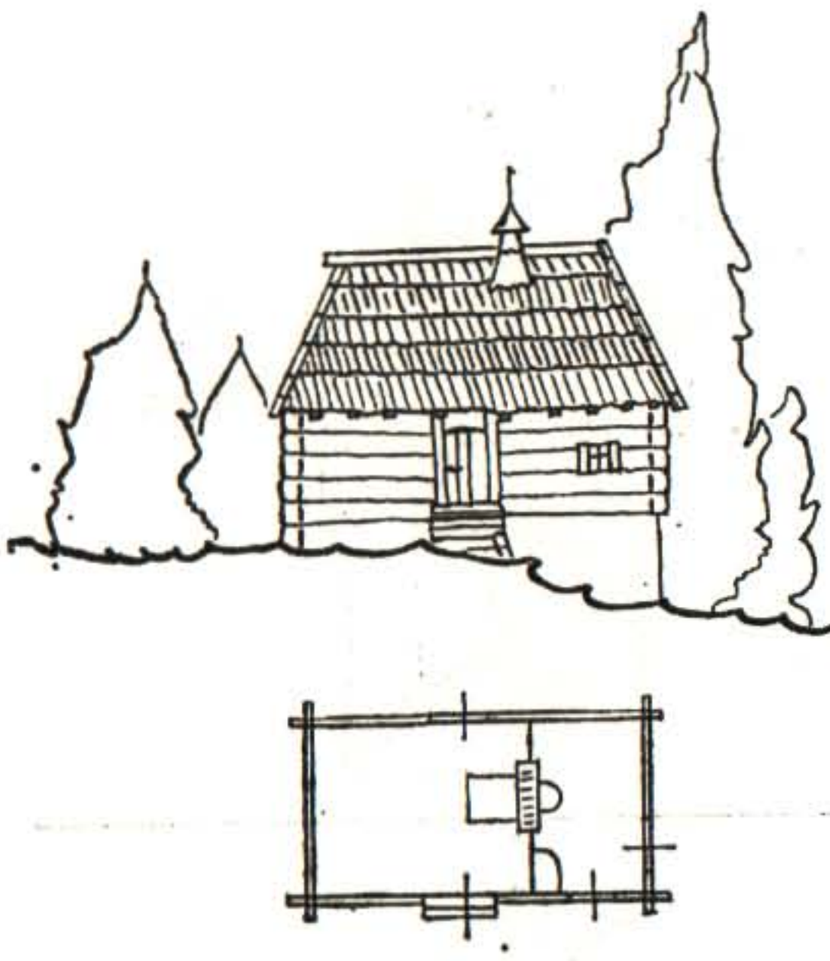

Ск. 16. Брвнара осаћанка (1800—1820). (По цртежу академика Б. Којића)

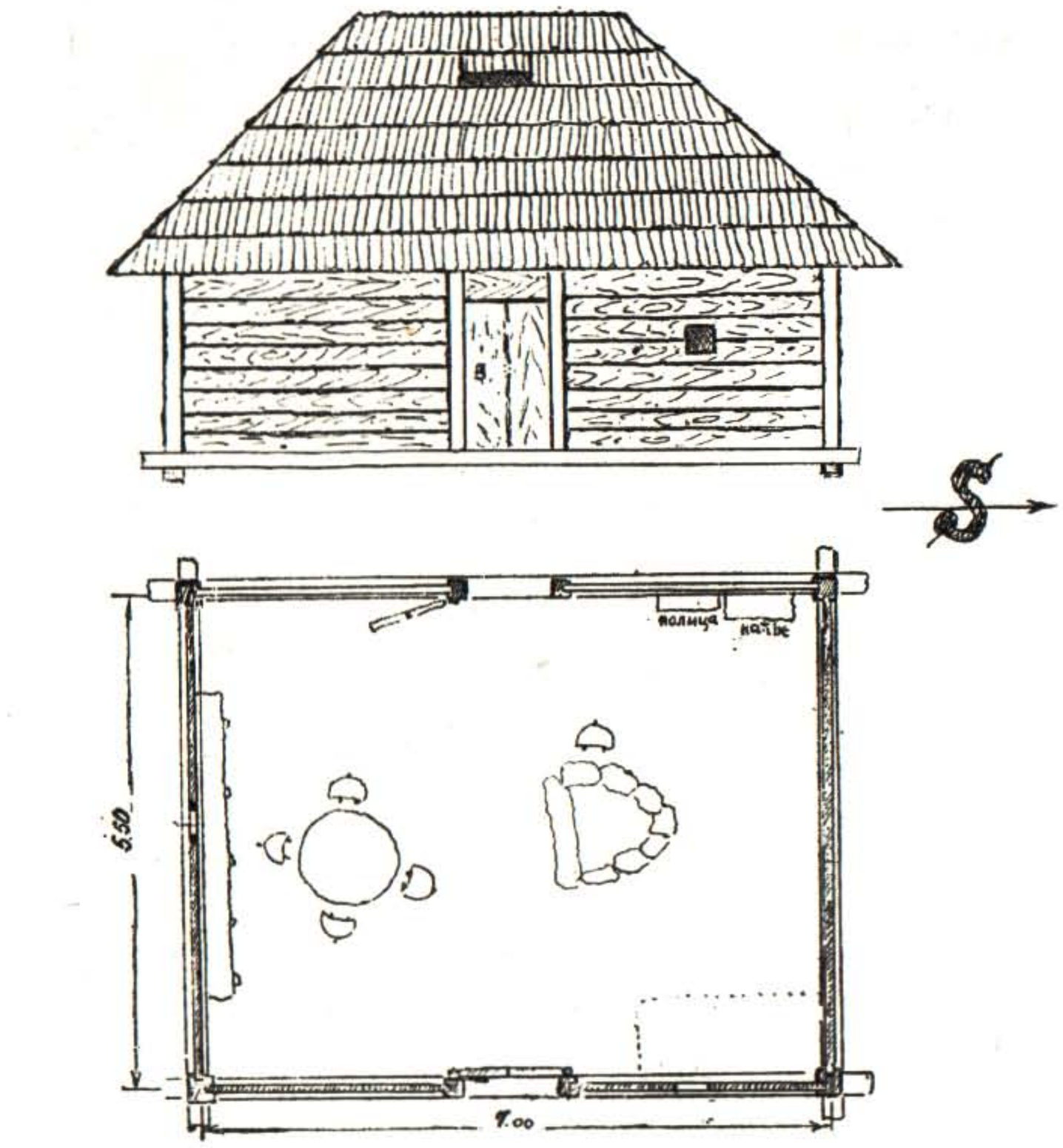

Ск. 17. Кућа брвнара (Шумадија), грађена пре 1783. год .— порушена 1873. год. (По опису М. Вукићевића)

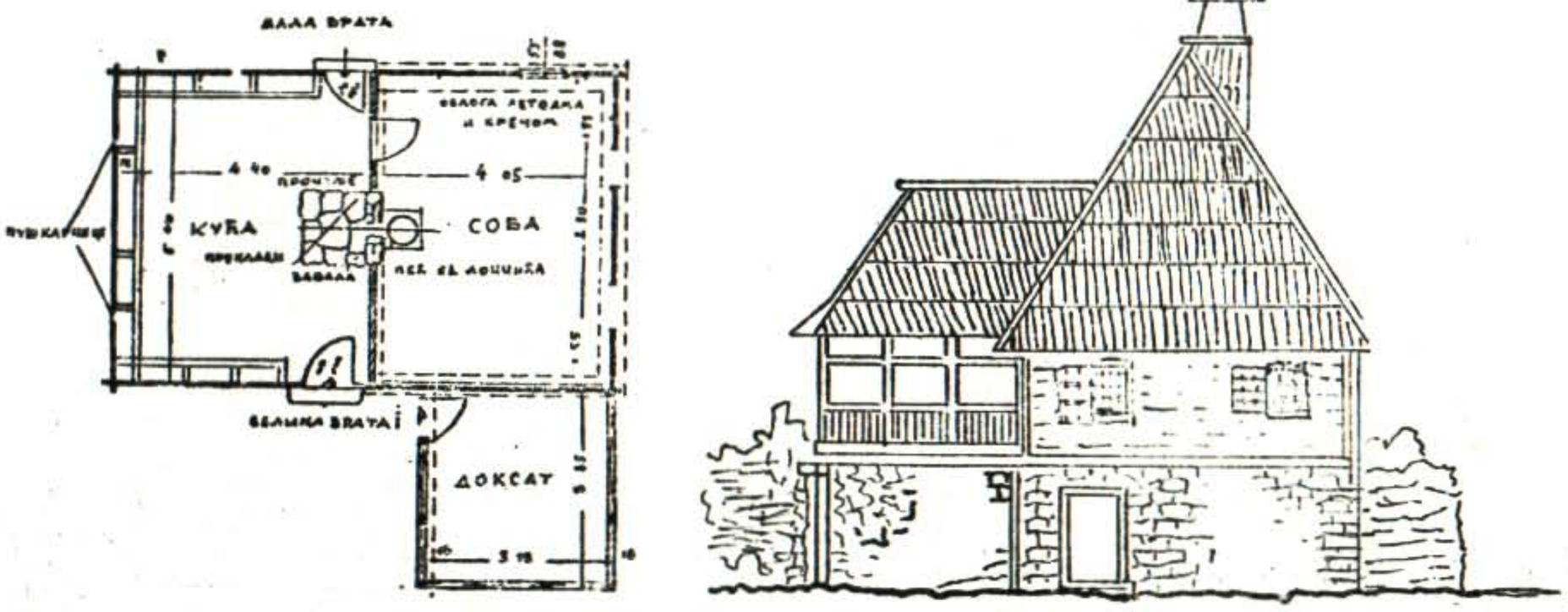

Ск. 18. Кућа кнеза Милоша Обреновића из 1813. год. Горња Црнућа у рудничкој нахији, порушена 1946. год. (По цртежу академика Б. Којића)

ној Србији,[178] а била је покривена кровином. И у имућнијих сељака устаничке Србије, биле су куће исплетене од прућа, блатом олепљеног,[179] које су имале кров од сухога луба, сена или кровине. На средини такве куће налазило се отворено огњиште, где је горела ватра, около куће су били вајати „унутра искићени остругани даскама и без огњишта".[180]

2) *Кућа брвнара.* Другу врсту станова из групе кућа у Србији за време првог устанка, чини кућа брвнара. Њено географско распрострањење обухвата целу устаничку Србију, а нарочито је карактеристична за западну Србију.[181] У огој области брвнаре су редовито биле покривене шиндром, али било их је и покривених даском, сламом или кровином. Тако, у с. Орашцу, у 1803. год. било је кућа од талпина, једноћеличних покривених даском, чије је отворено огњиште било на средини куће.[182] Ево описа једне брвнаре из Шумадије, која је грађена пре Кочине крајине (1788/9), датог из пера М. Вукићевића: „Сам писац ових редова још се сећа из детињства куће својега чукундеде, кнеза Милије, која је грађена пре Кочине крајине. Та кућа, која је била најстарија у селу, разрушена је око 1873. год. Кућа је била сграђена од брвана у облику правоугаоника, који се врло мало разликовао од квадрата. Висина до крова једва да је износила нешто више од 2 метра. На кући су била двоја врата, на источној и западној страни. Место прозора били су просечени на брвнима са стране источе и јужне отвори квадратнога облика, који су, кад је дувао силан ветар, или кад би зими била вејавица, затварени капцима. Врата су била састављена од две растове пошире даске

178 *Б. Којић*, нав. дело, 164.
179 *М. Вукићевић*, Карађорђе I, 23.
180 *Л. Ранке*, нав. дело, 36; *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија, 813.
181 *М. Ђ. Милићевић:* нав. дело, 813 и Даље.
182 *М. Вукићевић*, нав. дело, 253, 365, нап. 433.

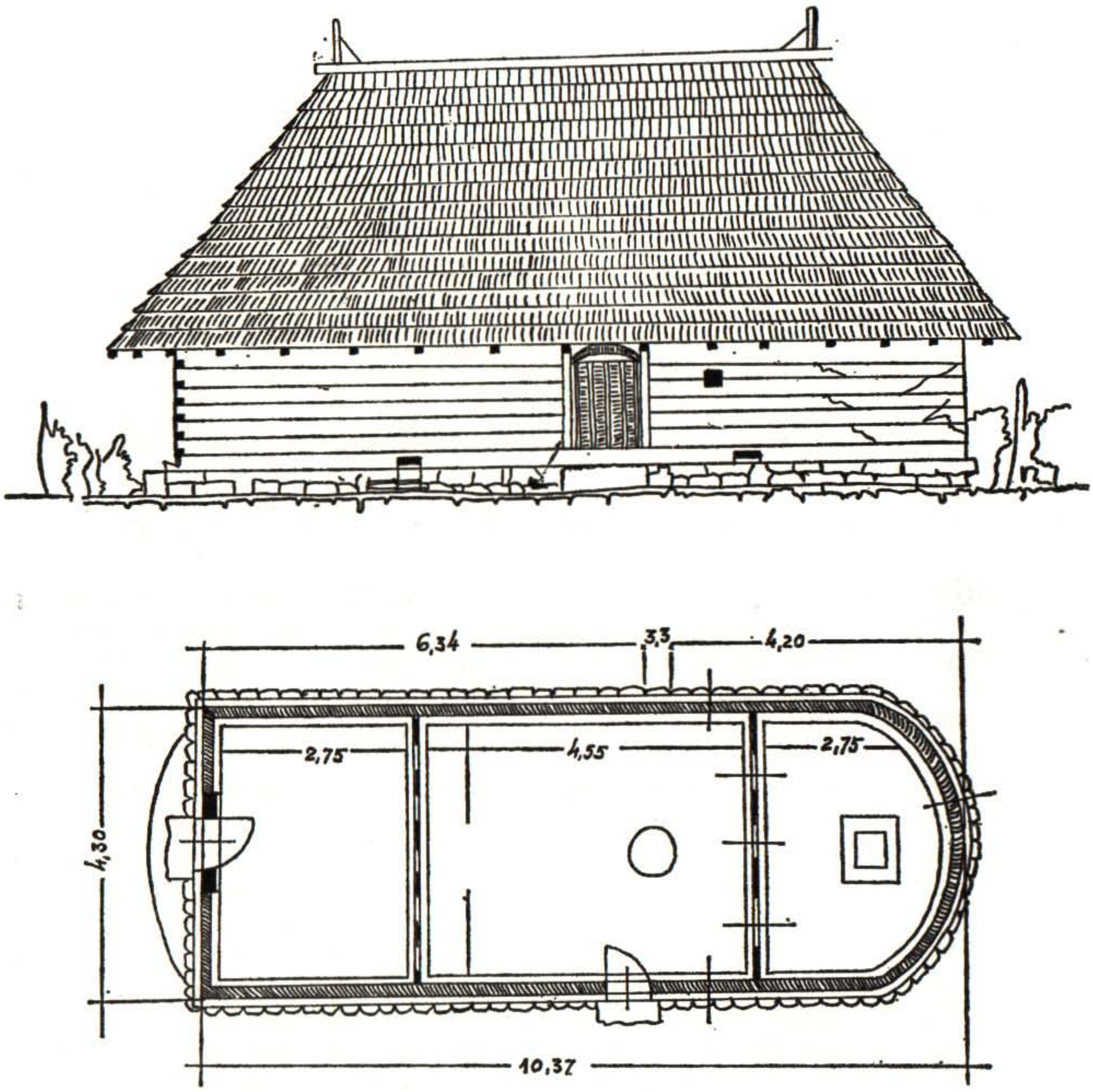

Ск. 19. Црква брвнара у с. Такову, с краја XVIII столећа. (По цртежу академика Б. Којића)

дебеле три прста. Ни у вратима ни око врата није било ни парчета гвожђа".[183] Надаље, Вукићевић се осврће на кровну конструкцију и кућни уређај те каже: „кров је био висок од 6—7 катова шиндре. Место димњака са стране стајала је баџа, која је озго била надстрешена као неким капком. На средини куће, која није имала други патос сем земље, налазило се огњиште. Уза сама брвна била је намештена клупа за седење од једнога поширег брвна. У кући неколико троножних столица, и то је готово све".[184] Уз то, били су око

---

183 *М. Вукићевић*, Карађорђе I, 24.
184 Нав. дело, 25.

куће: „вајати, млекар, кош за кукуруз оплетен од прућа, амбар од брвана и дасака и сл.[185] Познати су нам нешто ближе и подаци о кући кнеза Марка у Орашцу, која је уништена 1813. год. „Начињена је била од брвана, без икаквих одељења, а покривена високим кровом — шиндром".[186] Карађорђева кућа у Тополи, у почетку првог устанка, била је такође брвнара, као и све куће из Тополе и суседних села. Од других кућа разликовала се толико, што је била веома пространа и сграђена од врло дебелих брвана. Брвна су била тако сложена, да између њих није било пукотине да би се у кућу могло провирити. У брвнима су на неколико места биле прорезане пушкарнице, које су се изнутра отварале и затварале. Карађорђева кућа је била мало одвојена од осталих сеоских кућа и налазила се до густе шуме, тако да би човек чим би на источна врата изашао преко прага одмах би се нашао у опленачку шуму. Око куће је било обиље стамбених помоћних и пољопривредних зграда, па чак и подрум за пиће

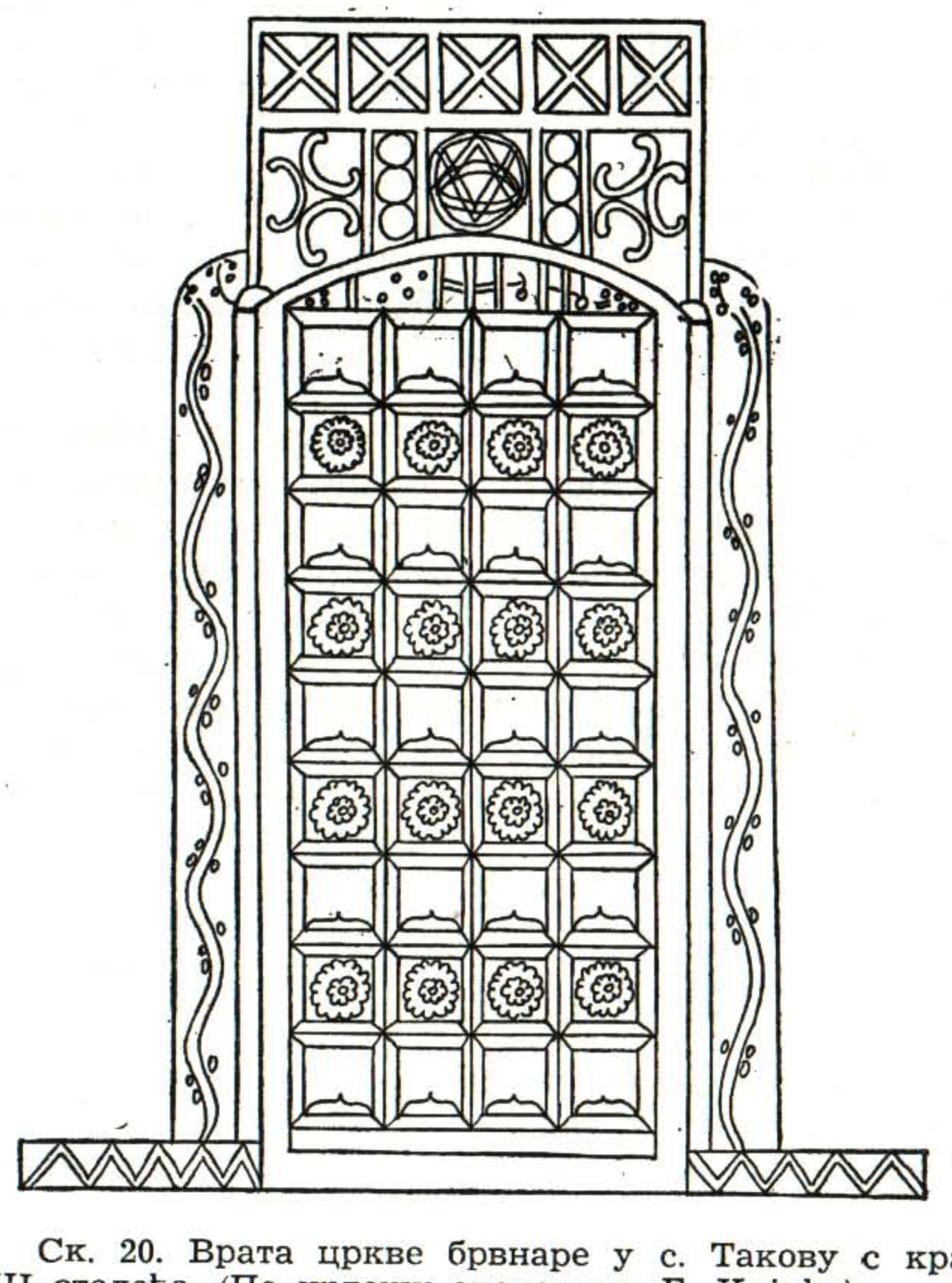

Ск. 20. Врата цркве брвнаре у с. Такову с краја XVIII столећа. (По цртежу академика Б. Којића)

---

185 На нав. месту.
186 Нав. дело, 375, нап. 527.

и коњушница за коње. Кад су у почетку устанка Турци запалили ову кућу, Карађорђе је иза тога начинио кућу од чатме на два спрата са 6 соба. Уз кућу је опет начинио обилат број помоћних зграда, па је све то оградио палисадом. Карађорђе је у тој кући седео све до 1811. год.[187] Напокон, сачувао нам се опис још једне куће брвнаре из времена првог устанка. Реч је о кући кнеза Милоша Обреновића у селу Горњој Црнући, коју је добро описао Ј. Цвијић. Зна се да су ту кућу градили Осаћани (мајстори из Босне) почетком 19. столећа „Она је 100—120 м. изнад Осјачке реке, на стрмој страни, усред воћњака. Састоји се од куће, једне собе и чардака, који је доцнији додатак. Под собом је подзидан подрум. Кућа је од брвана, а кров шиндран од 8 катова. На крову са горње стране је калкан, отвор кроз који се улази на таван. Димјак је капић, на чијем су копљу две јабуке. На кући су двоја наспрамна врата, која су горе лучно изведена. Осим клинаца, сва је кућа дрвена, па и кључанице, завали, на вратима. Изнутра су припуштени зидани темељи, на којима леже брвна, и на њима стоји посуђе; тај се банак сове атула. Над огњиштем, а испред отвора собне пећи је грамада, уска полица од камена, за посуђе и оставу. Око огњишта су два велика камена преклада. Под од плоче. Черана ни тавана нема. У брвнима има уских отвора као мазгале. Изглед собе је познат с таваном и земљаном пећи. Под је земљан, прозори су познате решетке од дрвених топлија, које су испреплетане и имају задебљање; око ћерћива је била разапета хартија. Чардак, диванана која је покривена чашовцима, служи поглавито за теферич“.[188]

У краћем процесу историјског развоја, од 1787—1804, односно до 1813. год. запажа се у Србији следеће продирање и ширење куће брвнаре, зване осаћанка, чија је техничка градња била на високом ступњу.[189] Влашке куће у источној Србији, особито у Поречкој реци, биле су веома малене, а покривале су се даском. У случају потребе, брвнаре су биле премештане с једног краја села, на други крај, или и на даљим одстојањима, једног насеља у друго, а каткад из села у варош. Тако, зна се да су Турци превукли целокупну кућу брвнару обор кнеза Момира из Лучице (пожаревачка нахија) у Пожаревац, која је била утврђена палисадом, пошто су 1813. год. завладали Србијом.[190] Покретних брвнара било је нарочито у Западној Србији у почетку 19. столећа. Ј. Цвијић каже да је познавао једну седамдесетогодишњу жену у Јадру која је такву кућу као девојка донела у мираз.[191] Ст. Новаковић наводи да је било покретних

---

[187] *К. Н. Ненадовић,* Живот и дела великот Ђорђа Петровића, Карађорђа I (1883) стр. XXXI—XXXIII; *М. С. Филиповић,* нав. рад 82.

[188] *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво I, 359—360; *исти:* Антропогеографски проблеми, стр. CVII—CVIII; Атлас II уз Насеља срп. земаља; *В. Карић,* Србија, Опис земље, народа и државе, Београд, 1887, 135; *Ј. Мишковић,* Букуља и Венчац. — ГНЧ XIX, 204; *Б. Којић,* нав. дело, 144.

[189] Упор. *Бр. Којић,* нав. дело, 11—12, 141—143; Упор. *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво I, 354—362.

[190] *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 920, 999.

[191] *Ј. Цвијић,* нав. дело, 351.

Ск. 21. Конак сердара Мићића У Чајетини. (Према фотографији Етнографског музеја у Београду из 1937. год)

Ск. 22. Кућа брвнара покривена шиндром у с. Петки, околина Београда. (Према фотографији Етнографског музеја у Београду)

брвнара и у Мачви.[192] У таквим приликама, испод брвнара се подмећу „салинци“ или „плазови“, а кућу вуку запреге „волова који некад има и до 40 јармова“.[193]

---

[192] *Ст. Новаковић*, Село, Глас XXIV, 140, нап. 1.

[193] *А. Дероко*, Народно неимарство II, Београд, 1940, табл. II—III; упор. *Б. Куниберт*, нав. дело, 217; *Б. Максимовић*, Урбанизам, 63.

Ск. 23. Кућа са окућницом у с. Равништу у пожаревачкој нахији. (Према фотографији Етнографског музеја у Београду из 1946. год.)

3) *Моравска кућа.* Трећи тип куће чини моравска кућа, која је ту и тамо била заступљена у Србији за време првог устанка, а понајвише у пределима источне и у јужним врајевима устаничке Србије.[194] Зна се поуздано да почетком 19. столећа у западној Србији није било по селима соба у брвнарама, „изузевши можда у кући понеког кнеза који се угледао на муслимане или још овде онде у Мачви по угледу на Срем".[195]

Као што смо већ поменули, једноћеличне брвнаре и плетаре биле су куће већине сељака у Шумадији и у Поморављу у 18. и почетком 19. столећа.[196]

На крају, под утицајем босанских муслимана, још уз прве брвнаре почеле су се у западној Србији јављати и засебне куће за госте, познате под изменом: „конак (коначић), чардачић, оџаклија, башкалук и одвојац".[197]

Живот Срба у сродничким задругама у доба првог устанка,[198] утицао је знатно на тип сеоске куће. Наиме, сродничке задруге су биле у Србији за време првог устанка веома распрострањене. Обична је била појава да 20—30 сродничких чланова, а каткад и до 100, живи у једном домаћинству. То је захтевало „нарочите облике куће, кућишта и насеља". Отуда је у сеоском дворишту, поред бројних помоћ-

---

194 Упор. *Ј. Цвијић,* нав. дело, 370.
195 Нав. дело, 358.
196 *Бр. Којић,* нав. дело, 139.
197 *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми, стр. CIX.
198 Упор. *В. Чубриловић,* у предговору „Васкрс државе српске" од *Ст. Новаковића,* Београд 1954, 31.

них зграда, „било и по неколико зграда за становање жењених људи“, заправо било је онолико вајата „коликогод има у кући жењених људи“. Једна од тих зграда била је главна кућа, у којој се налазило огњиште и која је била средиште заједничког породичног живота. Где су становали обично отац и мати, а остале су биле „вајати“, посебне зграде за становање појединих жењених чланова задруге. Двориште такве веће породичне задруге претстављало је „као мало сеоце“.[199] Ево неколико помоћних зграда, које су биле уз кућу и вајате у Србији за време првог устанка: амбар, млекар, кош, качара, казаница, кошара, свињац, кокошињац, уљаник. Уз то био је у дворишту бунар. Кућна дворишта су у већини случајева била ограђена најчешће врљикама. Избе су биле карактеристичне зграде источне Србије, начињене пола у земљу а пола изнад земље, у којима су женске обављале своје ручне радове (ткање, вез и др.).[200] Девојачке кућарице су биле зграде са истом функцијом као и избе, у којима су девојке и младе жене плеле и везле своје рукотворине. По негде су биле начињене у виду савардака, а по негде су то биле бусарнице, које су пренете из матичне области Косова и Метохије у Шумадију и пределе источне Србије. Поред куће налазила се и стаја (хар) за коње.[201] Сеоске куће у доба првог устанка, нужника (захода) уопште нису имале.[202] Као помоћне зграде помињу се у источној Србији стаје или стасине (подрум, клет), које служе за оставу.[203] Сеоско двориште из времена првог устанка, обично је имало две капије: за пешачки пролаз, малу капију и за кола велику капију. Уз кућу налазио се обично шљивак (воћњак) а у кућном дворишту по које родно дрво (орах, јабука, трешња, и сл.)[204] У источној Србији биле су куће, као што смо већ поменули нешто збијеније и села гомиластија, те је било мање простора и за двориште и за воћњак уз кућу.[205] Дакако, интересантно је напоменути да је било у Србији у доба првог устанка и несродничких и заједничких кућа по селима. Таква се једна несродничка заједничка кућа помиње у с. Мишару 1809. год., у којој су живели мишарски житељи и Илија Кнежевић из села Милинковић.[206] Поуздано се може рећи да су уз кућу, у време првог устанка у Србији били вајати главне стамбене зграде. Са распадањем задружног поретка, по-

---

199 *В. Ст. Караџић,* Из историје првог српског устанка, 37; *Л. Ранке,* нав. дело 36; *Бр. Којић,* нав. дело, 11, 122.

200 *М. Станојевић,* Тимок. — Насеља књ. XXIX, 404,

201 *Д. Пантелић,* Прилози за расправу „Ухођење Србије пред Кочину Крајину“. — Споменик књ. 74, Београд 1933, 117; *М. С. Филиповић,* нав. рад, 80.

202 Упор. *М. Јовановић — Батут,* Сељачка кућа, 256.

203 *Мих. Ј. Миладиновић,* Пожаревачка Морава, 19; упор. *Ст. Мијатовић,* Темнић. — Насеља књ. III (1905), 263—269.

204 Упор. *В. Карић,* Србија, 141.

205 Упор. на нав. месту.

206 Протокол Шабачког магистрата. Гласник СУД, књ. I (1868), 135.

степено нестаје и вајата.[207] Нарочито су били на гласу са своје лепоте и солидне израде вајати ваљевске нахије. На гласу је био вајат кнеза Милоша из Црнућа, и вајати Ненадовића из с. Неменикућа. Ближе речено, вајати су једноћеличне зградице, по каткад са тремом. Вајат је имао само једна врата, а био је без прозора. На поду је била набијена земља. Местимично било је у вајатима и кревета за спавање.[208]

На соским кућама устаничке Србије било је местимично и прозора. То су били мали отвори, на којима се стављала хартија „пенџерлија" или књига; или разапета јагњећа (јарећа) кожа. Отуда је и настао израз „закњижити прозор". Исто тако, стављан је на прозор и јагњећи или јарећи бураг „ландра", отуда прозори „ландраши", те говеђи трбух, „чаприца" од зеца и сл.[209] Преко зиме прозори су се ноћу затварали дрвеним дебелим капком.

У извесним крајевима Србије, за време пргов устанка, као што је нпр. био случај у пределу Моравици у једноћеличним кућама примитивних облика, често су под једним кровом становали и стока и кућна чељад.[210] Обично је то била крупна стока (волови, краве музаре и товарни или јахаћи коњ), а у време када се стока младила, увођене су овце, спрасне крмаче и козе у куће где су по неколико дана заједно обитовали са људима.

На концу, можемо рећи да су сеоске куће у Србији у доба првог устанка, имале ноћу примитивно осветљење. Као најстарији облик било је осветљавање са домаћег отвореног огњишта где је ватра непрестано горела. Потом, као општа употреба у осветљавању јавља се луч. Зубље „учиг" од луча употребљавале су се и при обилажењу стоке.[211] На Златибору, а ту и тамо у осталим пределима Србије, постојале су „лучнице или лучаре" у којима се палио луч за осветљавање куће. Ове су имале и своје нарочите димњаке „дуце" у облику сулундара.[212] Исто тако за кућно осветљење употребљавало се и осушено брестово пруће; затим „тутке", осушене конопљене стабљике.[213] У извесним кућама употребљаван је жижак или цреп „хрњделица" (маст у каквој посуди или са фитиљем или зечијим брабоњком).[214] Исто тако у употреби су били воштани провлаци, котурићи и свеће, стављани

---

[207] Упор. *Љуб. Павловић,* Антропогеографија Ваљевске Тамнаве. — Насеља књ. VIII, 468; *Бр. Којић,* нав. дело, 122; *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми, стр. 126 — 127; *М. Вукићевић,* Карађорђе I, 32; *Л. А. Баталака,* нав. дело књ. I, 42; Протокол Шабачког магистрата, 144.

[208] Упор. *Бр. Којић,* нав. дело, 143, *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво I, 360, О хигијенској функцији вајата види *М. Јовановић — Батут,* Сељачка кућа, 124; *Јов. Валента,* у Здрављу св. I (1877); упор. *Л. М. Димитријевић,* Како живи наш народ. Београд, 1892, 8; *Тх. Р. Ђорђевић, Хајдук Станко,* ГНЧ, књ. 36, стр. 227—228; *М. Светић,* Огледало српско, 38—39.

[209] Упор. *М. Јовановић — Батут,* Сељачка кућа, 147.

[210] *В. Карић,* Србија, 687; упор. *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми, стр. 11.

[211] *М. Јовановић — Батут,* нав. дело, 177; *Ј. Цвијић,* Антропогегорафски проблеми, стр. CIX.

[212] Упор. *М. Јовановић — Батут,* нав. дело 178.

[213] На нав. месту.

[214] На нав. месту.

Ск. 24. Кућа брвнара у с. Лучицама у пределу Студеници. крајем XIX ст. пресељена са старог места на ново лоцирано. (По фотографији Етнографког музеја у Београду из 1953. год.)

Ск. 25. Кућа „сламара“ у варошици Сврљигу. (По фотографији Етнографског музеја у Београду из 1906. год.)

обично на светњак од дулека.[215] У западним и централним пределима Србије било је и лукијерни, пренетих из Босне и Херцеговине.[216] У имућнијим свештеничким и трговачким сеоским кућама употребљавали су за осветљење и лојане свеће.[217] На концу, огњило и труд (кресиво), употребљавали су се за добијање ватре.[218]

Сав кућни намештај — покућство или „поижнина“ у сеоској кући устаничке Србије био је начињен од тесаних дасака. Седело се на ниским троножним столицама. Као трпеза употребљавала се синија. За свечане прилике постојала је дугачка трпеза, која је кашто била и ркрашена у доборезу. Посуђе је држано у долапима или „судоардницима“. Уза зид је било полица за смештај ситног покућства (отворених и са затвором). Главно посуђе је било од дрвета и керамике (грнчарски судови), те и од домаће глинене израде (црепуље, вршници). Јело се дрвеним кашикама из дрвених и керамичних зделa.[219] Спавало се на поду, без просторке (источна Србија), или би се прострла асура (рогоза), слама или сено (често и папрат), по чему се стављала каква поњава; покривало се поњавом, чергом и ћилимом.[220] Ту и тамо у имућнијим сељачким кућама, код свештеника и трговаца, било је и дрвних кревета (у источној Србији плетених од прућа).[221] У кући је било брашнара, сандука за хаљине и одећу, бакарних котплова, тепсија и тигања, сацака, те сачева (вршника) и томе слично. Над огњиштем била је леса од прућа „черјен“, на којој се сушило жито, месо и воће.[222] Угледним гостима стављао се ћилим на троножац, па су на то седели.[223] Валови или корубине камене, стојали су покрај бунара и служили су за прање рубља.[224] Изјутра се умивало на бунару, а у југоисточним крајевима Србије, није био обичај да се изјутра умива.[225]

На крају, помињемо, кућу и кућни намештај израђују најчешће сами сељаци мештани. Имућнији људи наимали су за прављење кућа и мајсторе „неимаре“, који су обично били из источне Босне, од соколске нахије, од Пирота, Црне Траве или из Македоније.[226]

Као што је још В. Караџић нагласио, у свакој кући у Србији за време првог устанка, постајао је кућни старешина који је управљао кућом и целокупним имањем и малом. Обично, старешина куће

---

[215] Нав. дело, 180.

[216] *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми, CIX.

[217] *М. Јовановић — Батут,* нав. дело, 180; упор. исти: Како наш сељак своју кућу осветљава. — Здравље 1904. год. 4, бр. 11, стр. 321—326.

[218] Упор. *Ст. М. Бушетић,* Левач. — Насеља II, 473.

[219] *Бр. Којић,* нав. дело 159.

[220] Упор. нав. дело, 137; *М. Јовановић — Батут,* Сељачка кућа, 212—213; *Ј. Павловић,* Колубара и Подгорина. — Насеља IV, 438.

[221] Упор. *М. Јовановић — Батут,* на нав. месту.

[222] *Бр. Којић,* на нав. месту; *С. Л. Поповић,* Путовање по новој Србији, Н. Сад 1879, 64.

[223] Споменик XIV, 10.

[224] *М. Јовановић — Батут,* Сељачка кућа, 202.

[225] Упор. на нав. месту.

[226] Упор. *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 116, 566; *Л. Ранке,* нав. дело, 36; *В. Ст. Караџић,* Из историје првог српског устанка, 39.

био је најстарији члан домаћинства, али у много случајева био је то најпаметнији и најразборитији члан, а каткад и каква удовица, која је остала на имању иза умрла мужа, да подиже децу. „Станарице“ (планинке — бачице) су одређиване за цело лето, редуше су радиле кућне послове на 1 — 3 или 7 дана.[227]

На концу, муслиманске куће у Србији пред први устанак, које су се налазиле углавном у југозападним пределима Србије, знатно су се разликовале од напред изнетих врста типова сеоских кућа православног српског и влашког становништво. Наиме, те муслиманске куће биле се од брвана, са више одељења, сграђене на спрат. Једна кућа у с Горњој Придворици имала је 4 собе.[228] Веома су карактеристични и следећи подаци, који говоре о националној и верској подвојености и повлашћености између Турака муслимана и Срба хришћана.[229] У мешовитим селима са српским православним и турским муслиманским становништвом као у Баталагама, била је једна турска кућа брвнара, на спрат, а уз то још 20 бедних српских хришћанских колиба. У селу Осеченици биле су две турске брвнаре на спрат, а 10 бедних хришћанских колиба.[230]

После свега изнетог, намеће се питање откуда толика разноврсна архаична примитивност у кући Срба у доба првог устанка, и који су њени узроци. Јели ту у питању економски моменат, непросвећеност и заосталост, конзервативност у погледу старих навика која се у погледу куће, за коју је највише везана женска обитељ, тешко напуштају и замењују са новијим и бољим стамбеним просторијама, или су у питању друга историјска друштвена и економска збивања. Као што је одавно у науци истакнуто, у књизи султанских заповести, која је састављена у Багдаду у другом столећу после Хиџре, ређају се дужности немуслиманске, па се између осталога каже: „њихове куће не смеју бити веће од кућа муслиманских.“[231] Л. Ранке истиче да је ова појава у другој половини XVIII столећа владала у Србији.[232] Још је оштроумни В. Караџић истакао: „Тако се раји не пристоји имати ни лијепу кућу као што је турска или још љепшу“.[233] К. Протић је напоменуо, да Србима за време турске управе пред први устанак, није било допуштено да живе као што су живели Турци, „њихове куће нису смеле да се изравњају у висини са турским кућама“.[234] М. Јовановић — Батут, истакао је, да

---

227 *В. Ст. Караџић*, нав. рад, 37—38.

228 Споменик књ. 82, 105, 117, 122 и д.; *М. С. Филиповић*, нав. рад, 81—82.

229 Упор. *М. С. Филиповић*, на нав. месту.

230 Споменик књ. 82, 154, 128; *М. С. Филиповић*, на нав. месту.

231 Mawerdi, kod Hamer-a, Verwaltung des Califates, str. 112; упор. Грађа за историју Краљ. Србије од браће Петровића, књ. I, 4; *Д. Ђ. Алимпић*, Историјски развитак полицијских власти у Србији (1793—1869). II Полиција у београдском пашалуку за време Турака (1793—1804). — Полицијски гласник за 1905, бр. 8, стр. 58.

232 *Л. Ранке*, нав. дело, 33—34.

233 *В. Ст. Караџић*, Даница за 1828, 87—88.

234 *К. Протић*, ГНЧ. књ. XIII. 84.

Ск. 26. Преношење куће брвнаре путем транспортне мобе помоћу воловске запреге. (По цртежу академика А. Дерока)

су Турци „на прозоре и на димове порез ударали“.[235] Б. Којић је нагласио да „Србин сељак није смео имати велику кућу“, те се ни „архитектура куће није могла нормално развијати, онако како су то остали чиниоци одређивали“.[236] М. С. Филиповић је своједобно истакао да је „хришћански сељак живео у сталној неизвености у страху, а није ни подизао трајније и боље куће — кућа брвнара је била и скупа, јер су њу градили мајсторе са стране; тако се он није излагао опасности великог губитка у случају да кућу мора да напусти или да му је други спале. С друге стране, мале једнодељне куће је спасавала домаћина од незваних гостију које је требало уконачивати и гостити“.[237]

Међутим, у горе наведеним друштвеним збивањима лежи примитивност српске куће у доба првог устанка, чему су основа законске турске одредбе, да Срби и остали хришћани не смеју имати добру и угледну кућу. За потврду тога јасно сведочи и наведени подаци да су у једном истом селу где су живели муслимани Турци и хришћани Срби, турске куће биле веома удобне и угледне, док су српске куће биле неугледне и бедне. Заиста, у Србији за време првог устанка, нестало је турске власти, али је исто тако ратовање и ослобођење земље било главно питање устаника те је питање самосталних сеоских насеља и сеоске куће, готово било и споредно, јер се више живело у збеговима, по привременим сеоским насеобинама, где су углавном колибе и земунице замениле сеоску кућу. Ова велика примитивност у погледу сеоских српских кућа почетком XIX столећа у доба првог устанка, није никако неки српски специјалитет. Напротив, то је општа опјава са којом се сусрећемо у Европи концем

---

235 *М. Јовановић — Батут,* Сељачка кућа, 138, нап. 2.
236 *Б. Којић,* нав. дело, 10.
237 *М. С. Филиповић,* нав. рад, 82.

феудалне, а почетком капиталистичке епохе. За илустрацију тога, довољно је поменути, да је у Немачкој, почетком XIX столећа, грађење сеоских кућа више дециниja било на веома ниском ступњу.[238]

VI. САЛАШИ, БАЧИЈЕ, ТРЛА, ПОЈАТЕ И СВИЊЦИ

Посебну врсту насеља у Србији за време првог устанка чине салаши, бачије, трла, појате и свињци. Углавном, све су то била несамостална насеља. Трла су имала знатну улогу у склањању Срба устаника у доба првих година борби првог устанка (1804 — 1813. год) ове врсте насења нису својствене нашем народу само у времену првог устанка, већ су она у тој епохи била веома распрострањена и бројна.[239] Тако, велико распрострањење ове врсте насеља, условљено је сточарском привредом, која је била главно занимање становништва Србије у доба првог устанка.

Као што је у науци већ истакнуто, бачије се праве обично поред јачих извора, врела и чесама, по планинама, на којима има доста паше за стоку.[240] То су зграде, начињене понајчешће од брвана, даском, лубом, шиндром или сламом покривене. Обично су зградице опшанчене камењем, кољем и врзином, где се сагони стока на одмориште преко ноћи.[241]

У разним крајевима Србије, од давнина, различито се бачијало. Тако, на Копаонику свака кућа је имала своју бачију. У источној Србији, пак, удруживало се по 5 — 10 домаћина, мешајући стоку и колективно бачијајући, а ко је имао највише стоке, тај је био старешина бачије и звао се „бач“, а сваки домаћин ишао је по реду на бачило. Ту и тамо, по врлетним пределима, постојала су на бачилама и дрвени канали (отворена корита), којима се млеко спуштало са узвишења где се стока музла, до зграде где се млеко прерађивало у бели мрс.[242]

Салаши, бачије, трла, појате и свињци су несамостална насеља, која каткад чине прелаз ка усамљеним кућама. У току сва четири годишња доба ова су насеља била настањена становништвом. По гдегде, ова насеља имају карактер сезонских људских станишта.[243] У североисточној Србији, од старине појате се разликују од зграда истога имена у другим крајевима. Ту су око појата често капине и

---

238 *B. Ahrends,* Siedlung. Wasm. Leks. d. B. IV, str. 375; upor. B. Maksimović, Urbanizam 53.

239 Споменик XIV, 11—13, 18.

240 Упор. *В. Карић,* Србија, 402.

241 На нав. месту.

242 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 849—854; *С. Тројановић,* Старинска српска јела и пића. — СЕЗб књ. II, 70—75; *исти:* Отаџбина XXI (1889), 254; Тежак за 1883, 599; *Љ. Јовановић,* Млава. — Насеља II, 297; *В. Карић,* на нав. месту.

243 *С. Л. Поповић,* Путовање по новој Србији. Н. Сад 1879, 272.; *П. Ж. Петровић,* Шумадиска Колубара. — Насеља књ. 30, 88; *Л.А. Баталака,* Историја српског устанка, II, 841; *Д. Страњаковић,* Карађорђе, Београд, 1938, 32.

Ск. 27. Староврeмски прозор на сеоској кући. (По цртежу академика Б. Којића)

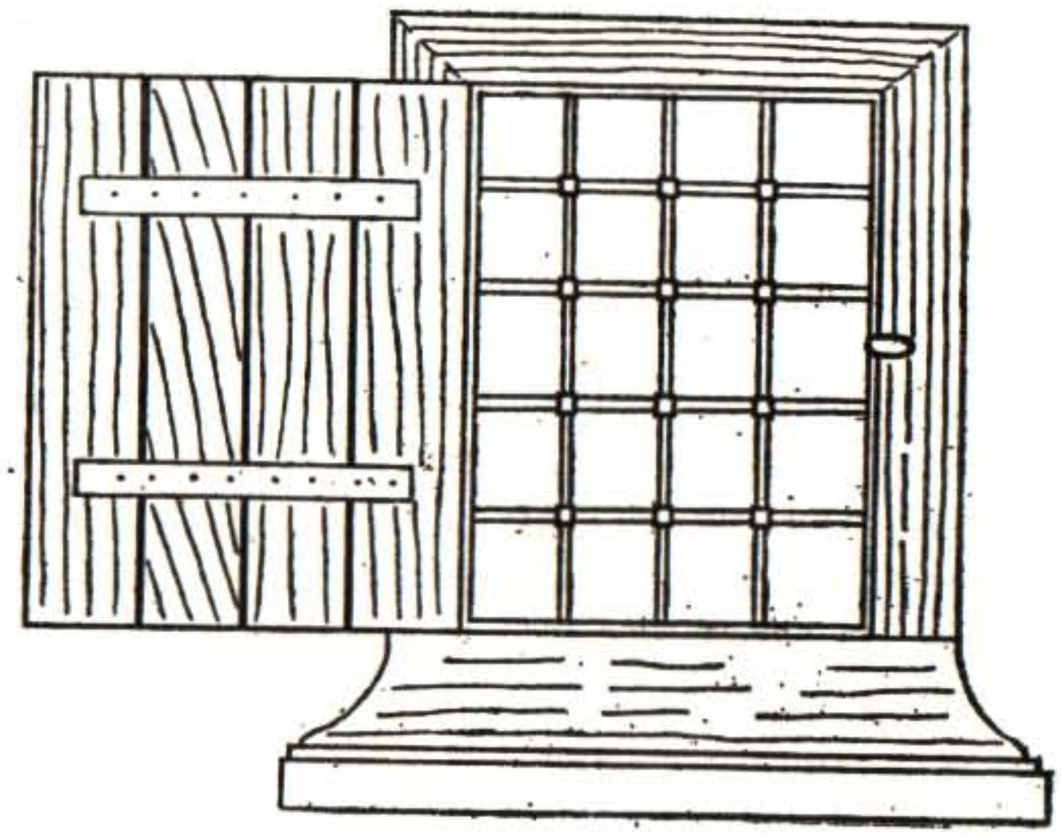

Ск. 28. Пударски чардак за чување винограда у с. Великом Орашју на домаку Смедерева. (По фотографији Етнографског музеја у Београду)

топлици, зимске зградице и наслони за стоку.[244] Ова се зграде у тимочком крају називају именом „држава“.[245] У Горњој Ресави подижу се код трла и бачије и ладници за прераду млека (стална и привремена бачија).[246] У Хомољу, Срби називају салаш именом „битољина“ или „обитољина“.[247] Уопште узев, код Влаха источне Србије, „салаши су сељацима главно имање“ као што је то нарочито случај у Пожаревачкој Морави.[248] У извесним пределима код нашег народа (Лепеница), трлима се називају све зграде на пољским имањима, а посебице пак само она, у којој живе чобани или кућна чељад која чува стоку. Она су најчешће удаљена од села за 10 — 15 минута, али их има и на даљини од 2— 3 сата. У овом пределу, почетком XIX столећа, свако је село имало 1 — 12 трла. Трло је имало, главну зграду за људе, кошару за говеда, тор за овце, вењак за везивање коња и говеди и млекар.[249] Местимично, подизана је само кошара или склон за стоку, око села или на планини, где се стока зими хранила.[250]

Храна се чобанима доносила на појате, бачије и салаше, од куће. Понајчешће у току лета за храну се је доносило само брашно, од кога су пастири градили качамак, док се зими доносио бели мрс, хлеб, куван пасуљ и слично.[251]

На концу, морамо поменути да је процес напредовања салашких насеља у Србији уочи првог устанка, обустављен гдешто и наредбама, које су ишле у корист земљорадње. Да поменемо само случај села Рипња, које је 1813. год. имало само 40 кућа, те које је у то доба рачунато у велика села у Шумадији. Наиме, у старије време било је око Рипња неколико заселака, које је све рипањски спахија, као што смо већ поменули, саселио у Рипањ. Ти засеоци нису били ништа друго него салаши, који су имали засебна имена.[252]

Напокон, ваља напоменути да трла, бачије и салаши, од старине прослављају извесне дане у години, као колективну насеобинску светковину, и то углавном у току лета. У источној Србији та свечаност је обављена у јесен о Мратинцима, када су ишле удружене девојке (до 10) по торова понајвише тамо где је момак имао тор.

---

244 *Ј. Цвијић*, Антропогеографски проблеми. — Насеља I, стр. CXXVIII — CXXIX; *исти*; Балканско полуострво I, 337, 372; види и *Љ. Јовановић*, Млава. — Насеља књ. II, 409.

245 *М. Станојевић*, Тимок. — Насеља књ. XXIX, 408—410.

246 *Ст. Мијатовић*, Ресава. — Насеља књ. XXVI, 154; упор. *Ст. М. Мијатовић*, Темнић. — Насеља књ. III. 269—270; *Тих. Р. Ђорђевић*, Економија и еволуција насеља. Гласник Срп. г. друштва, св. I, 38.

247 Нав. рад., 37.

248 *Мих. Ј. Миладиновић*, Пожаревачка Морава. — Насеље књ. XXV, 21—22.

249 *Т. Радивојевић, Лепеница*. — Насеља ксњ. VII, 154—156.

250 *Ј. Цвијић*, нав. дело, стр. CXXXIX.

251 Упор. *Тих. Р. Ђорђевић*, нав. рад, 33.

252 *М. Ђ. Милићевић*, Из својих успомена. ГНЧ XIV, 68; *Тих. Р. Ђорђевић*, нав. рад, 40.

Како је Србија у време првог устанка веома обиловала у шумама и плодоносном жиру, то је гајење свиња било веома развијена привредна грана. За чување и одгој свиња били су подигнути по шумама свињци. Поред свињаца чобани су имали колибе, у којима су обитовали. То су биле усамљене куће, чији је број немогуће тачно утврдити.[253]

На крају из наведених чињеница следује следећи закључак. Како извесни крајеви имају колективне бачије, трла и салаше, а у другим крајевима пак свака кућа има посебно трло, док на концу у трећим крајевима свако село има једне до двоја бачија или трла.

VII. ПИВНИЦЕ И ПОДРУМИ

Док је претходна врста насеља била карактеристична за сточарску економију Србије у време првог устанка, дотле су пивнице и подруми карактеристични за гајење винове лозе и воћарства.

Још у 1804. год. помињу се подруми у Грабовачком потоку у Ресави,[254] где је погинуо истакнути јунак из времена првог устанка Стојко Кривокућа.[255] Године 1809. биле су на гласу „пивнице сићевачке".[256] Хајдук Вељко је имао пивницу у селу Леновцу (источна Србија).[257] У 1813. год. помињу се и пивнице у селу Звездану, у којима се башкарио пиротски војвода Маринко Петровић.[258]

На концу истичемо пивнице и подруми су се подизали у виноградима. У таквој једној пивници у Милићевом брду, (Шумадијска Колубара), одржао се народни договор за подизање другог српског устанка 1815. год.[259]

Усамљене куће пивници или подруми, у време првог устанка, као што је то био обичај и касније, грађене су од брвана, а покривене су високим шиндраним кровом; укопаване су у земљу за читав метар и више, тако да се у њих улазило на дрвне степенице. Над земљом до крова имале су висину од 1 до 1,1/2 м у њима се држало вино у бурадима и бачвама.[260] Иначе, ова врста усамљених кућа од старине је карактеристична за Неготинску крајину и Крушевачку

---

253 *Д. Пантелић,* Прилози за расправу „Ухођење Србије пред Кочину Крајину". Споменик књ. 74, Београд, 1933, 117; *М. С. Филиповић,* нав. рад, 80; *Т. П. Вукановић,* Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804—1813. год., стр. 16—17.

254 *А. Протић,* Повесница од почетка времена вожда српског Карађорђа првог Српског устанка 55—56.

255 *М. Вукићевић,* Карађорђе, књ. II, 51; *Ст. Новаковић,* Устанак на дахије, Београд, 1904, 124.

256 *М. Милосављевић,* Борба код Кнез Села 1809. — Прилози за историју првог српског устанка, Београд 1954, 135.

257 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, Београд 1876, 914.

258 *М. Милосављевић,* Устаничке биографије. — Прилози за историју првог српског устанка, 55—56.

259 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 71; *П. Ж. Петровић,* Шумадијска Колубара. — Насељак књ. 31, Београд 1948, 30.

260 *Т. Радивојевић,* Лепеница. — Насеља књ. XXVII, 157.

жупу.[261] У Доњем Драгачеву, уз пивнице су постојале и кућице „грија-лице“, у којима се становало за време бербе грошђа, те и где се готовило јело.[262]

VIII. ВОДЕНИЦЕ И ВАЉАВИЦЕ

Засебну врсту усамљених кућа чине воденице и ваљавице. Пре свега, истичемо, воденице и ваљавице су по својој функцији, у Србији у доба првог устанка, биле везане за текуће воде: потоке, речице и реке. Колико је нама познато, најстарија, до данашњег дана сачувана воденица и ваљавица у Србији, потиче из 1720. год., а налази се у Мионици (Ужичка Црна гора), подигнула ју је нека баба Вишња.[263] Једна воденица са осам витлова, из пред Карађорђевог времена, постојала је у Колубари.[264]

На овом месту нужно је поменути, да су Турци у нашим земљама забрањивали, „да сам Србин гради воденицу, него је у свакој воденици морао и Турчин имати свој део“.[265]

У време првог устанка, виђенији и богатији Срби покуповали су од Совјета редовничке делове на воденицама, који су били Турска својина. Отуда се често сусрећемо у актима Шабачког магистрата са њиховим уделима у редовничким воденицама. У историјским изворима сачували су се бројни помени о врстима и типовима воденица. Тако, помињу се из 1809. год. поредничке воденице (село Глушци и Богатић) у шабачкој нахији.[266] Било је у то време и воденица, у којима се ред млевења кретао од 1 до 20, као што се помиње један случај из 1809. год. за село Скупљен, где је Буљубаша Нинко из Јеловика имао три, а остали сељаци 17, што укупно чини 20 редова; а у селу Придворици, имао је воденични ред буљубаша Јовица Филиповић и то 3 реда, а сељани 12, што укупно чини 15 редова.[267] Воденични ред био је наследан у селу.[268] Он се могао и продати, као што је то био случај у селу Маову из 1808. год.[269]

Истеривањем Турака из села и градова у 1804—1813. год. бројне турске воденице у источној Србији покуповао је Младен Миловановић, од којих је имао обилате приходе.[270] Напокон, сачувало се неколико помена о ценама воденица у Србији у доба првог устанка. Тако,

---

[261] Упор. *Ј. Цвијић*, Антропогеографски проблеми. — Насеља књ. I, стр. CXXVII, нап. 2; *исти* Балканско полуострво, књ. I, Београд 1922, 382.

[262] *Ј. Ердељановић*, Доње Драгачево. — Насеља књ. I, 68—69.

[263] *Љуб. Павловић*, Ужичка Црна гора. — Насеља књ. XIX, 67.

[264] *П. Ж. Петровић*, Шумадијска Колубара. — Насеља књ. 31, Београд 1948, 226.

[265] *Ј. Ердељановић*, Етнолошка грађа о Шумадији. — СЕЗб. књ. LXIV, стр. 117.

[266] Протокол Шабачког магистрата, — стр. 112.

[267] Нав. дело, 37.

[268] Нав. дело, 33.

[269] Нав. дело, 25.

[270] *В. Ст. Караџић*, Први и други српски устанак, 317.

године 1809. продата је грађа за једну сувачу за 300 гроша.[271] Две пак воденице, од којих једна на доњоштипаљској реци а друга у црначком атару, са баштом продате су за 1.400 гроша.[272] Једна пак воденица дунавска продата је у Шапцу 1808. год. за 1.000 гроша.[273]

На крају, нужно је поменути да су воденице имале значајну улогу у устаничком опседању градова и вароши, настањених са Турским живљем. Наиме, „Срби су Турцима затварали све воденице те нису имали где жите самлети".[274]

На концу, разликујемо следеће врсте и типове воденица у Србији за време првог устанка. Наиме, на потоцима су постављане поточаре, на речицама биле су речне, на Морави су грађене моравке, на Дрини дринке и на Дунаву и сави дунавке и савске воденице. Моравке, дринске и дунавске воденице, као и оне на Сави и Дунаву, грађене су на скелама или на тумбасима, од издубљених храстових стабала (понтон), те су се могле промешати, док су поточаре и речне воденице биле непокретне.[275] Сама пак зграда воденична грађена је најчешће у облику брвнаре. „Нарочито је архаичан изглед пловеће воденице на великим рекама".[276]

Ваљавице су имале велики значај и употребу у изградњи и преради сукна, које је служило за изградњу народног и војничког одела. Њихова је употреба била у сељачким српским редовима неизоставна.[277] Но, у односу на воденице, број ваљавица је знатно, мањи, што је сасвим разумљиво када се има у виду велика улога воденица у млевењу жита за прехранбене сврхе.

IX. МЕЗУЛХАНЕ

Од старине су у Србији мезулхане имале значајну улогу у путничком и поштанском саобраћају. Оне су постојале поред главних путева Србије, а служиле су као станице за одмор и прихватање путника и поштоноша (татара), који су се у мезулханама, као поштанским станицама, одмарали са својим коњима, где су могли извршити и смену својих татарских (поштанских) коња. Нарочито је била ова установа развијена на Цариградском друму.[278]

Вредно је поменути да је у Карађорђевом Законику од 1807. год. у чл. 17. дата одредба којом се регулише промет писмоносних пошиљки. Ту се каже: „Сваком Србину, а особито сеоском кмету, како би

---

271 Протокол Шабачког магистрата, 136.

272 *Ј. Мишковић*, Грађа за новију историју Србије. — Гласник СУД књ. 48, 186.

273 Протокол Шабачког магистрата, 25.

274 *М. Вукићевић*, Карађорђе књ. II, 82.

275 *Т. Радивојевић*, Лепеница. — Насеља књ. VII, 157; *Ст. Мијатовић*, Ресава. — Насеља књ. XXVI, 154.

276 *А. Дероко*, Народно неимарство књ. II, Београд 1940, таб. XVII.

277 *Ј. Ердељановић*, нав. рад, 118—119.

278 Упор. *О. Зиројевић:* нав. рад, стр.

писмо у село дошло, да се тако даде кмету у које му драго доба било, а кмет тај час да га шаље куд иде коме. . . Ко би се усудио задржати, тај подлежи 50 штапова. . .“[279]

Веома је интересантно поменути, да су аустријски поштански службеници 19. новембра 1807. год. из Земуна (управник поште Кратај) писали Државном савету у Беч, о потреби да се поштански пакети за Солун, шаљу преко Београда.[280] Но, да ли је до реализације овог предлога дошло, није нам познато.

У време првог устанка, устаничке народне власти настојале су да прошире установу мезулхана широм устаничке Србије. То се лепо види из Карађорђеве наредбе из 1811. год., којом наређује нахијским војводама, да подижу мезулхане и одреде коње и мезулханције, о чијем ће издржавању водити бригу нахије. У тој наредби се наређује да се подигну мезулхане у Београду, Гучи, Карановцу, Пожеги, Свилеуви, Трстенику и Шапцу.[281]

За време првог устанка, било је мезулхана и у Делиграду, Кладову, Коларима, Неготину и др.[282]

Местимично су мезулхане у Србији за време првог устанка чиниле насеобинску целовитост са извесним варошким, односно сеоским насељима, а делимично су то биле усамљене куће поред пута.[283]

X. ДРУМСКИ ХАНОВИ

Друмски ханови чине посебну врсту усамљених кућа у Србији за време првог устанка. Као што им само име каже, подизани су покрај друмова и већих путева. „У њих су путници сваког реда, и вере, путујући по свом послу и трговини, или обданице на одмор, или предвече на преноћиште падали. Оваки ханови били су „притјажанија појединих Турака, но без изјатице свагда су их под кирију држали Цинцари из Македоније или такозване „Рекалије“ из дебарског пашалука“.[284] Између 1791. и 1804. год. број друмских ханова се повећао у београдском пашалуку, јер је после Свиштовског мира било наређено да се по друмовима подигне што веће број ханова у кој-

---

279 *Б. Дробњаковић:* Путевима наше земље. Београд, 1952, стр. 41—42.

280 *А. Ивић:* Списи бечких архива IV (1807), № 672, стр. 948—949.

281 Карађорђев деловодни протокол, № 604, бр. 819; *С. Новаковић,* Шест службених писама из првог устанка 1809—1812. Споменик САН, књ. XVII (1892), стр. 10; *Т. П. Вукановић:* Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804—1813. Врањски гласник IV, стр. 45.

282 *С. Тројановић:* Наше кириције. СЕЗб. књ. XIII. Београд, 1909, стр. 100; cfr. *М. Лутовац:* Привредно — географске прилике и саобраћајне везе у доба првог устанка Србије. — Географски лик Србије у доба првог устанка. Београд, 1954, стр. 69.

283 О мезулханама каснијег времена упор. *N. Gulan:* Mensulski saobraćaj i tatarska glamička služba u Srbiji. ПТТ Архив, бр. 1, str. 56; *О. Ковачевић:* Мензулане у документима државне архиве СР Србије у Београду. ПТТ Архив, бр. 2. Београд, 1958, стр. 133.

284 *Л. А. Баталака,* нав. дело, књ. I, 62—63. II, 839; *В. Карић,* Србија, 183; *М. Лутовац,* Привредно-географске прилике и саобраћајне везе Србије у доба првог устанка. — Географски лик Србије у доба првог устанка (1954), 69.

ма би било довољно склоништа за Турке и друге путнике, те да Турци не би имали више потребе да свраћају ради преноћишта и одмора код Срба.[285] Друмски ханови, као усамљене куће, грађени су углавном од брвана или плетери. Њих је било малих и већих, а неких је било на спрат. Тако је Хемин-хан код Ужица био од плетера, покривен шиндром, с аром у приземљу и две собе на спрату. Хан шарган, начињен је био од брвана, а покривен такође шиндром.[286] У западној Србији помиње се из тога времена и Лисица хан;[287] Касасовића хан;[288] Лојаничка механа (на Ваљевском путу).[289]

Код нас је већ одавно истакнуто да је друмских ханова и механа уопште у Србији у доба првог устанка било веома мало, као и да су се друмски ханови налазили поред главних друмова.[290] Вук је нагласио да „нигђе крчме у земљи нема, већ ако по великим путовима куд нема села".[291] Вредно је помена да је варошица Ивањица постала (1830—1833. год.), на месту где је раније само један турски хан био.[292] На крају, помињемо, 1804. године је сагрђена механа у паланци Болеч, која се очувала све до данашњих дана.[293]

XI. ПАНДУРНИЦЕ (КАРАУЛЕ)

Посебну врсту усамљених кућа у Србији у доба првог устанка чине пандурнице. То су карауле, које су Турци подизали у нашој земљи на извесним одређеним местима, ради одбране неких насеља, или ради обезбеђења путева и саобраћаја. Још у првој половини 18. столећа помињу се две карауле на друму Ваљево — Београд, које су служиле за чување јавног саобраћаја. Затим, на путу Ваљево — Уб била је једна пандурница. У то доба била је и једна караула код Лознице. То су све биле усамљене куће које су касније порушене, у доба ратова за време Кочине крајине и првог устанка.[294] Исту функцију као карауле и пандурнице имали су тада и чардаци, којих је још у 1728. год. у Србији подигнуто на 70, а у којима је обитовала народна милиција.[295] Зна се да је у 1813. год. била једна караула близу с. Баничина, у чијој је близини погинуо чувени јунак Станоје

---

285 *Д. Пантелић*, Београдски пашалук пред први Српски устанак (1794—1804), Београд 1949, 303; *М. С. Филиповић*, Село у Србији крајем 18. и почетком 19. века. — Географски лик Србије у доба првог устанка, 85.

286 Споменик САН, књ. 82, стр. 45—46, 65, 69; *М. С. Филиповић*, нав. рад, 84—85.

287 Споменик САН, књ. 82, стр. 121.

288 Нав. дело, 120.

289 Протокол Шабачког магистрата, 118—119.

290 *В. Карић*, нав. дело, 132.

291 *В. Ст. Караџић*, Из историје првог српског устанка, стр. 41.

292 *Ј. Цвијић*, Балканско полуострво, I, Београд 1922, 306.

293 „Борба", 3.XI 1956, стр. 7, „Кафана из првог српског устанка пред рушењем".

294 *Ј. Павловић*, Колубара и Подгорина. — Насеља књ. IV, Београд 1907, 466.

295 *Д. Поповић*, Србија и Београд, 76.

Главаш.[296] Вредно је помена, да се данашњи Сврљиг у време турске феудалне епохе назива именом Дервен, по „стражари за пандуре“.[297] Било је случајева да се око пандурнице или карауле образује читаво насеље. Тако, на Убу је била само турска караула „па су се мало по мало множили становници, те је сад читава варошица“.[298] Покрај Смрдана (тј. Бање Ковиљаче) зна се да су биле у време првог устанка неколико стражаре.[299] Најсликовитији пак опис пандурнице овога доба дао је В. Ст. Караџић у своме Рјечнику, који каже: „По Турској су гђе што начињене пандурнице око пута (раздалеко једна од друге како се може чути кад пукне пушка), те у њима сједе пандури и чувају путеве од хајдука; а кадшто прате трговце од једне пандурнице до друге“.[300] Број пандурница и караула у Србији за време првог устанка не може се знати. Но, може се рећи само толико да их је било поред градова, вароши и варошица, паланки и касаба те и покрај шанчева и на главнијим друмовима.

XII. ЗБЕГОВИ

У време првог устанка, било је у Србији у знатном броју привремених насеља, познатих под именом збегови. Још у време ратова између Аустрије и Турске с краја 18. столећа, сав српски народ био се склонио у збегове, па тек кад је 1791. год. Аустрија напустила Србију, „народ се из збегова сав врати сваки у своје село“.[301] Из тога доба дао је М. Видаковић сликовит опис збега села Немеикућа у Подлужју. Наиме, Видаковић каже: шуме велике, дрва на све стране у изобиљу. Сељаци направе себи колибе где је ко хтео, у које су се склонили. Дошла је зима и пао је велики снег. „По колибах свуда ватре како дању, тако и по целу ноћ непрекидно горе, људи сви од дима почађили а и гладују и страхом изломнени да их е жалост била погледати“.[302] Слично је било и за време првог устанка, када су збегови били привремена насеља, у којима је „у ствари било редуцирано село у ком је и сав живот био редуциран“.[303]

Као што је у науци већ истакнуто, „чим се које село одметало и пристајало уз устанике, одмах се старало да се нађе згодно место, где би се склонило старо и нејако. Таква места звала су се *збеговима*, а било их је више како по Шумадији тако и по другим крајевима, који су доцније пристајали уз устанак.“[304] Збег је обично био у планини, смештен дубоко у густој шуми, у дубоким увалама под пла-

---

296 Нав. дело, 841.
297 Нав. дело, 841.
298 Нав. дело, 407.
299 *В. Ст. Караџић*, Први и други српски устанак, 85.
300 *В. Ст. Караџић*, Српски рјечник (1852). код пандурница.
301 Споменик САН, књ. XIV, 6.
302 Авто-биографија Милована Видаковића. — Гласник СУД, књ. 30, 117--118.
303 *М. С. Филиповић*, Село у Србији крајем 18. и почетком 19. века, 85.
304 *М. Вукићевић*, Карађорђе II, 33.

нинским косама, а каткад и у пећинама. Уопште узев, свако место, које је било неприступачно, заклоњено густом шумом, куда се Турци нису смели увлачити, служило је за збег. Тако, у Гружи као збег служио је познати Борачки крш, са својим пећинама. Најважније место пак за збегове, била је планина Плештевица, која се пружала од Букуље према Љигу и Колубари,[305] и Рудничке планине.[306] У Мачви су били збегови у Видојевици и по Китогу. Напокон, било је збегова и по адама савским.[307] У источној Србији, као што је то било и у осталим крајевима устаничке Србије, било је мањих и већих збегова. Од већих збегова био је један у Шулатици, на међу 4 села: Леновца, Ласова, Бачевице и Врбовца. Један од већих збегова био је у Ковиловици.[308] У Јабучју према Смедереву, био је смедеревски збег.[209] Пкорај села Бранковине завичаја чувене породице Ненадовића, налазио се збег у планини „Посову".[310] Варошица Трстеник имала је збег у Белој води (више Јасике).[311] У Драгачеву, у Шљепаји налази се Хаџи Проданова пећина, која је служила народу тамнавског краја као збег за време првог устанка.[312] У моравском лугу (код села Лугавчине) био је један збег, у који се народ склањао у масама нарочито у 1813. год.[313] Нарочито је позната као збег из првог српског устанка Парашница, где је и варошица образована.[314] Пећина код села Дубоке у звишком крају, од старине је служила као збег у доба ратовања.[315] У Буржи, (под Ртњем), био је збег за суседна села тога краја.[316] У Шумадијској Колубари, у Чарапском потоку покрај с. Великог Борка, био је народни збег у доба првог устанка.[317] За Белицу се зна да је имала збег у Јухору, те и да је Карађорђе наредио „да се народ из села поред пута склони у Јухор.[318] У пределу Млави, познат је био збег између Коњице и Јежевице.[319] У Ресави је био један збег код Свилајнца, на месту званом Шанац.[320] Село Црнуће (Рудник), имало је свој збег у оближњој шуми, где се склањала и породица кнеза М. Обреновића.[321] Напокон, Стрмостенска пећина (деспотовачки предео), била је чувен збег у доба оба српска

---

305 *М. Вукићевић,* на нав. месту; *Л. А. Баталака,* нав. дело, I, 89.
306 *Гр. Јакшић,* Европа и васкрс Србије, Београд, 1927, 209.
307 *М. Вукићевић,* нав. дело 362.
308 *Драг. К. Јовановић,* Црна Река. — Прилози за историју првог српског устанка, Београд, 1954, 125, 127.
309 Споменик САН књ. XIX, 7.
310 *Л. А. Баталака,* нав. дело, I, 90—91.
311 Гласник Др. срп. слов. III, 158.
312 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, Београд, 1876, 674.
313 Нав. дело, 151.
314 Нав. дело, 489.
315 Нав. дело, 1057.
316 *М. Стевановић,* Хајдук Вељко и његова браћа. Пожаревац, 1893, 15
317 *П. Ж. Петровић,* Шумадијска Колубара. — Насеља књ. 31, Београд, 1948, 131.
318 *Ст. Мијатовић,* Белица. — Насеља књ. XXX, 92, нап. 1.
319 *Љ. Јовановић,* Млава. — Насеља књ. II, Београд. 1903, 320.
320 *Ст. Мијатовић,* Ресава. — Насеља књ. XXVI, 228—229.
321 *В. Карић,* Србија, 827.

устанка.[322] На концу, уколико би збегови били иоле приступачнији, утврђивани су „засекама“.[323]

Колико је била огромна улога збегова као привремених насеља у Србији за време првог устанка и у остало доба ослободилачких борби, најбоље сведочи чињеница што многа места и данас носе имена од збегова.[324] Уз ова привремена насеља, служили су као збегови каткад и забачени манастири. Колибе и земунице у збеговима биле су „примитивна и привремена људска склоништа без утврђених облика“,[325] чији је број немогуће утврдити, јер их је било скоро покрај сваког насеља.

XIII. СКЕЛЕ

Скеле су биле за време првог устанка у Србији, посебна врста самосталних насеља, а уз то било их је и као несамосталних насеља, које су чиниле саставни део села или варошн. Отуда скеле чине прелаз од варошких ка сеоским насељима, па било да спадају у врсту самосталних или пак несамосталних насеља. Као таква, мићемо их проматрати у овом поглављу, и то на основу тога, што се на скелама развијао један посебан јединствен економски живот, где се водила трговина и вршио увоз и извоз.[326] Отуда су извесне скеле, имале царинарнице. Уз скеле је ту и тамо постојао и понтонски мост.

Да покушамо на овом месту поименице да набројимо све скеле у Србији за време првог устанка. Наиме, на реци Дрини била је једна скела код Љубовије;[327] друга је скела била на ушћу Дрине у Саву, позната под именом Рачанска скела (покрај Бановог Поља).[328] Једна је скела била покрај села Љаскова, позната под именом Сикири скела.[329] Код Лознице је била скела Јањска, те Везирова скела или Прудови.[330] Затим, истиче се Бадовиначка скела. Код Лознице је била Скела Шепачка ада.[331] На концу, ту долази и Банов Брод скела.

На Сави биле су следеће скеле: Митровичка скела, као саставни део варошице Митровице. Особито је била чувена Оструженичка скела,[332] која је чинила саставни део варошице Оструженице. Исто

---

322 *М. Милосављевић,* Устаничке биографије. — Прилози за историју првог српског устанка, Београд 1954, 39.

323 *М. Вукићевић,* нав. дело, 34.

324 Упор. Насеља српских земаља, изд. Српске акад. наука, регистар код те речи; Гласник СУД, књ. XLI.

325 *П. Ж.* Петровић, нав. рад, 131.

326 Упор. *Л. А. Баталака,* нав. дело, II, 842.

327 *В. Карић,* Србија, 627.

328 Нав. дело, 637.

329 *Л. А. Баталака,* нав. дело, 556.

330 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија. Београд 1876, 488.

331 Нав. дело, 574; *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 17—18.

332 Протокол Шабачког магистрата, 12, 87; *В. Ст. Караџић,* нав. дело, 84; *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 507; *В. Карић,* нав. дело, 637; *М. Петровић,* Финансије и установе обновљене Србије II, 135.

тако, значајна је била и Палеж скела (Забрежје), напокон, истиче се Шабачка скела.[333] Зна се да је постојала скела на сремској страни наспрам Раче.[334]

На Дунаву је било неколико скела. Тако, зна се да је постојала смедеревска скела, која је служила, за прелаз преко Дунава у Банат, те и за трговачки промет између Србије и Баната.[335] Затим се истичу следеће скеле: грочанска, покрај Гроцке и рамска поред Рама.[336] У Вишњици је била скела и ћумрук за прелазак и промет у Панчево и отуд овамо.[337] Уз то постојала је и београдска скела. Поред ових значајнијих дунавских скела, било је, чини се, још 7 споредних скела, од мањег значаја и промета.[338]

На реци Морави било је неколико скела. Тако, зна се да је једна скела постојала на Морави код Ћуприје, код које је ватра стално горела.[339] Поред те скеле, знаменита је била нарочито дубравичка скела.[340] Важна је била и пожаревачка скела.[341] Дакако, ваља нам поменути и следеће моравске скеле: виначка скела, Морава Доња, Морава Горња; скела моравска и скела ливадичка.[342] Поред ових великих скела, на Морави је било још 13 мањих скела, од мањег прометног значаја.[343] Уз то, на реци Ибру постојале су 4, а на Тимоку 1 скела.[344]

Још године 1804, Карађорђе је установио на скели у Остружници царинарницу, која је имала да функционише приликом увоза и извоза. На скели је био скелеција са 2 помоћника.[345] Иза првог устанка, скелама је поклањана следећа пажња. Тако још у 1818. год., на пограничним скелама били су постављени по 20 момака и по 1 кнез.[346]

У години 1813, када су биле огромне миграције Срба из устаничке Србије у суседне земље преко Саве и Дунава, скеле су имале велику улогу у пребацивању те огромне миграционе струје.

---

333 *В. Ст. Караџић,* нав. дело, 344; *М. Петровић,* на нав. месту.

334 *В. Карић,* нав. дело, 649; *М. Петровић,* на нав. месту; *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 507.

335 Нав. дело, 175; Мемоари проте *Матеје Ненадовића,* стр. 233; *М. Петровић,* на нав. месту.

336 *М. Петровић,* нав. дело, 135, *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 1028.

337 *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 102.

338 *В. Карић,* нав. дело, 458.

339 *Д. Страњаковић,* Карађорђе, 97.

340 *М. Петровић,* нав. дело, 764; *Мих. Ј. Миладиновић,* Пожаревачка Морава. — Насеља књ. XXV, 134; *С. Милутиновић — Сарајлија,* Историја Србије, 26.

341 *В. Ст. Караџић,* нав. дело, 131—134; *М. Петровић,* нав. дело, 780.

342 *М. Петровић,* нав. дело, 765, 815, 921.

343 Упор. *В. Карић,* нав. дело, 458.

344 На нав. месту.

345 *М. Петровић,* Финансије и установе I, 92.

346 *Д. Вуловић,* Пожешка нахија, 12.

XIV. РУДАРСКО-ИНДУСТРИЈСКА НАСЕЉА (МАЈДАНИ)

Посебну групу самосталних насеља у Србији за време првог устанка, чине рударско-индустријска места или мајдани. Ми ћемо из историјских извора иаређати само она рударска места или мајдане, у којима је било и рударског и индустриског живота (топионице, ливнице и ковнице). Оне пак мајдане у којима је било само рударског начина живота, без развијене индустрије, нисмо сврстали у ову групу самосталних насеља, већ смо их убројили у сеоска насеља.

Пре свега, ваља нам поменути, рударство је било у Србији у доба првог устанка, због свога огромног значаја за народну привреду и вођење ослободилачке борбе, веома цењено и поклањана му је особита пажња.[347] Отуда су се и неколико насељених места, међу којима су извесна била још средњовековна рудишта, развила у посебну насеобинску врсту рударско индустријских места или мајдана. Главну стручну радну снагу чинили су рудари Саси, којих је било у ондашња три рудника: авалски, руднички и качарски, свега 35 на броју, а уз њих био је и један инжењер. Поред саских рудара, бавио се рударским послом и знатан број Срба. У току првог устанка, долази у Србију и друга група саских рудара. Уз то, била су ту и 2 стручна рудара Руса.[348]

Ево главних рударских места или мајдана из доба првог устанка, осим Београда о чијој ће делимичној рударској активности бити посебно речи у одељку о градским насељима.

Авалски рудник. — У 1807. год. обновљено је на Авали старо рудиште. У рударској насеобини у с. Бабама било је стручњака Саса, Срба Војвођана, Влаха и других. Из овог мајдана копано је и топљено олово.[349]

Качерски рудник. — То је највећи рудник у Србији у доба првог устанка. Још 1807. год. у овом руднику ради знатан број сашких рудара, као и знатан број Срба домородаца, међу којима је рударска традиција постојала од старине. Из овог рудника произвођено је сребро, гвожђе и бакар.[350] Од рударства из овог рудника биле су велике користи по државну касу.[351] Качерски рудник је имао 2 главна окна, од којих је једно било у Красојевцима, а друго код

---

[347] Упор. *В. Симић,* Историјски развој нашег рударства. Београд 1951, 61—63; *Т. П. Вукановић,* Производне снаге Србије у доба првог устанка, стр. 34.

[348] Нав. дело, 62; *М. Петровић,* Финансије и установе I, 107; *М. Вукићевић,* Из војних установа Карађорђева времена. ГНЧ књ. 31, стр. 205; *В. Ст. Караџић,* Грађа I, 65, 348; *С. М. Сарајлија,* Србијанка III, 28; *В. Карић,* Србија, 388—389, 629; *М. Коларић,* Проблеми наоружања за време првог устанка и Карађорђева тополивница у Београду. — Историски гласник 4 (1949) 31; *Т. П. Вукановић,* нав. рад, стр. 34—36.

[349] *В. Богичевић,* Разбор сочинениja *Н. А. Попова,* 186; *М. Вукичевић,* нав. рад, 191; *М. Коларић,* нав. рад, 31; *М. Петровић,* нав. дело, 107—108. — *В. Карић,* нав. рад, 389; *Т. П. Вукановић,* нав. рад, 36.

[350] *С. М. Сарајлија,* Србијанка III, 28.

[351] *М. Петровић,* нав. дело, 107.

Пећине. У Мајданској реци, код воде Гушавца, налазиле су се топионице и ковнице за ковање новца. Управник Качарског рудника био је Стеван Живковић, ученик Бечког универзитета, а економ Радоје Вукотић, звани „Дугачки Радоје“.[352]

Мајдан Руднички — Мајдан. — Ово је старо рударско насеље, у коме је 1807. год. наново оживео рударски живот. Како је производња из овог рудника била већа од потрошње, то су знатне количине претпољеног материјала одашиљане за Београд, предаване Совјету. Ова је пак те вишкове „извозио из земље и продавао у корист народне касе“.[353] Стара рударска традиција и коришћење рудника у време турске владавине, имала је живог одраза код становништва овог краја, које се поред сточарства и земљорадње делимично бавило и рударством. Из овог насеља био је и познати рударски надзорник, горе поменути „Дугачки Радоје“.

Према народној традицији, ово рударско насеље било је, „варош већа неко икоја данас у Србији“, те, како традиција каже, ту се „свако јутро клало по 80 волова, па ко порани тај и добије меса, а ко одоцни остане без меса“.[354]

Како су се стране земље, Аустрија и Француска, оглушиле о молбе српских устаника да им пошљу стручде рударе за стручне послове у српским рудницима, то су се устаници обратили по том питању, на трговца Демељића из Оршаве, да им из банатских рудника ангажује мајсторе ливце и остале стручњаке у рударству. Демелић је изашао у сусрет српским устаницима, и стручни радници били су доведени, тако да је рудник отпочео са радом. Што је веома значајно поменути, број рударских радника био је тада око 240.[355] Уз то, дошли су из Баната још и један ливац и један мајстор за подизање топионица, као и два топионичара из Молдавије.[356] Три насеља под Рудником претворила су се из сеоских земљорадничких у рударске насеобине, а била су ослобођена пореза и свих јавних радова, пошто је становништво било упослено искључиво у рудокопима.[357] Ако узмемо да је свако од наведених сеоских насеља, бројало просечно 20 домова, те и да је из сваког домаћинства било по два радника упослено у мајдану, то је у Медведничком руднику у другој половини првог устанка радило око 363 рударских радника, што је веома велики број за рударско-индустриске прилике у Србији у доба првог устанка.

---

[352] Нав. дело, 107—108. — Гласник Др. срп. слов. III, 182; *М. Вукићевић*, нав. рад, 205; *В. Ст. Караџић*, Грађа, I, 65, 348; *М. Т. Ракић*, Качер. — Насеља књ. III. Београд, 1905, 789; *Т. П. Вукановић*, нав. рад, стр. 36—37.

[353] *В. Симић*, нав. дело, 62; *М. Петровић*, нав. дело, 107.

[354] Мемоари проте Матеје (1893), 58—59; *В. Вукићевић*, нав. рад, 190; *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија 314; *А. Ивић*, Списи бечких архива IV, 1071—1702; B, 166.

[355] *А. Ивић*, нав. дело, IV, 1038; *М. Коларић*, нав. рад, 36.

[356] *А. Ивић*, нав. дело, V, 125; *М. Коларић*, на нав. месту.

[357] *А. Ивић*, нав. дело, 407; *М. Коларић*, на нав. месту.

Рад на копању оловне руде у Медведничком мајдану био је у доба првог устанка веома жив, о чему пева и родољубиви песник Сима Милутиновић — Сарајлија.[358] Уз мајдан су постојале и ливнице.

Ресава град. — Поред манастира Манасије постојао је у доба првог устанка Ресава град. У доба пре првог устанка, за време турске управе, у овом граду је седео диздар. Град Ресава је имао стратегиску функцију и у њему је обитовала војна посада. Уз то, уз овај град постојала је на Ресави и барутана, која је у доба првог устанка имала велики значај за снабдевање војске барутом на овој стртегијској линији.[359]

Соколски рудник „Јагодња". — Иако Срби нису држали град Соко за време првог устанка, ипак су још у почетку устанка имали у рукама Соколски рудник, у коме је жива рударска активност отпочела нарочито у 1807. год. када су устаници „ископали и истопили неколико хиљада ока олова".[360]

Страгари — рударско индустријско насеље. — Ово је рударско индустријско насеље имало барутану, која је још половином 1807. год. подигнута за прављење „цебане".[361] Крајем 1807. год. извршена је реорганизација ове барутане.[362] За индустријске потребе око справљања барута, произвођен је угаљ од липовог дрвета, а сумпор и шалитру су увожени са стране.[363] Зна се да је 25. маја 1812. год. свака кнежина кргујеваче нахије имала да дотера по 60 кола липовине за ову барутану.[364]

XV. ШАНЧЕВИ

Оделиту врсту самосталних насеља у Србији за време првог устанка, чинили су шанчеви. Та су насеља у ствари била утврђења, једна врста тврђава.[365] Још у 1728. год., за време аустријске окупације, било је у Србији 10 шанчева, у којима је обитовала народна милиција.[366]

---

[358] *С. М. Сарајлија,* Сербијанка II, 137; Споменик САН, XIX, 11; *Т. П. Вукановић,* нав. рад, стр. 37.

[359] *М. Вукићевић,* нав. рад, 189.

[360] *В. Богишић,* Разбор сочинениja... стр. 186; *М. Вукићевић,* нав. рад, 190—191; *Л. А. Баталака,* нав. дело, II, 656; *В. Симић,* нав. дело, 62; *Т. П. Вукановић,* нав. рад, стр. 37.

[361] *М. Петровић,* нав. дело, 100; Гласник Др. срп. слов. III, 183; упор. *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 290; *В. Карић,* Србија 834.

[362] *М. Вукићевић,* нав. рад, 187—188; *М. Коларић,* нав. рад, 30.

[363] *М. Коларић,* на нав. месту.

[364] Карађорђев деловодни протокол, стр. 3 № 602.

[365] Углавном има 3 врсте шанчева. Једно су шанчеви као стратегиска утврђења, који су подизани свуда где се водила борба, а каткада су служили као осмотрачнице. Друго су шанчеви, који су били седишта компанија за одбрану градова. Треће су шанчеви као самостална насеља о којима је реч у овом поглављу.

[366] *Д. Поповић,* Србија и Београд, 76.

Многи су шанчеви чинили прелаз од несамосталних ка самосталним насељима као што је то био случај са шанчевима у Поречу,[367] Текији, Сипу,[368] Лозници, Љешници, Бадовинцима, Рачи и Равњу.[369] Од познатих шанчева као самосталних насеља истичу се следећи шанчеви: Радовиначки Шанац, Баурић, Делиград, Иванковац, Пресјека у Мачви и Кожетински Шанац. У Кожетинском шанцу било је читаво насеље, које је имало и цркву, те у коме је обитовало 1500—2000 људи.[370] Мачвански шанац Пресјека за време првог устанка био је као утврђено место из Битве у Засавину. Пресјеку је чувао 1813. год. Л. Лазаревић устанички војвода.[371] Делиград и Иванковац били су за време првог устанка позната српска утврђена. У Делиграду је постојала и пошта. Иванковац су устаници били оградили тако да је ту било 4 шанца, од којих један велики око целог насеља, а 3 на брду покрај насеља. Велики шанац, који је опкољавао насеље био је утврђен прошћем и бркљачама, а они други, били су само покривени ћерамидама, да би изглед шанца био сасвим ратнички, у духу феудалног ратног времена, као ратни трофеји, около шанца биле су на прошћу натакнуте одсечене главе турских ратника.[372] У Иванковачком шанцу вођен је посебан живот, својствен ратничким приликама првог устанка, који се у многоме разликовао од ондашњег сеоског живота.

На крају, најзнаментији шанац у Србији из овога доба, био је Баурић, који се налазио на брду Баурићу, на Дрини, недалеко од утоке Љубовиће у Дрину. Како је Соко, као средиште соколске нахије, био у рукама Турака, тако је Баурић био не само шанац за војску, него и главно место за управу соколске нахије. Ту је обитовао и магистрат, а шанац је имао школу и пошту.[373] У време ратних година 1804—1813, „готово је све било управљано из шанчева".[374]

Према стручном опису Ј. Мишковића, у шанчевима Србије у доба првог устанка, постојале су земунице за људе и подруми за коње. Шанчеви су били покривени са два реда унакрсних балвана, а одозго је била набацана земља за три стопе у дебљини. Ту су биле и земунице за старешине. „Близу излаза била је механа, где су коњици и пешаци попили по полић љуте ракије (препеченице)". Шанац је имао и „товник" (потерна), куда су излазили људи и провођени коњи на појила. На шанцу су постојале гвоздене капије, а

---

367 *В. Ст. Караџић*, Први и други српски устанак, 320.

368 *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија, 993.

369 Упор. *В. Ст. Караџић*, Из историје првог српског устанка 76.

370 *С. Петровић*, Описаније Кожетина, у Срезу козничком, Округу крушевачком, и шанца бившег у истом месту, за време господара Карађорђа. — Прилози за историју првог српског устанка. Београд, 1954, 138 — 140. Крајем првог српског устанка, Делиградски шанац је оправљало 50 људи са воловском запрегом од 20 кола. — Карађорђев деловодни протокол, стр. 85.

371 *В. Ст. Караџић*, Српски рјечник (1852), код речи Пресјека.

372 Гласник Др. спр. слов. III, 158—159.

373 Упор. *М. Ђ. Милићевић*, нав. дело, 553; Гласник Др. срп., слов. IV, 184.

374 *М. Ђ. Милићевић*, нав. дело, 939.

уз то сваки је шанац имао метеризе (прорезе, пушкарнице).[375] На концу, извесни шанчеви, као што је то на пример био случај са шанцем код Соко Бање, имали су и куле.[376]

XVI. МАНАСТИРСКА НАСЕЉА

Манастирска насеља чине посебну врсту самосталних насеља у Србији за време првог устанка.

Кад је Турска 1793—1794. год. завела ферманом ново уређење у београдском пашчалуку, једна од датих повластица из тога фермана односила се на слободно подизање и обнављање цркава и манастира.[377] Те су повластице имале, од дана доношења значајне последице за монументалну архитектуру у Србији концем 18. и почетком 19. столећа. Наиме, одмах после 1794. год. настала је велика активност на пољу грађевинарства. Само до 1796. год. било је обновљено, односно из темеља подигнуто, 9 манастирских насеља и то: Благовештење рудничко, Боговађа, Брезовачки манастир, Вољавча, Моравица, Радиновац, Рача на Дрини (запаљен 1813. год.), Троноша и Ћелије. Од 1796. па до конца 1803. год. подигнута су следећа манастирска насеља: Свети Роман код Ражња, Клисура на Моравици, Радовишница код Шапца, те манастир Грнчарица (Лепеница). Поред тога било је и мањих оправки на извесним манастирским насељима.[378] У 1798—1799. год. била је опсежна рестаурација манастира Студенице (1806. год. поново је запалили Турци.)[379] Исто тако, познато је да је Карађорђе извршио прво рестаурацију манастира Раванице, а затим је, у заједици са ресавским обор кнезом М. Здравковићем, 1806. год. извршио опрвку манастира Манасије, који је поново оправљен 1810. год. Године 1805. обновљен је манастир Заова а 1808. и манастир Горњак.[380] Војвода Милан Обреновић са Николом Милићевићем —

---

375 *Ј. Мишковић,* Грађа за нову историју Србије. — Гласник СУД књ. 48, стр. 195—196.

376 Државни архив СРС, Мин. просвете, Ф. II Р (47/1841.)

377 *Д. Пантелић,* Београдски пашалук после Свиштовског мира 1791—1794 год. Београд 1927, 153—154; *М. Коларић:* Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године. — Зборник Музеја првог српског устанка I. Београд, 1959, стр. 7—8.

378 *Д. Пантелић,* Београдски пашалук пред први српски устанак (1794—1804), Београд 1949, 108—113; *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, Београд 1876, 527, 527, 607; *исти:* Манастири у Србији. Гласник СУД XXI, 68; *Л. Мирковић,* Старине манастира Боговађе. — Споменик књ. 99, Београд 1950; *М. Коларић,* Ликовна култура Карађорђевог времена. Зборник Музеја првог српског устанка, св. I—II. Београд, 1951, стр. 61; *исти:* Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године, стр. 8—10.

379 *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, Београд, 1904, 83; *М. Коларић,* на нав. месту.

380 *Ј. Вујић,* Путешествије по Сербији I, Београд 1901, 87, 118, 217; *Љ. Стојановић,* Стари српски записи и натписи II, бр. 3834, 3878; *М. Коларић,* Ликовна култура Карађорђевог времена, стр. 62.

Луњевицом, обновио је 1805. год. манастир Вујан.[381] Напокон, за Ненадовиће се зна да су били ктитори манастира Ћелије, а за Чарапиће из Белог Потока манастира Раковице. На концу, до пропасти Србије 1813. год. био је обновљен и манастир Преображење и оправљен манастир Никопоље.[382] Поред тога, помињемо следећа важнија манастирска насеља из времена првог устанка: Дренча код Трстеника;[383] Св. Роман (Алексинац)[384]; Суводо код Књажевца; који су 1810. год. Турци поарали и иконопис оштетили;[385] Жича код Краљева; Тројица у Овчару; Ваведење и Сретење у Овчару; Градац на Ибру;[386] Јошаница код данашњег Светозарева;[387] Чокешина у шабачкој нахији;[388] Ариље;[389] манастир Грабовац у ваљевској нахији;[390] Вратна, више Брзе Паланке; Манастирица код Кладова.[391] Ту долази и Миљков манастир код Свилајнца;[392] и манастир Врањевишница;[393] манастир Петковица (Подриње);[394] манастир Буково, код Неготина у Неготинској крајини (опустео у 1806. год.);[395] Јошанички Прњавор (Белица), обновљен још 1786. год.[396] За цркву у с. Трнави под Јелицом зна се да је пред први устанак била манастир.[397] Године 1804. помиње се манастир Рајиновац код Гроцке.[398] Напокон зна се да је у Србији за време првог устанка било још неколико манастирских насеља. Тако, у јагодинској нахији постајао је манастир Орашје, у крагујевачкој Драга, Петковица и Криваја; у шабачкој нахији Каона.[399]

На концу помињемо казивања В. Караџића о манастирским насељима, у Србији, у време првог устанка. Наиме, Вук каже: „Намастир има у свакој нахији понајмање по један а у ђе којим наијама и по 3 и по 4.“ Српски су манастири сви по шумама и по потоцима;

---

381 *Ив. С. Павловић,* Манастир Вујан, стр. 2; *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 318. О оправкама манастирских насеља у Србији за време првог устанка упор. *Д. Страњаковић,* Карађорђе, стр. 151; *М. Коларић:* Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. год., стр. 8—10.

382 *Љ. Стојановић,* нав. дело, бр. 3886; *Ј. Вујић,* нав. дело, 208—211; *М. Коларић,* на нав. месту.

383 *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 719.

384 Нав. дело, 787.

385 Нав. дело, 840.

386 Нав. дело, 654—657.

387 Нав. дело, 182—183.

388 Нав. дело, 487—488.

389 Нав. дело, 587—589.

390 Rad Jug. akad. znanosti i umjetnosti, II, 185; *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 369 нап. 2.

391 *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 957.

392 Нав. дело, 1104.

393 Нав. дело, 233—234.

394 Нав. дело, 105.

395 Запис на једној црквеној књизи у Народном музеју у Неготину.

396 Гласник СУД књ. XXI, 51; *Е. Цветић,* Стара Јагодина. — Дело за 1907, стр. 207; *Ст. Мијатовић,* Белица. — Насеља књ. XXX, 127—128.

397 Упор. *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 673.

398 Нав. дело, 66.

399 *Љ. Јовановић,* Стогодишњица првог српског устанка, Београд, 1904, 23—24; Прилози за историју првог српског устанка, Београд 1954, 65.

не само што су им цркве (понајвише с једним кубетом) мајсторски сазидане од камена, него многе имају наоколо зидове као градови.[400]

Поред своје религијске функције, као што је то био обичај и у старије средњовековно феудално доба, манастири су имали за време првог устанка и просветну функцију (уз манастире су се налазиле народне манастирске школе), а ту и тамо у манастирима су постојале и болнице за лечење рањеника.

ВАРОШКА НАСЕЉА

ОПШТИ ДЕО

I. ПОЛОЖАЈ, ВРСТЕ И ТИПОВИ ВАРОШКИХ НАСЕЉА

За време првог српског устанка, као што је то био случај и за турске владавине, варошка насеља су се у Србији делила у пет категорија. Те су категорије биле следеће: град, варош, варошица, паланка и касаба. Градова је било свега сведам и они су чинили посебне територијалне јединице. Каткад је у састав градова улазило и по неколико приградских насеља, која су махом била настањена сеоским становништвом. У градовима је био сконцентрисан политичко-управни, економски и просветно-културни живот за читаву подручну област. У њима је било и седиште најближих нахија, које су се простирале око града и које су по њему носиле своје име. Посебну групи варошких насеља чиниле су вароши, које су биле средишта подручних нахија. То су биле вароши: Алексинац, Бања, Јагодина, Крушевац, Чачак, Пожега, Карановац (Краљево), Гургусовац (Књажевац), Неготин, Параћин, Ћуприја. Варошице су биле мање од вароши, а имало их је које су биле седишта нахија: Сврљиг (Дервен), Пореч, Гроцка, Рудник. Паланке и касабе су биле без нахија и биле су мање од многих села, од којих су се разликовале само по томе што су у њима „пред први устанак становали Турци“, те што су имале по који дућан „и што су им куће наблизу“.[401] Паланке и касабе каткад чине потпуну истоветност са варошицама, из које се групе не могу издвојити.[402] Тек су се иза првог устанка ове категорије варошких насеља у многоме уједначиле и нивелисале и сви су називи углавном сведени само на један, а тој је варош, и ове су се категорије одржавале само ту и тамо у народној успомени.[403]

Што се тиче положаја варошких насеља у Србији за време првог устанка, можемо рећи следеће. Варошка су се насеља налазила

---

400 *В. Ст. Караџић,* Из историје првог српског устанка, 42.

401 Упореди *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, Београд 1924, 276; *исти:* Вароши у Србији за време прве владе кнеза Милоша Обреновића (1815—1839). — Гласник Географ. др. св. 6 (1921), 74—96; *исти:* Србија пре 100 година, Београд, 1946, 152—181.

402 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 44—48; упор. *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 276.

403 Упор. *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 277.

од старине у економским средиштима појединхи предела и области, на главнијим копненим и воденим комуникационим линијама и томе слично. Ту и тамо, било је варошица, паланки и касаба, које нису биле пијаце већих економских области, као нпр. Голубаш на Дунаву, где је рибарење било главна економска грана становништва ове варошице.[404] Извесне су варошице, паланке и касабе, настале у току првог српског устанка, па су и даље наставиле да се развијају као варошке насеобине. Неке су пак, са пропашћу српске државе 1813. год., заједно са државом уништене и пропале (нпр. Парашница). Извесне су се пак развиле од села, као Топола, Каона, Јасика и др., које су у доба првог српског устанка једва састављале крај с крајем.[405] Ако је околина била економски снажна и ако је варошица, паланка или касаба основана на раскрсници важнијих путева, она је у раздобљу од 1804. до 1913. год. постала економски снажна и нарасла је бројем становника.[406] У противном, она се брзо претопила у сеоско насеље, са сеоском економијом и сеоским начином живота.[407] Напокон, код подринских варошких насеља у западној Србији, осећали су се у турско време јачи средњоевропски утицаји, него у осталим нашим крајвима устаничке Србије.[408] У унутрашњем животу чаршије, осећа се велико поверење и честитост међу трговцима.[409] На концу, положај варошких насеља у Србији за време првог устанка, није тако често мењан, као што је то био случај касније у доба владавине кнеза Милоша,[410] већ је задржавао старо пребивалиште.

Код настанка варошких насеља у доба првог устанка од нарочитог су значаја били природни услови. Ту долазе на првом месту котлине, економски центри мањих предела и области, као подесна тачка пута за трговину и саобраћај, рударство, комуникације (сувоземне и водене). Иза тога, ваља нам напоменути и историјске узроке о положају варошких насеља, насталих под разним историским збивањима, где се истичу мењање правца комуникације и културни центри.[411] Дакако, нужно је поменути, да су варошке куће у Србији за време првог српског устанка углавном припадале групи споменика балканске архитектуре. У варошким насељима устаничке Србије, сусрећемо се, нарочито код бољих кућа, са симетричним типом балканске куће (то су куће са приземљем и спратом). Код овог типа задржана је стара балканска архитектура у највећој мери, прилагођена локалним и индивидуалним потребама ондашњега времена. Уз то, долази асиметричан тип, који има много сличности са развијенијом старом кућом моравскога типа. Овај тип куће продире у варошка насе-

---

404 Упор. *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво и јужнословенске земље, I, Београд, 1922, 299.

405 Упор., нав. дело, 305.

406 На нав. месту.

407 Упор., нав. дело 315.

408 Упор. *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми. — Насеља књ. I, стр XCVII.

409 Упор., на нав. месту.

410 Упор. нав. рад, стр. LXII.

411 Упор., нав. рад, стр. LIV—LVII.

ља устаничке Србије, одмах после изласка Турака, када су српски устаници загосподарили варошким насељима. Отуда између ове две куће: моравске сеоске и нове варошке из доба првог устанка постоји директна узрочна веза, јер су насељеници по варошима, балкански сељаци, пренели у варошка насеља тип куће свога ранијег завичаја.[412] Углавном зграде овога типа биле су приземне, али их је било подигнутих и на спрат. Код овог типа кућне просторије нису једнаке по величини, у основи зграда овога типа, обично нема средњег хола, већ се на том месту налази оџаклија (зимска кухиња).[413] Притом, мора се имати на уму чињеница, да су на нашу архитектуру из времена првог српског устанка, као што смо наговестили, имале знатног утицаја стара аутохтона византијска архитиктура и миграцијом донета турско источњачка архитура коју су нам донели Турци са Истока.[414] По угледу на турско феудално грађанско друштво, и ново српско владајуће грађанско друштво устаничке Србије, придржава се у архитектури изградње конака, који запремају огромне стамбене површине, са обиљем помоћних зграда за вођење економије, уз које се налазе баште и воћњаци, чесме и томе слично. Конаци су карактеристични углавном за градска насеља и веће вароши, које су биле седиште нахија.[415]

У градовима: Ваљеву, Крагујевцу, Пожаревцу, Смедереву и Шапцу било је за време Турака пред први спрски устанак, просечно по 200—500 кућа. Београд и Ужице имали су као многољудне насеобине, знатно већи број кућа. У варошицама, паланкама и касабама, било је просечно по 30—50 кућа. Куће су биле мале и збијене. У свакој је обитовала само по једна фамилија.[416] Средином варошког насеља ишла је главна улица, која је била доста широка, којом је пролазио главни пут (друм). У њој је била и главна чаршија са дућанима, занатским радионицама, а ту и тамо и по којом кућном имућнијих грађана, те са механама (каванама), хановима, и екмекџиницама (пекаре). Од главне улице су се гранали, на обе стране, неправилни сокаци и ћорсокаци са кућама чија је фасада била окренута у пространа дворишта. „Све улице скупа изгледале су као лавиринт, у коме се

---

412 Упор. *Б. Којић*, нав. дело, 49.

413 На нав. месту.

414 Нав. дело, 98.

415 Нав. дело, 59.

416 *В. Ст. Караџић*, Даница за 1827, 29; *исти:* Први и други српски устанак. Београд, 1947, 17; упор. *Тих. Р. Ђорђевић*, Из Србије кнеза Милоша, 278. Говорећи о прослављеном слепом народном гуслару и песмопојцу Ф. Вишњићу, Л. Мушицки наводи да је овај народни гуслар путовао у доба првог српског устанка по устаничкој Србији и да је обишао многе крајеве. Као градове, у којима се Ф. Вишњић бавио, Мушицки наводи: Београд, Смедерево, Соко и Шабац. Свакако, ради се о градским насељима и стратегијским утврђењима. Као варошка насеља означава: Асан — Пашину Паланку, Болеч, Ваљево, Гроцку, Карановац, Крагујевац, Крупањ, Лешницу, Лозницу, Палеж, Рудник, Уб и Чачак. *Рад. Перовић*, Прилози за историју првог српског устанка, необјављена грађа. Београд, 1954, стр. 96.

странац врло тешко налазио. Оријентисање је одржавала и једноликост ограда, капија и кућа. Стара запуштена калдрма била је свуд подједнако рђава.[417]

Становништво по варошким насељима у Србији пред први устанак било је највећим делом турско. Срба је било веома мало, и то трговаца (углавном дућанџија) и занатлија (понајвише јекмегџија, кујунџија, терзија, туфегџија, ћурчија).[418] Ту и тамо је било и другог становништва: по неки Грк или Цинцарин, обично механџија или бакалин, те по који Циганин, Јерменин и Јеврејин.[419]

Као што је Ј. Цвијић истакао, крајем 18. и почетком 19. столећа, било је више личне и имовинске сигурности у варошким насељима турске, него у селима услед чега се јужнословенско сеоско становништво почело у њима све више насељавати.[420] Ту нам ваља поменути, да су у то доба, услед појаве хајдучије, на друмовима основане извесне паланке у којима је обитовала посада ради заштите саобраћаја и обезбеђења трговачког транспорта.[421]

Као што смо поменули све варошке куће биле су лицем окренуте у двориште. Уколико је због светлости било прозора који су гледали на улицу, онда су на њима постављане решетке које су сваки поглед споља онемогућавале. Услед турских прописа, хришћани нису смели, као што је то био случај и за сеоска насеља, у „варошким насељима имати добрих кућа“[422] Као што смо поменули, В. Ст. Караџић о томе каже следеће: „Тако се раји не пристоји имати ни лијепу кућу као што је турска, али још љепшу“.[423] Међутим, у Новој Варош, напоредо са Турцима, у доба првог устанка, и Срби су имали исто као и Турци, лепе куће.[424] Обично су куће биле бондрукаре или чатмаре, а само местимично била је по која зидана кућа од камена. Бондрукаре су имале скелет од греда (бондрук), између којих је зидан ћерпич или цигла, на ширину цигле. Лепљене су блатом па су после кречене. Код чатмара је место ћерпича или цигле била чатма или плот; лепљене су блатом као и бондрукаре, а потом кречене.[425] Све су куће биле једнога типа, разлика је била само у величини. Свака кућа имућнијих грађана била је нешто издигнута од земље. Због

---

417 На нав. месту.

418 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 101; *В. Карић,* Србија, 337; упор. *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 280; сравни *А. Дероко,* Народно неимарство II, Београд, 1940, таб. X.

419 *Тих. Р. Ђорђевић,* на нав. месту.

420 *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво I, 416.

421 Упор. *В. Карић,* нав. дело, 456.

422 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, Београд, 1876, 16; *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 280; упор. *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка. — Географски лик Србије, Београд 1954, 97; *Ј. Вујић,* Путешествије, 223—224; Београд, збирка чланака о Београду (1940), 112. Д. Поповић истиче следећу поставку говорећи о Београду у доба првог устанка, да су хришћани могли бити само кирајџије, а не и власници кућа. — Нав. рад, стр. 97.

423 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827. год., стр. 87.

424 *Н. Нинковић,* Жизнописаније моје. Грађа за историју првог српског устанка, стр. 88.

425 *Б. Којић,* нав. дело, 70.

тога су уз такве куће прављени камени или дрвни басамаци, помоћу којих се улазило најпре у ћошку, која је била или отворена или прозорима затворена. Одатле се улазило у диванхану (трем), која је била исто отворена или затворена, а из ове у собе. Обично су то биле двоћеличне и троћеличне куће, од којих је свака кућа имала најчешће по два улаза: главни улаз са лица, и други споредни на супротној страни, кроз који су уношене животне намирнице, дрва за огрев, вода и слично. Варошке собе биле су врло светле, јер су имале монго прозора. Прозори су често заузимали и по читаве зидове. Завеса на прозорима није било. На уличним прозорима постојали су дрвени капци, који су ноћу затварани, стаклени прозори су били реткост. У унутрашњости земље било их је само по кућама богатих и отмених људи. Кад би се разбили, слати су у Земун да се оправе, или је ради оправке сваке године долазио у Београд мајстор из Земуна.[426] Угледније су куће зидане на приземље и спрат. У приземљу су, код таквих кућа, биле начињене просторије за економију, а на спрату су биле собе за становање и уживање. Добар пример за то јесте, из нешто каснијег времена, Ичекова кућа у Београду.[427] Углавном, све боље зидане зграде Карађорђеве Србије припадају симетричном типу. Као углед су им служиле постојеће зграде одговарајуће врсте, које су раније били изградили Турци за своје потребе. Тако су се први неимари у обновљеној српској држави угледали на оно што је већ постојало.[428] Боље су куће имале тремове, чардаке, доксате и отворене диванхане, где се седело лети. У харемлуцима (женским кућама) било је застакљених „ћошки“, чија је благотворна функција била и у зимско доба године.[429] Тако су бројни споменици балканске архитектуре били заступљени у варошким насељима Србије у доба првог устанка, а нарочито у градовима Београду и Шапцу.[430] По варошима је иначе свуда место стакла служила на прозорима хартија пенцерлија.[431] По собама је било пећи, које су биле начињене од земље, те које су се споро загрејавале. Кад се хтело да се собе брзо загреју, морао се уносити мангал, (тегар) са распаљеним угљем.[432] У собама где се спавало, налазио се иза пећи „амамцик.“[433] То је била мала просторија, у којој се купало и умивало. Поред зидова били су миндерлуци, покривени ћилимима или сецадима, са уз дувар наслоњеним јастуцима. На зидовима, или у овима, уз прозоре и супротно од ових, били су пространи долапи од дасака, често бојадисани или украшени резбарием. У њима су држане постељне и сличне ставри. Изнад прозора а често и до

---

[426] *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 280—281.

[427] *М. Гавриловић,* Милош Обреновић II, 705. *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 281.

[428] *Б. Којић,* нав. дело, 49, 59, ,8.

[429] *А. Дероко,* нав. дело, таб. XI.

[430] *Б. Којић,* Балканска профана архитектура. Срб. књ. гл. књ. 40 (1933), 273.

[431] *Ото. Д. Пирх.* Путовање по Србији у години 1829. Београд, 1899, 80, 125; 63; *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 281—282;*Сретен Л. П.,* Путовање по јужнословенским земзама, 218; *Д. Поповић,* Београд за време Карађарђевог устанка, 95.

[432] *Пирх,* нав. дело, 144; *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 282.

[433] *В. Ст. Караџић,* Српски рјечник, код амамцик.

ових, изнад долапа, били су рафови (полице), на којима је било поређано разноврсно бакарно посуђе и порцелан. О чивилуцима између прозора висили су везени пешкири. Уз то, било је ту и по једна до две боље скриње (сандука) са стајаћим рухом. Постеља се састојала углавном од душека, јоргана, ћилима и јастука, а простирала се сваке вечери по патосу и свако јутро је склањана у долап.[434] Обедовало се са ниске трпезе или синије или са великих бакарних тепсија. За Хајдук Вељка се зна да је увео обедовање за столом у свом дому у Неготину, по угледу на Русе, с којима је био у особитом пријатељству у добу заједничког ратовања противу Турака. Кад је 1829. год. Пирх био у Јагодини (данашње Светозарево), једва су му нашли један сто и столицу кад је хтео писати, и то из школе, где је био један сто и неколико столица.[435] Патос је у бољим кућама био од дасака. Подељен је био у два дела: једна, који је био за 10 см. виши, заузимао је већи део себе и био је застрт ћилимима или костреним чергама, у сиромашним кућама асурама, и други, нижи, према вратима, на коме се остављала обућа, јер се на узвишенији део за застирком, прелазило у јеменијама, код сиромашнијих у нанулама и ту се ишло само у чарапама.[436] Иначе је патос био у већини варошких кућа од цигле, у кухињи од плоче, а у сиромашнијег света од набијене земље, која се каткад и балегом премазивала, да се при брисању земља не би рунила и правила прашину. Таванице су биле дрвене, начињене од једноставно иструганих неорендисаних дасака, а у бољим кућама каштo ишаране резбаријом, нарочито на средини, каткад бојадисане. Тадашњи мајстори нису градили другојаче таванице.[437] По варошким кућама огледала су била врло ретка, а у унутрашности устаничке Србије ту и тамо и непозната.[438] Као осветљење употребљаване су свеће (лојане и воштане), луч и жижак или кандило.[439] Јело се углавном дрвеним кашикама, из дрвених посуда које су градили Цигани коритари, те и из бакарних, које су израђивали казанџије и на концу из земљаних које су израђивали лончари. Код имућних грађана јело се из порцеланског и бакарног посуђа, са металним кашикама и виљушкама,[440] како се то види из једног документа, у коме се каже да је 1809. год. у Шапцу било домаћинстава који су имали виљушке.

Варошке су куће у Србији у доба првог устанка имале „авлију“ (двориште), ограђену зидом, блатом олепљену или начињену од плота. У двориште се улазило кроз велику капију начињену од дасака. Капија је обично била двокрилна, али се за пролаз пешака отварало само једно крило, или пак ни оно читаво, већ је кроз њега био прорезан капицик, или се уз главну велику капију, налазила мања за

---

434 *Тих. Р. Ђорђевић*, нав. рад, 282—283; *М. Цветић*, Огледало српско, 39.
435 Пирх, нав. рад, 125; упор. *Тих. Р. Ђорђевић*, нав. рад, 283.
436 Пирх, на нав. месту; *Тих. Р. Ђорђевић*, нав. рад, 283.
437 Упор. *Тих. Р. Ђорђевић*, на нав. месту.
438 *Сретен Л. П.*, нав. рад, 216.
439 *Тих. Р. Ђорђевић*, на нав. месту.
440 Протокол шабачког магистрата, стр. 24; *Сретен Л. П.*, нав. рад, 64.

свакодневни пашачки пролаз.[441] Цела се капија отварала само за кола и за уношење крупнијих предмета. Варошко се двориште, по турском узору, делило на два дела: *дишир авлију* (спољну авлију) и *харем авлију* (женска авлија). Дишир авлија била је одмах до улазне капије и у њој су се налазиле зграде за послугу и за мушку чељад, која нема харема, затим штале за коње и другу стоку, те кочине за живину, кошеви, хамбари, кола и друго газдинство. Из дишир авлије улазило се у харем авлију, у којој се налазила кућа за становање женске чељади (харем). Око харемске куће била је башта са цвећем, шимширима, османлуцима и другим зеленилом. Харем авлија била је везана са свима суседним авлијама капицицима, кроз које су пролазиле само женскиње, идући једне к другима. Кроз ове се капицике понекад могла проћи читава махала, а да се никако не изађе на улицу.[442]

У варошким насељима устаничке Србије, по старом турском обичају, дућани су били у главној улици, у чаршији. Они су били веома збијени, ниски, са напред испуштеним кровом и са широким ћепенцима, да би се са улице могло видети чега све има у њима.[443]

Осим стамбених кућа и дућана, по варошима устаничке Србије било је још ханова и механа (крчма, кафана). Ханови су служили за свратиште путника. У Београду, Шапцу, Кладову и др. било је још и магаза на Сави и Дунаву, у којима је чувана со и друга роба. У Тополи је Карађорђе имао једну такву магазу са сољу и другом дућаноском робом.[444] Поред тога све вароши су имале уличне чесме. Градови: Београд, Ваљево, Крагујевац, Пожаревац, Смедерево, Ужице и Шабац, имали су и још варошке хамаме (купатило), знатан број џамија, по једну цркву, много гробаља, на градским зидинама по неколико кула посматрачница, те добро утврђене градске тврђаве. И град и варошка насеља, били су опасани палисадама.

Како су варошке куће у Србији за време првог устанка биле сграђене понајвише од дрвне грађе, и уз то великим делом покривене сламом (кровином) или шиндром, то су и пожари били врло чести. Ради предострожонсти од пожара градске власти су издавале наредбе да свака кућа мора имати у приправности пуну бурад са водом.[445] По градовима, а нарочито у Београду, све су куће биле покривене црепом и ћерамидом, али је то било тако рђаво, „да се сваке године морају препокривати, па опет кисну, кадгођ удри плаха киша“.[446] У мањим варошима, варошицама, паланкама и касабама, ку-

---

441 Упор. *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 284, Прилози за историју прогов српског устанка. Београд 1954, 147—149.

442 *Тих. Р.* Ђорђевић, на нав. месту; Сретен Л. П., нав. рад, 351; *И. Здравковић,* Развој и тип основне наше старе грађанске куће. — Зборник Етнографског муезеја у Београду. Београд, 1953, 40; *Б. Којић,* нав. дело, 46.

443 Упор. *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 285.

444 На нав. месту.

445 Протокол шабачког магистрата № 467.

446 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 44; *исти:* Први и други српски устанак, 13. Збирка чланака о Београду (1940), 112; *Д. Поповић,* Београд за време Карађарђевог устанка, 97.

ће су биле мале и ниске, а уз то највећим делом покривене сламом или шиндром.[447]

Да су варошке куће у Србији у доба првог устанка, као што је то био случај и пре тога времена те и касније у првој половини 19. столећа, биле пуне стеница, није потребно нарочито наглашавати. Од њих се штитило на разне начине, а као најобичније средство била је врела вода или цеђ (за парење дрвеног покућства) те кречно млеко и сл. Уз то постојале су и нарочите одаје које су служиле за преноћиште гостију.[448]

Када је реч о социјалној структури варошког становништва Србије у доба првог устанка, те о типу и врсти варошких насеља, мора се повести рачуна о следећој друштвено-историској појави. Наиме, многе вароши Србије, пошто су се у њих настанили балкански сељаци, представљале су као неку средину између варошица и села, између сељачког земљорадничког и варошког трговачко-занатског становништва. Сељаци су у њима тек постепено постајали варошани. Један део досељеника одао се трговини и занатима, други су се настанили по крајевима, где су продужили да се занимају земљорадњом, примајући и неке облике варошког живота.[449] Они за време устаничке Србије апсолутно нису могли доспети дотле да потпуно наставе стару чаршијску економску прозиводњу и традицију, којима се раније бавило углавном турско становништво, чијим је изласком из Србије у току првог устанка, та традиција била прекинута. Ближе речено, разне занатлије по српским варошима у току првог устанка, који су у занатској радиности и индустријском послу постали скоројевићи, нису се бавили само занатом, него је уопште сваки живео понајвише од земљорадње, а занатски посао му је био допунаска економија, као што је то било у нашој земљи и касније у првој половини 19. столећа, а ту и тамо се одржало све до данашњих дана.[450] Уосталом, са овом се појавом сусрећемо у нашој земљи и за време турске владавине пре првог српског устанка. Наиме, где је по мањим варошким насељима било муслимана јужнословенског порекла, њима је као главно занимање било обделавање земље, а као споредно варошка привреда: занати и трговина.[451] Само је онај старовремски друштвени занатски и трговачки српски и уопште јужносленски и цинцарско-грчки варошки слој чинио праву грађанску класу у Србији за време пргов устанка. Тако су, постепено, још у време првог српског устанка, ударени чврсти темељи и засејане прве клице економског напретка и културног уздизања Србије, подмлађеног старог грађанског српског друштва, са новим популационим сељачким слојем, из којег је временом, стапањем и прожимањем, настала грађанска српска класа, грађанско српско друштво, капиталистичко друштво, из кога је потицао огроман економ-

---

447 *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 281.
448 Нав. рад, 285—286.
449 *Ј. Цвијић,* Балканско полуострво, I, 316.
450 Упор. *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. рад, 301.
451 Упор. *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 86—87.

ски и културни полет, најпре устаничке, а затим и целе матичне области Србије.[452] Тако се у Србији у току првог устанка, где се у варошким насељима сконцентрисало становништво из разних српских и осталих јужнословенских и других балканских крајева, извршило демографско освежавање и подмлађивање, што је било од огромног значаја, како за националну српску, тако и за општу јужнословенску културу и цивилизацију каснијег времена. Тако су српска варошка насеља устаничке Србије, стала брзо примати напредни, прогресивни, културнији начин живота, ширећи просвету, културу, цивилизацију, трговину, занате и индустрију, и ако у минијатурним размерама, јер је главна брига била посвећена вођењу домовинског ослободилачког рата. Заслуге за те идеје и тај културно економски полет, падају на оне који су водили домовински рат, праведни рат, ослободилачки рат, на српске сељаке, који су у доба првог српског устанка запосели варошка насеља у Србији и у њима се развили као здрава младица српског народног стабла, „на коју се, кроз отворена врата према Европи, накалемљавало ново и корисно. Ту су накаламци даље бујали и постајали наши. Ту у варошким насељима су се срели опанак и ципела, гуњ и капут, фес и шешир, бистри дух и школа, гусле и клавир, народна песма и писана историја, геца и ћифта, наш земаљски производ и европски трговац, Србија и Европа. Ту је свежи и живи дух нашега народа примао накалемке, бојио их својом народном бојом и давао им свој народни карактер. Одатле, из вароши, он их разноси све даље и све дубље у масу народну".[453] Овај сусрет наших поварошених сељака са вишом културом, њено србизирање и њена даља улога у нашем етносу, један је знаменит догађај, који захтева посебну научну пажњу.[454] Но, притом ваља имати на уму да су Срби попримили културне тековине Запада, посредним путем преко својих саплеменика из Војводине, који су у устаничкој Србији играли знатну и видну улогу за ослобођење нашег народа испод феудалног турског ропства, и то понајвише пером, док се српски народ из земље матице борио углавном мачем. Не бисмо могли рећи чија је ослободилачка улога била већа, а чија мања, јер су обе биле те како повезане, пожртвоване, спонтане, дубоко смишљене и од огромног значаја за слободарску брбу. Дакако, ваља нам притом поменути, да су извесне културне тековине том приликом попримљене и од Руса, чије су бројне војничке јединице долазиле у помоћ српским устаницима ради вођења ослободилачке борбе. Заиста, оне нису биле планске и смишљене, као што су биле оне које су спроводили у ондашњој Србији Војвођани Срби, већ су биле узгредне и попримљене као од ратних другова и ништа више, али се њихова улога као историјска чињеница не може и несме заборавити.

Као што је познато пред први српски устанак била је огромна разлика између сеоских и варошких насеља у Србији. Оно што је

---

452 Упор. *Тих. Р. Ђорђевић*, на нав. месту.
453 Нав. рад, 302.
454 Упор. на нав. месту.

ондашњим варошким насељима, као насеобинским друштвеним заједницама, давало нарочито обележје, које их је одвајало од сеоских насеља, то су била специјална занимања, којима се варошко становништво бавило. Та су занимања била поглавито трговина и занати, којима се сеоско становништво није уопште бавило, или се бавило у веома малој мери,[455] изузев трговаца ситном и крупном стоком, међу којима је било и сељака.

Како што је у науци истакнуто сеоска насеља онда постају варошким насељима, кад им се становништво почне у јачој мери одавати варошким занимањима.[456] По свим варошким насељима у Србији у доба првог устанка, било је „ножара који су оправљали ножеве, и пушкара, који су оправљали пушке и пиштоље“.[457] Заиста, овде се мора истаћи, многе наше паланке, до првог српског устанка, биле су „мање од многих села“ и од њих су се разликовале само по том, што су у њима седели Турци и што је ту био по који дућан, те имале су куће наблизу. Такве су биле следеће паланке: Багрдан, Бачевци, Баточина, Брза Паланка, Липница, Палеж, Рам, Текија, Уб и Хасан Пашина Паланка (Смедеревска Планка).[458] Отуда није никакво чудо што су многе од њих, током историјског времена од 1813, па до конца 19. столећа, изгубиле функцију варошког насеља и претвориле се у сеоска насеља. Према томе, паланке су у доба првог српског устанка чиниле прелаз између варошких и сеоских насеља. Варошице би пак биле варошка насеља, где главнину становништва чини грађанска класа (занатски радници и трговци). У ову групу спадају следеће варошице: Адакале, Бања (Соко Бања), Гроцка, Гургусовац (Књажевац), Крупањ, Карановац (Краљево), Лешница, Лозница, Ражањ, Сврљиг (Дервен) и Чачак. У групу већих варошких насеља која су била седишта својих нахија, углавном са варошком економијом и варошким начином живота, спадају ова насеља: Јагодина (данас Светозарево), Параћин, Пожега, Пореч, Рудник, Ћуприја.[459]

По занимању становништва, по привредним гранама и начину живота, битно су се разликовала у Србији сеоска и варошка насеља као друштвене заједнице пред први српски устанак. Ова је разлика у економици била појачана и уређењима села и вароши, која су била другојача у сеоским, а другојача у варошким насељима. Као што смо видели из ранијег излагања, села су у Србији пред први српски устанак, те делимично и за време првог устанка, узета као друштвене заједнице, била само наставак трајања једне старе, народне, друштвене заједнице и њеног уређења.[460] Вароши су пак биле у то доба производ једног другојачег историјског процеса.[461] Наиме ново српско варошко становништво, насељавајући се по варошима,

---

455-456 Нав. рад, 303.

457 *М. Вукићевић*, Из војних установа Карађорђева времена. ГНЧ XXXI (1912), 182.

458 В. Ст. Караџић, Први и други српски устанак, 16—17.

459 Нав. рад, 16

460-461 Упор. *Тех. Р. Ђорђевић*, на нав. месту.

улазило је у њих као у устаљене форме и калупе, којима је имало само да се прилагоди. У томе се нарочито истиче српско, а ту и тамо цинцарско-грчко и црногорско и македонско сеоско газдашко друштво, које се у раздобљу од 1804. до 1813. год. ту населило по варошким насељима устаничке Србије, развијајући се поред старинаца, грађанског становништва, феудално — капиталистичке класе, у грађанску српску класу новога кова, а каткад и нових соционалних припадности попримљених од домородаца чаршилија. Постепено, оно се прилагодило градском становништву, а корени му леже у доба првог српског устанка, када српски сељаци, као што смо већ поменули., постају прави варошани, примајући старе варошке традиције и изграђујући нове, живећи по наслеђеном варошком уређењу, које се битно разликовало од народног уређења по селима.[462] На концу, између сеоских и варошких насеља било је и знатне разлике по националној припадности становништва.

На општи изглед варошких насеља у Србији за време првог рспског устанка, од утицаја су биле и бројне џамије, којих је било начињених просто од брвана, а потом зиданих од камена, које су биле праве тврђаве и архитектонски споменици прве врсте, чија су се витка и бела минарета издизала изнад варошких грађевина. Може се рећи да није било у устаничкој Србији ни једног варошког насеља, у коме пред први српски устанак није била бар једна џамија. Чим су српски устаници стали ослобађати варошка насеља од турског ропства, многе су џамије попалили, неке порушили из темеља, док су извесне претворили у цркве или у војне магацине. У две београдске џамије концем 1806. и почетком 1807. год., била је смештена турска сиротиња (жене и деца).

Као што је у науци истакнуто „Недовољна безбедност по селима, нарочито поред друмова, нагонила је један део њиховог становништва да се настани у варошима, да би било под директном заштитом турских власти. Доцније, услед сталних емиграција српског народа, његово су место у варошима заузимали Турци са југа или потурице из Босне и Херцеговине, Грци, Цинцари, Шпански Јевреји, Срби и Македонци из разних јужних крајева, нешто силом, нешто што су Турци имали привилегисан положај и Срби су гдешто прелазили у ислам и називали се Турцима. Тако се, постепено, становништво по варошима сасвим измеинло, те је и у томе била разлика између села и вароши“. Из тих разлога, пред српске устанке у 19. столећу, сеоска и варошка насеља у Србији била су две потпуно различите територијалне и друштвене заједнице и по занимању, и по уређењу, и по пореклу становништва; „два засебна друштва, два засебна света“.[463]

---

[462] Упор. нав. рад, 304.

[463] Упор. *В. Ст. Караџић*, нав. рад, 32; *Тих. Р. Ђорђевић*, нав. рад, 304; *исти:* Економија и социјални типови у Срба. ГНЧ XXXI, 59. У неким сувременим историјским изворима из доба првог српског устанка, уопште се не прави разлика између сеоског и варошког насеља. Тако, у једном документу црквене садржине, из 1812. год., каже се за варошко насеље Пожегу: „село или ти варош Пожега“ (са 36 домова). — *М. Ђ. Милићевић*, Општине у Србији. ГНЧ II, 233—234.

До првог устанка, српско, цинцарско и влашко варошко становништво живећи по варошким насељима са главним турским становништвом, осећало се са њиме углавном као једна популациона заједница. Сви су живели од истог занимања: трговине и заната. Затим, сви су живели по једном истом уређењу, по чаршијском реду, који је чуван традицијом, прелазећи с колане на колено. Сви су се покоравали једној варошкој управи; сви су имали углавном, куће једнога типа и стила и одело једнога кроја; сви су се они осећали варошанима и били су подједнако поносни на своје варошанство Између варошана и сељака осећао се, као готово свуда на Балканском полуострву, јак антагонизам.[464] До тога доба, варошани су сматрали сељаке за „простаке“ и као нешто ниже, од себе, а сељаци су на супрот томе, сматрали варошане за „паразите“, отпаднике и „изроде.“[465] Нарочито због њихове привржености Турцима, са којима су се зближили, из економске рачунице, да би на тај начин сачували своје богатство.[466] Али, чим су српски устаници протерали из бројних српских варошких насеља турско становништво (1804—1810. год.), тек кад су варошка насеља насељена новим поварошањеним српским и осталим јужнословенским и балканским сељацима, стала се грађанска класа (трговци и занатлије) старинаца, мешати, спајати, прожимати са новодосељеницима, уједначувајући се, а везе између српског сељака опанчара и варошанина ципелаша, никада дотле нису биле тако тесне и присне, као у устаничкој Србији у доба првог устанка. Дакако, нужно је при том поменути и следећу демографску појаву. Наиме, до првог српског устанка, становништво варошких чаршија несумљиво је дегенерирало. Ту су била бројно згурена и измождена лица, која су типови физичке малаксалости и декаденције. Томе су били узроци: „Претрпана збијеност чаршије, оскудица сваке хигијене, седећи начин рада и разноврсни рафинмани, последњи су често карактеристика старих изнемоглих култура“. Рафинмани ових варошких насеља јамачно су у вези са старом византијском културом. Чини се, да су их, поред Грка и Цинцара, Османлије највише примили. „Плодност се исцрпи или врло ослаби махом са другом или трећом генерацијом“. Која остане у варошким насељима, особито код Турака и Цинцара, ако не дође до популационих укрштања. Тек, масовним долажењем јужнословенског становништва са села у току првог српског устанка и касније, настаје славизирање варошких насеља у устаничкој Србији.[467]

Поминьемо и општинску функцију по градовима и варошима Србије у доба првог устанка, с којом се појавом не сусрећемо код сеоских насеља тога доба. Ту се је издвајала од осталих општина,

---

[464] *Ј. Цвијић*, Основе за географију и геологију I, 191; *Тих. Р. Ђорђевић*, Из Србије кнеза Милоша, 304.

[465] *Тих. Р. Ђорђевић*, на нав. месту.

[466] *В. Ст. Караџић*, Даница за 1827, 101—102; упор. *Тих. Р. Ђорђевић*, нав. рад, 305.

[467] Упор. *Ј. Цвијић*, Антропогеографски проблеми. — Насеља књ. I, стр. XCIII.

нарочито Београдска градска општина, са поделом на квартове. Она је у време првог устанка представљала врло неодређену управну институцију „неку мешавину наслеђених традиција општине из турских времена и елемената које су јој донеле слобода и нове функције". Значи, за седам година, колико је Београд за време српске државе у доба првог устанка био слободан, било је сасвим довољно да стари градски општински управни поредак изумре, али је исто тако то време било недовољно да се нови поредак створи и устали. Томе треба додати и чињеницу да је становништво Београда, које се са разних страна, после ослобођења од турског ропства, нагло у њега населило, уносило веома различита схватања о општинском уређењу. Као што је познато, било је у Београду и то доба становништва из српских вароши преко Саве у Дунава, где је живот у општинама био другојачији него у српским варошима под турском управом; било га је поред тога из свих наших вароши у Турској; а понајвише пак било га је са села, где је, као што смо видели, територијално и социјално уређење сеоских насеља било сасвим другојаче. Све то социјално, демографско и на концу етнографско шаренило становништва, уносило је нове појмове о животу у општини. Кад се све то има у виду, онда можемо сасвим лако схватити неуравнотежено и неискристалисано управно градско стање Београдске општине у време првог устанка.[468]

Местимично, почетком првог српског устанка, било је по варошким насељима и мешовите власти српске и турске, као што је то 1804. год. био случај у Шапцу.[469]

У 1813. год. са пропашћу српске државе, престале су функционисати и општинске управе по српским варошким насељима, да оживе тек иза поновног ослобођења после 1815. год., што није предмет нашег расправљања.

Као што се види из изнетога ,у раздобљу 1807—1813. год., Београдска општина је попримила функције какве дотле није имала. Наиме, „од просте религиозне заједнице она је постала административна установа, од уточиста вере — варошко надлештво."[470]

На концу варошко становништво Србије пре првог устанка, издвајало се у строге посебне групе, на основу верске припадности. Та је религиозна подела попримљена и у Србији у доба првог српског устанка. Но, ту Срби нису чинили јединствену самосталну целину, јер су три вере биле у ондашњим варошким насељима Србије: хришћанска, муслиманска и мојсијевска. Припадници сваке од ових конфесија чинили су засебне верске целине. Према томе, у варошким насељима устаничке Србије, у којима Срби нису били једини хришћани, они су у заједници са другим хришћанима: Власима, Грцима, Јерменима, Цинцарима и Циганима чинили једну вер-

---

468 *Тих. Р. Ђорђевић*, нав. рад, 311—312.
469 *М. Вукићевић*, Карађорђе II, 81.
470 *Тих. Р. Ђорђевић*, нав. рад, 311.

ску заједницу.[471] Пред први српски устанак, у Уеограду су Грци и Цинцари били у надмоћности над Србима, иако бројно нису били јачи од Срба,[472] из разлога што су црквени великодостојници били људи грчке народности и што је црквена служба вршена на грчком језику, те што је варошка чаршија била у погледу богатства у њиховим рукама и носила њихово обележје. Слично Београду било је и у Шапцу, у коме је била столица архиепископа, који је по народности био Грк.[473] У другим варошким насељима Срби су били у надмоћности, а у некима су били сами, и ту су образовали своје посебне верске општине.[474] У варошицама и паланкама на североистоку устаничке Србије (Брза Паланка, Кладово, Пореч, Текије и др.) било је бројно влашко становништво, које је доминирало над српским живљем. У неким варошким насељима источне Србије, било је местимично и бугарског етничког живља (Вражогрнци, Зајечар и др.), које је са осталим српским становништвом тога доба чинило хомогену популациону структуру.

Напокон, Београд и још петнасет знатнијих варошких насеља у Србији за време првог устанка, имали су организовану полицијску власт (од 1807 до 1813. год.). У Београду је формирана полицијска управа, на челу са једним управником (администратор) и два комесара. Слично је било и у Шапцу. Осталих петнаест чланова српске полицијске управе чије је седиште било у Београду, имали су по унутрашњости, на своме подручју, полицијску стражу, која је била састављена из довољног броја људи. Задатак ове полицијске страже састојао се у томе, да пази на становништво и трговачке послове, да одржава ред и чистоћу по улицама, те да строго води рачуна о јавној безбедности.[475]

Још у доба турске владавине, пре првог српског устанка, Срби су морали кулуком да граде и оправљају градове и остала варошка насеља.[476] Та је старовремска пракса настављена и у устаничкој Србији. За потврду тога, довољно је поменути поправке београдског и смедеревског града, извршене у раздобљу 1804—1813. год., путем кулука. Чини се да су стручни мајстори плаћани из народне касе, а да су само физички радници били кулучари, те и да је кулуком грађевински материјал добављан.[477] За Шабац се зна да је 1816. год.

---

[471] Упор. нав. рад, 305—306.

[472] Упор. нав. рад, 306; *Сретен, Л. П.*, нав. рад, 132.

[473] *Тих. Р. Ђорђевић*, на нав. месту.

[474] Упор. на нав. месту.

[475] У то време се у Шапцу помињу полицај-квартал мајстор и магистратуални вице полицај. — Протокол Шабачког магистрата № 146 и 367; Полицијски гласник за 1905, стр. 78. Према вестима у Монитеур — у бр. 76 од 1808. год. Уз то, у свим варошким насељима Карађорђеве Србије, установљени су у то време магистрати. — *J. Mamenezkoi*, Servien, Eine histor. — geogr. statist. Skizze. Berlin 1808, 42—46, цитирано по Полиц. гласнику за 1905, стр. 77.

[476] *В. Ст. Караџић*, Из историје првог српског устанка, 31.

[477] Гласник Др. срп. слов. III, 184.

добио на име кулука 20.000 колаца ради подизања палисаде около варошког насеља. Концем првог српског устанка, како се то види из Карађорђевог деловодног протокола, издата је наредба, да се имају поправити куће и бурдељи у пределу Ресави: „Што е изгорено и покварило се“.[478]

Српским устаницима је од почетка првог устанка било много стало да имају све градове у Србији у својим рукама и да из њих протерају Турке.[479]

Напокон, ваља нам поменути да се о насељима и о архитектури Србије у доба првог устанка, може говорити „са несравњено више сигурности но што се то могло говорити за немањићко доба. Пре свега, градови, паланке, села тога доба прешли су и у организам нове српске државе 19. века и тако су многи од њих сачувани као споменици“.[480] Ту нам ваља поменути, као што је већ у науци истакнуто, Јеврем Обреновић је у току својег управљања Мачвом и Шапцем, показивао вољу, разумевање и смисао за плански рад у уређењу вароши. Тако, његова делатност на урбанистичком уређењу Шапца, допринела је, да се већ 1816. год. писало између осталог: „Шабац се на Баиру начинио да ти око има што гледати“.[481] Но, при том смо водили рачуна, да архитектонске тековине новијег доба, настале под утицајем Запада, не наметну, те да их посвојимо као архаичност из доба устаничке Србије, где доминира старобалкански и источњачки утицај.[482] Ми смо о томе водили рачуна, и само где су методолошка правила дозвољавала, чинили смо делимична одступања, да би смо се у тумачењу извесних појава њима испомогли.

На крају, орјентални начин живота у варошким насељима Србије у доба првог српског устанка (1804—1813), као што смо поменули, осећао се у целом варошком насељу, а понаособ у варошкој кући, дајући и кући и насељу познати специфични турско-источњачки карактер. Но, при том ваља поменути, још у тим мутним ратним временима, Срби су ту и тамо, под утицајем Срба из Војводине и осталих досељеника који су у бројним миграционим струјама насељавали устаничку Србију, поједина варошка насеља (нарочито Шабац и извесне махале Београда) стали мењати, дајући им архитектонске оквире свога живота и рада, развијајући се слободније, одбацијући источњачку поделу куће по половима (харемлуци), а посвајајући средњоевропску варошку кућу и њој сличне, те оснивајући самоникле типове, стварајући их, према својим приликама и могућностима. Ту се налазе зачеци промена архитектонског и урбанистичког схватања у матичној области Србије, [483] који почивају још и на архитектури средњовековног урбанизма, чије се извесно

---

478 Карађорђев деловодни протокол, № 1065, стр. 84.
479 *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 110.
480 Упор. *В. Карић,* Србија, 145.
481 *Тих. Р. Ђорђевић,* Наш народни живот књ. VIII, стр. 126; *Б. Максимовић,* нав. дело, стр. 63.
482 Упор. *В. Карић,* Србија, 145.
483 Упор. *Б. Којић,* нав. дело, 10—11.

наслеђе очито сачувало у кући и варошком типу насеља устаничке Србије.[484] Ту су се на тлу устаничке Србије, спојила неколика градитељска неимарска стваралаштва, мешајући при том две основне групе: сеоску и варошку архитектуру. Но специфични услови и начин живота грађана у варошким насељима, учинили су да су се у овим развили посебни и другојачији архитектонски облици, својствени варошкој економији и прилагођени новој географској, демографској и етничкој средини. Обе ове архитектонске гране нешто обједињује и повезује, како по животу у њима ослобођеног српског грађанина, тако и по њиховој функцији, да послуже и посебно и колективно, борцима ослободиоцима широких народних скупина.[485]

Чести ратови концем 18. столећа између Аустрије и Турске, те ослободилачка српска устаничка борба 1804—1813. год. учинили су да је велики број наших варошких насеља посве изменио свој демографски лик. Бројне паланке, касабе, варошице и вароши попаљене су тада а ту и тамо чак и градови. Из многих су још пре првог устанка истерани Турци.[486] На концу, аналогно сеоским насељима, и варошка насеља устаничке Србије у раздобљу од 1804. до 1813. год., била су изложена често потпуном уништавању и расељавању. За илустрацију тога, да наведемо само следеће примере. Наиме, Карановац (данашње Краљево) је у поменутом раздобљу двапут био „сасвим попаљен и у пламен преобраћен", због чега се морао двапут премештати и изнова оснивати.[487] Ваљево је још почетком устанка 1804. год. било „претворено у пухор... и тек на згаришту турске вароши почело се подизати ново Ваљево".[488] Исто су тако били у целени или делимично попаљени, уништени и расељени: Београд, Пожаревац, Рудник, Смедерево, Ужице, Шабац и др.[489] И ван граница устаничке Србије, докле су допирали српски устаници, у борбама су страдала многа насеља, међу којима нарочито вароши. Тако, зна се да су српски устаници у раздобљу од 1804 до 1813. год. попалили, између осталог, Нови Пазар, Прокупље, Сјеницу, док је Нова Варош била поштеђена личном Карађорђевом интервенцијом. Наме, Карађорђе је у Новој Вароши видео неколико лепих „зданија" и она су му се много допала, те је наредио проти Милутину из Гуче: „Којекуде, ова варош да се од наше војске или страже не попали или неизгоре, јербо је штета овакве лепоте кућа да се поруше и изгору, већ ако нас наћерају Турци опет нек остану њима, ако

---

[484] Упор. нав. дело, 182.

[485] Упор. нав. дело, 5.

[486] Упор. *В. Ст. Караџић*, нав. рад, 295.

[487] *В. Ст. Караџић*, нав. рад, 113—114; Мемоари проте Матеје (1867), 293—304, *М. Вукићевић*, Карађорђе II, 270—271; *Ст. Новаковић*, Васкрс државе српске, 80 *В. Карић*, Србија, 713; *Б. Максимовић*, Урбанизам, 49—50.

[488] *Б. Максимовић*, нав. дело, 50; Меомари проте Матеје (1893), 85—89; *В. Ст. Караџић*, Први и други српски устанак, 69; *Ст. Новаковић*, Васкр државе српске, 67; *В. Карић*, Србија, 646; *Ст. Новаковић*, Устанак на дахије 1804. Београд, 1904, 113; *М. Вукићевић*, Карађорђе II, 101.

[489] О томе видети опширније у следећем одељку овог рада, где се приказују варошка насеља појединачно.

ли пак после ми њих пођерамо, то ће оне опет бити наше, само нек остане (Нова Варош) непопаљена."[490] Један од очевидаца, овако описује куће у Новој Вароши из времене првог устанка: „И верујте, љубезни читатељи, да се није знало чије су куће лепше, турске или српске, у тој вароши. Кад уђе човек у какву кућу ама мислиш да је у какву цркву унишао, тако су измоловане; које су богате куће све темлом украшене, а које су понижње све бојама, но то је све тако украшено било да вам не могу описати".[491] Па ипак, приликом повлачења устаничке спрске војске испред турске најезде, поменути прота Милутин из Гуче, наредио је устаничким војницима да Нову Варош спале — „И ту војска серпска изгоре онаку лепу варош".[492] Отуда је и демографски и урбанистички лик варошких насеља у Србији за време првог српског устанка био веома променљив, гибајући се од губитака популације, ка бројним миграционим насељавањима са знатним повећањем популације и новом архитектонском обновом и изградњом.

Напокон, ваља нам учинити и осврт на промену имена извесних варошких насеља. Тако, ондашњи Карановац је добио име Краљево, а Палеж је назват именом Обреновац.[493] Остала варошка насеља, углавном, задржала су своја старинска имена.

На концу, пропашћу Србије 1913. год., многа варошка насеља устаничке Србије, као што смо већ поменули, у сваком погледу су много страдала, којом приликом су нарочито уништавана утврђења и шанчеви.[494]

Уопште узев, мало је нових варошких насеља основано у Србији за време првог устанка, такорећи неколико ових. Разлог томе лежи у чињеници што су Срби у току првог устанка били заузети ратовима за ослобођење земље, за њено економско уздигнуће у рударству и ратној индустрији, те за просветне прилике и повећање броја популације путем миграционих досељавања, чије је бројно становништво углавном насељавано по селима. С друге стране, постојала су већ од старине, нарочито из времена турске феудалне владавине, бројна варошка насеља, у којима су се Срби настанили и где су обновили и успоставили варошку економију. Уз то, треба се сетити познате чињенице са демографским моментом, где Турци, Цинцари, Грци и Јевреји имају обилате склоности за оснивањима варошких насеља, док најмање склоности за њима у време турске феудалне епохе као да има јужнословенски народ.[495]

---

[490] Упор. *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 411, *Д. Страњаковић,* Карађорђе, 102.

[491] *Н. Нинковић*: Жизноописаније моје. Грађа за историју првог српског устанка, стр. 88.

[492] *Н. Нинковић:* на нав. месту.

[493] *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми. Насеља I, стр. CLII.;, упор. *Р. Дединац,* у предговору *Ј. Вујић*: Путешествије по Сербији I, стр. LII.

[494] Упор. *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, 174—175, нап. 1, 179, сравни и чл. VIII Букурешког уговора. Упор. и *Љ. Јовановић,* Споменица стогодишњице првог српског устанка, 50—52.

[495] Упор. *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми, стр. LXI.

ПОСЕБНИ ДЕО

Док смо у претходном одељку говорили о врстама и типовима варошких насеља у Србији за време првог устанка, у овом одељку посматраћемо понаособ свако варошко насеље. Сада следује у кратким потезима приказ посебног лика варошких насеља устаничке Србије.

Адакале. Град више доњег Ђердапа на Дунаву. У време аустријске окупације Србије 1718—1739. год. град изнова сазидан и утврђен.[496] За време турске управе уочи првог устанка, Адакале је издржавала Влашка. Још 1804. год. Адакале је одиграло значајну улогу у вези са првим српским устанком. Наиме, ту је М. Стојковић, уз помоћ турске посаде, похватао дахије и одсекао им главе. У то доба се поред Турака помињу у граду и Цигани.[497] За све време првог устанка Срби су господарили овим насељем, које је било добро утврђено.[498]

Алексинац. — Варош на Цариградском друму. Пред први устанак, концем 18. столећа Алексинац је имао 40 турских и 120 српских кућа, једну дрвну џамију, 8 ханова, 2 кафане, 5 пекарница.[499] По једном извештају из 1784. год., наводи се да Алексинац има око 60 турских и исто толико српских кућа.[500] Према томе, број становника у наведено доба био је следећи: око 260 Турака и око 780 Срба. Свакако, било је ту и нешто циганских кућа, који су се бавили разним занатима. За време првог устанка, Турци су протерани из Алексинца и у вароши су живели Срби и нешто Цигана. Углавном, становништво се бавило варошком економијом (занати и трговина). За време првог устанка Алексинац је имао школу и пошту.

Багрдан, варошица. — У историјским изворима, ова је варошица позната и под именом као Деве Багрдан (место где камиле ричу или сипљу). У Багрдану су пред први српски устанак обитовали Турци, као трговци и занатлије. У доба првог устанка, Срби су протерали одатле турско становништво и ту су се настанили српски житељи. У Багрдану, као варошком насељу, постојала је школа.[501] У години 1784. Багрдан је имао 30 турских и 15 српских кућа.[502] из чега излази да је број становника износио око 190 Турака и око 97

---

[496] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 14.

[497] *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 133; *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, 68.

[498] *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827. год., 45.

[499] *Д. Пантелић,* Географски опис Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год. Споменик САН књ. LXXXII (1936), 37; cfr. *О. Зиројевић,* Цариградски друм (1459—1683). Зборник историског музеја Србије 7. Београд, 1970, стр. 164—166.

[500] *Д. Пантелић,* Ухођење Србије пред Кочину крајину. Глас САН, књ 153, стр. 131.

[501] Упор. *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 48; *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, Београд 1876, 228.

[502] Споменик САН књ. LXXXII, (1936).

Срба, што укупно износи 287 душа. Свакако, слично популационо стање било је у Багрдану и у доба првог српског устанка, где је могло бити око 300 српских становника.

Бадања, варошица. — Пред крај 18. столећа, Бадања је била варошко насеље. Наиме, 1784. год. било је ту 60 српских кућа, 2 турска чардака, 1 централни магацин, и 1 хан.[503] Значи, број становника је износио око 390 Срба и око 18 Турака. У доба устанка, у Бадањи се водио варошки начин живота, са развијеним занатима и трговином. Свакако, број ставновника, није се много изменио од наведеног броја с крај 18. столећа.

Бања, варошица. — У старијим споменицима те и у Карађорђево доба, помиње се и под именом Сврљишка Бања.[504] Седиште нахије, важно и доста живо, а уз то и стратегијско место. У време пред први устанак, у Бањи је постојао кадилук. У години 1784, у Бањи је било 160 турских и 170 српских домова.[505] Према томе, број становника је био следећи: око 1100 Срба и око 1040 Турака. Српско становништво становало је у делу вароши који је познат под именом „Варош", који се простирао око Врела. У доњем делу вароши живели су Турци. Ту су биле најглавније махале: Амам, Поток, Палилула и Жамијиште. У вароши је тада било 5 џамија.[506] Ту је постојала и турска кула, око које је био шанац.[507]

У првом устанку, Хајдук Вељко је први пут освојио Бању у пролеће 1808. год. Но, у лето 1809. год. опет су је заузели Турци, и тек у лето 1810. Хајдук Вељко је уз помоћ Руса поново заузео Бању и она је од тада све до српске пропасти 1813. год. била под српском влашћу.[508] У доба првог устанка Срби су Бању веома утврдили.[509]

Број становника у Бањи у почетку првог устанка био је следећи: око 350 Срба и око 4900 Турака. Уз то, за ондашње време како многољудна варош, имала је свакако и циганског становништва, а поред тога било је ту и турске војничке посаде. Као седиште нахије, Бања је имала у току првог устанка школу и пошту.

Баточина, варошица. — Баточина је настала како друмско насеље на Цариградском друму. Њен територијални развој почива на саобраћајним потребама, нарочито ради боље удобности и веће безбености путника. Отуда је настала ова варошица, са караван серајем. У доба јачања хајдучије у пределу Лепенице, Баточина је ојачала са посадом и стражом за чување друма. У њој су становали Турци,

---

503 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 135.
504 *А. Ивић,* Исписи из бечких архива IV, 321.
505 Глас САН књ. 153 стр. 130.
506 *П. С. Јовановић,* Бања. — Насеља књ. XVII, 65.
507 *Л. А. Баталака,* нав. дело, I, 294—295.
508 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, Београд 1876, 806—809; *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 177; *П. С. Јовановић,* нав. рад, 18—19.
509 *Л. А. Баталака,* на нав. месту.

Цинцари и нешто Срба.[510] Година 1784. Баточина је имала око 30 турских дрвених „раштрканих“ кућа и око 20 српских.[511] Према томе, Баточина је имала следећи број становника: око 195 Турака и око 130 Срба. У време првог устанка, Баточина је била напредно место, особито у занатском и трговачком погледу.[512] У 1804. год., кад су Баточину држали Турци, помињу се у касаби 3 мала хана и 1 већи, који су држали Турци као хамбар.[513] У то време, Баточина је била више јака стратегиска тачка, него ли варошко насеље.[514] Када су је устаници заузели 1804, из Биточине су протерани Турци и ту су се населили српски житељи. У то је време такође било у Баточини неколико дућана и занатских радњи.

Бачевци, паланка. — Налази се на Дрини више Сокола. Још у време пред Кочину крајину, Бачевци су били паланка, са развијеним варошким начином живота, са варошком економијом (занати и бакалска трговина), да тај карактер задрже и касније у доба првог устанка, када су српски устаници протерали из Бачеваца све Турке. У то доба у Бачевцима је била једна џамија и једна кула. У 1784. год. било је у Бачевцима око 60 кућа, 1 хан;[515] што ће рећи да је број житеља износио око 390 душа. У доба првог устанка, Бачевци су били насељени Србима који су ту водили варошки начин живота.

БЕОГРАД, град — седиште српске државе од 1806. до 1813. Београд је био најмногољудније варошко насеље Србије у доба првог устанка. Као седиште новостворене српске државе, он је иза ослобођења 1806. год. знатно напредовао у сваком погледу, иако је веома страдао услед ратних попришта.[516]

---

[510] Упор. *Т. Радивојевић,* Лепеница. — Насеља књ. VII, 100; *О. Зиројевић,* Цариградски друм (1459—1683). Зборник Историског музеја Србије 7. Београд, 1970, стр. 155—156.

[511] Глас САН 153, стр. 131, 137.

[512] *Т. Радивојевић,* нав. рад, 89, 100.

[513] *А. Ивић,* Исписи из бечких архива I, 112.

[514] Упор. *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 289; Споменик XIV, 26—27; *С. М. Сарајлија,* Србианка I, 92—93.

[515] *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, Београд 1924, 300; *В. Ст.* Караџић, Даница за 1827, 48; Мемоари проте Матеје, 17; Споменик САН књ. LXXXII (1936), 117, 142—143.

[516] Голубица V, 168; *М. Вукићевић,* Карађорђе I, 69; II, 98, 128, 380, 436, 442—443, 468, 487; Мемоари проте Матаје (1893), 111—112; *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка. Географски лик Србије у доба првог устанка. Београд, 1954, 92—99; *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, Београд, 1924, 278; *Ј. Вујић,* Путешествије по Сербији I, 26—27, 223—224; *В. Ст. Караџић,* Правитељствујушчи совјет сербски, Беч, 1860, 10; *исти:* Први и други српски устанак, Београд, 1947, 11—13, 157; *исти:* Из историје првог српског устанка, 73—74, 79, 82; Прилози за историју првог српског устанка, Београд, 1954, 24—27, 30—31, 52—53, 142—144, 146—151; *Ј. Цветић,* Теривторијални развитак Београда. Опис пута III Конгреса словенских географа и етнографа Југославије, Београд, 1930, 27; Путовање по јужнословенским земљама у XIX веку, Београд, 1934, 10; *М. Ђ. Милићевић,* Путне и друге белешке. ГНЧ XIX, 237—239; *исти:* Кнежевина Србија, Београд, 1876, 26, 29, 32, 37—39, 41, 88, 96, 106; *исти:* Поменик, Београд, 1888, 458; *Ј. Тошковић,* Пад Београда и Шапца, Београд, 1927, 22—23; *исти:* Доситеј у Карађорђевој Србији. Народна одбрана XI (1936), 570; *Ј. Мишковић,* Грађа за нову историју Србије. Гласник СУД књ. 48, стр. 185;

Положај. — Београд има изузетно леп положај. Налази се на гребену између две реке и доминира равницом која се простире пред њим. Како се налази поред Дунава, једне од значајних водених артерија Европе, те на рубу Балканског полуострва и његовом домаку над Панонском низијом, Београд је столећима био спона Европе. Азије и Африке, био је кључ Балканског полуострва и средње Европе. Попришта и бројни сукоби и продирање између Запада и Истока, из даље и ближе минуле историјске прошлости, збрисали су све раније значајније трагове овог многољудног српског односно југословенског града, изузев градске тврђаве.[517]

Демографска прошлост. — Још у првој половини 18. столећа (1718. год.), Београд се делио на два дела: савски и дунавски део. По попису од 24. новембра 1717. год., у савском делу Београда живело је укупно 465 породица, од којих 455 српских и 10 немачких. У дунавском делу Београда било је укупно 459 породица. Ту је било Јевреја, Јермена, Мађара, Немаца, Срба и др. Београд се у то време у територијалном погледу делио на 6 квартова. Број становника у дунавском Београду, дат по квартовима изгледа овако: Наиме у оба дела Београда, дунавском и савском, било је укупно 914 породица, а број становника рачунао се на пет — шест хиљада душа. Срба је било 494 породице, Немаца 343, а осталих знатно мање.[518] Национално шаренило дунавског Београда огледа се у следећој демографској мешавини. Ту је било Грка, Јевреја, Јермена, Мађара, Немаца, Словака, Срба (као и других јужнословенских народа), Талијана, Француза, Цигана, Цинцара (ван градског простора), Чеха, Швајцараца.[519] Интересантно је поменути да је у 1721. год. у Београду било 37 занатских струковности, са 136 занатлије. Оваква демографска слика Београда у првој половини XVIII столећа, настала је услед честих

А. Гавриловић, Доситије у Србији, Београд, 1902, 42, нап. 1 и стр. 35—43; то исто: Наставник XII (1901), 34—40; *исти:* Доситије Обрадовић, Београд, 1901, 49; *исти:* Знаменити Срби XIX века, књ. 1 (1901), 4; *Ст. Новаковић,* Васкр државе Српске, 90; *М. Коларић,* Где је у Београду становао и умро Доситеј Обрадовић, „20. октобар", од 5. новембра 1948. год.; *М. Јовановић-Батут,* Сељачка кућа, Београд, 1911, 282; *А. Дероко,* Народно неимарство II, Београд, 1940, таб. X; Борба од 17. октобра 1954, стр. 8, чланак: „Кроз Београд"; *Б. Којић,* нав. дело. Опсада Београда из 1789. год. (бакрорез у прилогу); *В. Карић,* Србија, 683; *К. Протић,* ГНЧ XIII, 217—220, 224—225; *Д. Поповић,* Србија и Београд, 389; *Д. Страњаковић,* Карађорђе, 96; *С. Л. Поповић,* Путовање, 82; Споменик САН, XIV, 31, 44; XIX 5—6, 10, 13; LXXIII (1936), 64—66; *Д. Пантелић, Београдски* пашалук пред први српски устанак, Београд, 1949 (план); Генерални урбанистички план Београда (1905), 33. Државни архив НРС, Мин. просвете Ф II Р 47/1841 — Причања Рад. Симића; Причања П. Радојчића; За старије време упор. Е. Челебија, путопис (превод Х. Шабановића), Сарајево, 1954, 78—105; *Г. Маријановић — Вујовић,* Девојачко турбе. Годишњак града Београда, књ. XV (1968), 247—252.

517 Упореди *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка. Географски лик Србије у доба првог устанска, Београд 1954, 90—91.

518 *Исти:* Србија и Београд, 181; *М. Петровић,* Финансије и установе, I, 48—49.

519 *Д. Поповић,* нав. дело, 183.

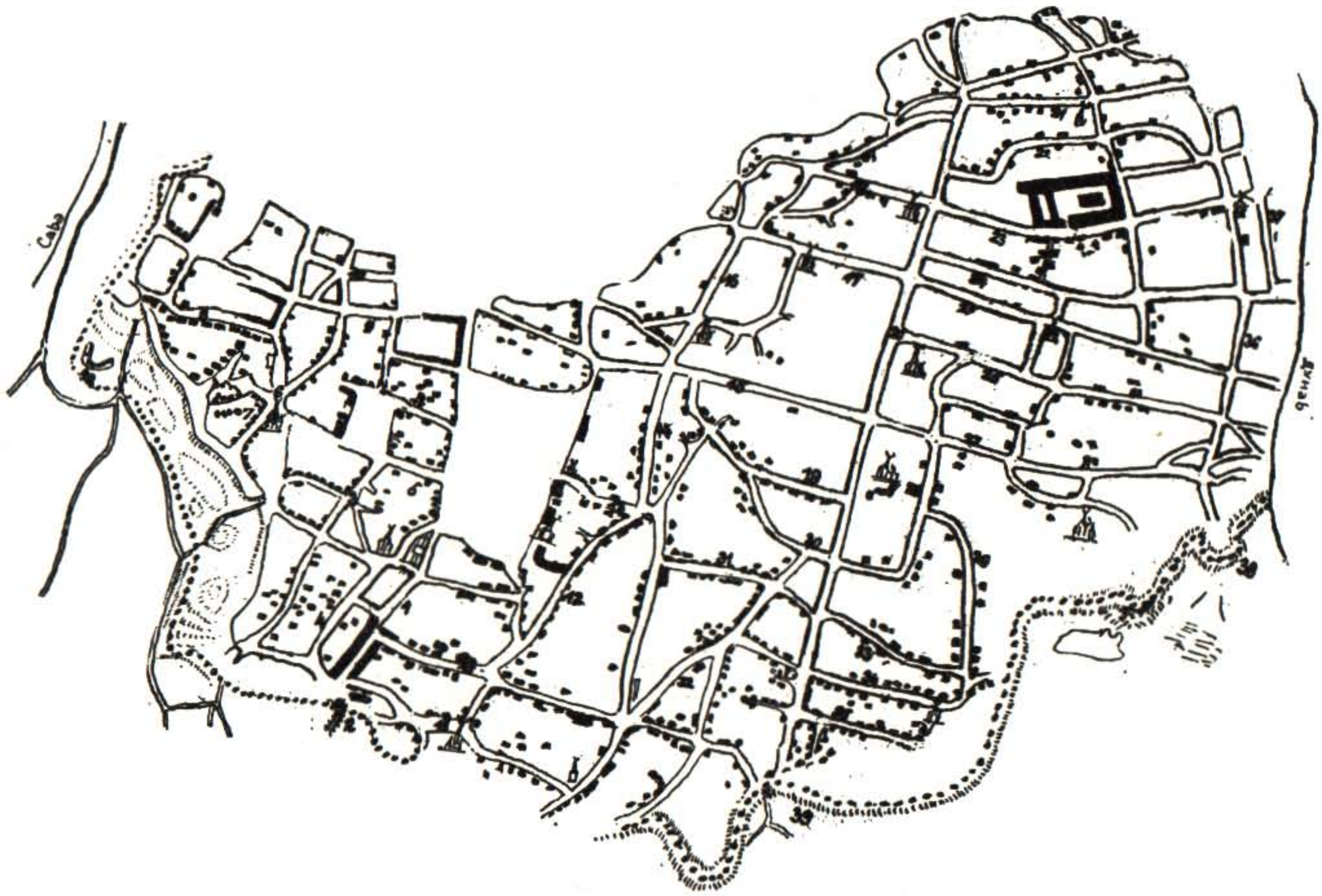

Ск. 29. План Београда с краја XVIII столећа. (По Генералном урбанистичком плану Београда — 1951.)

Легенда:

1) Цариградска улица
2) Цариградска кула
3) Мали трг улица
4) Нове џамије улица
5) Тефтердар улица
6) Цинцарска улица
7) Крив сокак
8) Бањалучка улица
9) Митрополитска улица
10) Код три хана улица
11) Муфтиска улица
12) Манастирска улица
13) Дервишева улица
14) Бајрак улица
15) Камењарска улица
16) Дели — Аметова улица
17) Старог аге улица
18) Битпазарска улица
19) Чесменска улица
20) Видинска улица
21) Војна улица
22) Арнаутска улица
23) Грчка улица
25) Апотекарска улица
26) Код старе поште улица
27) Кафенска улица
28) Јахја — пашина улица
29) Рибарска улица
30) Калајџиско — котларска улица
31) Чаушка улица
32) Брдска улица
33) Водена улица
34) Жабља улица
35) Крајња улица
36) Смедеревска улица
37) Дунавска улица
38) Смедеревска кула
39) Видинска кула
40) Бањалучка кула

промена управе и због унутрашњих криза и економског израбљивања београдских грађана од разних завојевачких народа, нарочито Турака и Аустријанаца.[520]

Сачувао се један епизодни опис београдске куће из 1768. год. Наиме те је године француски посланик на турском двору Сен Прист прошао кроз Београд, те каже да су београдске куће доста бедног изгледа.[521]

Према подацима из 1777. год. у Београду је било 1.200 Срба и 200 Јевреја док се за Турке и остале народности не наводе бројчани подаци.[522]

Напокон, године 1783, било је у београдским предграђима 6.000 турских и 800 српских кућа.[523] На основу тога можемо рећи да је број Турака био, рачунајући на 5.200 домаћинстава, око 31.260; док је број Срба износио, рачунајући на 600 домаћинстава, око 5.600 житеља.[524] Према томе у Београду је наведене године било укупно око 35.160 душа. У години 1798, рачуна се да је у Београду било половином месеца марта преко 30.000 војника под оружјем,[525] што је у великој мери повећавало популацију овог и иначе многољудног града.

Према подацима које даје В. Ст. Караџић, из нешто каснијег времена, Београд је имао почетком 19. столећа око 3.000 кућа, са око 25—30 хиљада становника. Вук наводи да су Турци имали у Београду 14 џамија.[526] Ова разлика између статистичких података о броју кућа и становника Београда с конца 18. и почетка 19. столећа, настала је отуда, што је Београд пред први српски устанак био врло опао у сваком погледу. Ту је довољно поменути 1794. год., кад је од куге у Београду страдало од јуна до августа месеца 4.420 душа. Становништво Београда било је у то време врло мешовито. Као што смо видели, понајвише је ту било Турака, а затим Срба. Но, било је ту и становништва друге народности, као Грка, Јевреја, Цигана, Цинцара (7 родова), Арбанаса и Бугара.[527]

Дакако, вредно је поменути да су године 1791. турске власти биле издале наредбу да сваки кућни старешина у Београду мора одмах пријавити госте, који би дошли на конак, а онај који то не би

---

[520] *М. Петровић*, нав. дело, 48—49; *Тих. Р. Ђорђевић*, Из Србије Кнеза Милоша, Београд 1924, 279.

[521] *Ст. Новаковић*, Путничке белешке о Балканском полуострву XVII и XVIII века. ГНЧ XVII (1897), 148.

[522] Упор. Глас САН, књ. 153, стр. 114—115 и нап. 15.

[523] Нав. дело, стр. 161, нап. 15.

[524] На укупан број турских кућа рачунали смо да долази 5.200 домаћинства а да 800 припада нестамбеним зградама, а од укупног броја српских кућа, узели смо 600 домаћинства, док 200 припада на нестамбене зграде, што укупно износи 1.000 нестанбених зграда.

[525] Упор. *М. Вукићевић*, Карађорђе I, 191.

[526] *В. Ст. Караџић*, Даница за 1827. год., одељак: Географско-статистическо описаније Србије, стр. 44; упор. Ратна прошлост Београда (1954), 114.

[527] Упор. *Тих. Р. Ђорђевић* Из Србије кнеза Милоша, 277.

учинио, морао је платити властима казну од неколико гроша.[528] Напокон, 1791—1792. год., Турци су оправљали у Београду џамије и подизали су зграде, које су биле порушене у доба минулих ратова.[529]

Београд као седиште српске државе од 1806. до 1913. г. Срби су још у почетку првог устанка отпочели са опсадом Београда.[530] Године 1804. српски устаници су запленили од Турака у околини Београда 800 оваца и велики број друге стоке, те једну лађу натоварену брашном, која је била упућена из Београда у Смедерево.[531] У то време је владала велика глад у опседнутом Београду.[532] Ока брашна је продавана 60 пара, а ока соли по 32 пијастара, по пола фунте хлеба следовало је на једног грађанина.[533]

Године 1805. Турци су ужурбано вршили оправку на београдским утврђењима и за тај посао били су упослили београдске Јевреје.[534] Услед блокаде и велике хладноће, у току зиме 1804—1805. год., Турци су многе куће у Београду демолирали, ради огрева.[535]

Концем 1806. год. српски устаници су заузели београдску варош на јуриш, а у почетку 1807. год. задобили су и Београдски град.[536] Том приликом, српски устаници су порушили многе културне споменике, запалили знатан број турских кућа, а Турци су од разјарених устаника веома настрадали, изузев оних који су се покрстили.[537] Тада су устаничке вође, Младен Миловановић и Милоје Петровић, приграбили као велепоседници, велик број турских кућа у Београду и знатне спахилуке у околини београдској. Сва велетрговина у Београду, била је у њиховим рукама.[538] Така је сеоска буржоазија стала у масама да се досељава у Београд.

---

[528] *Д. Поповић,* О Цинцарима, Београд, 1937, 366—432.

[529] *М. Вукићевић,* Карађорђе I, 127, 130.

[530] Упор. Мемоари проте Матеје (1893), 111; Споменик САН, књ. XV, 31; *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 98—99; *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, 77, 89; *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, Београд 1947, 80.

[531] Летопис Матице спрске V (1826), 34; *Г. Ковачевић,* Песме, Будим 1804, 44—45, у примедби; *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 82, 99, 621, нап. 199.

[532] *Г. Ковачевић,* нав. рад, 47.

[533] На нав. месту; *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 104; упор. *А. Ивић,* Списи бечких архива II, 195—204 226—236; *М. Деспот,* Страна суврмена штампа о првом српском устанку. Историјски гласник (1954), 228.

[534] *М. Деспот,* нав. рад, 228.

[535] Нав. рад, 227.

[536] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак 273—274, 300; *А. Ивић,* Списи бечких архива III, 493—496; IV, 241—242, 261—262, 550—551; *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, 91, 93; *Д. Страњаковић,* Карађорђе, 109; *М. Деспот,* нав. рад, 229.

[537] *Ст. Новаковић,* нав, дело, 92; *Л. Ранке,* Српска револуција, 106; Гласник Друштва срп. словесности II, 235; *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 661, нап. 824; упор. *В. Караџић,* Из историје првог српског устанка, 74; Прилози за историју првог српског устанка, Београд, 1954, 107—108.

[538] Упор. *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 273, 274.

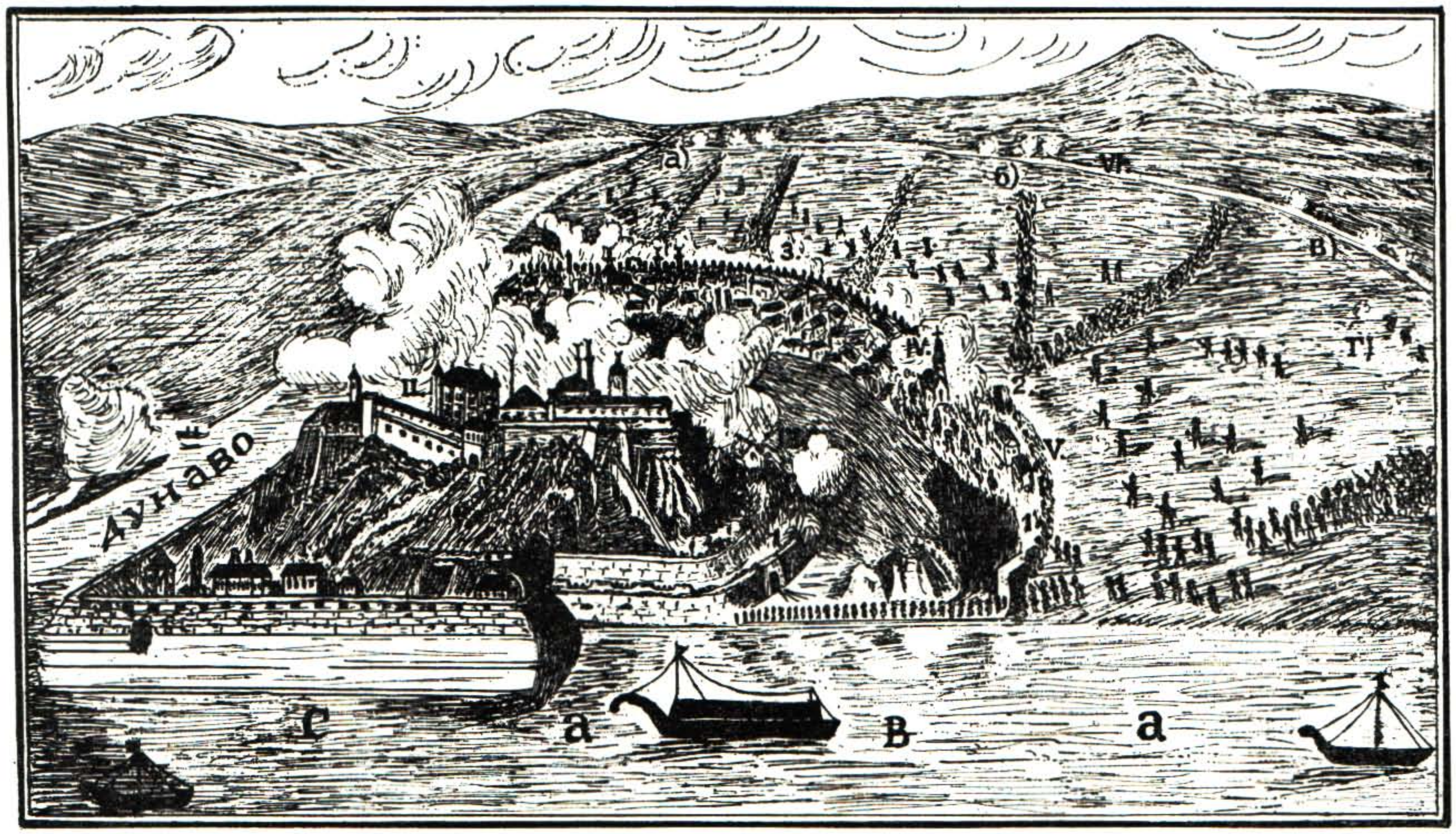

Ск. 30. Освајање Београда 30. новембра 1806 год. од стране српских устаника и ослобођење главног града устаничке Србије од вишевековног ропства пот Турцима. (Бакрорез)

Легенда: I Доњи град; II Горњи град; III Калемегдан; IV Варош; V Шанац око Београда (утврђен палисадом); VI Лауданов — принца Евгенија шанац. Српске батерије: 1) На Ташмајдану; б) и в) на Врачару; г) у Савамали.

1) Напад Срба на Сава капију; 2) Кнез Сима Марковић напада на Варош капију; 3) Васа Чарапић напада на Стамбол капију; 4) Станоје Главаш напада на Видин капију

Године 1808. српски устаници су стали да хитно оправљају Београдски град.[539]. Снабдевање београдских грађана животним намирницама било је у то доба доста добро.[540]

Као централни град Србије за време првог устанка, као што смо већ поменули, Београд је стајао као посебна територијална административна јединица, на чијем се челу налазио управник града.[541] Изгледа да се Београд у доба првог устанка, по узору на стару територијлну поделу из времена аустријске окупације, делио на већи број квартова.[542]

Знатна демографска померања становништва (миграције) била су у Београду 1809. год., услед ратних недећа, када су извесни Београђани напустили град и отишли за Земун, којом криликом су и митрополит Леонтије и руски изасланик Родофиникин избегли, напуштајући устанике. Они су звали и Доситеја Обрадовића да пође с њима но он им је одговорио: „Ја сам дошао у Београд у премило отачество наше. Кад страда отачество, турски коњи нека и мене погазе".[543]

Дакако, ваља нам овде поменути, да је окрутна градска управа у Београду, на челу са Младеном Миловановићем, једним од првих велепоседника и велетрговаца у устаничкој Србији, 1812. год. изазвала у Београду праву буну, у којој су се највише истакли ондашњи београдски трговци; биће понајвише због трговачког профита: Марко Шишка, Хаџи Лаза, Саво Ћурчија и Риста Цинцарин.[544] Вођи пак буне били су неки Ђор Божа, родом из Босне и Иван телал, који су том приликом на превару убијени.[545]

На крају, године 1813. Турци су поново заузели Београд, који је сасвим био опустео „и три дана само је луди Наста ходао по улицама".[546] Кад је 6. октобра 1813. год. стигао глас у Цариград да је турска војска опет заузела Београд, Смедерево и Шабац, три дана су, по три пута пуцали топови у Цариграду и на Босфору у славу и част тога догађаја, јер је веома цењен тај добитак.[547]

---

539 *М. Деспот,* нав. рад, 233. Узгред помињемо да је у новијој нашој урбанистичкој литератури наглашено о оправкама београдског града следеће: „Одржавање Београдске тврђаве премашало је средства и могућности младе државе (1806—1813. год.) тако да ни тада нису вршени никакви радови, чак ни на редовном одржавању. А ни Турци по свом повратку 1813. год. нису били у стању ма шта да предузму, и тако се брзо смањивала одбранбена моћ тврђаве". — *Д. Јовановић,* Београдска тврђава. — Ратна прошлост Београда (1954), 34.

540 *М. Деспот,* на нав. месту.

541 Голубица V, 168; упор. *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 88.

542 Ј. Цветић сматра да је у то време Београд имао „бар три кварта". — *Ј. Цветић,* Територијални развитак Београда. — Опис пута III Конгреса словенских географа и етнографа у Југославији 1930. Уред. *П. Вујевић,* Београед 1930, 27.

543 Споменик САН књ. XIX, 20.

544 *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 152.

545 На нав. месту.

546 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 15; упор. *Р. Т. Николић,* Околина Београда. Насеља књ. II, 951.

547 *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, 198.

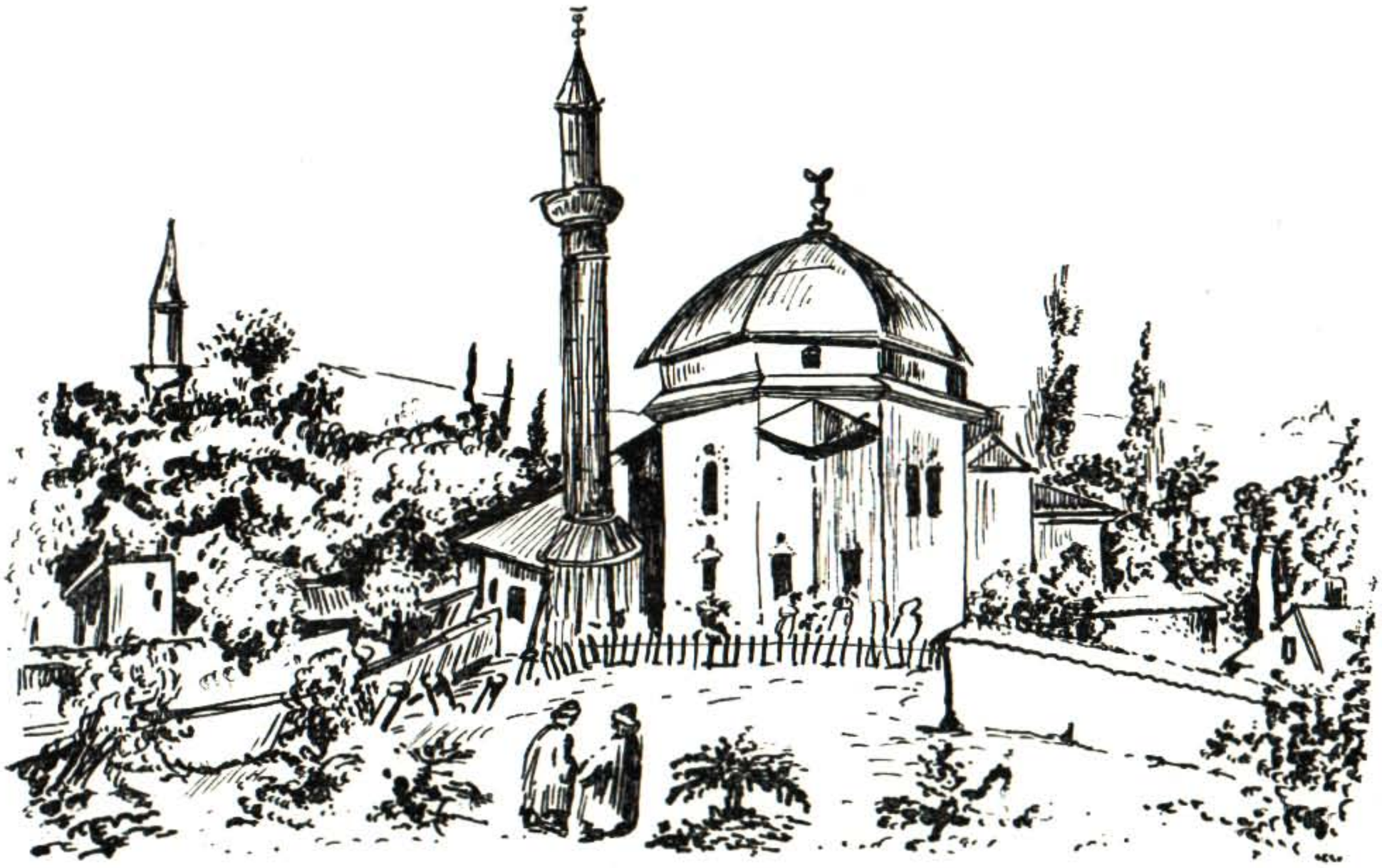

Ск. 31. Стари Београд. Џамија на Стамбол капији. (По К. Квицову)

Године 1814. Турци су стали оправљати Београдски град.[548]

Чим је Куршид — паша 13. октобра 1813. год. стигао у Београд, објавио је султанову милост и слободан повратак у свој завичај свакоме. Но, српско се становништво није смело вратити у Београд чак ни почетком 1815. год. У Београду је тада „једва до 60 (хришћанских) глава у свему било".[549]

Концем 1813. и почетком 1814. год. у Србији у њеном главном граду Београду, настала су грозна турска зверства. „У Београду, на простору између данашњег Народног позоришта и Теразија призор је био ужасан: на све стране видео је човек људска телеса на колју или разбацана по земљи, искасапљена и онакажена а око њих су се купили чопори паса".[550]

Београдски град. Београдски град или београдска тврђава датира из прве половине 18. столећа, када је подигнут за време аустријске окупације Србије (1718—1739. год.), Аустријанци су у Београду изградили необично јаку тврђаву, која је чинила основу града и центар где је живело варошко становништво у доба првог српског устанка. Познато је да се Београдски град од старине дели на Доњи и Гор-

---

548 *В. Ст. Караџић,* нав. дело, 333.

549 *М. Гавриловић,* Милош Обреновић I, 98.; *С. М. Сарајлија,* Историја Србије 132; *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, 286.

550 *Ст. Новаковић,* Из мемоара Ибрахим Манзур ефендије. — Споменик САН књ. XXII, 51; упор. *Г. Јакшић,* Европа и васкр Србије, 214.

њи град. Ту је аустријска власт подигла неколико капиталних зграда, од тврдог материјала, на западњачки начин. Земаљска управа и изузесна приватна лица такође су подигла знатан број солидно зиданих зграда. Тако је на извесно краће време пред први устанак, Београд стао да се по својој архитектури и начину живота, укључује у Запад.[551]

У време првог устанка, у горњој тврђави, била је пашина кућа, која се налазила на терасастом узвишењу. Уз то, у горњој тврђави налазила се и једна џамија „лепе архитектуре". У доњој тврђави, налазило се војно слагалиште и касарна. До слагалишта се налазила и устаничка тополивница. Ту је била смештена и тамница за осуђенике заточенике.[552]

Тип и територијални развој. Београдска је варош у доба првог устанка имала углавном источњачки тип. Улице су у варошким махалама биле врло тесне и кривудаве, са турском калдрмом. Готово у свакој улици била је по једна чесма.[553] И у вароши и у граду, живело је измешано становништво (Срби, Грци, Цинцари, Јевреји, Цигани, Турци, и др.). У приградским насељима те у варошким махалама и квартовима, у раздобљу 1806—1813. год. најбројније становништво били су Срби.[554] Међу Цинцарима се истичу родови: Георгидес, Ламбрин, Костић, Мавридис, Николајевић, Пахани, Пешика.[555]

Ево главних приградских насеља града Београд у доба првог устанка: Ада Циганлија, Бара Венеција, Врачар, Дорћол, Палилула и Сава М'ала.

Територијални опсег Београда. Као што смо поменули, Београд се у доба првог српског устанка делио на: град (тврђава), варош, предграђа и приградска насеља. Град је био одвојен од вароши Калемегданом, са својим ненасељеним простором, који је служио за вежбање војсци. Варош је била ограђена шанцем, који је био подигнут од Савског пристаништа у правцу Великих степеница, те ивицом повијарца према Сави, затим данашњим Косанчићевим и Топличиним венцем према данашњем Народном позоришту, па према Видинској капији и на концу одавде уз Дунав, завршавајући се под градом. Овај је шанац био утврђен палисадама. На шанцу су се налазиле 4 капије, а уз њих карауле за градску стражу.[556] Овде нам

---

[551] *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка, 92; *К. Протић,* ГНЧ XIII, 217—218.

[552] *М. Вукићевић,* Из војних установа Карађорђева времена. ГНЧ. књ. XXXI, 206—207; Путовање по јужнословенским земљама I, 12—13; *Д. Поповић,* нав. рад, 93; упор. *А. Дероко,* Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, Београд, 1950, 105.

[553] *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 43—44; *Ј. Вујић,* Путешествије, књ. I, 41, 219—223.

[554] *Ј. Вујић,* нав. дело, 41, 226; *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка, 99; *К. Протић,* ГНЧ XIII, 218.

[555] *Д. Поповић,* О Цинцарима, 306—432.

[556] Путовање по јужнословенским земљама I, 18; *К. Протић,* ГНЧ XIII, 218; Мемоари проте Матеје, 112; упор. *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 436—437; *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка, 92.

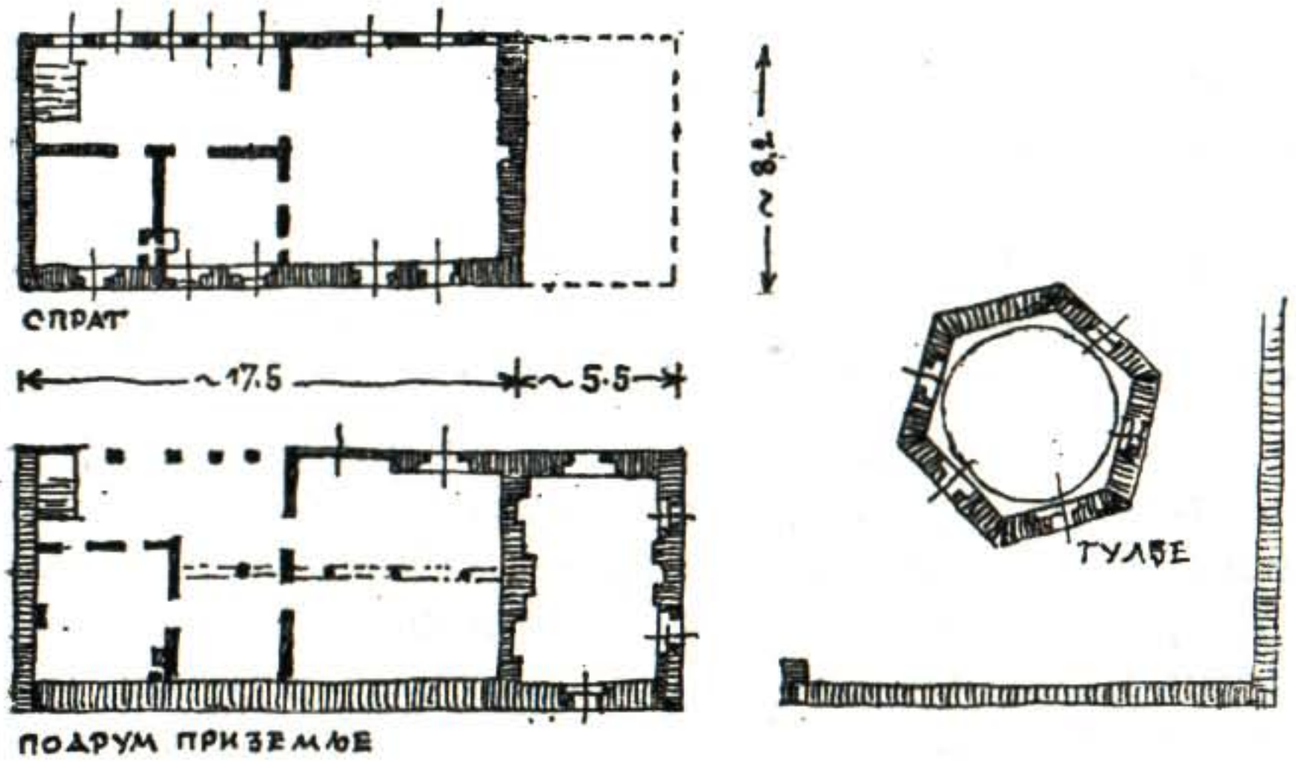

Ск. 32. Кућа Правитељствујушчег совјета српског у Београду. (По цртежу из Годишњака музеја града Београда књ. I)

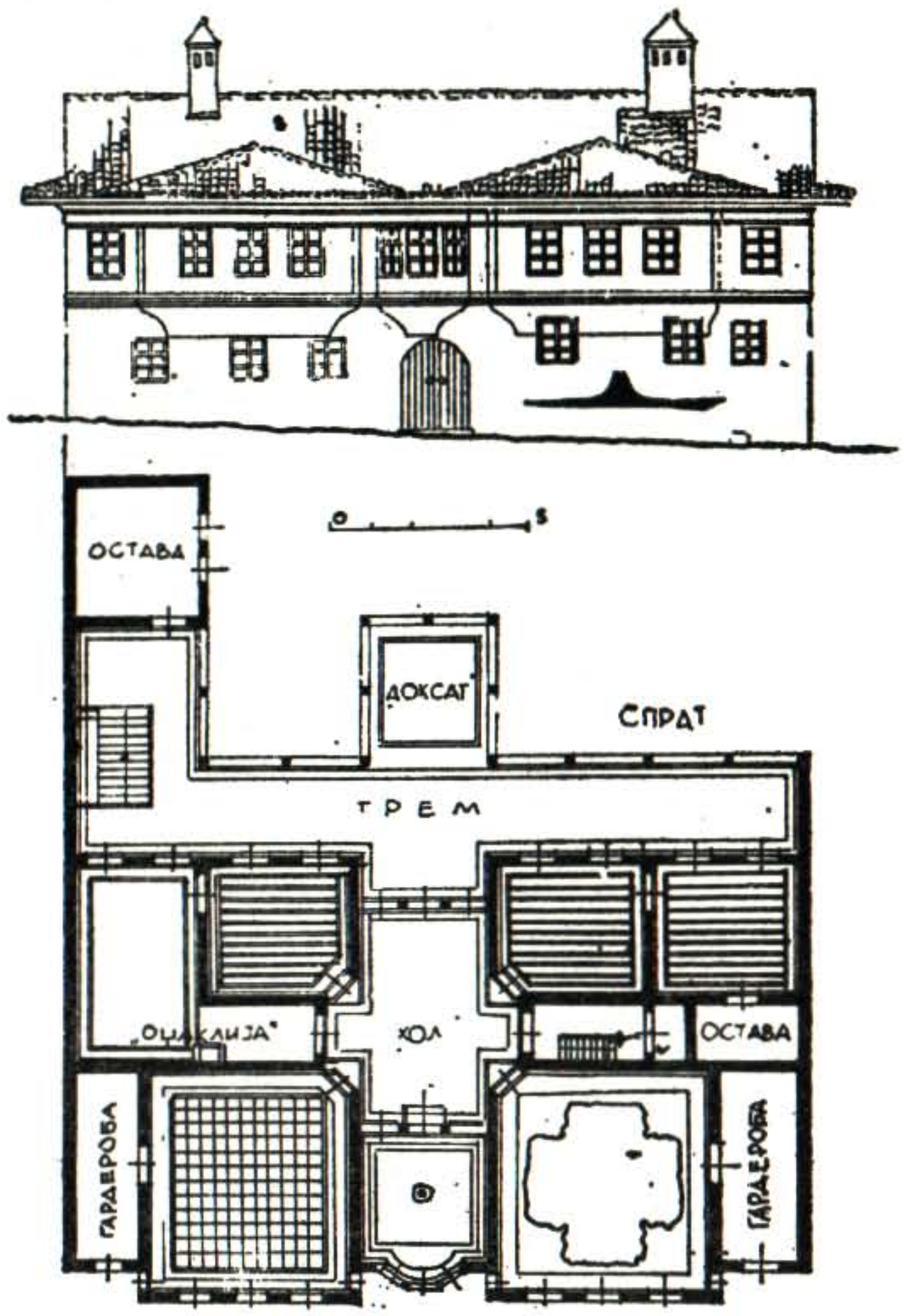

Ск. 33. Ичкова кућа у Београду. (По цртежу академика Б. Којића)

ваља поменути да су Дунав и Сава у доба првог српског устанка често плавили Београд. Дунав би се, кад би настало велико водостање, изливао, до самог раскршћа дорћолског, као и по нижим баштама до Видин капије.[557] Сава је плавила, кад би се излила цео простор од пристаништа до Баре Венеције.[558] Напокон, београдска варош се простирала између града и шанца. Ту је било сасвим мало зграда и највећи део простора био је неискоришћен и необрађен, обрастао травом и шипрагом, те притиснут многим гробљима. Пословни део или београдску чаршију, чинили су Зерек и Дорћол са Јеврејском махалом, тј. крај око Јованове пијаце па према Дунаву.[559] Средиште увозне и извозне трговине налазило се на Сави, у крају који се тада звао Лиман (пристаниште). У том делу Београда налазио се и Нонин хан, где су одседали каравани са камилама, који су доносили трговачку робу са Блиског истока (памук, сафијан и др.). Ту су се налазиле и још магазе и неколико растурених кућа.[560]

Изван шанца налазила су се три предграђа или „предварошице", и то: Савска Варош, позната и под именом: Доња Варош или Доња Савска Варош. Савска Варош се налазила око Лимана (Савско пристаниште), а имала је једну знатнију и неколико споредњих улица. У овој предварошици налазиле су се бројне трговачке магазе (нарочито за кухињску со). Поред Саве се простирала Савамала, а у пределу ка Дунаву пружала се Палилула. Обе ове предварошице биле су слабо насељене, а уз њих су се налазиле њиве и воћњаци.[561] На концу, Ташмајдан и лагуми испод Ломине улице употребљавали су за подруме, а у ратним временима и за складишта. Испод Стамбол капије био је рит од баруштина и траве „туда никад нисмо смели по један проћи — пише једна писац — него више нас у друштву, и то са батинама, да се бранимо од паса из рита, а зими је ту било и курјакова."[562] На данашњем Зеленом венцу налазила се пространа бара. „Турски гладни пси излетали би из рита и на човека и на марву". Данашње Теразије и суседни крајеви ка Славији и Ташмајдану, били су необрађени обрасли травом и шипрагом. Ту се налазила чувена Батал-џамија.[563]

Пијаце. У доба првог српског устанка, Београд је имао три пијаце (трга). Главни пазар називао се Велики трг, а налазио се на данашњем Студенском тргу, испред зграде Београдске берзе. Мали трг се налазио у непосредној близини Великог трга, до Јованове пи-

---

[557] *С. Л. Поповић,* Путовање по новој Србији, 82; *Д. Поповић,* на нав. месту.

[558] *Ј. Вујић,* Путешествије I, 224; *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка, 92.

[559] *Д. Поповић,* нав. рад, 94; *Ј. Вујић,* нав. дело, I, 41.

[560] *Ј. Вујић,* нав. дело, 223; упор. *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка, 95; *С. Л. Поповић* Путовање, 82.

[561] Упор. *Д. Поповић,* нав. рад, 96; *Ј. Вујић,* нав. дело, 41.

[562] *С. Л. Поповић,* нав. рад, 92.

[563] Упор. *Д. Поповић,* нав. рад, 96; *Ј. Тошковић,* Пад Београда и Шапца, 22—23.

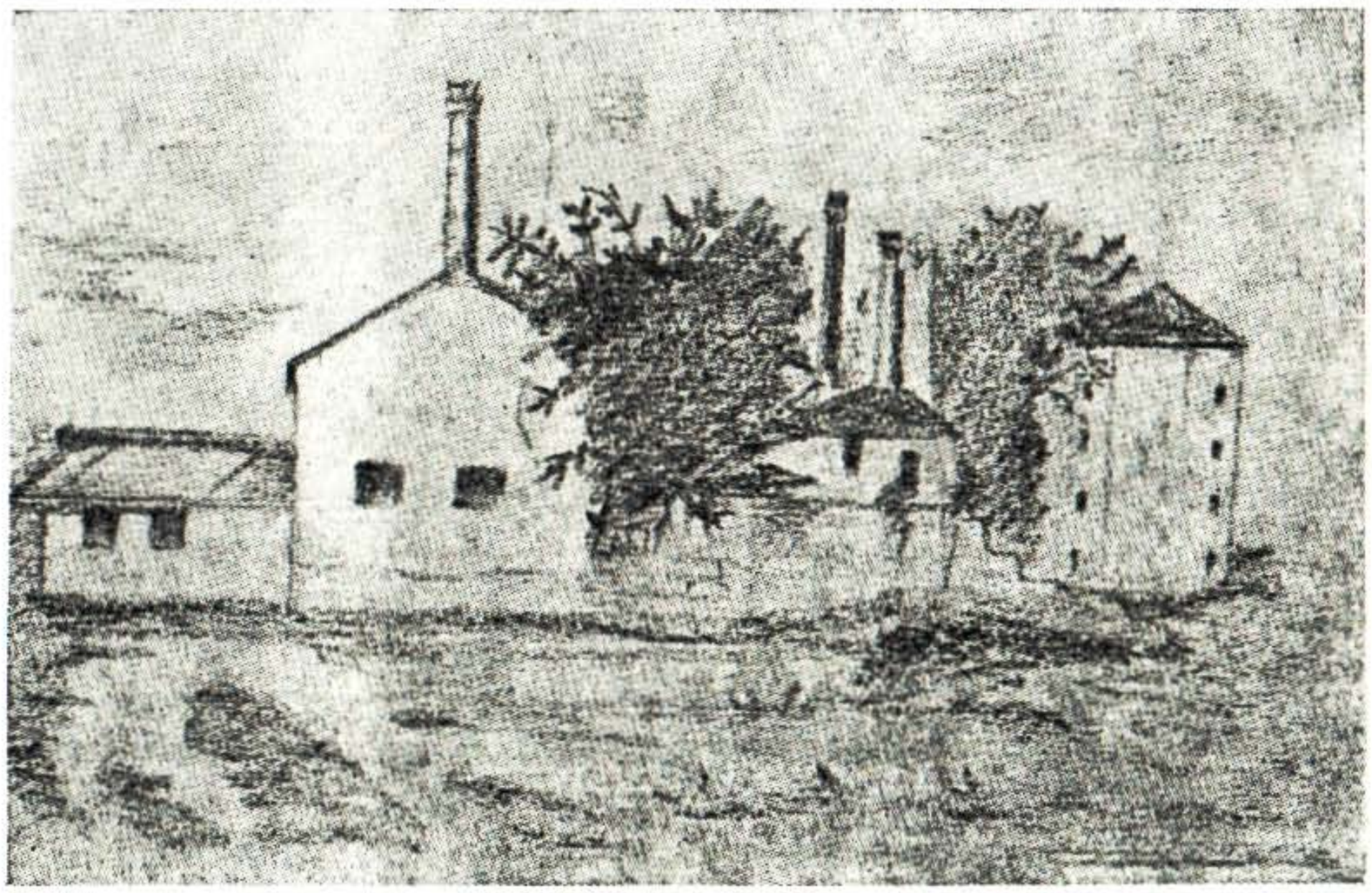

Ск. 34. Устаничка тополивница у Београду из 1807—1813. год. (По слици К. Милићевића)

јаце. Битпазар, на коме су продаване старе ствари, налазио се недалеко од Дунава. У продужетку овог пазара, налазила се Јеврејска махала.[564]

Капије. За време првог српског устанка Београд је имао знатан број вароши и градских капија. Тако, Сава (Савска) или Шабачка капија, налазила се ниже Великих степеница; Варош-капија (или Бањалучка капија), налазила се тамо где је данашњи Топличин венац; Стамбол капија, сграђена од камена и нарочито утврђена, налазила се код данашњег Народног позоришта; Смедеревска капија, била је на смедеревском путу; Видинска капија (данашња улица Ц. Душана и Видинска улица);[565] Горња капија или Тефтерадар капија, налазила се на Београдском граду; Диздарева капија бил је исто на Београдском граду; Дунавска капија, на Доњем граду; Небојша капија (Доњи град, поред куле Небојше и Вештачког језера); Су капија (тј. Водена капија), налазила се на Савском крају Београда. Укупно, Београд је имао у раздобљу од 1804 до 1813. год. 11 варошко-градских капија.[566]

Махале и улице. Београд се за време првог устанка делио на неколико махала. Уз то било је ту и око „тридесетак" сокака (улица), те кривих сокака и ћорсокака (види табеларни преглед).[567] Махале су већином носиле имена по националном обележју становника (Арнаутска, Грчка, Јеврејска, Цинцарска). Другу групу чине махале које су

---

564 *Д. Поповић*, нав. рад, 97; упор. Оснивање и развој Београда. — Београд, Генерални урбанистички план 1950, Београд, 1951, стр. 33.

565 Упор. *Д. Поповић*, нав. рад, 92.

566 *Ст. Новаковић*, Три извештај о узећу Београда. Трг. гласник 30 нов. 1906; ДНЧ XIII, 217—219; *Ј. Тошковић*, Пад Београд и Шапца, 22—23.

567 Упор. *Д. Поповић*, нав. рад, 97.

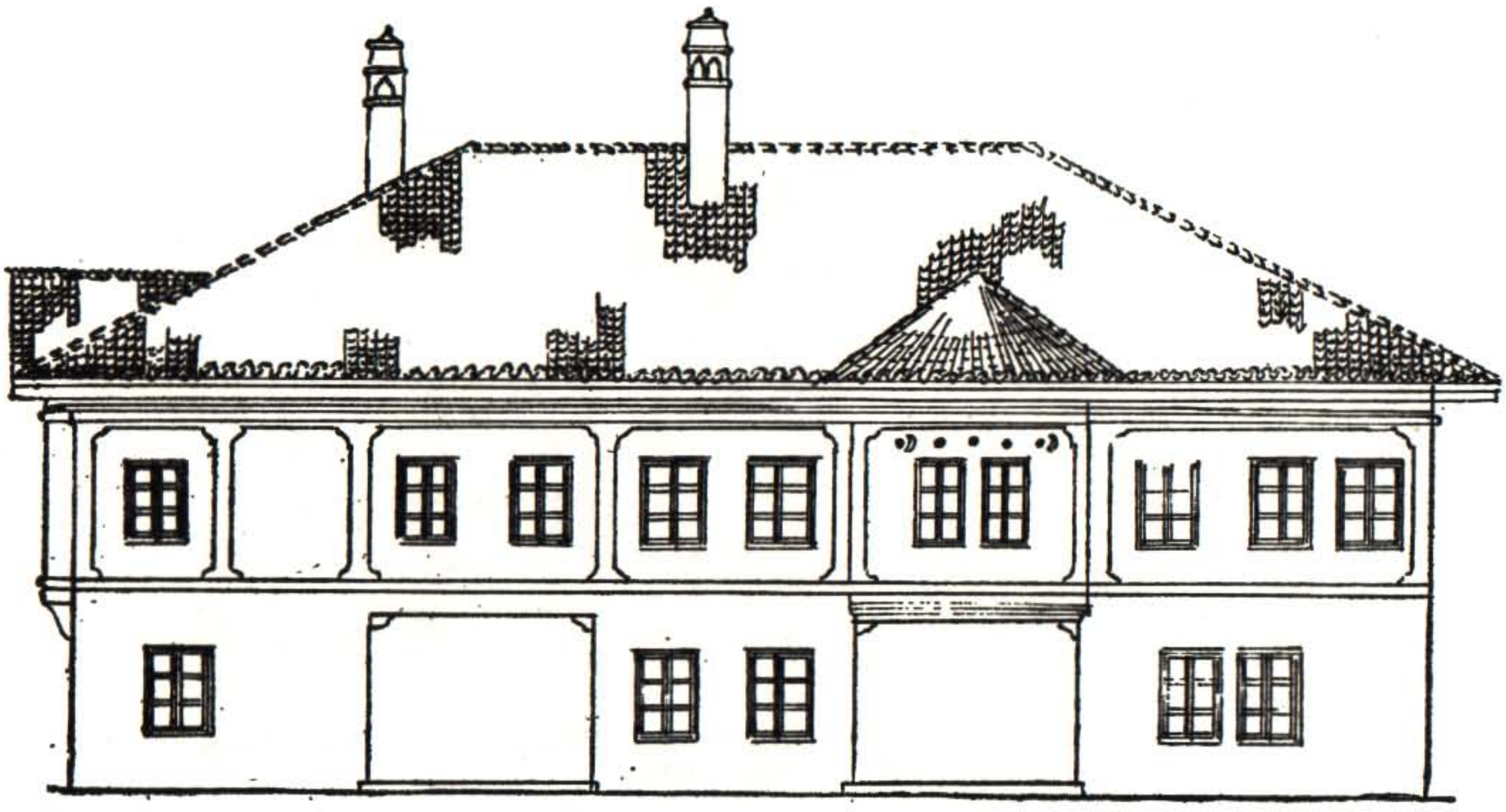

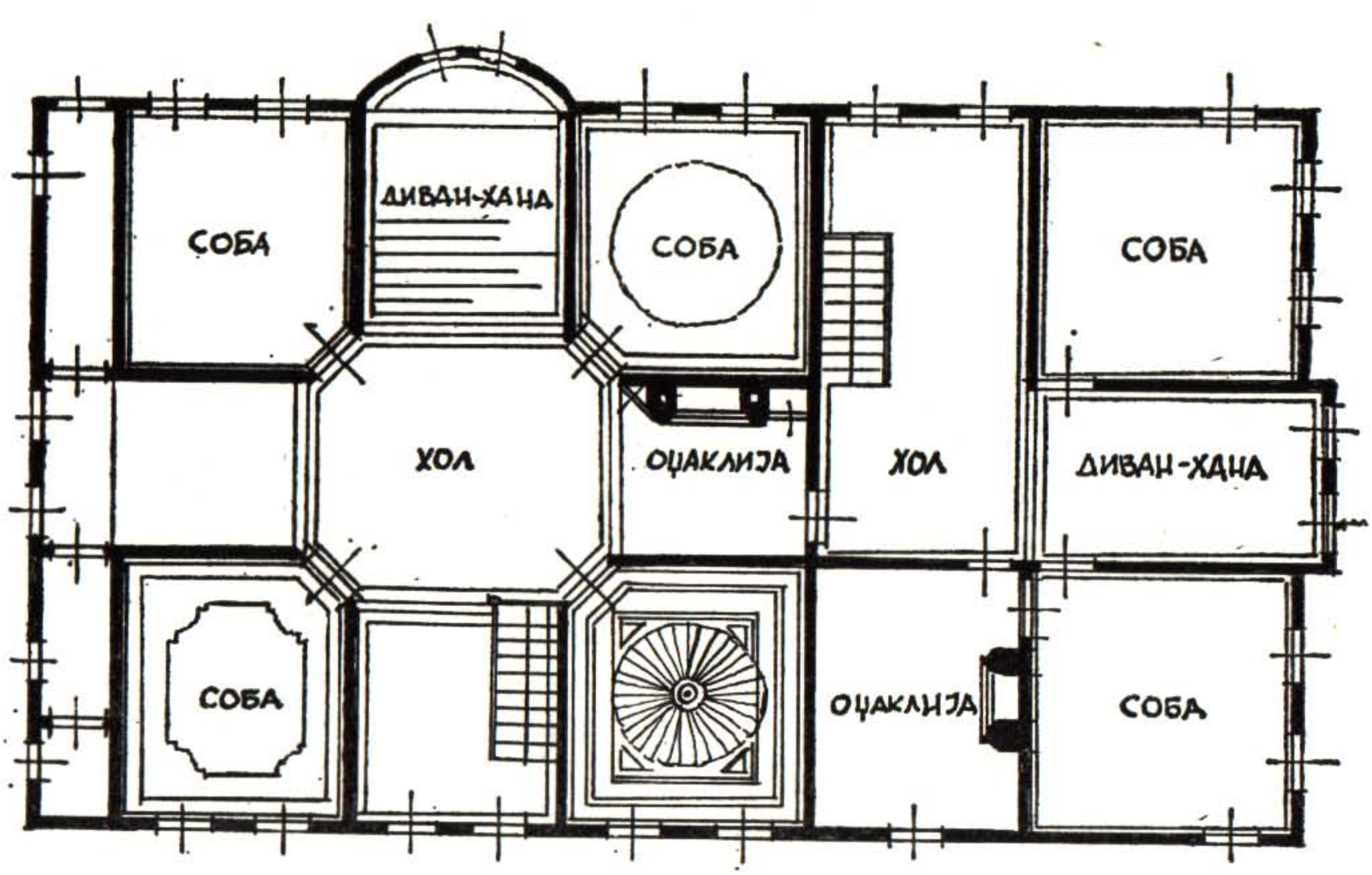

Ск. 35. Доситејев лицеј у Београду. (По цртежу академика Б. Којића)

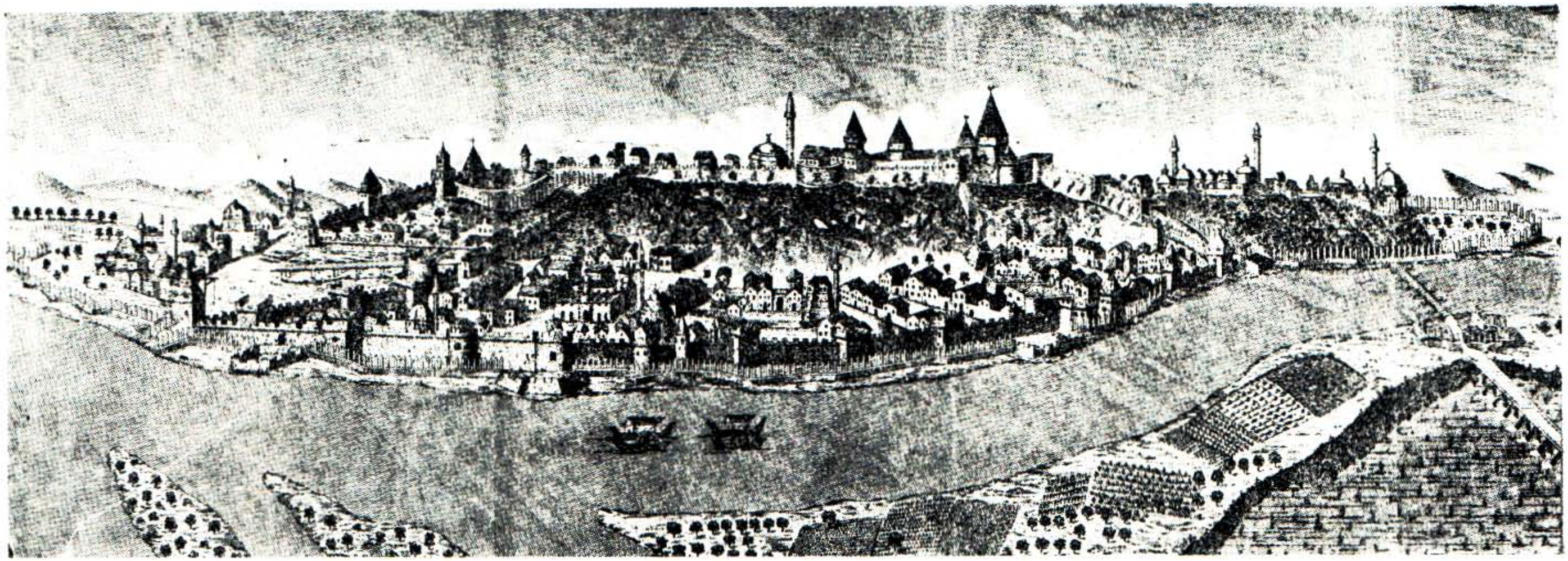

Т. I. Београд из 1788. год. (Бакрорез)

приватна својина, док су чесме биле и комунална градска својина по улицама и приватне по имућнијим кућама.[569] На већим раскрсницама и поред знаменитијих џамија — постојали су шедрвани. Покрај православне и мојсијевачке цркве такође су постојале чесме, као и поред оба централна гробља, православног и муслиманског. Према томе, Београд је имао за време првог српског устанка око 33 јавне градске чесме.

Гробља. У доба првог српског устанка, Београд је имао велики број гробаља. Ту се истичу пре свега два централна гробља, једно српско (простор садашње Балканске и суседних улица) и друго турско. Уз то Турци су имали покрај сваке џамије по једно гробље. Укупно је било у времену од 1804 до 1813. год. 20 гробаља у Београду, од чега турских 16, српских 2, јеврејских 1, и циганских 1.

ВАЖНИЈИ ТОПОНОМАСТИЧКИ НАЗИВИ И ОБЈЕКТИ У БЕОГРАДУ ОД 1789. ДО 1813. ГОД.

Топономастички назив — објекат	Приближно локализовање топономастичког назива — објекта
1	2
Ада Циганлија	
Арнаутска махала	
Артилеријска шупа	
Апотекарска улица	
Бајрак сокак	Студенски парк
Бајрак џамија	Студенцки парк
Бањалучка капија (види Варошка капија)	
Бањалучка кула	
Бањалучка улица	
Бара Венеција	
Барутана	
Барутни магацин	
Батал џамија (Врачар џамија)	Врачар
Београдски град (Горња и доња тврђава)	
Битпазар	Код Дунава
Богословија	
Бртска улица (Бреговита улица)	више Видин капије
Булбудер	
Бурдељи	на Дорћолу
Варош капија (Бањалучка капија)	Велика црква (улица Поп Лукина) Толичин венац.
Везирски конаци	Горњи град

[569] Упор. *Л. А. Баталака,* нав. дело, I, 309.

1	2
Велика пијаца	Дорћол
Велики трг	Студентски трг
Велико гробље (1789. год.)	
Венеција (види Бара Венеција)	
Вештачко језеро	покрај устаничке тополивнице и Куле Небојше
Видинска капија	дунавски крај
Виднска кула	дунавски крај
Видинска улица	дунавски крај
Вилине воде	дунавски крај
Водена варош	део вароши између Дунава и Саве
Водена улица	У воденој вароши
Војна улица	
Врачар	
Врачар мала	на Врачару
Батал џамија (види Врачар џамија)	
Горња капија (види Тефтердар капија)	
Гроб Доситеја Обрадовића	Саборна црква
Гробови ослободилаца Београда из 1806. год.	источна страна Крагујевачког друма
Гробље (50 гробова) ослободилаца Београда из првог устанка	падине Мокролушког потока
Грочански пут	Пут Београд — Гроцка
Грчка мала	
Гузоњин конак	Дорћол
Гузоњина чесма	Дорћол
Девојачко турбе	Београдски град (под сахат кулом)
Дедина	Топчидерско брдо
Дели — Ахметова улица	
Делијски конак	Српска академија наука и уметности
Делијска чесма	Српска академија наука и уметности
Дервишка улица	
Диздарева капија	Београдски град
Дикичина кућа	код Саве
Дорћол	
Дорћолско раскршће	
Доситејева кућа	Дорћол
Доња варош (види Савска варош)	Савско пристаниште
Доња Савска Варош (види Савска Варош)	Савско пристаниште
Доситејев лицеј	
Доситејева кућа (прва богословија)	
Дузлук	Јованова пијаца
Дунавска Варош	Дунавски крај
Дунавска капија	Доњи град
Дунавска махала	дунавски крај

1	2
Екмеклук	
Жабија улица	
Зерек	Јованова пијаца
Јахија — пашина махала	
Јеврејска махала	дунавски крај
Карабурма	Карабурма
Калајџиско — котларска улица	
Калемегдан (губилиште за Србе — свечана градска пољана)	Калемегдан
Камењак	Чукарица
Камаљ	предео код Х. чесме
Камена ћуприја (види Царева ћуприја)	
Камена улица	
Карађорђев главни штаб	Београдски град
Карађорђев мост	Басамаџи
Карамустафино тулбе	Горњи град
Караула турска	Калемегдан
Касарна	Београдски град
Кафенска улица	савски крај
Код старе поште улица	
Код три хана улица	
Крагујевачки пут	
Крајња улица	
Крив сокак	
Крст светог Андрије	Дорћол
Кујунџијска улица	
Кула Небојша (тамница)	Кула Небојша
Кућа совјета	Студенски трг
Кучуг Алијина кућа	
Лауданов шанац	према Топчидеру
Ледерница	касарна у Топчидеру
Лиман	Савско пристаниште
Мали Врачар	Врачар
Мали трг	између Јованове пијаце и Студенског трга
Манастирска или Текијска улица	
Мезулхана	код Кнез Михајлове улице до Калемегдана
Митрополијска улица	
Мокролушки поток	Мокролушки поток
Мост на Врачару	Врачар
Муста — пашин шедрван	
Муфтијска улица	
Небојша капија	код Куле Небојше
Нове џамије улица	

1	2
Палилула	Палилула
Пашино брдо	Лекино Брдо
Пашина чесма	Цара Душана улица
Пиринчана	дунавски крај
Подграђе Циганка (види Циганска махала)	
Православна црква	Саборна црква
Профијантски магацин	Београдски град
Пристаниште	Савски крај
Ратно острво	Ратно острво
Репиште	Кошутњак
Рибарска улица	
Римски бунар	Римски бунар
Роспи ћуприја	Роспи ћуприја
Сава капија (Савска капија, позната и под именом Шабачка капија-види Шабачка капија)	Савски крај
Сава мала	савски крај
Савска варош	Савско пристаниште
Сахат кула	Београдски град
синагога	Браће Барух улица
Синџир џамија	Дунавски крај
Смедеревска капија	
Смедеревска кула	
Смедервска улица	
Спаниска улица	
Српска варош	
Српско гробље	Бранкова улица, Зелени и Косанчић венац
Стамбол капија (губилиште за Србе вешањем за ченгеле)	Споменик Кнеза Михајла
Стамболска кула	
Стамболска улица	
Старог — аге улица	
Су — копија (тј. Водена капија)	на Сави
Султан табија	утврђење у граду
Теразије	Теразије
Тефтердар капија (види Горња капија)	
Тефтердар улица	
Тополивница устаничка	Доњи град
Топчидер	Топчидер
Турбе Дамад Али-паше	Горњи град
Турска караула	Басамаци
Турско гробље (главно)	Студенсцки трг — Калемегдан
Ташмајдан	Ташмајдан

1	2
Ћерамицинице	Басамаци
Ћорсокаче	
Улица код Нове џамије	
Хан савски	савски крај
Џајнгхаус	
Царева ћуприја (види Камена ћуприја)	Царева ћуприја
Циганска бара	крај код Баре Венеције
Циганска махала	Београдски град (стрмен ка Сави)
Циганска чесма	Доњи град
Црква Ружица	Доњи град
Чаршија	
Чаушева улица	
Чешма миријевачка	Врачар
Чешменска улица	
Чукур чешма	Студенцки трг
Шабачки друм	
Шабачка капија (види Сава капија)	
Шарени хамам	Дорћол
Шундин хан	савски крај

Знатније јавне и приватне зграде. Београд је у доба првог српског устанка имао знатан број важнијих јавних и приватних зграда. Ми их не мислимо све ређати, већ ћемо навести неке од важнијих. Тако, истиче се Аганлијин конак, камена кућа Совјета, Доситејев лицеј, Доситејева кућа (Прва богословија), Везиров конак, Гузоњин конак, Делијски конак, Дикичина кућа, Јакова Ненадовића кућа, Конак новокрштеног, касарна, Младенов конак, Тополивница, Кула Небојша, Кучуг Алијин конак, Пиринчана, поред тога 23 нахијске куће. Уз то постојао је знатан број јавних зграда у оба градска насеља.[570]

Кућа. Као што смо већ поменули, Београд је у доба првог устанка имао сасвим оријентални изглед. Као значајан фактор истиче се за одређивање типа насеља, на првом месту градска кућа. Куће су у Београду за време првог српспог устанка биле, углавном оријенталног типа, али је ту било и старинских добро зиданих кућа, заосталих још из времена аустријске окупације Београда из 1718—1739. год., за које В. Караџић каже: „по млогим кућама има и сад цијелих њемачких подрума на сводове (у ђекојим подрумима има-

570 Упор. Путовање по јужнословенским земљама I, 10; *Д. Поповић,* нав. рад, 99; Прилози за историју првог српског устанка (1954), 142—144 147—149, 152—153; *Л. А. Баталака,* нав. дело, 336, 368, 309, 405—406; *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 29—31, 39; Домаћа писма Д. Обрадовића, Београд 1899, 140 и на више места; *Б. Којић,* нав. дело, 70; *Ј. Тошковић,* Пад Београда и Шапца, 22; *А. Ивић,* Слике Карађорђа и Младена Миловановића. — Прилози (П. Поповића) за 1922, 170—171; *К. Протић,* ГНЧ XIII, 217.

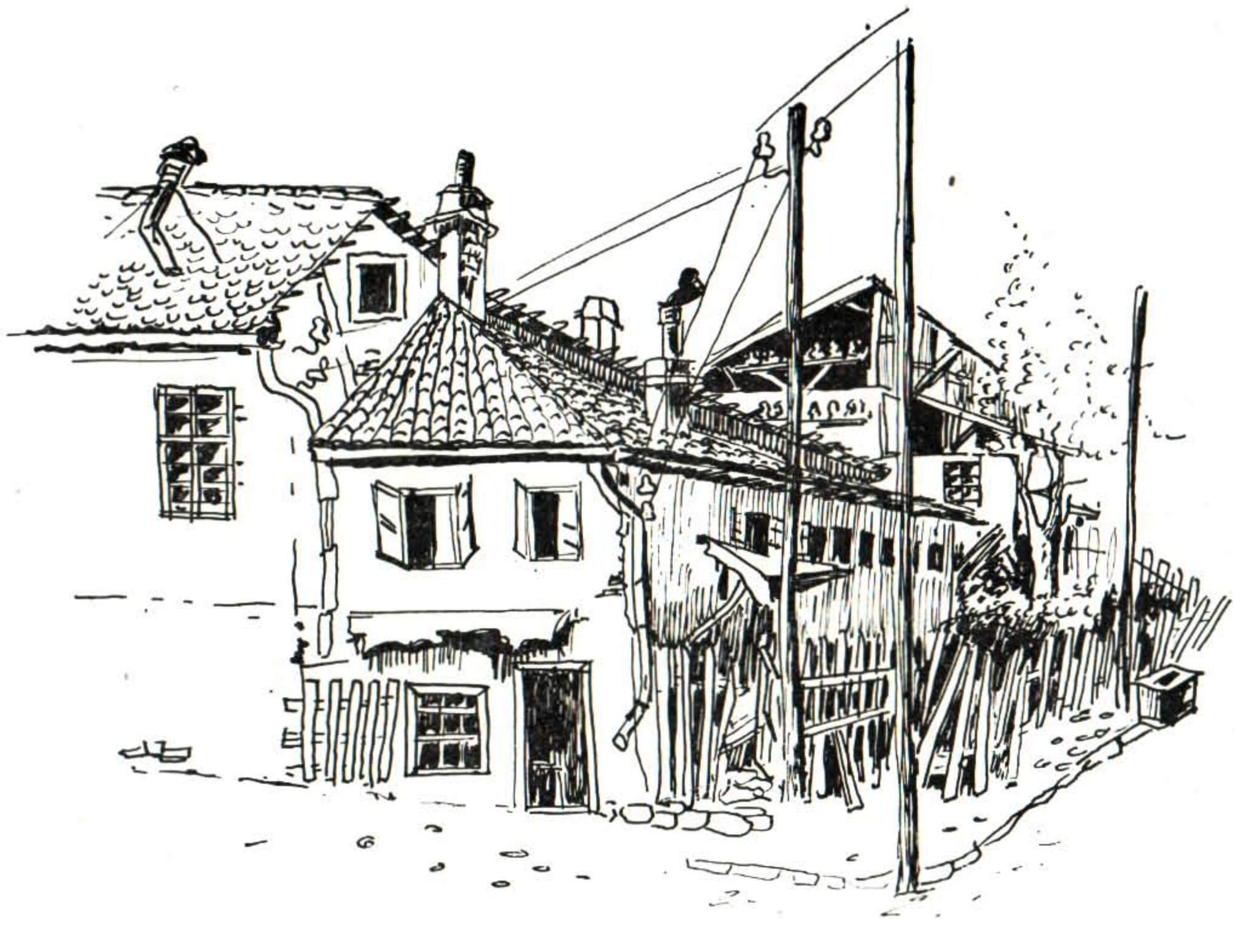

Ск. 37. Стари Београд. (По фотографији Етнографског музеја у Београду из 1923. год.)

ју и бунари), а и од прекрасних кућа и дворова стоје млоге зидине, особито у ономе сокаку од Видин капије идући у Доњи град (на Дунавску капију), и ђекоје су још тако здраве да би се с малим трошком могле поправити".[571] Напокон у то доба било је у Београду и добрих кућа. Наиме, зна се да су сви чланови Совјета имали добре куће. Једна од најлепших кућа у Београду, тога времена, била је свакако Кучук — Алијина кућа, у којој је 1807. год. обитовао руски изасланик Родофиникин.[572] На крају, истичемо, београдске куће из наведеног доба, припадале су групи споменика балканске архитектуре.[573] За време пропасти Србије 1813. год. скоро све виђеније београдске зграде „домови виђенијих људи и старешина" попаљене су.[574]

---

[571] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 13—14; *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка, 96.

[572] *В. Ст. Караџић,* нав. дело, 157.

[573] *Б. Којић,* Балканска профана архитектура. — Срп. књ. гл. књ. 40 (1933), 273.

[574] *Мих. Гавриловић,* Милош Обреновић I, 44.

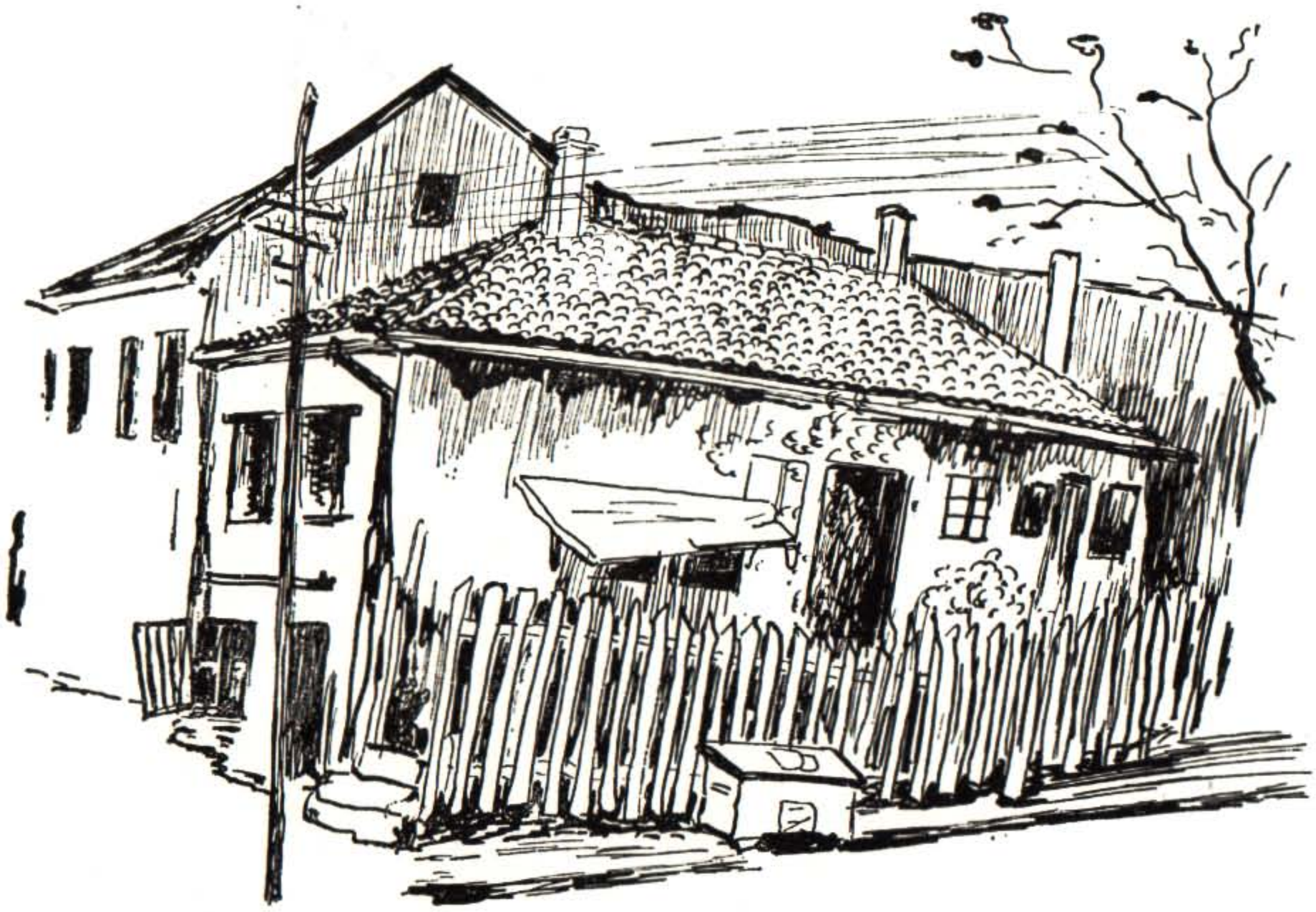

Ск. 38 .Стари Београд, кућа у Скадарској улици. (По фотографији Етнографског музеја у Београду из 1931. год.)

У многим кућама била су смештена државна надлештва, јер је Београд у доба првог устанка био политички, културни, економски и војни центар новостворене српске државе. Наиме, извесне су куће биле седишта Карађорђеве команде, те Совјета и других већих и мањих институција. Уз народне основне школе и богословију била је и Велика школа. Још из старијег времена постојала је у Београду и митрополија.[575]

Пољопривреда. Перифирни делови Београда, нарочито приградска насеља, бавили су се у доба првог устанка углавном земљорадњом и сточарством, исто као што је то чинило и остало српско сеоско становништво и периферије варошких насеља широм устаничке Србије. Читава стада оваца београдских грађана, пасла су по травњацима у ближој околини Београда, а уз то, било је и говеди, коња, коза, биволица и др. домаће стоке.[576] У земљорадњи, гајене су све врсте житарица а уз то било је развијено и ратарство (баштованство), како за домаће потребе тако и за пијаце београдских тргова на које су баштовански производи доспевали.

---

[575] Упор. *П. Соларић,* Земљеописаније I. (1804), 468; *В. Ст. Караџић,* Прав. совјет, 9; *Д. Јанковић,* Правительствујушћи Совјет. — Гласник истриског друштва (1954), 76.

[576] Упор. *К. Н. Ностић,* Гласник Срп. геогр. др. III, 76; *О. Д. Пирх,* Путовање, 47;*С ретен Л. П.,* Путовање, 42 и на више места, *Т. П. Вукановић:* Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804—1813. год., стр. 5—11.

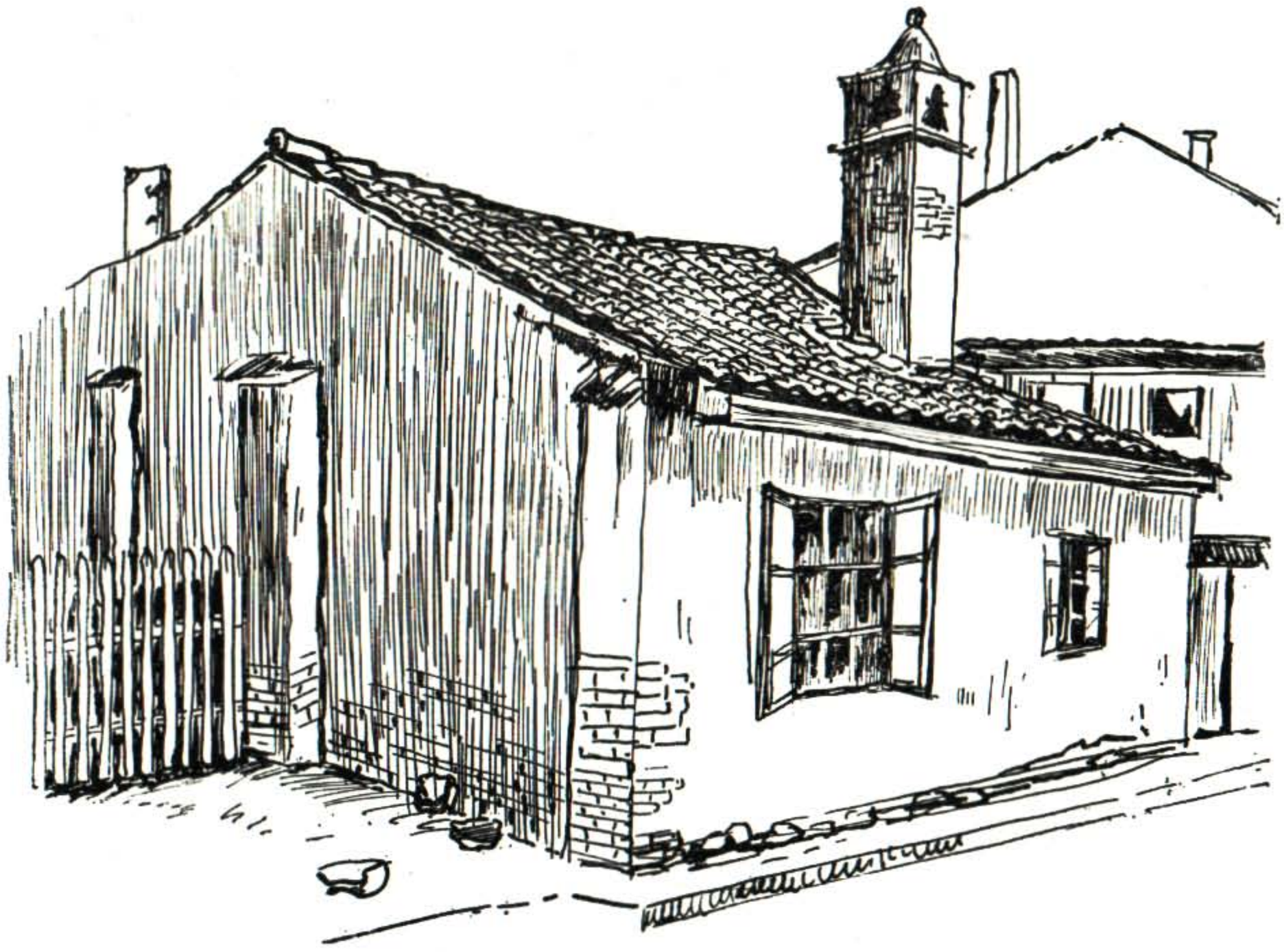

Ск. 39. Стари Београд, кућа до Доситејевог лицеја у Господар Јевремовој улици.• (По фотографији Етнографског музеја у Београду из 1931. год.)

Занати. Уз замашиту пољопривредну делатност, истиче се и обилата занатска радинот у Београду за време првог српског устанка. Посигурно можемо тврдити да су у раздобљу од краја 1806. до 1813. год., у време српске управе, у Београду били заступљени бројни занати, међу којима се истичу: абаџијски (терзијски), аласки (рибарски), баштовански, берберски, болтаџијски, бојаџијски, грнчарски, дунђерски, јагурџиски, казанџијско-котларски, калпакџијски, касапски, ковачки, кујунџијски, механџијски, мумџијски, опанчарски, папуџијски, пекарски, сајџијски, самарџијски, сарачки, симиџијски, туфегџијски, ћерамиџијски, ћурчијски, фучиџијски и др.[577]

Индустрија. Индустријска делатност у Београду старог је датума. Тако, зна се да је још 1723. год. у Београду била развијена индустрија пива.[578] У доба првог устанка, у вези ратовања за ослобођење земље испод турског ропства, у Београду је била развијена индустрија ратне природе. Ту се на првом месту истиче тополивница, где су почев од 1807. до 1813. год. ливени топови разног калибра,

---

[577] Упор. *Тих. Р. Ђорђевић,* Архивска грађа за занате и еснафе у Србији од другог устанка до еснафске уредбе 1847 год. Београд, 1925, 125; *Н. Вучо,* Распадање еснафа у Србији. Београд 1954, 22; *Л. Ранке,* нав. дело, 114, нап. 1; *Т. П. Вукановић,* нав. рад, стр. 19—33.

[578] *М. Петровић,* Финансије и установе I, 45.

Ск. 40. Стари Београд, стамбена зграда. (По фотографији Етнографског музеја у Београду из 1924. год.)

а уз то и велике количине топовске муниције, као и пушчаних фишека и разног материјала разних врста, где се нарочито истиче изградња копаља за пешадију.[579] У години 1807, постојала је у Београду и ливница топова у кући Милосава Петровића, званог „Таузендтинстлер“ родом из Баната, по занимању сајџије и тополивца. Наиме, он је у својој кући имао на једном месту јаме за ливење, а уз то и радионицу са столарским алатом за израду лафета и ковачку радионицу за окивање лафета и др. предмета.[780] Уз тополивца Милисава, бавила се ливењем топова и његова жена. Тако су њих двоје излили један „шестофунтовни“ топ, направили му лафете и осталу потребну опрему, па га затим донели пред Совјет и поклонили народу.[581] Устаничка тополивница подигнута је у Доњем граду, близу велике касарне, на домак куле Небојше.[582] У београдској тополивници 1808. ливена су и црквена звона.[583] У тој години падају и зна-

---

[579] *М. Вукићевић,* Из војних установа Карађорђева времена. ГНЧ књ. 31 (1912), 175, 200; упор. *М. Коларић,* Проблеми наоружања, 31.

[580] *Л. Ранке,* нав. дело, 114, нап. 1; Подаци према казивању В. Ст. Караџића, упор. *М. Вукићевић,* нав. рад, 137, 199; *А. Ивић,* Списи бечких архива V, 378; Етнолошка књижица I, Путовање по јужнословенским земљама, 13; *М. Коларић,* нав. рад, 33.

[581] *С. М. Сарајлија,* Сербијанка II, 137.

[582] *К. Н. Ненадовић,* Живот и дела великог Ђорђа Петровића-Карађорђа II (1884), 33; упор. *М. Коларић,* Проблеми наоружања, 31; *М. Панић-Суреп,* Тополивница првог српског устанка. Борба од 1—3 јануара 1955, стр. 15; *Баталака,* нав. дело I, 360; *М. Лутовац,* Географски лик Србије (1954), 63.

[583] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 303.

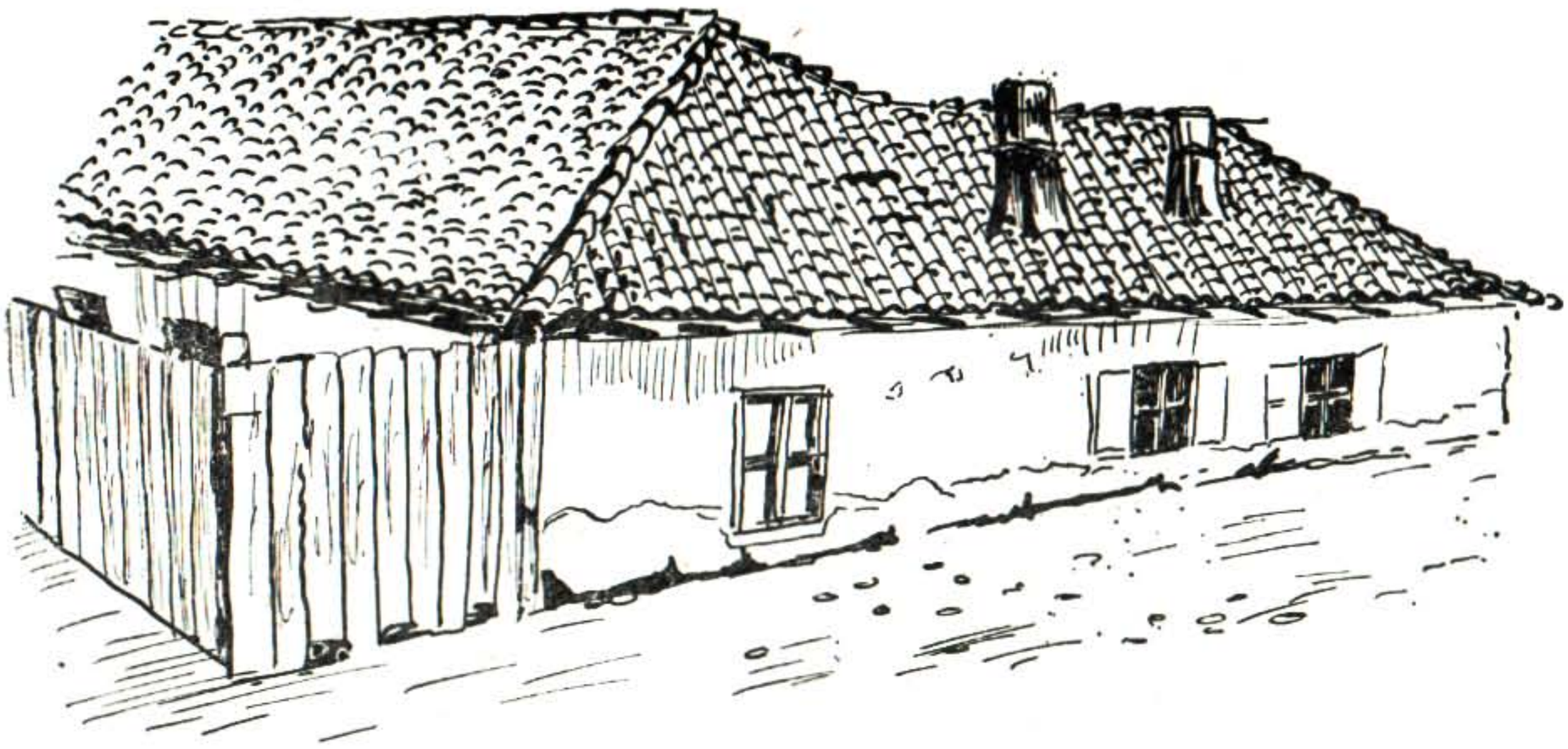

Ск. 41. Стари Београд, стамбена зграда. (По фотографији Етнографског музеја у Београду из 1928. год.)

менити покушаји за подизање фабрике хартије, којом приликом стављено је у налог министру војном да претходно пронађе мајсторе, али у чему се није успело.[584] Напокон, од 1809—1812. год. долазе у београдску тополивницу разни руски индустријски стручњаци, међу којима се помињу два „пушколеја“ Козма Калињин и Глигорије Пољаков.[585] Они су у тополивници радили заједно са српским индустријским стручњацима. Управник Београдске тврђаве и тополивнице био је у 1809. год. Милош Сарановац, потоњи војвода жупски. У 1812. год. истиче се српски тополивац Тома Милиновић, Бокељ, каснији тобџибаша, који је био веома вешт у ливењу топова. Он је истодобно био и управник тополивнице, а помоћник му је био Павле Поповић, Новосађанин.[586] У тополивници и осталим радионицама радио је 1808. год. велики број ковача, колара, смолара, ливаца ђулади и осталих индустријских радника за израду оружја. Између осталога, ту је израђено у наведеној години и 6.000 копаља од 6 стопа, начињених у виду бајонета, тако да су се могла ставите и на пушке. Срби су те године били забранили приступ у Доњи град свима аустријским поданицима, а Ау-

---

584 *М. Вукићевић,* Из војних установа, 192.

585 *М. Вукићевић,* Из војних установа. — ГНЧ XXXI, 202, упор. *М. Коларић,* нав. рад, 33; *Д. Страњаковић,* Карађорђе 119.

586 *С. М. Сарајлија,* Сербијанка II, 138; III, 129; *К. Ненадовић,* Живот и дела Карађорђа Петровића II, 34—38; *М. Вукићевић,* Из војних установа 203—205; *Ј. Мишковић,* нав. рад, 15, *М. Коларић,* нав. рад, 33; *А. Ивић,* Списи бечких архива V, 786, 947.

стријанци су били забранили увоз у Србију коса и шина, да устаници неби могли од коса правити сабље, а од шина окове за лафете.[587] Грубе и тешке радове у тополивници радили су осуђеници Турци.[588] У овој години било је и покушаја за оснивање једне барутане у Београду, али до оснивања ове није дошло.[589] Напокон, познато је да је у београдској радионици оружја у 1809. год. био упослен већи број пушкара (туфекџија), не само из Београда, него и из других места. Тако, познати шабачки пушкар Петар Панић, радио је у одређеном року у Брограду на „беглучким пушкама“ (државним пушкама).[590] На концу, у 1811. год. пада и покушај и српских устаника за вађење шалитре, и то у београдском Ташмајдану.[591]

Дакако на овом месту ваља нам напоменути развој и полет текстилне индустрије у Београду у доба првог устанка. Наиме према аустријским вестима из 1808. год., биле су све жене, неудате, и удате нероткиње пописане, како би биле упућене у Београд „Тамо ће се основати предионица где ће се прести вуна под довољним надзором како би се могло израђивати бело сукно по њиховом обичају. У следству овог наређења биће дозвољено мужевима оваквих жена да се поново ожене“.[592]

Напокон индустријски радници у устаничкој тополивници у Београду били су обилато награђени. Висина њихових плата износила је 1.800 гроша годишње.[593] Када се има у виду да су професори Велике школе имали плату 1.000 гроша годишње, онда се види да су српски устаници на челу са Карађорђем и Совјетом, веома ценили стручну индустријску радну снагу за изградњу оружја.[594]

Болеч, паланка (на Цариградским друму). Још концем 18. столећа, Болеч се помиње као варошко насеље, под именом паланка Болеч,[595] где су куће биле сграђене од дрвета, а главна улица која је ишла кроз насеље била је калдрмисана. У 1784. год. Болеч је имао 30 српских и 15 турских кућа,[596] што ће рећи да је Болеч имао око 195 Турака и око 97 Срба. У Болечу је за време првог устанка био развијен варошки начин живота, јер је ту постојао известан број занатских и трговачких радњи.

---

[587] *А. Ивић,* нав. дело, 923; *М. Коларић,* нав. рад, 33.

[588] ГНЧ XXXI, 204—206; Путовање по јужнословенским земљама I, 12—13; *Д. Поповић,* Београд за време Карађорђевог устанка, 93; *М. Коларић,* нав. рад, 35; ГНЧ XIII, 248.

[589] ГНЧ XIII, 248.

[590] Протокол Шабачког магистрата № 547, стр. 124; *М. Вукићевић,* Из војних установа, Карађорђева времена, 181.

[591] Голубица V, 315; *М. Вукићевић,* Из војних установа Карађорвева времена, 190.

[592] *А. Ивић,* Списи бечких архива V, 1043. Упор. *П. Васић,* Српска ношња за време првог рстанка, Историјски гласник Србије, бр. 1—2. Београд, 1954, 158—159; Грађа из земунских архива I, 492.

[593] Гласник Др. срп. слов. III, 182—183.

[594] *М. Коларић,* нав. рад, 35; *Т. П. Вукановић,* нав. рад, стр. 38—41.

[595] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 22; *О. Зиројевић,* наведени рад, стр. 119 и д.

[596] Глас САН књ. 153, стр. 130.

Брусница, варошица. Брусница је пред први устанак била сеоско насеље. Но, у току устанка, прерасла је у варошицу истог имена и била је седиште кнежине. О овом насељу В. Ст. Караџић каже следеће: „Познато је да су Милан и Милош (Обреновићи) седели у Брусници, но будући да је Брусница врло Турцима на путу, а опет како су они постали господари и овде погрдили своје дворе, начинила се као мала варошица и у којој се наместио муселин руднички, зато се Милош, још како су Турци обладали, преселио се кућом у Шаране", па у Црнућу. У току првог устанка, У Брусници је постојала школа. Територијални развој овога насења у основи почива на роду Обреновића, који је овде имао своје поседе и где је до 1813. год. била и кућа војводе Мил. Обреновића. Иза првог устанка 1820. год., Ј. Обреновић је у Брусници имао и затвор, где су затварани осуђеници. У то време је обер кнез брусснички стајао на првом месту, па су иза њега тек долазили шабачки, а иза ових чачански кнезови.[597]

Брза Паланка, паланка. Насеље Брза Паланка имало је пред први устанак концем 18. столећа: 20 турских и око 20 српских, бугарских и влашких кућа и 1 џамију брвнару.[598] Према томе у овом варошком насељу је било око 130 Турака и око 130 Срба, Влаха и Бугара. Од давнине, у Брзој Паланцзи позната су следећа два краја: Суваја и Чаршија.[599] Брза Паланка је 1810. год. имала скелу и била је живо увозно место соли из Румуније за Србију.[600]

Ваљево. Самостално градско насеље, где се налазило и седиште ваљевске нахије. Године 1784. Ваљево је имало 400 турских и 50 српских кућа, 5 џамија брвнара, 2 џамије од тврдог материјала, 4 кафане и 1 пекарницу.[601] На основу тога даде се закључити да је број становника био следећи: око 2.600 Турака и око 325 Срба. Уз то, било је ту свакако и нешто Цигана, који су се бавили разноврсним занатима; те и неколико кућа Цинцара, од којих су се извесне 1803. год. бавиле терзијским занатом.[602] Године 1788. било је у Ваљеву око 3.000 турских и око 200 српских кућа.[603] Свакако, било је ту и Цигана занатлија.

---

[597] *В. Ст. Караџић,* Скупљени историски и етн. списи Београд 1898, 143; *исти*: Први и Други српски устанак, 184, 343. *М. Филиповић,* сматра да је Брусница „најстарија позната „варошица у селу" у Србији и постанак таквих „варошица" пада најраније у почетку 19. века". — *М. С. Филиповић,* О „варошицама" у селима. Гласник Срп. географског друштва XXIX, Београд 1949, 34.

[598] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 46—47; Глас САН CLIII, 25, 34, 111, 127.

[599] *К. Јовановић,* Неготинска Крајина и Кључ. — Насеља књ. XXIX, 254.

[600] Споменик САН књ. XIX, 22.

[601] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 125, 142—143.

[602] *Д. Поповић,* О Цицарима, 419—420.

[603] Мемоари проте Матеје (1893), 12; *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, 280.

Године 1804. Срби су заузели Ваљево, попалили га и оно је тада опустело.[604] Из тога времена има и нешто детаљнијих помена о Ваљеву и ваљевским кућама. Наиме, помињу се ту ваљевске зидане куће.[605] те и ваљевска градска кућа.[606] Године 1804. у Ваљеву је установљен магистрат, отворена је школа и пошта и ту је била епископска столица.[607] Иза тога времена отпочела је у Ваљеву и индустријски живот. Наиме, основана је нека врста барутане, која је радила само за кратко време.[608] Ту је П. Новаковић, секретар шабачког магистрата, преводио из немачких књига како се барут кува и туче. Производило се у ваљевској барутани око 30 кг барута дневно.[609] Напокон, године 1809. установљен је у Ваљеву суд за град Ваљево и ваљевску нахију.[610]

На крају, Ј. Вујић помиње 1826. да Ваљево може имати око 30 турских кућа, између којих је било око 100 дућана. У то доба био је у Ваљеву двор Ј. Обреновића.[611]

Напокон, у саставу града Ваљева у доба првог устанка, као самосталне градске насеобине, спадало је и неколико суседних села.

Вражогрнци, паланка. Пред крај 18. столећа Вражогрнце је имало 40 српских кућа и 1 турски хан.[612] Тада је ова паланка могла бројати око 260 српских и око 7 турских становника.

У доба првог спрског устанка, Вражогранци су били седиште кнежине и имали су развијену трговачку привреду.

Гургусовац, (Књажевац), паланка. У доба турске владавине пре првог устанка, Гургусовац (данашњи Књажавац) се звао Тимочка Паланка.[613] У години 1783. ово насеље је било седиште сердара и имало је главну улицу прилично широку.[614] У доба првог устанка, у историјским изворима каже се да је Гургусовац био добро утврђен.[615]

---

[604] *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47; *исти:* Први и други српски устанак, 69; *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, Београд 1954, 67; Мемоари проте Матеје, 85—89; *В. Карић,* Србија, 646; *Ст. Новаковић,* Устанак на дахије 1804, Београд 1904, 113; *М. Вукићевић,* Карађорђе II, Београд 1912, 101; *Рад. М. Драшковић,* Кога дана је ослобођено Ваљево 1804 године. — Историјски гласник (1954), 253—254; *В. Ст. Караџић,* Из историје првог српског устанка, 73.

[605] *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 390.

[606] Споменик САН књ. XIV, 34.

[607] Мемоари проте Матеје, 229; *Љ. Павловић,* Колубара и Подгорина. — Насеља књ. IV, 359; ГНЧ, IX, 28—30; Протокол Шабачког магистрата, стр. 146.

[608] Мемоари проте Матеје, 235, 268, 283; *М. Вукићевић,* Из војних установа Карађорђева времена, ГНЧ књ. XXXI (1912), 188.

[609] Мемоари проте Матеје, 335; *М. Коларић,* Проблеми наоружања за време првог српског устанка и Карађорђева тополивница у Београду. Историски гласник св. 4 (1949), стр. 30.

[610] *М. Петровић,* Финансије и установе књ., I, 80—82; Полицијски гласник за 1905, 91.

[611] *Ј. Вујић,* Путешествије II, 42; *Ђ. Магарашевић,* Путовање по Србији, 64; упор. *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, 146, 280.

[612] Споменик САН књ. LXXXII, (1936), 42.

[613] *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 842.

[614] Глас САН књ. 153, стр. 137.

[615] *Драг. К. Јовановић,* Црна река. — Прилози за историју Првог српског усванка. Београд 1954, 127.

„Осим цитаделе унаоколо постојао је дубок кров који се завршавао јаким палисадама“ и бранио је улаз унутра.[616] Напокон, кад су 1810. год. Срби заузели Гургусовац, ту је било 800 Турака, и њима су Срби дозволили куд ко хоће да иде.[617] Тако је турско становништво емигрирало, а ово варошко насеље населили су Срби. Иза тога Гургусовац је добио школу и у њему је био развијен варошки живот са варошком економијом, где су цветали бројни занати и била развијена трговина.

Гроцка (Хисарлик), седиште грочанске нахије, лежи на Цариградском друму покрај Дунава. Још у првој половини 18. столећа у Гроцкој је постојала пијаца.[618] Године 1784. Гроцка је имала 40 турских и 20 српских кућа.[619] Према томе, број становника износио је: око 260 Турака и око 130 Срба. У години 1804. Гроцка је у борбама између Срба и Турака била попаљена, те су се Турци из овог насеља повукли.[620] У раздобљу 1804—1813. год. у Гроцкој је био развијен варошки начин живота са варошком економијом већег броја становништва. У години 1826. Ј. Вујић наводи да је Гроцка имала до 140 домова, од којих „по највише јесу дућани“. На реци Гроцкој, која тече кроз варошицу, биле су изграђене многобројне воденице. На концу, у то доба у варошици је била православна црква и поред ње школа.[621]

Голубац, град. Голубац је старо средњовековно градско насеље, које је имало особит стратегијски значај,[622] како у феудално доба, тако и у доба првог устанка. У другој половини 18. столећа, у Голупцу је било 41 православна дома, што ће рећи да је ту било 273 житеља. У доба првог устанка, Голубац је као значајна стратегијска тачка, имао пошту, а уз то и школу.

Забрежје, паланка. У току првог српског устанка ово сеоско насеље развило се у паланку, захваљујући искључиво подизању индустриских радионица, које су служиле за израду ратног материјала. Наиме, у Забрежју су Срби за време првог устанка имали радионице, у којима су оковали лафете и топове.[623] Дакако, било је ту и нешто трговачких и занатских радњи.

Зајечар, варошица. Пред први српски устанак, Зајечар је већ био као паланка, са око 150 хришћанских кућа и 1 турским коначиштем (караван серај).[624] Из тога излази да је у Зајечару било у наведено доба око 975 Срба и око 7 Турака. У доба првог устанка, Зајe-

---

[616] *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 500.

[617] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 179.

[618] *Д. Поповић,* Србија и Београд, 29; упор. за старији период *О. Зиројевић,* нав. рад, стр. 119—121.

[619] Глас САН, књ. 153, стр. 129.

[620] *А. Ивић,* Списи бечких архива I, 47; *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47.

[621] *Ј. Вујић,* Путешествије 1, 43.

[622] *А. Дероко,* Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, 112—113.

[623] Мемоари проте Матеје (1867), 271—272; упор. *М. Вукићевић,* Из војних установа, Карађорђева времена, ГНЧ XXXI, 181.

[624] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 42.

чар је имао школу а од 1811. год. и пошту.[625] Уз то у овој варошици знатним делом била је развијена варошка економија (занатске и трговачке градње). Процват и развој Зајечара као варошког насеља, пада у време иза првог устанка.[626]

Јагодина (Светозарево), варош. У једном историјском помену из 1768. год., каже се да у Јагодини има кућа зиданих на спрат, те и да је то многољудна варош, у којој има доста лепих камених џамија од полумермера.[627] Године 1784, Јагодина је имала 150 турских, 15 српских и 15 циганских кућа.[628] Број Турака је износио око 975, Срба око 97 и на крају Цигана око 97 душа, што износи укупно 1169 становника.

Још у почетку првог устанка, 1804. год., Срби су заузели Јагодину. Том приликом они су попалили варош.[629] У то доба помиње се у Јагодини Лесковачка махала и хамам, око кога су Турци имали шанац.[630] На оправци јагодинског шанца радили су српски устаници након заузимања Јагодине. Ту су вршене извесне адаптације на џамији, како би ова послужила у артиљериске сврхе, где су топови и мали да стоје.[631] Но, исто тако, у 1804. год. помињу се и обичне варошке куће, свакако турско источњачког типа, као и бурдељи.[632] Чим је Јагодина ослобођена, Турци су постепено протерани из вароши, а у Јагодини су се населили Срби. Трговина прелази у руке српске сеоске буржоазије.[633] А занатима се одаје разно сеоско и варошко становништво. Када је 1826. год. Ј. Вујић посетио Јагодину, у њој је било око 450 кућа, са 200 трговачких и занатских радњи „дућана", а уз то 1 црква и 1 школа са 96 ђака. Поред тога, било је ту још 8 турских кућа, 1 џамија и 1 мезулхана, а око града било је 3 караула.[634] У време првог устанка, Јагодина је имала школу и пошту.

Каона, варошица. Каона је пред крај 18. и почетком 19. столећа била варошко насеље. Поред Турака, који су се бавили трговином и занатима, у Каони је у поменуто доба било и Срба, Цинцара из области Река у Македонији и Цигана.[635] Одмах иза ослобођења шабачке нахије од Турака, још у почетку првог устанка, из Каоне су Турци протерани а ту су остали да живе Срби и Цинцари.

---

625 *Л. А. Баталака*, нав. дело I, 292.

626 *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија, 915; упор. и *С. Дацов*, Заичар и неговото население. — Периодическо списание кн. VIII-IX.

627 Годишњица НЧ кн. XVII (1897), 151.

628 Глас САН кн. 153, стр. 131.

629 *В. Ст. Караџић*, Први и други српски устанак, 68; *исти:* Даница за 1827, 47; Споменик САН кн. XIV, 28.

630 Гласник Друштва срп. слов. кн. III, 144 где се наводи да су Турци окитили ваљевски шарампов са 125 српских глава.

631 *Ј. Мишковић*, Грађа за новију историју. Гласник СУД кн. XLVIII (1880), 157; *В. Карић*, Србија, 812.

632 *Јан. Ђурић*, Гласник Др. срп. слов IV, 147; *Ст. Новаковић*, Устанак на дахије, 147.

633 Упор. *Ј. Мишковић*, нав. рад, 184.

634 *Ј. Вујић*, Путешетствије I, 126; сравни *Е. Цветић*, Стара Јагодина.

635 *Д. Поповић*, О Цинцарима, 441—442 (где држи да су Цинцари у Каони били пореклом од Гопеша).

Карановац (данас Краљево), варошица. Варошица Карановац имало је 1784. год. 11 српских и 89 турских и албанских кућа, 2 хана (караван сераја), 3 кафане, 2 пекарнице и 1 џамију.[636] Карановац је имао следећи број становника: Срба око 72 и Турака и Алабанаца око 592 душе, што укупно износи 664 житеља. Још од почетка првог устанка, Турци су се у Карановцу били добро утврдили, са земљаним опкопима.[637] Карановац су Срби заузели 1805. год., када су се Турци иселили из варошице и отишли за Нови Пазар. Том приликом су Срби запалили Карановац, те је сва варош изгорела „што је могло изгорети".[638] Напокон, ново варошко насеље подигнуто је недалеко од старога седишта Карановца. Карановац је имао 1805—1813. год. школу и пошту, а 1813. год. Турци су потпуно уништили цело насеље,[639] да иза другог устанка, по наредби кнеза Милоша, будо наново подигнуто ново насеље, на трећем месту, покрај реке Ибра. У 1826. год. било је у Карановцу око 116 српских и око 70 турских домова, међу којима је био приличан број трговачких и занатских радњи.[640] Варошке куће тога доба биле су добро озидане, а имале су лепе и простране баште.[641]

Кладово, град. Пред први устанак Кладово или Ветислан-Ветислам-Фетислам, је било значајно турско пребивалиште. Ту су се Турци били „врло утврдили",[642] те су се за време првог устанка око њега тукли с Турцима Срби уз обилату помоћ Руса.[643] Срби и Руси су нарочито 1809. год. опседали Кладово.[644] Овде наводимо и народну традицију из Кладова и Неготинске крајине, која говори да је у тим српско руским опседама издао српску и руску војску ондашњи познати руски генерал Исаијев, примивши од Турска „лубеницу дуката" као мито, те је „у нападу на Кладово уставио јуриш", а затим се повукао на леву страну Дунава „оставивши много српских и руских глава узалуд под Кладовом".[645]

Напокон, интересантно је напоменути из тога времена историјску традицију о начину како су Турци напустили Кладово, те како су га предали Србима. Наиме, кад су се кладовски Турци предали српској војсци, диздар је полазећи из града пољубио праг на градској

---

636 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 74.

637 *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 112; *исти:* Даница за 1827 год., 47.

638 *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 113—114; Мемоари проте Матеје (1867), 298—304; *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 270—271; *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, 80; упор. *В. Карић,* Србија, 713; *Б. Максимовић,* Урбанизам, 40—50; Гласник Др. срп. слов. III (1851), стр. 145.

639 *Ј. Вујић,* Путешествије I, 178.

640 Нав. дело, 178—179.

641 Нав. дело, I, 179, нап. 1; упор. *Б. Храбак,* Живот у Карановцу за време првог српског устанка. Зборник Музеја првог српског устанка, књ. I, стр. 79—98.

642 *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 175.

643 *К. Јовановић,* Неготинска Крајина и Кључ. — Насеља књ. XXIX, Београд 1940, 283.

644 *Д. Пантелић,* Попис пограничних нахија Србије после пожаревачког мира. Споменик САНУ, књ. XCVI. Београд, 1948, 47; упор. Споменик САН књ. LXXXII (1936), 47.

645 Глас САН књ. CLIII, 25, 127.

капији. Приликом предаје кључева руској стражи, он је рекао: „ма халах-олун сана!“ па се окренуо Петру Добруњцу и рекао: „арам-олсун!“ На то је запитао један руски официр: „шта говори Турчин („что кричит Турок“). Када су му саопштили што је диздар рекао он је одговорио: „све је једнако, што је Рус те је Србин, што је Србин то је Рус“ („Све равно, што Рус то Серб, что Серб то Рус“).[646]

Из проучавања порекла становништва, познато нам је да се становништво Кладова доселило знатним делом у 18. столећу.[647] Првобитно се кладовска варош делила од града Фетислама, а доцније је и град добио име Кладово.[648] У средњовековно феудално доба, Кладово се звало Нови Град.[649] Пред први српски устанак у Кладову је било седиште турског паше, који је уједно заповедао над Оршавом,[650] а број становника је износио: око 1.300 Турака и око 1.650 Срба и Влаха. Дакако, било је ту и нешто Цигана занатлија.

Кладовска варош је била „опкопана и заграђена палисатима и утврђена са стражарама и топовима“. У години 1813, након пропасти српске државе, Турци су сазидали у Кладову нов велики град.[651]

У Кладову је постојала у доба првог устанка царинарница, јер је насеље било значајно пограничко место између Србије и Румуније. У 1811. год. Вук Караџић је био управник кладовске царинарнице, која је под собом имала територију од Текије до Београда. Уз то, поминьемо, кладовски ћумрук је држао у доба првог устанка, као закупац Хајдук Вељко.[652]

У години 1812. у Кладову је био магистрат, војвода, око 600 војника са 27 топова, а насеље је имало пошту и школу.[653] Кад су Турци 1813. год. заузели Кладово, нарочито су свирепо поступали према Србима.[654] На крају, у 1818. год., кладовски град је оправљен „као да је изнова озидан“, а имао је: Варош капију, Дунавску капију, Ороспи капију (Неверна капија). У народу постоји традиција да је 1810. год. кроз ту капију ушла српска војска у Кладово.[655]

Колари, паланка. Још у првој половини 18. столећа Колари су били варошица — паланка, са изразито варошком економијом.[656] Ту је било трговачких и занатских радњи, а из тога времена помиње се

---

[646] *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија, 988; *Ст. Новаковић*, Васкр државе српске, 162; Споменик САН књ. XIX, 22.

[647] *К. Јовановић*, нав. рад, 284.

[648] Нав. рад, 283.

[649] *А. Дероко*, ново дело ,118.

[650] *Д. Пантелић*, Ухођење Србије пред Кочину крајину. — Глас САН CLIII (1933), 110; *Д. Поповић*, О Цинцарима, 463. Пред први устанка, Кладовом и околином нису судили Турци, већ српски кнезови. — *В. Ст. Караџић*, Српски рјечник, код Крајина; *Д. Пантелић*, Око крајиских повластица. — Историски гласник св. 1 (1949), 69 и д.

[651] *В. Ст. Караџић*, Даница за 1827. год., 45; *исти:* Први и други српски устанак, 14.

[652] *Љуб. Стојановић*, Живот и рад Вука Стеф. Караџића, 10.

[653] Упор. *М. Ђ. Милићевић*, Кнежевина Србија, 990.

[654] *Д. Страњаковић*, Карађорђе, 96.

[655] *М. Ђ. Милићевић*, нав. дело, 1901 и нап. 1.

[656] Упор. *Д. Поповић*, Србија и Београд, 29.

и „Десна махала“. У 1784. год., Колари се помињу као знатна занатско-трговачка паланка, са око 40 турских и око 25 српских кућа.[657] Према томе, број становника је био у то доба око 260 Турака и око 163 српски житеља. Почетком првог српског устанка, у Коларима је држао механу Вуле Илић Коларац, каснији смедеревски војвода.[658]

Крагујевац, самостални град, У доба првог устанка Крагујевац је био самостално градско насеље и седиште крагујевачке нахије.[659] Урбанистичхи и територијални развој Крагујевца пада тек иза другог устанка, а о Крагујевцу из доба првог устанка, једва се очувао по који помен. Зна се само толико, да је до првог устанка Крагујевац имао изглед „праве турске вароши“.[660] Крагујевац је још у почетку устанка био ослобођен и очишћен од Турака. О Новој 1813. год. у Крагујевцу је одржана Народна скупштина устаничке Србије.[661]

На десетак година пред први устанак, Крагујевац се помиње као варош са 32 српске и 164 турске куће. Градско насеље је имало 3 трговачке радње и 5 великих ханова (караван сераја), те неколико џамија.[662] Крагујевац је у то доба имао око 208 српских и око 1.099 турских житеља. Уз то, свакако је било ту и нешто Цигана занатлија. Градске куће биле су мале, начињене од слабог материјала, покривене сламом, а ограђене високим плотом или зидом. Угледније куће биле су беговске и караван сераји. Нарочито се истицала висока од камена сграђена џамија.[663] Кућа у којој је становао Д. Давидовић у 1821. год., то ће рећи на 8 година иза првог устанка, била је начињена од плетери, а имала је само „једну худу собицу без патоса, а била је покривена сеном и кровином“.[664] Сличне конструкције биле су и остале куће тога доба и из времена првог устанка, док су многе јавне грађевине прављене од дебелих талпи.[665] Напокон, међу првим градовима где је заснована индустрија у доба првог спрског устанка, долази Крагујевац, где је била установљена тополивница.[666] Српско становништво Крагујевца у доба првог устанка, било је поглавито порекло из динарских и косовско-метохијских области. „Од њих данас по тово нема помена“.[667] У доба првог устанка у Крагујевцу је била школа и пошта.

Крупањ, варошица. Концем 18. столећа, Купањ се помиње као варошко насеље.[668] У то доба у Крупњу је постојала градска тврђава

---

657 Споменик САН књ. LXXXII, 22; Глас. САН књ. 153, стр. 130.

658 *М. Милосављевић,* Устаничке биографије. — Прилози за историју првог српског устанка (1954), 36.

659 Упор. *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 291; *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, 231; *Б. Дробњаковић,* Крагујевац. — Гласник Географског друштва, св. 12 (1926), 46.

660 *Т. Радивојевић,* Лепеница. — Насеља књ. VII, 99.

661 *Б. Дробњаковић,* нав. рад, 46—47.

662 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 68—69.

663 *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. дело, 294—295; *Б. Дробњаковић,* нав. рад, 54.

664 *Тих. Р. Ђорђевић,* нав. дело, 294.

665 *Б. Дробњаковић,* на нав. месту.

666 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47; *В. Карић,* Србија, 417.

667 *Б. Дробњаковић,* нав. рад, 57.

668 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 135.

(град). Ово насеље је тада имало око 60 турских кућа и 1 џамију.[669] Насеље је бројало око 380 житеља. У 1807. год. Крупањ се бележи као паланка, и каже се да су га Срби заузели 20. децембра 1807. год.[670] У доба устанка, у Крупњу је постојала школа, најпре турска а потом српска, а насеље је имало варошку економију и варошки начин живота.[671]

Крушевац, варош. За време првог устанка, Крушевац је био седиште крушевачке нахије, којој је била присједињена и дотадашња козничка нахија. Пред крај 18. столећа у Крушевцу је било око 120 српских и око 150 турских кућа, 1 црква, 1 џамија, 3 караван сераја и 5 кафана.[672] Из тога излази да је у Крушевцу живело око 780 Срба и око 995 Турака. Свакако, било је ту и неколико циганских кућа, који су се бавили извесним занатима. Овде нам ваља поменути, да се Крушевац као тврђава, као град, помиње код Срба још у средњем веку, те и да је ту функцију имао и у доба првог српског устанка.[673] За време првог устанка, у Крушевцу је постојала школа и пошта.

Лешница, касаба. Лешеница је 1784. год. имала 50 турских и 12 српских кућа, 1 џамију, 1 крчму и 1 хан.[674] Пред крај 18. и у почетку 19. столећа, Турци су Лешницу обично звали именом Касаба Лешница или само Касаба.[675] Још у почетку првог устанка (1804. год.), турске су се породице преселиле из Лешнице за Босну, а у касаби су остали само Турци способни за оружану борбу.[676] У то доба, било је у Лешници и „неколико" турских џамија. Успомене на Лешницу из доба првог устанка, очувале су се све до данашњих дана. Тако, једна њива покрај данашње Лешнице, где је некада била турска варошка џамија, зове се Џамиовача; данашњи трг у варошици био је у доба првог устанка пусто гробље, које се налазило изван касабе. У години 1813, приликом пропасти устаничке Србије, заробили су Турци на превару, помоћу зворничког владике, 600 српских бораца у Лешници, које су повели као робље за Цариград. Напокон, помињемо, у Лешници је за време првог устанка постојала српска школа.

Липница, паланка. Налази се између Лознице и Лешнице. У доба пред први спрски устанак главно житељство Липнице били су Турци. Од ослобођења од Турака, одмах у почетку првог српског устанка, Турци су протерани из овог варошког насеља и ту су се настанили искључиво Срби.[677] У Липници је био развијен варошки начин живота, са варошком економијом, где је постојало неколико занатских

---

669 Нав. дело, 116.

670 Државни архив СРС. Министарство прсовете Ф. II Р. 47/1841 — Причања Петра Димитријевића из Рађевине.

671 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47.

672 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 72.

673 Упор. *А. Дероко,* нав. дело, 122—123; *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 46; *исти:* Први и други српски устанак, 15; *Р. М. Илић,* Крушевац. — Дело за нов. 1907, 860 и д.

674 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 135, 142—143.

675 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 506.

676 *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 45.

677 *В. Ст. Карађић,* Даница за 1827, 48.

и трговачких „дућана“ (радњи). Иза 1813. год. после пропасти српске државе. Липница је попримила сељачку економију и тако постала сељачко насеље.

Лозница, варошица. Лозница, као значајно место у западној Србији, истиче се још пред први устанак, када је имала (1784), 150 турских и 30 српских кућа, 4 кафане, 3 караван сераја и 4 џамије.[678] На основу тога можемо рећи да је у Лозници било крајем 18. столећа око 995 турских и око 195 српских житеља. Када су српски устаници у 1804. год., одмах у почетку устанка, заузели Лозницу, она је тада била потпуно пуста, јер су Турци били побегли за Босну.[679] У то доба, поред турског дела вароши, у Лозници је постојала и „Хришћанска варош“,[680] где су обитовали Срби. У вароши је постојала српска школа,[681] а ту је било занатских радњи, као и трговачких радњи или дућана, тако да је у насељу вођен варошки живот. Одмах по ослобођењу Лознице од Турака, у вароши се населило српско становништво, које се поред заната и трговине, делимично бавило и земљорадњом. На концу, помињемо, у доба првог устанка Лозница је била седиште јадранске нахије и у варошици је постојала пошта.

Митровица, касаба. За време првог српског устанка, Митровица је значајно трговачко и саобраћајно место између устаничке Србије и Срема. У касаби је постојао већи број трговачки радњи, са развијеним увозно-извозним пословањем. У овом варошком насељу, превлађивала је углавном варошка економија, са варошким начином живота. Поред трговавчких постојале су ту и занатске радње. Благодарећи речном саобраћају преко скеле, ово се насеље развило у варошку насеобину, а у старије време је и било познато под именом Скела.

Неготин, варош. За време првог устанка Неготин је био једно од најзначајнијих места источне Србије. Постанак овога варошког насеља датира из 1718—1737. год., када се око касарне аустријских окупационих војних јединица, постепено образовало варошко насеље „као нека чаршица“. А кад је уочи првог устанка Пазванџија завладоа Неготинском крајином, он је начинио у Неготину градић с неколико кула. Тадашњи се град налазио на месту где је сада нова неготинска црква. Године 1784. у Неготину је било 200 српских домова и 1 турски хан.[682] Уз то, било је ту свакако и нешто циганских кућа. У то време број Срба износио је око 1.300, и око 13 турских житеља. Поред тога у Неготину је било 50 влашких кућа са око 325 житеља.[683] Из описа Вука Караџића сазнајемо да је неготински град имао „само једно платно на четири угла“, а на свком углу била је по једна кула с пушкарницама, около зида биле су подигнуте касније

---

[678] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 136, 142—143.

[679] *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47; *исти:* Први и други српски устанак, 85.

[680] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 88—89.

[681] *В. Ст. Караџић,* Из историје. Одељак: Из Вукове полемике са Милошем Светићем — Јованом Хаџићем, стр. 87.

[682] Споменик САН кљ. LXXXII (1936), 29; Глас САН књ. 153, стр. 127.

[683] Споменик књ. LXXXII, 29; Глас књ. 153, 111.

палисаде и ископани шанчеви, на којима су стајали топови.[684] од 1812. до 1813. год. у Неготину је био магистрат за неготинску (крајнинску) нахију. Посада градска бројала је 2.000 момака.[685] Варош је имала школу и пошту, те цркву која је подигнута 1803. год. У самом граду био је конак или кула, где је становао Хајдук Вељко. Кула је била позната баба — финга, која је у народним песмама опевана.[686] Године 1813. порушен је неготински град те и кула баба — финга.[687] Напокон, 1913. год., у току домовинског рата, Неготин је имао и болницу. Наиме, стара неготинска црква била је претворена у болницу.[688]

Нови Хан, варошица. Нови Хан је друмско варошко насеље, настало око друмског хана. Године 1784. варошица је имало 10 српских кућа и 1 хан.[689] Ту је обитовало око 657 становника. У Новим Хану је за време првог устанка била нека кула, звана Адлија, која је тек 1833. год. уништена.[690] Ово насеље је у доба првог устанка, чинило прелаз од сеоског ка варошком насељу.

Оструженица, варошица. Концем 18. и почетокм 19. столећа, Оструженица је била сеоско насеље.[691] У време првог устанка, она се развила у варошицу. За то су била од значајна два главна чиниоца: скела оструженичка, као веома прометно место између Србије и Срема и Цариградски друм који је проларзио кроз ово насеље. У оструженици је 1809. год. имао своје дворе Младен Миловановић, устанички вођа, и ту је становао.[692] У Оструженици је у почетку првог устанка била сазвана чувена Оструженичка скупштина. Оструженица је имала у току првог устанка школу, мезулхану, бакалнице, кафане (од којих је једна била начињена од дасака) као и ладњаке кафанске.[693]

Палеж, касаба-варошица (данас Обреновац). Године 1784. Палеж се наводи као варошица и имао је 24 турске куће и 1 џамију.[694] Према томе насеље је имало око 156 становника турске народности. Свакако, била је ту и која кућа циганских занатија. У почетку 19. столећа, Палеж је више био познат под именом касаба, него ли ва-

---

684 *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 15; *исти:* Даница за 1827, 46; *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 528. О крајинским кнезовима и њиховим правима до 1807 год. упор. *0. Ст. Караџић,* Српски ријечник, код Крајина.

685 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 981; Српске новине за 1874 бр. 238.

686 *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 981, 1005; *Мих. Стевановић,* Хајдук Вељко, 44.

687 *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 983; Српске новине бр. 236 од 26 ок. 1874, год. XLII, стр. 1165.

688 *Ј. Мишковић,* Географско историјске слике из Краљ. Србије. ГНЧ књ. XXII, 216.

689 Споменик САН књ. LXXXII, (1936), 29; *М. Станојевић,* Тимок. — Насеља књ. XXIX, 427.

690 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 839—840, нап. 1.

691 Споменик САН књ. LXXXII, стр. 22.

692 *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 275.

693 Мемоари проте Матеје, 257, 260; *С. М. Сарајлија,* Сербијанка I, 82—83; *М. Вукићевић,* Карађорђе I, 266; II, 209.

694 Споменик САН књ. LXXXII, (1936), 129.

рош.[695] Након ослобођења од Турака, у доба првог устанка, у Палежу је насељено српско становништво, нешто из околних села, а нешто из осталих јужнословенских крајева ван граница устаничке Србије. Тако је ова касаба још у доба првог устанка била важно трговачко место, са бројним дућанима и занатским радњим.[696] Поред тога, у Палежу је била подигнута црква и школа. У 1826. год., како бележи Ј. Вујић у својим путописима, Палеж је имао око 60 српских домова, цркву и школу, у којој је било 15 ученика.[697]

Параћин, варош на Цариградском друму. Параћин је био важно трговачко место концем 18. и почетком 19. столећа. У години 1783. Параћин је имао „преко 100 дрвених кућа". По другим белешкама из 1784. год., ту је било 120 турских и 80 српских кућа односно 160 турских и 40 српских, једна текија, 4 хана, 2 кафане, 1 црква.[698] Свакако, било је ту у то време и неколико турских џамија. У Параћину је било у наведено доба око 806 турских и око 520 српских житеља. У 1805. год. у вароши је постојао и велелепан „пашин конак", који се ноћу „сав светлио од многих свећа". У августу 1805. год., у овом конаку су „свирачи свирали, били бубњи и чинило се необично весеље".[699] Уз Турке и Србе, у Параћину су живели и Цигани. Када су српски устаници 1805. год. заузели Параћин, у вароши је у то време било занатских и трговачких радњи са опанцима, кајишима, кремењем и сл.[700] Године 1805, 10. августа, била је издата заповест: „да сваки Србин слободно може ићи (у град)", за што су Карађорђе и параћински Турци јемчили.[701] Након тога, протерано је турско становништво из Параћина, и у вароши се настанило српско становништво.[702] У време првог српског устанка, у Параћину су се састајали српски и турски трговци ради размене робе. Тако је то било све до 1813. год. када је Карађорђе наредио да се ова врста трговине обавља у Делиграду.[703] У овом варошком насељу вођен је изразито варошки начин привреде, с варошком економијом (занати и трговачке радње).[704] Од почетка првог устанка, у Параћину је постојала српска школа. Уз то, у вароши је постојала и пошта, која је ту старога датума.[705]

---

695 *Љ. Павловић,* Антропогеографија Ваљевске Тамнаве. — Насеља књ. VIII, 502.

696 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 48.

697 *Ј. Вујић,* Путешествије II, стр. 61.

698 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 38; Глас САН књ. 153 стр. 130, 137; cfr. *О. Зиројевић,* нав. рад, стр. 158—159.

699 Споменик САН књ. XIV, 41.

700 Нав. дело, стр. 42.

701 Мемоари проте Матеје, 223.

702 Упор. *Ст. Новаковић,* Васкр државе српске, 83.

703 *К. Костић,* Трговачки центри и друмови по српској земљи у средњем и новом веку. Београд, 1899, стр. 804.

704 Упор. *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, стр. 47; Карађорђев деловодни протокол, № 1481 — 1482, стр. 169.

705 Упор. *Д. Поповић,* Србија и Београд, стр. 30.

Парашница, касаба. Парашница је настала у доба првог устан ка, а населили су је углавном новодосељеници Босанци. О томе су се сачували веома интересантни подаци код В. Караџића. Наиме, Вук каже: „Парашница је од прије била пуста и није за њу нико ни знао, док је нијесу за времена Карађорђева населили Прекодрин-ци и голи синови, који су из Босне ускочили у Србију и начинили од ње малу варошицу; за то се у новим пјесмама пјева шер Параш-ница“.[706] Од 1804. до 1813. год. у Парашници је имао свој стални стан Зека буљубаша и за то време, ту се створила „читава чаршија и до скоро па и данас стари људи зову Парашницу касабом, што значи варошица.“[707] У 1808. год. било је ту и механа, што се види из једног помена где се каже „у Парашници на бирцаузу“.[708] Пропаст Србије 1813. год., изазвала ej крах Парашнице.

Пожаревац, самостално градско насеље, седиште пожаревачке нахије. Пожаревац је био за време првог устанка једно од значајни-јих градских насеља. Године 1783. Пожаревац је имао 400 српских и 300 турских кућа. Ту је било још 9 пекара, 2 џамије (код једне џа-мије био је шедрван), 2 караван сераја и 1 цркву брвнару. Куће су биле брвнаре и чатмаре, а варошке улице доста простране и широке.[709] Пред први устанак, почетком 19. столећа, било је у Пожаревцу око 1.000 турских кућа, и око 1.500 Турака под оружјем, те неколико џамија, где се нарочито истицала Батал џамија. Помиње се и шанац на Смедеревском друму.[710] Из тога доаба, помиње се у Пожаревцу Сопот или данашња Брдна махала и Горња махала, те Средња или Турска махала и на концу, на северозападу од ове Циганска махала. Један крај Пожаревца звао се Бурдељи, према бурдељима или зему-ницама за становање.[711] Изгледа да је већ од 1812. год. основана у Пожаревцу Влашка махала, те и да су је основали „Крајинци“.[712] У саставу градског насеља, налазила су се као приградска насеља: Пожаревачка Скела, и Бурјан, који је 1813. год. сасвим опустео.[713] У 1804. год., одмах по заузећу Пожаревца, начинили су ту Срби зем-љишна утврђења.[714]

Из наведеног се види, да је концем 18. столећа у Пожаревцу било око 2.600 Срба и око 1.963 Турака. Свакако било је у то доба у Пожаревцу и нешто циганских кућа, односно Цигана занатлија.

---

706 *В. Ст. Караџић,* Српски рјечник, код Парашница.
707 *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша. Београд 1924, 228.
708 Протокол Шабачког магистрата, стр. 82.
709 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 53; Глас. САН књ. 153, стр. 129, 136; *А. Пурковић,* Пожаревац (1934), 13—14; Гласник Др. срп. слов. III (1851), IV, 200, 203—220; *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 1058; *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 52.
710 Гласник Др. срп. слов. III, 171; упор. ГНЧ XIII, 134.
711 *Мих. Ј. Миладиновић,* Пожаревачка Морава. — Насеља књ. XXV, 150—151, 160.
712 Упор. нав. рад, 173.
713 Нав. рад, 169.
714 ГНЧ XIII, 135; Гласник Др. срп. слов. IV, 20, 205; *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 1058; *М. А. Пурковић,* нав. рад, 15.

Почетком првог устанка, према народној традицији, број турских кућа износио је око 500, а број српских кућа није био сталан, већ се мењао према историјским збивањима. Куће су биле од „простог материјала“, те су се лако правиле и рушиле.[715] Када су Срби заузели Пожаревац у 1804. год., задобили су обилат плен: 50 кеса у новцу, већи број арапских коња, скупоценог оружја и 10.000 оваца.[716] По предаји Пожаревца, Турци су протерани из града, а иза тога стали су се ту настањивати Срби, Цинцари, Власи и Грци,[717] из ближих и даљих предела Балканског полуострва. У ослобођеном Пожаревцу постављена је царинарница, те обновљена школа и установљена пошта са мезулханом, болница и магистрат. Једном речи, по ослобођењу од Турака, пожаревац се нагло подиже. Он је у многоме изгубио турско варошко обележје, које је имао према великом броју турских кућа крајем 18. и почетком 19. столећа. У 1813. години Пожаревац је веома пострадао. Турци су запалили варош, те је сасвим изгорела. Српско становништво је емигрирало, већином за Банат, одакле се наскоро опет вратило и подигло нове куће. Напокон, кад су 1813. год. Турци поново заузели Пожаревац, утврдили су га „боље него икад дотле“. На концу, после 1813. и 1815. год. доселило се у Пожаревац из околине Зајечара око 50 кућа, које су се населиле у Бугарској махали. Поред тога, дошли су у 1813. год. извесни родови из Неготинске крајине, који су се одали трговини. Кад је 1826. год. Ј. Вујић посетио Пожаревац, бележи да варош има око 250 кућа као и да ту има приличан број занатских и трговачких радњи.[718]

Пожега, варош. У току првог српског устанка, Пожега је имала веома значајну улогу у политичком и војничком животу устаничке Србије, јер се у њој налазило средиште простране пожешке нахије.[719] У години 1784. Пожега се назива градом. Тада је бројала 10 српских и 60 турских кућа, а уз то имала је 1 џамију. Све су куће биле брвнаре и чатмаре.[720] Према томе, излази да је у то време у Пожеги било око 65 Срба и око 390 Турака. У години 1790. Пожега се бележи као варошица и тада је имала око 200 турских кућа.[721] У току борби за време првог устанка, када су Срби заузели варош, помињу се у Пожеги камене варошке куће, те џамија и бројни ханови.[722] У 1812. год. Пожега је имала 36 српских домова.[723] У време првог устанка ово насеље је имало школу, а од 1811. год. и мезулхану.

---

715 *Мих. Ј. Миладиновић,* нав. рад, 150.

716 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1828, 189; Споменик САН књ. XIV, 31; Мемоари проте Матеје, 93; *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 1059; *М. А. Пурковић,* на нав. месту; *Л. Ранке,* нав. дело, 81; *А. Ивић,* Списи бечких архива I, 162.

717 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47; *исти:* Први и други српски устанак, 80.

718 *М. Пурковић*: нав. рад, 16 и даље.

719 *В. Дт. Караџић,* Даница за 1827, 47.

720 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 120, 142—143.

721 *М. Вукићевић,* Карађорђе I, 77.

722 На нав. месту.

723 *М. Ђ. Милићевић,* Општине у Србији. ГНЧ II, 233.

Прахово, варошица. У току првог устанка, варошица Прахово је дуго била у турским рукама, јер су се Турци ту били особито утврдили.[724] Тек 15. маја 1808. год. заузели су Срби Прахово.[725] У доба првог устанка у овој варошици је био развијен варошки начин живота, са варошком економијом, где је био известан број трговачких и занатских радња.

Ражањ, варошица. Пред први устанка, Ражањ је био значајно варошко насеље, у коме је било седиште ражањске нахије. У 1783. год., у Ражњу је било око 80—90 „дрвених кућа" (куће брвнаре).[726] Ражањ је имао око 585 становника. У току првог устанка, ражањска нахија је укинута, а њена је територија присједињена параћинској нахији, те је Ражањ постао седиште ражањеске кнежине. За време првог устанка, у Ражњу је постојала школа, а у 1811. год. установљена је и пошта.[727] Како су српски устаници још у почетку првог устанка заузели Ражањ, из насеља су истерали Турке и ту се је настанило српско становништво. Ражањ је у току првог устанка имао углавном варошку економију, са развијеним занатима и трговином.[728]

Рам, паланка. Још у средњовековно доба ова је насеобина позната са своје градске тврђаве.[729] За време првог устанка, у Раму је био варошки начин живота са варошком економијом.[730] Из насеља су протерани Турци, па су се ти настанили Срби.

Рудник, варошица. Рудник је био од давнина значајно варошко насеље рударских радника.[731] Уз варошицу Рудник, имали су Турци пре првог устанка под Великим и Малим штурцем, камену тврђаву.[732] Тврђава је била утврђена рововима и оградом од палисада. Око рова и око кућа био је турски град с кућама, у којима су живели Турци старинци, међу којима је била и по која српска кућа.[733] Близина качерских мајдана или рудника, учинили су те је ово насеље имало живу трговачку економију.

У 1783. год. Рудник се бележи као варошица са 100 турских и 18 српских кућа. Уз то биле су ту 2 пекаре.[734] У другом једном помену из 1784. год. каже се да Рудник има 130 турских, 10 српских и 10 циганских кућа.[735] Из тога излази да је број становника у Руднику износио око 845 Турака, и око 65 Срба и толико исто Цигана. У доба првог устанка, наводи се у Руднику и турска „мехћема". Српски уста-

---

[724] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, стр. 174; *исти:* Српски рјечник, код Крајина.

[725] Државни архив СРС. Мин. просвете 1841, Причања Радосава Симића тобџије.

[726] Глас САН књ. CLIII, стр. 137.

[727] Упор. *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 809.

[728] Упор. *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47.

[729] *А. Дероко,* нав. дело, 134—135.

[730] Упор. *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 48.

[731] Упор. *А. Дероко,* нав. дело, 144.

[732] *Ј. Мишковић,* Опис округа рудничког, стр. 42.

[733] На нав. месту; ГНЧ XIII, 110.

[734] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 77.

[735] Глас САН, књ. CLIII, стр. 130.

ници су још 1804. год. заузели Рудник, и тада су запалили само Сали -агин конак („Руднички бик"), а куће осталих Турака нису дирали. Од тога времена економски и трговачки развој Рудника као варошког насеља знатно је опао, јер је индустријски живот био развијен у суседним мајданима. Тадја је донета одлука да Турци „слободно у својим дућанима продају народу шта ко хоће да купи".[736] у слободарској устаничкој борби, ово је прва српска варошка насеобина, коју су устаници ослободили испод турског ропства, па се иза тога ређају ослобађања осталих варошких насеља, изузев града Сокола, који је уосталом имао природни положај и епизодни значај у политичком, војничком и економском животу устаничке Србије. Том приликом су сви Турци страног порекла, побегли из Рудника, а ту су само остале њихове породице и старинци „ерлије" Турци.[737] Када је пропала Србија 1813. год., Рудник је посела једна турска ордија, која га је држала све до 1815. год., када је наново скоро опустео.[738]

Сврљиг или Дервен, варошица. У време туске управе пре првог устанка насеље је било познато под именом Исперлик — Исферлик. Од 1806. год. познато је под именом Сврљиг и Дервен.[739] За време првог устанка у Сврљигу је постојала школа и мезулхана. Сврљиг је имоа развијен варошки живот са бројним дућанима (занатске и трговачке радње). У територијалном погледу, Сврљиг се делио на две махале: Варош и Палилула, које су касније постале самостална сеоска насеља.[740]

Смедерево, самостално градско насеље и седиште смедеревске нахије, значајна средњевековна тврђава на Цариградском друму покрај Дунава. Смедерево је од старине многољудна насеобина. Према једној забелешсци из 1783. год., Смедерево је „лоша варошица", с дрвеним кућама и испроваљиваним улицама.[741] У години 1784, према једним вестима, Смедерево је имало 140 турских и 60 српских кућа, 4 пекаре, 2

---

[736] Гласник Др. срп. слов. IV, 141; *Ст. Новаковић,* Устанак на дахије, 111—112; ГНЧ XIII,111, 114; *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанка, 66; *А. Ивић,* Списи бечких архива I, 38—39; *Л. А. Баталака,* нав. дело, I, 88. Према писању М. Ђ. Милићевића, Рудник је још 1804. год. остао без становника, те је тако „самотовао" све до 1913. год. Кнежевина Србија, 312—313, 348. По писању *Г. Грђића,* Рудник је населио Карађорђе с кршевитих крајева старе Рашке и са „исоравни око Сјенице, а из Аустрије су долазили махом занатлије, трговци и чиновници" — *Г. Грђић,* Развој привреде Србије и Војводине од ослобођења од Турака. Привредне снаге НР Србије, Београд 1953, 4; упор. и *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, Београд, 1924, 279, 300; *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 41, 47; Качар. — Насеља књ. III, 789; *С. М. Сарајлија,* Сербијанка I, 91; *Г. Ковачевић* Песме. Будим, 1804, 29; *Ст. Новаковић,* Устанак на дахије 1804. Београд, 1904, 113; *Ј. Ђурић,* Повесница Карађорђевиг времена. Гласник Др. срп. слов. IV, 141; *Гр. Јакшић,* Европа и васкрс Србије. Београд, 1927, 22; *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 17, 66.

[737] Споменик САН књ. XIV, 26.

[738] *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 312—313, 348.

[739] *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 414.

[740] Упор. *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47; *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, Београд, 1924, 47.

[741] Глас САН књ. CLIII, стр. 136; за старију историјску прошлост cfr. *О. Зиројеви,* нав. рад, стр. 121—127

џамије и 1 цркву. Варошке куће су имале по 2 до 3 одељења.[742] Према томе број становника је био следећи: Срба око 390 и Турака 910 душа. По другим забелешкама из исте године, Смедерево је имало 15 турских кућа у граду, а 80 турских и 40 српских кућа у Смедеревској вароши.[743] У години 1799, помиње се у Смедереву „Циганска мала".[744] Када су српски устаници заузели Смедерево половином 1804. год., протерали су Турке из градског насеља, оставивши у Доњем граду само неколико најсиромашнијих, међу којима известан број рибара, да и даље живе у својим кућама.[745] Из историјских извора је познато, да је у Смедереву 1805. год. обитовало сто турских житеља, који су са женама и децом напустили град.[746] Иза тога у Смедереву је смештен у једној „прилично лепој кући" Синод или Сенат, који је дотада био у Боговађи. Том приликом су Срби задобили у смедеревском граду магацине са житом и другом храном. У то време било је у смедервском граду: дућана, магаза, кућа за „квартире" те један хамам и тулбе као и један понтоски мост. Уз смедеревски град помиње се у то доба и Лауданов шанац. У години 1806. помиње се конак Младена Миловановића.

Још у почетку првог устанка Стеван Живковић је по заповести Совјета и Карађорђа оправљао смедеревску тврђаву, која је, по једном суврменом опису: „на три угла неједнаких страна са 21 кулом: 5 од Дунава, 4 од Језаве, и 12 одовод од земље".

Смедерево је још у доба првог устанка, између осталога било чувено са особитог квалитета белога грожђа, које је успевало у смедеревским виноградима.

Кад су 1807. год. српски устаници заузели Ужице у Смедереву је поводом тога држато благодарење. С тврђаве смедеревске грмели су српски топови, народ се целога дана веселио, а град је увече био осветљен. Напокон, у 1826. год. бележи Ј. Вујић да Смедерево може имати око 300 домова, међу којима је „по највише занатских и трговачких дућана". У доба првог устанка у Смедереву је постојала и школа, српска црква и пошта.

Соко, варош, односно градска тврђава. — Град Соко налазио се у присоју Рожња, над реком Грачаницом, и био је, како по утврђењу, тако и по недоступности веома утврђено место. Године 1784. Соко је имао 150 турских кућа, 4 џамије од тврдог материјала и 2 ка-

---

[742] Споменик САН књ. LXXXII (1926), 90—91.

[743] Глас САН књ. CLIII, 126.

[744] *В. Ст. Караџић,* Грађа I, 243.

[745] Мемоари проте Матеје, 231; *A. Ivić,* Dokumenta o ustanku Srba pod Karadjordjem Petrovićem. Zagreb, 1920, 426—427, 452; *В. Ст. Караџић,* Први и други устанак, 298; *Г. Ковачевић,* Песме. Будим 1804, 42—43; *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, 67; *исти:* Устанак на дахије, 173; *А. Ивић,* Списи бечких архива II, 179, 192; *В. Ст. Караџић,* Грађа I, 24.

[746] *А. Ивић:* Списи бечких архива о првом српском устанку II (1805). Београд, 1936, № 158, стр. 192.

фане.[747] Према томе, у Соколу је живело само турско становништво које је бројало око 975 душа. У 1806. год. наводи се исти тај број становника за ово насеље.[748]

Из оно нешто мало суврeмених помена сазнајемо да је град Соко био у доба првог устанка „више самотвор него сазидан", те и да га готово „ништа осим глади не може узети".[749] За све време првог устанка (1804—1813. год.), Турци су држали град Соко, али су Срби били господари у соколској нахији, а град су често опседали али без успеха.[750] Напокон, забележено је у историјским документима из времена првог устанка да се једна махала у граду Соколу звала Чуч, а друга пак Лаах. Обе ове махале попалили су српски устаници за време првог устанка.[751]

Текија, паланка. Године 1783. помиње се турски хан Текија.[752] За време првог устанка (1807—1810) ту се већ било образовало знатно варошко насеље.[753] У наведено доба Текија је имала следеће крајеве: Чаршију, Цараниј у, Циганију и Црквено брдо. Уз то, ту је и место где је погинуо прослављени јунак Коча (где је сада споменик).[754]

Топола, варошица. Варошица Топола, имала је у време првог устанка велики значај у ослободилачкој борби нашега народа. Као завичајно место Карађорђево, често је служило за састанке устаничких вођа, на којима су решавана крупна државничка питања. Топола је имала једну трговачку магазу те индустрију ратног материјала, јер су у Карађорђевим конацима, од олова из српских рудника, нарочито оног са Авале, ливена пушчана зрна и друге ратничке потребе.[755] Топола је имала у доба првог устанка кулу (Карађорђево утврђење), Карађорђев конак, цркву, школу и болницу за пријем и лечење рањеника. Изгледа да је 1812. год. у Тополи постојала и тамница за осуђенике, који су били осуђени на мање временске казне тамнице или затвора.[756] Чувано Карађорђево утврђење подигнуто у Тополи 1813. год. приликом пропасти Српске Државе исте године, сасвим је уништено.[757]

---

[747] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 116, 142—143.

[748] *А. Ивић,* Списи бечких архива III, 538.

[749] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 15.

[750] *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 46; *исти:* Први и други српски устанак, 15; *исти:* Вукова оцена Вајгатенова описа Србије. Из историје првог српског устанка, 66; *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, 96; *М. Гавриловић,* Исписи из париских архива, 116; Државни архив СРС Мин. просвете 1841. год. Причања Ранка Мијатовића из села Гвозда.

[751] Државни архив СРС Мин. просвете 1841. Ф II Р 47. Причања Милутина Урошевића.

[752] Глас САН књ. CLIII, 25.

[753] Упор. *Мих. Гавриловић,* Исписи из париских архива, I, 542, 606.

[754] *К. Јовановић,* Неготинска Крајина и Кључ. — Насеља књ. XXIX, Београд, 1940, 296; упор. *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, стр. 48.

[755] *М. Вукићевић,* Из војних установа Карађорђева времена. ГНЧ књ. XXXI (1912), 191; *Л. А. Баталака,* нав. дело, II, 837.

[756] Упор. Карађорђе у говору и твору, стр. 106—107; *М. Коларић,* Грађевине и грађевинари Србије од 1790. до 1839. године. — Зборник Музеја првог српског устанка. Београд, 1959, књ. I, стр. 9.

[757] *М. Коларић,* нав. рад, стр. 9—10.

Трстеник, варошица. У години 1784. варошица Трстеник имала је 17 српских и 43 турске куће, 2 хана, 1 џамију, 2 кафане и 2 дућана.[758] Број становника био је следећи: Срба око 110 и Турака око 293 житеља. У доба првог устанка, турско становништво је протерано из Трстеника, и ту су обитовали само Срби. Од значајнијих установа у варошици је постојала школа.

Ћуприја, варош. Ћуприја је била још у турско средњовековно феудално доба средиште ћупријске нахије. Уочи првог устанка, и то 1784. год., Ћуприја је имала 90 турских и 20 српских кућа, 2 џамије, 4 кафане, 7 ханова и 7 трговачких радњи.[759] Према томе, број турских становника био је око 630, а број Срба износио је око 130 житеља. У току првог усрпског устанка, Ћуприја је била значајно варошко насеље, са изразито варошком економијом.[760] У години 1826, према казивању Ј. Вујића, у Ћуприји је било око 230 домова, и то више турских и арбанаских, него ли српских. На крају вароши налазио се мали град опкољен палисадом, у коме су обитовали Турци и Арбанаси. Ту је постојала школа и неколико механа. У доба првог устанка у вароши је постојала и пошта.[761]

Уб, варошица. Пред крај 18. столећа, Уб се помиње као варошица. Године 1784. Уб је имао 5 срспих и 75 турских кућа, 1 џамију и 1 хан.[762] Према томе, варошица је имала следећи број становника: Срба око 33 и Турака око 630 житеља. У 1800. год. било је на Убу Македонаца, као што је био на пример Цинцар Јанко Поповић, родом из Белице у Охридском дримколу, који је на Убу трговину водио.[763] У једном историјском извору с конца 18. столећа, Уб се наводи под именом као тврђава, која је имала 6 српских и 48 турских кућа, лепо грађених, махом двоћеличних, и 1 џамију.[764] У години 1826, када је Уб посетио Ј. Вујић, у варошици је било око 70 српских домова, који су се бавили махом трговином „дућанције", а уз то била је ту и 1 црква.

Ужице (Титово Ужице), самостално градско насеље, седиште ужичке нахије. Ужице је, као седиште ужичке нахије и самостално градско насеље, после Београда било највеће и најмногољудније насеље у београдском пашалуку.[765] Оно је било и једно од најутврђени-

---

[758] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 74.

[759] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 39, 57, 61, 102.

[760] Упор. *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47.

[761] *Ј. Вујић,* Путешествије I, 124.

[762] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 130.

[763] Прилози за историју првог српског устанка, Београд 1954, 90; упор. *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 48.

[764] Споменик LXXXII, 84.

[765] Годишњица НЧ XIII, 254.

јих места, а имало је огроман стратегијски значај.[766] У једном историјском спомену из 1784. год. наводи се да Ужице има 2.900 турских и 100 српских кућа, те 17 џамија, 7 кафана и 6 ханова (караван сери ја).[767] Бива, у то доба број становника је био следећи: око 17.436 Турака и око 650 Срба. Године 1843, причали су стари Турци у Ужицу енглеском путнику А. Петону, да је при крају 18 столећа због својег географског положаја на граници између Србије и Босне, Ужице имало велику трговину, а да је бројало 12.000 кућа и око 60.000 становника.[768] Прота Матеја Ненадовић каже да је чуо да је Ужице до 1805. год. имало на 5.000 турских кућа, као и да су га. 20. јула при освајању Срби запалили, те да је готово цело изгорело.[769] У животопису М. Евгеновића из 1805. год. каже се да је Ужице имало преко 3.000 кућа.[770] Из свега наведеног излази да је Ужице пред први устанак било велико и напредно варошко насеље.[771] Напокон, Грамберг у свом познатом мемоару од 26. јуна 1808. год. вели да Ужице има око 12.000 становника.[772] у 1805. год. Ужице је било утврђено метеризима и заседама, начињеним од земље и камена.[773] Српски устаници су заузели Ужице 2. августа 1805. год.[774] и том приликом задобили од Турака богат плен 60 кеса (60.000 гроша), 20 атова и 40 парипа.[775] Том приликом Срби су објавели у Ужицама, да је становништву слободно долазити у варош на пазар, и да за њихову безбедност јемче српске и турске старешине.[776] Међу турском одбраном, било је на Забучју посебно циганско одељење, које је имало свој „метериз“ (шанац), а бројало је 200 до 300 циганских бораца.[777] Том приликом је из ужич-

[766] Упор. *Д. Страњаковић,* Алекса Поповић. — Гласник Срп. прав. цркве, Београд 1954, 158. У једној сувременој народно песми о Ужицама се пева следеће:

О Ужице, мали Цариграде!
Док бијаше, добро ти бијаше!
Кроза те се проћи не могаше
Од ћошака и од ћепенака,
Од дућана и од безрђана,
Од момака и од ђевојака,
Од зумбила и од каранфила . . .

В. Ст. Караџић, Српске народне пјесме књ. I, бр. 672, стр. 509.

[767] Споменик САН књ. LXXXII (1936), 104—105, 132, 242—243.

[768] *A. A. Paton,* Servia. London 1845, 168.

[769] Мемоари проте Матеје, 181, 217, 220; упор. ГНЧ XIII, 169, *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 276; *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 17.

[770] Животопис Мак. Евгеновића, 6.

[771] *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша. Београд 1924, 278.

[772] *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 613—614.

[773] *М. Вукићевић,* нав. дело, 272.

[774] *М. Ђ. Милићевић,* нав. дело, 595—596; *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске, 80; *Д. Страњаковић,* нав. рад, 158; *В. Ст. Караџић,* Из историје првог српског устанка, 73.

[775] Упор. *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 115; *Л. Ранке,* нав. дело, 91.

[776] *Д. Страњаковић,* на нав. месту, Мемоари проте Матеје, 220.

[777] *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 276.

ког затвора ослобођено 60 Срба варошана и сељака из околних села, које су Турци држали у затвору, због њихове слободољубивости и непокорности Турцима.[778] У једној забелешци се каже, да су 1807. год., док је Ужице било у српској опсади, многи ужички Турци помирали од глади. Брашно је било у Ужицу за то време: 12 гроша ока, мед 20 гроша ока. Коњско месо 2 гроша ока а со 5 гроша ока.[779] Страна сувремена штампа писала је да су том приликом Турци поклали велики број Срба у Ужицу, али да су им Срби вратили мило за драго, побивши такође преко 300 Турака.[780]

Уз Ужице, налазио се и „доста тврд старински град, но због брда око њега слабо се може држати".[781]

Напокон, ваља нам поменути, да је за време првог устанка у Ужицама било седиште епископа ужичког. Оно је, за све време првог устанка, уколико је вођена трговина са Босном, било главна спојна тачка србијанске трговине са босанском.[782] У Ужицама је постојала школа и пошта (мезулхана).

Године 1813. Турци су поново заузели Ужице без боја, јер су га Срби својевољно напустили. Од 1805. до 1813. год. У Ужицама су цветали бројни занати, где се нарочито истичу: зидарски, табачки и туфегцијски занат.[783]

У години 1826. бележи Ј. Вујић да Ужице има око 1.200 турских и 80 српских домова, што укупно чини 1.280, те 20 џамија и око 200 дућана. Ужице је тада било опкољено једним зидом. У ужичком граду пак, било је тада само 3—4 куће, које су служиле као магацини. Поред града била су 2 предграђа с кулама.[784] На концу, 1829. год., Ужице је било, после Београда, највеће и најмногољудније насеље у Србији, пошто је било „једна од главних спојних тачака српске трговине са босанском".[785]

Хасан Пашина Паланка, паланка, (Смедеревска Паланка). Ово се варошко насеље развило као друмско насеље, на Цариградском друму. Још у години 1737. Паланка је имала 54 куће.[786] Пред први устанак, била је ограђена тврдом палисадом и имала је пријатан изглед.[787]

---

[778] На нав. месту; Мемоари проте Матеје, 216—217.

[779] Гласник СУД, кн. XXV, 80; *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 613, напр. 3.

[780] *М. Деспот,* Страна сувремена штампа 538.

[781] *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 46; *исти:* Први и други српски устак, 15. О средњовековном граду види *А. Дероко.* Средњовековни градови у Србији, Црној Гори и Македонији, 151—152.

[782] *Ј. Цвијић,* Антропогеографски проблеми. Насеља књ. I, стр. LIX, нап. 1; *М. Ђ. Милићетић,* Општине у Србији. ГНЧ II, 233—234.

[783] Упор. *В. Карић,* Србија, 695; *Т. П. Вукановић,* Производне снаге Србије у добра првог устанка 1804—1813. год., стр. 24, 28, 31.

[784] *Ј. Вујић,* Путешествије по Сербији СКЗ бр. 72, Београд, 1902, 20.

[785] *О. Д. Пирх,* нав. дело, 10, 153; *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, Београд 1924, 289.

[786] *Д. Поповић,* Србија и Београд, стр. 73; за старију историјску прошлост упор. *О. Зиројевић,* нав. рад, стр. 150—152.

[787] *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 162, ГНЧ XVII (1897), 151.

Т. III. Вајат Љубе Ненадовића, познатог српског књижевника из с. Бранковине у ваљевској нахији. (Фото с краја XIX столећа; из архиве Етнографског музеја у Београду)

Т. IV. Староврeмска кућа с отвореним огњиштем на средини куће у с. Брзећу код Бруса. (Фото Етнографског музеја у Београду)

Т. V. Кућа брвнара у с. Лучицама на домаку Пријепоља. Крајем XIX столећа пресељена са старог места на ново лоцирано. (Фотографија Етнографског музеја у Београду из 1955. год.)

Т. VI. Кућа кривача у с. Блажеву. (Фото Етнографског музеја у Београду из 1920. год.)

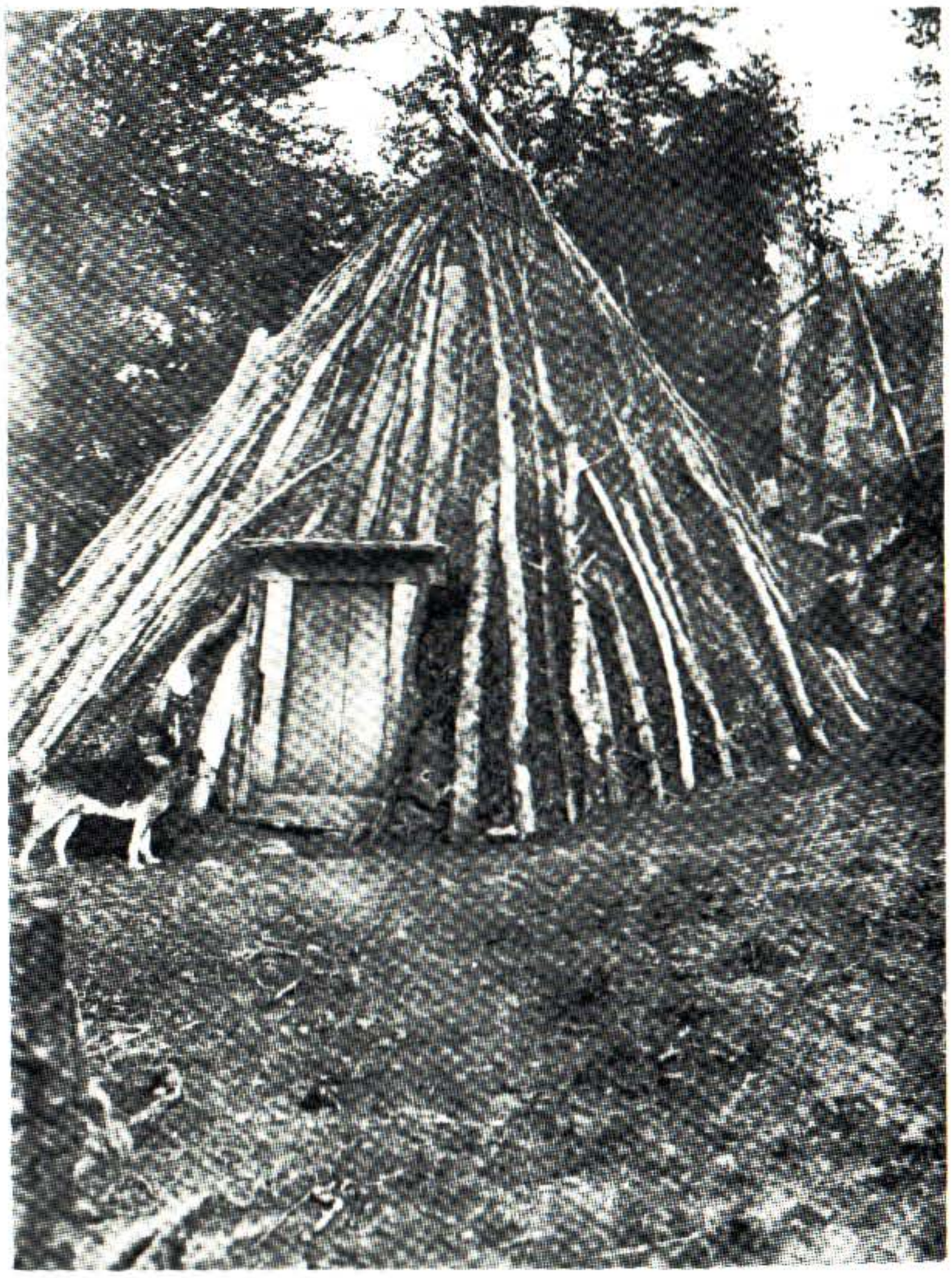

Т. VII. Зимски савердак за пастире (чобане). Сјенокоси на Бјелашници. (Фото Етнографског музеја у Београду из 1934. год.)

Т. VIII. Старинска пушница за сушење меса, из с. Латвице на домаку Ариља. (Фото Етнографског музеја у Београду из 1955. год.)

Т. IX. Кокошар и свињац, из с. Стањинаца, на домаку Књажевца. (Фото Етнографског музеја у Београду из 1955. год.)

Т. X. Голубарник из с. Жаркова, на домаку Београда (сада саставни део Београда). (Фото Етнографског музеја у Београду из 1949. год.)

По једној забелешци из 1783. год. варош је имала преко 120 дрвних кућа и калдрмисану главну улицу.[788] У години 1784. Паланка је имала 25 српских и 64 турске куће, те 3 трговачке радње, 1 караван серај, 5 кафана и једну џамију брвнару.[789] Паланка је имала следећи број становника: 416 Турака и око 163 српског живља. Кад су у почетку првог устанка Срби заузели Паланку, истерали су турско становништво и стали насељавати у насељу српско становништво. Тако је ово варошко насеље добило српско национално обележје, али углавном са земљорадничким становништвом. Пошто се Паланка налазила на важонм прометном месту, на Цариградском друму, ту је постојала и мезулхана. Од варошких турских кућа, истиче се нарочито кућа Фазли-башина.[790]

Чачак, варош. Године 1784. Чачак се наводи као варошица, са 18 српских и 35 турских кућа, брвнара и од чатме начињених. Уз то, варошица је имала цркву, џамију и 2 трговачке радње[791] На основу тога можемо рећи да је у Чачку у наведено доба био следећи број становника: око 117 Срба и око 208 Турака. У доба првог устанка, турско становништво је протерано из Чачка, па су се ту настанили Срби из околних и даљих јужнословенских предела[792] За време првог устанка у Чачку је постојала школа и пошта. У 1826. год. наводи Ј. Вујић да Чачак има око 120 домова, где је највише било трговачких и занатских радња, а уз то ту је постојала 1 црква, и једна школа са 30 ђака. Замашнији територијални развој Чачака пада тек иза Другог српског устанка од 1815 год.[793]

Шабац, самостално градско насеље. Шабац је био у доба првог устанка (1804—1813. год.) један од најзначајних градова у Србији. Имао је самосталну градску управу са асовином и био је седиште шабачке нахије. Из историјских извора сазнајемо да су још 1788. год. спаљена оба предграђа града Шапца.[794] Том приликом су Турци истерани из Шапца и одселили су се за Зворник. Иза тога, по наредби аустријског цара Јосифа, шабачки град је оправљен и утврђен.[795] У 1800. год., сејмени Мустафа-паше запалили су куле у шабачком граду и тврђави.[796] Концем 18. столећа у шабачком предграђу Бајеру или Бајиру било је 18 турских и 12 српских кућа, где су биле и 2 џамије брвнаре.[797] Около града био је велики шанац с палисадама.[798] Још године 1804. Срби су опсели Шабац, а Јаков Ненадовић је наредио

---

788 Глас САН књ. CLIII, стр. 138.

789 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 61.

790 *М. Вукићевић,* Карађорђе I, 29—31; *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 48.

791 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 75, 122, 142—143.

792 О Чачку тога времена упор. *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 676; *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 47; Даница за 1826, 35; *исти:* Први и други српски устанак, 17.

793 *Ј. Вујић,* Путешествије I, 196, 121 нап. 2

794 *М. Ђ. Милићевић,* Кнежевина Србија, 492.

795 На нав. месту.

796 *М. Вукићевић,* Карађорђе I, 201.

797 Споменик САН књ. LXXXII (1936), 127, 142—143.

798 *В. Ст. Караџић,* Даница за 1827, 45—46, *исти:* Први и други српски устанак, 15.

да се запали варош шабачка, те су тако Турци сатерани у шабачки град.[799] Том приликом су Срби заузели српску махалу звану Баир.[800] Још у почетку првог устанка, Срби су у Шапцу имали развијену ратну индустрију. Наиме, у Шапцу су ливени „куршуми“ и „фишеци“.[801]

У међувремену од 1804. до 1813. год. у Шапцу је био и известан број Цинцара, који су се ту доселили још 1780. год. Поред Цинцара, било је и Македонаца. Наиме, помињу се следећи родови цинцарски: Георгидес, Димитријадес, Јота, Наслас, Фотић, Џанга, а од Македонаца „Рекалије“.[802]

У 1804. год., помиње се у Шапцу српска варош, звана „Варошиште“, коју су Турци запалили, те је преко 130 српских кућа изгорело. Том приликом су Турци поубијали све Србе који су се ту задесили. Ради освете, Срби нападну Турску варош, где је у то време било око 300 турских житеља, запале је, а Турке из вароши сатерају у гар, док су оне које су заробили све посекли.[803]

У 1807. год. помиње се у Шапцу православна црква.[804] Посигурно се може рећи да су шабачки Турци у доба првог устанак, били „по већој части Бошњаци“. То су били поисламљени Срби, међу којима је ретко који знао говорити турски.[805] Турци домороци Шапчани, имали су у 1807. год. свог градског заповедника (диздара) и кадију.[806] У години 1808. помињу се 8 шабачких механџија.[807] Зна се да је те године у Шапцу био механџија један иришки житељ, који је обитовао у „Новој вароши“ шабачкој, где је био отворио механу код једног Призренца.[808] Поред механџија било је у граду и разних трговаца. Тако, помињу се: П. Богатинац, П. Ћова, Н. Папазоглу и др.[809] Познато

---

[799] *В. Ст. Караџић,* Први и други српски устанак, 73; *Л. А. Баталака,* нав. дело, I, 107—108.

[800] *Л. А. Баталака,* нав. дело, 83. У једној народној песми пева се о Шапцу из времена дахија:

Шабац граде, мој велики јаде!
Кроза те се проћи немогаше
Од Мус-аге и од Алил-аге,
Од сребрених ножа и пушака,
И од њина велика јордама.

В. Ст. Караџић, Српске народне пјесме књ. I, бр. 674, стр. 510.

[801] *Л. А. Баталака,* нав. дело, 109; *М. Вукићевић,* Из војних установа Карађорђева доба. ГНЧ XXXI, 181.

[802] *Д. Поповић,* О Цинцарима, стр. 350—475.

[803] Летопис Матице српске V, (1826), 28—29; *М. Вукићевић,* Карађорђе II, 49; *А. Ивић:* Списи бечких архива о првом српским устанку II (1805). Београд, 1936, 172. стр. 215.

[804] *М. Вукићевић,* нав. дело, 448.

[805] *Ђ. Магарашевић,* Путовање по Србији у 1827 год., 14—15; *Тих. Р. Ђорђевић,* Из Србије кнеза Милоша, Београд 1924, 133.

[806] Голубица V, 287—292; *Ст. Новаковић,* Васкрс државе српске 87—88, напр. 2; *А. Ивић,* Списи бечких архива IV, 166—191.

[807] Протокол шабачког магистрата, 88, 132, 150.

[808] Нав. дело, 47.

[809] Нав. дело, 119, 166, 189, 207, 211;*Т. П. Вукановић,* Производне снаге Србије у доба првог устанка, 50.

је да је у Шапцу 1808. год. постојала „кава“, наспрам цркве, која је продата за 350 гроша.[810] У Шапцу је у доба првог устанка било и сасвим добрих кућа, јер им се цена кретала око 300—400 гроша, те и да је било идеалне односно етажне својне на кућама, јер се у 1808. год. помињу такви случајеви.[811] Било је и ортачких кућа као и издавања соба у најам.[812] У 1809. год. шабачке куће су продаване и по 752 форинте, једна ортачка кућа у Шапцу изгледа да је била велелепна, јер се један ортачки удео у њој ценио на 2.000 а други на 4.000 гроша. Средње грађене куће цениле су се око 500—600 гроша.[813]

У години 1808. у Шапцу је била развијена ратна индустрија, која је овде успостављена чим су Срби освојили Шабац. У овој години су у Шапцу постојале тополивнице, где су више обављене оправке на топовима, него што су изнова ливени.[814]

Важно је помена, да су у време првог устанка куће у Шапцу биле нумерисане. Тако се у 1809. год. наводи кућа кнеза Петра Секулића да носи број 30. У години 1811. једна махала у Шапцу називала се именом Затрка.[815] У овој години у Шапцу су нарочито били на цени „дућани“. Тако два дућанасу продата за 1.200 гроша,[816] док се цена кућама кретала око 450—550 гроша.[817] Ови подаци говоре да је у доба првог устанка била веома развијена трговина у Шапцу. Напокон, у овој години су шабачке власти вршиле преглед механџиских судова за пиће, и том приликом одредиле цене пићу.[818] На концу, у шабачком граду, имали су Турци и „тамнице“, које су заклапане са великим старинским катанцима.[819] На шабачкој пијаци, која је била веома жива, у раздобљу од 1804. до 1813. год. продавани су овнови по 12 гроша, а свиње по 20—25 гроша од комада.[820]

У погледу градске чистоће, у Шапцу су још 1809. год. постојале извесне наредбе и одредбе. Наиме, шабачки магистрат је наредио: да се из куће ђубре има сваког дана износити у поље, да се куће чисто држе, а забрањује се на Саву ђубре изности, да се оџаци имају чисто држати, да сваки суд буде пун воде и да се тако у приправности држи по кућама, ако би се пожар догодио да би се имао чиме гасити.[821]

На крају помињемо, у Шапцу је за време првог устанка постојала школа, пошта, апотека, болница, неколико лекара и уопште био је развијен културни и јавни живот. Ту је било и седиште шабачке епископске столице. Занатска делатност је била веома развијена. Помињу

---

[810] Нав. дело, 27.
[811] Нав. дело, 7, 26, 105—106.
[812] Нав. дело, 35.
[813] Нав. дело, 152.
[814] *М. Вукићевић*, Из војних установа Карађорђева времена; ГНЧ књ. XXXI, 181; Мемоари проте Матеје (1867), 271—272.
[815] Протокол Шабачког магистрата, 211.
[816] Нав. дело, 193.
[817] Нав. дело, 180, 217.
[818] Нав. дело, 204.
[819] *С. Јанковић*, Једно бекство из шабачке тамнице у почетку устанка. Прилози за историју првог српског устанка (1954), 99.
[820] Протокол шабачког магистрата, 180—181.
[821] Нав. дело, Н. 467; упор. Полицијски гласник за 1905, стр. 77—78.

се ови занати: грнчарски, мутавџијски, калајџијски, ковачки, кујунџијски, налбатски, туфегџијски, коларски, самарџијски, абаџијски, мумџијски, терзијски, ћурчијски, чаругџијски, касапски, пекарски и шпедитерски.[822]

Одмах иза првог устанка у 1816. год., према наредби кнеза Милоша, извршено је утврђивање Шапца, у коју је сврху употребљено 20000 колаца,[823] за палисаду, те огромне количине јапије, на чему је радио знатан број робијаша и кулучара шабачке нахије.[824] Одмах иза првог устанка у Шапцу је подигнуо и свој чувени конак Ј. Обреновић, за који Ј. Вујић каже у свом „Путешествију“ да: „симетријом архитектуром и красотом превасходи све конаке и дворове по Србији“.[825] У 1826. год. у Шапцу је било око 170 турских домова и 1 џамија. „Између ови домова понајвише јесу трговачки и мајсторски дућани, обаче по сокаци све је нечисто, гадно и с ђубретом помешани смрад по турскоме обичају. Српски део вароши може имати до 425 домова.“ Напокон, град је имао школу са две класе. У првој класи било је 100 ученика а у другој 25 ученика. У граду је постала 1 апотека, 1 болница, са 1 собом за болеснике и 1 собом за лекара.[826] На основу тога можемо прећи да је Шабац био и иза првог устанка, многољудна варош. Свакако, било је у Шапцу у току првог устанка и Цигана, који су се бавили извесним занатима, а можда је било и Јевреја. Уз Шабац, постојала је и позната шабачка скела, која је играла видну улогу у промету и трговини између Србије и Срема.

---

[822] ГНЧ књ. IX, 216—217. Командант Шапца био је у то доба поп Лука Лазаревић, који је 1810. год. имао кочије, што је било реткост у устаничкој Србији; *Т. П. Вукановић,* Производне снаге Србије у доба првог устанка 1804—1813. год., стр. 19—33.

[823] Државни архив СРС, Шабачка нахија I, Г, бр. 175.

[824] Државни архив СРС I, Г, бр. 50—51.

[825] *Ј. Вујић,* Путешествије II. 96—97. О том конаку види *Б. Којић,* нав. дело, 62.

[826] *Ј. Вујић,* нав. дело, II, 89, 90, 91, 98.

ШАБАЧКА
ВАЉЕВСКА
ПОЖАРЕВАЧКА
ЧАЧАНСКА
ЧАЧАНСКА
ЧАЧАНС

ВРСТЕ И БРОЈ НАСЕЉА У СРБИЈИ 1804—1813. ГОД.

Након свега изнетог, у прилогу дајемо именик места Србије у доба првог устанка (1804—1813), с прегледом насеља према њиховим врстама. Уз то, наводе се и промене имена неких насеља устаничке Србије, до чета је дошло у касније доба иза првог српског устанка.

ВРСТЕ И БРОЈ НАСЕЉА У СРБИЈИ (1804—1813. ГОД.)

Нахија самостални град	Укупно насеља	Села	Засеоци	Рударско индуст. насеља	Самостални градови	Вароши	Варошице	Паланке	Касабе	Скеле	Манастир. насеља	Шанчеви
Сумар	2634	2415	64	4	6	8	11	23	12	4	13	79	5
бањска	71	67	—	—	—	—	2	—	—	—	—	1	1
Београд, град	7	—	—	—	1	6	—	—	—	—	—	—	—
београдска	85	83	—	—	—	—	—	1	—	—	1	—	—
Ваљево, град	7	4	—	—	1	2	—	—	—	—	—	—	—
ваљевска	217	190	13	1	—	—	—	1	2	1	1	8	—
грочанска	65	54	1	1	—	—	—	1	1	—	2	5	—
гургусовачка	63	58	1	—	—	—	1	2	—	—	—	1	—
јагодинска	155	146	3	—	—	—	1	—	1	—	—	4	—
јадранска	116	106	6	—	—	—	—	2	1	1	—	—	—
кладовска	30	25	—	—	—	—	—	2	1	—	—	2	—
крагујевачка	223	194	19	—	—	—	1	3	1	—	—	5	—
крушевачка	243	235	3	—	—	—	1	1	—	—	—	2	1
неготинска	46	42	1	—	—	—	1	1	—	—	—	1	—
новопазарска	138	133	3	—	—	—	—	—	—	—	—	2	—
параћинска	55	51	—	—	—	—	1	1	—	—	—	2	—
Пожаревац, град	3	1	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—
пожаревачка	192	179	3	—	—	—	—	1	1	—	2	6	—
пожешка	152	125	8	—	—	—	1	2	—	—	1	15	—
поречка	30	27	—	—	—	—	1	1	1	—	—	—	—
рудничка	117	110	—	1	—	—	—	2	—	—	—	4	—
сјеничка	80	79	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	—
Смедерево, град	2	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—
смедеревска	52	50	—	—	—	—	—	—	2	—	—	—	—
соколска	73	67	2	1	—	—	—	—	—	—	1	1	1
ћупријска	84	78	—	—	—	—	1	—	—	—	—	4	1
Ужице, град	5	4	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—
ужичка	132	126	—	—	—	—	—	—	—	—	—	6	—
црноречка	53	48	—	—	—	—	—	1	1	—	—	3	—
Шабац, град	3	1	—	—	1	—	—	—	—	—	1	—	—
шабачка	143	130	1	—	—	—	—	1	—	2	2	6	1

ИМЕНИК МЕСТА СРБИЈЕ У ДОБА ПРВОГ УСТАНКА (1804—1813. ГОД.)[827]

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
АБДУЛИЋИ	сјеничка	**БАБАЈИЋ**	ваљевска
Авалски Рудник, мајдан (види Бабе)	грочанска	Бабе (види Авалски Рудник), мајдан	грочанска
Адакале, градутврђење, варошица	кладовска	Бабина Лука	ваљевска
		Бабин Поток	новопазарска
		Бапско Поље	пожешка
Ада ниже Смрдана	јадранска	Бабушница	пожаревачка
		Багаше	новопазарска
Ада Циганлија, приграђе	Београд, град	Багрдан (град, утврђење), варошица	крагујевачка
Адрани	пожешка	Бадањ	новопазарска
Адровац	крагујевачка	Бадања	јадранска
Азања	смедеревска	Бадовинци	шабачка
Алексинац, варош	бањска	Бадњевац	крагујевачка
Али-агин Салаш	шабачка	Бае	рудничка
Алин Поток	ужичка	Баевац (Бајевац)	ваљевска
Алинци	гургусовачка	Бајина Башта, заселак	соколска
Алуга	јадранска	Бајчетина	јагодинска
Аљидово	пожаревачка	Балаенац	ћуприска
Амерић	грочанска	Балановци	гургусовачка
Амзић (Амзићи)	јадранска	Баленовић	ваљевска
Араповац (Араповци)	београдска	Балинци	гургусовачка
		Балосава	крагујевачка
Ариље, манастирско насеље	пожешка	Балуга	пожешка
Арнајево	београдска	Балуга	рудничка
Арнаут Поток	пожаревачка	Баљевац	београдска
Атеница	пожешка	Баљковац	крагујевачка
Ацибеговац	смедеревска	Баница (Бањица)	београдска
Ацине Ливаде, заселак	крагујевачка	Баница (Бањица)	пожешка
		Баново Поље	шабачка
		Бања (тј. Сокобања), варош	бањска

[827] Упор. *Т. П. Вукановић,* Управна подела устаничке територије (1804—1813), стр. 60—90 литература предмета тамо; *В. Ст. Караџић,* Даница, 1827, 1828. Издала „Просвета“ Београд: 1969, стр. 142—154; 354—362. Упор. *Р. Н. (Р. Новаковић),* „Настанак и карактер списа,“ стр. 788—795; *Ј. Гавриловић,* Рѣчник географьйско-статистичкый Србіе. Београд, 1846; Насеља и порекло становништва. СЕЗб. САНУ, Књ. Насеља: I—V, VII—X, XIII, XIX, XXV—XXVII, XXIX—XXXI, XXXVII.

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Бања	крагујевачка	Бегаљице	грочанска
Бања	новопазарска	Бегова Љешница (Бегова Лешница)	јадранска
Бањани	ваљевска	Бела Вода	јагодинска
Бањани	рудничка	Белајке	ћуприска
Бање	грочанска	Бела Река	гургусовачка
Бањевац	јадранска	Бела Река	шабачка
Бањица	пожешка	Беларска	црноречка
Барање	пожаревачка	Беласица	крушевачка
Бара Венеција, приграђе	Београд, град	Белинье	београдска
Барајево	београдска	Бели Поток	грочанска
Баре	јагодинска	Белица	јагодинска
Баре (Гружа)	крагујевачка	Белобаба	шабачка
Баре (Јасеница)	крајгујевачка	Бело Поље	Ваљево, град
Баре (Лепеница)	крагујевачка	Бело Поље	крагујевачка
Баре	новопазарска	Бело Поље	шабачка
Баре	пожаревачка	Белосавце	крагујевачка
Баре	смедеревска	Белотић (Белотич) Мачва	шабачка
Барзиловица	београдска	Белотић (Тамнава)	шабачка
Барич	београдска	Белошевац	ваљевска
Барич	поречка	Белошевац	крагујевачка
Барошевац	београдска		јагодинска
Басталь (Бастава)	јадранска	Белсика	београдска
Баталаге	ваљевска	Бељин (Белин)	шабачка
Батинац	ћуприска	Београд, град	Београд, град
Батовац	пожаревачка	Беомужевић	ваљевска
Батоте	крушевачка	Беочићи	јагодинска
Баточина, паланка	крагујевачка	Берање	пожаревачка
Батуње	крушевачка	Берисава	рудничка
Батуша	пожаревачка	Берковци	ваљевска
Бађевац	београдска	Берчиновци	гургусовачка
Бађевина	јадранска	Бершићи	рудничка
Баурић, градшанац	соколска	Бесаровина	соколска
Бачевица	крагујевачка	Бечань (Бечин, Бечан)	рудничка
Бачевица	новопазарска	Бечевица	крагујевачка
Бачевица	црноречка	Бзенице	крушевачка
Бачевица, паланка	ваљевска	Биволье	крушевачка
Бачина	јагодинска	Бигреница	ћуприска
Бачине, зас.	крагујевачка	Биједина Варош	сјеничка
Башин	смедеревска	Бијела Ријека	поречка
Башће	грочанска	Бијела Ријека	сјеничка
Башчалуци	јадранска		

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Бијела Црква	јадранска	Богданица	ужичка
Бијели камен	пожешка	Богдање	јагодинска
Бијељак	новопазарска	Боговађа, манастирско насеље	ваљевска
Бикиње	поречка	Богојевићи	ужичка
Бикотиньци	поречка	Богосавац (Богосавци)	шабачка
Биљановци	новопазарска	Богоштица	јадранска
Биновац	смедеревска	Бождаревац	београдска
Бијоски (Биоска)	ужичка	Божевац	пожаревачка
Бијоска, манастирско насеље	ужичка	Божуревац	јагодинска
Бискупље	пожаревачка	Божурња	крагујевачка
Бистрица	београдска	Бозољин	новопазарска
Бистрица	новопазарска	Боић	шабачка
Бистрица	пожаревачка	Бокор (Букор)	шабачка
Битинац	смедеревска	Болван	бањска
Битиновац	соколска	Болеч, паланка	грочанска
Бјелеуша	ужичка	Бољевац	крушевачка
Бјелић	ваљевска	Бољевац (Баљевац)	црноречка
Бјелиш	ужичка	Бољедруже (Бољедруг), заселак	пожаревачка
Бјелоперица	ужичка	Бољковац	рудничка
Бјелотићи	ужичка	Бор	црноречка
Бјелошић	јадранска	Борак	ваљевска
Благаја	крагујевачка	Борач	крагујевачка
Благовештење, манастирско насеље	рудничка	Борач, манастирско насеље	крагујевачка
Благовештење, трнавско, манастирско насеље	пожешка	Борина	соколска
Блажево	новопазарска	Борина Јадранска	јадранска
Блазнава	рудничка	Борина Рађевска	јадранска
Блендаја	бањска	Боровац	гургусовачка
Близнак	пожаревачка	Борово	новопазарска
Близоње	ваљевска	Босур	пожаревачка
Бљувановац	неготинска „Крајина“	Босута	рудничка
Бобова	ваљевска	Босут	ужичка
Бобова	ћуприска	Ботуња	крушевачка
Бобовик	шабачка	Ботуње	крагујевачка
Бобовиште	бањска	Ботурићи	крушевачка
Боботе	крушевачка	Боће	новопазарска
Богава	ћуприска	Бошњак (Бошнак, Бошњаци)	пожаревачка
Богаљинци	јагодинска	Бошњак	шабачка
Богатић	ваљевска		
Богатић	шабачка		

Назив насељеног места	Нахије	Назив насељеног места	Нахија
Бошњане, заселак	крагујевачка	Брезјаци (Брезјани)	јадранска
Бошњани	јагодинска	Брезје	ваљевска
Бошњани	параћинска	Брезна	рудничка
Бошњаци	крагујевачка	Брезна	пожешка
Бошњановић	ваљевска	Брезница	пожаревачка
Брадарица	пожаревачка	Брезова	новопазарска
Брадарица (Бердарица, Брдарице)	шабачка	Брезова	сјеничка
		Брезовац	крагујевачка
Брадарци	бањска	Брезовац, манастирско насеље	крагујевачка
Брдарци	пожаревачка	Брезовица	ваљевска
Брадачка, манастирско насеље	пожешка	Брезовица (Тамнава)	ваљевска
Брадић (Брадићи)	јадранска	Брезовица	крушевачка
Брајићи	јадранска	Брезовица	пожешка
Брајићи	рудничка	Брезовица, манастирско насеље	пожешка
Брајиновац	јагодинска	Брезовице	јадранска
Брајковац	београдска	Бреково	ужичка
Бројковићи	ужичка	Бресје	јагодинска
Бралина	параћинска	Бресје	пожаревачка
Браљина	крушевачка	Бресница	рудничка
Бранеговић	ваљевска	Бресница	шабачка
Бранешићи	рудничка	Брестовац	крагујевачка
Бранковина	ваљевска	Брешће	ћуприска
Бранчићи	београдска	Брзан	крагујевачка
Браовић	ваљевска	Брза Паланка (Брза), паланка	поречка
Брасина (Бразина)	јадранска	Брзеће	крушевачка
Братачић	ваљевска	Брзоводе (Брзоходе)	пожаревачка
Братинци	крушевачка	Брекова, манастирско насеље	ужичка
Братинци	пожаревачка	Бресје, заселак	пожаревачка
Братуљци	сјеничка	Бреснопоље	крушевачка
Брачин	параћинска	Брестовац	неготинска „Крајина“
Брашачић	јадранска		
Брашљево	сјеничка	Брлог	кладовска
Брашљево Мало	сјеничка	Брњац (Брнце)	јадранска
Бргуле	ваљевска	Брњица	крагујевачка
Брђане	крушевачка	Брњица	пожаревачка
Брђани	рудничка	Бродарица (Брадарица)	шабачка
Брђани	крушевачка		
Брежани	пожаревачка		

Назив насељеног места	Нахије
Брусник	неготинска
Брусник	сјеничка
Брусница, варошица	рудничка
Брус	крушевачка
Брштица(Брстица)	јадранска
Буар	Ужице, град
Бубушинци	пожаревачка
Будишић	јадранска
Будежеља	сјеничка
Буимир	бањска
Буимир	крушевачка
Бујачић	ваљевска
Бујковац	крагујевачка
Ууковац (Буковица)	ваљевска
Буковац	ћуприска
Буковик	крагујевачка
Буковица	пожешка
Буковица	соколска
Буково, манастирско насеље	неготинска
Буковска	пожаревачка
Буковачка	јагодинска
Буковча	неготинска
Букоровац	крајујевачка
Булиновци	гургусовачка
Буљани	параћинска
Буље	јадранска
Бунари	
Бумбарево Брдо, зас.	крагујевачка
Бурдеље (Бордељ)	кладовска
Бурјан	Пожаревац, град
Буровац	пожаревачка
Бурово	београдска
Бусари	ћуприска
Бусиловац	параћинска
Бусур	пожаревачка
Бутурићи	крушевачка
Буун	крушевачка
Бучак	смедеревска
Буци	крушевачка
Бучје	гургусовачка
Бучје	црноречка
Бушинци	руднички
Бушиње	јадранска
Бушково	сјеничка
Бресно Поље	крушевачка
Будиловина	крушевачка
Бучје	крушевачка

ВАБЉАК

Валевци	пожешка
Ваљакоње	гургусовачка
Ваљево, град	црноречка
Ваљуга (Вајуга)	Ваљево, град
Вакуп	кладовска
Вапа	бањска
Варварин	пожешка
Варна	јагодинска
Варош	шабачка
Васиљ	параћинска
Васиљевићи	црноречка
Везирова Скела, скела (види Прудови)	сјеничка
Везичево	шабачка
Велерјеч	пожаревачка
Велеш	рудничка
Велешница	соколска
Веливар	кладовска
Велика Брезница	црноречка
Велика Врбица	пожаревачка
Велика Врбница	кладовска
Велика Грабовница	крушевачка
Велика Дренова	крушевачка
Велика Иванча	јагодинска
Велика Јасикова	грочанска
Велика Крсна	неготинска
Велика Моштаница	смедеревска
Велика Плана	београдска
Велика Ријека	смедеревска
Велики Борак	соколска

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Велики Бошњак (Бошњак)	шабачка	Витановци	крушевачка
Велики Дреновац	крушевачка	Витанци	ћуприска
Велики Извор	црноречка	Витежево	ћуприска
Велики Поповићи	ћуприска	Битковац	крагујевачка
Велики Црнићи	пожаревачка	Витковац	крушевачка
Велики Шен	крагујевачка	Витково	крушевачка
Велики Шиљеговац	крушевачка	Витовница	пожаревачка
Велико Градиште, варошица	пожаревачка	Витовница, манастирско насеље	пожаревачка
Велико Лаоле	пожаревачка	Витошевац	параћинска
Велико Крчмаре, заселак	крагујевачка	Вича	пожешка
Велико Село	грочанска	Вишановци	новопазарска
Велико Село	јадранска	Вишевац	крагујевачка
Велико Село	пожаревачка	Вишесава	соколска
Велишевци	ваљевска	Вишњица	грочанска
Велуће, манастирско насеље	крушевачка	Вишњичка Скела, скела	грочанска
Велушићи	јагодинска	Владимирци (Владимирце)	шабачка
Вељa Глава	крушевачка	Влајковац	крушевачка
Венчани	београдска	Влајковци (Влајковац)	крушевачка
Вернане (Верноле)	шабачка	Влакча	крагујевачка
Верчани	рудничка	Влаово	бањска
Видевци	гургусовачка	Влаоле	пожаревачка
Видова	пожешка	Власеница	шабачка
Видровац	неготинска	Властељице (Власталица)	пожешка
Вилуша	пожешка	Влашка	грочанска
Винорача	јагодинска	Влашка	ћуприска
Винци	поречка	Влашки До (Пек)	пожаревачка
Винча	грочанска	Влашки До (Пож. Морава)	пожаревачка
Винча, манастирско насеље	грочанска	Влашко Поље	бањска
Винча	крагујевачка	Влокча	крагујевачка
Вињ	гургусовачка	Водице	смедеревска
Вињиште	крагујевачка	Војилово	поречка
Вионица	сјеничка	Војиновац	крагујевачка
Вирине	ћуприска	Војићи	соколска
Вирово	пожешка	Војковци (Војковица)	крагувачка
Вировци	ваљевска	Војмиловићи	новопазарска
Висибаба	ужичка	Војник	ћуприска
Висока	ужичка		
Витановац	крагујевачка		

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Војска	ћуприска	Врбица (Јасеница)	крагујевачка
Војча	шабачка	Врбница	крушевачка
Волевци	гургусовачка	Врбница	пожаревачка
Волуја	пожаревачка	Врбница	бањска
Волујак	јагодинска	Врбовац	смедеревска
Волујац	шабачка	Врбовац	црноречка
Вољавци (Воловци)	соколска	Врбовна	београдска
Вољавча	јагодинска	Врдила	пожешка
Вољавча, манастирско насеље	рудничка	Врело	грочанска
Вошановац	пожаревачка	Врело	ваљевска
Водњак	јадранска	Вреоци (Врељаци)	београдска
Врагочаница	ваљевска	Врлан	ћуприска
Вражетинци	новопазарска	Врмца	бањска
Вражогрнци, паланка	црноречка	Врнце	новопазарска
Вране	ужичка	Вр'овине	ваљевска
Вранеши	пожешка	Брнбаје	сјеничка
Вранићи (Вранић)	београдска	Врнчажи	рудничка
Вранићи	рудничка	Врнчани	ужичка
Врановац (Врањевац)	јагодинска	Врнчић	пожешка
Вранови	смедеревска	Врњци	крушевачка
Врањска (Вранска, Враљска)	шабачка	Врпчани	ћуприска
Врапчани	ћуприска	Вртиглава	ваљевска
Вратари	јагодинска	Врћановац (Врћеновица)	крушевачка
Вратна, манастриско насеље	кладовска	Врутци	ужичка
Врањановац	крушевачка	Врчин	грочанска
Врањевшница, манастирско насеље	рудничка	Вујан, манастирско насеље	рудничка
Врачар, приграђе	Београд, град	Вујетинци	рудничка
Врачевић	ваљевска	Вукања	крушевачка
Врба	јагодинска	Вукашиновци	бањска
Врба	пожешка	Вукићевица	ваљевска
Врбета	крагујевачка	Вукмановац	јагодинска
Врбић	јадранска	Вуковац	пожаревачка
Врбица	гургусовачка	Вуковићи	поречка
Врбица	крагујевачка	Вукона	ваљевска
		Вукосавци	крагујевачка
		Вукошић (Вукушић, Вукшић)	шабачка
		Вукушица	пожешка
		Вучак	крушевачка
		Вучак	сјеничка
		Вучак	смедеревска

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Вучковица	крагујевачка	Годовик	ужичка
Вучковица, зас.	пожешка	Годовик, манастрско насеље	ужичка
Вучевица, заселак	шабачка	Гожанци	београдска
Вучић	крагујевачка	Гојна Гора	ужичка
		Гојсалића	јадранска
		Гојшановци	ваљевска
ГАВРАНА	крушевачка	Гола Глава	
Гагнова	крушевачка	Голешница	крушевачка
Галибабинци	бањска	Голобок	смедеревска
Галовић	шабачка	Головићи, зас.	ваљевска
Галовићи	ужичка	Головода	крушевачка
Гамзи Град	ценоречка	Голочело	крагујевачка
Гатнова	крушевачка	Голочело	шабачка
Гагнова	пожешка	Голубац	ваљевска
Гараши	крагујевачка	Голубац (град-утврђења) варошица	поречка
Гаревина	крушевачка		
Гарево	пожаревачка	Голубиње	кладовска
Гар (Гари)	крушевачка	Голубовац	параћинска
Гвоздац	новопазарска	Горачићи	пожешка
Гвоздац	соколска	Горевница	рудничка
Гвозденовић	ваљевска	Горевница (Карадак)	рудничка
Главе	новопазарска	Горичани	пожешка
Главинци	јагодинска	Горјани	ужичка
Главица	параћинска	Горња Бадања, зас.	јадранска
Гладна	ћуприска	Горња Борина	јадранска
Гледић	крагујевачка	Горња Буковица	ваљевска
Глеђица	сјеничка	Горња Врањска	шабачка
Глибовац	смедеревска	Горња Врбова	крагујевачка
Глобаре	јагодинска	Горња Грабовница	крушевачка
Глоговац	бањска	Горња Грнчара	јадранска
Глоговац	гургусовачка	Горња Добриња	ужичка
Глоговац	ћуприска	Горња Злегиња	крушевачка
Глоговац	шабачка	Горњак (Ждрело), манастирско насеље	пожаревачка
Глоговица	неготинска	Горња Каменица	гургусовачка
Гложани	ћуприска	Горна Краварица	пожешка
Глубодере (Глободере)	крушевачка	Горња Крушевица	пожаревачка
Глумач	ужичка		
Глушци (Глушац)	шабачка		
Гогчаница	новопазарска		
Годачица	крагујевачка		
Годечево	ужичка		
Годљево	ужичка		

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Горња Мутница	параћинска	Горњи Ступањ	крагујевачка
Горња Нећелица	јадранска	Горобиље	ужичка
Горња Рача	крагујевачка	Горович	ужичка
Горња Ресавица	ћуприска	Гостиље	ужичка
Горња Сабанта	јагодинска	Гостиница	крушевачка
Горња Сипуља	јадранска	Готовац, заселак	крушевачка
Горња Суотна	крушевачка	Готовац	пожешка
Горња Трепча	рудничка	Гоч	крушевачка
Горња Трешњевица	крагујевачка	Гочманци	крушевачка
		Гочолово	новопазарска
Горња Црнишева	крушевачка	Граб	пожешка
		Грабовац	ваљевска
Горња Црнућа	рудничка	Грнчарица, манастирско насеље	ваљевска
Горња Шаторња	крагујевачка		
Горње Видело	параћинска	Грабовац	јагодинска
Горње Грбице, заселак	крагујевачка	Грабовац	крушевачка
Горње Горје	новопазарска	Грабовац	ћуприска
Горње Злегиње	крушевачка	Грабовац, манастирско насеље	шабачка
Горње Зуначе	гургусовачка	Грабовица	ваљевска
Горње Исево	новопазарска	Грабовица	кладовска
Горње Јарушице	крагујевачка	Грабовица	рудничка
Горње Казновиће	крушевачка	Грабовица	ћуприска
Горње Комарице	крагујевачка	Грабовница	крушевачка
Горње Штипље	јагодинска	Грабово	параћинска
Горњи Адровац	крушевачка	Градац	Ваљево, град
Горњи Вратари	крушевачка	Градац	крагујевачка
Горњи Добрић	јадранска	Градац	новопазарска
Горњи Дубац, зос.	пожешка	Градац, манастирско насеље	новопазарска
Горњи Дуч	јагодинска	Градац	сјеничка
Горњи Јовац	јагодинска	Градашница	бањска
Горњи Казновићи	новопазарска	Градина	сјеничка
		Градиште	гургусовачка
Горњи Козјак	јадранска	Градиште	новопазарска
Корњи Крњин	новопазарска	Градојевић	шабачка
Горњи Крчин	јагодинска	Грабани	шабачка
Горњи Крчмари	крагујевачка	Грађани	крушевачка
Горњи Лијковац, зас.	ваљевска	Грачаница	пожешка
		Грачаница	соколска
Горњи Љубеш	крушевачка	Грашевци	крушевачка
Горњи Рачник	гургусовачка	Грбавче	бањска
Горњи Рибник	крушевачка	Грдица	пожешка
Горњи Степош	крушевачка	Грдовићи	ужичка

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног место	Нахија
Гребанићи	сјеничка	ДАВИДОВАЦ	параћинска
Гревце	крушевачка	Давидовац	рудничка
Гредетин	крагујевачка	Давидовци	бањска
Грезна		Даићи	сјеничка
Грејач	крушевачка	Даросава	београдска
Гривац	крагујевачка	Дашница (Бугар	
Гривска	ужичка	Морава)	крушевачка
Гричић	соколска	Дашница (Ко-	
Гркљани	крушевачка	знак)	крушевачка
Грлиште	црноречка	Дворани	крушевачка
Грљан	црноречка	Дворица	јагодинска
Гроцка, варо-		Двориште	поречка
шица	крагујевачка	Двориште	ћуприска
Грочанска Ске-		Двориште	шабачка
ла, скела	грочанска	Дворска	јадранска
Грошница	крагујевачка	Дебелица	гургусовачка
Грушић		Дебрц	шабачка
Грчак	крушевачка	Дегурић	ваљевска
Грчић	пожешка	Дедина	крушевачка
Губеревац		Дејановци	гургусовачка
(Гружа)	крагујевачка	Делиград, утвр-	
Губеревац		ђење — шанац	бањска
(Лепеница)	крагујевачка	Деонице	јагодинска
Губеревци		Дервен (види	
(Губеревац)	београдска	Сврљиг), варо-	
Губеревци	пожешка	шица	гургусовачка
Губин До	ужичка	Дерешин	сјеничка
Гукоше	београдска	Десимировац	крагујевачка
Гулијан	бањска	Десина	пожаревачка
Гумниште	новопозарска	Десић	шабачка
Гунцати	крушевачка	Дивостин (Гру-	
Гунцате	београдска	жа)	крагујевачка
Гуњаци	ваљевска	Дивостин	крагујевачка
Гуњице	ваљевска	Дивци	ваљевска
Гургусовац,		Дићи	београдска
варош	гургусовачка	Длијеча	сјеничка
Гуришевци	рудничка	Дљин	пожешка
Гуча	пожешка	Добра	поречка
Гуча, манастир-		Добра Буква	новопазарска
ско насеље	пожешка	Добраве	новопазарска
Гучаљ	рудничка	Добрача	крагујевачка
Гушевац	бањска	Добраче	ужичка
	крушевачка	Добрчин	крушевачка
Горњи Мушић	ваљевска	Добриња	пожаревачка

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Добриња, манастриско насеље	ужичка	Доњи Добрић (Добрић)	шабачка
Доброводица	крагујевачка	Доњи Дубич	јагодинска
Добродол	ужичка	Доњи Крчмари	крагујевачка
Добројевина	новопазарска	Доњи Крчин	јагодинска
Добропљупци	крушевачка	Доњи Крњин	навопазарска
Добро Поље	црноречка	Доњи Љубеш	крушевачка
Доброселица	јагодинска	Доњи Мушић	ваљевска
Добротињ (Добротин)	соколска	Доњи Рачник	јагодинска
Добрујевац	црноречка	Доњи Рибник	крушевачка
Докмир	ваљевска	Доњи Степош	крушевачка
Докмир, манастирско насеље	ваљевска	Доњи Ступањ	крушевачка
Дољани	крушевачка	Дољашница	пожаревачка
Дољашнице	крушевачка	Доња Борина	јадранска
Дољевац	јадранска	Доња Грнчара	јадранска
Дона	соколска	Доња Мутница	параћинска
Доња Буковица	ваљевска	Доња Нећељица	јадранска
Доња Врањска	шабачка	Доња Сипуња	јадранска
Доња Врбова	крагујевачка	Доње Видово	параћинска
Доња Злегиња	крушевачка	Доње Злетиње	крушевачка
Доња Краварица	пожешка	Доње Исево	новопазарска
Доња Каменица	гургусовачка	Доње Церје	новопазарска
Доња Рача	крајгујевачка	Доњи Добрић	јадранска
Доња Ресавица	ћуприска	Доњи Казновићи	новопазарска
Доња Сабанта	јагодинска	Доњи Козјак	јадранска
Доња Соколовица	гургусовачка	Доњи Степош	крушевачка
Доња Суотна	крушевачка	Домуз Поток	крагујевачка
Доња Трепча	рудничка	Дона	ужичка
Доња Трешњевица	крагујевачка	Доња Буковица	ваљевска
Доња Црнишева	крушевачка	Доња Сипуља, зас.	јадранска
Доња Црнућа	рудничка	Доњи Добрић	јадранска
Доња Шаторња	крагујевачка	Дорћол, приграђе	Београд, град
Доње Видрово	параћинска	Дошљаци	јагодинска
Доње Грбице	крагујевачка	Драбић (Дробић)	соколска
Доње Зуначе	гургусовачка	Драга, манастирско насеље	крагујевачка
Доње Јарушице	крагујевачка	Драгашевац	јагодинска
Доње Комарице	крагујевачка	Драгељ (Драгољ)	рудничка
Доње Штипље	јагодинска	Драгијевица	ваљевска
Доњи Адровац	крушевачка	Драгобраћа	крагујевачка
Доњи Вратари	крушевачка	Драговац	пожаревачка
		Драгодол	соколска
		Драгосинци	пожешка
		Драгоцет	јагодинска

Назив насељеног места	Нахија
Драгушица	крагујевачка
Дражањ	грочанска
Дражевац	београдска
Дражиновићи	пожешка
Дражимировац	ћуприска
Драча	крагујевачка
Драча, манастирско насеље	крагујевачка
Драчић	ваљевска
Дрвари	пожешка
Дрвна	пожаревачка
Дрвнике (Дрвник)	гургусовачка
Дрежник	ужичка
Дрен (Дрење)	ваљевска
Дренова	рудничка
Дренова	ужичка
Дреновац	бањска
Дреновац	крагујевачка
Дреновац	параћинска
Дреновац	шабачка
Дреновци	ужичка
Дренча	крушевачка
Дренча, манастирско насеље	крушевачка
Дречиновци	гургусовачка
Дријен	новопазарска
Дријен (Горњи Ибар)	новопазарска
Дријетањ	ужичка
Дрлаче	соколска
Дрлупа	београдска
Дрлупе	крагујевачка
Дробић	соколска
Дробњаци	јадранска
Дрочина	Ваљево, град
Друговац	смедеревска
Дружетић	ваљевска
Дружетићи	ужичка
Дуб	соколска
Дубац	пожешка
Дубље	крушевачка
Дубље	ћуприска
Дубље	шабачка
Дубница	ћуприска
Дубница	ужичка
Дубово	новопазарска
Дубона	грочанска
Дубока	пожаревачка
Дубока	ћуприска
Дубоко	Ужице, град
Дубочане	црноречка
Дубочка	пожаревачка
Дубрава	сјеничка
Дубраве	крушевачка
Дубраве	новопазарска
Дубравица	пожаревачка
Дубравичка Скела, скела	пожаревачка
Дубројевац	бањска
Добротињ	новопазарска
Дупци	крушевачка
Дуго Поље	бањска
Дудовица	београдска
Дуги До	ужичка
Дулени	јагодинска
Дупљај	ваљевска
Дупљани	неготинска
Дутово	ћуприска
Дучеловићи	пожешка
Дучина (Дучани)	београдска
Дучић	ваљевска
Душица	ваљевска
Душковци	ужичка
Душманић	поречка
Дренајићи, (Медведнички Рудник-види Рудник), мајдан	ваљевска
ЂОВДИН	пожаревачка
Ђунис	крушевачка
Ђураково	пожаревачка
Ђурђевац	ваљевска
Ђуринци	ћуприска
Ђурисело (Ђуришевци)	грочанска
	крагујевачка

Назив насељеног места	Нахија
ЕРДЕЧ	крагујевачка
Ерчеге	сјеничка
ЖАБАР (Жабари)	крагујевачка
Жабари	ваљевска
Жабари	пожаревачка
Жабари	шабачка
Жабљак	соколска
Жагубица	пожаревачка
Жаочани	пожешка
Жарађе (Жераће)	крушевачка
Жарево	крушевачка
Жарково	београдска
Жарче	новопазарска
Ждраљица, заселак	крагујевачка
Ждрело	пожаревачка
Жежена	новопазарска
Железник	београдска
Жељин	крушевачка
Жељине	ужичка
Жераче	новопазарска
Живица	пожаревачка
Живица	пожешка
Живковци	рудничка
Жигале	ужичка
Жиголе	новопазарска
Жидиље	ћуприска
Жилинци	крушевачка
Жиљак	крушевачка
Жиљци	крушевачка
Жировница	крагујевачка
Жировница	ћуприска
Житковац	крушевачка
Житковица	поречка
Жича, манастирско насеље	пожешка
Жлне	гургусовачка
Жуковци	гургусовачка
Жуње	крагујевачка
Жуње	крушевачка
Жупанац	београдска
Жупање	новопазарска
Жупањевац	јагодинска
Жутице (Жутица), заселак	новопазарска
ЗАБЛАЋЕ	пожешка
Заблаће	шабачка
Забојница	крагујевачка
Забрдица	ваљевска
Забрђе	пожаревачка
Забрега	параћинска
Забрега	пожаревачка
Забрежје, паланка	ваљевска
Завлака	јадранска
Заглавак	соколска
Загорица	крагујевачка
Заграђе	гургусовачка
Заграђе	рудничка
Зајача	јадранска
Зајечар, варошица	црноречка
Заклопача	грочанска
Заклопача	пожешка
Закута	крагујевачка
Закућани	пожешка
Залогајевац	јагодинска
Замањица	новопазарска
Замчање	пожешка
Заова	пожаревачка
Запруђе	јадранска
Заријћи	сјеничка
Зарожје	соколска
Зарубе	ваљевска
Засавица	шабачка
Заселье	новопазарска
Заселье	ужичка
Заскоп	сједничка
Заступље, заселак	новопазарска
Затоње	пожаревачка
Збојштица	ужичка
Звезд	шабачка
Звездан	црноречка

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Звечка	ваљевска	ЈАБЛАНИЦА	крушевачка
Звиздар	ваљевска	Јабланица	рудничка
Здравиње	крушевачка	Јабланица	црноречка
Здравчићи	ужичка	Јабуковац	бањска
Зебица	крушевачка	Јабуковац	неготинска
Зеленик	поречка	Јабучје	ваљевска
Зеоке	београдска	Јабучје, заселак	крагујевачка
Зеоке, заселак	пожешка	Јавор	новопазарска
Зечевићи	сјеничка	Јагњило	крагујевачка
Злакуса	ужичка	Јагодина, варош	јагодинска
Златари	крушевачка	Јазовник	шабачка
Златарић	ваљевска	Јаинци	грочанска
Златарић	смедеревска	Јаичић, (Јајчићи)	ваљевска
Златенац	ћуприска		
Златово	пожаревачка	Јаловик	шабачка
Злодол	соколска	Јакаљ	соколска
Злот	црноречка	Јаковац	гургусовачка
Змијњак (Змињане)	шабачка	Јаковић	ћуприска
		Јаковић, манастирско насеље	ћуприска
Золновна	гургусовачка	Јаковље	крушевачка
Зоруновац	црноречка	Јанчићи	рудничка
Зрносијек	новопазарска	Јањска Скела, скела (види Прудови)	шабачка
Зубетињци	гургусовачка	Јаребице (Јаребиће)	јадранска
Зубовац	крушевачка	Јариње	новопазарска
Зукве	ваљевска	Јарменовци	рудничка
Зуце	грочанска	Јарушице	крагујевачка
		Јасенак	београдска
ИВАНИЦА (Ивањица)	сјеничка	Јасеница	ваљевска
Иванковац, утврђење — шанац	ћуприска	Јасеница	неготинска
Ивановци	рудничка	Јасеново	сјеничка
Ивање	ужичка	Јасеново	ћуприска
Ивље	новопазарска	Јасика, паланка	јагодинска
Игрош	крушевачка	Јасика	крушевачка
Избеница	јагодинска	Јасикова (Јасиково)	пожаревачка
Извор	бањска		
Извор	параћинска	Јасиковица	крушевачка
Изворица	пожаревачка	Јасички Кованлук	јагодинска
Изворчић	гургусовачка		
Илијне Воде	крагујевачка	Јевац	сјеничка
Илијно (Илино)	црноречка	Јездина	пожешка
Иричићи	новопазарска	Јежевица	пожешка
Исакова	ћуприска		

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Јежевица	ужичка	Каличина	ваљевска
Јежевица, манастирско насеље	ужичка	Калудра	црноречка
Језеро	ћуприска	Калуђерица	јагодинска
Јелакце	новопазарска	Камен	грочанска
Јелашница	гургусовачка	Камен	београдска
Јелашница	црноречка	Каменари	новопазарска
Јеленац	крагујевачка	Камендол	јагодинска
Јеленор	рудничка	Каменица	грочанска
Јеленча	шабачка	Каменица	ваљевска
Јелења	новопазарска	Каменица	јадранска
Јеловац	ћуприска	Каменица	кладовска
Јеловик	крагујевачка	Каменица, зас.	крагујевачка
Јеловик	соколска	Каменица	крушевачка
Јешевац	крагујевачка	Каменица	неготинска
Јовановац	крагујевачка	Каменица	пожешка
Јованчевићи	сјеничка	Каменица	рудничка
Јовање, манастирско насеље	пожешка	Каменица	ужичка
Јовац	ћуприска	Каменица	шабачка
Јошаница	бањска	Камењани, засе-лак	пожаревачка
Јошаница	пожаревачка	Камијево	крушевачка
Јошаница, манастирско насеље	јагодинска	Канарево	пожаревачка
Јошева	ваљевска	Канделица	пожешка
Јошева	јадранска	Кона	гургусовачка
Јошје	новопазарска	Кона (Каонина)	пожаревачка
Јунковац	београдска	Каона, варошица	пожешка
Јуковац	крагујевачка	Каона, манатирско насеље	шабачка
		Каоник	крушевачка
		Капице	пожешка
		Каран	ужичка
КАВАДАР	јагодинска	Карановац	јагодинска
Кадина Лука (Кадијна Лука)	ваљевска	Карановац, варошица	пожешка
Кајићи	пожешка	Карбулово	неготинска
Кајиште	пожаревачка	Касидол	пожаревачка
Кајково	новопазарска	Катрга	рудничка
Каланевци	рудничка	Катун	бањска
Каленић	ваљевска	Катун	јагодинска
Каленић, манастирско насеље		Качер	ужичка
Каленићи	јагодинска	Качерски Рудник, мајдан (види Руднички	
Каленовац	ужичка		
Калиновац	рудничка	Мајдан	рудничка

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Калиманићи	јагодинска	Кованлуци	ћуприска
Мајдан)	рудничка	Коваче	новопазарска
Качуљице	пожешка	Ковачевац	јагодинска
Кашићи	сјеничка	Ковачевац	смедеревска
Кељићи	соколска	Ковачи	пожешка
Керић	шабачка	Ковачице	ваљевска
Кијево	крагујевачка	Ковиљача	јадранска
Кикојевац	крагујевачка	Ковиље, манастирско насеље	сјеничка
Кисиљево	пожаревачка	Ковиоце	крушевачка
Кладово, варошица	кладовска	Кожаљ	гургусовачка
Кладушница	кладовска	Кожетин	крушевачка
Кладурово	пожаревачка	Кожетински Шанац, утврђење-шанац	крушевачка
Кланица	ваљевска	Кожуар	ваљевска
Клатичево	рудничка	Козарица	шабачка
Клачевица	параћинска	Козељ	рудничка
Клашнић, зас.	ваљевска	Козја	бањска
Клекова	сјеничка	Козјак	јадранска
Кленовац, заселак	неготинска	Козла	кладовска
Кленовник	пожаревачка	Козле	ужичка
Клење	пожаревачка	Козличић	ваљевска
Клење	шабачка	Козница	крушевачка
Клепани	сјеничка	Коић	пожешка
Климента	грочанска	Коићи	сјеничка
Клинци	ваљевска	Колари	јагодинска
Клисура	ужичка	Колари, паланка	смедеревска
Кличевац	Ваљево, град	Каларије	новопазарска
Кличевац	пожаревачка	Колишевица	ужичка
Клупине	пожешка	Кољани	јадранска
Клупци	јадранска	Комадина	сјеничка
Кључ	ваљевска	Команице	ваљевска
Кнежевац	београдска	Комирић	јадранска
Кнежевац	крагујевачка	Коморани (Левач)	јагодинска
Кнежевац	рудничка	Коморани (Темнић)	јагодинска
Кнежица	пожаревачка	Конарево	пожешка
Кнић	крагујевачка	Конатица	београдска
Кобиље (Козница)	крушевачка	Коњевић (Коњевићи)	рудничка
Кобиље (Расина)	крушевачка	Коњска	смедеревска
Кобиље	пожаревачка		
Кобишница	неготинска		
Кованица	ћуприска		
Кованлук	јагодинска		

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Кованлуци	ћуприска	Кошеви	параћинска
Коваче	новопазарска	Кошеви	соколска
Коњуша (Рађевина)	јадранска	Кошље	рудничка
Коњуша	крагујевачка	Коњуси	јагодинска
Копајкошара	бањска	Коњуфа (Јадар)	јадранска
Копљари	крагујевачка	Коштунићи	пожешка
Копривница	јагодинска	Краварица	пожаревачка
Копривница	крагујевачка	Крављи До	
Копривница	крушевачка	Крагујевац, варош	крагујевачка
Копривница	неготинска	Красава (Красова)	јадранска
Копривница	новопазарска		бањска
Копрчани	шабачка	Краљево	новопазарска
Кораћица	грочанска	Крачица	јагодинска
Корбова на суву (Корбово)	кладовска	Крвавице	ужичка
		Крвије	пожаревачка
Коренита	јадранска	Крежбинац	параћинска
Коритник	сјеничка	Кремићи (Кремић)	новопазарска
Корито	гургусовачка	Кремна	ужичка
Корићани	крагујевачка	Крента	црноречка
Корлаће	новопазарска	Крепичевац, манастирско	
Корман	крагујевачка	насеље	црноречка
Корман	крушевачка	Крепољин	пожаревачка
Корман	шабачка	Кретац, заселак	пожешка
Короглаш	неготинска	Кржова (Кржава)	јадранска
Кореница (Коренита)	јадранска	Криваја	шабачка
Косјерићи	ужичка	Криваја, манастирско насеље	шабачка
Косовица	сјеничка	Криваица	јадранска
Косовци	бањска	Крива Река	рудничка
Костајник	јадранска	Крива Рјека	новопазарска
Костин Поток	новопазарска	Крива Рјека	ужичка
Костојевић	соколска	Кривача	поречка
Костол	кладовска	Кривача Ада	јадранска
Костолац	пожаревачка	Кривељ	црноречка
Котишеца	ваљевска	Криви Вир	црноречка
Котража	крагујевачка	Крље	сјеничка
Котражје (Котража)	пожешка	Крнуле (Крнула, Кернуле)	шабачка
	јагодинска	Крњево	смедеревска
Котрићи	сјеничка	Крњић	шабачка
Коцељ	шабачка		
Коцељева	пожаревачка		
Кочетин	смедеревска		
Кошарња	ћуприска		

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Крстац, зас.	пожешка	Кујаче	пожаревачка
Кртинска	ваљевска	Кусадак	смедеревска
Крупаја	пожаревачка	Кусић	пожаревачка
Крупањ, варошица	јадранска	Кусовац, зас.	крагујевачка
		Кутишица	ваљевска
Крупине	соколска	Кутлово	крагујевачка
Крушар	ћуприска	Кућани	сјеничка
Крушева	смедеревска	Кучана	пожаревачка
Крушевац, варош	крушевачка	Кучевци	соколска
		Кушиљево	пожаревачка
Крушевица		Кушићи (Кутићи)	сјеничка
Крушевица (Левач)	београдска		
	јагодинска		
Крушевица (Темнић)	јагодинска	ЛАБУКОВАЦ (Лабуково)	бањска
Крушевица	пожаревачка	Ладмировац (Ладимирци)	шабачка
Крушевица	пожешка	Лаћевци	рудничка
Крушевица	поречка	Лазац	пожешка
Крушињци	крушевачка	Лазаревац	јагодинска
Крушје	крушевачка	Лазарица	крушевачка
крушчица	ужичка	Лазе	пожешка
Крчагово	Ужице, град	Лазница	пожаревачка
Крчмар	ваљевска	Лајковац	ваљевска
Кршна Глава	ваљевска	Лалинци	бањска
Кудреш	поречка	Лалинци	рудничка
Кујевица	шабачка	Ландол	смедеревска
Куке	београдска	Ланиште	јагодинска
Кукићи	пожешка	Лапово	смедеревска
Кукљин	јагодинска	Ласово	црноречка
Кула	пожаревачка	Латвица	ужичка
Кулина	крушевачка	Латковац	крушевачка
Кулиновци	пожешка	Латковић	ваљевска
Кулич	смедеревска	Лаћислед	крушевачка
Кумани	пожаревачка	Лачнојевићи	новопазарска
Куманица	сјеничка	Лебина	параћинска
Кумодраж	грочанска	Левар	рудничка
Куница	ваљевска	Лејашићи	рудничка
Купинова	ћуприска	Лелић	ваљевска
Купци	крушевачка	Лелићи	ужичка
Купусиште	неготинска	Леновци	црноречка
Курилово	новопазарска	Леовићи	соколска
Курилово	пожешка	Лепена	гургусовачка
Куриће	новопазарска		
Курић	крушевачка		

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Лепенац	крушевачка	Липољист	шабачка
Лепојевићи	јагодинска	Лисина	новопазарска
Лесковац	београдска	Лисице	пожешка
Лесковац	крагујевачка	Лисо Поље	ваљевска
Лесковац	пожаревачка	Лис, заселак	пожешка
Лесковац	црноречка	Листовићи	београдска
Лесковица	крушевачка	Лободер	јагодинска
Лесковице, зас.	ваљевска	Ловци	крагујевачка
Летовиште	крагујевачка	Ловци	крушевачка
Лећи	соколска	Лоћике	јагодинска
Леушићи	ужичка	Лозањ	рудничка
Лешево	крагујевачка	Лозна	крагујевачка
Лешје	параћинска	Лознац	крушевачка
Лешмиковац	пожаревачка	Лозница, зас.	ваљевска
Лешница, касаба	јадранска	Лозница, варошица	јадранска
Лешница	поречка	Лозница	пожешка
Лештани	грочанска	Лозовик	јагодинска
Ливадица	пожаревачка	Лозовик	смедеревска
Ливање	крушевачка	Лојанице	шабачка
Лијешак	новопазарска	Локва	црноречка
Ликодра	јадранска	Ломница	јагодинска
Липа Мезграја	крагујевачка	Ломница	крушевачка
Липе	смедеревска	Ломница	ћуприска
Липе		Лончани	ваљевска
Липиновић (Липеновићи)	јадранска	Лоњин	соколска
Липље	рудничка	Лопатањ	ваљевска
Липница, паланка	јадранска крагујевачка	Лопатница	пожешка
Липница	пожешка	Лопаш	крушевачка
Липница	пожешка	Лопаш	пожешка
Липова	бањска	Лопушник	пожаревачка
Липовац	бањска	Лоћика	крушевачка
Липовац, манастирско насеље	бањска	Лочевци	рудничка
Липовац (Гружа)	крагујевачка	Лохиње	шабачка
Липовац (Јасеница)	крагујевачка	Лубница	црноречка
Липовац (козничка кнежина)	крушевачка	Лугавчина	смедеревска
Липовац	крушевачка	Лужане	крушевачка
Липовица	ћуприска	Лужнице	крагујевачка
Дипово	крушевачка	Лука	неготинска
		Лукава	бањска
		Лукавац	ваљевска
		Лукавац	крушевачка
		Лукавица	београдска
		Лукања	крагујевачка
		Лукари	јагодинска

Назив насељеног места	Нахија
Лукву	гургусовачка
Луке	пожешка
Лукова	бањска
Луковица	ћуприска
Луково	црноречка
Луњевица	рудничка
Лучани	пожешка
Лучина	параћинска
Лучице	пожаревачка
Лучно	новопазарска
ЉЕВАЈА	рудничка
Љепосавићи (Лепосивићи)	новопазарска
Љесковић (Љескова)	новопазарска ваљевска
Љесковице	пожаревачка
Љешница	соколска
Љештанско	јагодинска
Љубава, заселак	ужичка
Љубање	ваљевска
Љубинић	пожаревачка
Љубић	крагујевачка
Љубић	рудничка
Љубиш	ужичка
Љубовија	пожешка
Љубовиска	
Скела, скела	пожешка
Љубовића	соколска
Љубостиња	Ваљево, град
Љубостиња, ман. нас.	јагодинска
Љуботен	крушевачка
Љуљаци	крагујевачка
Љутице	ужичка
Љутице	шабачка
Љутовница	рудничка
МАЛА БРЕСНИЦА	пожаревачка
Мала Врбица	кладовска
Мала Врбица	крагујевачка
Мала Врбница	крушевачка
Мала Дренова	јагодинска
Мала Иванча (Иванчица)	грочанска
Мала Јасикова	неготинска
Малајница	неготинска
Мала Крсна	смедеревска
Мала Крушевица	јагодинска
Мала Моштаница	београдска
Мала Плана	смедеревска
Мали Борак	београдска
Мали Мокри Луг, заселак	грочанска
Маглич	пожешка
Магудица	пожаревачка
Мађер	ужичка
Маиловац	пожаревачка
Маинић	крагујевачка
Мајдево	крушевачка
Мајновић	ваљевска
Мајур	јагодинска
Мајур Тузлалића	шабачка
Мајуревци	пожаревачка
Маковиште	ужичка
Макрешањи	крушевачка
Мали Прибић	пожаревачка
Мала Пустиња, заселак	ваљевска
Мала Пчелица	крагујевачка
Мала Река	крушевачка
Малешево	јагодинска
Малешево	поречка
Мали Бошњак	шабачка
Мали Дреновац	крушевачка
Мали Зворник	јадранска
Мали Извор	гургусовачка
Мали Поповић	ћуприска
Мали Црнићи	пожаревачка

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Маличани	гургусовачка	Манастир св. Тројце, манастирско насеље	пожешка
Мали Шењ	крагујевачка		крагујевачка
Мали Шиљеговац	крушевачка		београдска
Мало Градиште	пожаревачка	Манојловци	пожаревачка
Мало Крчмаре, заселак	крагујевачка	Мањић	гургусовачка
Мало Лаоле	пожаревачка	Маријање	пожешка
Мало Поповиће	ћуприска	Мариновац	грочанска
Мало Црнуће	пожаревачка	Маркова Ријека	пожешка
Маљевић	ваљевска	Марковац	смедеревска
Макрешани	крушевачка	Марковац	ваљевска
Макци	пожаревачка	Марковац	крагујевачка
Маово (Маови)	шабачка	Маркова Црква	крагујевачка
Мана	сјеничка	Марковци, заселак	
Манасија, манастирско насеље	ћуприска	Маришићи (Марушићи)	крагујевачка
Манастир	кладовска	Маршић (Марчић)	крагујевачка
Манастирица, манастирско насеље	кладовска	Маслошево	
Манастирица	пожаревачка	Маскова	сјеничка
Манастир Ваведење, манастирско насеље	пожешка	Масковац	крушевачка
		Маскаре	јагодинска
		Матаруге	пожешка
		Матићи	сјеничка
Манастир Вазнесење, манастирско насеље	пожешка	Маћа	параћинска
		Маћа (Маћевине), заселак	соколска
Манастир св. Петке манастирско насеље	параћинска	Маћаре	параћинска
		Маће	сјеничка
		Маћер	ужичка
		Мачевац	ћуприска
Манастир Петковица, манастирско насеље	шабачка	Мачкат	ужичка
		Мачковац	крушевачка
		Мачковац	новопазарска
		Мегаре	грочанска
Манастир светог Петра, ман. насеље	гургусовачка	Медведнички Рудник, мајдан (види Дренајићи)	ваљевска
Манастир Преображење, манастирско насеље	пожешка	Медвеђа	јагодинска
		Медвеђа	ћуприска
		Медвеђе	пожаревачка
		Медојевац	јагодинска
Манастир Сретење, манастирско насеље	пожешка	Медошевац (Медошевце, Медошевци)	београдска

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Међулужје	грочанска	Миокус	шабачка
Међуреч	јагодинска	Миолићи	новопазарска
Мелница	пожаревачка	Мионица	ваљевска
Мељак	београдска	Мијоница	ужичка
Мељаница	пожешка	Миријево	грочанска
Мекинаће	новопазарска	Миријево	пожаревачка
Меовине	шабачка	Мириловац	параћинска
Мерџалат	бањска	Мирово	црноречка
Месарци	шабачка	Миронић, заселак	крагујевачка
Метикаше	пожешка	Миросаљци	београдска
Метковић (Мачва)	шабачка	Миросаљци	пожешка
Метковић (Поцерина)	шабачка	Мирошевац, заселак	крагујевачка
Метлић (Метловић)	шабачка	Мислођин	београдска
Метовница	црноречка	Мислопоље	новопазарска
Метриш	неготинска	Митровица, касаба	шабачка
Меценац	крагујевачка	Мишар	шабачка
Мечковац	крагујевачка	Мишевић	јагодинска
Мешево	крушевачка	Мишљановац	пожаревачка
Мијаловац	јагодинска	Младеновац	грочанска
Мијатовац	јагодинска	Мланча	пожешка
Милавчић	крагујевачка	Млимош	крушевачка
Милаковац	крагујевачка	Модрица	крушевачка
Миланђа	сјеничка	Мозгово	бањска
Милатовац	крагујевачка	Мојсиња	крушевачка
Милатовац	пожаревачка	Мојсиње	рудничка
Милатовићи	пожешка	Мојковић	јадранска
Милива	ћуприска	Морања	неготинска
Милина	јадранска	Мокри Луг	грочанска
Милићево	ужичка	Моравица, манастирско насеље	ваљевска
Миличетци (Милићевци)	рудничка	Моравци	рудничка
Миличиница	ваљевска	Мотовило Мајур	шабачка
Милочаје	рудничка	Мотрић	јагодинска
Милошевци	смедеревска	Мочиоци	
Милутовац	јагодинска	Мраморац	смедеревска
Милутинци	бањска	Мратишић	ваљевска
Миљевић	поречка	Мрђеновац (Мерћеновци, Мрћановац, Мерћеновац)	шабачка
Миљков Манастир, манастирско насеље	ћуприска	Мрзеница	крушевачка
Миоковићи	новопазарска	Мрмош	крушевачка
Миоковци	рудничка		

Назив насељеног места		Назив насељеног места	Нахија
Мровска	шабачка	Нересница	пожаревачка
Мрсаћ	пожешка	Никојевићи	ужичка
Мрсол	крушевачка	Николичево	црноречка
Мртинци	пожешка	Никоље, манас-	
Мрчајевац	рудничка	тирско насеље	пожешка
Мрчић	ваљевска	Никшић	крагујевачка
Мрчићи	ужичка	Нимник	пожаревачка
Мрчковац	поречка	Нимник, манас-	
Мршели	ужичка	тирско насеље	пожаревачка
Мртинци	пожешка	Новаци	ваљевска
Мудраковац	крушевачка	Новаци, манас-	
Мужинци	бањска	тирско насеље	ваљевска
Музјезинов Са-		Новаци	шабачка
лаш	шабачка	Нови Хан, ва-	
Мура	новопазарска	рошица	гургусовачка
Муратовац	шабачка	Ново Корито,	
Мургаш	ваљевска	заселак	гургусовачка
Мури	крушевачка	Ново Село	бањска
Муселини	шабачка	Ново Село	грочанска
Мустапић	пожаревачка	Ново Село	крушевачка
Мутањ	рудничка	Ново Село	новопазарска
Мућава	ћуприска	Ново Село	црноречка
Мучибаба	гургусовачка	Ново Село (Нови)	шабачка
Мушићи	ужичка	Ново Село код	
Манастир св.		Клења	шабачка
Романа, ман.		Нозрина	крушевачка
насеље	параћинска	Ноћај	шабачка
		Ношница	сјеничка
НАБРЂЕ	пожаревачка		
Надрле	јагодинска	ОБАДЕ	новопазарска
Накучани	рудничка	Обајгоре	соколска
Накучани (На-		Обореке	шабачка
ћане)		Обрва	рудничка
кучане, Наку-	шабачка	Обреж (Обрежје)	јагодинска
Наномир	ваљевска	Овсиште	крагујевачка
Населак	јадранска	Овчина	соколска
Наупара	крушевачка	Оглађеновац	ваљевска
Нашевци	бањска	Озрем	рудничка
Веваде	рудничка	Ојковица	сјеничка
Неготин, варош	неготинска	Оклетац	соколска
Негришори	пожешка	Околиште	црноречка
Недељице, зас.	јадранска	Округлица	крушевачка
Немеикуће	грочанска	Омачница	крушевачка
Непричава	ваљевска		

Назив насељеног места	Нахија
Ошарница, заселак	крагујевачка
Ора	новопазарска
Ораовица	соколска
Орашац	ваљевска
Орашац	неготинска
Орашац (Мачва)	шабачка
Орашац (Посавина)	шабачка
Орашје	јагодинска
Орашје, манастирско насеље	јагодинска
Ореовица	пожаревачка
Орешан	крагујевачка
Орешац	бањска
Орешковица	гургусовачка
Орешковица, манастирско насеље	пожаревачка
Орљево	сјеничка
Спаљеник	јагодинска
Опариће	рудничка
Опланић	крагујевачка
Опланићи	крагујевачка
Опорница	крагујевачка
Опсиште	
Осаница	крушевачка
Осаоница	пожаревачка
Осаоница	пожешка
Осипаоница	смедеревска
Осјеченица	ваљевска
Осјечна (Осечина)	ваљевска
Осладић	ваљевска
Оснић̀е	црноречка
Осредци	крушевачка
Остањ	ужичка
Остра	рудничка
Остраће	новопазарска
Острвица	новопазарска
Острво	јадранска
Остриковац	јагодинска
Остров Гол	кладовска
Остров Корбова	кладовска
Острово	пожаревачка
Острово Велико	неготинска
Остров Шимијан	кладовска
Остружањ	ваљевска
Остружница, варошица	београдска
Остружничка Скела, скела	београдска
Острушати	крушевачка
Отроке	пожешка
Оцаци	пожешка
Оцаци	крушевачка
Оцина	шабачка
Оцино Село	шабачка
Ошљане	гургусовачка
Орашје	смедеревска
ПАВЛИЦА	новопазарска
Вавлица, манастирско насеље	новопазарска
Павловац	крајгујевачка
Падеж	јагодинска
Пајазитово	крагујевачка
Пајковац	јагодинска
Пајсјевић (Пајсијевић, Пасијевић)	крагујевачка
Пакље	пожешка
Паковраће	ваљевска
Палеж, касаба	ваљевска
Палежница	
Палешка Скела, скела	ваљевска
алулула, подграђе	Београд, град
Паљани	ћуприска
Паљевштица	крушевачка
Паљуси	ваљевска
Панково	пожаревачка
Пањак Дренова	јагодинска
Пањевац	јагодинска
Пањевац	ћуприска
Папрат	гургусовачка
Папратиште	рудничка

Назив насељаног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Папратња (Папратина)	рудничка	Пилатовићи	пожешка
Папучке, зас.	ваљевска	Пилица	соколска
Парашница (Парошница), касаба	шабачка	Пиносава	грочанска
Парамунт	ужичка	Пиносава, засе-лак	крагујевачка
Параћин, варош	параћинска	Пироман	ваљевска
Пардик	параћинска	Пискање	новопазарска
Парменац	пожешка	Плавна	неготинска
Паруновац	крушевачка	Плажане	ћуприска
Парцани	грочанска	Плана	новопазарска
Парцани	јагодинска	Плана	параћинска
Пајсак		Планине	соколска
Пасковац (Пасковци)	крушевачка	Планиница	ваљевска
	јадранска	Планиница	јагодинска
Паунбоковица		Планиница	новопазарска
(Памбуковица)	ваљевска	Планиница	сјеничка
Пауне	ваљевска	Планиница	црноречка
Паштрић	ваљевска	Пласковац	крагујевачка
Паштрма	крагујевачка	Плеш	крушевачка
Пеиновић	шабачка	Плијесково	
Пепељ	соколска	(Пљесково)	соколска
Пепељевац	ваљевска	Плоча	јадранска
Пепељевац	крушевачка	Плоча	крушевачка
Периш	шабачка	Плочник	параћинска
Перућац	соколска	Плужац	ваљевска
Петини	крушевачка	Плужина	бањска
Петка	бањска	Погорелица	пожешка
Петка	пожаревачка	Подвршка	кладовска
Петковица	шабачка	Подгорац	параћинска
Петловача	шабачка	Подгорац	црноречка
Петница	пожешка	Подпеће	ужичка
Петрац	пожешка	Подунавци	пожешка
Петријево	смедеревска	Пожаревац	грочанска
Петрита	гургусовачка	Пожаревац, град	Пожаревац, град
Петриња	ваљевска	Пожаревачка	
Петровац	крагујевачка	Скела, скела	Пожаревац, град
Петрополье	крагујевачка	Пожега, варо-шица	пожешка
Пећани	београдска	Пожежено	поречка
Пећи	соколска	Позлата	крушевачка
Пећница	ваљевска	Појате	параћинска
Печаница	пожаревачка	Покровеник	новопазарска
Печеног	крагујевачка	Полатна	пожаревачка
Пешка	пожаревачка	Поледић, зас.	ваљевска
Пешчаница	крушевачка	Полња	јагодинска

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Полом	рудничка	Потркањ	гургусовачка
Полоштица	ужичка	Поцесе	новопазарска
Поља	ваљевска	Почековина	крушевачка
Пољана	пожаревачка	Прањани	рудничка
Пољанице	рудничка	Праово (Прахово), варошица	неготинска
Пољаци	крушевачка	Праскоч	параћинска
Помиоча	јадранска	Пратина, заселак	јагодинска
Пониква	пожаревачка	Превел	јагодинска
Пониковица	ужичка	Предворица (Придворица)	ваљевска
Понор	гургусовачка	Предворица	шабачка
Поњак	јагодинска	Предоле, заселак	новопазарска
Попадић	ваљевска	Предоле	соколска
Попе	новопазарска	Предор, заселак	јагодинска
Попина	крушевачка	Преконогу	бањска
Попова	шабачка	Прекопеча	крагујевачка
Поповац	параћинска	Премећа	пожешка
Поповац, заселак-Пожаревачка Морава (види Поповић)	пожаревачка	Пресјека	новопазарска
Поповац (Стиг)	пожаревачка	Пресјека, шанац	шабачка
Попова Ријека	новопазарска	Претерковац	параћинска
Поповица	неготинска	Претоке	крагујевачка
Поповић	грочанска	Претрже	пожаревачка
Поповић, заселак	крагујевачка	Прибић	пожаревачка
Поповић	рудничка	Прибој	новопазарска
Поповићи	пожаревачка	Придворица	пожешка
Попово Поље	новопазарска	Придворица	сјеничка
Поповчић, заселак (види Поповац)	пожаревачка	Придоле	соколска
Попучке	ваљевска	Прijани	ужичка
Пореч (град-тврђава), варош	поречка	Прijевор	
Породињ	крушевачка	Прijездић	рудничка
Породин	пожаревачка	Прijељина (Прељина)	ваљевска
Поружница	бањска	Прилике	рудничка
Поруновац	крушевачка	Принчево Брдо	сјеничка
Посковац	јадранска	Прислоница	сјеничка
Поскурице	крагујевачка	Присојник	рудничка
Послон	параћинска	Причевић	новопазарска
Постење	соколска	Причевци	ваљевска
Поточање	ужичка	Причиновић	гургусовачка
Поточац	јагодинска	Пркосава	шабачка
Потпеће	ужичка	Прлита	београдска
		Прњавор	црноречка
		Прњавор	ваљевска
			јагодинска

Назив насељеног места	Нахија
Прњавор	крагујевачка
Прњавор	крушевачка
Прњавор	параћинска
Прњавор	шабачка
Прњавор боговаћски	јагодинска
Прњавор враћевшнички	крагујевачка
Прњавор грнчарички	крагујевачка
Прњавор драчки	крагујевачка
Прњавор ивковићки	јагодинска
Прњавор јошанички	јагодинска
Прњавор каленићки	јагодинска
Прњавор љубостински	јагодинска
Прњавор манастирићки	пожаревачка
Прњавор св. Романа	параћинска
Прњавор својиновачки	јагодинска
Прњавор раковички	грочанска
Прњавор троношки	јадранска
Пр'во	пожаревачка
Прогореоци	београдска
Проово	шабачка
Прошинац	ћуприска
Прћиловица	крушевачка
Пруговац	бањска
Пругово	пожаревачка
Прудови (види Везирова Скела -Јањска Скела), скела	шабачка
Пружатовац	грочанска
Пувниште	новопазарска
Пударци	грочанска
Пуљци	јагодинска
Пуовац	крушевачка
Пупавње	новопазарска
Пустиња, манастирско насеље	ваљевска
Пустокравље	бањска
Пусто Село	крагујевачка
Пухово, заселак	пожешка
Пчелице	јагодинска
Пчелице	крагујевачка
Пшаник, зас.	пожешка
РАБАДЕ, зас.	ваљевска
Рабас	ваљевска
Рабеновац	јагодинска
Рабровац	крагујевачка
Раброво	пожаревачка
Раваница	крагујевачка
Раванице, манастирско насеље	ћуприска
Равање	шабачка
Равана	гургусовачка
Равна Гора	сјеничка
Равнаја, зас.	јадранска
Равни	ужичка
Равни (Рамни)	новопазарска
Равниште	новопазарска
Равње	ваљевска
Радаљ	јадранска
Радаљево	сјеничка
Радановци	ужичка
Радашин	ћуприска
Радевци	крушевачка
Раденковић (Радинковић)	шабачка
Радешић	новопазарска
Радинци	смедеревска
Радичевци	гургусовачка
Радљево	ваљевска
Радмиловић	крагујевачка
Радовање, заселак	крагујевачка
Радовашница (Радовашица-Радовишница)	шабачка

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Радовашница, манастирско насеље	шабачка	Рамнаја	јадранска
		Рамни	крушевачка
Радовић (Радобић)	ваљевска	Рамново	ћуприска
		Рамска Скела, скела	пожаревачка
Радовуђа (Радобуђа)	ужичка	Раниловићи	београдска
		Рановац	пожаревачка
Радовци	ужичка	Раоница	пожаревачка
Радојевина	новопазарска	Рас	сјеничка
Радомировци	бањска	Растишта	соколска
Радошевац	параћинска	Ратаји	крушевачка
Радошевац	поречка	Ратари	ваљевска
Радујевац	неготинска	Ратари	крагујевачка
Радуловац	пожаревачка	Ратари	параћинска
Радуша	ваљевска		сјеничка
Рађево Село	Ваљево, град	Ратина	пожешка
Ражањ, варошица	параћинска	Ратковић	јагодинска
		Ратковци (Ратковић)	ваљевска
Разбојна	крушевачка	Рача, варошица	крагујевачка
Рајац	неготинска	Рача	соколска
Рајац	пожешка	Рача, манастирско насеље	соколска
Рајинац	јагодинска		
Рајиновац, манастирско насеље	грочанска	Рачанска Скела, скела	соколска
Рајковац	грочанска	Рашанци	пожаревачка
Рајковац	крагујевачка	Рашевица	јагодинска
Рајковић	ваљевска	Рашковићи	крагујевачка
Ракари	ваљевска	Рвати	ваљевска
Ракинац	пожаревачка	Рвати	новопазарска
Ракинац (Ракинци)	смедеревска	Рватско Село	београдска
		Рготина	црноречка
Ракитова	јагодинска	Рточ	новопазарска
Ракова	рудничка	Ргоште	гургусовачка
Ракова Бара	пожаревачка	Ребељ	ваљевска
Раковац	новопазарска	Редеље	новопазарска
Раковица	грочанска	Резбоге	пожешка
Раковица, манастирско насеље	грочанска	Река	кладовска
Раковица	ужичка	Рековац	јагодинска
Ралиновићи	београдска	Рељинци	рудничка
Раља	смедеревска	Репушница	гургусовачка
Рам (тврђава), паланка	пожаревачка	Ресава, град-утврђење (види-манастир Манасија)	ћуприска
Рамаћа	крагујевачка		

Назив насељеног места	Нахија	Навиз насељеног места	Нахија
Ресник	бањска	Ропочево	грочанска
Ресник	грочанска	Росићи	ужичка
Ресник	крагујевачка	Росица	крушевачка
Речица	кладовска	Росна	ужичка
Речица	новопазарска	Рођевићи	пожешка
Речица	пожаревачка	Рошци	рудничка
Речице	ужичка	Рошци	сјеничка
Речка	неготинска	Рошчићи	сјеничка
Ржанице	ваљевска	Рсавац	пожешка
Ржанице	крушевачка	Рсово	крушевачка
Рибаре	крушевачка	Ртари	пожешка
Рибари	јагодинска	Рти	пожешка
Рибари	крушевачка	Рубрибреза	ваљевска
Рибари	пожаревачка	Руда Гора	сјеничка
Рибари	шабачка	Рудник, варошица	рудничка
Рибарица	јадранска	Рудница	новопазарска
Рибашевина	ужичка	Руднички Мајдан или Мајдан (види Качерски Рудник)	рудничка
Рибник	јагодинска	Рудњак	новопазарска
Рибница	пожешка	Рудовци	београдска
Рибница, манастирско насеље	ваљевска	Руђинци	крушевачка
Ригинци	пожешка	Руишко	бањска
Рићевштица	крушевачка	Рујевац	соколска
Риљац	јагодинска	Рујевица	бањска
Рипањ	грочанска	Рујно, манастирско насеље	ужичка
Ритопек	грочанска	Рујчићи	рудничка
Рићак (Рићаке)	шабачка	Рукладе	ваљевска
Рјечице	ужичка	Рукомија, манастирско насеље	пожаревачка
Рлица	крушевачка	Румска	шабачка
Роанда	ћуприска	Руњани	јадранска
Робаје	ваљевска	Рупељево	ужичка
Ровине	сјеничка	Рушањ	бањска
Рогавчина	крушевачка	Ртково	грочанска
Рогача	београдска	Равна Гора	кладовска
Рогача	пожешка		сјеничка
Роге	ужичка		
Рогљево	неготинска		
Рогојевац	крагујевачка		
Рожанство	ужичка		
Рожанци	београдска		
Рожањ	јадранска		
Рожац	новопазарска		
Роичићи	новопазарска		
Рокци	новопазарска		
Ромне	ваљевска		

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
САБАНТА	крагујевачка	Семетеш	новопазарска
Савамала, под-		Сена	пожаревачка
граће	Београд, град	Сенаја	грочанска
Савковиће	соколска	Сење	ћуприска
Сакар (Сакара)	јадранска	Сеона	смедеревска
Сакуља	београдска	Сеоце	новопазраска
Салаковац	пожаревачка	Сепци (Себац)	крагујевачка
Салачко (Селач-		Сесавци	бањска
ко)	гургусовачка	Сибница	београдска
Салаш Црнобар-		Сибница	јагодинска
ски	шабачка	Сибница	крагујевачка
Самаили	пожешка	Сибница	пожаревачка
Самариновац	неготинска	Сибница	сјеничка
Сандаљ	ваљевска	Сига	пожаревачка
Санковић	ваљевска	Сикирица	параћинска
Сапиће	крагујевачка	Сиколе	неготинска
Сараново	крагујевачка	Сиљевица	јагодинска
Сараорци	смедеревска	Симино Брдо	јадранска
Саћевац	сјеничка	Симичиште	новопазарска
Сашу Бугару	кладовска	Синовешић	шабачка
Сашу Жупун-		Синовешићи	рудничка
улуј	кладовска	Сињи Вир	ћуприска
Светлић	крагујевачка	Сијечка Ријека	ужичка
Свилаенац	ћуприска	Сип	кладовска
Свилеува	шабачка	Сипић, заселак	крагујевачка
Свињарево	пожаревачка	Сипуља	јадранска
Свиње	пожаревачка	Сираково	пожаревачка
Свиоковац	јагодинска	Сирач	соколска
Свјешице	сјеничка	Сирогојно	ужичка
Својдруг	соколска	Сирча	рудничка
Својново	јагодинска	Ситарице	ваљевска
Сврдачково	ужичка	Сјеверово	ужичка
Сврљиг (види		Сјенокос	сјеничка
Дервен), варо-		Скакавци	ужичка
шица	гургусовачка	Скела	ваљевска
Сврчковци	рудничка	Скела	шабачка
Себечевац	крушевачка	Скобаљ	ваљевска
Севојно	ужичка	Скобаљ	смедеревска
Седлар	ваљевска	Скорица	параћинска
Седларе	ћуприска	Скрађани	
Сезенча	крушевачка	(Скрађан, Кре-	
Селанац	соколска	ћани)	шабачка
Селевац	смедеревска	Скржути	ужичка
Секурић	јагодинска	Скробница	бањска
Семедраж	рудничка	Скугоровина	новопазарска

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Скупљен	шабачка	Сочаница	новопазарска
Славковица	ваљевска	Србовлаш	неготинска
Славинци	поречка	Средња Добриња	ужичка
Сладаја	ћуприска		
Слана	пожаревачка	Средњево	пожаревачка
Сланци	грочанска	Срезовац	крушевачка
Сланци, манастирско насеље	грочанска	Срезојевци	рудничка
		Сремчица	београдска
Слатина	ваљевска	Срндаљ	крушевачка
Слатина	јагодинска	Српци	поречка
Слатина	јадранска	Ставе	јадранска
Слатина	крушевачка	Стајковац	крушевачка
Слатина	неготинска	Стајник	београдска
Слатина	новопазарска	Сталаћ	параћинска
Слатина	пожешка	Стамница	пожаревачка
Слатковица	ваљевска	Станина Ријека	ваљевска
Слепчевић	шабачка	Станице	крушевачка
Слешник	ваљевска	Станишинци	крушевачка
Сливовик	бањска	Станови	крагујевачка
Словац, зас.	ваљевска	Стануловићи	новопазарска
Смедерево, град	Смедерево, град	Станци	бањска
Смедеревска Скела, скела	Смедерево, град	Станци	крушевачка
		Станчићи	рудничка
Смедовци	неготинска	Стањевац	ћуприска
Смиловац	параћинска	Стањево	крушевачка
Смољинац	пожаревачка	Стапар	ваљевска
Смрдљиковац	рудничка	Стапари	ужичка
Снеготин	поречка	Стари Аџбеговац	јагодинска
Совач	ваљевска		
Совљак	ваљевска	Стари Трстеник	крушевачка
Совљак	шабачка	Старичина	пожаревачка
Соко (Осат-Кале), тврђава, варошица	соколска	Старчево	пожаревачка
		Стеник (Сденик), манастирско насеље	пожешка
Соколићи	рудничка	Стањевац	ћуприска
Соколова	београдска	Степање	ваљевска
Соколовица	гургусовачка	Степојевац	београдска
Соколовица	црноречка	Стојићи	ужичка
Соколски Рудник, мајдан	соколска	Стојковац	крушевачка
	ужичка	Стојник	београдска
Сонотуша (Солотуша)	јагодинска	Стојник	крагујевачка
Соње		Стојшић	ваљевска
Сопот	грочанска	Стопања	крушевачка
Сопоћани	новопазарска	Страгаре	јагодинска

Назив насељеног места	Нахија
Стрaгари, рударско индустриско насеље	рудничка
Стража, зас.	јадранска
Стража	крушевачка
Стргочина	сјеничка
Стрижило	ваљевска
Стрмац	ужичка
Стрмац, манастирско насеље	крушевачка
Стрменица	ваљевска
Стрмна Гора	ваљевска
Стрмова (Стрмово)	београдска
Стрмово	соколска
Стрмово	крушевачка
Стрмостен	ћуприска
Струганик	ваљевска
Стубаљ	крагујевачка
Стубаљ	крушевачка
Стубао	ваљевска
Стубица	београдска
Стубица	ћуприска
Стубленица	ваљевска
Стублиңа	
Струблине	крушевачка
Студеница, манастирско насеље	пожешка
Ступница	јагодинска
Ступчевићи	ужичка
Субјел	ужичка
Суботица	крушевачка
Суботица	ћуприска
Суботица	шабачка
Суви Бријег	рудничка
Суви Поток	крагујевачка
Суво	шабачка
Суводања	ваљевска
Суводо, манастирско насеље	црноречка
Суворовац	крагујевачка
Суво Село	шабачка
Суботно	крушевачка
Сугубина	јагодинска
Судимља	новопазарска
Сумраковац	црноречка
Суодол	пожаревачка
Суповац	крушевачка
Супска	ћуприска
Сухаја	неготинска
Сушица	крагујевачка
Сушица	крушевачка
Сушице	ваљевска
ТАБАНОВАЦ	пожаревачка
Табановац (Табановић)	шабачка
Табановић	рудничка
Табаковци	неготинска
Тајсићи	пожешка
Таковић	шабачка
Таково	ваљевска
Таково	рудничка
Тамник (Тавник)	рудничка
Тамнич	неготинска
Танда	поречка
Тансаћи	пожешка
Таор	ужичка
Татинац	Ужице, град
Тврдићи	ужичка
Тврдојевац	ваљевска
Тврђен	новопазарска
Текериш	јадранска
Текија	параћинска
Текије, паланка	кладовска
Текије	крушевачка
Тепавац	
Теочин	рудничка
Тереботин	крагујевачка
Теферич	крушевачка
Течић	јадранска
Тешица	крушевачка
Тигање	сјеничка
(Тиоце, Тиоце)	новопазарска
Тићевац	крушевачка
Тоболци	пожаревачка
Тодорин До	ваљевска

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Толисавац	јадранска	Трнава (Рујно)	ужичка
Толић	ваљевска	Трнава (Ц. Гора)	ужичка
Тољевац	јагодинска	Трнава, манас-	
Томаљ	јадранска	тирско насеље	црноречка
Тометино Поље	ужичка	Трнавци	крушевачка
Томићи, зас.	ваљевска	Трновац	црноречка
Топола	јагодинска	Трновча	смедеревска
Топола, варо-	крагујевачка	Трновче	пожаревачка
шица		Трњане	крушевачка
Тополница	поречка	Трњане	пожаревачка
Тополовник	пожаревачка	Трњани	неготинска
Топоница	крагујевачка	Трњаци, заселак	ваљевска
Тополница	пожаревачка	Троноша, манас-	
Топчидер	грочанска	тирско насеље	шабачка
Торник	соколска	ћуприска	
Трбовац	београдска	Трстеница	
Трбосиље	јадранска	Тропоње	крушевачка
Трбуовац	пожешка	Трстеник, варо-	
Трбушани	рудничка	шица	пожешка
Трбушац	шабачка	Трстеник	крушевачка
Трбушница	београдска	Трстеник (Трсте-	
Трбушница	јадранска	ник Старији)	ваљевска
Трговиште	бањска	Трће	сјеничка
Трговиште	гургусовачка	Трубарево	бањска
Треботин	крушевачка	Трубарево	крушевачка
Тресје, манас-		Трудељ	рудничка
тирско насеље	грочанска	Трудојевац, зас.	ваљевска
Трешњевак	крагујевачка	Трућевац	ћуприска
Трешњевица	јагодинска	Тршановци	крушевачка
Трешњевица	крагујевачка	Тршић	јадранска
Трешњевица	ужичка	Тубићи	ужичка
Тржац	крушевачка	Тубравић	ваљевска
Триброде	пожаревачка	Туђин	ваљевска
Тријељина	рудничка	Тулари	ваљевска
Тријешница		Тулеж	београдска
(Тријешњица)	јадранска	Тулеш	крушевачка
Трикосе	новопазарска	Туман- манас-	
Трипкова	ужичка	тирско насеље	пожаревачка
Трлић (Толић)	ваљевска	Тупанци	ваљевска
Трмбаси	крагујевачка	Турија	пожаревачка
Трмчари	крушевачка	Турица	пожешка
Трнава	јагодинска	Турска Липница	јадранска
Трнава (Трнова)	крагујевачка	Турчин	крагујевачка
Трнава	пожешка	Тутин	соколска

Назив насељеног места	Нахија
Тучково	пожешка
Тушимља	новопазарска
Табаовић (Табановић)	ваљевска
ЋЕЛИЈЕ	
Ћелије, манастирско насеље	ваљевска
Ћириковац	ћуприска
Ћићевац	параћинска
Ћићево	бањска
Ћовдин	пожаревачка
Ћуковине	шабачка
Ћуприја, варош	ћуприска
Ћурчијево	пожаревачка
УБ, варошица	ваљевска
Угљаревац	крагујевачка
Угљарево	крагујевачка
Угриновци	рудничка
Удовице	смедеревска
Ужице, град	Ужице, град
Узовница (Узовица)	соколска
Узвеће (Узвеђе)	шабачка
Узићи	ужичка
Улије	новопазарска
Умка	београдска
Умчари	грочанска
Уровица	неготинска
Уровци	ваљевска
Урсуле	јагодинска
Усиље	сјеничка
Усје	поречка
Ушће	ваљевска
ХАСАН-ПАШИНА ПАЛАНКА,	
паланка	семдеревска
Хртари	пожешка
Хрти (Рти)	пожешка

Назив насељеног места	Нахија
ЦАРИНА	соколска
Царичина	пожаревачка
Цветке	рудничка
Цветојевац	крагујевачка
Цветуља, зас.	јадранска
Цвјетановци	ваљевска
Церемошна	пожаревачка
Церје	смедеревска
Церје	соколска
Церница	јагодинска
Церова	јадранска
Церова	крушевачка
Церова	параћинска
Церова	рудничка
Церова	сјеничка
Церовац	крагујевачка
Церовац	смедеревска
Церовац	шабачка
Церовица	бањска
Церовица	пожаревачка
Цеста	крушевачка
Цикоте	јагодинска
Цикоте	јадранска
Цикоте	ужичка
Црван	новопазарска
Црвена Јабука	ваљевска
Црвење	гургусовачка
Црвица	соколска
Црвепуља	јадранска
Црквена	крушевачка
Црквенац	ћуприска
Црљенци	београдска
Црљенци	пожаревачка
Црна Бара	бањска
Црна Бара	рудничка
Црна Бара	шабачка
Црна Глава	новопазарска
Црна Ријека	сјеничка
Црнашево	новопазарска
Црниљево	ваљевска
Црниљево	шабачка
Црни Као	крагујевачка
Црнишева	пожешка
Црнојевица	бањска
Црнокалац	

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
(Црнољевица)	бањска	ЦАНОВО	неготинска
Црнча	јагодинска	Цепе	новопазарска
Црнча	соколска	Цивци-Бара	бањска
Црњево	сјеничка	Цицерац	кладовска
Цуљине (Цулине)	јадранска		
Цуљковић (Цулковић)	шабачка	ШАБАЦ, град	Шабац, град
		Шабачка Ада, скела	Шабац, град
		Шабачки Мајур	Шабац, град
ЧАГЉАНАЦ	београдска	Шавац	параћинска
Чаири	крушевачка	Шавран (Шавране)	крушевачка
Чајетина	новопазарска	Шалинци	смедеревска
Чајетина	ужичка	Шалудовац	параћинска
Частрне	београдска	Шанац	јагодинска
Чачак, варош	пожешка	Шантровац	јагодинска
Чепово	сјеничка	Шапари	соколска
Чепури	параћинска	Шапине	пожаревачка
Честа	крушевачка	Шарани	рудничка
Честин	крагујевачка	Шарбановци	бањска
Честобродица	ужичка	Шарбановци	црноречка
Четереже	пожаревачка	Шарбани	ваљевска
Чечина	сјеничка	Шареник	сјеничка
Чешљева Бара	пожаревачка	Шаркамен	неготинска
Чибуковац	пожешка	Шарпел	новопазарска
Чибуктовица	београдска	Шатроња	смедеревска
Читлук	бањска	Шафрани	крушевачка
Читлук (Јадар)	јадранска	Шашиловац	јагодинска
Читлук (Рађевина)	јадранска	Шеварице	шабачка
Читлук (Ново Село)	крушевачка	Шеврљуге	ужичка
Читлук	соколска	Шепачка Ада	јадранска
Чичково	ужичка	Шепшин	грочанска
Чокешина	шабачка	Шетоња	пожаревачка
Чокешина, манастирско насеље	шабачка	Шилопце	рудничка
Чопадија	новопазарска	Шиљаковац	београдска
Чубра	неготинска	Шипари	соколска
Чукојевац	крагујевачка	Шипанча	новопазарска
Чукуровац	крушевачка	Шљивар	црноречка
Чумић	крагујевачка	Шљивова	јадранска
Чунаци	соколска	Шљивовац	крагујевачка
Чучуге	ваљевска	Шљивовац	пожаревачка
		Шљивовица	ужичка

Назив насељеног места	Нахија	Назив насељеног места	Нахија
Шопићи	београдска	Шупељак	крагујевачка
Шошићи	крушевачка	Шурићи	крушевачка
Штавиња	рудничка	Шурице	јадранска
Штипина	гургусовачка	Шуци	рудничка
Штитар (Штитари)	шабачка	Шушановина	новопазарска
Штитари	крушевачка	Шушеоке (Шушеока)	ваљевска
Штитарци	гургусовачка	Шушњар	београдска
Штрпци	гургусовачка	Штубик	неготинска
Шуљковац	јагодинска	Штулац	крушевачка
Шуме	крагујевачка	Шуваић	пожаревачка
Шуме	сјеничка		

ПРОМЕНЕ ИМЕНА НАСЕЉА СРБИЈЕ У ДОБА ПРВОГ УСТАНКА

На овом месту наводимо и промене имена неких насеља устаничке Србије. Напомињемо, те су промене настале у каснијем историјском раздобљу, у слободној Србији иза првог устанка.

ПРОМЕНА ИМЕНА НЕКИХ НАСЕЉА СРБИЈЕ У ДОБА ПРВОГ УСТАНКА 1804—1813. ГОД.

Назив насељеног места 1804—1813. год.	Нахија	Данашњи назив насеља
Али—агин Салаш	шабачка	Црнобарски Салаш
Бања	бањска	Сокобања
Бикотинац	пожаревачка	Браничево
Бљувановац	неготинска	Вељково
Бушинци	крагујевачка	Љубићевац
Велики Бошњак	шабачка	Драгиље
Врбица	крагујевачка	Аранђеловац
Гургусовац	црноречка	Књажевац
Дервен	сврљишка	Сврљиг
Јеленци	рудничка	Јелен До
Капице	пожешка	Прилипац
Карановац	пожешка	Краљево
Конатица	шабачка	Пољани
Корогласи	неготинска	Душановац
Куке	београдска	Дрен

Назив насељеног места 1804 —1813. год.	Нахија	Данашњи назив насеља
Кушиљево	пожаревачка	Глоговац
Кошеви		Сикирица (споје-
Курилово	ћупријска	но)
Короглаш	пожешка	Градац-Грачац
Липа Мезграја	неготинска	Милошево
Магудица	крагујевачка	Мале Липе
Нови Хан	пожаревачка	Милановац
Палеж	црноречка	Минићево
Прњавор ман.	шабачка	Обреновац
Драче	ваљевска	Прекопеча
Прово		Александровац
Сенова	пожаревачка	Пожаревачки
Србовлах	грочанска	Сенаја
Стари Аџбеговац	неготинска	Србово
Турчин	јагодинска	Старо Село
Хасан-Пашина	крагујевачка	Горња Баточина
Паланка	смедеревска	Смедеревска
Цивци Баре	бањска	Паланка
		Бели Поток

Илустрације: карте, планове и скице, дате у овој расправи израдили: пок. Боса Радовић, виши кустос Етнографског музеја у Београду; Милана Јерков, картограф Природно-математичког факултета у Београду и Душан Поповић, библиотекар Народне библиотке „Бора Станковић“ у Врању.

RÉSUMÉ

LES HABITATS EN SERBIE PENDANT LA PREMIÈRE INSURRECTION SERBE (1804—1813)

L'auteur a étudié le problème des habitats en Serbie pendant la Première insurrection serbe (1804—1813) du point de vue de la géographie historiques et de l'ethnologie historiques.

Après une courte introduction l'auteur décrit la terre, les régions, la superficie et les frontières de la Serbie pendant la Première insurrection. Puis il décrit les routes, les communications et la population.

Dans le chapitre suivant l'auteur décrit les habitats ruraux, et surtout la maison rurale, le jardin et les aires.

L'auteur s'est aussi intéressé pour les problèmes suivants: postes, moulin à eau, moulin á foulon, brasserie et cave, ferme, chalet, bergerie, étable et porcherie, auberge, tour de garde, camp de refuge, traille, mines, tranchée, monastère.

L'auteur a attribué une attention spéciale aux habitats urbains avec les problèmes suivants: position, type et sorte d'habitats urbains. Il a aussi énuméré tous les habitats urbains et il a donné une liste des habitats en Serbie pendant la Première insurrection serbe (1804—1813) en indiquant la division administrative par districts.

L'article est documenté par une série de illustrations des habitats de la période de la Première insurrction serbe.

T. P. Vukanović

Б. ХРАБАК

АРБАНАШКИ УСТАНЦИ 1912. ГОДИНЕ

Арбанашки покрет 1912. године био је наставак устаничких акција из ранијих година, али је био знатно више организован, са кудикамо већим присуством национално оријантисаних интелектуалаца и у условима постајања планова суседних балканских монархија да поделом територија европске Турске изврше деобу и земаља у којма жеве и Арбанаси. Ако је покрет био политички јединствен, устаничке акције нису биле вођене из једног центра, него се поред устанка у косовском вилајету јављају и акције међу Малисорима и Миридитима и у јужној Албанији. То неједиственo иступање Арбанаса из свих вилајета био је и један од узрока што покрет у косовском вилајету није био успешно окончан и што је морао ићи на компромисе, са знатно умањеним захтевима. У сваком случају, устанци 1912. године представљају најзначајнију манифестацију политичког иступа Арбанаса после Призренске лиге, те захтевају посебну обраду. Уосталом, самостално су истражени и неки мањи устанци, као онај из 1911. године (Лепетич).

И по свом значају и по количини грађе, о арбанашком покрету 1912. године треба написати овећу књигу. Овде су коришћени само српска и црногорска грађа, па чак због ограниченог простора нису донесени ни сви документи Дипломатског архива у Београду и Архива Црне Горе на Цитињу. Из истога разлога само су неки листови систематски праћени. Такве парцијалне обраде, разуме се, изазивају опасности од једностраног третмана. Албанских дипломатских аката из овог времена нема, тако да су могле послужити само неке обраде сећања познатих вођа устанка. Резутате албанске науке (А. Хаџиу, Н. Кољеци, Ц. Хацихасани и др.) акцептирани су према чланку скопског историчара Шукри Рахимија „Побуне Арбанаса на Косову 1909—1912“ (Косово I, 1972) као и према прегледу „Historia e Shqipërisë“. О овој тематици постоји и богата бечка грађа, коју ће аутор другом приликом обрадити. Свакако ће се наћи вредних података, посебно о ставовима великих сила, и у дипломатским архивама Рима, Лондона, Бона и Париза. Руска грађа је делимично саопштена у радовима неких совјетских историчара (Сенкевич, Галкин). Што се тиче турске грађе, она се налази у министарству иностраних дела у Анкари и није приступачна ни турским научницима. Како рад има парци-

јалан карактер, литература је коришћена само делимично. Објављена документација (француска, аустро-угарска, руска) употребљена је, а делимично су консултовани извештаји италијанских дипломата, нарочито из Београда.

Пошто се на основу делимичне документације не могу извући поле заснованији закључци, већ састављени закључак није прикључен тексту. Пишчева схватања о карактеру збивања, о социјалним носиоцима покрета итд. ипак се могу назрети. У тексту који има карактер прилога нису извршене неке анализе и друштвених и политичких снага, компарација захтева, процена војних дејстава итд. Сви ти научни задаци могу се самостално обрадити, али кад се прибере целовитија и разноврснија грађа. Аутор је овом приликом настојао, пре свега, да пружи што рељефнији приказ развитка устанка у разним областима у којима живе Арбанаси. Посебне тематске обраде и укупни закључак следиће касније, кад се проуче и устаничка дејства ранијих година.

I КРЕТАЊА И ОРИЈЕНТАЦИЈЕ КОСОВСКИХ АРБАНАСА У ПРВИМ МЕСЕЦИМА 1912. ГОДИНЕ

Стање косовског вилајета на самом почетку 1912. године било је тешко. Турци су били свесни опасности која им прети од области насељених Арбанасима. У вези с покретом Арбанаса њих је нарочито плашила могућност страног уплитања. Том страховању дао је израза министар унутрашњих послова у телеграму који је 25. децембра 1911. упутио косовском валији: „И из ваших извештаја, а и са друге стране, сазнајем да су се у Албанији појавиле многе чете, које стање тамо чине несносним. Ви сте, полазећи одовуд, добили у погледу Албаније нарочитих упутстава. Оставите засад сваки други рад у том крају и учините све да најпре чета нестане, а после да се отуд не чују никакве тужбе, јер пред страним светом то не прави добар утисак. Нама су страни представници већ обраћали пажњу на стање у вашем рејону и ја вас молим да сваки други посао за сада оставите, па нађете начина да се отуд не даје повода тужбама.“[1]

Косовски валија Мазхар-бej био је омиљена личност код младотурских комитета и у њега су полагане велике наде при постављању намесника у политички најосетљивијем вилајету европске Турске. Он је, без икакве сумње, располагао подробним упутствима о раду међу Арбанасима. Крајем 1911. године њему је, дакле, поручи-

[1] Дипломатски архив Секретаријата за иностране послове (у даљем тексту: ДАСИП), Политичко-просветно одељење (у даљем тексту: ПП), 1912. године, фасц. VI, генерални конзул у Солуну Живојин Балугџић министру-председнику, из Солуна 17/30.XII 1911, са ПП бр. 660. — Балкански комитет у Лондону је Порти и највиђенијим Младотурцима упутио представку у којој је оштро осудио држање турских власти према потчињеном становништву у европском делу царства, а посебно у Македонији (ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 642, српски посланик у Лондону МИД-у, Пов. бр. 204 од 31.XII 1911/13. I 1912). — О основном тексту употребљаваће се нови календар.

вано да не предузима никакве реформе, него да спречи жалбе и све видније незадовољства. У свом одговору на цитирану депешу валија је говорио само о арбанашким четама у Љуми, Ђаковици и Пећи, а није се осврнуо на несигурност у којој је живело хришћанско становништво других крајева. Порти као и њему било је до тога да се спрече арбанашки устанички покушаји. У свом телеграму (од 27. децембра) Мазхар-бej је изнео мишљење да узрок ширењу арбанашких чета треба тражити у неспособности жандармерије. Жандарми су, наиме, били нови, неупознати са косовским вилајетом, те су сви прогони арбанашких устаника, остајали без учинка. У Љуми, Ђаковици, Пећи и уопште гдегод су слати да оперишу против Арбанаса, жандарми су падали у клопке и увек били тучени. Валија је одлучио да узме за жандарме оне из редова ислужених војника који су служили у вилајету и који нису млађи од 35 година. Он је уписао и 75 Арбанаса за жандарме. Са 95 жандарма Арбанаса валија је рачунао да ће све бити у реду.[2]

Крајем 1911. године Порта је почела према Арбанасима да води политику попуштања. До тога је дошло због погоршаног положаја Отоманског царства после избијања турско-италијанског рата, али и због кризе у унутрашњој политици, настале услед јачања утицаја опозиције (оснивање странке „Hürriyet ve Ittilâf“, новембра 1911, наследнице распуштене „Ahrar“ партије) и услед извесног раздора у редовима самих Младотурака. Нова опозициона странка, мада по свом програму реакционарна, успела је да захтевом за децентрализацијом државне управе привуче многе противнике младотурске политике насилне османизације, пре свега из редова националних мањина. Концем 1911. младотурски комитети на Косову су готово престали да постоје.[3] Током 1912. године Порта ће још неколико пута бити принуђена да попушта Арбанасима у њиховим захтевима.

Првих дана 1912. године анархија је била посебно уочљива у пећкој нахији. Четвртог јануара удружени католици и муслимани Арбанаси отерали су код хана Хаџилазића (пола сата од Пећи) раднике и предузимаче који су радили на изградњи пута Пећ-Митровица. Кад је војска дошла да раднике врати на посао, незадовољници су колону дочекали плотуном из заседе, те је шест војника погинуло а три су допала рана.[4]

---

[2] ДАСИП, ПП — 1912, ф. VI, Балуџић из Солуна 17/30.XII 1911, са П П бр. 660.

[3] Архив Југославије (у даљем тексту: AJ), фонд Ј. М. Јовановића Пижона (у даљем тексту: XXXIX), 272—73, извештај С. Ристића Ј. М. Јовановићу, из Скопља 23.XII 1911/5.I 1912.

[4] ДАСИП, ПП—1912, ф. III, дос. 1, ПП бр. 396, Богословија у Призрену Туторству пок. Симе Игуманова у Београду актом бр. 4 од 2/15.I 1912. — Арбанаси су најпре тражили добре друмове у крајевима у којима живе. Кад је међутим дирекција почела да изводи радове на деоници Пећ — Митровица, дошло је до напада и вишекратног растеривања радника и инжењера. Да се заштите радници, изведена је војска, али су Арбанаси пуцали и на њу („Политика“ 3.I 1912, 2).

Од арбанашких чета страдао је и српски живаљ, те су се пећки Срби потајно наоружавали из Црне Горе. Јануара 1912 из села Црног Врха, недалеко од Пећи, отишло је седам сељана у Црну Гору по пушке; собом су повели и сина сеоског чувара Арбанаса; при повратку, снабдевени пушкама, ухваћени су. Из затвора су избављени на енергично тражење Руговца Садри Бадре.[5] Косовски валија јавио је Цариграду (29. јануара) да организација „Црна рука" из Србије живо ради на организовању чета, које су по вилајету изазивале неред. Повереник црнорукаца, један извозник ракије за Ниш, растурао је по селима пушке.[6]

Октобра 1911. дошло је у Београду до сусрете председника владе Србије и Бугарске, чиме је отпочео процес стварања балканског савеза. Већ на почетку тих разговора скициране су сфере интереса. О тим разговорима сазнао је првак националног покрета на Косову Хасан-ага Приштина, те су га они озбиљно забринули. Могућност српско-угарског споразума о подели територија и одбијање Порте да се сложи са давањем широких самоуправних повластица крајевима насељеним арбанашким живљем подстрекли су присталице арбанашког националног покрета да се врате у завичај и отпочну 1912. године још већи устанак како би остварили свој циљ — утврђивање граница арбанашке земље и њену аутономију. Група првака у Цариграду поделила је улоге арбанашким националним револуционарима. Хасан Приштина отишао је на Косово.[7]

До одлуке да се подигне устанак дошло је средином јануара 1912. године у Цариграду, после сукоба који је Хасан Приштина имао са Младотурцима у парламенту. Одлуку је донела већина Арбанаса посланика. Акције су имале почети на Косову, на пролеће. Косовском вилајету додељена је главна улога у устанку. Покрет је потом требало да обухвати и друге области настањене Арбанасима. Хасан Приштина је прихватио да на Косову подигне устанак, али пошто преко Црне Горе прими 15.000 модерних пушака. Исмаилу Ћемалију пало је у део да посети европске државе ради прикупљања новчане помоћи по арбанашким насеобинама, ради куповине оружја и муниције и ради придобијања јавног мишљења за арбанашку ствар. Пре одласка у завичај, Хасан Приштина је још једном покушао да увери турског министра унутрашњих послова да би било у интересу Царства да Порта прогласи границе Албаније. Када у овом настојању није успео, успоставио је везе с Арапима и Курдима и трудио се да их наговори да на пролеће заједнички подигну устанак, говорећи им да ће Младотурци насиљем успети да задобију већину на предстојећим парламентарним изборима.[8]

---

[5] ДАСИП, ПП—1912, ф. III, дос. 1, ПП бр. 396, Богословија у Призрену Туторству пок. Симе Игуманова актом бр. 4 од 2/15.I 1912; „Вардар" (Скопје) 1.I 1912, 3.

[6] ДАСИП, ПП — 1912, ф. II, дос. 1, ПП бр. 205, конзул Живковић из Солуна 16/29.I 1912.

[7] Shukri Rahimi, Kryengritjet shqiptare në Kosovë më 1909—1912, Kosova I, Prishtinë 1972, 73.

[8] H. Prishtina, Nji shkurtim kujtimesh mbi kryjmgritjen shqiptare të vjetit 1912, Shkodër 1921, 9, 13, 14.

После тога сабрала се у Ници група арбанашких политичких активиста (Имаил Ћемали, Луиђ Гуракући и други) те је образовала Арбанашки централни комитет. Овај је имао да успостави везу са Албанијом и арбанашким колонијама у Египту, Румунији, Бугарској, САД и у другим земљама и да сазове свеарбанашки конгрес. На њему је требало утврдити политичке захтеве па се представити новом турском парламенту. Упоредо с тим започеле би и припреме за почетак општег арбанашког устанка.[9]

Од великих сила на покретању Арбанаса у пролеће 1912. године највише је била заинтересована Италија, тада у рату с Турском. С италијанске стране било је, новембра 1911, понуђено арбанашким вођама јужне Албаније оружје како би се инсценирао оружани револт; арбанашки парламентарни посланици известили су о томе бившег великог везира Ферид-пашу, но овај им је саветовао да понуду одбију, јер није био моменат да Арбанаси „ваде кестење из ватре“ за Италијане. Ферид-пашин рођак Исмаил Ћемали налазио се тада у Милану и био је на вези с италијанским кабинетом. И Ферид-паша и министар војни у Цариграду били су мишљења да последње атентате динамитом у Македонији треба такође приписати италијанским смицалицама. У Малесији је и даље интригирала Црна Гора, те је министар војни (6. децембра) изјавио аустро-угарском амбасадору у Цариграду да ће Турска, уколико турско-италијански рат потраје до пролећа 1912, бити приморана да зарати против Црногораца.[10] Сматрајући да је преношење италијанских ратних операција на арбанашку обалу мало вероватно, диригент бечке дипломатије поновио је (15. децембра) турском амбасадору у Бечу познато становиште дунавске монархије у погледу Албаније: „У најнепосреднијем је интересу Турске да према Албанији спроводи другу политику но што је случај последњих година. Порта треба да учини све да би поправила учињене грешке; можда би јој тада још ипак могло успети да поново придобије Арбанасе за османлијство и да поново од њих начини оно што су раније били — бедем Царевине“.[11] То исто одговорио је и амбасадор Палавичини турском министру војном кад му је овај (31. јануара) поменуо да се шире гласови, према којима би се могло догодити да и Аустро-Угарска настоји користити турско-италијанским ратом и то тако да се сама утврди у Албанији.[12] Беч је у ствари тада био против радикалнијих акција у арбанашком про-

---

[9] И. Г. Сенкевич, Освободительное движение албанского народа в 1905—1912 гг., Москва 1959, 212.

[10] Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der Bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914 (u daljem tekstu: ÖUAP) B. III, Wien-Leipzig 1930, S. 637, № 3054, телеграм Палавичнија из Цариграда 6.XII 1911, бр. 408; С. 631, № 3048, телеграм истога од 5.XII 1911, бр. 407; С. 640, № 3039, телеграм истога од 7.XII 1911, бр. 471.

[11] Исто, С. 684, бр. 3112, дневни извештај о посети турског амбасадора 15.XII 1911.

[12] Исто, С. 802, № 3258, извештај Палавичнија бр. 6 од 31.I 1912. — Порта се у јесен 1911. неколико пута обраћала Бечу с молбом да преко католичких свештеника у северној Албанији онемогући подривачки рад Италије (Први балкански рат, издање Војно-историјског института, књ. I, Београд 1959, 134).

стору па и против устанка, из бојазни да би се Црна Гора и Србија могле користити стањем насталим арбанашким оружаним иступањем. Играјући стално на карту српско-арбанашких супротности, Аустро-Угарска је зазирала од повезивања Београда и Цетиња са виђенијим арбанашким првацима.[13]

Пошто су одбијени од стране Младотурака, Хасан-ага Приштина и његови истомишљеници су одлучили да заинтересују неку од европских велесила за интересе Арбанаса, како би код ње нашли ослонац пре него што отпочну војне операције новог устанка. У жељи да се користе супротностима које су у случају Балкана постојале међу империјалистичким државама, избор је пао на Аустро-Угарску и Енглеску. Изасланици Битољског конгреса обратили су се аустријском конзулу у Битољу, Хасан Приштина се састао са генералним конзулом у Солуну, а неки припадници националног покрета консултовали су конзула Прохаску у Призрену. Сви су они негативно одговорили, позивајући се на то да Беч не може да подржи арбанашки устанак, кад то не би учинила и Велика Британија, тренутно незаинтересована за компликације на Балкану. Генерални конзул у Солуну Краљ је уверавао Хасан-агу да ће се арбанашке земље сачувати од страног ширења не устанцима него радом на привредном и национално-културном пољу, управо користећи оквир османлијске државе; Краљ је покушао преко свог саговорника да наговори и друге арбанашке политичаре у то да ће интересе свога народа обезбедити, уз помоћ Беча, еволутивним путем а не револуцијом. Енглеска, запитана преко свог скопског конзула, одговорила је да неће да се упетљава у балканска питања, те да зато неће ни подржати али ни сметати нове арбанашке устанке. Италијанска влада имала је неодређен став према арбанашком устанку 1912; била је спремна да га подржи само из страха да се Аустро-Угарска у вези с њим не користи, у условима кад је њен ривал Италија била заузета на другој страни Османлијског царства. Хасан Приштина позвао је и представника ВМРО-а у Скопљу на сарадњу у борби против Цариграда па и за оснивање аутономне арбанашко-македонске државе; ни ту није дошло до споразума, јер је Софија имала планове са Београдом а и зато што се бугарски интереси нису поклапали с идејом арбанашких националиста.[14] После таквог одговора Софије, а зазирујући

---

[13] В. Ћоровић, Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку, Београд 1936, 356; Historia e Shqipërisë II, Tiranë 1965, 329.

[14] H. Prishtina, n.d., 15; Sh. Rahimi, n.n., 73—4. — Београдска „*Политика*", је, на основу писања неких бечких новина, изводила закључак о заинтересованости Аустро-Угарске за Арбанасе, о томе да их она подстиче и да је на Порти тражила административну аутономију Албаније („*Политика*" 1.I 1912, 2; 14.I 1912, 2).

Арбанашки емисари посетили су руководство ВМРО-а у Софији новембра 1911. И на Цетињу се тада говорило о арбанашкој и македонској аутономији. ВМРО је желео савез с Аустро-Угарском у случају општег арбанашког устанка. У Бечу је, децембра 1911, у аутономну Албанију укључивана и долина Вардара са Солуном. Суочени с интригама неких аустро-угарских агената у Албанији и Македонији, и неки Италијани, као маркиз де Сан Ђулијано, морали су признати да је турско-италијански рат подстакао агитације у те две отоманске покра-

и раније од Србије, Хасан Приштина је у даљем раду заобилазио балканске престонице, осећајући да су њихови планови директно супротни захтевима арбанашких вођа.

Током јануара 1912. косовски валија Мазхар-бej био је иницијатор састанка скопских Турака и Арбанаса, како би се ускладили њихови политички ставови; то, међутим, није било могуће, јер су поменуте две стране и даље остале противположене.[15] У исто време примећен је покрет Малисора, пострадалих у устанку 1911. године и због мисије министра унутрашњих послова Адил-бeja међу Малисорима. „*Политика*“ је писала да ће се опет прићи „подмићивању Арнаута“.[16] Карактеристично је да је београдска штампа врло рано писала о „врењу у старој Србији“ и о обећању великих повластица Арбанасима од стране власти ако буду мирни; она је, истина, јављала и о „побуни јужних Арнаута“.[17]

Прве седмице фебруара у Дебру је боравио изасланик Порте Хамди-бej са задатком да се обавести о расположењу код Арбанаса и о њиховим жељама по питању отварања школа. Хамди-бej је, уз помоћ власти, сазвао најугледније представнике из целог Дебра да чује какву наставу желе за своју децу. На позив дошло је у Дебар 300 Арбанаса. У уводном излагању које је било помирљивог карактера полазна тачка била је да је и Порта за слободу наставе, те да нема повода за ма какве сукобе између њих. Четрдесет присутних (око 13,3%) изјавило је жељу да школе буду на труском језику; то су били људи из самог Дебра или из његове околине, који су били у пословним везама с градом и влашћу. Остали су захтевали школе на арбанашком језику. Представници дебарске Малесије посебно су примљени, те су изјавили да је за њих школско питање од споредније г значаја. За њих је основно питање било питање о порезу и оружју. Тражили су да им се поврате повластице из времена Абдул Хамида, кад су плаћали свега мецидију од куће, а могли су слободно носити оружје. Изјава дебарских Малисора, према мишљењу српског вицеконзула у Битољу, садржавала је суштину расположења арбанашких маса и најбитнију страну арбанашког питања. Хамди-бejову поруку да ће Порта у најкраћем року предузети реформе у Арнаутлуку, Малисори су примили с подсмехом и неповерењем. После конференције с Арбанасима изасланика из Цариграда, представ-

---

јине. Берлин је дискретно помагао Беч, те је државни подсекретар говорио француском амбасадору да се нада да ће нова турска влада либерално поступати према Арбанасима (Docyuments diplomatiques français, IIIe série (у даљем тексту: ДДФ), т. I, Paris 1931, n°s 104, 136, 181, 294, 333, 382, 560).

Интересантно је да је првих дана јануара 1912. боравио у Београду истакнути арбанашки првак из Дебра Ћамил Дац, после чега је у Скопље 6/19. јануара дошао Дацов пријатељ Доксан Михаиловић. Ове посете протумачене су као део плана арбанашких кругова да се политички неутралишу суседне државе (ДАСИП, Архива конзулата у Скопљу — у даљем тексту: АКСк —, пакет 53, ПП, бр. 45, Конзуларно одељење МИД, ПП бр. 91, Београд 10/23.I 1912). Нешто касније, међутим, почели су уобичајени арбанашки погранични пљачкашки упади у Србију („Политика“ 28.I 1912, 2).

[15] ДАСИП, ПП—1912, ф. VIII, ПП бр. 64 и 65.

[16] „Политика“ 17. I 1912, 1; 21.I 1912, 2; 25.I 1912, 2.

[17] Исто, 7.I 1912, 1; 8.I 1912, 2; 27.I 1912, 2.

ници цивилне власти, жандармерије и војске те чланови локалног младотурског клуба претресли су питање о мерама које је требало предузети за умирење Арбанаса. Дошла су до изражаја два мишљења: једни су били за то да би поново требало прибећи војним експедицијама, док су Хамди-бej и мутесариф били против репресалија. По обављеној мисији, Хамди-бej је преко Битоља пошао у јужну Албанију.[18]

У то време становништво између Ђирокастра и Берата протерало је порезнике и одрекло је да плати порез. Командант тамо стационираног пука није хтео да брани порезнике. Јањински валија, међутим, тражио је војну помоћ.[19]

Нису били мирни ни Малисори у северној Албанији. Они су конзулима великих сила у Скадру предали писмену представку (датирану са 9. фебруаром по новом) у којој су оптужили Порту да не извршава своју обавезу, чинећи је одговорном за све што би се могло догодити. Поменути меморандум Хота, Климената и других племена која су се у 1911. години побунила имао је 12 тачака и оригинал је био написан на арбанашком. Био је снабдевен са 50 потписа. Руски конзул у Скадру није озбиљно узимао изречене претње, а било је мишљења да горштаке подстичу католички свештеници. Конзулима су се (8. фебруара) жалили на Порту и муслимани из села око Скадра, зато што Порта није дала никакве надокнаде за штете које су ти сељани претрпели, помажући турску војску против побуњених Малисора.[20]

Турске власти у Скадру средином фебруара биле су забринуте због гласина о непосредној побуни малисорских племена (за које се сматрало да своје држање управљају према наговорима са Цетиња) и још више због вести да поменута племена већ имају на својој страни племена Шоше и Шаљу и да покушавају да се споразумеју са племенима Мирдитије односно са становницима планина Љеша и са племенима Ктела, Пуке и Курбина. Турске власти настојале

---

[18] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Душан Протић из Битоља, 24.I/6.II 1912 са ПП бр. 74. — „*Вардар*“ је (26.I 1912, 2) донео вест да је десет муслимаских арбанашких села гостиварско-дебарског краја изјавило да ће прећи у католичанство, ако им Порта не отвори арбанашке школе са латинским писмом. — „*Политика*“ је најпре писала о нередима у Дебру, тј. о одлажењу кућама редифа који су били на вежби и о првим одметањима у гору једног богатог Топтанија из Тиране (28.I 1912, 1), а потом је пренела захтеве формулисане на митингу у Дебру 24.I/6.II 1912: а) да се Арбанасима разда оружје; б) да служе војску само у родном крају; в) да им се смање порез и посебно данак на стоку (26.I 1912, 1)

[19] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 368, Балугџић из Скопља 24.I/6.II 1912.

[20] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 544 и ф. VI, Мих. Гавриловић, посланик на Цетињу, телеграмом и актом Пов. бр. 36 од 1/14.II 1912. — Један демарш учинили су Малисори код аустро-угарског генералног конзула у Скадру још средином јануара 1912, и то је изазвало различиту реакцију бечких листова; у томе је посебно био значајан став „Reichspost-a“, који је важио као орган престолонаследникове политичке групе (ДДФ, IIIe série, t. I. n°s 482, 504). И српски посланик на Цетињу јавио је својој централи да Малисори дижу оптужбе на турске органе власти (ДАДИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 607, М. Гавриловић са Пов. бр. 36 од 1/14.II 1912) — О Малисорима види и Гавриловићеве извештаје у: ПО—1912, X, Пов. бр. 149 од 21.I/3.II; Пов. бр. 1 X од 27.I/10.II; Пов. бр. 243 од 6/19.II; Пов. бр. 293 од 15/28.II; Пов. бр. 294 и 15/28.II и Пов. бр. 324 од 28.II/12.III.

су да се продуби јаз између северних и јужних племена, те су у том циљу првих дана фебруара ставиле у дужност Пренк Биб Доди да што пре оде у Калмету и да тамо окупи главаре не само Мирдитије, Љешких брда, Пуке, Ктела и Курбина већ и оне из Дебра, Мата, Краснића и Љуме. Пред њима је требало да оптужи Малисоре да у корист Црне Горе доводе у опасност албанашку стаџбину; требало је да предложи образовање нове лиге која би чвршће ујединила јужна племена и то пре свега у борби против црногорских аспирација.[21]

Нереда је било и око Плава и Гусиња. Настали су због тога што су турске власти желеле да изведу регрутацију, не толико да добију војнике колико да стекну таоце од непокорних Арбанаса. Чак се и у Црној Гори (10. фебруара) чула велика пуцњава са стране Плава и Гусиња.[22]

Говорећи да се међу ђаковичким Арбанасима врше журне припреме за очајну борбу са турском војском „*Политика*“ је предвиђала да долази крваво пролеће Пећанац Махмуд Заими са својих 40 другова већ се налазио у селу Мурино. Пећки мутесариф је на то одлучио да изнад Мурина довуче топове. Поред многих муслиманских чета јавила се и једна чета арбанашких католика. Покрет против државе власти био је јачи него икад. Кад су племена Гаши и Берише дали по човека из сваке куће за заптије, остала племена су их сматрала за вероломнике и претила су им осветом. Са појавом чета настале су уобичајене уцене богатијих сељака Срба и пљачкашки упади у Србију.[23] Пећки мутесариф Џафер-бej показао је прилично воље „да стане на пут безвлашћу“, те је такво његово држање само убрзало прве судare арбанашких устаника и органа власти код Барана (11. фебруара) и северно од села Злокућана (15. фебруара); у другом поменутом сукобу, који је трајао цели дан, нарочито се истакла чета Махмуда Заимија.[24]

Првих дана фебруара Беч се надао да ипак неће избити општи арбанашки устанак. И немачки амбасадор у Бечу био је мишљења да балканска експлозија није могућа; и за црногорског краља је веровао да ће бити миран, после савета које је добио од Аустријанаца и Руса. Ипак, у вези са стањем у косовском вилајету, запажане су интриге краља Николе, још од новембра 1911. На сличан начин, Французи су примећивали италијанске подстицаје у Софији кад је реч о Македонији и Албанији. Бугарска је у исто време веома пажљиво одмеравала држање Аустро-Угарске и Италије у вези с врењем у арбанашким крајевима и у Македонији; Гешов је ипак веровао да ће младотурци, који су запали у тешку ситуацију, бити ком-

---

[21] Архив Косова ,Микрофилмови архива Ministrro degli affari esteri, № 12690, Рим 14.II 1912 (циркуларна информација).

[22] ДАСИП, ПП — 1912, ф. VI, Мих. Гавриловић са Цетиња 1/15.II 1912, са Пов. бр. 36; ф. V, ПП бр. 475, М. Гавриловић са Цетиња од 28.I/10.II 1912.—О знацима немира међу Арбанасима у пролеће 1912: Први балкански рат, 135.

[23] „Политика“ 3.II 1912, 1; 2.II 1912, 2; 1.II 1912, 1; 4.II 1912, уводник.

[24] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 981, М. Милојевић из Приштине 6/19.II 1912.

промисни и у арбанашком питању.[25] Нешто касније исти Гешов је писао да му је М. Миловановић приликом разговора о стварању балканског савета рекао да ће Ерентал, који је изгубио наду у могућност регенерирања Турске, у пролеће 1912. помоћи стварање аутономне Албаније, која би обухватала и битољски и косовски вилајет (са Скопљем).[26]

Командант корпуса у Скопљу, Џавид-паша, (у разговору са српским конзулом 15. фебруара) осуђивао је, као и обично, владину политику према Арбанасима; налазио је да им се без потребе много попушта и да се стању у Арнаутлуку придаје више важности него што заслужује; Џавид-паша Арбанасе није сматрао добрим војницима и није веровао да су били у стању да изведу озбиљнији покрет који би могао утицати на опште стање; мислио је да се и са малим контингентом војске могу држати у послушности; према њему, арбанашка пушка, од које се тада толико плашио Цариград, изгубиће значај кад се подигну жељезничке пруге; посланике Арбанасе, сматрао је неискреним не само према Порти него и према Арбанасима; Џавид-паша није с пролећа 1912. очекивао озбиљнији покрет; побуна би се, према њему, могла очекивати само међу Малисорима. Управо тада Џавид-паша је наименован заповедником целе жандармерије, а на његово место дошао је дотадашњи командант редифа у Смирни Исаил Фазли-паша.[27]

Погранични органи Србије били су другог мишљења. Комесар жељезничке полиције у Ристовцу, на пример, сматрао је да ће на пролеће 1912. наступити „догађаји који ће и по нас бити од великог политичког значаја". У Арнаутлуку, према њему, влада права анархија, која нарочито долази до изражаја при плаћању пореза. Поменути комесар забележио је да су се Арбанаси села Моргуле (вучитрнска каза) побунили, затворили у своје куле, те да су отуда непрестано сипали ватру на жандармерију, послату да их умири. Накнадно су жандармима послате у помоћ четири чете војске.[28]

На то су указивале и многобројне белешке српског листа „*Вардар*" који је излазио у Скопљу. Већ првог дана 1912. године (по старом календару), Арбанаси код Пећи пуцали су на раднике који су изводили радове на друму Пећ — Митровица, тако да је било решено да се, због несигурности, прекину радови. Око православног Божића муслимани у Скопљу, средишту косовског вилајета, одржали су неке договоре, на којима су се изјаснили о поновној стриктној примени шеријата. Влада је у Скадар, Скопље, Битољ и Јањину послала

---

[25] ДДФ IIIe série t. I, №[s] 601, 614, 615, 253, 343, 372, 418.

[26] Iv. — E. Guéchoff, L' Alliance Balkanique, Paris 1915, 23.

[27] ДАСИП, ПП — 1912, ф. VI и ф. VII, ПП бр. 597, Панта Гавриловић из Скопља, 3/16 II 1912, са ПП бр. 197.

[28] ДАСИП, ПП—1912, ф. 1, комесар железничке полиције у Ристовцу др Ковачевић 28.I/10.II 1912.

[29] „Вардар" 1.I 1912, 3 и 2. — У броју од 8. јануара (стр. 3) донесена је вест да је у Скопље приспео Џевдет-бej, члан комисије за подизање арбанашких школа.

веће своте новца за изградњу арбанашких школа и плате учитеља. Неки листови су доносили и вести о премештају команданта скопског корпуса Џавид-паше, да се одобровоље Арбанаси.

У следећем броју „*Вардара*“ (од 5. јануара) јављено је да је на путу између Пећи и Ђаковице убијено и рањено 15 турских војника који су спроводили један војнички караван са материјалом. Припремање покрета било је везано са активирањем качачких чета, а с тим у вези знатно је повећан број убијања српских сељака и умножен број зулума; опасност од арбанашких чета за српске сељаке била је очигледна. Лист је јављао и о преговорима између скопског младотурског клуба и арбанашких првака, јер су владајући кругови и том приликом настојали да Арбанасе задобију уступцима. Једна од мера у том смислу требало је да буде установљавање нарочитог жандармеријског табора, састављеног искључиво од Арбанаса. Вилајетске власти су се нарочито трудиле да наговоре арбанашке главаре у Ђаковици да пристану на повратак Џафер-беја за мутесарифа у Пећи.[30]

Више бележака у „*Вардару*“ односило се на питање арбанашких захтева да им се поново поделе оружје, те су се они, на пример код гњиланског кајмакама уписивали да приме пушке.[31]

Односи Малисора са Аустро-Угарском и Црном Гором побуђивали су, јануара 1912, посебну пажњу српске јавности у Турској. Аустро-угарски листови су отворено писали да Арбанаси изричу своју оданост двојној монархији и траже од ње помоћ, и то у време кад су цариградске и солунске новине доносиле вест о доласку у Цариград једне арбанашке депутације, која би тражила испуњење захтева које су Арбанаси изнели на свом збору у Ђаковици. Аустрија је била на делу и у Црној Гори, где су њени представници мирно „шуровали“ с Арбанасима.[32] Порта је била решена да скрене пажњу црногорској влади да нагомилавање црногорске војске на турској граници даје повода Малисорима да помишљају на нове покрете.[33] Један добро обавештен бечки лист је писао да се Малисори нипошто неће задовољити са 450.000 динара, колико им је Порта давала на име помоћи; Аустро-Угарска као верски протектор и као држава чија се застава вила о празницима на малисорским црквама, била је приморана да даје много више.[34] Српски дипломатски представници, међутим, јављали су да се у Бечу са зебњом очекује пролеће и да кад се говори о аустро-арбанашким односима стално се помињу Италија и Црна Гора.[35]

---

[30] „Вардар“ 5.I 1912, 3.

[31] Исто, 5.I 1912, 3 и 8.I 1912, 2—3. — Ђаковички Арбанаси су навелико продавали оружје, те се лист нашао у дилеми, питајући да ли је поседовање оружја забрањено (Исто, 22.I 1912, 3).

[32] „Вардар“ 5.I 1912, 2. — Види и напис о расположењу косовских католика и њиховог призренског бискупа према Аустро-Угарској („Политика“ 8.II 1912, 2).

[33] „Вардар“ 8.I 1912, 2.— О турско-црногорским односима види: Исто, 19.I 1912, 2; „Политика“ 6.II 1912, 1.

[34] „Вардар“ 26.I 1912, 1—2.

[35] ДАСИП, ПП—1912, ф. IX, ПП бр. 925; ф.VII, ПП бр. 711.

Редакцију и читалачку публику листа „*Вардар*“ више свега занимало је питање шта турска влада смера с Арбанасима. У вези с изборним припремама Порта је позвала све дотадашње парламентарне посланике те им је саопштила свој одговор у вези с раније поднесеним меморандумом о реформама за крајеве у којима живе Арбанаси; реч је пре свега била о уклањању чиновника, официра и жандарма чије је удаљавање тражено, о градњи путева и железница, о регулисању Бојане, подизању управно-политичких зграда, о дељењу новца и слично; од посланика је захтевано да одустану од намераваиног великог збора који су мислили одржати. Пројект реформама за Арбанасе у скадарском и косовском вилајету израдио је Абдулах-паша, некадашњи заповедник турских трупа на црногорској граници; влада га је прихватила и дала га је на проучавање једној посебној комисији.[36] У исто време 40 главара муслиманских Малисора из дебарске Малесије и Мата су изјавили да њихови сељани неће платити никакав порез док им се не поделе тражене пушке. Да прикрије стварно стање косовски вилајет је тражио да „*Вардар*“ учини исправке у вези с неким наводно нетачним информацијама које су се тицале слабе јавне безбедности,[37] мада је било јасно да је лист провладин (иако је понекад писао у критизерском духу). Коментарисани су и захтеви митинга у Дебру на коме је тражено да се разда оружје, да Арбанаси служе војску у свом крају, да им се смање данци, нарочито данак на овце („агнам“); запретили су да ће сви отићи у гору, ако им се захтеви не испуне. Арбанашки представници косовског вилајета на свом збору у Приштини расправљали су о држању при парламентарним изборима; решили су да уместо за дотадашњег посланика Хасан-агу Приштину гласају за Али Даниш-беја, бившег солунског валију.[38]

Истом Хасану Приштини (наводно „српског порекла“, из братства Шишковића) упутио је преко „*Вардара*“ писмену поруку српски национални радник Глигорије Божовић. Протестовао је што је у свом говору у парламенту навео као да од Вишеграда до Солуна постоје само Турци и Арбанаси а не и други, показујући на тај начин мегаломанију и шовинизам, својствене свим младим народима.[39]

У свом броју од 26. јануара „*Вардар*“ је донео вест о жестоком сукобу између војске и једне велике арбанашке чете, састављене од католика и муслимана, код ђаковичког села Дублебари; окршај је дуго трајао, у њему је убијено шест војника, вођ чете је био рањен али је ипак умакао а један члан чете је био ухваћен.[40]

Као што се може закључити, већ јануара 1912. борбе између арбанашких чета и турске војске стављене су на дневни ред, без икаквог непосреднијег инспирисања првака — националиста, као и без утицаја са стране. Пре би се могло рећи да су то четовање иза-

---

[36] „Вардар“ 19.I 1912, 2 и 22.I 1912, 3.
[37] „Вардар“ 19.I 1912, 3 и 1—2.
[38] „Вардар“ 22.I 1912, 3.
[39] „Вардар“ 26.I 1912, 2 и 29.I 1912, 2.
[40] Исто, 26.I 1912, 2.

звали опште расположење против Младотурака и посебно беда због глади, настала већ у јесен 1911, и да су се на челу тога гибања маса налазили противници младотурски али ипак туркофилски кругови, који су, уосталом, на свом вилајетском састанку у Приштини били против кандидације Хасан-аге Приштине на предстојећим изборима. Од не малог је значаја било заједничко иступање католика и муслимана у четама.

Од краја јануара па током следећих седмица бивши посланици Хасан Приштина и Нецип Драга бавили су се у Скопљу, састајући се са својим приврженицима и са другим опозиционим елементима. Већ у првој декади фебруара они су били за заједнички испуп на изборима са егзархистима, и те су се линије држали и у току месеца марта. Ипак на више састанака пулсирали су и представнике српске изборне организације.[41]

Средином фебруара одржан је договор многих виђених Арбанаса код Исе Бољетинца, вероватно због држања на изборима и због евентуалног изборног преговора са Младотурцима; седници је присуствовао и Сулејман Батуша. Недељу дана касније, у понедељак 6/19. фебруара у Скопље су приспели два Исина сина, Исин писар (ћатиб) Ариф Хикмет; тај долазак био је у вези с држањем Арбанаса на изборима, а формално због неких 1.700 лира, што су Бољетинци потраживали за порушене им куле. Представници митровичког краја тада су већ одлучили да као свог кандидата на парламентарним изборима истакнуИсу Бољетинца. Требало је, наводно, само видети да ли би ту кандидацију прихватила младотурска странка, те је ставила на своју заједничку листу.[42] Нешто пре тога бивши скопски посланик Саид хоца дао је изјаву бугарском листу „*Право*“ да, мада се косовски Арбанаси боре за своје народносне интересе, они ипак неће прећи преко крајњих граница, те радити против државних интереса; због тога је Иса Бољетинац напустио Црну Гору и због тога маса и није помагала католике Малисоре и оне муслимане који су се држали Црне Горе. Средином фебруара ипак се могло запазити ужурбано кретање попова око Призрена а призренски бискуп обавио је путовање у Феризовић (Урошевац), Митровицу и Скопље.[43]

Не само Црна Гора него и Србија је у тим данима настојала да обезбеди своје позиције у редовима арбанашких првака на Косову. „Народна одбрана“ упутила је из Београда Мустафу Хаџи Абдурахмана да са виђенијим Арбанасима постигне споразум. Због тога су преко Бујановца пошли у Србију брат и стриц познатог првака гњиланског краја Идриза Сефера; они су задржани у Бујановцу а Гњиланац Димитрије Савић, који их је водио, био је ухапшен.[44] Махмуд Заими, који је био на вези са српским конзулом у Приштини, сакупио је чету од 40 људи, те је од Србије тражио оружје,

---

[41] ДАСИП, Цариградско посланство 1912, п. I, 8364, 149, 333 и 355, Скопје 27.I/9.II, 21.II/5.III и 23.II/7.III 1912.

[42] „Вардар“ 2.II 1912, 3 и 9. II 1912, 3.

[43] Исто, 2.II 1912, 1—2 и 3.

[44] ДАСДП, ПП—1912, ф. I, комесар железничке полиције у Ристовцу Министерству унутрашњих послова пов. писмом од 3/16.II 1912.

муницију и 30 лира помоћи.[45] То бодрење Арбанаса са српске стране ишло је каналима тзв. неодговорних елемената („Народна одбрана“, црнорукци), али је за њих свакако знала српска влада. Уосталом, њен председник М. Миловановић изјавио је да Арбанаси треба да се боре против Турака како би се ослободиле обе стране и како би Србија лакше остварила своје намере. У то доба или само нешто касније Србија је ступила у додир и са Исом Бољетинцем.[46]

Арбанашке чете у митровичком крају не само што су нападале суграђане Србе, него су почеле узнемиравати и уцењивати и аустроугарске поданике. На те појаве скренуо је пажњу Порти преко својег посланства аустроугарски конзул у Митровици, те је Министарство унутрашњих дела из Цариграда дало налог косовском валији да испита деловање чета у митровачком рејону. Та рекламација била је српском конзулу у Солуну утолико карактеристична, што се Аустро-Угарска жалила на сигурност у крају одлакле је повукла своју војску.[47] У самој Митровици ауктроугарски конзулат наоружао је десет католичких кућа аустријским пушкама; покушао је да наоружа и тамошње Србе, но ови су ту услугу одбили. Са пушкама је све усиљение ширена аустроугарска пропаганда по северној Албанији, по Косову и по Македонији, с тим што је средиште те активности било у Призрену.[48]

За цело то време Порта је чинила напоре да ситним уступцима умири косовске Арбаниасе. У турским листовима увелико се писало о реформној комисији за Арбанасе на челу са министром унутрашњих дела Хаци Адил-бејом. Влада у Цригаду донела је и одлуку

---

[45] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 678. М. Ђ. Милојевић из Приштине 9.II 1912.

[46] *Чедомир Поповић*, Рад организације „Уједињење или смрт“. Припреме за Балкански рат, Нова Европа (Загреб) бр. 10—11/1937, 327. — Постоји мишљење да се Србија узалуд трудила да придобије арбанашке вође са Косова (Historia e Shqipërisë II, 329); то се односи на Хасана Приштину, али не и на друге прваке. — Може изгледати противречно да Србија помаже устанак Арбанаса, за које се знало да теже стварању своје државе. Сам Миловановић је био мишљења да су Арбанаси, као у великој мери муслимани, неспособни да образују једну цивилизовану државу и да ће делити судбину муслимана Марока, Алжира и Туниса (Guéchoff, n.d., 24). Српска влада била је начисто с тим да ће Арбанаси свакако ићи на дизање устанка, те је сматрала да је корисно да се не противи тој тенденцији, него да гледа да је искористи. Таквим устанком била би знатно ослабљена турска војна снага према Србији. Коначна судбина арбанашког устанка и територија на које је претендовала српска влада била би решена акцијом балканских савезника. Везама са многим првацима Арбанаса са Косова Београд је рачунао, ако и не би успео да преко њих подведе арбанашки покрет под своју контролу, да ће бар олакшати наступ српске војске преко Косова ка Македонији. У том смислу види Миловановићев извештај ПП бр. 433 од 21.IV/4. V 1912 (ДАСИП, ПО—1912, ф. VII, ПП бр. 2352 од 26.IV/8.V 1912).

[47] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ж. Балугџић из Солуна 9/22.II 1912, са ПП бр. 71. — Врење међу Арбанасима митровачког краја и немоћ турских власти да спрече развијање покрета те ширење насиља над хришћанима, пре свега Србима: „*Политика*“ 17.II 1912, 1.

[48] ДАСИП, ПП—1912, ф. I, комесар железничке полиције у Ристовцу пов. писмом МУД-у од 11. и 3.II 1912. — О кретању преобучених аустро-угарских официра, католичких свештеника, конзуларних чиновника и других агитатора види: „Политика“ 18.II 1912, 1.

да са Арбанасима у Малесији и Дебру установи неку врсту војне границе, која би обухватила и друге крајеве у којима живе Арбанаси. Уписивање у граничаре одмах је масовно спровођено у Пећи, Призрену и у суседним барјацима, у Феризовићу, Приштини, Вучитрну и Гњилану. На челу мањих одреда требало је да дођу локални прваци (на пример Хасан Ћусеини из Будакова за буљукбашу над суворечким, острозупским и суседним барјацима), а служба би им се састојала у томе да гоне разбојничке чете.[49]

Разговори са Бољетинцима нису успели, тако да су се они 24. фебруара вратили кући празних руку, пошто није било новца да им се исплати ни 380 лира, колико је Порта била вољна да им плати.[50] Двадесет другог фебруара султан је дао налог министру унутрашњих дела, који се налазио у мисији по косовском вилајету, да на празнични дан пророков сазове у Приштину односно код Муратовог гроба народ из северних крајева у којима су живели Арбанаси; маса је на рачун султанов требало да буде почашћена а министру би се дала прилика да у свечаном расположењу лакше разговара са арбанашким вођама.[51]

Током фебруара и почетком марта у Цариграду је боравио арбанашки првак пећког и ђаковичког краја Бајрам Цури, позван од надлежних да би се потражиле додирне тачке за споразум с Арбанасима. Било је карактеристично да није дошао на Косово са Хаџи Адил-бејовом мисијом, чији се задатак више састојао у томе да приволе Арбанасе уз Младотурке него да се брине о реформама.[52]

На терену, и турска и арбанашка страна водиле су тврду политику како би натуриле своју вољу. Средином фебруара из Митровице превезено је у Пећ 400 кола муниције (са 15—20 сандука у колима).[53] Пећки мутесариф Џафер-бej показао је велику енергију у гоњењу арбанашких чета, али правог успеха није имао. У селу Барањима сукобио се са неком непознатом четом, те је чети нанео озбиљније губитке, налазећи се и сам у животној опасности. До сукоба је дошло и повише католичког села Злокућана са четом Махмуда Заима који се одметнуо од власти. Са овим се сукобила (11. фебруара) и једна новоорганизована владина арбанашка чета под заповедништвом Хаџи Џеме Ђеље из Пећи у селу Штунељу (између пећи и Митровице); владина чета се после губитака разбежала, а из Пећи је на Заима кренула војска са топовима којима је разнела Заимову кулу.[54] Иако је последњих дана фебруара око Пећи владало затишје, причало се да ће Махмуд Заими напасти Пећ и да у том циљу врши концентрацију чета у околини вароши. Због тих гласова два дана и две ноћи гарнизон је провео у пуној ратној опреми и готовости, али

---

[49] „Вардар“ 6.II 1912, уводник: 9.II 1912, 2 и 3. — О путу реформне комисије: Исто, 16.II 1912, 3. Дочек Хаџи Адил-бејове комисије у Пећи: ДАСИП, Архив конзулата у Приштини (у даљем тексту: АКП), ф. I, извештај учитеља Николе Голубовића, митрополији од 21.II/5.II 1912.

[50] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 854, П. Гавриловић из Скопља 13.II 1912 са ПП бр. 258.

[51] ДАСИП, ПП—1912, ф. I и ф. VII,. ПП бр. 699, Балугџићев телеграм из Солуна 10/23.II 1912.

[52] „Вардар“ 26.II 1912, 2.

је напад изостао. Заими је приморао сељаке католике да свака кућа да по једног човека за чету (или да се откупи са пет лира). Последњих дана фебруара нека непозната чета напала је на жандармеријски каракол (утврђена постаја) до саме Пећи на путу за Ђаковицу. Такав рад Махмуда Заима покренуо је и насељене мухаџире, који су јако увећали зулум и убиства на североисточној страни Пећи, у српским селима.[55] Сукоба са војним колонама било је и нешто раније: 9. фебруара код села Палебарде (погинуло шест војника); 11. фебруара код села Контрадића, у коме се сукобио пећки мутесариф, Џафер-бој и једна чета Махмуда Заима; Хазар-Алија је потом повео мутесарифа да ноћи у његовој кући у селу Рашићу, чувајући кућу од Заимових људи који су ноћу пуцали па и ранили Хазар-Алију.[56]

Узнемирили су се Малисори. Око 300 њихових првака тражили су оружје и новац од скадарског валије; валија их је одбио, после чега су се ови обратили страним конзулима, с изјавом да ће се поново побунити ако им се не учини по жељи. Миридити су убили и једног свог свештеника, кад им је за време мисе прочитао папину окружницу о укидању неких празника.[57] Према подацима Милана Чемерикића, који се 24. фебруара 1912. вратио из Призрена у Скопље, Арбанаси муслимани из ђаковичке и пећке нахије поново су се почели склањати у Црну Гору; краљ Никола, пре свог поласка у Русију, примио их је и изгледа да им је поручио да се не враћају кућама, него да га сачекају на Цетињу.[58] Првих дана марта Ђаковица је врила јер су се малисорски прваци 19. фебруара вратили из Пећи без обећаног новца. Три дана раније Арбанаси су напали на српску школу у Белом Пољу (пећке казе).[59]

Косовски валија у Скопљу имао је обавештења о томе да се и даље настављало са наоружавањем Арбанаса преко Црне Горе. Поред кордона војске који је мотрио промет с Андријевицом, Турцима су корисно послужили и Руговци, којима су по наређењу истог валије подељене пушке. Тај довоз пушака знатно се увећао почев од 10. фебруара. Међу пушкама било је манлихеровог типа, аустријских карабина, тзв. „петица“ које су вероватно поклоњене од стране Ру-

---

[53] ДАСИП, ПП—1912, ф. I, комесар Железничке полиције у Ристовцу пов. писмом од 3/16.II 1912.

[54] „Вардар“ 9.I I1912, 3. — О Махмуду Заиму из пећке нахије види и: ДАСИП, ПП—1912, ф. I, комесар Железничке полиције у Ристовцу пов. писмом од 24.II 1912 (извештај граничног официра из Рашке од 18.II/2.III 1912); Sh. *Rahimi*, n.n. 75.

[55] ДАСИП, АПК, пакет I/1912, извештај управника основне школе Николе Голубовића митрополији, из Пећи 1811/2.III 1912.

[56] ДАСИП, ПП—1912, ф. V ПП бр. 900, П: Гавриловић из Скопља 11/24.II 1912, са Пов. бр. 253; *Sh. Rahnmn*, n.n. 75.

[57] „Вардар“ 12.II 1912, 3.

[58] Као нап. 56. — Четири изасланика Малисора боравило је на Цетињу да се обавесте да ли могу рачунати на црногорску помоћ, у случају нове буне; њихови су предлози наводно одбачени и поручено им је да буду мирни („Политика“ 29.II 1912, 1).

[59] ДАСИП,ПП —1912, ф. V, Пов. ФЂ V бр. 158 од 24.II 1912 (извештај граничног официра из Рашке од 18.II/2.III 1912).

сије, али је, према сазнању косовског валије, у том дотурању оружја учествовала и Италија, која се налазила у рату с Турском. Као главно стовариште оружја које се преносило преко Црне Горе служило је село Морина (код Ђаковице), одакле се оружје даље разносило.[60] Аустријске манлихерке из Црне Горе а преко Скадра и Ђаковице доносили су трговци чак и у митровички крај. Те су пушке преузимали не само Арбанаси него и Срби (код којих се у пећком крају жестоко агитовало за Дожићев избор за митрополита). Чак је, поводом тог раздавања оружја, Иса Бољетинац изјавио: или нека Србија наоружава свој српски живаљ, или ћу га ја снабдети оружјем из Црне горе.[61] Средином фебруара скупина од 40 барјактара из пећке и ђаковичке нахије приспела је у Андријевицу у жељи на се јаве на Цетиње. Мада је црногорска влада саопштила да није тренутак за разговоре и да људи треба да се врате, њих николико је ипак дошло на Цетиње, где их је примио Јанко Вукотић. Он им је саопштио да се од Црне Горе не могу надати помоћи.[62]

Последњих дана фебруара поново се догодио инцидент на црногорско-турској граници, јер су Црногорци пуцали на турске војнике каракола у селу Бањи.[63]

Оружјем добијеним од Аустро-Угарске католичке чете нападале су српска села много жешће него што су то чиниле муслиманске чете.[64] О држању аустријски оријентисаних Арбанаса према Србима можда најбоље сведочи изјава познатог Дервиша Химе листу „*Индепендент*“: да између Арбанаса и Срба не може доћи до добрих односа све дотле, док Арбанаси не избију из српских глава бубу о Старој Србији.[65] Химине присталице и арбанашки представници из Бугарске, Румуније, Египта, Италије и САД састали су се почетком марта у Софији, те су разговарали и са представником бугарске владе. На састанку је било решено да се инсталира сталан представник у Швајцарској, који би могао да слободније ради на арбанашком питању. Већина сакупљених Арбанаса била је из јужне Албаније, док је Хима имао утицаја у северној и средњој Албанији.[66]

---

[60] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 898 и 900, Скопски конзулат са ПП бр. 256 и 253 од 14/27. и 11/24.II 1912. — Руговци су били привржениці пећког мутесарифа. Међу њима је подељено 1.500 пушака. У околини Пећи тада се налазило и око 2.000 руских „петица“ из Црне Горе (ДАСИП, АКП, пакет I/1912, конзулова прибелешка од 14/27.VII 1912). — Према турским извештајима из Скадра, 11/24. фебруара ухваћено је 12 сандука италиајнске муниције; она је укрцана у Шенђину („Политика“ 13.II 1912, 1).

[61] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 1364, извештај граничног официра из Рашке 22.II/6.III 1912.

[62] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Мих. Гавриловић са Цетиња, Пов. бр. 39 од 4/17.II 1912.

[63] „Вардар“ 16.II 1912, 3.

[64] Као нап. 59.

[65] „Вардар“ 26.II 1912, 2. — Можда су аустро-угарски агенти „погрешно“ упутили писмо на адресу неког Јеврејина у Феризовићу, у коме је било говора о подели оружја Србима из околине Феризовића; због тога писма уследила су хапшења и преметачине („Вардар“ 3.II 1912, 3).

[66] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, ПП бр. 1158, М. Спалајковић из Софије, 28.II/12.III 1912, са Пов. бр. 57.

Ни српска страна није седела скрштених руку. Српски конзул у Приштини добијао је многобројне представке у којима је тражено не само оружје за угрожена српска домаћинства него и за породице Арбанаса, чауша, тј. чувара српских села. Фебруара 1912. раздавање српских пушака преко конзулових дознака већ је било у пуном току.[67] Дванаесетог марта приштински конзул је јавио свом министарству да ће приспети у Београд Бали Рама, брат Садика Раме са још двојицом Арбанаса и двојицом Срба. Тога дана је сам конзул због хитних послова отпутовао у своју централу. Поменуто путовање Бали Раме и осталих нешто је одложено, те је реализовано после конзуловог повратка у Приштину; 22. марта група је преко Куршумлије приспела у Ниш.[68] Војне и полицијске власти у Прокупљу и другим пограничним градовима предавали су одређеним представницима Арбанаса извесну количину пушака. Српски конзул у Скопљу такође је давао оружје просрпски оријентисаним сељацима и угледним Арбанасима. Гавази скопског конзулата су двапут седмично долазили у Ристовац на српску границу, и отуда доносили стрељиво.[69] Поред тога постојао је шверц српских пушака, чиме су се бавили и обогатили и Срби и Арбанаси у пограничним насељима.[70]

Арбанаси прешевске и феризовиће казе почели су се покретати крајем фебруара. То се гибање најпре изражавало у виду поверљивих договора појединих породица, чији су мушки чланови одлазили у госте. Они су очекивали да ће у скором времену настати такво стање које би им се свидело.[71] Ипак, у току марта у гњиланском крају су се Арбанаси редовно уписивали у редиф (трупе првог позива) док су регрутовани Срби пребегавали у Србију.[72]

То је било време када су представници арбанашког националног покрета почели да позивају народ да уједини снаге за борбу против Турака и за националну равноправност. Извесна арбанашка штампа писала је о опасности која прети Арбанасима после завршетка италијанско-турског рата, скрећући пажњу да ће Албанија бити раскомадана од стране незајажљивих суседа. Борбено расположење ширих народних маса косовског и скадарског вилајета манифестовало се кроз протесте и митинге који су организовани против политике Младотурака. Порти и великим силама стављено је до знања да ће се арбанашки народ поново латити оружја уколико се не испуне његови захтеви. Чланови Арбанашког комитета обилазили су поједине крајеве насељене Арбанасима, припремајући народ за устанак.

---

67 ДАСИП, АКП, пакет I/1912, у више поднесака.

68 ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 1116 и 1416, М. Милојевић из Приштине 28.II/12.III и 8/21.III 1912.

69 ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 3078, МИД министру војном Ст. Степановићу 28.II/12.III 1912; АЈ, кут. III, 886—87, извештај Комесаријата железничке полиције у Ристовцу Стр. пов. од 3/16.II 1912.

70 ДАСИП, ПО—1912, ф. V, Пов. бр. 433, МУД МИД-у П бр. 5457 од 22.III/4. IV 1912; ПП—1912, ф. V, ПП бр. 1591, М. Милојевић из Приштене 22.III/4.IV 1912, са ПП бр. 312.

71 „Вардар“ 19.II 1912, 3.

72 ДАСИП, ПА—1912, ф. IV, ПП бр. 1503, Министарство војно ФЂВ бр. 216 од 14/27.III 1912.

У томе су видан допринос дале старешине оружаних чета као Махмуд Заими, Мали Зеф (Zefi Vogël), Бајрам Дакљани и други. Њихову активност помагали су одбори и друштва у свету.[73]

Мисија Хаџи Адил-беја није се састојала само у томе да спречи избијања арбанашког устанка заваравањима да ће се предузети мере да се испуне захтеви и не само у томе да се ојача ауторитет управних и полицијских власти него и, како је већ речено, да се Арбанаси приволе да бирају за парламенат Младотурке.[74] Занимљиво је напоменути, да је редакција „*Вардара*" доста реално проценила држање косовских Арбанаса у изборима: иако ће они до краја остати у опозицији, „доста ће их бити који ће гласове своје придружити младотурским кандидатима".[75] Лист није пропустио да укаже на разна изборна безакоња: гласачки спискови у селима гњиланске казе били су састављени на турском језику који нису ни Срби ни Арбанаси разумевали, у Куманову су органи помагали бугараше а закидали српску изборну организацију, у пљеваљском санџаку су турскофилски Муслимани удешавали изборне срезове тако да истерају своју већину.[76] Уосталом, и сам изборни закон, поред економског цензуса, тражио је за посланичке кандидате познавање турског језика. Пошто нису били сигурни да ће на изборима извући победу, Младотурци су неколико пута одлагали изборе. Лист „Drita" (Светлост), који је излазио у Битољу, објавио је проглас, у коме је, поред осталог, позвао Арбанасе да не гласају за оне који су у дотадашњем парламенту представљали послушно оруђе солунског џемијета, због кога је крварио арбанашки народ, него за арбанашке националне лидере.[77]

Младотурци су успели да придобију председника арбанашких просветних организација у Цариграду Абдулаха. Он је објавио изборни манифест у арбанашком националном духу али се при томе заложио на Младотурке. Дошавши у Битољ, настојао је да стиша духове који су се определили за опозицију. У последњој декади марта у Битољу је боравио и познати национални активиста и пријатељ Аустрије Дервиш Хима. Окупљао је не само опозиционе елементе, него је одржао састанак и са командантом корпуса.[78] Средином марта у Скопљу су се обрели члан Државног савета Малик-бej и виши официр Шуа-бej, Арбанаси и изасланици Централног младотурског комитета. Њихов је задатак био да дођу у везу са виђеним Арбана-

---

[73] *Sh. Rahimi*, n.n., 74—5.

[74] *Sh. Rahimi*, n.n., 75—6. — Редакција листа „*Вардар*" није пренућутала податак да је Хаџи Адил-бej, пролазећи од Пећи до Ђаковице и кроз Љуму, једва изнео главу (4.III 1912, 2—3 и 11.III 1912, 3).

[75] „Вардар" 1.III 1912, уводник.

[76] Исто, 8.III 1912, 3; 15.III 1912, 3; 4.III 1912, 2.

[77] *Sh. Rahimi*, n.n., 77. — О непријатељству Арбанаса према Младотурцима писао је и скопски лист „*Mecahede i miliye*" („*Вардар*" 18.III 1912, 3).

[78] ДАСИП, Цариградско посланство, п. I/1912, извештај конзула из Битоља од 12/25.III 1912, са ПП бр. 83

сима у Скопљу, Призрену и Приштини и да их наговоре да се држе младотурске политике.[79]

Ни арбанашка опозиција није била мека у борби против Младотурака. Слично као и у Цариграду, у Вучитрну је и тумачење вере у џамији искоришћено за опозицију.[80] Приликом спровођења избора долазило је и до сукоба између арбанашког живља и управних органа. У гњиланском селу Шипашници гласачи су напали изборну комисију; ова је позвала војску, но војници су одбили да се натежу са сељацима. Сељаци, видевши да војници нису спремни за бој, секирама и другим оружјем протерали су из села и комисију и војску. Исти се случај поновио и у селу Пограње, где су сељаци такође отерали изборну комисију. Због активног отпора изборном аранжману младотурака избори на Косову нису обављени ни почетком маја, мада је парламенат отпочео ново заседање већ 18. априла. На листи опозиције у приштинском санџаку налазили су се представници националног покрета (Хасан Приштина, Нециб Драга) и друге угледне личности (Али Даниш-бej и Бећир ефендија из Приштине).[81]

У току изборне кампање нису престали напади арбанашких чета у пећком и ђаковичком крају. У вучитрнском селу Висиковцу, близу српске границе, дошло је до врло жестоког и дуготрајног сукоба између војске и арбанашке чете зване Пардусовци. Било је пљачкашких упада у Србију. Немир је захватио и приштински крај, где је такође забележено мањих окршаја. На друму Пећ — Ђаковица, два сата од Пећи, војска која је пратила Хаџи Адил-беја наишла је на заседу јаке арбанашке чете; после три сата борбе чета је разбијена али је губитака имала и војна колона.[82] У ђаковичком и пећком крају, где су арбанашке чете биле врло смеле, сукоби са војском налазили су се стално на дневном реду. Сви они који нису припадали арбанашком покрету нису смели изаћи не само на друм него ни на поље да обрађују земљу; ако би кога чета ухватила, био је дужан да плати пет до шест лира.[83] Сукоби су учестали и на другој страни, у гњиланском крају. Једна арбанашка чета пресрела је жандарме и једног сеоског чауша код села Маревца, а затим је измакла потери војног одреда из Гњилана. У самом Гњилану, Арбанаси су припуцали на девријју (жандармериску патролу), кад их је позвала да се удаље из механе.[84] Ислужени обвезници из призренске и дебарске Малесије вратили су се из војске са државним пушкама, те су многи од њих наставили стари занат, чиме су по околним селима уследиле пљач-

---

[79] Исто, извештај генералног конзула из Скопља од 2/15.III 1912, са ПП бр. 446.

[80] „Вардар" 18.III 1912, 2 (хоџа је због тога у Цариграду ухапшен, али у Вучитрну није).

[81] *Sh. Rahimi*, n.n., 77—8.

[82] „Вардар", 1.III 1912, 3; „Политика" 3.III 1912, 2; 6.III 1912, 3 и 1; *И. С. Галкин*, Дипломатия европейских держав в связи с освободительным движением народов Европейской Турции 1905—1912 гг., Москва 1960, 161

[83] „Вардар" 4.III 1912, 3.

[84] Исто, 8.III 1912, 2 и 3. — Види и: Исто, 25.III 1912, 3 („Шта бива у сред Гилана").

ке.[85] Поновили су се напади на градитеље пута од Пећи за Митровицу.[86] У Албанији, пак, на путу између Скадра и Тиране једна арбанашка чета напала је на поштанска кола, у жељи да преотме државни новац.[87]

Под изговором да гоне одметничке чете, а стварно да утичу на расположење бирача, државне власти су почеле упућивати војне контингенте на Косово. Крајем марта трупе су непрестано у мањим скупинама пристизале у Феризовић и Митровицу. Довлачени су и оружје и муниција. У Гњилану је био подигнут нов војни магацин, у који је, поред постојећих залиха, требало пренети нових 6.000 пушака, намењених за народну одбрану. У Гњилану је концем марта боравио један виши генералштабни официр, који је проучавао терен ради израде плана о одбрани Гњилана и његове казе. Било је решено да се у гњилјанској кази подигне још 40 жандармеријских караула, које би обезбеђивале телеграфске и телефонске водове. Становништву, које је уплашено питало шта му се спрема, одговарано је да се то чини због одбране живља од разбојничких и спрских чета.[88] Због стално критичног стања у Пећи, из Феризовића су 3. априла отправљена два батаљона у Пећ.[89]

Друго средство да се Арбанаси донекле умире биле су разне палијативне мере које је предузимала влада у Цариграду. У Дебру је око 1. априла отворена школа са наставом на арбанашком језику и са латиницом као писмом.[90] Султановом ирадом, објављеном у службеном листу у Цариграду, одређено је да се из државне касе изузме 12.000 лира и расподели међу малисорска племена која су се 1911. године дигла на устанак и страдала. Поред тога, султан је лично дао 3.000 лира да се у Скадру подигну богословија, учитељска школа и болница за сиромашне Арбанасе.[91] У косовском вилајету и све до Костура на много страна купљене су некакве добровољачке чете, при чему је сваки добровољац примао мартинку и 200 фишека; у те чете нису припуштали хришћане.[92] За Бајрама Цурија причало се у Скопљу да је постављен за команданта пука у Скадру.[93] Попустљиви став Порте навео је неке арбанашке одметнуле прваке да властима упуте писмено прецизиране захтеве. На пример Махмуд Заими, познати четовођа из пећког и ђаковичког краја који се одметнуо, тражио је од косовског валије: а) амнестију за све Арбанасе који

---

85 „Вардар“ 22.III 1912, 3.
86 Исто, 8.III 1912, 3.
87 Исто, 18.III 1913, 3.
88 ДАСИП, АКП пакет I/1912, концепт ПП бр. 301 од 19.III/2.IV 1912.
89 ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2308, Балугџић из Солуна 21.III/3.IV 1912. — Мало је чудна констатација да је „долазак војске охрабрио и Србе да гласају за младотурског кандидата“ (*Sh. Rahimi;* n.n., 77). С обзиром на држање српске изборне организације и пре доласка војске, може се извести закључак да због притиска арбанашке опозиције српски гласачи без присуства војске нису смели слободно гласати.
90 „Вардар“ 22.III 1912, 3.
91 Исто, 18.III 1912, 2; „Политика“ 15.III 1912, 2.
92 „Вардар“ 15.III 1912, 3.
93 Исто, 1.III 1912, 3.

су се налазили у затворима; б) отпуштање из војске свих Арбанаса, узетих у војску после навршене 23. године; в) задржавање на служби у арбанашким местима само чиновника који знају арбанашки; г) отварање арбанашких школа по селима, уз увођење латинског писма. Требало је закључити да је због тих захтева и сам Заими отишао у гору.[94] Тиме је настала пракса чудна за један национално-ослободилачки устанак, да се устаничке вође погађају са државом од које су свој народ настојали да ослободе.

Наоружување Арбанаса се, међутим, и даље настављало. Српске брзометке посебно су биле цењене, а оне „с круном" плаћане су чак 16—17 лира и довожене су у великим количинама. Чак Арбанаси из Лаба добијали су од црногорског капетана у Андријевици пушке и муницију. Они из пећке и ђаковичке нахије, нарочито католици, примали су оружје од аустријског и италијанског конзулата у Скадру.[95] Српски посланик на Цетињу претпостављао је да је дужност политичког комисионара у кријумчарењу оружја Црној Гори наметнула Русија; он је забележио и то да се неки Рајковић, познат из бомбашке афере, који је био затворен у Трсту због куповине оружја, врзмао око црногорског министарства војног.[96] Најзад и Порта је у арбанашке крајеве послала 40.000 брзометки са жељом да тим пушкама поласка Арбанасима: да ће то оружје њима предати, у случају каквог заплета; није само утврђено да ли ће те пушке, поред турског команданта, чувати и какав арбанашки првак.[97]

У самом Цариграду, Аустријанци су се трудили да убеде Порту како се из Црне Горе доставља Арбанасима оружје и како чак многи Црногорци војују заједно с Арбанасима.[98] На црногорско-турској граници и током марта праштале су пушке. Код Колашина убијен је један и рањен један Црногорац. После тога је 150 Црногораца напало турску караулу код Гусиња; одбијени су тек кад је пристигло турско појачање.[99]

Због тога је било разумљиво што је лист *„Вардар"* посветио 17. марта уводник питању арбанашке побуне коју је наводно помагала Аустро-Угарска. Испаде Арбанаса према хришћанима и државним властима и стране новине су објашњавале као стање пред побуну. Према солунским листовима, кретање међу Тоскама око Ђирокаста је попримило најозбиљнији карактер; око Тепелена 3.000 Арбанаса одбегло је под оружјем у планину, и то, тобож, због свађе с кајмакамом. Уводничар *„Вардара"* сматрао је, међутим, да су за поменуто одметање морали постојати дубљи разлози. Он је скренуо пажњу на вест да је малисорски првак Мараш Љуц са тројицом дру-

---

[94] Исто, 22.III 1912, 2; „Политика" бр. 17.III 1912, 2.

[95] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 312, Милојевић из Приштине 22.III/4.IV 1912.

[96] ДАСИП, ПО—1912, ф. V, ПП бр. 1482, Мих. Гавриловић са Цетиња 7/20.III 1912.

[97] ДАСИП, ПП—1912, ф. IV, ПП бр. 1544, Јаша Ненадовић из Цариграда ПП бр. 181 од 17/30.III 1912.

[98] „Вардар" 18.III 1912, 3.

[99] Исто, 8.III 1912, 2—3.

гова отпутовао у Трст да тамо, као народни изасланик, тражи новац и оружје за предстојећу побуну. Сам Мараш је као разлог за револт наводио изградњу друмова по арбанашким крајевима. Дописнику *„Руског слова“* (на Цетињу) Марас је додао да Малисоре подржава комитет „Независна Албанија“ и да за леђима имају једну велесилу која ће арбанашко питање увести у европску дипломатију; она преко својих агената увек може да увећа своту од 1.000 лира, којом су располагали брђани. *„Вардар“* је закључио „да ова симптоматична арнаутска кретања од севера па до на југ изазивају оправдану забринутост, те најочитије казују да се ми можемо ускоро наћи пред врло крупним догађајима“.[100]

Један од изасланика арбанашког састанка у Софији стигао је последњих дана марта у Рим и био је примљен од државног подсекретара конте Скалеа. Чувши изложене жеље и планове Арбанаса, конте Скалеа је изјавио да ће Италија са симпатијама и интересовањем пратити мирно прибирање и организовање Арбанаса; тренутно Италија није желела да се изазивају оружани покрети. После ове поруке изасланик се вратио у Софију. Исто је саопштено и неким Тоскама који су прешли у Италију тражећи оружја. Занимљиво је да је италијански посланик са Цетиња упутио чудан извештај својој влади о томе да у северној и јужној Албанији привремено није било знакова да би се могли очекивати већи нереди, да је средња Албанија готово искључиво и моћи црногорског краља и да, наводно, од њега зависи да ли ће ту бити немира.[101]

Карактеристично је да објављена грађа двају главних актера балканске политике између велесила — Русије и Аустро-Угарске показује мало грађе о Албанији. Руска документација о Арбанасима говори посредно, наводећи држање Црне Горе. Средином јануара 1912. црногорски представник на Порти изјавио је руском амбасадору да ће Црна Гора објавити рат Турској ако Дожић не буде потврђен у звању рашко-призренског митрополита.[102] Оваква, скоро авантуристичка одлука не би се могла разумети, ако се сметну с ума везе Цетиња с арбанашким првацима, с чијом се акцијом рачунало и 1912. као и ранијих година. Два месеца касније краљ Никола обратио се руском министру спољних послова С.Д. Сазонову у вези с два питања — о Арбанасима и о Дожићу. За Албанију је рекао да се налази у узбуђеном стању, оном које претходи устанку. Томе доприноси италијанско-турски рат и грубо понашање турских власти. Малисори и други Арбанаси се наоружавају. Црногорски суверен је јавио да је рекао арбанашким вођама да ни у ком случају не могу рачунати на његову подршку, јер да мора одржати најбољи однос с Турском. Он је поновио да је ред и мир у Албанији зависио искључиво од турских цивилних и војних власти, које нису водиле рачуна о томе да су Арбанаси били ратоборни планинци, који су навикли

---

[100] Исто, 4.III 1912, уводник; „Политика“ 18.III 1912, 1.

[101] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, ПП бр. 1641, српски отправник послова у Риму 19.III/1.IV 1912, са Пов. бр. 22.

[102] Международные отношения в епоху империализма (у даљем тексту: МОВЭИ), сеи II, т. XII, ч. II, Москва 1938, стр. 2, № 434.

да вековима живе скоро потпуно независно, држећи се својих старих обичаја.[103] У току следећих неколико недеља турско-црногорски односи су се побољшали, захваљујући обнављању финансијских помоћи Порте Црној Гори, која је износила хиљаду турских лира месечно.[104]

Објављена аустро-угарска грађа такође говори о Албанији само узгред, иако бечки архиви о томе садрже велику количину материјала. Са аустро-угарским представником 8. јануара 1912. говорио је бивши турски министар — председник Хусејин Хилми-паша, и то првенствено о триполијском рату и нарочито о Албанији.[105] Дипломатија Дунавске монархије, слично као и краљ Никола, и у својим извештајима из Букурешта изјављивала је забринутост да се немирно стање у Отоманском царству може проширити деловањем македонско-бугарских комитета и арбанашких револуционара. Извештаји из Лондона опоминьали су да је стање у Македонији, Албанији па и у Цариграду указивало на највеће опасности.[106]

Представници Беча на Цетињу такође су пратили расположење, обавештења и путовања старог црногорског господара; иако је био спреман да Арбанасима укаже гостопримство, било је јасно да не сме да загази у рат; он је био песимистички расположен кад је био обавештен од арбанашких вођа да ствари нису још сређене за један устанак ни код муслимана у Старој Србији ни код католичких Арбанаса у скадарском вилајету; краљ је специјално наводио да очекује масовно бегство у Црни Гори поводом најављене регрутације у Ђаковици, Пећи, Густињу и Плаву. Католички Арбанаси су се нарочито плашили репресалија од стране Турака, с обзиром да су ови увећавали трупе и појачавали утврђења. Двадест трећег јануара краљ Никола је на Ријеци Црнојевића примио Пренк Биб Доду („ein Faktotum“!), тада вођу Пуке и Шаље. После овога могло бе се, према аустро-угарском посланику десити да се Миридити одлуче за устанак, у коме би Пренк Биб Дода играо двоструку улогу. Очекивало се преко хиљаду манихерки, дакле пушака аустро-угарске провенијенције, о чему је, као и о другим плановима Арбанаса, добро био обавештен аустро-угарски генерални конузл у Скадру фон Цамбаур (von Zambaur). Емисару краља Николе Цамбаур је изјавио да зна да краљ сада има новаца, али да ће требати да много више новца припреми кад избије револуција. Краљ Никола је тражио да о тој поруци Арбанаси обовесте и аустро-угарског представника при његовом двору. После тога је између посланика и краља дошло до објашњења око манлихерки, при чему је господар изјавио да ће остати миролубив и да је спреман да посланику у том смислу да и писмену изјаву. На примедбу посланика да је Турска довољно јака да се брзо обрачуна са једним покретом и да би тада предузела масовну инва-

---

103 Исто, стр. 292—3, № 651 од 4/17.III 1912.
104 Исто, стр. 582, № 889, 29.IV/12.V 1912.
105 ÖUAP, B. III (1930), 739.
106 Исто, 769 (13.I 1912) и 808 (2.II 1912).

зију на Црну Гору, краљ је одговорио да је Арбанасима саопштио да не могу очекивати да би Црна Гора њихову револуцију јавно помагала.[107]

Турски министар војни, у исто време, није се устезао да амбасадору Палавичинију (Pallavicini) саопшти да располаже вестима, према којима би Аустро-Угарска желела да искористи турско-италијански рат како би се учврстила у Албанији и како би чак изазвала немире у Македонији. Амбасадор је такве представе означио бесмисленим, ако се узме у обзир да је политика његове земље увек била да се Арбанаси смире и да су у том смислу увек тражили да Порта задовољи Арбанасе. Министар је благонаклоно примио на знање Палавичинијеве изјаве. Турски министар иностраних послова у једном сличном разговору саопштио је да никад није придавао веру таквим вестима, мада се могло чак чути да католички кругови у Аустрији утичу мимо званичне политике, у смислу стварања једне нетурске Албаније, и да због тога деле новац међу Арбанасе. Амбасадор је и њега настојао да увери да Двојна монархија не води никакву двоструку политику према Турској, коју сматра за искреног пријатеља („aufrichtige Freunde“).[108]

Од значаја је видети како је и Рим гледао на арбанашко пролеће 1912. Заступник министра иностраних дела кнез Скалеа сматрао је да ће и 1912. бити оружаних акција међу Арбанасима, али да оне неће бити великих размера. Изјавио је да и даље постоји италијанска акција међу Арбанасима, но да она није усмерена на подстрекивање нереда. Сматрао је да политичка ситуације није јасна у Европи и да се осећа одсуство сигурне руке грофа Ерентала. За грчке акције у јужној Албанији је рекао да су у ери грчко-бугарског зближења такође рачунале са смиривањем Арбанаса. Било је јасно да Италијани делују у Албанији преко грчке територије, тј. конкретно са Крфа.[109]

II РАСПОЛОЖЕЊЕ МАЛИСОРА И МИРИДИТА ПРВИХ МЕСЕЦИ 1912. ГОДИНЕ (ДО ЂУРЂЕВДАНА)

Познато је да су Малисори и Миридити били устали 1911. године против турске власти и да су уживали пуну подршку Црне Горе. На Цетиње и у друга места Црне Горе склонио се знатан број угледнијих племеника, које је, новчаним помоћима, издржавала црногорска влада. Кад су се крајем године ти емигранти вратили у свој завичај, они нису пљачкали српско становништво, како су тврдили Турци и српски поузданици, него су пљачкашке католичке чете из ђаковичке Малесије биле подстицане од стране аустро-угар-

---

[107] Исто, 792—3 (29.I 1912)

[108] Исто, 803 (31.I 1912). — Упореди и мишљење Ј. Цвијића о раду Аустро-Угарске на завађању Арбанаса и Срба те Арбанаса католика и муслимана (*Ј. Цвијић*, Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд 1966, 340).

[109] ДАСИП, ПО—1912, Ф. Х. М. Димитријевић из Рима 3/16 II 1912, са Пов. бр. 11.

ских агената. Од тих месних чета, у којима су били помешани Арбанаси католици (у већини) и муслимани (у мањини) српски живаљ у Метохији страдао је много више него од чисто муслиманских качака.[1]

У другој половини јануара у великом делу скадарског вилајета код људи није постојала жеља за радом, јер су сви очекивали крупне догађаје на пролеће. Малисори испод Скадра, у Задриму, Брегумату и у планинама тајно или полујавно припремали су се за устанак. За кријумчарену маузерку са две-три тесте фишека даван је добар коњ, пар волова и до 30 коза или оваца. Највише воље за устанак показивали су они који нису узели учешћа у последњој малисорској побуни (1911. године). И Миридити су са нестрпљењем очекивали пролеће; за њих је говорено да су закључили споразум за заједничку акцију са Арбанасима из Љуме, које је био глас да су најратоборнији и најдивљачнији. Нови црногорски конзул у Скадру, др И. Јовићевић, био је мишљења да Малисоре на иступ наговара неко са стране ко се мисли користити малисорским устанком, при чему би се црногорска влада учинила одговорном да подбуњује брђане. Конзул је то мишљење извео и на основу писања бечке штампе, у којој је последњих дана изашла нека изјава, на врло вешт начин добијена од малисорских првака. Његов је закључак био да је неизбежан устанак у скадарском вилајету на пролеће. „Довољно је — писао је он — да пушка пукне у најдаљем крају вилајета, па да се све дигне на оружје, ако им се са наше стране на вријеме не каже да ће им граница бити затворена. Арбанаси држе да је немогуће да их Црна Гора неће помоћи у другом и у трећем и у сваком устанку њиховом против Турске.“ Конзул је сматрао да Малисорима треба препоручити „да мирују до згодне прилике; по потреби бих им то и наредио, никако им не би дао више ни једне пушке, нити ијединог фишека за сад; нити бих дозволио да на Цетиње долазе поједини Малисори, већином проблематичне личности са тобожњим некаквим мисијама, као што је Зеф Ноци из Спача у Миридите, за кога сам дознао да је прешао у нашу границу, а који је учитељ једне аустријске школе у Спачу и њему слични.“[2]

Почетком фебруара једна посебна комисија добрих познавалаца прилика у скадарској и ђаковичкој Малесији са малим изменама прихватила је разрађени предлог у 60 тачака Абдул-паше, бившег заповедника турских трупа на црногцорској граници. Поменутим предлозима Порта је хтела да изврши реформе међу арбанашким брђанима. Пре примене предлози су достављени на мишљење и Арбанасима народним посланицима.[3]

---

[1] Архив Црне Горе (у даљем тексту: АЦГ), Министарство инсотраних дела (у даљем тесту: (МИД), кут. 156, № 60 (МИД бр. 98), реферат о Арбанасима обавештајца П. Д. из Зеленог Гаја од 14/27.XII 1911. — Та генерална оцена ипак није била тачна, јер су, на пример, јануара 1912. бивши емигранти из Вусања опљачкали Црногорцима ,чији су гости били 1911. године, 165 брава; ове су само делимично повратили уз знатан новчани откуп (АЦГ, МИД, кут. 163, пов. акта МИД-а № 2, 7/20.I 1912).

[2] АЦГ, МИД, кут. 163 (пов. акта), № 38 (МИД бр. 55), конзул из Скадра актом бр. 5 од 10/23.I 1912.

[3] „Цетињски вјесник“ 1.II 1912, 2—3.

Поправке стања, међутим, није могло бити у условима насилног наплаћивања пореза и сталног увоза оружја. Првих дана марта власти из Скадра су, наводно, објавиле селима око Скадра, да ће бити убијен сваки који најдаље за 15 дана не исплати државни десетак; сељаци су одговорили да ништа неће дати док им се не поврати одузето оружје и не исплати штета, проузрокована у устанку 1911. године. У исто време мање количине оружја стално су уношене у земљу са бродића дуж Бојане и са морске обале.[4] Према вестима које је Порта добила из Скадра, Италија (у рату с Турском) стално је кријумчарила оружје и џебану код Сан Ђовани ди Медуа; турске власти око 1. марта запленили су у једној таквој испоруци 12 сандука стрељива.[5]

Дон Пјетро Туши, католички свештеник у Скадру, с којим је црногорски конзул успоставио везу сасвим јасно је (20. марта) изјавио да Арбанаси намеравају опет устати, и то пре него што се закључи мир између Турске и Италије односно пре него што се буду спровели посланички избори; рекао је и то да ће арбанашки комитет за кратко време набавити 1.000 маузерки из Хамбурга, очекујући да ће Црна Гора дозволити преношење тога оружја преко своје територије, с обзиром да је то Аустро-Угарска одбила. Конзул је устаничком дипломати у мантији саопштио да ће Црна Гора „затворити очи и тако пуштати пушке да продру међу Арнаутима", али је саветовао „да Малисори треба да стоје мирно и да не отпочињу никако прошлогодишњи устанак, јербо им Црна Гора неће моћи помоћи, као што им је помогла прошле године; штовише, она ће им затворити границу". Конзул је препоручивао, ако Арбанаси желе да дигну озбиљан устанак, да устаничке акције започну Миридити и уопште Арбанаси из места удаљенијих од Скадра а не Малисори као 1911. године. Поп Туши се с тиме сложио и рекао да је тако и предвиђен устанички план, тако да је за почетак предвиђено 11 места (Свети Никола, Љеш, Шенђин, Брегумати, Миридити, Задрима, Пука, Дукађин и друга); акције би почеле у исто време и свеопшти устанак требало је да се разгори у року од два месеца. Но, при томе је било важно да Црна Гора гарантује да ће дати оружја и муниције.[6]

Четвртог априла исти поп Пјетро Туши обавестио је црногорског конзула у Скадру да једна велика сила „хоће посигурно да даде оружје Арнаутима", али је одбио да наведу ту државу, с обзиром да је дао часну реч да тајну неће одати. Конзул је одмах помислио да је реч о Аустро-Угарској, те је свом ресорном министру пренео своје мишљење да ће се нека друга држава „користити у случају кад би ми напустили започету политику у Албанији и да ће она угушити наш уплив међу Арнаутима".[7] Скадарски конзул је по-

---

[4] АЦГ, МИД, кут. 157, № 403 (МИД бр. 589), телеграм из Бара од 5.III 1912, којим је пренешено обавештење улцињског капетана.

[5] „Цетињски вјесник" 18.II 1921, 2.

[6] АЦГ, МИД, кут. 156, № 606 (МИД бр. 863), конзул у Скадру са бр. 48 од 7/20.III 1912.

[7] АЦГ, МИД, кут. 163, № 57 (МИД бр. 79), конзул у Скадру са бр. 71 од 22.III/4.IV 1912.

новио једну већ познату тезу да је аустро-угарски конзул, кад је почео рат између Италије и Турске, позвао арбанашке вође и рекао им да мирују за две године „а послије двије године Аустрија ће доћи посигурно да ослободи Арнауте од турског јарма". Аустро-угарски војни аташе који је боравио у Скадру такође је изјавио да „Аустрија намјерава заузети Албанију, само за то чека згодну прилику и да прође такође извјесно вријеме, јер би опет Европа дигла ларму, као што је то урадила приликом анексије Босне и Херцеговине". Аустро-угарска пропаганда међу католичким Арбанасима била је интензивна и смишљена.[8]

Последње недеље месеца марта у селима између Дрима и Бојане било је 235 а у Брегумати 200 пушака. Један свештеник је већ био пошао по 1.000 пушака у Хамбург. Поред попа Пјетра Туши и други Арбанаси су долазили црногорском конзулу у Скадар, изјављујући да би устали за кратко време, само кад би знали да би им Црна Гора дала или продала пушака и муниције.[9]

Првих недеља 1912. Порта је схватила да ће своје позиције међу Арбанасима знатно поправити ако им подели новац на име штете настале током устаничких дејстава 1911. године. Крајем марта у Скадру се причало да је турска влада одредила 12.000 лира као накнаду за малисорске шуме, 7.000 за попаљено жито и 4.000 лира за оштећена црквена добра. Смењен је и скадарски валија, што је озлоједило скадарске муслимане.[10] У то доба међу Малисорима радила је једна турска комисија, која је требало да свима донесе мир и спокој. Од малисорских вођа, дошли су на разговор са члановима комисије само неки муслимани и католици из Груде, па и они су се вратили озлојеђени, јер им нису, као увек дотад, наплаћени путни трошкови. Католици су тражили оружје да би се заштитили од муслимана, а и ови су тражили подршку против хришћана, мада су располагали оружјем. Тако од рада комисије, иза које је стајао министар унутрашњих дела Хаџи Адил-бej није било ништа.[11]

У Хотима турске власти су наименовале двојицу мудира (среских начелника), али их племеници нису хтели прихватити, те су се власти морале обратити католичким свештеницима у Хотима да подејствују код мудира да ови сами поднесу оставку. Миридити и неки арбанашки прваци из косовског вилајета крајем марта сакупили су се у месту Ороши где су већали. Њихова резолуција, према мишљењу црногорског конзула у Скадру, могла је значити најаву

---

[8] АЦГ, МИД, кут. 163, № 51 (МИД бр. 72), конзул у Скадру бр. 68 од 20.III/2.IV 1912.

[9] АЦГ, МИД, кут. 163, № 46, конзул из Скадра са бр. 57 од 15/28.III 1912.

[10] АЦГ, МИД, кут. 163, № 49 (МИД бр. 70), конзул из Скадра са бр. 64 од 18/31.III 1912.

[11] АЦГ, МИД, кут. 163, № 65 (МИД бр. 66), конзул у Скадру са бр. 56 од 14/27.III 1912. — Занимљиво је да је конзул био против давања оружја српском селу крај Скадра Враки, сматрајући да би Врачани могли у том случају изазвати нереде. (Исто).

нових крвавих догађаја. Арбанашке вође посебно је вређало то што их Хаџи Адил-ебј није позвао, као признате арбанашке вође, на преговоре.[12]

Посебно питање представљало је држање Пренк-паше. Још у последњој декади јануара он је изјавио црногорском конзулу у Цариграду да Миридити намеравају да се на пролеће дигну на оружје. Он је, такође, тражио обавештење о томе какав би став заузела Црна Гора, те му је одговорено да се ова ни у коме случају не би излагала непотребним трошковима као 1911. године. Пренк-паша је конзулу пренео и мишљење скадарског валије (коме је Пренк-паша често одлазио) да се ништа добро не спрема Турској, да је забринут за стање међу Миридитима, да страхује од збивања у Македонији и да је сматрао да ће балканске државе у пролеће 1912. године ударити на Турску, која би у том случају изгубила своје европске поседе. Валија је Пренк-паши говорио да се Порта носи мишљу да подари Арбанасима аутономију, како би бар у крајевима са арбанашким живљем сачувала турску власт.[13]

Иако је Пренк-паша дочекао Хаџи Адил-беја управо кад је био нападнут у Љуми, спасао му живот и безбедно га спровео у Скадар, пао је у немилост овога, те му је дато на знање да у будуће неће бити признаван као вођа Миридита. На то се Пренк-паша захвалио на своју титулу, желећи да се пред турским властима огради од евентуалних догађаја који би могли настати међу Миридитима.[14] Сам Преник-паша је (30. марта) своју оставку образложио као последицу двају разлога: 1) што Порта није дозволила да са своја три миридитска барјака сједини барјаке Ксела, Лопе и љешких планина; 2) што су га Турци приморавали да приволи Миридите да бирају за посланика владиног човека. Пренк-паша је додао: „Сад сам, пак, слободан, много слободнији него до сад, и радићу из све снаге да се догађају нереди и да букне свеопшти рат.“ Том приликом је поново тражио од конзула да пише краљу Николи да их помогне оружјем а да њиховим породицама пружи заштиту. Пренк-паша је сматрао да се Миридити у својим гудурама могу три године борити против Турака. Он је тражио да му се одговори ако Црна Гора не би могла да потпомогне Миридите, како би ови помоћ тражили на другој страни. Чак је и додао, ако другог не буде било, да би се Миридити некуд преселили, као Срби под партијархом Чарнојевићем.[15]

Турске власти у северној и средњој Албанији почеле су заузимати одређенији, и то негативни однос и према другим првацима за које су сазнали да помажу арбанашки покрет. Такав је био и бар-

---

[12] АЦГ, МИД, кут. 156, № 107 (МИД бр. 165), конзул у Скадру са бр. 69 од 21.III/3.IV 1912.

[13] АЦГ, МИД, кут. 163, № 38 (МИД, бр. 55), конзул у Скадру са бр. 5 од 10/23.I 1912.

[14] АЦГ, МИД, кут. 163, № 46 (МИД бр. 17) и № 47 (МИД бр. 98), конзул у Скадру са бр. 87 и 58 од 15/28 и 16/29.III 1912.

[15] АЦГ, МИД, кут. 163, № 49 (МИД бр. 70), конзул у Скадру са бр. 64 од 18/31.III 1912. — Треба додати да је опат из Скадра, с којим је био на вези конзул (Примо Дока) сматрао да од Пренк-пашине оставке неће бити никаквих практичних последица. (Исто).

јактар Ват Машан, очајан због положаја у који је доведен: од Малисора, против којих је био огорчен, био је одбачен, а помоћу Турака није више могао владати.[16]

Јужније, у Тирани, Есад-паша Топтани био је окривљен да је иницирао напад и пљачку поштанског конвоја који је ишао из Кроје у Скадар. Услед тога био је позват у Цариград, али се није одазвао позиву. Потом је у Тирану био одређен царски иследник да испита оптужбу. Могло се претпоставити да Есад-паша није био умешан у напад, него да су му Турци радили о глави, што је, даље, могло да изазове нереде у средњој Албанији, у којој је Есад-паша био врло утицајан.[17]

Већ крајем марта почеле су неке оружане акције у Мирадитима и Малесији. Прекинуте су телеграфске везе између Скадра и Призрена, Љеша и Тиране. Кастраћани су заробили шесторицу муслимана (пет из Скадра и једног из Гусиња), за чији су откуп тражили 40 пушака. Хоти су убили 9 војника и одузели су им пушке. Арбанаси (муслимани) у Кроји извршили су неку велику пљевину и побили повећи број аскера и жандарма. Свуда око Скадра градила су се утврђења, а нарочито на Тарабошу. Скадарски гарнизон бројао је 15.000 војника (од кога су 3.000 били хришћани), а очекивало се још 15.000 аскера (војника у сталном кадру).[18] У Задрими је стално оперирала једна чета од 200 људи, под заповедништвом Зефа Хабери из Калиста; њој је, изгледа, био тада главни циљ да разоружава војнике и жандарме кад их затече усамљене; у гоњење те чете пошао је искусни Хасан Пука, пензионисани жандармеријски официр, али се вратио без икаквог резултата, јер из Мјета није излазио.[19]

Изборна акција, тако значајна за Младотурке, прошла је за њих у скадарском вилајету повољно. Католици у Скадру и у планинама нису истакли своје кандидате нити су, изгледа по надбискуповом савету, хтели узети учешћа у изборима. Скадарски муслимани нису знали како да се поставе. Најпре су, по распуштању парламента, радили на избору Џелал-паше, унука Мустај-паше и зета султана Абдул Хамида. Дали су реч да више неће бирати Риза-беја, бившег младотурског посланика. Риза-бej је, међутим, дошао у Цариград и

---

[16] АЦГ, МИД, кут. 163, № 38 (МИД, бр. 55), конзул у Скадру са бр. 5 од 10/23.I 1912. — Конзул је предлагао црногорској влади да преко бригадира Мила Ђурашковића, интимног Ватовог пријатеља, овога задобије за себе. (Исто).

[17] АЦГ, МИД, кут. 163, № 55 и 13 (МИД, бр. 47 и 78), конзул из Скадра са бр. 77 и 18 од 29.III/11.IV и 30.III/14.IV 1912.

[18] АЦГ, МИД, кут. 163, № 46, 47, 48 и 50 (МИД, бр. 67, 68, 69 и 71), конзул из Скадра са бр. 57, 58, 62 и 65 од 15/28, 16/29.III, 17/30.III и 19.III/1.IV 1912. — У Кроју су, нешто касније, упућена два 1. батаљона (№ 13, МИД, бр. 78, конзул у Скадру бр. 18 од 30.III/12.IV 1912).

АЦГ, МИД, кут. 163, № 54 и 55, конзул у Скадру са № 76 и 77 од 27.III/9.IV и 28.III/10.IV 1912.

[19] АЦГ, МИД, кут. 163, № 39, (МИД, бр. 56), конзул у Скадру са № 29.

преко својих људи почео се поново натурати гласачима.[20] Избори су у Скадру објављени 13. априла, те је већина опет дала глас ранијем посланику.[21]

Турске власти у Скадру су биле свесне да све заинтересоване хришћанске силе дотурају оружје Арбанасима у скадарском вилајету, те су управо на дан скупштинских избора у Скадру (13. априла) обавестиле све конзулате да је становништву издато наређење да преда оружје и муницију до којих је дошло крijумчарењем. Консули тој наредби нису придали никакав посебан значај, осим грчког и црногорског, који су сматрали да су мере предузете против хришћаиског живља.[22] Управо тих дана (12. априла) паробродско друштво из Барија „Puglia“ тражило је од црногорског министра иностраних дела одобрење да једна италијанска фирма искрца у Бару оружје и муницију за малисорске прваке.[23]

Пред Ђурђевдан почело је добежавање појединаца католика у Црну Гору.[24] У то доба су се Малисори, конкретно Шкрељани, жалили краљу Нисоли на то што су турске власти утамничили 19 њихових саплеменика.[25] Тада су активиране и новчане „помоћи“ диспозиционог фонда црногорског Министарства иностраних дела неким малисорским првацима.[26]

Средином априла у Скадру се причало да су Миридити одлучили да од Ђурђевдана затворе пут који је водио ка Призрену, што је могло да значи да се и у Миридитији и другде припремају побуне. Предосећајући припреме становништва, турске власти су забраниле живљу Брегуматија да издигне стоку у планине. После те мере такође је требало очекивати револт и ремећење мира.[27] Црногорски конзул у Скадру претпостављао је да устанак Миридита и Малисора испод Скадра неће почети пре средине маја, или и месеца јуна, тј. пре издига стоке на планине. Постојало је веровање да су на уздржавању Миридита радили Преник-паша и опат Примо Дока; конзул Јовићевић је тачно запазио да не треба очекивати да би Миридити раније од други загазили у акцију, јер су и они били сточари, те је одвођење стоке на летњу испашу и за њих било важно толико колико за друге брђане.[28]

---

[20] Исто.

[21] АЦГ, МИД, кут. 163, № 56 (МИД, бр. 78), конзул у Скадру бр. 83 од 1/14.IV 1912. — Оба изабрана кандидата у Скопљу припадали су Младотурцима (Вардар 26.IV 1912, 2).

[22] АЦГ, МИД, кут. 163, № 58 и 61 (МИД, бр. 78 и 82), конзул у Скадру са бр. 83 и 88 од1/14. и 5/58.IV 1912.

[23] АЦГ, МИД, кут. 158, № 789 (МИД, бр. 1111).

[24] АЦГ, МИД, кут. 158, № 764 (МИД, бр. 1075), телеграм обласног управитеља из Бара од 16/29.IV 1912.

[25] АЦГ, МИД, кут. 163, № 33 (МИД, бр. 47), конзул у Скадру бр. 100 од 11/24.IV 1912.

[26] АЦГ, МИД, кут. 163 (тајна акта), № 102, по 20 перпера 18.IV/1.V 1912. војводи Садику Ракоју из Краснића, Јусуф-бегу из Краснића, Рустему Мустафи из Вусјана и Хамиду Фазлији из Вусјана.

[27] АЦГ, МИД, кут. 163, № 60 (МИД, бр. 81), конзул у Скадру са бр. 86 од 4/17,IV 1912.

[28] АЦГ, МИД, кут. 163, № 39 (МИД, бр. 56), конзул у Скадру са бр. 29.

Црна Гора се почетком 1912. године уздржкиво понашала према припремама за устанак међу Арбанасима, свакако под утицајем Беча. Управо у то доба краљу Николи је обећано територијално увећање државе до испод Скадра, али под условом да Црна Гора не приступи балканском савезу и да одустане од подржавања арбанашког покрета. Уосталом, и без покретања нових акција стари краљ је могао рачунати на симпатије малисорских главара, међу којима је имао доста привржсника.[29] Карактеристичан је један извештај италијанског посланика са Цетиња о схватању стања у Албанији и на Косову краља Николе и службених чинилаца и о врсти обавештења која су о ситуацији међу Арбанасима стизала у Црну Гору.[30]

---

[29] ДАСЛП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 293, Мих. Гавриловић са Цетиња 15/28. II 1912, са Пов. бр. 30.

[30] Архив Косова, Микрофилм грађе Ministero degli affari esteri, № 39087, акт италијанског посланика са Цетиња бр. 284/73 (без датума, између 4. и 30. априла). У документу се дословно каже: „Не пориче се да су Албанија и Стара Србија у стању видљивијег врења и раздражености, из којих сваког часа могу да се изроде опасни сукоби. Признаје се да је незадовољство против турске владе опште и да се, с обзиром на прилике у тим земљама, могу ишчекивати нереди, побуне и крваве битке. Али се не верује у велики устанак који би се разбуктао по целој земљи, услед споразума међу разним народима који у њој станују и без обзира на вере које се ту исповедају. Један такав споразум би одиста био забрињавајући и привукао би на Албанију пажњу Европе јер би се њиме и кроз њега заметнуо један упоран грађајски рат, у коме би, ради компликација које би се из њега изродиле, Отоманска царевина можда нашла своју пропаст. Но споразум је немогућ -- бар тако се овде сматра. А тада се просто поставља дилема: или ће становништво које насељава Стару Србију и Албанију склоно да се дигне на устанак размислити о својој судбини и увидеће узалудност својих изолованих напора према моћној влади и у таквом случају неће доћи до дубоких поремећаја јавног реда или ће изаћи на бојно поље с оружјем револуције и биће сигурно побеђено и покорено од стране турских оружаних снага које су у великом броју размештене по местима прикладнијим с гледишта тактите, располажући модерним и обилним средствима за напад и одбрану.

И због тих консидерација на Цетињу остају равнодушни према обавештењима која се примају о оружаним агресијама, о нападима на полицију, о окршајима, о сукобима и са трупама, о интригама, сплеткама, махинацијама у оквиру и изван угрожених крајева. Све то, када се о њему реферише, изазива велико узбуђење у другим и удаљенијим земљама и сматра се за предзнак и симптом крупнијих и озбиљнијих догађаја. Овде, напротив, додуше изазива интересовање, али не узбуђује нити узнемирује, и зато што у овим тренуцима, *Црна Гора не жели да се користи за своје циљеве* бауком непосредно предстојеће политичке катаклизме у земљама које су јој блиске."

За став Црне Горе према врењу међу Арбанасима има вредности и следећи извештај аустро-угарског амбасадора из Цариграда о разговору са новим црногорским послаником на Јиздизу П. Пламенцем. Средином априла Пламенац му је казао: „Господин отправник послова ми је рекао том приликом да је напустио Скадар већ пре месец дана, а да је тада ипак имао утисак да се стање у Албанији — у поређењу с оним како је било раније — донекле побољшало, тако да се за пролеће не очекују немири. Поред тога је додао да му ништа поближе није познато о ефекту који је постигло путовање Хаџи Адил-беја у Скадар, но да он има основа за претпоставку да ће овај допринети даљем побољшању односа, пошто је министар удовољио многим молбама за материјалну помоћ и туска влада је на тај начин испунила много од својих прошлогодишњих обећања. И суспендовање пре кратког времена постављеног валије од стране министра унутрашњих дела учинило је веома добар утисак међу Арбанасима, пошто је овоме, неспособном и непоузданом, пошло

III ПОЧЕТАК УСТАНКА У ЂАКОВИЧКОМ КРАЈУ СРЕДИНОМ АПРИЛА 1912. ГОДИНЕ

Турске власти имале су довољно знакова да се Арбанаси спремају на устанак, те су предузимале извесне војничке мере да не буду потпуно изненађени. Без великог шума оружје и муниција дотурали су се у све градове Косова, а свуда је вршен упис добровољаца из редова муслимана. Команда митровичке дивизије раздала је муслиманима „горњих крајева", тј. Санџака и северног дела Косова преко 50.000 пушака са потребном муницијом. У депоима оружја у Приштини и Гњилану налазило се најмање 6.000 брзометки, а слични магацини постојали су и у Митровици, Феризовићу, Призрену, Пећи, као и у касабама у непосредној близини Црне Горе.[1] На брзину је образована и нова жандармерија, састављена од људи неподобних и без угледа за посао чувара реда и поретка.[2]

Војска је довођена најпре у Скопље, одатле је одлазила на Косово, тј. у Феризовић и Митровицу, а после је распоређивана нарочито према Пећи и Ђаковици. Да би се спречило избијање устанка, на Косову током априла 1912. године стационирано 50.000 војника, тј. двоструко више него што је дотад трупа било у косовском вилајету.[3] Трупе које су око Ђурђевдана кретале ка Ђаковици, у појединим местима у пролазу, као на пример у Сиринићкој жупи где се привремено сместило три табора војске, извршиле су психички притисак на Арбанасе да не гласају за опозицону листу.[4] На глас да су се Арбанаси у Пећи и Ђаковици побунили, из Скопља су посебним возовима преко Феризовића упућена у поменуте градове два табора (батаљона) пешадије; један табор у истом правцу пошао је и из Куманова. Око Ђурђевдана инспектор коњице из Солуна (Фаик-паша) прегледао је касарне у Велесу, Скопљу и Митровици.[5]

Према извештају британског вице-конзула из Скопља, немири су у Метохији почели још крајем марта кад су Турци упутили први већи контингент војске у Призрен. У доба изборне борбе у многим крајевима Метохије и Косова почело је оружано кретање Арбанаса. У међувремену локалне турске власти преговарале су са Бајрамом Цуријем, желећи да добију у времену док не усредсреде војску. После неуспеха министра унутрашњих послова Хаџи Адил-беја у Скопљу, косовски валија позвао је 50 најугледнијих личности из

за руком да за најкраће време постане непопуларан. Нови валија, по имену Риза-бој, напротив, је способан и ваљан човек. У даљем току нашег разговора господин Пламенац је изразио мишљење да је, по његовом мишљењу, општа ситуација сада такође повољнија и да он то углавном приписује утицају односно умирујућем дејству Монархије и Русије." (ОУАП, Б. IV (1920), 97—98).

---

1 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, М. Милојевић из Приштине 21.IV/4. V 1912, са ПП бр. 433.

2 Види у том смислу: Вардар 26.IV 1912, 2.

3 *Sh. Rahimi*, n.n., 78.

4 ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамјану из Феризовића 22.IV/5.V 1912.

5 „Вардар" 26.IV 1912, 3.

Пећи, Ђаковице, Вучитрна и Приштине, тражећи од њих да разговарају са представницима покрета како би се избегао устанак.[6] У то доба српски лист из Скопља „*Вардар*“ често је обавештавао о „опасном кретању“ Арнаута, посебно у Лабу и Дреници. Већ средином априла лабски Арбанаси заузели су бусије и затворили су путеве, не пуштајући у Приштину никога за кога би се претпостављало да би гласао за младотурске кандидате. У ђаковичком побрђу је у исто време забележено „сумњиво врење“, због чега су из Призрена упућене јаке војне потере.[7] Београдска „*Политика*“ је, поред зулума на Косову, налазила и врење око Дебра и Гостивара. Она је писала и о нападу митровичких Арбанаса на особље руског конзулата поводом парастоса конзулу Шчербини, убијеном 1903. године.[8] Италијански посланик из Београда јавио је да се око 15/28. априла очекује избијање нереда већих него 1911. године и то због укидања привилегија.[9]

---

[6] *Sh. Rahimi*, n.n., 78.

[7] „Вардар“ 1.IV 1912, 3; 5.IV 1912, 2. — Види писање „*Политике*“ о покрету због незадовољства арбанашких првака: 3.IV 1912, 1; 10.IV 1912, 1; 13.IV 1912, 1.

[8] „Политика“ 6.IV 1912, 2; 15.IV 1912, 2; 3.IV 1912, 2; ДАСИП, АКСк пакет 54, ПП бр. 618 акт конзула из Приштине од 6/19.IV 1912.

[9] Архив Косова, Микрофилмована грађа Ministero degli affari esteri, № 28629, италијански посланик из Београда 4.IV 1912, са бр. 381/76. — Због корисних вести и посебно зато што су оне црпљене у дипломатским круговима Београда, извештај се доноси у целини:

„У мом телеграму бр. 35 од 31. марта о.г. референсао сам Вашој Екселенцији вести о ситуацији и Албанији, како су биле саопштене мом аустро-угарском колеги од стране једног арбанашког католичког свештеника који је дошао у Београд да га види. Те су информације описивале стање ствари у арбанашко јобласти на прилично песимистички начин и давале да се предвиди, у кратком року, проширен устанак против младотурског режима.

„Не много друкчије, иако у ограниченијим размерама и са супротног становишта, овде се процењује озбиљност ситуације. Српски конзуларни извештаји констатују, како ми се тврди, наглашавање незадовољства међу становништвом, муслиманским и католичким, Албаније и за доказ тога истичу чињеницу непријатељског пријема на који је наишла у неким местима мисија отоманског министра унутрашних дела и појава арбанашких банди. У суштини се верује да ће око фамозног датума од 15. априла ст. стила извесно наступити немири који ће моћи бити много тежи од оних који су се манифестовали прошле године.

„Ипак се сматра мало вероватним да би побуна морала да се прошири уопште на читаво становништво, пошто Арбанаси, иако добро наоружани, још нису организовани и њихово незадовољство, проузроковано укидањем повластица које су уживали под старим режимом и осећањима освете због насиља над лицима и иметком које се трпи од стране турских власти, нема за сврху никакав добро одређен политички циљ и може бити смирено и утишано обећањима и љубазностима цариградске владе. Да су такви системи већ били употребљавани, хтело би да се изведе из тога што је отоманска мисија која је пошла из Призрена и ушла у Љуму, где је муслиманска маса противна Младотурцима, била пријатељски примљена од Izon-Dac Duklina (?), веома утицајног шефа банде и, како је познато, привржених старом режиму, који ју је, вероватно примамљен новцем, узеао под своју заштиту и спровео здраву и читаву у Скадар. Потом је овдашњој влади познато да су Турци депоновали 40.000 Мазерових пушака у неколико средишта, као што су Ђаковица, Пећ, Призрен итд., и треба да послуже, уз обећање да ће бити евентуално расподе-

То је било доба појачаног деловања арбанашких муслиманских и католичких чета, којих је било и у мирно доба, али је сада њихово деловање знатно повећано. То су биле качачке чете које су своје акције, као и у сличном случају, усмеравале према српском и македонском живљу, које се нашло у стању жестоког зулума, пљачки и уцењивања, те је било понегде спремно да се исели у Србију. Турска жандармерија је настојала да те качачке чете сузбије, тако да је током априла било више сукоба са поменутим арбанашким четама: у Хасу код Ђаковице (у коме је учествовала и војска са топовима), у гостиварском крају (13 чланова двеју четица, које су у Дуфу напале и на Арбанаса, сеоског пољака и на говедаре и Железној Реци, у Ибарском Колашину (Селим Бајгора је уценио чак руског конзула у Митровици!), у гостиварском крају (чета од 13 људи Цељадина из дебарске нахије).[10] Да се придружи овој уносној акцији, из Србије је пребегао у гњиланску нахију Азем Елезовић, проглашен за одмет-

---

љене, да се Арбанаси убеде да престану с непријатељствима и да се придруже отоманској влади."

„Поред тога, Висока Порта је упутила и усредсређује у Албанији снажну групу трупа која ће бити довољна да побуњенике држи на узди."

„Ипак, увек према српским информацијама, тамо се у међувремену наставља упорно и интензивно роварење од стране аустро-угарских агената и конзулата а, међу овима последњим, углавном се истиче конзулат у Митровици. Паралелно с активном пропагандом католичких свештеника, који припремају терен за идеју аустријске интервенције, ц. и кр. конзулати не пропуштају прилику, када Арбанаси имају да се пожале на неку злоупотребу или неку неправду, да интервенишу у окрист ових последњих код месних власти, под изговором да саветују политику уступака и умерености у циљу умирања земље. Тако се покушава, на све начине, да се створи такав амбијент у коме, у повољном тренутку, становништво треба принудно да гледа у Аустрији своју ослободитељицу."

„Мој бугарски колега ми је, потом, рекао да је добио обавештење, према којима се српска пропаганда у косовском вилајету и у Старој Србији појача ва на наглашен начин. Систем пропаганде се спроводи преко банди које, с оружјем у рукама, намећу под претњом репресалија, становницима овог или оног села у коме преовлађује бугарски елеменат, да се изјасни да припада српској националности. Није лако контролисати истинитост таквих вести, јер српска влада пориче да има било какве везе с организовањем банди, иако је опште познато да су оне субвенционисане из поверљивих фондова за пропаганду који је на располагању Министарству спољних послова и потпорама које дају патриотска друштва, чији чланови одржавају тесне везе с револуционарним шефовима. У својим извештајима Вашој Екселенцији ја сам ипак реферисао да ми је само Министарство спољних послова признало да су македонски Срби сада савршено наоружани а познато ми је и то, из приватних информација, да војводе или шефови банди који се налазе у Београду, сматрају да је наступио повољан тренутак да се покрену и наводно сматрају за умесно да преузму енергичну акцију."

„Иако су сви, уопште, довољно скептични у погледу уобичајених бојазни од ‚балканског пролећа', ваља признати да је у садашњој ситуацији терен необично припремљен. Што се тиче Србије, и даље верујем да она неће преузети одговорност за било какву иницијативу, осим ако не би наступила нека спољна чињеница која би могла да дâ подстрека. Та би чињеница могла да лежи, како се овде гледа на то питање, и у једној акцији која би, ако пропадну покушаји посредовања у Цариграду, могла да поведе Италија, погађајући Турску у њеним животно важним деловима."

[10] „Вардар" 1.IV 1912, 3; 5.IVB 1912, 3; 8.IV 1912, 3; 14.IV 1912; 3; 18.IV 1912, 3.

ника.[11] После Ђурђевдана у дебарској Малесији дошло је до крвавог обрачуна између арбанашких чета и војске у селима Реча и Дарда; четама које су претрпеле знатније губитке придружили су се и сељаци. Сличних сударa између војних колона и ојачалих чета било је и у вучитрнској кази, Лабу и испод Копаоника. У сукобу код села Слаковца убијени су вођ арбанашке чете и један жандарм.[12] Због насиља једне католичке чете у пећко-ђаковичком крају, за њом су у потеру пошле муслиманске чете познатих четовођа Садика Раме и Махмуда Заима, које су се и дотад сукобљавале са католичким пљачкашким четама. Код пећког села Водена једва је извукао главу Ник Марко. С друге стране, католици у пећком крају успели су да сузбију чету мухаџира Бајрама Дуњака, који је био присиљен да пређе у ђаковичку нахију и у Малесију. Осим ових сукоба између арбанашких чета, војска је напала католичку чету Бардица Шпате код пећког села Петрча; Бардицов рођак је у сукобу убијен а тројица из чете су ухваћена и бачена у пећки затвор. Због губитака које су у окршајима имали, арбанашке чете у пећкој околини су се последњих дана априла нешто примириле, тако да је мало одахнула српска раја, једина ненаоружана коју су нападале и муслиманске и нарочито католичке чете.[13]

Током месеца априла вршено је систематско снабдевање будућих устаника. Два богата и угледна Арбанаса из Дримкола, на пример, покушали су да у Београду добију дозволу за извоз коња из Србије или бар допуштење провоза коња из Угарске; то је тумачено као знак устаничких припрема.[14]

У исто време одржавани су избори у разним деловима косовског вилајета. Српска изборна организација на челу са Јованом Ћирковићем из Битоља, иза које су се налазили српска влада и њени конзулати, гласала је заједно са Младотурцима, док су присталице арбанашког покрета гласали за опозицију. Победа младотурске листе најпре је забележена у Куманову, где је од 13 муслиманских изборних повереника њих 9, као и 9 просрпских, гласало за Младотурке. У призренском сандаџу победу младотурске кандидатуре обезбедили су Љумљани, који су сви гласали за Младотурке; опозициони представних Халим-бег Дерала пропао је само због једног јединог гласа. Изабрани посланици на младотурској листи одмах су отишли у Цариград на отварање скупштине.[15] Младотурци су у из-

---

[11] ДАСИП, АКП, п. 1/1912, М. Милојевић из Приштине 9/22.IV 1912, са ПП бр. 361. — Још раније, последњих дана марта било је пограничних пљачкашких прелаза у Србију („Политика“ 21.III 1912, 1 и 2).

[12] „Вардар“ 29.IV 1912, 2.

[13] Исто, 18.IV 1912, 3. — Махмуд Заими имао је средином априла под својим заповедништвом 600 качака, а још 1.000 је могло очекивати његов позив (као бел. 65/II).

[14] „Политика“ 18.IV 1912, 1.

[15] „Вардар“ 1.IV 1912, 3; 5.IV 1912, 3; 22.IV 1912, 2; 12.IV 1912, 3 и 3; 15.IV 1912, уводник.

борној кампањи показали уздржљивост према Арбанасима, бојећи се да се ови њима сувише не раздраже и да се потпуно не приближе Аустро-Угарској.[16]

У овим изборима постојала је двострука пресија — терор и подвале Младотурака и притисак Арбанаса опозиционара. У Феризовићу, због притиска Арбанаса, Срби су добили свега два повереника, те су власти одлучиле да се избори понове. Било је очигледно да је градско муслиманско становништво туркофилски оријентисано и да лако даје глас за младотурске кандидате, тако да опозициона листа, на којој су се налазили представници арбанашког националног покрета, није добијала већину. Пропавши већ на првим изборима, бивши посланик Дебра Басрибеј, некад присталица Младотурака, тада као противник Младотурака, савезник опозиције, одметнуо се од власти после свог изборног пораза. У Пећи, уместо да се изађе на изборе, присталице арбанашког покрета, обилазили су села, тражећи да људи ставе своје мухуре на листу опозиционих посланика, приморавајући при томе племенске барјактаре да њихови племеници листом гласају за ту листу; како с овом насилном агитацијом није ишло глатко, избори никако нису заказивани, а познати качаци, као Алко Гусињац и Цемо Пуља, својим четама приморавали су људе да на листу стављају мухуре. Изборном начину арбанашких опозиционара — националиста српски лист „*Вардар*“ посветио је 8/21. априла уводник, пребацујући опозицији да само због њеног настојања да силом обезбеди мандате Хасан-бегу Приштини и његовим друговима, једино избори у приштинском санџаку нису могли бити обављени.[17]

Хаџи Адил-бејова мисија очигледно није успела, мада су му у неким градовима у чијој је околини напредовао арбанашки покрет, као на пример у Дебру, указане и пажња и почаст, те су градски прваци изразили своју оданост султану и младотурском режиму.[18] Полицијски органи у Скопљу средином априла ушли су у траг противуставне делатности арбанашких националиста, те је префект вилајетске полиције отпутовао у Митровицу, Велес и у нека друга места, припремајући истрагу. Власт је предузела неке мере које су указивале на то да се сумња у делатност бивших посланика и опозиционих посланичких кандидата Хасан-бега Приштине и Нециба Драге.[19] У другој половини априла Арбанаси из средње Албаније слали су своје делегате у косовски вилајет, позивајући косовске Арбанасе на акцију.[20]

---

[16] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, М. Милојевић из Приштине 21.IV/4. V 1912.

[17] „Вардар“ 26.IV 1912, 2; 29.II 1912, 3; 18.IV 1912, 3; 8.IV 1912, уводник.

[18] „Вардр“ 26.IV 1912, 3.

[19] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2147, П. Гавриловић из Скопља са ПП бр. 643 од 10/23.V 1912.

[20] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, Мих. Гавриловић са Цетиња 25.IV/8. V 1912 са Пов. бр. 138. — У самој Албанији су чланови Ценралног арбанашког комитета, као Исмаил Ћемали, Луиђ Гуракући и други обилазили насеља и припремали духове на отпор турском терору и за устанак (Сенкевич, н.д, 212—13).

Устанком који се стварно већ био рађао, руководио је Централни арбанашки комитет. Његова се брига најпре састојала у томе да обезбеди довољно оружја и муниције. За борце на Косову оружје је илегално долазило из Србије као и преко Аустријанаца, тј. из аустроугарских конзулата.[21] Утицај Беча на Косову растао је раздавањем оружја. У Приштини то оружје делио је неки Стака „Латинин" (досељен из Ђаковице),* који је чак и Србима саветовао да пушке траже од његовог „господина". Пред таквом очигледном агитацијом и српски конзулат у Приштини био је приморан да предлаже потребу оснивања српске организације.[22] У сваком случају, у првој половини априла 1912. „авршене су припреме за устанак на Косову, кога је започео Хасан Приштина, иза кога је стојао Централни арбанашки комитет.

Прави устанички покрет јавио се у ђаковичком крају. Сукоб у Хасу средином априла био је квалитетно друкчији него сукоби других арбанашких качачких чета, што се огледа већ у томе, што је у Хасу интервенисала и војска с топовима. У борби су учествовала два турска батаљона, која су потучена и гоњена у стопу. Потом је, наводно, око 1.500 устаника опколило Ђаковицу запосевши положаје око града. Заплашени турски гарнизон затражио је помоћ из Призрена.[23] У трећој дакади априла међу Арбанасима ђаковичке околице настало је велико врење. Смењивани су чиновници, односно ови су се морали држати само шеријета. Људима који су спровели Хаци Адил-бега за Скадар уништавана је имовина. Пут Пећ Митровица затворен је, и кад су ипак наишла једна поштанска кола, у којима је седео некакав бег, бег је ухваћен и „спроведен у планину". За Ђаковицом су се повели и пећки крај и Лаб. Код Вучитрна је два дана трајао бој између арнаутске чете и жандармерије.[24] У ђаковичкој општини одметнуло се 500 Краснића, те је из Призрена против њих упућена војска.[25] Покрет је свесно проширен или је био истовремено спонтан и у дебарској Малесији, где је такође вођена борба између жандармерије и једне арбанашке чете.[26]

Устанком су у првом реду били обухваћени сиромашни сељаци — брђани, којима су биле додијале разне феудалне обавезе и намети. Опкољени Турци у Ђаковици затражили су примирје од десет дана. Оно им је било потребно ради споразумевања са Цариградом, или тачније да се добије у времену, док се не довуку нова војна појачања.[27] Тада су ђаковички арбанашки главари поставили следеће захтеве: поред ранијих захтева, затражено је: а) по три пушке

---

[21] *Sh. Rahimi*, n.n., 79.

[22] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, М. Милојевић из Приштине 21.IV/4.V 1912, ПП бр. 433.

[23] *И. Г. Сенкевич*, н.д., 216; *Sh. Rahimi*, н.н, 79.

[24] „Вардар" 12.IV 1912, 3.

[25] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2127, П. Гавриловић из Скопља 13/26. IV 1912, са ПП бр. 663 (енглески податак).

[26] „Вардар" 15.IV 1912, 3

[27] Historia e Shqipërisë II, 330

---

* Прим. Уред. Стака „Латитин" = познати приштински кујунџија.

на сваку кућу; б) арбанашке школе; в) ненаплаћивање пореза сељацима, с тим што би сељачко домаћинство само дало по 4 металика (20 српских пара) од сваког грла продате стоке. Властима у Ђаковици остављен је рок од 15 дана за одговор. Ако захтеви не би били прихваћени, запрећено је да ће устаници заузети варош.[28]

Арбанаси око Гусиња такође су показали изразиту радикалност. У исто време кад су отишли у гору Махмуд Заими, Бајрам Дакљан, Зећир Халил и један познати католик (фанда) из пећке нахије, војска из Гусиња је почела да хвата поједине познатије качаке. Двадесет првога марта једна војна колона у селу Јесеници у Ђурићкој Ријеци (више Плава) опколила је кућу неког Ахмета Ринака, коме је прискочио у помоћ Хусејин Шупи из Вучања; кад је аскер послао и по топове, качаци су се извукли из опсаде и побегли.[29] У четама око Гусиња изгледа да је било и Црногораца, јер је о хватању арбанашке чете у једној пећини око Ђурђевдана краљ Никола био обавештен, те се распитивао код турског посланика да ли је и који Црногорац био у чети.[30]

Другог маја истекао је рок примирју закљученом у Ђаковици. Валијин конак у Скопљу давао је страним конзулима таква обавештења о насталом покрету, да су они могли да закључе да покрет око Ђаковице није озбиљан. Руски конзулат, међутим, имао је вести да се у католичким селима око Ђаковице искупило преко 1.000 незадовољника; према неким вестима, њих је било 1.500 односно преко 1.200. Из Призрена су на лице места упућена два батаљона пешадије са четири топа, а из Скопља је 28. априла пошао један батаљон из 7. стрељачког пука. Дивизије XX (митровичка) и XXI (ђаковичка) појачаване су у последње време обвезницима из Мале Азије, те је српски конзул у Скопљу закључио да је турска власт покретом у Ђаковици мање узнемирана него раније.[31]

Одговор за захтеве у Ђаковици био је — ново упућивање трупа. Три табора (батаљона) војске који су приспели у Феризовић 4. маја кренули су у Ђаковицу, где се 2. маја око 800 устаника поново активирало. У исто време из Митровице су у правцу жаришта пошли табор или два а из Призрена два или три табора. Арбанаси у Феризовићу држали су да ће бити значајан долазак Риза-бега Криезиу у седиште вилајета пре него што би се распламсала борба.[32] Према обавештењима српског конзула у Приштини, кад је прошао уговорени рок, Малисори су се скупили око Ђаковице и на другим местима, тражећи да се ургира у вези с постављеним захтевима. Уместо

---

[28] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2260, М. Милојевић из Приштине 19.IV/2.V 1912, са ПП бр. 428.

[29] АЦГ, МИД, кут. 157, № 566 (МИД бр. 814), телеграм Вешовића из Андријевице 25.III/7.IV 1912.

[30] ДАСИП, ПО—1912, ф. V, ПО бр. 2469 и 2386, Мих. Гавриловић са Цетиња 26.IV/9.V 1912, са Пов. бр. 139.

[31] ДАСИП, ПП—6912, ф. VI и ф. VIII, П. Гавриловић из Скопља, 20 IV/3. V 1912, са ПП бр. 700

[32] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамијану, из Ђеризовића 22.IV/5.V 1912; Вардар 12.IV 1912, 3.

одговора, власти су из Призрена послале пешадију и топове. Седмог маја из Скопља су железницом упућене за Ђаковицу две батерије а сутрадан и два пешадијска батаљона с митраљезима, јер је седмог увече почео сукоб између турске војске и устаника.[33] Деветог маја изјутра за Феризовић је упућен најпре један а у подне још један батаљон из Скопља; један од тих батаљона био је из 7. стрељачког пука из Скопља а други из Куманова. Укрцавана је и нека артилерија за Ђаковицу. У обновљеном сукобу са арбанашке стране учествовали су како католици тако и муслимани. У Скопљу су се ширили гласови да ће у устанку учествовати цео Арнаутлук, да га воде арбанашки националисти и да ће се устанку придружити и неки бивши народни посланици.[34] Српски посланик у Цариграду чуо је у меродавним круговима о неком покрету Арбанаса у Пећи, и да је из престоничког гарнизона одвојено три батаљона за гушење побуне.[35]

Извесне акције забележене су и у неким другим местима. Рок бесе коју су закључили Арбанаси у Пећи за пролаз војске из Пећи и Ђаковице до Гусиња истекао је на сам Ђурђевдан. Арбанаси из Ругова су 7. маја напали на раднике који су у Пећи градили зграду идадије (средње школе) и на оне који су радили на здању хућумата (зграда управних власти) у селу Истоку. Поред тога, у пећкој нахији су учестали арбанашки зборови и зулуми над српским живљем који им се није прикључио. Због тога је 7. маја у Пећи проглашен прекн суд (ѓрфије) и позната је војска из Митровице; два табора очекивана су још исте вечери. Ванредно стање у Пећи проглашено је 6. маја и због тога што су на Ђурђевдан Арбанаси пуцали по граду из пушака (због чега је ухапшено 25—30 сумњивих), па су чак покушали да уђу у град, али их је предусрела војска с топовима. Седмога маја узјутра, после поновног једночасновног пушкарања око терена идадије у изградњи, Руговци су се повукли у планину. Они су при томе напали на раднике манастира Патријаршије.[36]

Сукоби између дебарских Малисора и турске војске почели су још последњих дана априла; било их је три: у селу Рачи, у Дарди и на реци Чидни, а мртвих и рањених било је на обема странама. Непосредни разлог за појаву окршаја налазио се у томе што је из Дебра упућен један табор војске да похвата неке познате качаке. Уместо да одељењу војске које је приспело у Чедну даду конак, сељаци су припуцали на аскере, те одмах убију двојицу а ране четворицу; војска се повикла из села да би заузела погодни положај за

---

[33] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2353, М. Милојевић из Приштине 24.IV/7.V. 1912; ПП бр. 2369, П. Гавриловић из Скопља 25.IV/8.V 1912.

[34] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2393, П. Гавриловић из Скопља 26.IV/9. V 1912, са ПП бр. 726

[35] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2422, Ј. Ненадовић из Цариграда 27.IV/10.V 1912; АКСк, Пакет 53, Пов. бр. 728

[36] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Никола Голубовић, управник основне школе у Пећи епархијској управи у Приштини 24.IV/7.V 1912; Станоје Паскаљевић митроп. намесништву, из Пећи 26.IV/9.V 1912; ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2529, Призренска богословија 28.IV/11.V 1912, са бр. 213; АКСк, п. 53, ПП бр. 772, циркулар Конзуларног одељења ПП бр. 2383 од 28.IV/11.V 1912; „Вардар“ 29.IV 1912. 3; „Политика“ 28.IV 1912, 2 (напад Арбанаса на Пећ — храбар).

напад на село, сељаци су се, пак, прикупили, те је настао бој. Остали део табора прешао је Дрим, Чиднаци су покварили мост и узбунили остале Малисоре, тако да је одједном војска била блокирана.[37]

Према муслиманима српско-хрватског језика у бјелопољском делу Санџака турске власти су имале поверење, јер се ови нису поркетали и бунили. Око Ђурђевдана кајмакамлук из Бијелог Поља раздао им је преко 1.000 пушака, као меру предострожности како према Црној Гори тако и према Аустро-Угарској.[38]

Пре исѐтека рока (тј. крајем априла) устаници ђаковичке Малесије, Краснића, Хаса, Гаша и Реке одржали су у Краснићу велики збор, назван „сабор четири барјака". На збору су узели учешћа и Салих Хоџа и Темистокли Поло, који су били приспели са југа Албаније. Збор је прихватио меморандум од десет тачака, у коме се захтевало враћање оружја, служење војне обавезе само у арбанашким крајевима, отварање арбанашких школа са латинском азбуком, истицање националне заставе у свим арбанашким областима, познавање арбанашког језика од стране чиновника, исплата накнаде штете, општа амнестија и друго. Меморандум је био уручен представницима власти у Ђаковици, који су после тога окупили једну скупштину (меџлис) и одредили комисију од 12 хоџа, којима су придодати Бајрам и Хусни Гури те Риза-бег Криезиу (Ђакова). Меџлис је требало да проучи захтеве и да преговара са Малисорима. Хоџе и Риза-бег су настојали да убеде Малисоре да треба да обуставе устанак. Бајрам и Хусни Цури, са своје стране, подстицали су устанике да истрају у својим хтењима. Дан уочи истека рока преговора комисија хоџа отишла је још једном из Ђаковице устаницима. Риза-бег Криезиу узалуд је покушао да одобровољи устанике, дајући им обећања у име турске владе.[39]

Пошто по истеку рока није стигао никакав одговор од стране турских власти у Ђаковици, вође устаника окупиле су се у Реци те су начинили план борбе. Мали Зеф имао је да нападне из Малесије, Али Бинаку да се усмери из равнице на утврђење Чабрада. Телеграфске жице биле су прекинуте и 11. маја отпочео је напад на карауле.[40] Из Призрена су у врмену од 8. до 11. маја довлачили муницију гарнизону у Ђаковици.[41]

Пећка нахија такође је постала право устаничко жариште. У доба сукоба код села Истока (6. маја) и прогласа ванредног стања, у пећком крају било је на ногама 2.000 устаника, а међу њима се налазио и Хасан-ага Приштина, који је у име Арбанашког комитета руководио акцијама у косовском вилајету. Устанак је у овом крају стварно почео кад су, поступцима жандармерије, револтирани сељаци, поче-

---

[37] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2405, П. Гавриловић из Скопља 26.IV/9. V 1912 са ПП бр. 724

[38] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ђ. Јакић Дамјану 24.IV/7.V 1912.

[39] *Sh. Rahimi*, n.n., 79—80.

[40] Исто, 80

[41] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2529, Призренска богословија 28.IV/11. V 1912 са ПП бр. 213

ли да пресрећу жандарме па и војнике те их разоружавали.[42] На Ђурђевдан устаници су одбачени са 25 топовских метака. Седмога маја опет су Арбанаси пуцали на раднике и њихове чуваре, али много чешће него на Ђурђевдан. Тога дана на Ругову је испаљено око 100 топовских метака. Гарнизону који се састојао од шест батаљона, једне брдске батерије и једне коњичке јединице, приспео је (6. маја увече) један табор пешадије а сутрадан је један табор пошао и из Приштине за Пећ. Седмога маја својим нападима на друм Пећ — Митровица, на два-три места, чете Мехмуда Заима и Малог Зефа разбиле су два табора војске која је долазила из Митровице. Тако је веза између Пећи и Митровице била прекинута.[43]

У свом телеграму Министарству унитрашњих дела пећки мутесариф је као вођу побуњеника означио Ћазима Лику; затражио је војно појачање од још три батаљона, јер је побуна узбунила цео санџак. Десетог маја три батаљона, која су из Феризовића хитно упућена у Пећ, имала су код села Истока окршаје с устаницима.[44] Тај окршај трајао је целог дана и био је много тежи него сукоб код села Врела дан раније. У оба сукоба војска је употребила топове. Десетог маја један батаљон из Митровице такође је послат у Пећ. И устаницима код Пећи стизала је помоћ са других страна. На пример, једна чета од 30 људи из гњиланске казе прешла је преко Косова за Пећ.[45] Пећки мутесариф је проглас опсадног стања правдао чињеницом да је број устаника нарастао на 2.000, и да су се међу њима налазили Хасан-ага Приштина и један брат Нецибе Али Драге. Појаву ове двојице солунски Младотурци су оценили као аустро-угарске интриге. Арбанаси су тражили да се прекине са трасирањем железница и изградњом друмова, јер да им то није потребно. Очекујући војна појачања пећки мутесариф почео је да преговара са устаничким представницима.[46] Арбанаси су, после десетодневне борбе, пристали на преговоре, тражећи да се турска војска повуче из села и усредсреди у Пећи.[47]

Преговоре са устаницима водиле су улеме из Пећи. Преговори нису успели јер су устаници изјавили да више не верују уставном поретку, јер власти нису одржале дато обећање. Поново је тражено оружје и учињен је протест што се сељацима одузима земља да би се градили путеви. Због тога је требало одстранити инжењере. Тада (11. маја) је у Ђаковици било четири а у Пећи три батаљона војника. Пошто то није било довољно, косовски валија тражио је за ова два града још седам батаљона. Валију је посебно забрињавала

---

[42] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 2393, 2421 и 2446, Ж. Балугџић из Солуна 28. IV/11.V и 29.IV/12.V 1912.

[43] Исто; ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ђ. Јакић из Митровице 26.IV/9.V 1912; Галкин, н.д., 162—3.

[44] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балугџићев телеграм из Солуна 27.IV/10.V 1912.

[45] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2427, Милојевић из Приштине 28.IV/11. V 1912.

[46] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балугџићев телеграм из Солуна 28.IV/11.V 1912.

[47] Као bex. 42/III; *Sh. Rahimi*, n.n., 80

претња устаника код Ђаковице да ће напасти на магацин оружја. Министар војни јавио је, међутим, да није у стању да удовољи валијиним захтевима.[48]

На Ђурђевдан подигли су се на устанак Арбанаси и у неким суседним областима. Шестога маја одржан је скуп првака племена Шаље, где су главну реч имали Нециб Драга и браћа му. Одлука скупа била је да се и Шаља дигне на оружје и прикључи устаницима. Тих дана и Љумљани су почели са акцијама. Напали су карауле, убијали војнике и прекинули су телеграфске линије. После борбе код Раче, Дарде и у Чидни, Малисори девет дебарских планина окупили су се на сабор, те дали заклетву да неће ништа радити док се Турци буду мешали у послове њихових крајева. И у средњој и јужној Албанији почеле су да се образују чете, тако да се покрет из Ђаковице и Пећи све више претварао у један општи арбанашки устанак против турске власти.[49] Седмог маја жандармерија је убила у Лабу три качака, али су качаци потом опколили жандарме, па је 9. маја из Приштине пошла војска у помоћ жандармима.[50] Разуме се, устанак на почетку није имао свуда исте непосредне разлоге за избијање револта нити се свуда једнако мислило о коначним циљевима покрета.

Устанку су се прикључили, поред поменутих, и неки други угледни Арбанаси Косова Џемаил-ага из Приштине, Зејнулах-ага из Вучитрна (рођак Хасана Приштине), Муса Шеху и Јахија-ефендија из Призрена. У пећке прваке устаници нису имали поверења.[51] Ђаковички кајмакам је (12. маја) јавио да су у ђаковичку Малесију стигли барјактари из дебарског и ђаковичког краја као и представник Исмаила Ћемалија.[52]

За период почетних устаничких акција од значаја је установити држање неких страних чинилаца.

Порта није много веровала Аустро-Угарској, те је чим се почео распламсавати покрет око Ђаковице, почела слати трупе у Санџак а отуда на границу. Турске власти су зазирале од тога да Аустријанци не упадну у Санџак, те су у току две недеље, од првих дана априла, упутили: осам табора пешадије, неколико батерија, сто кола пушака најновијег система са муницијом и сто кола двопека. Војна појачања у Митровици, Пећи, Ђаковици и Призрену, поред задатка у вези с арбанашким покретом, имали су и обавезу да помогну трупе на граници, у случају аустроугарског упада.[53] Српски лист из Скопља „*Вардар*“ пренео је писање бечког „*Pajхпоста*“ о опасним

---

[48] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балуџић из Солуна 29.IV/12.V 1912.
[49] *Sh. Rahimi*, n.n., 80—81
[50] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2383, Милојевићев телеграм из Приштине 26.IV/9.V 1912.
[51] *Sh. Rahimi*, n.n., 81
[52] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2447, Балуџић из Солуна 29.IV/12.V 1912.
[53] ДАСИП, ПР—1912, ф. VI, М. Вујичић, начелник МУД-а МИД-у поверљиво 6/19.V 1912.
[54] Вардар 26.IV 1912, 3

немирима који се спремају међу Арбанасима скадарског вилајета и о позиву листа бечкој влади да интервенише пре него што настану заплети.

Десетог априла представници британског Балканског комитета дали су изјаву о стању у турским покрајинама и о устанку у Албанији 1911. године. Констатовано је да гласови о разним насиљима нису без основе, као што је утврђено да је слањем комисија у Македонију и у арбанашке крајеви турска влада дала доказа да жели да спроведе неке реформе. Ипак напади на Хаџи-бејову експедицију и неспремност ВМРО-а у Софији да преговара са Турцима док се не осигура међународно признање аутономије Македоније, оцењени су као знак да покорено становништво више нема поверења у своје господаре. Исход избора, који је комитет оценио као доста значајан индикатор расположења народа. није се могао предвидети. Општи је закључак био да су захтеви Македоније и Албаније да им се доделе аутономије оправдани, и да Портине реформе треба да се крећу у том правцу.[55]

„*Вардар*“ је донео коментар на изјаву српског министра — председника М. Миловановића о томе како је закључење Балканског савеза једна хитна неминовност, и како ће односи Србије према Аустро-Угарској зависити од тога хоће ли Аустро-Угарска тежити да даље продире на Балкан. Лист је балкански савез протумачио тако да он не би био усмерен против европског поседа Турске, него да би требало да обухвати и Турску у одбрани од Аустро-Угарске.[56]

У ствари М. Миловановић је био забринут због развитка арбанашког покрета, који се не само све више ширио, него је показивао и више кохезије него 1911. године. Миловановић је био песимистички расположен и то је нашло одраза и на ступцима „*Самоуправе*“, радикалског и полуслужбеног гласила. У српској јавности се сматрало да дотадашњи окршаји устаника са војском нису попримили такве размере да би изазвали озбиљне зебње, али се ипак страховало да проширење устанка неизазове нове компликације. Од конкретних вести италијански посланик, на основу обавештења у Београду, јавио је о устаничким препадима на саобраћајници Митровица — Пећ и о томе да косовски валија тражи додир са Исом Бољетинцем и другим првацима.[57]

У то време Никола Иванај и Симон Дода у име Арбанашке националне организације (раније Централног комитета Младе Албаније) обратили су се дипломатији и владама Европе једним циркуларним апелом, штампаним у Италији. Тражили су живот за народ који броји више од три милиона и који обухвата територију 90 пута

---

[55] ДАСИП. АКП. п. I/1912, ПП бр. 341 од 11/24.IV 1912.

[56] „Вардар“ **1.V 1912, 2**

[57] Архив Косова, Микрофилмована грађа Ministre degli affari esteri, №s 38379. 41179 и 3201, Бароли из Београда 17. и 25. маја 1912; „Самоуправа“ (Београд) 4.V 1912, 1; 6.V 1912, 1; 28.IV 1912.

већу од Црне Горе и пространију од оне коју држе све балканске државе.[58] Тој мегаломанској изјави, нажалост, није обраћена већа пажња.

Четовођа Садик из гњиланског краја, који је упутио брата Мета у помоћ Арбанасима села Истока, а затим је тамо и сам кренуо, сложио се 9. маја са српским конзулом у Приштини М. Ђ. Милојевићем да веже само бесу са својим пријатељима, а да дигне буну тек кад се споразуме са представником Србије.[59] Председник српске владе М. Миловановић је био мишљења да је наступио моменат да Србија делује међу арбанашким вођима. Србија је требало да усмери Арбанашки покрет не само против Младотурака него и против аустро-угарских интереса. „Ми бисмо им могли — писао је он — обећати пуну слободу и независност. А кад бисмо једном овде дошли, ми бисмо њихову садашњу већину могли врло брзо паралисати повраћајем на њихова огњишта садање исељеника у Србији, чији број износи близу 100.000. Уопште, у нашем је интересу да Арнаути у Србији гледају своју пријатељицу, па и штићеницу. То нам диктују наши овдашњи месни интереси. Јачајући пријатељство с њима, могло би се донекле рачунати да би и на улазак наше војске гледали више пријатељски.“ Приштински конзул је, конкретно, добио задатак да испита на који би се начин могли наоружати косовски Срби као и да установи којим путевима Аустро-Угарска раздаје оружје, нарочито Арбанасима католицима, и колико је пак оружја тако подељено.[60]

Као резиме почетка устанка 1912. године једног представника српске владе, могло би да послужи мишљење истакнутог припадника српске дипломатске службе на Балкану Ж. Балугџића, конзула у Солуну, који је закључио следеће: „Прве вести о арбанашком покрету показале су се као претеране. Мутесарифи и команданти у сталном страху да ће се неки јачи покрет јавити, тражили су велику војничку помоћ чим су поједине арнаутске чете стале правити веће испаде. Оно што је тим испадима давало карактер неког организованог устанка, била је сасвим случајна једновременост. Напад на артиљеријске штале у Гусињу, сукоб Арнаута са радницима на државној згради у Истоку, одвођење у шуму сина Хусејина Даљена из Пећи, борба једне чете арнаутске са стражом код Задрима у скадарском вилајету и збор код Ђаковице — све се то десило истог дана. При општој нервозности која влада код власти у Арнаутлуку, природно је било да су ти издвојени испади узети за знаке нове велике буне у Арнаутлуку и да су тражени све нови батаљони да се та буна угуши. Али, иако је сада несумњиво да у Арнаутлуку има организованог покрета, није тачна ни ономадашња изјава владе турске да је тамо све у реду. Ти и многи други свакодневни испади и арнаут-

---

[58] ДАСИП, ПО—1912, ф, X прилог уз извештај М Димитријевића из Рима Пов. бр. XIII 668

[59] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2381, Милојевић из Приштине 26.IV/9.V 1912.

[60] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, a tergo извештаја М. Милојевића из Приштине 21.IV/4.V 1912 са ПП бр. 433

ских чета и арнаутског становништва казују довољно да мисија Хаџи Адил-беја није имала успеха, који му Порта приписује. Са сваког боравка и из најмање вароши шаље Хаџи Адил депеше о величанственом дочеку, али то не смета, да се у исто време на тим дочецима дешавају највећи изгреди арнаутски."[61]

У писању београдског дневника „*Политике*", иако је избор података био као и раније, појавили су се извесни тонови благонаклоног става према арбанашком покрету. Критиковани су Турци који су покушали да сакрију почетак буне; писано је о страшном поразу турске војске код Истока и о бојазни отоманских власти да се побуна прошири и на косовске Арбанасе, који би могли прекинути и железничку везу иумеђу Скопља и Митровице; убеђивање преко улема одмах је оцењено као неуспело; доносећи вести о опсади Пећи и Ђаковице, лист је истицао антагонизам турскофилског експлоататорског града и сиромашног арбанашког села, дописници су са уважавањем писали о значају и поузданости бесе, наводили су да устаници напредују и слично.[62]

IV РАЗВИТАК УСТАНКА У КОСОВСКОМ ВИЛАЈЕТУ ОД ЂУРЂЕВДАНСКИХ АКЦИЈА ДО ПРЕД КРАЈ ЈУНА 1912. ГОДИНЕ

Друго примирје искористиле су турске власти да у устанком угрожена места довуку војна појачања. Управо у вези с тим довлачењем трупа обновљене су борбе. Два батаљона која су 9. маја пошла из Скопља у Пећ (посебно због узрујања насталог одвођењем у планину сина Хусејина Даљана од стране качака Ђазима Лике) наишла су код села Истока на устаничке снаге које су се добро распоредиле по висовима, тако да је заповедник колоне прекинуо наступање док се не обавести шта траже утврђени Арбанаси. Истога дана, због поменутог одвођења у планину, 400 неоружаних Арбанаса дошло је пред пећки хућумат, упућујући мутасарифу депутацију која је врло оштрим речима протестовала против опште несигурности у земљи; изјаснила се против таквог уставног поретка који није у стању да заштити становништво од хајдука. Истога дана арбанашко становништво Истока напало је раднике који су градили хућуматску зграду, протестујући уопште против подизања путева и врло јевтиног откупљивања земљишта за те радове. У исто време у Пећи и у Истоку сакупљало се незадовољно становништво, подстакнуто од Хасана Приштине и Нећиба Драге. Од три батаљона у Пећи, један је упућен да заштити 280 радника који су градили друм из Пећи у Ђаковицу. Мутесариф је истога дана послао виђеније грађане из Пећи да саветују устаницима да се разиђу.[1]

---

[61] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ж. Балугџић из Солуна 2/15 маја са ПП бр. 233.

[62] Политика 29.IV 1912, уводник и стр. 2; 1.V 1912, 2; 3.V 1912, 2.

---

[1] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ж. Балугџић из Солуна 2/15.V 1912 са ПП бр. 233.

После неуспелих преговора у селу Круми, где је турску власт представљао Риза-бег Криезиу, Малисори из четири барјака и 500 католика из Шаље и Шоше упутили су се према Ђаковици. Они су 10. маја напали турска утврђења. Борбе су трајале две ноћи и војска се бранила артиљеријом и митраљезима, којима је настојала да растера устанике. Једанаестога маја устаници су напали град, али га нису могли заузети. Том приликом погинуло је 18 војника. Трећега дана борбе, кад је борбена готовост трупа већ попустила, стигло је из Призрена појачање, које се сукобило са устаницима у селу Накаради. После жестоког окршаја те трупе су сутрадан ушле у Ђаковицу.[2]

У првој декади маја устанак се проширио и на пећку нахију. И ту је мотив сељака да се придружи устанку био пре свега социјални: високи порези на стоку и дрво, јевтин присилан откуп земље потребне за градњу друмова, неповерење према власти која гради полицијске караколе и затворе. Сељаци су се и овде удруживали у скупине, те су своје борбено крштење стицали у нападима на постаје заптија (жандарма)[3]. Одред војске код Дечана морао се повући у Пећ, пошто су Арбанаси опколили стражара и одузели му брзометку. Манастир код Пећи устаници нису дирали, иако су га чувала само двојица заптија. Борбе су (10. маја) вођене и око Ђураковца и суседних села према Пећи у којима се налазила колона бимбаше (мајора) Мехмед Алије, опкољена од устаника; у тим препуцавањима погинуло је 24 а било је рањено 14 војника; губици Арбанаса су такође били знатнији. Устаници су опколили и Гусиње, где се упутио Зејнулах-ага из Вучитрна. Руговци су опсели и пут из Гусиња за Беране (Иванград).[4]

Десетога маја обновљен је мањи оружани сукоб и код Истока за време кога је погинуло 12 устаника (међу којима и син барјактара Халила). Истога дана је и из Приштине у правцу Истока упућен батаљон и по људи (1.200). Истога дана опет су се устаници почели концентрисати око Ђаковице; стигли су неки барјаци из Малесије и Дебра а католика је било око 500. Командант места у Ђаковици Џавид-бej јавио је да се међу сакупљеним око вароши налази и хоџа Муслим-ефендија из Елбасана, познати присталица Исмаила Ђемалија.[5]

Око Истока борбе су настављене све до 11. маја увече, кад је село било разорено топовским ђуладима. Устаници су напустили положај, али су из шуме наставили отпор све до 14. маја.[6]

---

[2] Као бел. 4/IV; ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2655, Вилојевић из Приштина 7/20. 1912 са ПП бр. 580

[3] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2427, телеграм Милојевића из Приштине 28.IV/11.V 1912.

[4] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ст. Димитријевић из Призрена 30.IV/13.V 1912 са бр. 216

[5] Као бел. 1/IV.

[6] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2635, Милојевић из Приштине 7/20. V 1912, са ПП бр. 580.

Једанаестога маја заповедник Ђаковице упутио је устаницима (којих се искупило већ 3.000) улеме да саопште што траже. Сви су изјавили да више не верују Младотурцима који нису одржали реч; да траже да се одмах престане са градњом путева за које је од њих будзашто одузета земља; да се посебно противе изградњи друмова; да траже да им се разда оружје, иначе ће га сами отети из депоа. Од тражених 7 батаљона за Ђаковицу и Пећ, војни комесар из Солуна могао је да упути два из Солуна и два из Битоља. Тога дана колона из Приштине састала се са батаљнима пред Истоком, те су се устаници пред маневрисањем трупа повукли у гору, односно кућама по храну. Њих је по висовима било и сутрадан. Косовски валија био је против тога да се нападају, тражећи да се само изолују.[7]

Мада је расположења за јачи покрет било око Ђаковице и Пећи, као да су се неки устаници око Ђаковице почели разилазити, јер нису стигла очекивана појачања.[8] Према једном српском извештају из Призрена, 13. маја било је око Ђаковице 6—7.000 устаника. Главну масу ових сачињавали су католици и то из племена Мертури, Ника и Краснића а затим из Хаса, са нешто Малисора из скадарског краја. Војска је заузела вис Чабрад и једну чуку преко које води пут у Малесију; преко те чуке устаници су мислили да ће продрети у град. Ни Риза-бега ни његовог сина устаници нису хтели да прихвате као преговараче. Џавид-бој је сматрао да Риза-бег није часно извршио мисију, после чега је овај потегао револвер на команданта, а потом се затворио у своју кулу. У Призрену је тада постојало опште уверење да Аустро-Угарска а не Италија наоружава Арбанасе. Црна Гора служила је као обични комисионар, и да је у њену корист ишла она турска лира, колико се само давало за брзометку са сто фишека.[9] Из Призрена су отпутовали, свакако према Ђаковици призренски опозициони посланички кандидати Јахја-ага, бивши посланик и Муса-ефендија.[10]

На основу телеграма који су током поменутих пет дана стизали у Солун Балугџић је учинио следећи закључак: „Најпре је несумњиво врло важно да покрета горе стално има. Из ма каквих чисто локалних разлога ти покрети поникли, кроз њих увек избија опште нерасположење и према режиму и према Турској. Одмах се при сваком скупљању Арнаута појаве какви агенти, који га окрећу на борбу против целог стања. Ту се осећа дејство и Али Драге, и Хасана и Исмаила Кемала. Врло је важно да се око Ђаковице међу 3.000 Арнаута нашло око 500 католика. Према ранијем распореду који је још Тургут-паша учинио, мања одељења војске држе затворене важније путеве, те ни сада није могло доћи до већег збирања Арнаута, који

---

[7] Као бел. 1/IV; ДАСИП, п. 53, ПП бр. 787 (вест Ж. Балугџића да се у Ђаковици скупљају барјактари из околине и да се очекују повереници Исмаила Ђемалија).

[8] Као бел. 1/IV..

[9] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2648, Ст. Димитријевић из Призрена 30.IV/13.V 1912, са бр. 216.

[10] ДАСИП, АКП, п. I/1912, управник школе К. Поповић из Призрена 1/14. V 1912, са бр. 116.

су остали подељени у три групе: око Пећи, око Истока и око Ђаковице. Само, та стратегија успева властима при мањим покретима. Јаве ли се већи, те ће се мале војничке посаде брзо сузбити и концентрисање Арбанаса ће се извести. Из свију пак депеша јасно се опажа најпре кубура са војском које нигде нема у довољном броју, а после услед тога баш расположење власти да се бунтовницима преговарају." Балугџић је иза чета стално видео политичке циљеве.

У Скопљу се држало да је средиште покрета Ђаковица и да око ње има до 4.000 устаника. Путници су приметили многе групице од по неколико наоружаних који хитају у правцу Ђаковице. Из Лаба, вучитрнске нахије и приштинске околине наоружани Арбанаси кретали су се ка Дреници. Очекивало се да ће ускоро и призренски пут бити затворен. У гњиланском крају такође су се појавиле арбанашке чете и јако врење код арбанашког живља. Упућен батаљон одмах је имао окршаја са четама.[11]

Деветог маја једна арбанашка чета сукобила се са жандармеријом при нападу на депо оружја и каракол у Вучитрну, па је потом издржала окршај са одељењем војске у селу Кошутову.[12]

Поред логора у Ђаковици постојао је и устанички логор у Истоку од око 2.000. Док се логор у Ђаковици почео полако разилазити, јер барјактари из Малесије и Дебра нису успели да доведу помоћ у борцима, логор код Истока се добро издржавао мада није имао већу подршку од стране локалног становништва. Турци нису могли да искористе стагнацију у развитку устанка, јер нису имали довољно војске.[13]

Борбе око села Истока добиле су врло озбиљан карактер: радили су и топови, погинуло је доста бораца с обе стране, пут Митровица — Пећ потпуно је био затворен а 14. маја ширио се по Приштини глас да су устаници код Истока разоружали сва три батаљона војске. У помоћ Истоку похитао је и Садик са 500 људи, који се иначе налазио на вези са српским конзулом у Приштини. Косовски валија био је следећих дана у Ђураковцу, те је Садику понудио да се с њим састане те да отпочну преговори, но Садик је послао само свог заменика.[14]

Како су и око Ђаковице 13. маја обновљене борбе, те се причало да је један батаљон опкољен, 14. маја је са новим специјализованим јединицама (два ескадрона коњице, једно болничко одељење,

---

[11] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, П. Гавриловић из Скопља 1/14.V 1912, са ПП бр. 759. — „*Политика*" (1.V 1912, 2) је донела вест да ће се устаничке старешине састати више Ђаковице „да реше о свом даљем држању и о захтевима које има да поставе Порти."

[12] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2383, телеграм Милојевића из Приштине 26.IV/9.V 1912.

[13] ДАСИП, ОКСк, п. 53, ПП бр. 788, извештај Генералног конзулата у Солуну од 1/14.V 1912.

[14] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2458, 2459, 2463, 2553, П. Гавриловић из Скопља 1/14.V 1912; М. Милојевић из Приштине 1/14.V 1912, 30.IV/13.V 1912 и 4/17. V 1912; као бел. 13/ЈВ.

једно митраљеско одељење) у Ђаковицу је из Скопља отпутовао и командант VII корпуса Исмаил Фазил-паша.[15] Занимљивоје да су. се 14. маја у Скопљу налазили Хасан-ага Приштина и Нецип Драга, који су возом отпутовали у Митровицу.[16]

у току получасовног окршаја напали са прпавца манастира Патрицє, испод села Истока а североисточно од Црног Луга. Петнаесетога маја око 7 1/2 часова мали број Руговаца и без довољно муниције су у току получасовног окршаја напали са правца манастира Патријаршије; пуцали су на раднике који су радили на згради идадије. После тога настао је мир, који је тумачен тако да се устаници поставили неке захтете, те су чекали на одговор. То је било седмодневно примирје закључено са пећким мутесарифом, у коме су постављени захтеви: да Арбанаси не плаћају дажбине, да не иду у војску и да слободно носе оружје. Масе су се и даље радикализовале, нарочито под утицајем Махмуда Заима и Садика. Према једном српском извештају из Пећи, устаници нису били јединствени. Напад Руговаца после истеклог примирја предводио је Хаџи Мустафа. Арбанаси у Пећи били су за устанике, тим пре што су ови поручили да варошани не треба да страхују. Војска и жандармерија из сеоских каракола су 14. маја повучени у град, наводно због недовољно оружане снаге у самој Пећи а свакако и зато што је то био један од ранијих захтева устаника.[17]

Тактика власти састојала се у томе да се устаници утишавају и одбију од градова, у страху да би у случају енергичног истуиа власти могло да испадне још горе. Средином маја у Митровици се бавио косовски валија, а према неким гласовима 15. маја био је код Исе Бољетинца. Пред Митровицом су се тада налазиле и чете из Лаба и Гњилана, па и из Климената и Кастрата. Извесна војна појачања приспела су из Новог Пазара.[18]

Сличну мировну тактику примењивала је и устаничка страна. Депутација виђених грађана Приштине, на пример, желећи да се солидарише са ђаковичком и пећком нахијом, тражила је од валије да огласи за неважеће резултате парламентарних избора у вилајету, да нареди да обуставе рад школе са наставом на турском језику и да поради да се народу врати отето оружје. Поред тога, по селима су сазивани зборови, на којима су говорили агитатори који су ишли од насеља до насеља. У кући Исе Бољетинца у Соколици (код Митровице) одржан је скуп представника села Бајгоре и донесена је одлука

---

[15] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2477, П. Гавриловић из Скопља 1/14. V 1912, са ПП бр. 761.

[16] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2531, П. Гавриловић из Скопља 1/14.V 1912.

[17] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Никола Голубовић из Пећи 2/15.V 1912; као бел. 1/IV. — Види преглед развитка устаничких борби у околини Пећи и Ђаковице: ДАСИП, ПП—1912, ф. VIII, ПП бр. 2638, М. Милојевић из Приштине 7/20.V 1912, са ПП бр. 580. — Политика 2.V. 1912, 2 (борбе на Косову и око Дебра); 4.V 1912, 2 (Турци тврде да се буна стишава). — Лист је изнео и претпоставку о Адил-беју као прегорвачу с Арбанасима и о погибији Дервиша Химе (2.V 1912, 2).

[18] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ђорђе Јакић из Митровице 2/15.V 1912.

да се Бајгора прикључи устанку, о чему је и беса везана. Потом су се одметнули Иса са 20 првака, а Хасан Приштина и Нецип Драга напустили су Скопље.[19]

Крајем априла је и српска влада радила на томе да придобије за себе најважније арбанашке политичаре и народне трибуне са Косова — Хасан-агу Приштину, Нециба Драгу, Идриза Сефери и Бајрама Цурија. У Београду се држало да ће зближење с првом двојцом ићи утолико лакше уколико им Турци онемогуће да као народни посланици уђу у нови парламент; за обојицу се држало да су дотад били под аустро-угарским утицајем. Друга двојица важили су као угледни па и богати људи, за које се није сумњало да се могу придобити. У то доба се већ знало да су и неку Срби укључени у чете које су деловале у југозападном делу косовског вилајета. Београд се посебно трудио да онемогући повезивање старотурских елемената са владом у Цариграду под видом борбе против арбанашког сепаратизма. Повезивање са арбанашким првацима тада су настојале да постигну и друге суседне државе. Првих дана јуна председник српске владе М. Миловановић рачунао је, кад буде устанак угушен, да ће многи устанички старешине потражити уточиште у Србији.[20]

Италијански амбасадор у Бечу, према локалним обавештењима, јављао је својој централи да немир који влада на Косову и који даље шире качачке чете, представља последицу „незадовољства које је

---

[19] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2531, П. Гавриловић из Скопља 1/14. V 1912, са ПП бр. 2577; Исто, ПП бр. 2912, Ж. Балугџић из Солуна 13/26.V 1912 са ПП бр. 246.

[20] Архив Косова, Микрофилмована грађа Ministero degli affari esteri, № 35716, посланик К. Бароли из Београда 2.V 1912. — Занимљива је класификација тих првака. Бароли је писао: „Арбанашки главари на које српска влада покушава да врши свој утицај могу се поделити у две групе. У прву се убрајају они који не пружају пуно поуздање сигурности и поверења, и то су: Хасан-ага вучитрнски и Нециб-ага из Митровице, обојица најжешћи непријатељи Младотурака. Они који их лично познају тврде да они нису способни да се ставе на чело устаничког покрета у свом сопственом крају и да би само издалека могли да врше директивну акцију. Хасан-ага је, кажу, релативно храбрији док други то никако није. Обојца су одавно у служби Аустрије, од које, наводно, примају пушке за своје присталице и стога су у вези с аустријским конзулатом у Митровици.

„У другу групу се убрајају главари који се сматрају сигурнијим и достојним поверења: Иса Бољетинац из Митровице, који располаже с око 5.000 пушака; Махмуд Заим из Приштине са 2.000 пушака; Сулејман Батуша из Пећи са 2.000 до 2.500 пушака; Бајрам Дукљан из Ђаковице с 1.511 пушака који је био тај који је напао министра унутрашњих послова за време путовања које је овај обављао по унутрашњости Албаније са задатком да умири земљу; Хасан Исим који се налази у Бољетинчевом друштву и може да дела у селима око Гњилана. Међу тим главарима који сви располажу пушкама старог система, најутицајнији су наводно Бољетинац и Бајрам.

„Сваки арбанашки главар одржава контакт с Малисорима дуж црногорске границе а посебно с главарима племена Хоти, Шкрељи, Клименти, Груди, Кастрати итд. у циљу заједничке акције. Малисори су, наводно, релативно боље наоружани, располажу са пет до шест хиљада пушака које су, тврди се, италијанског порекла и делимично су, наводно, продрли до Ђаковице и Пећи.“ (Исто, № 47638, К. Бароли из Београда 4.VI 1912, са бр. 585/116).

код неких арбанашких националиста изазвао по њих негативан исход недавних политичких избора".[21]

Стање духова у то време било је занимљиво и ван косовског вилајета. У дебарском крају побуну су, поред других разлога, такође подстицали младотурски изборни зулуми. Осим тога, дебарски Малисори били су револтирани одлуком Порте да се у њиховој средини оснује кајмакамлук и да се успостави гарнизон војске. Да би отежали кретање војске они су разрушили мост на Дриму код Топољана. Вођ дебарских устаника Мерсим Дега имао је обавештајце и саветнике и у самом Дебру, из редова присталица опозиције.[22]

Порта се трудила да сукобе око Ђаковице и Пећи представи као локалне појаве а не као елементе једног општег устанка. Иако су Турци навикли на арбанашке побуне, најновији догађаји су им у толико теже падали што су се надовезали на мисију Хаџи Адил-беја, који је свој рад у парламенту приказао као позитиван. Српски посланик у Цариграду дозвољавао је да су вести о догађајима око Ђаковице и Пећи можда и претеране, али је био мишљења да те догађаје треба сматрати делом национално настрајених елемената „са задатком да и Арнаутима загарантују досадашње привилегије и прошире толико да могу доцније тражити чак и аутономију". Према новим обавештењима, у покрет су се умешали страни агенти, и то по мишљењу Турака, нарочито италијански. Аустро-угарски амбасадор на Порти показао је веома нервозну активност, посећујући не само министра спољних него и министра унитрашњих послова. Пред колегама Палавичини је стално пребацивао Турцима што не изађу на сусрет оправданим тражењима Арбанаса односно што не испуне обећања која су већ дали. И радом амбасадора и деловањем својих поузданица Беч је желео да код Арбанаса и даље одржава уверење да се он стара за њих и да их протежира. Аустро-Угарска је настојала да отежа увођење општих реформама у крајевима са арбанашким живљем, тежећи да се те опште реформе замене концесијама које би се дале само Арбанасима. Послаников закључак је био: „Нема сумње да ће Турци и овога пута успети да угуше ову арнаутску побуну, јер је војска која се тамо налази довољна да сузбије Арбанасе. Али ови су догађаји значајни и могу бити од рђавих последица ако се чешће понављају и зато их не треба сувише потцењивати."[23]

---

[21] Архив Косова, Микрофилмована грађа Ministero degli affari esteri, Аварна из Беча 6.V 1912, са бр. 2911.

[22] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, Љуба Михаиловић, конзул у Битољу, 2/15.V 1912, са ПП бр. 413; Цариградско посланство п. I/1912, акт битољског конзулата ПП бр. 413 од 2/15.V 1912. — Своју чету имао је и Басри-бej, за којом су слате потере (Политика 5.V 1912, 2)

[23] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, Јаша Ненадовић са Пов. бр. 283 из Цариграда 2/15.V 1912. — У свом уводнику о арбанашком покрету скопски лист „*Вардар*", поводећи се з амладотурским новинама, заузео је према покрету сасвим негативно становиште. Он је сматрао да није тачно да Турци нису извршили обећање у погледу давања новчаних накнада због штета насталих у устанку 1911. године. Према наводима аустро-угарских и италијанских листова

Једно народно саопштење спрског посланика у Солуну Ж. Балугџића садржавало је Хаџи Адил-бејово тумачење арбанашког покрета, с којим се Балугџић на један ироничан начин није слагао. Балугџић је образлагао: „Покрет свакако још није организован. Он, по речима Хаџи Адил-беја, носи још увек чисто локални карактер иако је веома распрострањен. Нема сумње да се агитатори труде да му даду велики национални значај, али сами захтеви, које у појединим крајевима постављају сакупљени Арнаути, доказују довољно, вели Хаџи Адил-бej, да покрет тога значаја нема. Захтеви о уклањању пећског мутесарифа, о прекиду рада на грађевини идадије или чак и најпотребнијих путева, па и о раздавању оружја, немају ничег националног. Ти захтеви казују само да поједини несавесни људи покушавају да експлоатишу локална нерасположења и из њих створе општи национални покрет. Хаџи Адил-бej не каже оно што казују сви младотурски органи да је цео данашњи покрет међу Арнаутима дело туђинских елемената. То је оптужба општа, само док једни политичари за тај покрет оптужују Црну Гору и Италију, други виде у њему дело агитатора Аустрије. Већ сама гордељивост не допушта Младотурцима да признаду, да је покрет арнаутски резултат унутрашњих незгодних прилика. Они су уверени да су одашиљањем мисије са Хаџи Адил-бејом на челу учинили и више но што треба за умирење Арнаута. И ако се и после преправљених џамија, окречених ућумата и потплаћених шефова Арнаутлук није смирен, кривица је само до туђинаца.“[24]

Акције арбанашких чета никако се нису сводиле само на догађаје око Ђаковице и Пећи. Једна чета Руговаца напала је групу Срба из митровичког Колашина који су се враћали кућама са рада у Мојстир планини; бежећи од ове чете сви Срби су натрапали на једну другу чету, која их је не само опљачкала него је хтела да их све побије; једва су се спасли, бежећи у манастир у Црној Реци; после тога је чета напала и на манастир, у чијој су се школи налазила и деца.[25]

узроци побуни ђаковичких и пећких Арбанаса били су у следећем: неће уставни режим, неће да иду у војску и хришћани, који би за то имали да плаћају војницу; Арбанаси желе да служе војску само у својим крајевима; да на име пореза плаћају десетину а не осмину летине; да за њих не важи закон о шумама; да не дају порез на овце по новој одредби; да им се поделе пушке најновијег типа на слободну употребу; неће стране инжењере и изградњу друмова. Према „*Вардару*“, покрет, подстакнут са стране, носили су јаки фисови, где су они који нису хтели да иду у чете морали да плате глобу од 150 лира. За католике је речено да су се делимично опустили од покрета, те да су под вођством Дуфа, Малог Зефа и Ник Марка почели да пљачкају, и то пре свега српска насеља. Закључак је био: „Јасно је и сувише, да Арнаути не смерају добро ни по државу ни по нас разоружане Србе и пуним правом мора се најзабринутије гледати на ово опасно кретање и врење међу Аенаутима, које узима све шире границе и које може да буде од кобних последица, ако се и даље буде од сртане власти лабаво радило и попуштало, како је то скроз погрешно до сада редовно чињено.“ („Вардар“ 3.V 1912, уводник).

[24] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ж. Балугџић из Солуна 13/26.V 1912, са ПП бр. 246

[25] „Вардар“ 3.V 1912, 3.

Чете су крстариле и око Сиринићке жупе. Једна чета утврдила се у пролазу између Сиринића и Превалца, те је онемогућила саобраћај према Феризовићу. Чета коју је предводио, Бафти Беба вијена је више Неродимља, код манастира Св. Уроша. Чете су дочекале и трупе које су се из Феризовића 11. и 12. маја кретале ка Ђаковици.[26] Пошта из Феризовића 15. маја није смела поћи за Призрен.[27]

До тога времена Иса Бољетинац, није јавно пришао покрету. Он је Огњана Раденковића угледног сељака иначе брата Богдана Радековића, 11. маја питао на каква обећања од стране Србије може очекивати и да је крајње време да о томе буде обавештен. Иса је до тада, наводно, добио понуду и од Црне Горе да управља устаницима поред црногорске границе. Арбанаси муслимани из Пећи непрестано су се обраћали Иси с питањем на кога би требало да се у устанку ослоне, на Црну Гору или на Србију. Иса је захтевао од српских повереника да све потребе које му је Србија обећала ова довуче до своје границе, да Арбанаси не би губили наду и да не би морали да у насталом устанку да попуштају у захтевима.[28] Коначно се одметнуо од власти 16. маја, на дан удаје своје кћери. Најпре је протерао све раднике који су радили на друмовима Митровица — Нови Пазар и Митровица — Рожаје, те им је забранио да даље раде у име своје и Зејнулах-аге (Шишковића) из Вучитрна. Потом је у арбанашко село Чабру позвао једног српског првака, те је од њега у року од четири дана тражио одговор на низ питања: да ли Срби пристају у свему да споразумно раде с арбанашким покретом; да ли хоће да се боре под његовом заставом; да ли пристају да не пропуштају ниједног турског војника, него да ове њему упућује. Рекао је да има везе са српским конзулом у Митровици и да ће за најкраће време наоружати српске сељаке. Припретио је куршумима ако се деси да се Арбанаси боре а Срби само гледају и чекају на готово. После тога отишао је у дреничко село Преказе Ахмету Делији на већање.[29]

Саветовање у Преказима 16. маја било је сазвано да би се организовале припреме за дизање на устанак народа тога краја. Састанку су присуствовали: Хасан-ага и Зејнуалах-ага (Шишковићи) из Вучитрна, Ћерхат Али Драга (у једном извештају Нецип Драга), Иса Бољетинац и Ахмет Делија. Сутрадан је у селу Влаини (Шаља) одржан збор на коме је Ису Бољетинца заступао Бећир Воца, који је истога дана пополдне приспео у Митровицу да би преговарао са тамошњим Арбанасима. Митровачки Арбанаси су такође били приправни на буну. Иса Бољетинац је позвао и Србе да се прикључе устанку. У Вучитрну (6. маја) око подне жандармерија је убила Зејнулах-агиног ћехају при уношењу у кућу једног товара муниције. Одмах су из Феризовића у Вучитрн приспела војна појачања, 15.

---

[26] Исто.

[27] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2533, Милојевић из Прилшите 4/17.V 1912.

[28] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2603, извештај официра Рашког граничног рејона од 1/14.V 1912

[29] ДАСИП, АКП, п. I/1912, „Брђанин“ и „Пријатељ“ конзулу 4/17.V 1912.

маја су у место дошла два пешадијска табора, два топа из Приштине и два вагона муниције.[30] Шеснаесетога маја двама великим теретним возовима из Велеса приспела су нова војна одељења и у Феризовић и у Приштину (коњица). Тога дана око 17 1/2 часова примећен је код Липљана један коњаник са брзометком који је жестоко гонио коња у правцу села Коњуха; приштинске власти су биле мишљења да је реч о каквом устаничком куриру, који је, судећи по одећи, морао бити родом из Гусиња или Плава.[31]

Од 15. до 17. маја преко Скопља прошло је више војних композиција са пешадијским, коњичким и специјализованим јединицама и са муницијом. Међу батаљонима који су упућени у Качаник, Феризовић и Митровицу било је доста и хришћана (Грка). Тих дана командант корпуса Исмаил Фазил-паша још се бавио у Ђаковици а косовски валија налазио се у Приштини. Међу Арбанасима у Скопљу и у казама скопског санџака није дотад било запажено какво гибање, мада је било јасно, да су сви они у души сложни са побуњеном браћам.[32] У исто време уведена је у дужност и нова жандармерија за Стару Србију, Македонију и Албанију, укупно 10.000 људи, подељених у пет пукова са средиштима у вилајетским центрима (Солун, Скопље, Битољ, Скадар, Јањина). Главни заповедник те жандармерије (са седиштем у Солуну) имао је под својом командом и пет батаљона војске.[33]

На главном устаничком жаришту, око Пећи и Ђаковице, борбе су, после извесне паузе, обновљене такође 16. маја. То је код Пећи учињено у вези са свечаношћу полагања камена — темељца за идадију; мутесариф и чиновништво морали су се склонити, светковина је била распуштена а у окршају погинуло је 12 а било је рањено 20 војника. Истога дана устаници су разоружали све преостале војне и жандармеријске караколе око вароши; војницима нису ништа радили, само су од њих тражили бесу да се више неће борити против Арбанаса. Устаници су дали мутесарифовим изасланицима тумачење своје бесе да ће поштовати постојеће стање: то се тицало само султана, коме су они и даље остали верни, али не и властима, које су их кињиле и гњавиле.[34]

Сутрадан се стање око Пећи смирило, али су зато Арбанаси у Вучитрну напали на депо оружја; они из страха да ће на њих бити окренути топови, одустали су од отимачине. Погоршало се стање реда и у околини Приштине. Тога дана руски конзул из Скоп-

---

[30] Исто: „Вардар“ 10.V 1912, 3 (Иса Бољетинац је тражио и од Новопазараца да буду спремни). — *„Политика“* је у то доба писала само да је Иса Бољетинац престао да се погађа са турским властима и да неће мировати (2.V 1912, 2)

[31] ДАСИП, АКП, п. I/1912, учитељ Стеван Тубић конзулу, из Приштине 4/17.V 1912.

[32] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, П. Гавриловић из Скопља 4/17.V 1912 са ПП бр. 782.

[33] „Цетињски вјесник“ 5.V 1912, 4.

[34] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ж. Балугџић из Солуна 13/26.V 1912 са ПП бр. 246; Исто, ф. VII, ПП бр. 2571, Балугџић из Солуна 14/17.V 1912.

ља отишао је као бајаги да прегледа манастир Дечане, а у ствари састао се са Махмудом Заимом, с којим је провео у разговору више од два часа. Осамнаестога маја једно изасланство Арбанаса из Приштине тражило је да се исправи избор посланика који је извршен под притиском власти, да се затворе школе са турским језиком и да се Арбанасима разда оружје. Командант из Митровице установио је да је подстрекач устаничког покрета био Хасан-бег Приштина.[35] Иако се сумњало и на чланови породице Драга, Нецип и Ферхат Али Драга несметано су напустили Митровицу.[36]

Десетодневну бесу између ђаковичко-пећких устаника и државе потписао је у Јунику у име државе Риза-бег Криезиу. Поново на предлог Риза-бегов та беса је продужена до 17. маја увече. Због тога је углавном владао мир, који су устаници искористили да изврше концентрацију својих снага. Главни устанички стан смештен је у Јунику, где се у то доба налазио и Иса Бољетинац. Риза-бегу из Ђаковице, мада се и издавао да је на страни владе, турске власти су све мање веровале. Затишје је владало и око Призрена, Приштине и Феризовића, али су за то време из Ђаковице и Пећи долазили посебни емисари који су бунили народ. Да би се масе лакше покренуле, ти гласници су обавештавали свет, причајући како је влада тобож продала земљу Аустрији, па сад довлачи војску да би спречила устанак муслимана против Аустрије. И у Љуми је било запажено кретање, изазвано пре свега доласком емисара из Ђаковице и Дебра. Пред гибањем се налазила и дебарска Малесија.[37] У Феризовићу су кружили гласови да су се подигли седам мирадитских барјака. Слично је било и са острозупским барјаком, мада је његов старешина Хасан Хусејин још био уз власт. Промет призренским друмом од Феризовића више није био сигуран. Причало се, штавише, да се Арбанаси припремају, за удар на Турке на најосетљивијој саобраћајници — у Качанику.[38]

После истека бесе 17. маја увече Риза-бег Криезиу се поново подухватио посредништва између власти и устаника. Већ сутрадан чуло се у Призрену да је закључено ново десетодневно примирје. Из Призрена су пре 17. маја пребегли у ђаковички Хас Муса Шеку, опозициони кандидат за посланика, Јахја-ага, бивши посланик, Садик-ага, пензионисани жандармеријски капетан (јузбаша) и имам Хакиу. Најпре се причало да су послати да утичу на устанике да се повуку и растуре, но та верзија је одбачена, јер их је Риза-бег видео у устаничком табору као активне чиниоце. Њихови домови у Призрену претресени су 17. маја. Пећка нахија је скоро у целини устала. Онај ко није имао оружја, одлазио је у Подриму да га позајми. Уста-

---

[35] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балуџић из Солуна 13/26.V 1912 са ПП бр. 246.— Осамнаестога маја јавио је и командант из Валоне да је једна арбанашка чета, под руководством неког Ферид-беја, покушала да изазове неред у околини Премаји, али да је била сузбијена (Исте).

[36] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2574, Милојевић из Приштине 5/18.V 1912.

[37] „Вардар" 5.V 1912, 5.

[38] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамјану из Феризовића 5/18.V 1912.

ницима је пришао и дотад мирни сврчки барјактар Џема Рецеп и стричевић му Јусуф Абазов; (они су 18. маја послали два Србина из Гребника у Призрен да јаве за њихово одметање и да моле за помоћ у одступници, ако устанак претрпи неуспех). Одметнули су се и Садик Рама и Дина Ариф, па су преко поменутих Срба поручили људима око богословије да се више не мисле мирити са царем и нека то Срби имају у виду.[39]

Седамнаестога маја у кући Садиковој одржано је друго саветовање првака северног дела Косова коме су присуствовали Иса Бољетинац, Хасан Приштина, Зејнулах-ага и син му из Вучитрна, Џемаил-ага из Приштине и још 20 првака из Дренице и околних крајева.[40]

Осамнаестога маја кланац код Црнољева и у Качаничкој клисури посела су два табора турских војника.[41] Ноћу између 18. и 19. маја из Цариграда отпутовала је за Феризовић и Ђаковицу Прва низамска дивизија, а из Анадола се у престолници на Босфору очекивало 50.000 редифа.[42] У Приштини је узнемиреност била толика да су већ отштампани плакати о увођењу опсадног стања, који су у последњи час замењени прогласом којим се позивају грађани да одрже ред и да слушају наредбе власти.[43] У Феризовићу завладала је велика несигурност, што је било знак да се и ту живаљ припрема на устанак.[44] У долини Ибра безвлашће су изазвали мухаџири из Босне, који више нису слушали власт и завели су терор над Србима.[45]

Прихватајући тезу бугарског листа из Солуна *„Право“* да се Басри-бej одметнуо зато што је пропао на изборима, српски лист из Скопља *„Вардар“* писао је да ће се сличне појаве десити и на Косову због самоуверено и необузданог држања опозиције, која је завела свој изборни терор и у Митровици и у феризовићкој кази. Констатујући да тренутно влада мир, редакција је иступила с тезом да „нереди и немири зависе од држања власти“, препоручујући одлучно држање према Арбанасима, без лажи и попуштања.[46]

Деветнаесетога маја владао је мир, тако да су се и немачки инжењери са 285 радника могли из Митровице пробити не само до Пећи

---

[39] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2649, Богословија са бр. 232 из Призрена 5/18.V 1912. — О нарастању покрета око Ђаковице и Призрена види: АКСк, п. 53, ПП бр. 793, П. Гавриловић из Скопља 6/19.V 1912; ПП—1912, Ф. VII, ПП бр. 2603 (арбанашки прваци у сталном покрету).

[40] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2571, Милојевић из Приштине 5/18.V 1912; „Вардар“ 6.V 1912, 6 (одметање Исе Бољетинца)

[41] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2579, Милојевић из Приштине 6/19.V 1912.

[42] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2584, Ј. Ненадовић и Цариграда 6/19. V 1912.

[43] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2580, Милојевић из Приштине 6/9.V 1912.

[44] „Вардар“ 6.V 1912, 6.

[45] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2711, извештај командира 1. чете граничних трупа.

[46] „Вардар“ 6.V 1912, 6.

него и до Ђаковице. Тога дана је једна група устаника покушала да разоружа каракол (стражара) пред самом вароши, али је у томе сузбијена.[47]

Сутрадан косовски валија из Приштине јавио је да се осећа груписање и договарање Арбанаса по селима; курири су се разлетели на све стране као да ће ускоро бити какав већи збор. Истога дана устаници у Истоку одговорили су улемама који су им дошли на разговоре, да неће улазити ни у какве преговоре док се не уклони пећки мутесариф и док им се не разда оружје. Устаници код Истока, ипак, су изјавили пуковнику Абдулу Резак-беју да неће нападати војску, ако ова њих не буде дирала; тако је пред Истоком закључена беса о десетодневном примирју, наводно да би се могли продужити преговори преко улема; Резак-бej је скренуо пажњу да се међу тамошњим устаницима налази неизмерно много Фанда.[48]

Двадесетог маја, знало се у Скопљу да су се, поред већ поменутих, врло многи прваци прикључили устаницима. То су били: Бајрам из Ругова, имам Хафуз Ибрахим, бивши пећки посланик и Абдул Халил-бег из Ђаковице.[49] У ђаковичкој нахији, осим Сулејман-аге Батуше и неколико одличника из племена Берише, сва остала племена са својим првацима пришла су устанку.[50] Било је случајева да су, на пример, у пећком крају 22. маја, устаници побили неке чобане, који нису хтели да им се придруже.[51]

Двадесет првога маја десио се само један напад: устаници су пресрели мајора Фавзи-беја, члана преког суда, који је са пратњом од 40 војника пошао из Пећи за Митровицу; он се морао вратити у Пећ. Истога дана је у Приштини образована комисија од хоџа и улема која је добила задатак да испита захтев Арбанаса са становишта шеријата, и да потом разговара са устаницима.[52] Огорчење код Арбанаса, на пример у Феризовићу, расло је са доласком нових контингената војске. Људи из Ђаковице обилазили су феризовићка села, и ова су дала свој пристанак да и она устану.[53]

Занимљиво је да су се међу Арбанасима Прешева и гњиланске казе ширили гласови да се Иса Бољетинац није одметнуо, већ да је само отишао у Ђаковицу на договор са устаничким старешинама. Проносиле су се и вести да су акције прекинуте за десет дана, како би се преговарало са Младотурцима. Велико врење, међутим, могло се опазити и ту, и оно се јављало упоредо са ширењем арбанашке

---

[47] Исто. — *„Политика“* је (8.V 1912, 2) јавила да око Пећи влада мир, али да покрет јача у приштинском крају, у Љуми ври а дигли су се и призренски Арбанаси.

[48] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балугџић из Солуна 13/26.V 1912.

[49] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић из Скопља 7/20.V 1912, са ПП бр. 803.

[50] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 7/20.V 1912, са ПП бр. 580

[51] Као бел. 48/IV.

[52] Исто.

[53] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић из Скопља 11/24.V 1912, са ПП бр. 835.

устаничке организације. Сви Арбанаси су очекивали општи устанак.[54] Око Феризовића владала је тишина ко пред буру, уз сталан покрет трупа и незадовољство међу официрима. Људи из Ђаковице обилазили су околна села и тражили да се ова прикључе устанку. Феризовића села су то обећала, али су тражила да најпре обезбеде одступницу. О припремама у том крају најбоље су сведочиле качачке чете које су увећале своју делатност.[55]

Штаб устаника са Косова налазио се у то време у Дреници, где су боравили сви виђенији прваци. Ту је сазван тих дана и збор барјактара.[56]

Скопски лист „*Вардар*“ донео је (23. маја) обавештење да се упорно говори о томе да су сви виђенији Арбанаси и сви бивши народни посланици побегли у гору. Иса Бољетинац је, наводно, тада крстарио по Ибарском Колашину. Преношени су и гласови о томе да су Арбанаси тада тражили „засебну аутономну територијалну област“.[57]

Двадесет првог маја вратили су се у Скопље и косовски валија из Митровице и командант корпуса из Пећи. Док се валија бавио у Митровици био му је, наводно, предат један меморандум, у коме су тражени: један посебан гувернер за вилајет са арбанашким живљем који би био Арбанас; арбанашки језик у администрацији; одвојено финансирање арбанашких крајева; војна служба Арбанаса само у арбанашким областима. Тај меморандум потписали су: Исмаил Хаки, Хасан-бej из Плава, један Арбанас који је имао официрски чин у црногорској војсци и тројица Тоска из Епира.[58]

Београдска „*Политика*“ писала је да су 20. маја у Софију стигли устанички изасланици у нарочитој мисији. Руководиоци ВМРО-а примили су делегате врло љубазно и обећали им своју помоћ, пре свега шаљујући им оружје и спроводећи њихове представке. Лист је подсетио да је последњих дана децембра 1911. у Софију такође приспео повереник Исе Бољетинца Ружди, који је донео читав план о заједничкој акцији арбанашких и врховистичких чета које би деловале не само против турских власти него и против Срба односно њихових македонских присталица. Руждијева мисија је, међу тим, пропала. Један од четворице нове делегације, Хасан Баланце, изјавио је софијском листу „*Реч*“ да је цела јужна Албанија у пламену, да је устанак најбоље организован у ђаковичком, пећком и гњиланском

---

[54] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3194, надзорни официр граничног рејона у Ристовцу Министарству војном 9/22.V 1912, а оно МИД-у са Пов ФЂ V бр. 468 од 18/31.V 1912.

[55] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, К ПП бр. 2696, из Феризовића 9/22, V 1912 без потписа.

[56] Исто, ПП бр. 2657, Балугџић из Солуна 10/23.V 1912.

[57] „Вардар“ 10.V 1912, 3. — Šukri Rahimi (n.n., 81) пише да су Арбанаси у Митровици *крајем маја* предали косовском валији меморандум, којим су захтевали све оно што су тражили ђаковички устаници са „сабора четири барјака“— тј. арбанашку аутономију. Меморандум је, међутим, предат најкасније 20. маја, тј. пре збора у Јунику.

[58] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2697, П. Гавриловић са ПП бр. 825, из Скопља 9/22.V 1912.

крају и да покрет нема ништа заједничко са старим револуционарима, пошто су руководиоци младе вође (Махмуд Заими, Зеф Вогел, Халил Мехмети, Коль Дода); покрет не ужива неку посебну помоћ Италије. Баланце се приказао као координатор рада арбанашких насеобина а у име Центрлног арбанашког комитета.[59]

Устаници ђаковишког краја у то доба полагали су велику наду и у Црну Гору, од које су до тог времена примили 4.000 пушака и „петица", а имали су обећање да ће и у будуће бити помагани свим средствима.[60]

Већ 22. маја стигла је у Приштину непотпуна и искривљена вест о познатом збору у Јунику. Ширио се, наиме, глас како су Иса Бољетинац и његова дружина били у Јунику, где је позвато и 12 првака из околине на споразум о заједничкој акцији. Устаницима су тада коначно пришла и два врло јака фиса-Гаши и Берише. Како је беса пред Ђаковицом трајала до 23. маја, пао је предлог да се изврши напад на Ђаковицу и Пећ, ако се не утврди повољна погодба. У Пећ су у међувремену пристигла два ескадрона коњице а очекивано је десетак батаљона за Ђаковицу и Пећ. Војска се и у овим варошима па и у Феризовићу журно ушанчавала. Ђаковички првак Бајрам Дакљан изјавио је жељу да се састане са српским конзулом у Приштини, на што му је поручено да ће му конзул изаћи у сусрет и да се у будуће јавља преко српских учитеља.[61] Сутрадан (23. маја) се у Скопљу знало да се у Јунику налазе и Иса Бољетинац, Сулејман Батуша па, наводно, и сам Исмаил Ћемали. Као захтеви скупа означени су: амнестија, служење војске само у Арнаутлуку, непримање Срба у војску, враћање одузетог оружја, наплата штете начињене у време устанка, укидање пореза на стоку и уклањање шумара, тј. уопште све оно што је обећано Малисорима у току њиховог устанка 1911. године.[62]

Кад је почео са радом збор у Јунику министар унутуашњих дела налазио се у Скопљу. Двадесет трећег увече дошао је у Солун и телеграфски упутио својим колегама министрима следећи предлог: сменити пећког мутесарифа; радити да се одвоји народ од устаничких старешина које га буне; у том циљу издати проглас да су Хасан Приштина и дргови непријатељи државе; у Пећи, Приштини и Феризовићу извести демонстрацију војне силе; како је стање на црногорској граници рђаво утицало на масе Арбанаса, требало је избегавати граничне сукобе и предузети дипломатске кораке да се Црна

---

[59] Политика 9.V 1912, 2 и 10.V 1912, 2. — Види исцрпни приказ повољне Скопља 9/22.V 1912.

[60] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 2732, Милојевић из Приштине 10/23. V 1912, са ПП бр. 596.

[61] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2709, Милојевић из Приштине 9/22.V 1912. — Тада се поставило питање где се налазе Хасан Приштина и Нецип Драга, с обзиром да нису боравили ни у Скопљу, ни у Приштини, ни у Митровици; држало се да су већ међу устаницима (ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 2698, П. Гавриловић из Скопља 11/24.V 1912, са ПП бр. 835.

[62] Као бел. 60/IV. — „*Политика*" је писала да устаници траже, по истеку примирја, аутономију и да се Хасан-ага Приштина и Нецип Драга налазе у Малесији где траже помоћ тамошњих првака за покрет на Косову (11.V 1912, 2).

Гора држи мирно; требало је обуставити радове на изградњи друмова и државних зграда; сиромашним сељацима требало је поделити земље из државног фонда. И тада је Адил-бej тврдио да покрет има локални карактер, мада се акције истовремено свуда јављају. Ипак, признао је да има појединаца који желе да га организују и да му као циљ одреде стицање аутономије. Тај захтев, међутим, није имао одјека у масама.[63]

Иако је министар војни тражио да се одмах изврше предложене демонстрације војне силе, Адил-бej је из Солуна (25. маја) препорочио да се са њима причека док бегови из Пећи, Вучитрна, Приштине и Ђаковице, које је косовски валија послао устаницима на разговоре не јаве о својим успесима. То је одговарало официрима у Феризовићу, противницима Младотурака, који су поручили да ће демонстрацију извести, али да неће озбиљније напасти Арбанасе.[64]

У чисто војничком смислу старешине су грешиле што су пристајале или што су чак иницирале примирја с турском војском. То је, разуме се, чињено да се изврши концентрација устаничких снага, да се дотури муниција и да се покрет политички омасови прикључењем нових села, фисова и каза покрета. То је, међутим, дало могућност противничкој страни да такође ојача своје ефиктиве на угроженим местима. Са ширењем устанка начелно се преплела опасност да се свуда неће јединствено наступити и да ће се инсистирати на различитим често сасвим локалним захтевима. Због тога се у листу „Liri e Shqipërisë“ (Слободна Албанија) јавио чланак под насловом „Како смо радили, како радимо и како ћемо радити“, који се завршавао следећим закључком: „Треба створити један центар, који би повезивао Албанију и да само тај центар нареди где да се сусретну; тај центар да им даје одобрење да говоре; тај центар да поставља захтеве, а не као што раде досад, да сваки покрет има своје захтеве (. . .) неки траже повластице, неки траже да не плаћају таксе, неки траже реформе (. . .) неки траже једини захтев — аутономију.“ Током маја вође устаничких чета, као Махмут Заими, Мали Зеф, Пјетер Цељи, Халил Махмети и Идриз Јахја упутили су позив свим друштвима, одборима и арбанашким родољубима у Отоманском царству и на страни, којим су их позвали да се уједине у један јединствен комитет, да би се заједничком борбом остварио прави циљ — слободна арбанашка управа. Велики посао у том правцу обавио је и Хасан-ага Приштина.[65]

Та настојања уродила су плодом већ тиме што је у Јунику одржан збор који је трајао од 21. до 25. маја. На њему је учествовало око 250 истакнутих личности са ужег Косова и из Метохије, укључујући и Хасан-бега Приштину, Нециба Драгу, Бајрама Цури, Ису

---

[63] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 2702, Балугџић из Солуна 11/24.V 1912. — Влада је прихватила предлоге („Политика“ 16.V 1912, 2).

[64] ДАСИП, Пов. бр. 2726, исти 13/26.V 1912. — У то време валија јањински је јавио да је стање у Пермети озбиљно (Исто).

[65] Sh. Rahimi, н.н., 81—2.

Бољетинца, Махмута Заими, Малог Зефа и друге.[66] На тај збор Турци су успели да упуте своје присталице, који су покушали да разорно делују. Настојањима Хасан-бега Приштине и Бајрама Цурија снаге су сједињене, те је чак и Риза-бег Криезиу, који је дотад служио младотурској влади, пришао устаницима. Ту су коначно формулисани захтеви, који су у облику меморандума предати турским властима и представницима великих сила у Скопљу. Захтеви саветовања у Јунику били су следећи:

1. *да се утврде границе Алабаније;*
2. *да се у Албанији истакне арбанашка застава;*
3. *да се у Албанији постави генерални гувернер, изабран из редова старих и познатих породица;*
4. *да се повуку чиновници неарбанаси и да се на њихова места поставе Арбанаси;*
5. *да арбанашки језик постане службени језик у Албанији;*
6. *да спровођење тих захтева гарантују стране силе.*

Најважнија тачка била је прва, важнија и од захтева за аутономијом, који експлицитно није ни постављен, иако се имплицитно подразумевао. За арбанашке националисте сама аутономија није била неки коначни циљ, него у ствари само прва фаза у потпуном отцепљењу од Отоманског царства. Туркофилски елементи, који су се у Јунику сјединили са националним покретом, желели су да заузму руководеће положаје у устанку, како би на њега могли да утичу са више успеха.[67]

Још уочи збора у Јунику дошло је и до извесних окршаја и препада. Једна арбанашка чета од 12 људи из дебарског краја напала је на караван с робом и једном болесницом који је из Гостивара путовао за Маврово.[68] Када су турске власти упутиле два табора војника у дебарску Малесију да гони Басри-беја који је спроводио распаљујући агитацију, војску су код Чидне дочекали Арбанаси, те је битка трајала цели дан. Војска, која није познавала терен а била је нападнута из утврђених заседа, доживела је пораз и имала је 26 мртвих. Бој је поновљен (17. маја) кад је из Дебра стигло појачање с топовима. На то је и Рустем Дема, родом из Чидне а тада становник Дебра, изашао из вароши са 400 својих присталица, те је постао прави јунак боја. Од стране арбанашких првака у борби су узели

---

[66] Historia e Shqipërisë II, 331. — О броју учесника на збору у Јунику постоје различити подаци. Према извештају П. Гавриловића од 31. маја, та „скупштина бегова и барјактара", како се он о њој изразио, окупила је преко 200 а према другим вестима чак 400 саборника. Последњих дана стигла су из Скадра два истакнутија фратра с једним прваком Скадра (ДАСИП, АКСк, п. 53, ПП бр. 879, П. Гавриловић из Скопља 18/31.V 1912). Према обавештењима М. Милојевића, збору је присуствовало 250 првака из свих области косовског вилајета, изузев гњиланског и скопског краја, чији су прваци писмено јавили да се слажу са одлукама које ће бити донесене; из Дебра и Скадра било је по два представника, а дошао је и секретар Исмаила Ћемалија (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3009, Милојевић 21/3.VI 1912, ПП бр. 663).

[67] Sh. Rahimi, н. н., 82—3.

[68] „Вардар" 10.V 1912, 3.

учешћа: Елез Јусуфи из Дарде (код кога се Басри-бej склонио), Ћазим Лика, Мустафа Лита, Хусејин Даци из Каниса и из Реча Бахтијар Џафер и Јусиф Дода. У исти мах чете из дебарске Малесије распршале су се по гостиварској кази, те су пљачкале. У кази је било доста Арбанаса на које је упечатљиво деловало војевање дебарских Малисора.[69]

У ђаковичкој околини, у време закљученог примирја, није могло бити покрета трупа а примирје је било условљено тиме да се војска и жандарми повуку са села. Повлачење оружаних снага са села је заиста извршено осим у месту Јилдиз код Ђаковице, где је остало одељење од 60 војника. Кад су Арбанаси покушали да те војнике разоружају, командант Ђаковице на време обавештен о тој намери, упутио је одељењу у помоћ батаљон пешака. Устаници су одељење разоружали а са батаљоном повели жестоку борбу у којој је погинуло 16 Арбанаса и бар толико аскера. Према гласовима у Скопљу 23. маја, у Јуник је приспео и Исмаил Ћемали, те је под утицајем овога и Исе Бољетинца устаницима пришао у Сулејман Батуша, иако се раније налазио у батаљону који је пошао да гони устанике у Јунику.[70]

Министар унутрашњих дела Хаџи Адил-бej кад је кренуо из Солуна за Скопље био је мишљења да у арбанашком покрету заиста има страног утицаја. Он је ипак био против војне акције, коју су против устаника заговарали косовски валија и сви војни заповедници. За врховног команданта против устаника именован је Адбулах-паша, који је ту функцију обављао и 1911. године. У Феризовићу је управо очекивана I дивизија I корпуса.[71]

Пре повратка у Солун, Хаџи Адил-бej је 23. маја успоставио контакт са девет гњиланских бегова који су специјално због њега приспели у седиште вилајета. У Скопље су били позвани још неки угледни Арбанаси, но они нису дошли, било зато што нису хтели или зато што су сазнали да се Адил-бej хитно враћа у Солун. Хаџи Адил-бejови аргументи били су звечећи: он је донео лира да се покуша са подмићивањем људи од извесног утицаја.[72] Према његовом предлогу, састављено је изасланство од 40 највиђенијих бегова из Пећи, Ђаковице, Приштине и Вучитрна, који су остали верни султану и царству а који су пошли устанцима са саветом да се разиђу.[73]

Агитација устаничких емисара да се са оружјем пође у гору није спроведена без присиле. Парола је била: да су Младотурци продали земљу и да су скупили војску како би покупили и остатак оружја. Жандарми и официри у активној служби, ако се не би одазвали по-

---

[69] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић са ПП бр. 830, из Скопља 10/24. V 1912.

[70] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 10/23.V 1912, са ПП бр. 596.

[71] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балугџић из Солуна 10/23.V 1912.

[72] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2754, П. Гавриловић из Скопља 12/25.V 1912, са ПП бр. 846.

[73] Као бел. 48/IV. — О уверењима до којих је Адил-бej дошао пре свог одласка из Скопља види: „Политика“ 15.V 1912, 2.

зиву да напусте службу, трпели би репресалије, и то обично што би им биле паљене куће. Аустро-угарски конзулат у Скопљу сматрао је да је покрет 1912. био много озбиљнији него ранијих година, али се песимистички изражавао о његовом развитку и изгледима.[74]

Двадесет трећег маја Арбанаси су напали војну посаду у селу Кошутову (околина К. Митровице) од 20 људи, која је имала задатак да мотри кретање устаника; кад су војници одбили да положе оружје, развила се борба у којој су три војника погинула а остали су заробљени. У Љуми су караколи напуштени, те је око сто војника добегло у касабу Љуму; они су ипак били похватани од устаника; Арбанаси су у том крају покидали телеграфске жице. Косовски валија јавио је Солуну и Цариграду да су утврђени знаци о припреми општег арбанашког устанка; он је ухватио писма Призренца Јахје, Хасана из Плава, Зејнулах-аге из Вучитрна и других, која су курири разносили на све стране, а у којима се тврдило да је у Малесији све спремно за један велики устанак. Валија је, разуме се, одмах захтевао нове трупе.[75] Карактеристично је да је у последње време нарочито довођена коњица, што је значило да се мислило, после обрачуна топовима, митраљезима и пешадијом, прећи у фазу брзог гоњења и распршавања устаника.

После сабора у Јунику Хасан Приштина је издао проглас на турском и другим језицима управљен „слободољубивим Арбанасима и културном свету". У њему је речено: „Данас се северна и јужна Алабанија латила оружја, да би помоћу устанка извојевала своја отета права. Албанија очекује сваку хуману помоћ од својих сународника и културног света (. . .) После свих наших настојања да се обезбеде наша законита права, није нам остало другог пута сем оружја. Сада је час када се одлучује о судбини — или смрт или слобода Албаније."[76]

Двадесет четртог маја у Феризовићу већ су се налазиле I и II низамска дивизија цариградског корпуса а током тога дана очекивао се долазак и 3. пука I дивизије. Сви ти пукови доводили су и своја митраљеска одељења. Из Скопља је у Феризовић два дана раније упућена и једна пољска батерија 19. пољско-артиљеријског пука. Пошто је 24. маја истицало примирје, закључено од стране Ризабега пред Ђаковицом, за 25. мај очекивани су већи судари са устаницима. Без обзира на концентрацију устаника око Пећи и Ђаковице, Турке је тешила околност да се остали крајеви нису отворено придружили устаницима. Чак се ни Дреница ни гњилански крај ни-

---

[74] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, П. Гавриловић из Скопља 12/25.V 1912, ПП бр. 843.

[75] Као бел. 48/IV. — „*Политика*" је јавила да су устаници у околини Митровице напали трупе и да је погинуло шест војника и три устаника. У сукобу код Истока живот су изгубила четири војника и два устаника („Политика" 12.V 1912, 2) — Истога дана је јављено из Јањине да је бивши посланик Муфти-бej, на челу једне велике скупине Арбанаса, покушао да побуни крај око Пермети; у том циљу неколико стотина Арбанаса је посело висове око Пермети (Као бел. 48/IV).

[76] Sh. Rahimi, н.н., 83.

су јавно изјаснили, док су Арбанаси у прешевској, кумановској, гостиварској и тетовској кази били још мирнији. Чак ни цела Љума није још сасвим пришла устаницима. У свим тим крајевима било је много врења, чете су крстариле, али праве побуне није било. Концентрација трупа око Феризовића деловала је на неке претеће а на друге раздражујуће. Не само што су Младотурци говорили да је устанак дело Аустрије и Црне Горе, то су говорили и неки виђени Арбанаси, наводно и Барјам Цури. У исто време код официра и Турака грађана показивало се пријатељско осећање према Србима.[77]

Заповедник Плава јавио је (24. маја) да су Црногорци почели да изазивачки подижу караулу на јужном вису на турској територији и да живо кретање на том граничном сектору јако утиче на Арбанасе, који су из Црне Горе очекивали помоћ. Истога дана косовски валија је јавио да је настало велико узбуђење у Дреници, где је организацију устанка спроводио Зејнулах-ага из Вучитрна; из свих 70 дреничких насеља сакупљали су се устаници да заузму пут од Митровице ка Пећи. Покушај да се на њих утиче преко улема није успео. Косовски намесник је држао да војска што пре треба да нападне Дреницу, која је имала услова да постане средиште велике пометње. Министар унутрашњих послова није делио то мишљење, те је сматрао да треба учинити све да се избегне крвави обрачун. Као уступак Арбанасима, командант корпуса из Скопља, Фазли-паша, предлагао је да се из Пећи уклони мутесариф, омразнут међу Арбанасима.[78]

Ако се исходи устанка нису могли предвидети, покрет својим размаханим развитком није подстицао на песимизам. То се пре свега односило на области изван основног устаничког жаришта у Дукађину. Покрет дебарских Малисора, на пример, све је више брига задавао властима. Војска је гомилана у Дебар, позвани су резервисти а и командант корпуса из Битоља отпутовао је на тај терен. Покрет Арбанаса у дебарском крају 1912. године све је више попримао политички карактер и предводио га је бивши народни посланик Басри-бej. Турци су покушали да га подмите, понудивши му 1.200 турских лира, колико би за четири године примио као посланик, но он је то одбио. Басри-бej је стајао у вези са Пренк Биб Додом из Скадра, који је 1911. године постао паша, и на организовање маса гледао је друкчије него старешине фисова. Док су у гибању косовских Арбанаса Турци видели прсте аустро-угарских агената, у покрету дебарских Арбанаса Турци су назирали деловање италијанских обавештајаца. Српски конзул у Битољу сматрао је, међутим, да је несумњиво тачно то да се у околини Дебра виђају чланови једног тајног арбанашког комитета који има своје представнике на Цетињу, где није искључено да с њима раде Италијани. Иако већих војних сударa није било, мушкарци способни за оружје одметнули су се, тако да су по селима остале само жене и деца. Рачунало се да тих

---

[77] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, ПП бр. 2739, П. Гавриловић из Скопља 1/124.V 1912, са 833.

[78] Као бел. 48/IV. — О устаничком средишту у Дреници? „Политика“ 15.V 1912, 2.

одметника у дебрском крају има до 4.000 и да је главни вођа чета Мерсим Дема, човек богат и од утицаја, неко време пре 1908. официр. Турци, који су и у Дебру наступали попустљиво, нудили су Деми преговоре (и леп положај у војсци), али је он одбио. Хаџи Адил-бej је покушао да новцем придобије неке дебарске прваке. На пример, Цам Даци био је министру гост на вечери а примио је 500 лира, али је одмах по министрову одласку побегао у планину. У Горњем Дебру било је и неколико мањих сукоба са војском: између села Дарде и Речи, код села Топојана, близу села Лисе, на реци Љуси (где је 14. маја порушен мост), код села Лузинија, где је војска у окршају са четом Јусуфа Елеза имала 11 убијених и рањених.[79]

Порта је, коначно, дошла до уверења да је покрет много јачи него што се у јавности признаје, те је према главном устаничком подручју нагомилала 12 батаљона Првог (цариградског) корпуса, вршећи и мобилизацију људства појединих пукова у Македонији. Ствар је утолико била озбиљнија што су се и неке нахије према Скадру (на пример васојевићке) побуниле и прекинуле телеграфске везе. Врење је било велико и у Премети, у јужној Албанији, где се Муфид-бej одметнуо.[80] Двадесет шестог маја отпутовао је из Скопља за Ђаковицу Бајрам Цури, који је, с обзиром на свој положај, привидно подржавао владину политику; он је пошао са инструкцијама које је примио од Младотурака, али многи нису имали илузија о томе да ће се он тих инструкција стварно и држати.[81]

Тих дана и страни и неки турски листови који су излазили или долазили у Скопље писали су да су Арбанаси предали један меморандум о својим захтевима конзулима великих сила у Скопљу; ниједан конзулат, до 25. маја, међутим, није могао да потврди ту вест.[82] Српски лист у Скопљу иронично је писао: „Хаџи Адил-бej још није свој пут ни завршио, а у ђаковичкој се и пећкој околини изродио оружани сукоб између Арнаута и војске.“ И даље: „Карактеристично је, да се Арнаути непрестано буне и траже извесна права и привилегије за себе. Они губе из вида да заједно с њима живи и преко пола милиона Срба.“ Лист се није слагао да поједини народи (Арбанаси, Грци, Бугари) нелегалним средствима изнуђавају повластице и посебна национална права, док се са Србима, иако су најлојалнији, поступа као са пасторчадима. „Ми, најзад, можемо дозволити да Арнаути траже извесне повластице и посебна права за себе. Но у том случају, ми безусловно захтевамо иста права и за српски народ. Данас је положај српског народа у косовском вилајету несравњиво тежи од положаја Арнаута“. О захтевима Арбанаса лист

---

[79] ДАСИП, ПП—п9 п2, ф. VI, Д. Михаиловић из Битоља 12/25.V 1912, са ПП бр. 434; „Вардар“ 13.V 1912; „Политика“ 15.V 1912, 2 (Цариград о устаницима око Дебра).

[80] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балугџић из Солуна телеграмом 13/26.V 1912; као бел. 48/IV.

[81] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2751, П. Гавриловић из Скопља 13/26.V 1912 са ПП бр. 862.

[82] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2753, П. Гавриловић из Скопља 13/26.V 1912.

је писао: „Хоће људи ни мање ни више него посебну територијалну аутономију са својим гувернером, арнаутским коленовићем. Хоће Арнаути чиновнике и само Арнауте војнике, који изван тога аутономног територија неће служити војску (. . .) Али је близу памети да им се то дозволити не може и према томе, овакав њихов захтев, упућен као ултиматум, и не може значити нешто друго, него тек само изговор за њихове опасне испаде и немире, који најозбиљније прете. Зар и може бити речи о албанској територији, кад се зна, да осим скадарског вилајета и северног дела јањинског вилајета, нигде у Турској нису Арнаути искључиви становници; а нарочито кад они претендују да у оквир те Албаније уђу најважнији крајеви косовског и битољског вилајета, на које се никад није протегао назив Албаније и где живи од искони наш српски народ двеју вера. Несумњиво је, да им ове захтеве о посебној албанској територији ставља у уста она иста страна држава, која се обесмртила са својим познатим стварањем народних и покрајинских назива сагласно њеним завереничким циљевива, она сила. која је створила Илирију и Илире, босански народ и томе подобно.“[83]

Од интереса је видети како су стране обавештајне службе примиле вест о збору у Јунику. Српска служба, једна од најбоље информираних, тврдила је да су саветовања трајала још 27. маја и да ће се учесници скупштине у месту задржати можда још два-три дана. О закључцима се прецизно није још знало, али је навођена једна појединост. Садик Рама је поручио својим људима који су остали код куће да буду спремни, ако буде било потребно ићи на Пећ. У сукобима у околини Пећи до тога датума погинуло је укупно 218 а рана је допало 45 турских војника. Од 23. маја Арбанаси су забранили пренос хране и муниције из Митровице у Пећ а од 25. маја забранили су и пренос трговачке робе. Само је пошта преношена и то нередовно. Ђаковички прваци одазвали су се позиву устаника. По одобрењу команданта места, осморица најугледнијих грађана отишло је у устанички табор (Риза-бег Криезиу, Ахмет-бег, Хусни Цури — Бајрамов синовац, Цана Фетих-агин, Мурат Вокш, два мудерија и муфтија). На том састанку са Ђаковљанима нису биле све вође, јер неки још нису пристигли; примећено је одсуство Зејнел-бега из Пећи, за кога се преносило да су га Турци поткупили за 6.000 турских лира. Српски обавештајци су доставили да је приликом саветовања у Јунику настао неспоразум. Представници извесних крајева страховали су од последица. И Сулејман-ага Батуша, иако је пришао побуњеницима, био је противан закључцима. Ширени су гласови да је у Јунику било говора о томе да се арбанашка ствар повери неким страним представницима (Енглеска, Русија, Француска), који би разговарали са четворицом устаничких делегата.[84] Према једној другој

---

[83] „Вардар“ 13.V 1912, уводник и стр. 4.

[84] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2917, М. Милојевић са ПП бр. 615, из Приштине 14/27.V 1912. — Списак учесника са савтовањима био је следећи: из Ђаковице — Риза-бег Криезиу, Ахмед-бег син Муртез-паше, Бајрам и Хусни Цури, старији и млађи мудериз и сви барјактари из околине; из Пећи — Зејнел-бег, Ђерим-бег, Абдул Азиз-бег и Сефедин-бег Беголи (Махмудбеговићи), Јашар-

информацији српског конзула у Приштини, бар на заједничким, званичним седницама, сви су били сагласни да и даље признају султанову власт. Занимљива је појединост да су у вези са истицањем арбанашког гувернера (кнеза) неки од устаника истакли кандидатуру Јусуфа Издина; за њега је речено да се очекује у Феризовићу, где би сакупио све прваке и од њих затражио да примире устанике.[85]

Неки од првака почели су да се приближују Србији. Хасанага Феровић из Плава преко једне везе питао је српспог конзула у Приштини под којим бе условима био примљен у Србији; прешао би, „пошто би у својој нахији начинио дар-мар". И неки други оцаковићи из Плава и Гусиња (такође српско-хрватског језика) мислили су да пређу у Србију а никако у Црну Гору. Конзул је свима њима одговорио да ће у Србији бити лепо примљени, ако услед прилика сматрају да треба да пређу.[86] Крајем маја у Србију је са петорицом својих људи прешао и Идриз Сефер, првак из гњиланског краја.[87]

Као и раније пред очекивану борбу, Турци су крајем маја гомилали трупе према Косову. У Феризовићу је 29. маја било 7 батаљона и 46 топова, неколико брдских топова послато је из Феризовића за Ђаковицу, а нови батаљони очекивали су се у Феризовићу.[88] У Скопљу се причало да ће се нове чете упућивати све догод се укомплетирају три дивизије.[89] Више од тога, Порта је намеравала да на Косово упути 80.000 војника. Регруте са Косова слали су у Битољ, Скопље, Солун уз по 200.000 динара за посебне трошкове. Из Феризовића је у Призрен приспео 14. пук, а у Феризовић је дошао пук из Штипа.[90] Путеви око Митровице били су затворени, и то је одговарало и самим властима. Са стране устаника на путу из Пећи

паша, Хусејин-бег, Ешреф-пашин син, муфтија, главари и барјактари; из Вучитрна-Хасан-ага и Зејнулах-ага (Шишковићи) са Мацунцима; из Митровице — Иса Бољетинац, Ферхат и Нециб Драга, Хусејин Ферматовић са старешинама; из Приштине — Џемаил-ага са још десетак виђенијих људи; из Плава и Гусиња — Хасана-ага, Јакуб Феровић са барјактарима; из Призрена — Јахја-паша са свим барјактарима из Љуме (ДАСИП ,ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 21.V/3.VI 1912, са ПП бр. 663).

[85] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 21.V/3.VI 1912, са ПП бр. 663

[86] Као бел. 84/IV. — У то време Србија је била највише заокупљена бригом да аустро-угарске тупе не упадну у Санџак (ДДФ, IIIe série, t. 3, Париc 1931, №[s] 45, 84, 92, 95).

[87] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић из Скопља 18/31.V 1912, са ПП бр. 879. — Види чланак „Арнаути и Србија" („Политика" 17.V 1912, 2). На самом терену старе шине устаника су приморале Србе да учествују у устанку; кућа која не би дала човека у логор била је оптерећена са 10.000 динара у корист устаничке касе („Политика" 17.VI 1912, 2).

[88] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2933, Милојевић из Приштине 16/29. V 1912. — О војним и политичким мерама Турака да би се умирили устаници види и: „*Политика*" 18.V 1912, 1 и 2 (власти организују зборове, порез у Малесији престао је да се купи).

[89] ДАСИП, ПП—1912, Ф. VI, ПП. бр. 3041, П. Гавриловић из Скопља 17/30.V 1912, са ПП бр. 880.

[90] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2797, Балугџић из Солуна 18/31.V. 1912; „Политика", 20.V 1912, 2 (у косовском вилајету тада је било 30.000 војника, 10 батерија, 20 митраљеза а постојала је намера да се упути још 80.000 војника).

за Митровицу требало је да крстари Алко Гусињац са четом од 40 другова, познати качак који је доста зла нанео српским сељацима.[91]

У Скопљу су се, 28. маја, ширили гласови да је дата нова беса, тј. да је примирје продужено док се не заврши збор у Јунику.[92] Тога дана у Исток међу устанике требало је да дође пет највиђенијих бегова из Пећи, Приштине, Вучитрна и Ђаковице како би се нашао начин да се људи смире и разиђу кућама.[93] Спроводећи стару тактику Турака у пацификацији Арбанаса, власти су ангажовале за преговоре са устаничким старешинама и Риза-бега Кризиу и Бајрама Цурија.[94] У Приштини се, дан касније, говорило да ће триста устаника напасти Качаничку клисуру.[95] Тада се у Призрену рачунало да је устаника са пушкама било 14.000 (од којих 250 коњаника) али да их је доста било без оружја; штаб устаника налазио се тада код села Луке, где су се држали састанци и где су стизали делегати из пећког — призренског и приштинског санџака.[96] Првога јуна наводило се у Солуну да се устаници повлаче ка Плаву и Гусињу, као и да је дошло до сукоба устаничких чета и војске код Сјенице.[97] У званичним круговима у Митровици владало је уверење да су Арбанаси добили из Србије 24.000 пушака, али најмодерније пушке и из Италије и Аустрије. Беса, којој је рок истекао 25. маја било је, пре свега, примирје између завађених фисова појединих племена, како би после тога сви сложно могли ући у борбу против Турака.[98] У гњиланском крају владало је стање, нешто друкчије од стања у другим нахијама; ту су сви прваци, осим њих неколико, изјавили да су уз цара и владајуће кругове; осудили су збивања у пећкој и ђаковичкој кази. То је локални спрски управитељ школе тумачио тако да су гњилански Арбанаси много страдали у Качаничкој клисури 1910. године и да их тада они други нису хтели помоћи истовременим борбеним акцијама.[99]

Као прва последица збора у Јунику било је дељење у свим крајевима у којима су живели Арбанаси прокламација са потписом бив-

---

[91] ДАСИП, АКП п. I/1912, Ђ. Јакић из Митровице 17/30.V 1912. — О погибји Алка Гусињца види: „Политика“ 25.V 1912, 2 (погибија 2. јуна у кући која ја била опкољена па запаљена).

[92] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2955, П. Гавриловић из Скопља 15/28. V 1912, са ПП бр. 803.

[93] „Политика“ 16.V 1912, 2. — У то време Басри-бej оптужен због подстицања дебарских Малисора на буну (Исто).

[94] ДАСИП, Цариградско посланство п. I/1912, ПП бр. 374. — МИД посланству са ПП бр. 2739 шаље извештај из Скопља 11/24.V 1912.

[95] Као бел. 87/IV; „Политика“ 17.V 1912, 2.

[96] Политика 17.V 1912, 2. — Исти лист је донео вест из Париза да су Гарибалди и његов син одбили позив устаника из Пећи и Ђаковице да се ставе на чело арбанашког устанка (Исто, 18.V 1912, 1)

[97] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2989, Балугџић из Солуна 19 V/1.VI 1912.

[98] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3290, од официра граничног рејона у Рашкој ос 16/29.V 1912.

[99] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Милан Никшић, управитељ основне школе 16/29.V 1912, са бр. 137.

шег посланика Исмаила Ћемалија, за кога се последњег дана маја у Скопљу причало да се тада налазио на Цетињу. Занимљиво је да се наводило да су те прокламације у Колашину биле на српском језику. У Скопљу је тада навођено да је на јуничком збору било сакупљено 200 а по неким и 400 бегова и барјактара. Последњих дана рада на збор су из Скадра стигла и два истакнута фратра са једним скадарским прваком муслиманом. Према информацијама француског конзула у Скопљу, међу арбанашким главарима у Јунику налазила су се и четири Србина.[100]

Занимљива је била изјава спрског конзула у Битољу, да је арбанашки устанак узнемирио све националности у Македонији. Разуме се у условима општег заоштравања ситуације због рата са Италијом. Покрет Арбанаса изазвао је слање чета од Бугара и Грка и делење оружја и муниције припадницима националних организација суседних држава.[101] Занимљив је био и један други извештај тога конзула да је у Дебар стигао из Цариграда телеграм да се Арбанасима побуњених области опрашта порез за три године, за које време неће бити ни позивања у војску, али под условом да се одмах разиђу кућама.[102]

Када је истекао рок примирја, устаници нису примили никакав одговор од турских власти. Због тога су око Пећи и Ђаковице обновили борбу која је трајала од 31. маја до 6. јуна. Првога дана у 22 часа, устаници су отпочели са јужних прилаза Пећи напад на варош. Борба је трајала сву ноћ и целог идућег дана. Првога јула око 11 часова пре подне напад је отпочео и са северо-западне стране, али је, после борбе од једног часа, прекинут. Тога дана увече напад је извршен са свих страна и то врло јак. Опкољен батаљон бранио се топовима и митраљезима. Те вечери запаљена је кућа пећког грађанина Тоде Гашића у селу Белом Потоку; запалили су је устаници, како би присилили на предају посаду у њој, што су и постигли заробљавањем двају официра, једног подофицира, 22 војника и једног жандарма. У исто време запаљена је и стара касарна на западној страни вароши. Њу је запалио Азир Љаја из села Белаје, узевши канту петролеја од калуђера из Патријаршије; касарна је била празна и сва је изгорела. Борба је трајала и целу следећу ноћ, с малим прекидима; топови су непрестано пуцали.[103]

---

[100] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, П. Гавриловић из Скопља 18/31.V 1912, ПП бр. 879.

[101] ДАСИП, ПП—1912, ф. II, ПП бр. 3184, Љ. Михаиловић из Битоља 17/30. V 1912, са ПП бр. 464.

[102] ДАСИП, Цариградско посланство, п. I/1912, битољски извештај ПП бр. 466 од 18/31.V 1912. — Тада је у кичевском крају било 9 чета са по 3—4 човека, чије су вође били: Нухија из Шутова, Расим из Зајца, Биљач и Хасан из Комара, Иљаз из Берикова, Алија Велман из Турина, Шаћир из Гарана, Алија из Стрегомишта и неки Малић (Исто; ПП—1912, ф. VI, Љ. Михаиловић из Битоља 18/31.V 1912, са ПП бр. 466).

[103] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3171, Милојевић из Приштине 31.V/VI 1912, са ПП бр. 719. — При нападу на Пећ погинуло је 80 устаника и 50 војника (ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2992, Балугџић из Солуна 21.V/3.VI 1912).

Првога јула у борбама око Пећи узели су учешћа и трупе из ђаковичке посаде. Турци су одмах активирали и јединице у Митровици, те образовали комбиновани одред да очисти пут између Митровице и Пећи; одред су сачињавали војници 44. пешадијског пука (из Петрича), једна батерија, једно митраљеско одељење, санитетска чета и комора.[104]

Другог јуна шест табора пешадије из Ђаковице кренуло је Пећи у помоћ. Око 4 часа чуо се топовски пуцањ са ђаковичке стране, код брда Суке и у близини села Стреоца. Кад је пала ноћ изведен је јак напад са свих страна, једино је са јужне стране био слабији. Око 22 часа стигла су у Пећ четири табора војске из Ђаковице, са 8 митраљеза и 3 топа. Девет топова, при томе остало је на вису Суки. У исто време била су опкољена два табора код села Истока. Напади и топовска и митраљеска паљба трајали су током целе ноћи. Трећег јуна пећки мутесариф је са три чете војника пошао према војсци која је на путу застала, како би ударом у леђа устаничкој баријери омогућио пробијање поменутих трупа. Тако су у Пећ пристигла још два табора која су била опкољена. Приликом тога пробијања био је рањен заповедник те колоне пуковник Сана Изет-бej. Истога јутра, око пет часова, обновљен је напад Арбанаса на Пећ са северне и источне стране. Војска је одбила напад, те је гонила разбијене устанике све до једне оближње шуме, где су ови пружили отпор. То је био доста тежак окршај, у коме су Арбанаси имали 40 мртвих и рањених; ту су погинула и четири Србина, који су такође учествовали у нападу на град. Погинули турски војници сахрањивани су на месту погибије, а 12 рањеника донесено у град. Напад на Пећ је поновљен истога дана у ноћи али са западне стране. Њега су извели Руговци са нешто Малисора. Притисак са те стране је појачан у зору четвртог јуна, када су се неки устаници пробили у варошку махалу Капишницу, али су се одмах повукли, на молбу житеља махале али и зато да не би били опкољени.[105]

Четвртог јуна било је углавном мирно. Око седам часова изјутра из града су изашла два табора војника према Митровици, да омогуће пролаз војсци која је долазила са те стране. После сукоба са устаницима код села Дубова, мутесариф који је заповедао овим двама таборима морао се повући у варош; успут, запалио је неколико беговских кула по селима која су се налазила око пута. Увече је обновљен напад са западне стране; пушкарање је трајало целе ноћи и нарочито јако је било пред зору. Петог јуна стигла су из Митровице шест табора низама. Дан је опет прошао на миру, осим што је увече поново изведен напад са западне стране вароши. Сутрадан су

---

[104] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 315, П. Гавриловић 26.V/8.VI 1912, са ПП бр. 945. — Види о гомилању трупа из Пећи, Призрена и Ђаковице и о новим сукобима „Политика“ 21.V 1912, 2; 22.V 1912, 2.

[105] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 31 V/13.VI 1912, са ПП бр. 719. — Пећки мутесариф јавио је још 1. јуна да су се многи устаници повукли ка Плаву и Гусињу (Као бел. 108/IV). У то доба руски посланик у Београду јавио је својој влади да се може очекивати да немири захвате целу европску Турску. (Први балкански рат I, 136).

из Пећи изашла два табора ка ђаковичкој страни, те су попалила више кула. Нико није био заробљен, пошто су се становници свих тих села повукли у планину.[106]

У нападу на Пећ учествовало је око 3.500 до 4.000 устаника. Највећи број бораца дала је пећка нахија. Малисори из Ђаковичке Реке остранили су неке пећке бегове тиме што су пронели гласове о томе да ј војска из Ђаковице пошла у Малесију, те су се пећки бегови (из „мировне комисије“) задржали. Главне вође побуњеника при том нападу били су Иса Бољетинац, Бајрам Дакљан, Садик Рама, Махмуд Заими и још неке мање старешине и барјактари. По казивању Исе Бољетинца, ђаковичка војска нанела је највећи удар устаницима. Она је наишла изненадно. Сви бегови су били у селу Стреоцу. Војска им се била сасвим приближила. Пошто нису могли организовати отпор, похитали су у шуму да спасу голи живот. Остале устанике деморалисало је ово бежање вођа, те су се и они дали у бегство. Иса и Бајрам Цури једва су успели зауставити ту бујицу. Устаници су се прибрали и добро се држали у наставку борбе, али су претрпели велике губитке. Војска се могла приближити устаничком логору једино захваљујући издајству Сулејмана Батуше, који је са својим братом предводио ђаковичку војску. Према Иси Бољетинцу устаника је за време тих шестодневних борби изгинуло 5.600 људи, док је према општој оцени изгинуло 200 устаника. Турска војска се добро борила, тако да се Иса Бољетинац поверио једном пријатељу Србину да се преварио кад је реч о држању војске. Навођен је случај да је Бајрам Цури прекорео једног заробљеног војника Арбанаса што се борио против браће и да је тај заробљеник изјавио да би бунтовнике убијао још да је имао муниције.[107]

Петога јуна ситуација око Пећи постала је критична, јер су устаници претили да ће побити све чиновнике и официре зато што се нису држали бесе. Све друмове ка Ђаковици и Митровици устаници су држали у својим рукама; они су покидали све телеграфске жице поред тих путева. Шестога јуна комбиновани одред из Митровице под командом Хасан-беја имао је код Пећи сукоб са устаницима, које је приморао на повлачење, после чега је ушао у Пећ. Пошто су се повратили од судара са војском, устаници су поново заузели висове око Пећи. У Пећ је истога дана с друге стране ушао и Фадил-паша са ђаковичком војском. Ове трупе су поново успоставиле телеграфску везу са Пећи.[108]

Први озбиљнији сукоб између устаника и турске војске првих дана јуна свршио је потпуно на штету Арбанаса. Док је маса устаника била потиштена знатним губицима, прваци који су водили акције мислили су да борбу поново организују. Они су износили гледиште

---

[106] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 31.V/13.VI 1912, са ПП. бр. 719.

[107] Исто.

[108] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 3499, Балуџић из Солуна 24.V/6.VI 1912, са ПП бр. 294. — Разбијање устаничке групе на друму пре Пећи колона из Митровице извела је густом ватром из машинских пушака, у току борбе која ја трајала пуна два сата („Политика“ 25.V 1912, 2).

да је борба око Пећи имала поглавито за циљ, нагнати пећке бегове да се изјасне јесу ли са Младотурцима или против; пећки бегови су се определили против Младотурака али се ипак нису прикључили борби против војске. Прваци су наводили да би исход борбе око Пећи био друкчији да су устаници имали довољно муниције. Пре него што су се Арбанаси под оружјем повукли са бојишта, поново су везали бесу да сваки иде у свој крај ради припрема за даљу борбу. У областима из којих су били устаници образоване су чете за евентуални отпор. ако би војска зашла по селима. Проносили су се гласови да је међу вођама после пораза код Пећи настао неспоразум око питања „којој држави пасти на руке да би се ослободили Младотурака". Риза-бег из Ђаковице, Хасан-ага Приштина и његов синовац Зејнулах-ага из Вучитрна били су за Аустро-Угарску. Остали су били подељени, једни за Србију а други за Црну Гору. За Србију су се определили Иса Бољетинац, Садик Рама и Махмут Заими, који су за собом повукли Бајрам Дакљана, Феровића и Бајрама Цурија. Иса Бољетинац је рекао попу Анђелку Нешићу да је Бајрам Цури био сагласан са њим да се не иде у Црну Гору. Што се тиче Феровића, они су били пријатељи, јер је Исин син био ожењен ћерком Феровића. Бољетинац и Заими су такође били даљи рођаци. У сваком случају, тек после неуспеха код Пећи ојачала је група која је тражила пријатељство Србије.[109]

Губици устаника били су доста значајни око Пећи јер их је војска жестоко засула топовским и мираљеским зрнима. Према обавештењу руског конзула, у нападу на Пећ учествовало је до 20.000 Арбанаса, од којих су само њих 10.000 били наоружани репетиркама. Други извори су знатно смањивали ту цифру, али су такође наводили да је борба трајала преко 30 часова. Турска војска, пак, највише је страдала код Рудника. Према обавештењима руског и аустријског конзула у Митровици, у време напада на Пећ није било више од 14.000 устаника који су располагали оружјем.[110]

Турци, међутим, нису хтели да војнички искористе своје предности из одбране Пећи. Власти су слале хоџе и угледније људе из појединих варошн по околним селима да саветују сеоски живаљ да се држи мирно, испоручујући им царске поздраве и додајући како је султан са свима њима задовољан. Једанаестога јуна био је код Исе Бољетинца један жандармеријски официр, који га је склањао

---

[109] Као бел. 106/IV. — На пример, кад је после саветовања у Јунику Иса Бољетило дао упутство својим људима у Лабу и Шаљи да буду спремни. барјактари су скренули пажњу да би требало оставити више људства на српској граници. Иса им је на то поручио: „Од Србије се не требате бојати; Ја Србе сматрам за браћу." На претходном састанку у кући Садика Раме, он је изјавио: „Ако се не измиримо с властима, ја тражим да се Србији уступи до Дрима." Син неког Рамадана Шабановог, једна од најпознатијих Садикових пристаница, рекао је једном српском попу: „Више волимо сами се продавати, него дозволити Младотурцима да нас продају." Кораке да би обезбедили слободан пролаз у Србију учинили су: Цемаил-ага из Приштине, Хасан-ага Феровић, Ћерим-бег Беголи из Пећи, Бајрам Дакљан из Ђаковице. (Као нап. 85/IV).

[110] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 3070, М. Гавриловић из Скопља 25.V/7.VI 1912, са ПП бр. 936.

да дâ реч да више неће дизати устанак; Иса га је вратио, не давши му никакво обећање. У круговима турских официра осећала се већа одлучност. Они су били вољни, чак насупрот упутствима из Цариграда, енергично угушити сваки даљи покушај Арбанаса на побуну.[111]

У то доба аустријско-угарски агенти појачали су свој рад. Један такав ухваћен је 29. маја у Феризовићу; он је пешке пропутовао и осматрао терен од Качаника до Феризовића.[112] Аустро-угарски конзулат радио је са Арбанасима преко католичког свештеника дон Николе и још неколико католика. Српски обавештајни официр имао је утисак „да конзулат долази у додир са врло малим бројем људи". Конзулат је широке руке раздавао барут и муницију.[113] Из бојазни да се међу побуњеницима не шири аустро-угарски утицај, српски понзул у Приштини издао је свима српским националним радницима на Косову упутство „да без престанка одржавају везе с виђенијим Арнаутима, да им скрећу пажњу на опасност од Аустрије, па и да наглашавају како би било опасније дозволити њен улазак овде, него још за кратко време стрпити се од цемијетског зулума". Конзул је извештавао да се дотад у том правцу „доста успело", сматрајући да је настао прави моменат да се користи новац и друга средства, како би се успоставило пријатељство са што већим бројем угледних Арбанаса.[114]

Рад аустријских људи у скадарском вилајету био је нешто друкчији: због споразума с Италијом, да се акције у току турско-италијанско рата у Албанији не воде, и аустро-угарски конзул у Скадру избегавао је контакте са виђенијим Арбанасима, а и аустро-угарска пропаганда је припремено ослабила.[115] Врло је карактеристично да је аустро-угарски министар иностранхи дела, гроф Берхтолд изјавио (5. јуна) српском посланику у Бечу да арбанашки покрет није од великог значаја и да ће га Турска лако угушити, јер располаже значајним контингентима војске; Турска, разуме се, неће дати Арбанасима аутономију, али би требало наћи начина како да се Арбанаси ипак задовоље. Како су многи Малисори неколико дана раније прешли у Црну Гору, Берхтолд је сматрао да треба да разговара са краљем Николом, кад буде дошао у посету Бечу, и то у смислу да на Малисоре делује умирујуће.[116] У Риму, насупрот томе, о арбанашком покрету су, нешто раније, мислили озбиљно и то пре свега због тога што је постојала вест да Турци располажу у Македонији само са 25.000 војника. Краљ Никола, који до пред крај маја није имао одређенији став према покрету, био би, према кнезу Скалеи, приморан

---

[111] Као бел. 103/IV.

[112] ДАСИП, ПП—1912, ф. V и ф. VII, ПП бр. 2960, Милојевић из Приштине 18/31.V 1912.

[113] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI. VI, ПП бр. 3290, официр граничног рејона у Рашкој 16/29.V 1912.

[114] (Као бел. 85/IV).

[115] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3060, М. Димитријевић из Рима 18/31. V 1912, са Пов. бр. 43 (разговор са енглеском публицистињом Miss Derhem).

[116] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 725, Ђ. Симић из Беча 24.V/6.VI 1912, са Пов. бр. 104.

да се определи, чак и ако не буде хтео да подстиче побуну, и то из простог разлога да што је требало очекивати да ће побуна узети врло озбиљне размере.[117]

Вести које је 6. јуна о арбанашком устанку донела „*Политика*“ биле су карактеристичне. Говорећи да су се устаници, после неуспелог напада на Пећ, који је изазвао сам мутесариф Џафер-бej, почели груписати око Плава и Гусиња, лист је, на основу приватних информација, писао да су Арбанаси протерали све власти и да су поставили своје чиновнике.[118] Та чињеница указује да се устаници нису желели ограничити само на војне акције, него да су скоро од самог почетка почели да стварају своју националну власт.

Турске власти, упознате са одлукама збора у Јунику, на сваки су начин покушавале да онемогуће ширење покрета. У неким местима, насељеним Арбанасима, представници државе су почели да организују широке скупове са становништвом, проглашавајући устанак за дело људи у служби туђина. Ти скупови нису имали ефеката, јер су Арбанаси са села углавном одбијали да на тим скуповима учествују.[119] Можда је у вези с тим одржан састанак код Лучиног Моста 31. маја, на коме су Арбанаси тражили да им се одобри носење оружја и да не плаћају порез на стоку.[120] Чим су се наоружане масе почеле разилазити из околине Ђаоквице, Вучитрна и Приштине, групишући се по негде поново, косовски валија је опет (6. јуна) био за то да међу Арбанасе око Пећи зађе изасланство бегова и да се обнародује прокламација о томе да ће се све предати забораву ако се устаници разиђу у року од два дана и врате уобичајним пословима.[121]

Поред акција на терену главног жаришта, побунили су се и Малисори у скадарском вилајету. Средином последње декаде маја 1912. скадарски валија јавио је да су се побунили Малисори васојевићке нахије и да је сам кајмакан у животној опасности.[122] Према подацима енглеске публицискиње Mss. Durham Малисори који су 1911. године учествовали у побуни располагали су са 5—6.000 црногорских пушака, са 2.500 мартинки и извесним бројем маузерки. Већи део је имао муниције у довољној мери, али их је било, као Пулати, који нису имали више од 20—30 метака на пушку. Сва су малисорска племена, према њој, била сложна у својим тежњама; она су сматрала да Арбанаси из Ђаковице и Пећи неће моћи да изађу из свог најужег терена на њихову територију. Малисорима је недостајала једна довољно истакнута личност, која би им се својим ауторитетом наметнула. Енглескиња је дошла до закључка да је национална мисао напредовала

---

117 Исто, Пов. бр. 404, М. Димитријевић оз Рима 6/19.V 1912, са Пов. бр. 32.

118 „Политика“ 24.V 1912, 2. — Лист је очекивао да ће после напада на Пећ превагнути војничко схватање да устанике треба даље нападати (Исто). О борбама око Пећи види: Политика 25.V 1912, 1.

119 Sh. Rahimi, н.н., 84—5.

120 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2995, П. Гавриловић са Цетиња 20.V/2. VI 1912.

121 Политика 25.V 1912, 2.

122 ДАСИП, По — 1912, ф. VI, ПП бр. 2741, Балугџић из Солуна 14/27.V 1912.

код тих брђана и ухватила корена; поред тога, да су стекли искуства да се олако не поводе за људима од којих не могу ништа очекивати. Што се тиче скадарских Арбанаса, они су били за револуционарни покрет. Мисис Дархем им је поделила нешто новаца који јој је стигао из Енглеске, и саветовала да се не буне, бар не до жетве, јер поред муниције нису имали ни довољно хране.[123]

Крајем маја Пренк Биб Дода добио је позив да се јави влади у Цариграду, но он се није усудио да пође, него је одлучио да крене у Париз, те да поведе разговоре са тамошњим турским амбасадором о положају у Мирдитији и да се брани од оптужби скадарског валије. Последњих дана маја он је у Котору имао разговор с црногорским министром иностраних дела Душаном Греговићем, о чему је дан касније писао и *„Глас Црногораца“*. Греговић је са виђења понео утисак да је Биб Дода невин и да није способан за ма какву противтурску агитацију.[124] Миридити су 29. маја напали на град Љеш, али га нису заузели, јер су стигла војна појачања а устаници нису имали довољно оружја.[125]

У битољском вилајету број арбанашких чета се повећавао, иако, према мишљењу српског конзула у Битољу, није било изгледа „да ће арнаутски покрет у овом вилајету узети велике размере или да ће појединачна одметања и сукоби између Арнаута и власти претворити се у озбиљан национални покрет“. Они који су из дебарске Малесије одбегли од својих кућа, и даље су остали по шумама. Једно жандармеријско одељење сукобило се 23. маја код Нистрова с једном четом, која је као плен гонила стадо стоке од 100 грла. Арбанаси који су у том крају били за покрет, одржавали су везе са устаницима око Ђаковице и Пећи, и то тако што би појединци по народном послу одлазили у горње крајеве. Било је и агитатора и качаци су били први који су били спремни за оружани акцију. Да спрече иступ устаника, Турци су у Дебар и Кичево довлачили резервисте из Анадола. Мвадесетог маја из Битоља у Дебар отпутовао је један адвокат са једним чланом битољског младотурског џемијета, за које се веровало да одлазе Басри-беју да га обећањима приволе да не учествује у покрету. У турским круговима Битоља била су подељена мишљења о томе како треба сузбити арбанашка кретања.[126]

Први напад устаника у то време у Санџаку организован је на један жандармеријски каракол код Рожаја, где је у окршају погинуо један жандарм.[127]

---

[123] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3060, М. Димитријевић из Рима, Пов. бр. 43 од 18/31.V 1912.

[124] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3118, М. Гавриловић са Цетиња 21.V/3.VI 1912, са Пов. бр. 186; Глас Црногорца 19.V 1912, 2 (Греговићево бављење у Котору је наивно приказано као случајно).

[125] Sh. Rahimi, н.н., 84.

[126] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Љ. Михаиловић из Битоља 18/31.V 1912, са ПП бр. 466

[127] Исто

У недостатку локалних турских извора, занимљиви су неки подаци српског листа из Скопља „*Вардар*“. Иако је последњих дана маја владао релативни мир, лист је писао да се Арбанаси концентришу и организују. Његова је процена такође била да је тада било под оружјем 14.000 устаника, од којих 250 коњаника; било је пројектовано још хиљаду коњаника. „Да је њиков покрет — наводио је лист овога пута озбиљан и јачи но икад до сада организован, то канда увиђају и надлежни кругови, због чега је војска благовремно осигурала све важније кланце и стратегијска места.“ Устаници су ипак успели да блокирају путеве, тако да је у времену од 22. до 26. маја враћано на друмовима Пећ — Призрен, Пећ — Митровица и Ђаковица — Призрен 80 кола са путницима и робом. Лист је донео обавештења да је Порта дала устаницима осмодневни рок да положе оружје и да се покоре властима. Арбанаси митровичке и приштинске казе дали су бесу на три а Арбанаси вучитрнске и пећке казе бесу на месец дана; за то време не би изазивали крађе и убиства. Уводник „*Вардара*“ од 20. маја (2. јуна) додирнуо је питање о односу арбанашких чета и устаника према Србима. Наводећи да је српски народ годинама трпио зулум од качачких чета, лист је претеривао пишући да оно што се догађа у последње време „превазилази и најсмелије слике најживље уобразиље“. То се нарочито односило на пећку, гостиварску, гњиланску, новопазарску и сјеничку нахију. Војска је усредсређена у крајевима у којима је устанак отворено избио, док је у другим крајевима српски живаљ препуштен милости и немилости знатно умножених чета. Србе је нарочито погађало што су били разоружани.[128]

У време жестоких окршаја устаника са војском у зони главног устаничког жаришта од 31. маја до 6. јуна турска влада није желела да предузме енергичније мере. Другог јуна косовски валија је изненада отпутовао у Призрен, како би даље пошао у Ђаковицу и тамо водио разговоре са устаничким представницима.[129] Таквим одлагањем акција били су незадовољни пећки мутесариф, главни командант Фазил-паша па и сви официри. Влада је сматрала да је такво поступање најбољи начин да се устанак још више не разгори, како се десило 1910. године, након репресивних мера Тургут-паше. Порта је још увек настојала да устанак протумачи као дело заведених, али у основи верних и послушних Арбанаса, који би били основна брана против евентуалних упада суседних држава. У војничком погледу било је неразумно што су Турци употребљавали сталне исте батаљоне из контингента од 30.000 војника који су учествовали на главном устаничком подручју. Због тога се у војсци јавило незадовољство. Официри су поставили питање о додатку на плату, с чиме се министар војни 1. јуна сложио, али државна каса није имала средстава да додатке исплати. Већ 2. јуна главни заповедник Фазил-па-

---

[128] „Vардар“ 20.V 1912, 4 и уводник.

[129] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3057, П. Гавриловић из Скопља 23.V/5.VI 1912, са ПП бр. 918.

ша јавио је из Ђаковице да су се у изнуреној војсци појавиле многе болести. Није било ни довољно шатора, те је 1.000 ових поручено из Скопља.[130]

Занимљиво је мишљење српског конзула у Солуну Ж. Балугџића да је турска влада већ „поодавно испод руке" преговарала са арбанашким вођама, и да су преговори којима арбанашки прваци нису били задовољни били основни узрок новом покретању арбанашких маса. Наводно је Порта била спрема да Арбанасима понуде оне реформе које је предвидела за Македонију, и да крајем јуна није била спремна да дође ни корак даље у уступцима.[131]

Тих дана је солунски лист *Индепендент* објавио (са закашњењем) Хаџи Адил-бејове предлоге за смиривање Арбанаса. Мере које је он предлагао биле су следеће:

1. *Опозвати пећког мутесарифа против кога су Арбанаси јако озлојеђени;*
2. *Упутити у устаничке крајеве прокламације, у којима би се вође покрета представили као издајници отаџбине, који су у тајним односима са владама суседних држава;*
3. *Привремено обуставити радове око подизања жандармеријских каракола, конака, школа, нових друмова и железница;*
4. *Обећати Арбанасима брзу и бесплатну поделу државних добара, сразмерно броју племеника и сељака;*
5. *Преузети све мере да се избегну сукоби на турско-црногорској граници;*
6. *Демонстрирати војну силу у пећком, ђаковичком и приштинском крају, иначе избегавати крваве сукобе са устаницима, како би се омогућили преговори.*[132]

Министар унутрашњих дела Хаџи Адил-бој опширно је (5. јуна) говорио о арбанашком покрету. Он је закључио у турском парламенту да покрет нема национални него локални карактер и да не садржи сепаратистичке тенденције. Незадовољство Арбанаса извире из економске и културне заосталости. Да се њихов назадак превазишао, потребне су обимне реформе, а ове се могу уводити једино ако у земљи влада мир и ред. Због тога упоредо са изградњом друмова и државних зграда те отварањем школа треба у арбанашким крајевима држати појачане гарнизоне. Адил-бој ни једном речи није поменуо признавање било каквих арбанашких привилегија нити је говорио о преговорима са истинићким вођама. Он је желео да се схвати да влада не намерава да прави разлику између поданика различитог етничког порекла, већ да полази од примене постојећих закона. У таквим условима било је јасно да не може бити говора о признању аутономних права Арбанасима.[133]

---

[130] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балугџић из Солуна 24.V/6.VI 1912, са ПП бр. 294.

[131] Исто.

[132] „Цетињски вјесник" 26.V 1912, 2.

[133] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, Ј. Ненадовић из Цариграда 26.V/8.VI 1912, ПП бр. 366.

Знајући за стање после неуспелог напада на Пећ и имајући у виду тежњу Порте да мањим уступцима смири Арбанасе, београдска „*Политика*“ је у уводнику 8. јуна писала о непопустљивости Арбанаса (који су знали да ће увек бити некога који ће дићи глас против насилног угушења револта). „Прошле године — писао је лист — после побуне Малисора, добили су све што су захтевали. Одобрено им је да носе оружје, обећано им је да ће се саградити нови друмови, дата им је оштета у новцу, обећано им је да ће при наименовању чиновника водити рачуна о њиховим захтевима, учињене су им олакшице за службу у војсци. Па ипак, покрај свега тога, Арнаути се поново буне, траже још више.“[134] Лист само није писао да су турска обећања остајала мртво слово на папиру и да су их тек нови устанци приморали да се врате на раније споразуме.

Постојао је и један вид прећутног споразумевања. Као што су се војска и жандармерија у Дукађину још пре напада од 31. маја повукли из сеоских насеља, тако је и у дебарској Малесији, једном од потенцијалних устаничких жаришта, војска пошла у Дебар. То је, очигледно, био претходни услов да се приђе преговорима са представницима устаника. Преговори су заиста после тога почели у Дебру, јер су брђани били најосетљивији на своју сеоску и нахијску самоуправу. Први резултат тих преговора био је пријем 50 до 60 младих Малисора за жандарме; младићи су одмах нађени, обучени и послати на службу у своје горе. Преговори су потом прекинути, јер се очекивало да власти даље попусте а устаници омекшају. Пошто су се више власти и Младотурци бојали да се даљи преговори неповољно наставе, по наредби министра војног и младотурских комитета Фетхи-паша је пошао у Дебар и пресекао даље повлађивање Малисорима. Власти су, ипак, морале пристати да се не прави питање од ликвидације оних качака, којима су Младотурци раније изводили политичка убиства.[135]

После повлачења главних устаничких снага према црногорској граници у арбанашким круговима у Скопљу чуло се да међу устаничким вођама постоје две струје. Представници једне тврдили су да акције треба да се наставе, само да најпре треба да се постигне сагласност међу разним крајевима и племенима. Представницима друге тенденције изгледало је да је све завршено што се могло извести те, 1912. године. Неки од присталица те струје налазили су да је покрет те године спремљен на страни а не у Арнаутлику и да је због тога и избио а да се нису пре тога обавиле потребне припреме на терену; они су тврдили да Арбанаси немају ни издалека довољно оружја за озбиљније покрете; због тога страног утицаја многи угледни Арбанаси па и неки крајеви су остали резервисани.[136]

---

[134] „Политика“ 26.V 1912, уводник.

[135] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 335, Љ. Михаиловић из Битоља 27.V/9. VI 1912, са Пов. бр. 498.

[136] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII. ПП бр. 3161 и Цариградско посланство п. I/1912, П. Гавриловић из Скопља 29.V/11.VI 1912, ПП бр. 968.

После поменутих вишедневних борби око Пећи, не само у редовима турских официра и представника власти, него и по конзулатима великих сила прављене су разне анализе о ефектима борбе, о броју устаника, о њиховим евентуалним корацима итд. Општи је закључак био да је војска успешно одбила напад на Пећ, да је приликом напада доста устаника погинуло, да се арбанашке вође све више приближавају Црној Гори, иако су неки, као Садик Рама наставили да скупљају људе за наставак борбе.[137]

Косовски валија телеграфисао је у Солун (9. јуна) да је мало устаника остало око Пећи, да се Иса Бокетинац са 500 људи повукао ка планини Рогозни, а да је Хасан-бег Приштина побегао у Црну Гору, одакле је намеравао да спреми мемоар за велике силе; путеви између Ђаковице, Пећи и Митровице били су слободни; инжењери и радници су (9. јуна) поново изашли на терен; устаници су држали висове око Пећи, али је опасност претила једино од Плава и Гусиња, где је побуну подстицала Црна Гора. [138] За устанике који су се задржали око Пећи и у ђаковичком крају причало се у Скопљу да очекују упутства са Цетиња с обзиром да су још у време напада на Пећ упутили своје нарочите изасланике краљу Николи.[139]

У том моменту карактеристичним написима ускочили су у јавност листови са Цетиња и из Скопља. „*Цетињски вјесник*“ је наглашавао да се у устанку 1912. за разлику од ранијих година, на челу покрета налазе и многи интелигентни људи, тако да покрет јасније добије карактер национално-политичке акције; због тога се борба не води само оружјем него и преговорима, али тако да се устаници неће заварати празним обећањима.[140] Исти лист је тврдио да повлачење устаника, после сукоба с турском војском око Пећи не значи престанак борбе. Тим пре што Цариград није био у стању да пошаље нове спремне трупе, тако да се приступило мобилизацији резервиста битољске и скопске дивизије, а опсадно стање је морало бити проширено на цели пећки и дебарски крај. „*Цетињски вјесник*“ је пренео „Frankfurter Zeitung-a“ о арбанашком покрету почевши од 1910. године, форсирајући тезу немачких новина да је арбанашко питање постало европско питање.[141]

---

[137] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3117, Милојевић из Приштине 25.V/7.VI 1912. — Конзул је извештавао: „Иса Бољетинац не јавља ми се.“ (Исто). У редовима Арбанаса око Пећи погинуло је или је било рањено и 10 Срба (ПП бр. 3234, Милојевић из Приштине 25.V/7.VI 1912). — „*Политика*“ је писала да се устаници око Пећи разилазе (1.VI 1912, 1).

[138] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3231 и 3233, Балугџић из Солуна 27.V/9.VI и 26.V/8.VI 1912; Политика 29.V 1912; Политика 29.V 1912, 2. — Мало је вероватна вест „*Политика*“ (26.V 1912, 2) да се на челу устанка око Пећи налази Идриз Сефер. — „*Политика*“ резиме био је следећи: „Према званичним вестима могло би се помислити да је арнаутски устанак већ на издисају. Међутим, цео свет зна колико мало вере треба поклонити таквим извештајима“. Ипак, према приватним вестима из Пећи, лист је знао да Љумљани нису узимали учешћа у буни (30.V 1912, 2).

[139] ДАСИП, Цариградско посланство п. I/1912, извештај из Скопља ПП бр. 1005 од 31.V/13.VI 1912.

[140] „Цетињски вјесник“ 30.V 1912, 3.

[141] Исто, 30.V 1912, 3.

Друкчије је било интонирано писање српског листа „*Вардар*“. Ситуација после пећког сукоба означена је као нејасна, мада би се могло прихватити да су устаници код Пећи у великој мери разбијени и да су се разбегли. Чете су се овде-онде и даље јављале. Код Феризовића владала је несигурност а качачке чете су и даље деловале у српским селима, мада је власт на неким местима тврђе наступила према Арбанасима. „*Вардар*“ није запажао неке нове моменте у односу на покрет ранијих година; помоћ добијена од Црне Горе била је елеменат континуитета, а политички та је помоћ била незгодна, јер је она служила и за притисак према косовским Србима. Карактеристична је била вест о расцепу међу арбанашким вођама, насталом још за време већања у Јунику. Према тим обавештењима постојале би три групе: „Они којима је Исмаил Кемал на челу, за засебну су албанаску државу. Они којима је Иса Бољетинац на челу за стари су режим. А трећа група је само зато: да се дозволи Арнаутима слободна употреба оружја, па да се измире са новим режимом. То је било пре сукоба са војском и изгледа да је ово треће гледиште превладало, чим су Исмаил Кемал, Иса Бољетинац, Хасан-бej и други побегли из Јуника према Црној Гори, а Нециб Драга се вратио на своје имање код Митровице.“ Не само „*Вардар*“ него је и „*Политика*“ знала да догађаји више иду у прилог војсци него устаницима који су били субзијени и у Ругову, и према Црној Гори.[142]

После одступања код Пећи арбанашки прваци су решили да траже помоћ од Црне Горе, рачунајући да ће добити 12—15.000 пушака, неколико топова и тобџија. Од вођа из Ђаковице и Пећи који нису пошли у Грну Гору помињан је Зејнел-бег пећки, који се противио том одласку и који се склонио у Ругово, изјавивши да ће радије предати властима него молити коју од хришћанских сила за помоћ. Садик Рама из пећког села Дреника упутио је неке Србе у Призрен и Ђаковицу да се распитају за новости и да установе да ли се припрема нови покрет турске војске. У истом селу налазио се и Иљаз-ага Вучитрнац из Приштине са пет другова. Шпијунажа је, у тим недељама релативног мира била веома активна с обе стране. Мутесариф Џафер-бej послао је Ујук-бега из Пећи Садику Рами са поруком да дозволи обнављање старих каракола и крстарење патрола (деврије) по селима, па потом ко хоће да иде кући нека пође, а ко се осећа кривим нека се склони куд жели, али да се дозволи гоњење разбојничких чета. Садик је одговорио: нећемо караколе ни деврију, тражимо општу амнестију и повраћај стања како је било пре хуријета (тј. младотурске револуције).[143]

Јавност је са посебном пажњом пратила вести о могућим преговорима. Скопски валија Мазхар-бej се непрестано бавио у Ђаковици, „где увек нешто преговара са арнаутским беговима“. Вести које су у Скопље стизале око 10. јуна биле су, наводно, неповољне за арбанашки покрет, јер је промет постао потпуно слободан а број устани-

---

142 „Вардар“ 27.V 1912, 4, 3, 2, 4; Политика 27.V 1912, 2.

143 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3296, Ст. из Призрена Туторству фонда Игуманова, према вестима добијеним из Ђаковице 30.V 1912.

ка је опадао.[144] Прокламација према Хаџи Адил-бејовом предлогу је заиста обнародована; то је у Ђаковици учинио косовски валија, који је позвао устанике да се за два дана врате кућама, ако не желе да буду прогнани или суђени као бунтовници.[145] Српски конзул у Битољу (који је слично онима на Цетињу сматрао да присуство политичара-интелектуалаца у покрету даје националнији каракетр покрету и пружа му шансе на успех) такође је веровао у могућност преговора. „Сад је готово несумњиво — писао је он — да ће се покрет, захваљујући нешто попустљивости самих власти, нешто настројености арнаутског племена које је лишено правог националног осећања и тежње, као и директиве, убрзо завршити.“ Власти су морале да констатују да је у дебарском крају откако је настало устаничко врење 1912. године покрадено неколико хиљада оваца, говеда и коња. Качаци су извршили и многа убиства. Ликвидација качака водила је смиривању стања у том брдском пределу.[146]

После повлачања устаника власти нису против побуњеног живља предузеле никакве репресирне мере. Парламенат је прихватио Адил-бејову тезу о благом поступању према Арбанасима. У том смислу писали су и младотурски и други листови. И званични и незванични чиниоци били су уверени да Турска више не сме према Арбанасима примењивати походе сличне онима које су предузимали Џавид и Тургут-паша, и то не само што спољна ситуација није била повољна него и због тога да се Арбанаси још више не удаље од државе. Лек у тим сложеним околностима Младотурци су видели у форсирању панисламизма и у изазивању османлијског шовинизма. Таквом идеолошком курсу ишао је на руку и сам турско-италијански рат. Младотурци ипак нису дозволили Адил-бају да у име мировног компромиса смени пећког мутесарифа, енергичног Џафер-бега.[147]

Настојања косовског валије да преговорима са беговима подрије арбанашки покрет имала су успеха. Пећки бегови Сејфедин, Зејнел и Јашар-паша, на трећи позив мутесарифа вратили су се (13. јуна) у Пећ. Мутесариф им је изашао на сусрет на 20 минута хода изван града, но није се знало да ли ће се бегови одмах измирити са Младотурцима.[148]

Део устаника који се нису разишли кућама сабрали су се у селима јужно од Пећи и нарочито око Ругова, Плава и Гусиња, очекујући директиве од својих вођа од којих су неки прешли у Црну

---

[144] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3223, П. Гавриловић из Скопља 28.V/10.VI 1912, са ПП бр. 967.

[145] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Љ. Михаиловић из Битоља 27.V/9.VI 1912, са ПП бр. 498. — Качаци су, на пример, код села Владимирци ухватили једног хришћанина и одвели га у шуму а његовог пратиоца Турчина убили. У Крчишту и једном суседном селу опљачкали су неколико хришћанских кућа и један дућан (Цариградско посланство п. I/1912, извештај из Битоља бр. 543).

[147] ДАСИП, АКСк, п. 53, ПП бр. 1039, Балугџић из Солуна 3/16.VI 1912; Цариградско посланство ф. I/1912, ПП бр. 430; „Политика“ 5.IV 1912, 2.

[148] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, ПП бр. 3267, телеграм Милојевића из Приштине 2/15.VI 1912.

Гору.[149] Код села Истока одржао се логор од 1.500 бораца. Они су реаговали једино ако би били нападнути. Власти су настојале да се они пасивизирају и самим тим почну политички апсорбовати.[150] Средином јуна Хасан-ага Приштина, Бајрам Цури, Риза-бег Криезиу и Ахмед-бej налазили су се са својим људима у Краснићима. Тринаесетога јуна Турци су на то племе упутили два батаљона војске Та потера ништа није учинила, јер је то већ било доба кад су у Битољу и у другим македонским градовима и у Корчи почеле да се буне војне јединице; неактивна, та експедиција је сама страдала.[151] Колона предвођена од стране Б. Гурија била је средином јуна нападнута од устаника из Хаса, Гашија и Краснића и у окршају на Ћафа Прушит тешко је поражена. Из строја је, наводно, избачено преко 300 војника а неколико десетина их је заробљено. Та мала победа дошла је као мелем на устаничке ране и снажно је одјекнула у суседним арбанашким областима.[152]

После 6. јуна није било већих акција, него су се опет активирале чете, и то нарочито католичке. Оне су се држале по страни од устаника, нису биваковале са устаницима из страха да их ови не казне за разбојништва, а поред српских села нападале су и нека муслиманска. Познати четовођа Ник Марк поново је почео да намеће глобе појединим сељацима из српских села али му је Садик Рама запретио да то не ради. Нека села, као Рановце, добила су од хуњумата оружје да се бране од качака, но кад се власт поново почела утврђивати, то оружје је одузето.[153]

Војска у Ђаковици почела је да се поступно смањује док су неке јединице замењене новим батаљонима. Међу војницима, на пример у Ђаковици, владала је нека велика зараза. Близу 200 војника налазило се оболело од тифуса или колере под шаторима у Ђаковици а неки су колима превожени у Феризовић. Војни команданти затражили су од општинских власти у Ђаковици (беледије) да повећају бригу о одржавању чистоће у вароши. Такво стање трупа задавало је бриге Турцима посебно зато што су зазирале од покрета у дотад релативно мирним крајевима.[154]

То се, пре свега, односило на Љуму и Хас. Везиров мост на путу за Скадар чувала су два батаљона војника а затим је тој групи упућена и артиљерија. Из Ђаковице упућен је један батаљон у призренску нахију да задрже Љумљане у Хашане. На утврђењима око

---

149 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI и ф. VII, П. Гавриловић из Скопља 31.V/13.VI 1912, са ПП бр. 1005.

150 Као бел. 148/IV.

151 „Политика“ 3.VI 1912, 1.

152 H. Prishtina, н.н., 24.

153 Као бел. 143/IV. — „*Вардар*“ је 31. маја објавио уводник о убијању Срба, ставивши у наслову питање „Докле ће тако“. Лист је писао о чети у дебарском селу Беличници од 60 људи, која је у гостиварском крају отимала стоку и храну, пошто учешће њено у устанку, после збивања око Пећи, није за извесно време долазило у обзир (3.VI 1912, 5).

154 Као бел. 143/IV.

Призрена изведене су батерије да заштите град.[155] И на сасвим другој страни, у кумановској кази Арбанаси су се у првој половини месеца јуна почели с времена на време састајати, кришом од власти, на којима се расправљало о покрету и организовању.[156] Скопски лист „*Вардар*“, који је тада писао о поразу и разбијању устаника, ипак је пренео писање цариградског „Sabaha“ о неуспелом нападу 50 Арбанаса на хућумат и касарну у Гусињу и о сукобу са арбанашком четом Нује Ђемаса у кичевском селу Србици, у коме је четвођа Нује убијен.[157] Дванаестога јуна проносили су се гласови у Пећи да су Арбанаси напали на раднике који су поново радили на друму, те су их шест-седам поубијали а остале растерали; из кругова блиских устаницима у Пећи говорило се о новој офанзиви а жуто-зелени (војска) су се припремили да устанике дочекају као госте.[158]

„*Цетињски вјесник*“, који је писао у корист устаника, јављао је да су Арбанаси, пошто су одбијени од Пећи, доживели неки пораз и код Јуника, где им је био главни стан, али да је пре повлачења устаника дошло до још два три мања сукоба. Лист није пропустио да пренесе писање цариградског обавештајног бироа да у арбанашком покрету има и лондонски Балкански комитет своје прсте. Према изворима са Цетиња, средином јуна устаника је било 15—18.000, док су турски извештаји говорили само о 2—3.000 људи. Своју знатно већу бројку цетињски служебни орган је објашњавао тиме што су устанку пришла племена (Краснићи, Гаши, Никајци, Мертури, Битичи, Сачи, Хашани, Реканци, Руговци, Подгорци) и Дреница, а нешто и Малисори и Миридити.[159]

„*Политика*“ је такође констатовала да је после затишја опет настала борба“. Иса Бољетинац који се (15. јуна) вратио у Бољетин, већ после два дана кренуо је у планину, пошто је породицу и све покретно добро склонио у гору Крен. Усредсређени устаници у пећком крају поново су почели да сусрећу војску. „Међутим, — медитирао је уредник као лош пророк поред свих тих припрема, данас арбанаска буна има врло мало изгледа на успех. Геге и Тоске, северни и јужни Арнаути, нису се ниако могли споразумети о циљу побуне. Штавише, и сами северни Арнаути поцепали су се међу собом, јер док једни, напреднији елементи, траже борбу за слободу Албаније, дотле други теже повратку старом режиму и старим арнаутским привилегијама. После тог расцепа знатан број слободоумних бораца, међу њима сви ђаковички главари и Хасан бег из Вучитрна,

---

[155] Исто. — Из Пећи је пуковник Изет-бој са три батерије на југ од Везировог Моста и свуда постављао straже и мања одељења да би спречио ново груписање Арбанаса. Сам Фадил-паша изашао је 17. јуна из Пећи у правцу Истока. Пре тога, при путовању за Пећ паша успут није срео никакву групу устаника („Политика“ 6.VI 1912, 2).

[156] Као бел. 149/IV и 139/IV.

[157] „Вардар“ 31.V 1912, 2 и 4,4 и 3 (Није је раније убио српског четничког војводу Глигора Соколовића).

[158] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Спасоје Поповић, намесник у Пећи 30.V/12.VI 1912.

[159] „Цетињски вјесник“ 2.VI 1912, 2.

емигрирали су у Црну Гору. Бива све јасније да је и овогодишња арнаутска буна изгубила смисао који су јој придавали револуционари и да се извргла у обичну незадовољничку галаму, која се сваке године понавља и која се увек завршује компромисом са Портом. Зато је сукобе, који ових дана могу избити између војске и побуњеника, биће само зато да покажу која ће страна пре и више попустити.[160]

Најчитанији београдски лист позабавио се тадашњим захтевима побуњених Арбанаса. Солунски младотурски кругови тврдили су да и даље захтевају да се дозволи живљу косовског вилајета да може носити оружје, да се појачају гранични гарнизони, и да служе војску само у европској Турској, да се умањи порез на стоку и да се уклони пећки мутесариф и заповедник жандармерије. Тих дана одржан је и састанак првака северних и јужних Арбанаса, али се није дошло до споразума због тога што су Тоске тражиле аутономију а Геге само неке реформе.[161]

Војни заповедник Џавид-паша вратио се 15. јуна из Ђаковице у Скопље вероватно позван из Цариграда да поднесе извештај. Он је изјавио да је задовољан својим путовањем, да су Арбанаси побеђени, те да им треба омогућити да се врате кућама и смире.[162] Једној политици измирења била је добродошла одлука да чување пруга у царству преузму уместо војске добровољци, који би месечно примали по десет меџедија плате, уз одело и оружје.[163] Да се подстакне мусломанско осећање код косовских Арбанаса, граничарима у гњиланској прешевској и приштинској кази, који су готово у целини били Арбанаси, наређено је да се не устручавају од сукоба са српским пограничним стражарима.[164]

Младотурски кругови у Солуну веровали су да арбанашки покрет у „горњим крајевима“ треба сматрати завршеним, мада је био организован на широј основици и настојао је да искористи локална незадовољства, дајући му национално обележје. Сматрало се да четâ још има, да су оне активније на простору од Митровице до Гусиња и да устаници могу рачунати на помоћ на црногорској граници. Благ поступак према устаницима, био је предложен и од косовског валије.[165]

Изгледа да је таква владина оријентација почела да стиче одобравање међу туркофилски настројеним Арбанасима на Косову. У Скопљу се јавно говорило да извесни угледни Арбанаси раде на томе да се, као некад, јула 1908, у Феризовићу сазове нови конгрес који би донео одлуке о даљем држању и у ствари послужио за дијалог с владом. У том циљу су из Скопља пошли у Феризовић Тетовац Мехмед-паша Дерала, Саид Хоџа, бивши парламентарни посланик Тетова, Саид-бој из Скопља и неке друге угледне личности. Одмах је дошло и до репресалија против оних који су подржавали такав курс: по

---

160 „Политика“ 5.VI 1912, 1
161 Исто, 6.VI 1912, 2 и 11.VI 1912. 2.
162 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3268, Милојевић из Приштина 2/15.VI 1912.
163 „Вардар“ 3.VI 1912, 4.
164 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3269, Милан Ракић у Београду 5/18. VI 1912.
165 Као бел. 147/IV.

наредби Исе Бољетинца, Иљаз-ага Вучитрнац са својом четом спалио је чифлук Хафус Хуснија у селу Бањској (код Вучитрна); на реду су била да буду спаљена и имања Сејди-ефендије, Јусуфа Фетија, Садика Алаша и других, као људи који су пристали да се нагоде са младотурским режимом. Поменути Хафус је оне исте ноћи кад је приређена паљевина у Бањској нестао.[166] Према писању скопског „*Вардара*", ферizовићки Арбанаси су били забринути, јер нису знали на чему су, али да су се (почетком последње декаде јуна) орасположили, очекујући да ће успети код власти са својим захтевима.[167] Косовски валија је средином месеца јуна прешао из Ђаковице у Пећ,[168] проучавајући држање имућних и угледних Арбанаса.

Из дебарског краја крајем друге декаде јуна стизали су гласови да је тамо стање — ни оружани сукоб али ни споразум између устаника и власти. Власти су ипак биле у бољем положају, јер је друга страна почела да поставља захтеве тј. да започиње дијалог. Средином јуна дебарски Арбанаси поднели су представку, у којој су изјавили да неће служити војску ван Арнаутлука, да неће плаћати никакве нове порезе и да се по селима обустави градња каракола а да судовање врше сами Арбанаси по својим обичајима.[169]

У другој декади месеца јуна Иса Бољетинац се највише од устаничких вођа трудио да акцијама онемогући такво успостављање контаката Арбанаса и Младотурака. Он је поново почео да прикупља око себе устанике. „Ако дође до нових сукоба са војском — писала је „*Политика*" — доћи ће у Вучитрну, Приштини и Митровици пре него на другим странама."[170] Он је наредио Србима у Ибарском Колашину да му свака кућа пошаље по једног борца, кад му ови у судару са Турцима буду били потребни; ако га ови не би послушали, запретио је да ће попалити сав Колашин. Тамошњи Срби, нису спремни да му изађу у сусрет, сматрајући га и сувише компромитованим разним догађајема у којима је учествовао и процењујући да своју претњу не би био у стању да претвори у дело.[171] Власти су му се реванширале на тај начин што су развиле врло живу агитацију против њега, приказујући га страним плаћеником. У Ферizовићу је низ прогласа упућен народу, саветујући му да се клони Исе и његовог рада, ако не жели своју пропаст. У исто време, власти су преко својих повер-

---

[166] „Вардар" 7.VI 1912, 3; Политика 10.VI 1912, 2.

[167] „Вардар" 10.VI 1912, 2. — И ферizовићки Арбанаси су се надали да ће се одржати арбанашки конгрес, коме би присуствовали и Хилми-паша, Ферхад -паша па чак и престолонаследник Јусуф Изедин. Неки прваци су већ стигли у место („Политика" 10.VI 1912, 2).

[168] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3443, П. Гавриловић из Скопља 8/21.VI 1912, са ПП бр. 1056.

[169] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3543, Љ. Михаиловић из Битоља 6/19.VI 1912, са ПП бр. 562.

[170] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3443, П. Гавриловић из Скопља 8/21. VI 1912, са ПП бр. 1056. — „*Политика*" (10.VI 1912, 2) је демантовала вести да се Иса Бољетинац покајао и да хоће да се мири са властима; напротив, он је дизао Арбанасе око Вучитрна и према Приштини.

[171] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3444, комесар железничке полиције у Ристовцу 9/22.VI 1912, са Пов. бр. 11.

љивих људи настојале да масу верски фанатизују, предочавајући јој борбу на живот или смрт против многобројних непријатеља муслимана. У том смислу нарочито су били карактеристични говори неког Акиф-ефендије из Беривојца (гњиланска околина), који је 25. јуна у Гњилану говорио против империјализма хришћанских велесила, које под својом влашћу држе десетине милиона муслимана; говорио је и о циљевима балканских држава, убацујући у свој говор и идеје социјализма. Пошто су власти процениле да је његово иступање било политички корисно, он је позван да говори и грађанству у Приштини.[172] Двадесет шестога јуна приспео је из Скопља у Вучитрн војни заповедник Фазил-паша да би установио преки суд. Неколико дана пре њега дошао је у Вучитрн косовски валија, који је почео да зивка поједине угледне Арбанасе, саветујући им да се не држе оних који су се одметнули. Прва Фазил-пашина репресалија требало је да буде спаљивање имања Зејнулах-аге (Шишковића). У касабу је преко Феризовића рприспело 2.500 војника из Ђаковице, но ранија посада је отишла.[173]

За Хасана Приштину јављено је да још није прешао у Црну Гору, него да се са устаницима налази близу њене границе. За Нећиба Драгу речено је да је 22. јуна возом приспео у Скопље, тешко болестан.[174]

Валија и војни заповедник Фазли-паша почели су да заједнички делују нешто раније. Петнаестога јуна обојица су се нашли у Пећи, договорно радећи на стишавању покрета. У Пећи им је био циљ да приволе људе да се са збегова врате кућама. Војска је посела друм Пећ — Митровица, а у најважнијим местима отпора смештени су војни табори — у Истоку четири, у Ђураковцу три и у Руднику два. Око села Дреника и Доца било је окупљено 3—400 устаника који су мировали; за остале се причало да су се разишли по бачијама у Подгори.[175] Валија је, потом, 21. јуна стигао у Феризовић а сутрадан је пошао у Вучитрн. У Феризовић је приспео и Мехмед-паша Дерала, који је раније преко Призрена посетио Ђаковицу; он је у Феризовићу чекао валију из Вучитрна да би се заједно вратили у Скопље. Чак се и католички бискуп устумарао, не успевајући да се скраси на једном месту. У току последњех месец дана, тј. од последње декаде маја, он је посетио Скопље, Призрен и Митровицу а 22. јуна се вратио из Скопља да би кренуо у Призрен. У Феризовићу се причало како је Нећиб Драга тешко оболео,[176] мада се од под видом болести крио код своје куће односно са осталим устаничким вођама склонио се у Санџак, а 22. јуна појавио се у Скопљу.[177]

---

[172] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3579 и К Пов. бр. 3579, Милојевић из Приштине 15/28.VI 1912, са ПП бр. 824 и Милан Никшић из Приштине 14/27. VI 1912.

[173] ДАСИП, АКП, п. I/1912, митровачки намесник М. Ф. Парлић из Вучитрна 13/26.VI 1912, писмом.

[174] „Политика“ 10.VI 1912, 2.

[175] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Н. Голубовић Дамјану из Пећи 6/19.VI 1912.

[176] Исто, Стојан Дамјану из Феризовића 11/24.VI 1912.

[177] Као бел. 171/VI.

Косовски валија се дуже задржао у Вучјтрну, јер су се јавиле вести да се у том крају поново почело осећати јаче комешање Арбанаса. Владала је бојазан од нових напада устаника на куле извесних бегова, на које је пала сумња да су издали арбанашку ствар. Обнову снага у северним деловима Косова које су биле сузбијене и разбијене код Пећи обављао је Иса Бољетинац. Он је давао подршку обрачуна са беговима-издајницима. Последњих дана јуна говорило се без резерве да се та обнова покрета обавља уз помоћ Србије, одакле су устаници добијали оружје, и да се у новој Исиној војсци налази и већи број Срба из митровачке околине.[178]

Последњих дана јуна Иса Бељетинац се са 2.000 (највише 3.000) присталица налазио изнад Лаба у планини Велесници и у Бајгори. Он је тражио смењивање мудира, претећи да ће га иначе напасти. Одмах на то приспело је 300 аскера у Подујево, где су Исини људи испалили само нешто метака на меркес и хућумат. Поред тога приспело је 600—800 пешака и једна батерија топова на терен око Муратовог гроба.[179] Та војска је била распоређена за напад наИсу Бољетинца. Он се 30. јуна налазио у Агај-гори изнад Лаба. Пошто је везао бесу са арбанашким локалним првацима у Лабу, 2. јула вратио се својој кући.[180] Првога јула стигла су у Митровицу војна појачања из Пећи (XIX стрељачки батаљон и део XVI стрељачког батаљона, одељење митраљеза, брзометна батерија), а сутрадан су топови постављени на брду Лисици па и по свим важнијим положајима око вароши, док су по улицама кружиле патроле. Другог јула за Митровицу је из Феризовића кренуо косовски валија. Све те предострожности учињене су, јер се очекивао Исин напад на Митровицу.[181] Ноћу између 1. и 2. јула искупило се око 150 устаника у Бољетину. У 3 часа изјутра на Исине људе пошао је XX стрељачки батаљон. Пешадија је заузела Липу и Бољетин, али са необично великим губицима — до сто мртвих и рањених. Сутрадан је у Митровици сахрањено четири официра, што је изазвало велико незадовољство код официра. Велико незадовољство показало се и код табора коме је гарнизонско место био Штип, који никако није хтео ући у борбу. Из истог разлога 7. јула вратили су се из Вучитрна у Скопље шест капетана са 517 војника, из Приштине три капетана са 347 војника и 11 војника из Феризовића — све припадници поменутог штипског табора. Они нису хтели да даду оружје, него су изјавили да ће га дати кад се врате кућама. Другог јула, на другој страни, престала је борба код Бољетина а почела је код села Љуш-

---

[178] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, вицеконзул Јован Ј. Вучковић из Скопља 15/28.VI 1912, са ПП бр. 1096, — Још у првој половини јуна, помажући опозициони српски лист „*Глас народа*“, неки турски листови су писали о материјалној и политичкој вези „Вардара“ са српском владом (Вардар 30.VI 1912, 2).

[179] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3689, II чета пограничних трупа, из Куршумлије 16/29.VI 1912.

[180] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3631, начелник округа топличког 17/30.VI 1912.

[181] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ј. Вучковић из Скопља 19.VI/2.VII 1912, са ПП бр. 1110.

те, где је погинуло четири устаника. Истога дана била је борба код Вучитрна, управо код спаљеног имања Исе Хафузовог.[182] После борбе која је трајала током целог 2. јула, пред вече је војска ушла у Бољетин. Само око тога села погинуло је два официра и 30 војника, а рањено је 40 војника. Трећег јула борба је настављена према манастиру Соколцу, који је претходно оштећен топвоским мецима. За Ису Бољетинца се у Птиштини причало да је пошао ка српској граници, очекујући ту оружје и муницију.[183] После две недеље борбе, тј. средином јула устаници су били принуђени да се повуку у правцу Новог Пазара.[184]

Српски конзул у Солуну Ж. Балугџић претпостављао је да би се могло десити да Порта с неким великим силама закључи споразум који би респектовао интересе тих сила у неким областима царства, на пример Аустро-Угарске у арбанашким крајевима, Енглеске у егејским острвима, Немачке у Анадолу и Русије на Кавказу.[185] Уз велике силе јаче се у арбанашке послове умешала и Србија. Њен агент под шифром „Експерт" последњих дана јуна налазио се међу Миридитима с циљем да их покрене на устанак. За Миридите се у Скопљу знало да располажу са 20.000 добро наоружаних људи и да су оружје примили од државе и то зато што нису узели учешћа у малисорској побуни 1911. године.[186] Нешто раније, за време своје посете Бечу, краљ Никола је обећао грофу Берхтолду да ће се трудити да сачува мир на Балкану и да неће давати подршке Малисорима и другима који би радили на устанку Арбанаса. О тој посети више су се интересовали не само они у Риму него и они у Софији, али је и Париз упутио својим дипломатама једну окружницу о мирољубивом држању црногорског суверена.[187] У то време масонерија и јеврејске организације у Турској, које су 1908. године и касније помагале Младотурке, сад су биле против њих. Овакав став турских масона подржали су и масони у Француској.[188]

За руковођење арбанашким устанком на Косову од посебног је значаја била изјава Хасана Приштине крајем јуна. Од је рекао да због потребе заједничког рада са опозицијом и официрском лигом Арбанаси се привремено одричу свог програма о аутономији Албаније (с обзиром да ту тезу савезници арбанашких политичара нису хтели да прихвате); као заједнички задатак означено је обарање Младотурака са власти. Ту изјаву Хасана Приштине донеле су и

---

[182] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3815, комесаријат железничке полиције из Ристовца 20.VI/3.VII 1912, са Пов. бр. 17; „Вардар" 21.VI 1912, 3.

[183] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4733, Милојевић из Приштине 21.VI/4. VII 1912.

[184] Sh. Rahimi, n.n., 85—6.

[185] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 843, Балугџић, из Солуна 13/26.VI 1912, ПП бр. 317.

[186] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 5155, „курир" Сима г-ну Николи (Пашићу), из Скопља 18.VI/1.VII 1912.

[187] ДДФ. IIIe série, t. III, Париз 1931, №[s] 101, 113, 150, 220.

[188] ДАСИП, Цариградско посланство п. I/1912, извештај из Битоља ПП бр. 1611 од 15/28.VI 1912.

скопске новине „Mucahede — i miliye“.[189] Тада су руководиоци арбанашког покрета на Косову доставили великим силама меморандум у коме су дали оцену младотурског режима и изјавили да не раде на томе да области насељене Арбанасима отцепе од Отоманског царства, него да само траже да се влада строго придржава законитости и да се приђе новим парламентарним изборима. Меморандум су потписали Хасан-ага Приштина, Иса Бољетинац, Бајрам Цури, Зејнулах-ага из Вучитрна и неки други.[190]

У Београду се тада знало и о некој тајанственој мисији Шеаб-беја у Берлин. Приликом те посете овај представник Младотурака, наводно, је дао изјаву да Порта пристаје да Арбанасима и Македонији подари извесну аутономију, и то тако да би Албанија и Македонија сачињавале заједнички једну целину, тј. та аутономна област не би била чисто национална.[191] Протурске снаге међу косовским Арбанасима покренуле су и једну другу акцију. Шеаб-бej, командант цариградске жандармерије, родом Приштевац, обратио се познатом Тетовцу Мехмед-паши Дерали, апелујући на његово родољубље. Паша је одазвао позиву, те је из Скопља, са бившим послаником из Пећи Саид ефендијом, отишао у Пећ у посебну мисију, о којој су претходно били обавештени Фазил-паша и валија.[192] Те опозиционе снаге које су биле против Младотурака али не истовремено и за арбанашко устаничко вођство донеле су одлуку да се на Косову сазове састанак „патриотских“ политичара. Пре краја јуна у том циљу отпутовали су из Пећи Зејнел-бег, Сејфедин-бег, Јашар-паша, Ружди-ефенди и Џафер-бej.[193]

Операцијом турске војске против устаника закључен је период борби арбанашких устаника после саветувања у Јунику, чији су најзначајнији војни догађаји биле борбе око Пећи, које су се поразно завршиле по устанике. У тој фази турска војска је забележила своје последње успехе у борби против устаника. Крај тог периода значи и почетак новога и он се карактерише, поред осталог, и отказивањем послушности турске војске и антимладотурским покретом међу самим осмалијским официрима. У погледу командовања, ова се фаза завршава одласком са Косова команданта VII корпуса. Исмаил Фазил-паша, који је на телеграфски позив Министарства војног из Цариграда, напустио Скопље 29. јуна, предавши дужност Кадри-паши. Заповедништво над операцијама трупа у Косовском вилајету примио је, у исто време, командант редифских трупа Зеки-паша. Исмаил Фазил-паша, Младоутрчин и присталица енер-

---

[189] И. Г. Сенкевич, н.д., 225; Historia e Shipërisë II, 324.

[190] Архив Косова, Микрофилмована грађа Ministero degli affari esteri, италијански посланик у Београду 17/30.VI 1912, са бр. 4351; ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 3657, Вучковић из Скопља 19.VI/2.VII 1912, 2.

[191] „Политика“ 17.VI 1912, 2—3; ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, Пов. бр. 3640, Ј. Вучковић из Скопља 19.VI/2.VII 1912, са ПП бр. 1108.

[192] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Пов. бр. 3647, Ј. Вучковић из Скопља 19.VI/2.VI 1912, са ПП бр. 1104.

[193] „Политика“ 18.VI 1912, 2.

гичних акција против арбанашких устаника, добро је стајао код официра, који су на станици, при испраћају, желели да демонстрирају своју решеност, но паша их је молио да одустану од планираног корака.[194]

Претходном периоду припадају још неке акције. Арбанашке чете увећале су своју делатност у планини изнад тетовског села Вратнице и призренској кази, пљачкајући словенским сељацима стоку.[195] Те чете су углавном припадале дебарским Арбанасима, на чији је покрет обратио пажњу једним својим уводником и солунски бугарски лист „*Право*“, доносећи писма свог специјалног дописника. Говорећи о устанку који је настао око Ђурђевдана под руководством Малисора Мерсима Деме, лист је нагласио да су на расположење маса утицали догађаји у вези с изборима. Посебно је описан један сукоб између једног одељења дебарског гарнизона и устаничких чета 22. јуна на месту пута који води ка Елбасану, којом приликом је војска била блокирана. Последњих дана јуна побегло је из Дебра седам првака, ага и бегова, који су припадали арбанашкој националистичкој струји и опозиционој странци итилафиста.[196] Карактеристична је тврдња „*Политике*“ да је Мерсим Дема одбио да прими двојицу од њих — Шукри-беја и Ћамила Даца, и то зато што су дотад радили за аутономију Албаније и за отцепљење Арбанаса од царства; Мерсим је, напротив, био за то да се врате старе арбанашке повластице.[197]

Католици, чифчије села из околине Призрена, одметнули су се, те су се последњих дана јуна налазили у ђаковичким и пећким планинама, присаједињавајући се осталим устаницима.[198] Овај случај још једном указује на то да, мада су сви слојеви арбанашког друштва, крајем јуна 1912. године пришли устанку, да су његови најмање компромисни учесници припадали сиромашном сељаштву а никако не беговима, који су увек, ношени не социјалним него национално-политичким и каријеристичким разлозима, били спремни на компромис и погодбе.

---

[194] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић из Скопља 18.VI/1.VII 1912, са ПП бр. 1353. — У исто време пећки мутесариф прешао је у Србију (ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 5155, „курир“ Сима г-ну Николи (Пашићу) из Скопља 18.VI/1.VII 1912. — У последњој декади јуна извршено је комплетирање јединица. На пример, 24. јуна стигао је у Феризовић последњи, 3. пук I дивизије из Феризовића и дивизијски стрељачки батаљон (ПП—1912, ф. VII, ПП, бр. 2730, П. Гавриловић из Скопља 12/25.VI 1912, са ПП бр. 843).

[195] „Вардар“ 14.VI 1912, 3.

[196] „Право“ (Солун) 17.VI 1912, уводник. — Поменути прваци су били: 1. Керим Цам-ага, националиста; 2. Исмаил-ефенди Стрезимијевски, итилафиста; 3. Хоџа Шериф, националиста; 4. Изет-бej, итилафиста; 5. Али-бег Заими, итилафиста са четири истомишљеника; 6. Ариф-ага Налбант, националиста; 7. Али Зеки, првак.

[179] „Политика“ 18.VI 1812, 1.

[198] „Вардар“ 17.VI 1912, 3. — Познатог четовођу и убицу неких Срба Ник Марка убили су 25. јуна неки Арбанаси, по споразуму са српским конзулатом, уз обећање да ће примити одређени број пушака у Србији (Као бел. 202/IV).

У то време почели су се поново покретати и Руговци. Последње декаде јуна они су у својим планинама заробили три официра и 15 војника. По наредби Хасан-бега Приштине, њих су разоружане спровели у главни устанички логор.[199]

У гњиланском крају, у месту Огошту Емин Блата и Сали-ага из Гњилана убили су мудира, мада је настојао да се приближи Арбанасима, па је чак испросио и девојку Арбанашкињу. Кад се појавио нови мудир и њему су припуцали, те је он побегао у Скопље.[200] У Скопљу се причало да је ноћу између 1. и 2. јула био убијен и гњилански кајмакам.[201]

Крајем јуна у Лабу се сакупило до 4.000 наоружаних бораца. У Митровици је завладала права паника, јер су се бојали од Исиног напада на град; многи су због тога напустили Митровицу. У Скопљу се веровало да ће Бољетинац најпре напасти на Вучитрн. Да се онемогући, 25—27. јуна из Митровице, Ђаковице па чак и из Пљеваља упућено је у Вучитрн 1.100 војника. И у митровичком крају разбијени устаници су такође образовали чете које су се бавиле пресретањем жандармеријских патрола и пљачком. До таквог сукоба са жандармима дошло је код Звечана. Изнад села Истока крстарио је Рам Алија са 50 људи. Чарки је било и код Чакре, близу границе Црне Горе, где су се налазили у избеглиштву барјактари из Хаса и Реке. Ова пресретања нису омели валија Мазхар-беја да на Видовдан присуствује уобичајеном слављу око Муратовог гроба. Он је том приликом обишао Приштину и Вучитрн, а командант Кадри-паша, заповедник редифа, обишао је турску границу у ширем програму консолидације гарнизона вилајета.[202]

Покрет је стицао оружани вид и у љешком крају и на реци Мати, где су опљачкани неки војни магацини, прекинуте телеграфске жице и извршени препади на мала одељења војске. Да се онемогући јачање покрета, у Љеш је упућена једна редифска дивизија, која је требало да кооперише са снагама које су су већ налазиле у Крују.[203]

---

[199] Вардар 17.VI 1912, 3; „Политика“ 18.VI 1912, 2.

[200] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамјану из Феризовића 11/24.VI 1912.

[201] ДАСИП, ПП—1012, ф. VI, J. Вучковић из Скопља 19./2.VII 1912, са ПП бр. 1110.

[202] ДАСИП, ПО—1912, ф. VIII, Пов. бр. 3649, вицеконзул J. Вучковић, 19.VI/2.VII 1912, са ПП бр. 1104 и 1110. — О сукобу на српско-турској граници због одласка у пљачку и на црногорско-турској граници види: Политика 14.VI 1912, 2 и 18.VI 1912, 1.

[203] „Политика“ 11.IV 1912, 2; 12.VI 1912, 2 и 13.VI 1912, 2.

V ПОБЕДОНОСНИ ХОД АРБАНАШКОГ УСТАНКА ОД КРАЈА ЈУНА 1912. ГОДИНЕ У УСЛОВИМА РАСПАДАЊА ОСМАНЛИЈСКОГ ПОЛИТИЧКОГ СИСТЕМА И АНАРХИЈЕ У ВОЈСЦИ

Незадовољство које је захватило све слојеве арбанашког друштва — зависно и слободно сељаштво, грађане, феудалне елементе и припаднике оружане силе родом Арбанасе — захватило је неке делове војске стациониране у Македонији и на Косову. Разлози за такво стање духова у војсци били су вишеструки. Арбанаси у униформи дезертирали су, саглашавајући се са својим конационалима који су се дигли на устанак. Део официрског кора који није припадао младотурској организацији основао је официрску лигу, којој је био циљ терање с власти младотурских котеријаша и узурпатора. Официрској лиги била је потребна сарадња Арбанаса у борби против Младотурака, те су својим држањем и командовањем утицали на исходе борбе с устаницима. Први случајеви дезертирања догодили су се на дан 22. јуна 1912. у битољском армијском корпусу, кад је јединице стациониране у Битољу, Корчи, Прилепу, Охриду и Дебру напустило са оружјем око 30 официра и 400 војника, већином Арбанаси.[1] Војници хришћани (Грци) почели су да дезертирају још раније, тако да је у првој декади јуна 1912. у Призрену откривен један канал који је водио у Србију.[2] Срби регрути су још маја месеца бежали у Србију.[3]

Арбанашки комитети ушли су у преговоре с официском лигом у циљу стварања заједничке акционе платформе. Одмах, међутим, појавиле су се несугласице. Устаници се нису борили зато да лошу владу замени нека мање лоша влада, него за оне захтеве који су изнесени на саветовању у Јунику, којима се на истакнутом месту налазила арбанашка аутономија. Имајући пред собом балканске монархије које су међу собом закључиле споразуме о савезу који су предвиђали и поделу територија у којима су живели и Арбанаси. Немајући потребна финансијска средства да би и за увећани број устаника обезбедили оружје, храну, одело и обућу, арбанашки прваци су одлучили да сарађују са официрском лигом, остављајући одлуке донесене у Јунику привремено по страни. Захтеви које су арбанашки прваци унели у заједничке платформе са официрма противницима Младотурака били су:

1. *Поништење избора за парламенат 1912;*
2. *Расписивање и спровођење нових парламентарних избора;*
3. *Распуштање изабраног парламента и уклањање с власти Џавид-беја, Талаат бега и Хаџи Адил-беја;*

---

[1] Г. З. Алиев, Турция в период правления младотурок, Москва 1972; Галкин, Дипломатия европејских держав в связи с освободительным движением народов европский Турци 1905—1912 Москва 1960, 166; Historia e Shqipërisë II, 534.

[2] Као нап. 116/IV.

[3] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2775, надзорник официр са граничног рејона Ужице од 3/16.V 1912.

4. Распуштање младотурских комитета „Јединство и напредак“,
5. Остварење административне децентрализације и признање аутономије Арбанасима.[4]

Како су Младотурци пали с власти а владу су образовали итилафисти, који су били у савезу са официрском лигом, ови минимални арбанашки захтеви били су на путу да буду остварени, и да се од њих даље крене у остваривању аутономије, која је такође била само једна етапа у остварењу пуне независности, но етапа која би дозвољавала обухватање и оних територија у којима Арбанаси нису имали већину становништва, али су на њих аспирирали. Могућност да се то постигне била је чињеница да би Порта била спремнија да да једну аутономију одређеном броју вилајета него неку чисто арбанашку аутономију која би већ својим утврђеним границама указивала на посебни национални карактер издвојених територија.

Идеја аутономије, међутим, није била подједнако уврежена у свим слојевима арбанашког друштва, јер свуда није на исти начин текао ни процес националног освешћавања. Према мишљењу српског конзула и Митровици, идеја националистичко-аутономашка струја преовладавала је међу млађом арбанашком интелигенцијом северно од Качаничке клисуре и у јужној Албанији, док су старији људи, посебдно аге и бегови, били заокупљени политичким питањима. Они су били незадовољни Младоутрцима, те су одмах, кад су ови пали, постали попустљивији. Због тога су и Турци веровали ако се Арбанасима разда оружје и спроведу нови парламентарни избори, да ће аутономистички захтеви бити потиснути у позадину.

Без икакве сумње, поновном нарастању арбанашког устанка крајем јуна знатно су допринели догађаји на општем плану у Турској, иступање опозиције[5] и официрске лиге и збацивање Младотурака.

Последњих дана јуна дошло је до окупљања арбанашких устаничких првака. Двадесет петог јуна увече Арбанаси су у већим масама дошли у Липљан из Приштине. На челу те скупине налазили су се Бајрам Цури, Риза-бегов син и Махмуд Заими са четом. Сутрадан изјутра Бајрам Цури је прегледао прикупљену масу али није одмах пошао у Феризовић, како је изјавио.[6]

Следећих дана једна група арбанашких првака окупила се у девичком манастиру. Ту су били беглери из Вучитрна као и Садик Рама са својим барјактарима, Арбанаси из Дренице, Прекорупља и пе-

---

[4] Die grosse Politik der europäische Kabineten XXXIII, 31, v'— 12064; И. Сенкивич, Ослободительное движение албанского народа, 222 (официрска лига није подржала захтев Арбанаса за аутономијом). — Хасан Приштина је још нешто раније успоставио везу са опозиционо расположеним официрима у Ђаковици и Пећи, који су такође тражили да Младотурци сиђу са власти и да се понове парламентарни избори (Галкин, н.д., 166—67). — О вези устаника и побуњених официра види: „Политика“ 21.VI 1912, уводник.

[5] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4687, Милојевић из Приштине, 12/25. VI 1912.

[6] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Крсто Которчевић, са бр. 231, из Приштине 13/26.VI 1912.

ћке нахије. Они су становали у манастиру иначе су у селу Резалу, од 28. јуна започели тродневно већање Дренице. На том савтовању ухватили су бесу како би се међусобно измирили, а спремали су се да заједно с Исом Бољетинцем заподену кавгу с војском. Због доласка престолонаследника Изедина у Приштину, одложили су своју намеру да укрсте оружје, очекујући да виде шта ће престолонаследник учинити. Говорило се да неће ни њему ни другима веровати, док се која страна сила не појави као јемац да би се њихови захтеви остварили; испуњење захтева било је предуслов и за измирње с Младотурцима. Тих дана Зејнел-бег Беголи (Махмудбеговић) вратио се у Пећ, наводно по наговору Црне Горе. Његов рођак Ћемер-бег и Хасан-ага Приштина још су се налазили у Црној Гори, док се Зејнулах -ага (Шишковић), Хасанов синовац налазио с другим вучитрнским беглерима у Дрениици. Двадесет деветог касније дошло је до борбе између аскера и устаника у селу Истоку, и то зато што је војска хтела да у селу гради касарну; устаници су били сузбијени са знатним губицима.[7]

Из Митровице и Ђаковице отправљена су на Муратово турбе четири батаљона да учествују у помену у вези с годишњицом косовске битке, на коме је присуствовао и престолнонаследник. Поред косовског валије, пећког мутесарифа и представника војне силе, од познатијих Арбанаса свечаности су присуствовали једино Сејфедин-бег Беголи, председник пећке општине и Зејнел-бег Беголи из Пећи.[8] Физил-паша, и валија били су мишљења да би приватно посредовање Мехмед-паше Дерале и Саид-ефендије унизило ауторитет државе, чиме би се посведочило да власт није у стању да умири Арбанасе. Такав одговор увредио је и Дералу и Саид ефендију.[9] У вези с прославом на Косову, у Приштину је стигла и комисија за преговоре из Цариграда, на челу са Даниш-бејом и Сулејман-пашом. Даниш-бej био је Арбанас, опозициони кандидат на парламентарним изборима, поборник арбанашких аспирација и уживао је добар глас међу косоввским Арбанасима.[10]

Свакако у вези с прославом код Муратовог турбета арбанашки прваци саставили су поменути меморандум намењен цивилизованом свету и посебно представницима османлијског друштва. У њему је на првом месту речено да Арбанаси немају намеру да се одвајају од Турске царевине и да њима лежи на срцу одржање калифата. Они су заставу побуне дигли не у корист Арбанаса, него у намери да отаџбину извуку из опасности у коју је увео партизански раздор. Прихватили су се оружја јер су видели да Младотурци воде рђаву политику, која подстиче спољне непријатеље да њихову земљу деле. Траже да се сви устава строго придржавају и да се изврше нови избори,

---

[7] Исто, манастир Девич епархијској управи у Приштини 18.VI/1.VII 1912.

[8] ДАСИП, ПП—1912, ф.VI, ПП бр. 3634, комесар железничке полиције из Ристовца, са Пов. бр. 16 од 20.VI/3.VII 1912.

[9] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, J. Вучковић са ПП. бр. 1109, из Скопља 19.VI/ 2.VII 1912.

[10] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4502, Милојевић са ПП. бр. 1060, из Приштине 16/29.VI 1912.

пошто изабрани посланици нису представници народни него владини чиновници, којима је стављено у дужност да извршавају незаконите одлуке. Не дозвољавају да се њихов рад друкчије тумачи. Потписници меморандума су: Риза-бег Криезиу из Ђаковице, Хасан-ага из Вучитрна, Бајрам Цури из Ђаковице, Јахја из Призрена, Зејнулах-ага, из Вучритрна, Мехмед Џемал из Приштине, Мурат из Ђаковице, Ебу Бећир из Приштине, Иса Бољетинац и још њих десет. Карактеристично је да се међу потписницима није налазио Нџиб Драга. Он је тада, преко посредника, пожуривао неки одговор из Србије, преко скопског конзулата.[11]

Покрет на Косову концем јуна 1912. ослањао се и на масовни покрет који је избио у северној Албанији у последњој декади. Кретање око Љеша било је озбиљно. Телеграфске везе су биле прекинуте, па су вести долазиле преко Драча.[12] Малисори су у великом броју напали код Мата један војни транспорт, убили су команданта батаљона, три официра и 30 војника и из транспорта су узели 1.000 пушака са потребном муницијом.[13] Пошту из Елбасана у Скадар морала је пратити чета војника, јер су друм држали Арбанаси.[14] Миридити су се налазили такође у великом врењу, те су 24. јуна имали два сукоба са турском војском.[15] Српски генерални конзул у Солуну правилно је критички запазио да се никако не ради о некаквим испадима или разбојничким подухватима, како су ове и сличне акције око Љеша, Мата, Елбанаса и Тиране хтеле да прикажу турске власти. Двадесет четвртог јуна из Драча и Елбасана су приспели телеграми који су говорили да су се Малисори груписали према Мату и да су заузели путеве према Скадру и Елбасану, да је велики број устаника на путу Елбасан — Тирана дочекао једно одељење војске које је спроводило транспорт оружја, те да је ово одузето. Двадесет шестог јуна један војни транспотр нападнут је и опљачкан код Калмети. Истога дана становништво Тиране тражило је оружје како би се одбранио град од Малисора, који су се припремали да нападну Тирану и опљачкају војне магацине. Једно одељење војске нападнуто је од Арбанаса и на југу, између Ђирокастра и Берата. Карактерис-

---

[11] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, „курир“ Сима из Скопља 16/29.VI 1912; Ј. Вучковић са ПП. бр. 1108, из Скопља 19.VI/2.VII 1912; — Тај меморандум публикован је у опозиционом скопском листу „Mucahede — i miliye“. То је био четврти по реду меморандум од почетка устанка 1912. године (ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 378, конзул из Скопља 22.VI/5.VII 1912, са ПП бр. 1125. — Види и: Галкин, н.д., 167—68).

[12] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ж. Балугџић, телеграмом из Солуна 11/24. VI 1912.

[13] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3467, Балугџић из Солуна 12/25.VI 1912.

[14] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3525, Балугџић из Солуна 13/26.VI 1912.

[15] ДАСИП, ПП—1912, ф.VI, ПП бр. 3568, М. Гавриловић, са Цетиња 12/25. VI 1912.

тично је било да су под први удар устаника падали транспорти с оружјем и војни магацини.[16]

Првих дана јула јавио се покрет између Љеша и Тиране. Бегови тога краја сакупили су се у планини близу Кроје, те су одатле послали изасланство на све стране. Мутесарифу из Драча, који је тражио војску да би угушио устанак, послато је шест батаљона редифа из Кичева.[17] Војни транспорти су били опљачкани: 28. јуна код Круше, између Призрена и Ђаковице, 30. јуна у близини Кичева и на путу из Љеша за Кроју (одузето 1.000 пушака и муниције), 3. јула на путу из Скадра за Калмети. Тако је за месец дана опљачкано 15 транспората са близу 5.000 пушака разних типова.[18] Сукоб код Кроје 7. јула био је озбиљнији, и у њему је са околних висова учествовало око 2.000 устаника, док је војске било знатно мање, док нису стигли у помоћ један батаљон из Скадра и један чак из Елбасана. Ти су батаљони раније били упућени на побуњени Мат и случајно су се десили у близини Кроје. Устаници су се после окршаја повукли у планине а војска их није гонила, јер је била забављена успостављањем прекинутих телеграфских веза између Скадра и Елбасана.[19] Тих дана турске власти секвестровале су две маоне, усидрене у Бојани, које су припадале паробродском друштву „Пуглиа“ из Барија, свакако обавештене о каквом кријумчарењу оружја или муниције.[20]

У то време почело је поново одметање у гору и дебарских Арбанаса, што су заједно с њима чинили и неки припадници локалног гарнизона као и неке политичке личности. У планинама Малесије и Доњег Дебра тада се већ налазио под оружјем добар део Арбанаса. Војска је покушала незнатну демонстрацију, али кад је сазнала за концентрацију устаника, повукла се. Оставила је само стражу по важнијим мостовима. Таква је ситуација била и у Мату и у Реки. Устаници су претили да ће прећи у наступање, ако се не задовоље њихови захтеви. Власт је, пак, оставила устаницима термин од 1/14. јула да се разиђу и поврате кућама. За опкољавање и разбијање устаника у Дебру очекивала се војска из Битоља и Скопља, с обзиром да се у гарнизону налазило свега три батаљона и три батерије. У самом Дебру међу Арбанасима владала је подељеност, што је знатно могло да ослаби покрет. Тога је чак било и међу устаницима у пла-

---

16 ДАСИП, АКП, п. I, Акт Генералног конзулата из Солуна, 13/26.VI; види и: Политика 23.VI 1912, 2. 1912; ПП бр. 318. — Напад на хућумет и побуна војника који су се придружили побуњеним грађанима у Кокоњи: „Вардар“ 21.VI 1912, 3.

17 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, и ф. VII, ПП бр. 3665. Балугџићев телеграм из Солуна 21.VI/4. VII 1912; АКСк, п. 53, ПП бр. 1159, Балугџићев извештај из Солуна 25.VI/8.VII 1912.

18 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ж. Балугџић са ПП, бр. 357, из Солуна 23.VI/6.VII 1912; АКСк, п. 53, ПП бр. 1760

19 ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ж. Балугџић са ПП, бр. 360 из Солуна, 25.VI/3. VII 1912, ПП—1912, ф. VI, Исто.

20 АЦГ, МИД, кут. 159, № 1284 (бр. 1294) и кут. 161, № 1912 (бр. 4043 од 10/24.IX 1912). — Италијанско оружје је нешто касније узапћено у Маргалићу, код Превезе (Вардар 5.VII 1912, 3).

нини, тако да је Мерсим Дема отказао уточиште и неким официрима који су, према његовом уверењу, радили на стварању независне Албаније. Капетан Тајар са одбеглим официрама и војницима налазио се тих дана око Корче. Он је ту успео да придобије многе арбанашке старешине, који су му се придружили са својим људима. Рачунало се да је Тајар на тај начин прикупио под својом командом 800 пушака. Његов је непосредни циљ био да заузме град Корчу, где су многи арбанашки прваци такође били придобијени за покрет.[21]

У Јунику је 3. јула дошло до првог поновног сукоба између војске и једне чете Арбанаса. Било је јасно да се ови спремају за обухватнији напад, али се није знало на коју ће страну ударити. Више Истока, у Мојстиру налазио се брат Нежиба Драге. Неки устанички агитатори проносили су вести да новац и пушке устаницима обезбеђују синови свргнутог султана.[22] У Хасу је последњих дана јуна борба већ била почела. У официрским круговима косовског вилајета тада се говорило да је у нову фазу покрета умешана и Србија, из које је (крајем јуна) дотерано на Косово 24 товара пушака.[23] Србија се свакако почела снажније ангажовати после изјаве устаничких вођа да се одричу арбанашке аутономије. Србија је од тада била главни извор снабдевања оружјем и муницијом.

Другог јула ноћу Фејзулах-бej из Вучитрна покушао је да се са 125 људи пробије до устаника Исе Бољетинца и да им се придружу. Група се пробила, али је изазвала вишедневни сукоб.[24] У борби код Дудиног крша, на ушћу Ситнице у Ибар, војска је претрпела велике губитке. Трећег јула припадници вучитрнског гарнизона опазили су једну арбанашку чету од 250 људи која је хтела да се провуче из Лаба и да се прикључи групацији Исе Бољетинца; и поред пуцњаве, инфилтрација је успела. Власти у Митроциви су (3. јула) узаптиле већу количину хране, сакривене у кућама одбеглих устаника.[25] Четвртог јула, у борби око Исине куле, сам Исе је једва живу главу извукао а погинуо је један од његових синова. Разуме се, било је доста и погинулих и рањених војника.[26] Петог јула, свакако

---

[21] ДАСИП, ПП—1912, ф. ВЈ, Љ. Михајловић са ПП бр. 628, из Споља, 22.VI/5.VII 1912.

[22] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3634, комесар железничке полиције из Ристовца Пов. бр. 16 од 20.VI/3.VII 1912.

[23] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Пов. бр. 3644, комесар железничке полиције из Ристовца са Пов. бр. 13 од 17/30.VI 1912. — У Скопљу се говорило да се у Исином штабу налази један српски официр. Лист „Sabah“ је тог официра идентификовао као Танкосића (Као бел. 24/V). Руски конзул у Скопљу сазнао је да је из Србије пренесено устаницима 660 манлихерки, и да се Танкосић дуже бавио код Исе, коме је предао и неке бомбе (Цариградско посланство, п. I/1912, извештај из Скопља 25.VI/8.VII 1912, ПП бр. 1145).

[24] ДАСИП, Цариградско посланство, п. I/1912, ПП бр. 1179, извештај скопског конзулата са ПП бр. 1119 од 22.VI/5.VII 1912.

[25] „Политика“ 22.VI 1912, 2.

[26] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПЛ бр. 4208, Милојевић из Приштине 23.VI/6. VII 1912 и Милојевићев телеграм од истог дана; АКП, п. I/1912, непотписана писма из Митровице од 22.VI/5.VII и 24.VI/7.VII 1912; „Вардар“ 21.VI 1912, 3 („Опет се крећу“) и 24.VI 1912, 3 („Исин син погинуо“): Политика 24.VI 1912, 2.

због великих губитака после 15-часовне борбе код Бољетинчевог мајдана, где су устаници гађали иза добрих заклона, један батаљон у Гњилану одбио је да се прикључи трупама које су оперисале против Исе. Да појава не би добила шире размере, из Митровице су враћена у Скопље два а из Феризовића један батаљон, који су учествовали у борбама.[27] ЗаИсу Бољетинца се причало да из окршаја није извео више од 250 бораца.[28] Друм између Митровице и Пећи поново је био затворен, телеграфска веза прекинута а радници који су градили цесту били су растерани.[29]

У исто време у Феризовићу су се почели окупљати арбанашки прваци. Међу првима су (3. јула) стигли Бајрам Цури, Јахја-бej (бивши призренски посланик), Мехмед-паша Дерала из Тетова и Риза-бег Криезиу из Ђаковице. Сутрадан приспео је и Хасан-ага Приштина а узалуд је очекиван и Иса Бољетинац. Они и неки бегови прекинули су разговоре са Ибрахим-пашом, пошто су му оставили рок до 5. јула за распуштање парламента, претећи да ће, иначе, поћи на Скопље. У Скопљу су предузете извесне одбрамбене мере, а официри су показивали жељу да се бију. Војска је у Качанику и у Феризовићу добила нова упутства ако би Арбанаси заиста кренули на главни град вилајета. Првих дана јула Арбанаси са Косова почели су, без оружја, масовније долазити у Скопље. Дошло је и до пуцњаве између удвојених стража и једне арбанашке чете, која је покушала да се приближи граду. Међу конзулима у Скопљу тих дана се говорило да је британски конзул тада био са Хасан-агом Приштином.[30]

Расположење у круговима арбанашких првака у Феризовићу мењало се из дана у дан. Већ после неуспешног напада на Пећ неки устанички вођи отишли су кућама и нису дошли ни у Феризовић нити су водили чете (Садик Рама, Рамадан Шабан и неки други мање познати). Скоро сви пећки бегови приклонили су главе пред Турцима и вратили се у град. За продужење борбе били су ђаковички, призренски, и вучитрнски бегови, Махмуд Заими, Иса Бољетинац и Феровићи. Схвативши колико је покрету штетио недостатак јединства и систематског вођења акција, устанички вођи настојали су да удруженим снагама затворе качанички теснац, како би спречили долазак војске на Косово преко Скопља. Пре састанка у Феризовићу

— Села Бољетин, Липа и Жажа су порушена артиљеријом. У митровачку болницу доплремљена су 63 рањна војника (Цариградско посланство п. I/1912, извештај из Скопља 25.VI/8.VII 1912, ПП бр. 1145).

[27] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 23.VI/6.VII 1912.

[28] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, и ф. VII, ПП бр. 3729. П. Гавриловић са ПП бр. 1126, из Скопља 23.VI/6.VII 1912.

[29] „Вардар“ 24.VI 1912, 3. У Приштини се 5. јула очекивало да ће устаници напасти град. У Митровици се говорило да је нападнут и манастир Соколица, где су се утврдили устаници да се Иса после окршаја пребацио у гњиланску Мораву (Политика 23.VI 191., 2). Манастир Соколицу је турска војска зверски опљачкала. („Политика“ 1.VII 1912, 1).

[30] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4490. П. Гавриловић са ПП бр. 1394, из Скопља 22.VI/5.VII 1912. — У Скопљу су извучени топови на утврђења („Политика“ 25.VI 1912, 1).

Бајрам Цури, Риза-бег и Махмуд Заими отишли су да дигну Малесију, вучитрнски бегови у Дреницу а Иса Бољетинац да активира Лаб и Шаљу. Једино је Бољетинац био спречен да спроведе мобилизацију и концентрацију бораца. У гњиланском крају веровало се да ће Сали-ага и Идриз Сефер напасти Гњилане, у коме је прве декаде јула боравио косовски валија. Даље на север, муслимани Новог Пазара чекали су исход борби која је вођена између војске и Исе Бољетинца, затворивши чаршију.[31]

Шестога јула у манастир Девич дошло је са планине Чичевице око 30 Арбанаса из пећке и дреничке нахије, где су неколико дана чекали расплет ситуације на Косову. На поменутој планини, код воде Деспотовца, где се налазио логор старешина, избиле су несугласице. Због њих је Зејнулах-ага (Шишковић) пошао да прикупи своје присталице, поглавице из пећке и дреничке нахије вратили су се својим кућама а Иса Бољетинац се и даље бавио у планини Бајгори, у непосредној близини српске границе. На челу поглавица Прекорупља и барјактара Дренице, незадовољних због Исиних неуспеха и депортације устаничких породица, налазили су се Садик Рама из Ђурђевика и Рамадан Шабан из Кијева. Ове вође повезале су се преко игумана Девича са српским конзулом у Приштини, очекујући изгон Турака са Балкана; изразили су верност Србима, с којима су — према њиховој изјави стотинама годинама заједнички живели а на Косову и борили се против Турака; они су игуману поручили да о тој њиховој изјави пише „где знаш“, нудећи бесу да неће дирати косовске Србе.[32]

Осмога јула арбанашки прваци били су обавештени да је донесена одлука о распуштању парламента. Ово је врло повољно прихваћено у Феризовићу. Одмах су у Приштину отпутовали Риза-бег Криезиу и Хасан-бег Приштина да комисији поднесу даље услове. Остале вође, којима се придружио и Иса Бољетинац остале су у Феризовићу да виде исход преговарања.[33]

У главној устаничкој зони, у ђаковичкој нахији, у пределу Хасу војска је (6. јула) напала устанике и сузбила их. Петога јула обнародована је прокламација Исмаил Фазил-паше којом су бегунци позвани да се у року од три дана јаве властима, да не би у супротном њихова имовина била секвестрирана у корист државе.[34] У целој декади од 27. јуна у околини Ђаковице, нарочито увече, војска се повремено пушкарала са устаницима. То је тога дана нарочито било

---

[31] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП. бр. 3776, Милојевић са ПП, бр. 895, из Приштине 25.VI/8.VII 1912. — Пећки мутесариф Џафер-бej првих дана јула бавио се у Скопљу („Вардар“ 21.VI 1912, 3). Седмог увече он се поново вратио у Пећ (ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ст. Поповић из Приштине 25.VI/8.VII 1912). — Валија је у Гњилане дошао због убиства тројице Срба (ПП, 1912, ф. VI, ПП, бр. 3767, М. Гавриловић из Скопља 26.VI/9.VII 1912, „Вардар“ 28.VI 1912, 3.

[32] ДАСИП, АКП, п. I/1912, М. Т. из манастира Девича 23.VI/6.VII 1912.

[33] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП, бр. 4747, Милојевић из Приштине 25. VI/8.VII 1912.

[34] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ст. Поповић из Пећи 25.VI/8.VII 1912: „Политика“ 25.VI 1912, 2.

на брду Планик код Јуника и код села Зогаје (Хас). Четири дана касније устаници су напали и на варош Ђаковицу, али су, и поред заглушујуће пуцњаве, били одбијени. Потом је војска посела ханове изван града и куће устаничких вођа Риза-бега Криезију, Бајрама Цурија, Ахмет-бега и других. Затим су доведена кола и породице ових вођа упућене су у Скопље. На ове репресалије устаничке вође спровеле су мобилизацију одраслих мушкараца, и то по начелу да куће у којима има четири одрасле мушке главе, две се морају прикључити устанку, а у кући са двојицом — један.[35]

Депортација породица познатијих устаника представљала је главну меру притиска режима, свакако да то најпре послужи при вођењу разговора у Феризовићу и Приштини. Из Ђаковице су 7 породица биле транспортоване у Феризовић у току 4. јула, из Призрена (до 7. јула) три (Исмаил-ефендијина, Јахја-агина, Бајрама Лаушали). Овај поступак власти изазвао је велико огорчење међу Арбанасима. Петог јула, поред неких од ових породица, у Скопље је допутовала и жена Нециба Драге, чији је третман од стране власти био неодређен, али у сваком случају толерантан.[36] Махмуд Заими, преко свог повереника, преклињао је српског конзула у Приштини, да му избави породицу из руку власти, док су Садик Рама и Рамадан Шабан од истог конзула затражили да им, ако затреба, породице пребаци у Србију.[37] Занимљиво је да су Турци у Скопљу у то време говорили како се у последњим борбама Исе Бољетинца са турском војском у Исином одреду борио и једна српски официр.[38]

Првих дана јула многе устаничке вође нижег ранга хватале су везе са српском страном, и то не више само на стари начин, тј. да им се дотуре и поклоне цењене српске француске) брзометке. Убице огашког мудира Сали-ага и Емин Блаца тражили су од већих српских села (Ранилуга, Доморовца, Корчињана, Петровца и других) по неколико Срба који би се тукли заједно с припадницима њихових чета, чак под условом да их они наоружају и снабдевају. Они су успоставили везу са Врањем и управо су почетком јула са те стране чекали одговор. Те чете нису вршиле никакав притисак на српске сељаке и нису војевале против људи повезаних са властима. Ни Идрис Сафер, у гњиланском крају, није предузео никакву акцију, него је првих дана јула ступио у преговоре са Сали-агом. Српски конзулат у Приштини био је против таквог учешћа Срба у борбама, али је преко својих повереника, учитеља, поручио да ће Срби устаници-

---

[35] Исто, учитељ Петар Д. Остојић из Приштине, 21.VI/4.VII 1912. — Види уопштени приказ са кашњењем у погледу хронологије: Галкин, н.д., 164.

[36] Исто, Сима Бабарогић, учитељ, из Призрена 24.VI/7.VII 1912; Стојан Дакумеј из Феризовића 22.VI/5.VII 1912. и 23.VI/6.VII 1912; ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3988, Милојевић из Приштине 23.VI/6.VII 1912; ПП бр. 3678, Гавриловић из Скопља са ПП, бр. 1120 од 22.VI/5.VII 1912; ПП, бр. 3767, Гавриловић са ПП, бр. 1151, из Скопља 26.VI/9.VII 1912; „Вардар" 24.VI 1912, 3. — О незадовољству због депортовања породица види: „Политика" 25.V 1912, 2.

[37] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП, бр. 3776, Милојевић са ПП, бр. 895, из Приштине 25.VI/8.VII 1912.

[38] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП, бр. 3680, П. Гавриловић са ПП, бр. 1119 из Скопља 22.VI/5.VII 1912.

ма чинити друге услуге (хранити их, лечити итд.); конзул је поручио да се вођама пренесе да „им желимо добро, зато нека следују нашим саветима“.[39]

У другој декади месеца јула Миридити у Скадарском вилајету налазили су се у офанзиви. Због тога је заповедник Скадра (Али Риза-бej) понудио муслиманима у вароши да као добровољци пођу у борбу против тих католика; ови, међутим, су такву понуду и позив одбили. Један од подстицаја да горштаци крену налазио се у томе што је део војске, по наредби Порте, повучен из планинских области скадарског вилајета. У то време су и Арбанаси појачали своју делатност на Цетињу.[40] У исто време код Кроје је дошло до сукоба једног одељења турске војске и 200 Арбанаса, који су се потом повукли ка Мати.[41]

Малисори су један део својих породица пребацили у Црну Гору, а неки њикови емисари су стигли на Цетиње да траже савет и да утичу на Црногорце да и они устану на оружје. На њихов захтев да црногорска граница буде отворена, влада на Цетињу није могла пристати, јер би на то реаговала Европа; поред тога, у околини краља Николе се рачунало да би се због таквог држања Турци и неки Арбанаси могли светити Црногорцима.[42]

На Косову и у Македонији у првој декади месеца јула поново су довлачене трупе чији су војници били родом чак из Трапезунда, док су неке, деморалисане, укрцаване у Вучитрну и Феризовићу за Велес. Појачавана је и посада Качаника, јер је постојала сумња да се ту могу наћи устаници из гњиланског краја и Мораве.[43] Међу турским официрима и војницима владало је нездраво стање. У Ђаковици многи официри су изразили негодовање против борбе са Арбанасима. Командант 19. дивизије, као заступник команданта VII корпуса (Саит-бej) 17. јула одржао је збор официра у Скопљу, на коме је покушао да подигне њихово професионално расположење. Због неповерења у резервисте који су се борили против Арбанаса, сви су отпуштани кућама. Промена трупа у Вучитрну и неким другим областима где су вођене борбе обављена је 12—13. јула.[44] Десетог јула у Приштину су приспела четири батаљона из Солуна и Велеса и два

---

[39] ДАСИП, АКП, п. I/1912, шифровано писмо М. Никшића, управника школе у Приштини српском конзулу од 22.VI/5.VII 1912. и концепт поруке овога. — Насупрот устаничким четама, католичке чете су у то доба уништавале понекад и целе српске породице („Политика“ 30.VI 1912, 2).

[40] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, М. Гавриловић са Пов. бр. 247, са Цетиња 30.VI/13.VII 1912 са Сов. бр. 247.

[41] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП, бр. 3751, Ж. Балугџић из Солуна 30.VI/13.VII 1912; „Вардар“ 28.VI 1912, 3 и 1.VII 1912, 3 (код Драча) и 2 (подбуњивање у Колонији, Корчи, итд.).

[42] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4242, М. Гавриловић са Пов. бр. 257, са Цетиња 2/15.VII 1912.

[43] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић са ПП бр. 1150, из Скопља 26.VI/9.VII 1912. — У Качанику је било усредсређено 10 батаљона: Галкин, н.д., 167.

[44] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4242, надзорни официри граничног рејона у Врању са Пов. бр. 111 од 7/20.VII 1912.

из Митровице, та војска је требала да прими борбу против устаника, који су нагло повећали из Лаба свој притисак на Приштину.[45] Карактеристично је да су тада многи Арбанаси говорили како је Србија уз њих и како ће се она ангажовати да им се помогне. Од 14 табора који су одређени за Косово, четири су 12. јула већ били распоређени по линији Врани До — Темен До, а четири на венцу планина са седиштем у селу Мајенцу.[46]

Одговарајући у парламенту на посланичка питања, министар унутрашњих дела дао је (9. јула) срећен одговор о узроцима арбанашких побуна и о мерама које држава треба да предузме. Према њему, побуна није имала чисто арбанашки национални карактер, него је настала због унутрашње — политичких прилика, јер је била управљена против младотурске владавине. За устаничке захтеве Хаџи Адил-бej је рекао да су највећим делом неостварљиви. Он је говорио и о реформама а никако било о каквим обећањима. Констатујући да је стање у крајевима насељеним Арбанасима горе него икад „*Политика*“ је приметила да је „врло лако уочљив сувишан оптимизам“ министров. Тај оптимизам могао је довести до нежељених последица по турску владу.[47]

Генерали Назим-паша и Махмуд Муфтар тражили су од владе да промени политику према Арбанасима, тј. да прихвати њихове захтеве, да прогласи амнестију и да престане са војним операцијама.[48]

Влада у Цариграду је према Арбанасима водила чудну и скоро неразумљиву политику. Она је према њима начелно показивала највећег обзира док су се они бунили, али је у условима преговора у Приштини довлачила свеже трупе.[49] Док су се арбанашки прваци налазили у Приштини, који су разговарали са упућеном комисијом, судским позивима су позвани Иса Бољетинац, Мехмед Заими, Бајрам Цури и друге арбанашке вође да се у року од три дана пријаве властима и предаду оружје. Позиви су окачени и на државним зградама у Плаву и Гусињу, иако су властима они били под руком, јер су одржавали контакте с вођама у Приштини.[50] Сви устанички представници осим Бољетинца и Бајрама Цурија окупили су се 8. јула у Приштини на саветовање које није пружило очекиване резултате. Најнаглашенији захтеви били су раздвајање оружја, амнестија, служење војске у арбанашким крајевима, арбанашке школе са латинским писмом, кажњавање криваца, политичке границе Алабаније и други. У вези с дискутованим питањима појавила су се различита

---

[45] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић са ПП бр. 1175, из Скопља 30.VI/13.VII 1912.

[46] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, командир 2. чете граничних трупа са Пов. бр. 67 од 30.VI/13.VII 1912.

[47] „Политика“ 28.VI 1912, уводник

[48] ДАСИП, ПО—1912, ф. III, Пов. бр. 1013, Ј. Ненадовић из Цариграда 7/20. VII 1912, Пов. бр. 547.

[49] „Вардар“ 28.VI 1912, 2. — Исти лист је писао: „Влада мора већ један пут бити начисто са Арнаутима и њиховом побуном и створити у тим крајевима мир и ред (. . .)“. (Исто).

мишљена, посебно у питању о кажњавању криваца, о оружју и о азбуци. На седници 8. јула у џамији дошло је до оштрог сукоба између Риза-бега Криезиу и Џемаил-аге из Приштине, који је вешто радио да се цео покрет смири. На састанцима су чешће помињани Срби; Муса ефендија из Призрена рекао је да и Србима треба дати све оно што Арбанаси буду извојевали за себе. Неки су на ту изјаву негативно реаговали. Неке устаничке вође са овог скупа вратиле су се 10. јула у Феризовић. Људи из околине Риза-бега стално су говорили да се он неће зауставити док не сиђе у Скопље.[51]

Напади Црногораца добро су долазили Турцима да се код Арбанаса јави већа одговорност према властитим поступцима. Изгледа да је од арбанашких првака највише био изненађен поступцима Црне Горе Иса Бољетинац. Многи су јавно говорили како изгледа да је Србија једини пријатељ устаника; она не изазива инциденте, него се пријатељски опходи према покрету. У то време међу Арбанасима католицима појачан је рад аустро-угарских и италијанских агената. Многи виђенији Арбанаси добијали су нарочита претећа писма из Босне. На пример Илијаз-ага из Приштине добио је писмену поруку војног заповедника из Сарајева од 4. јула, у којој му је скретана пажња да Подунавска монархија неће трпети непрестане арбанашке буне и немире, поготово не и на граници; зато је саветовала прваци-ма да се примире и покоре царској турској влади.[52]

Ни Италијани нису седели скрштених руку. Из Италије или пре са Крфа стално је стизало оружје. На пример, у првој декади јула власти у Превези узаптиле су једну барку са два Арбанаса, на којој је кришом превожено 150 манлихерки и 18.000 метака.[53] У Риму се признавало да је арбанашки устанак узео веће размере него што се очекивало, али је примећено да он још увек има локални карактер, јер се оружани иступи јављају на разним странама али у различито време; он је у приличној мери одјекнуо и у Македонији, али ће за Турску постати права опасност тек кад обухвати целу Македонију; устанак још није стекао такав карактер да би се о њему морала позабавити дипломатија европских велесила.[54] Италија је била спремна да упути трупе на арбанашку обалу, ако би Аустро-Угарска загазила у Санџак или на Косово.[55] У Немачкој је дуго, поводећи се за Младотурцима, владало оптимистичко уверење о стању у Турској. На пример, амбасадор у Цариграду, Маршал, уверавао је меродавне кругове у Берлину да арбанашки покрет нема већег значаја

---

[50] АЦГ, МИД, кут. 156, № 1439 (бр. 2064), Вешовић из Андријевице од 25.VI/8.VII 1912.

[51] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4601, Милојевић са ПП бр. 1127 од 26.VI/9.VII 1912. — О владиној комисији за арбанашке захтеве види опширније: Галкин, н.д., 169—70 и 170—72. Миридити су, на пример, изразили жељу да с њима на Косову преговара самостална комисија (Исто, 172).

[52] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4601, Милојевић из Приштине 26.VI/9.VII 1912, са ПП бр. 1127.

[53] Политика 2.VII 1912, 1

[54] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 1066, М. Димитријевић из Рима 3/16. VII 1912, Пов. бр. 72.

[55] Исто, Пов. бр. 1207, Исти.

и да је локалног карактера. Чак ни аустро-угарски амбасадор у Берлину није имао редовних вести о арбанашком устанку, али је он, насупрот немачким политичким чиниоцима, веровао да догађаји могу добити озбиљан вид.[56] Српски посланик у Бечу скренуо је пажњу својој влади да је (21. јула) у „Neue Freie Presse" изашао чланак у коме је Србија окривљена да помаже арбанашке устанике. Подаци о допремању оружја црпљени су на основу исказа неког српског студента и са стубаца „*Политике.*" Такво дизање гласа бечке штампе било је донекле у раскораку са политиком Двојне монархије, јер је Балплац настављао са уверавањима да жели мир и одржавање status quo на Балкану.[57] „*Политика*" је 17. јула донела уводник о Арбанасима у Београду, наводећи изјаву једног од арбанашких руководилаца који је био приморан да напусти своју земљу, који се позитивно изразио о слободама у Србији и изјавио жаљење због ранијег поступка Арбанаса према Србима у Турској.[58]

У самој Приштини чаршија је била затворена. Тако је било и у Призрену и Гњилану, а између Ђаковице и Пећи дошло је 13. јула до борбе између устаника и турске војске. Преговори са устаничким првацима су и даље вођени.[59] Те преговоре пратили су и договори међу самим устаничким старешинама. Такав један одржан је 10. јула у Лабу. Једанаестога јула власти су саопштиле грађанима и кметовима да ће војска почети са акцијом гоњења устаника, тражећи да сви сачувају мир. Акција је почела 14. јула изјутра топовском ватром са положаја више Брњице. Већина официра и војника Арбанаса добили су налог да пођу у друге крајеве, што је код њих изазвало незадовољство.[60] Народ по Приштини сакупљао се у великим масама по џамијама на већање, те су најугледнији људи из вароши отишли мутесарифу тражећи да се обустави борба против Арбанаса. Мутесариф је одбио тај захтев, а потом су појачане војне патроле крстариле по вароши. Арбанашки политичари позвали су српске опозиционе представнике на саветовање. Из Дренице је стигла вест да ће тамошњи Арбанаси помоћи устаницима.[61]

Осмога јула устаници су заузели место Кулину, свега два сата удаљено од Приштине, при чему је дошло до борбе са заптијама. Ту устаника није било више од 200—300. Сутрадан изјутра између Брњице и Кулине дошло је до окршаја између Арбанаса и жандарма

---

[56] Исто, Пов. бр. 1018, М. Богићевић из Берлина 3/16.VII 1912, Пов. бр. 136. — О ставу Берлина према новој турској влади види: ДДФ, IIIe série, т. 3, № 218 п. 284—5.

[57] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 990, Ђ. Симић из Беча 9/22.VII 1912, са Пов. бр. 152. — О дотурању српског оружја Арбанасима види и: А. Тошев, Балканските войни, т. I, София 1929, 351.

[58] „Политика" 4.VII 1912, уводник.

[59] ДАСИП, ПП—1912, Милојевић из Приштине 1/14.VII 1912. — Десетог јула били су у Приштини аустро-угарски конзули из Призрена и Митровице, а затим су отпутовали у Митровицу, где им се прикључио конзул из Битоља (Исто).

[60] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4211. Милојевић из Приштине 29.VI/12.VII 1912.

[61] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 29.VI/12.VII 1912.

— коњаника (суварија). У Приштини су се ширише вести да ће цео Лаб кренути на варош Приштину. Седмог јула представници странке „Слобода и слога“ („Hurijet ve itiljaf“) у Приштини имали су састанак, на коме су донели одлуку да варошани нападају на војску и хућумат, само ако власти покушају да одбеглима Арбанасима депортирају породице и запале куће.[62] Деветог јула, наводно, угледни грађани Приштине послали су телеграм султану, сенату и председнику владе (садразаму) с поруком: ако власти не прекину пуцњаве на Арбанасе, град ће тражити заштиту од Србије. Хтели су да депеширају и парламенту, али је бивши посланик а тада опозиционер Сава Стојановић онемогућио такво обраћање, наводећи да у парламенту немају људи који би их заштитили. У Лабу су 12. јула устаници опколили један табор војске, не допуштајући им да узимају ни воду са Лаба. Два друга табора отказала су послушност. У Приштини је тада било само три табора војске. Поменуту представку о тражењу заштите Србије потписали су и неки Срби и Јевреји, после саветовања у џамији, где су неки били против такве поруке, тражећи најпре разговор са српским конзулом. Власти су 12. јула растеривали скупине муслимана, а на Србе су гледали попреко.[63] На претње да се чаршија неће отворити док не дође поновни одговор из Цариграда, мутесариф је одговорио плакатима у којима је стајало да свако гледа свој посао, да грађани не реагују на поступке војске кад нису реаговали на срамоту нанесену муслиманској војсци у Подујеву, где је један опкољен табор остао дан и по без хране и воде.[64]

Дванаестога јула војска је у лабском селу Љупче спалила неколико кућа.[65] Топовима је срушено по неколико кућа и у Пруговцу, Враном Долу и Бариљеву. Том приликом је погинуло неколико жена и деце. Од приштинских првака Џемаил-бег, Илијас и још неки угледнији Арбанаси налазили су се и у Шаљи (село Маврић), а Иса Бољетинац са Зејнулах-агом Вучитрнцем у неком селу ближе Приштине.[66] Четрнаесетога јула присталице партије „Слобода и слога“ у Приштини донели су одлуку да све вароши приштинског санџака као и Призрен, Пећ и Ђаковицу позову на заједнички рад. Два табора војника из Прштине пошла су у Феризовић а потом у Призрен, пошто је у Призрену настала узбуна.[67]

Тринаесетога јула дошле су у Приштину неке депеше, те су у хућумат били познани Хаџи Џемаил-ага, Хаџи Ружди-бег, Хамди

---

[62] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Акт без потписа и адресата од 25.VI/9.VII 1912.

[63] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Акт без потписа и адресата од 29.VI/12.VII 1912. — Међу потписницима представке налазили су се и Давид Ашер, најбогатији приштински Јеврејин, и Сава Стојановић (као нап. 54/V).

[64] ДАСИП, АКП, п. I/1912, обавештења Д. Прлинчевића из Приштине 29.VI/12.VII 1912.

[65] Исто.

[66] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Дам. Прлинчевић, из Приштине 30.VI/13.VII 1912. — Турска војска је 12. јула почела са противнападом; у знак одмазде порушена су села Баријево, Кулине и суседна насеља. Због устаничких акција на другим странама, ова варварска контраофанзива запела је на самом почетку (ДАСИП, ПО—1912, ф. III, Пов. бр. 896, Милојевић из Приштине I/14.VII 1912).

[67] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Д. Прлинчевић, из Приштине 30.VI/13.VII 1912.

ефендија, Ибрахим ефендија Кокале и још друга два лица. Хаџи Ахмет-ага Вучитрнац зашао је по чаршији, те је наредио да се затворе неки дућани који су били отворени. Тога дана приспео је у Приштину косовски валија саветујући месним старешинама да умире масе, да дозволе да се отворе дућани. Потом су Шабан-паша Хаџи Џемаил-ага и неки други агалари, којима се придружио и Србин Сава Дикић, говорили да се радње отворе, али то није помогло. Арбанаси су долазили у варош да се обавесте шта се ради и говори. Неки чиновници су говорили да се предвиђа успостава војног суда у Митровици. Војска је била распоређена око Шаковице, Луга и Лужана.[68]

Петнаесетога јула почело је устаничко опкољавање Приштине. Тога дана је у Подујеву обновљена борба. Иса Бољетинац, Зејнулах-ага Вучитрнац, Џемаил-ага и приштински ефендија Абдурахман налазили су се у селу Репи, командујући групом од 2.000 Арнаута. Илијас, његов стриц Хаџи Бећир и Сали-ага из Гњилана стигли су 15. јула увече у Мрамор близу Приштине. На Голешу је логоровало 700 устаника, и њих је предводио Дан Русиновца. За напад на Приштину био је предвиђен и Идриз Сефер (са 600 људи) са Бејтулах-бегом (сином Хусејин-паше) из Гњилана. Напад је био испланиран уколико у што краћем року захтеви изнети у Приштини не би били испуњени.[69]

Пре преласка на опкољавање Приштине, главни војни догађај на ужем Косову биле су борбе код Подујева. Десетог јула напали су устаници војни центар (мерћез) у Подујеву, у коме је било 300 пешака и 50 жандарма. Војници су били одсечени, те нису могли из Приштине добити ни храну.[70] Пушкарање се чуло цео дан и до неко доба ноћи, но није било нарочито активно, тако да се могло закључити да устаници настоје да опсадом приморају турске војнике на предају. Борба је потом обновљена ноћу 11—12. јула и 12. јула изјутра. Војницима није омогућено да иду ни на воду, те су устаници групу од пет водоноша ухватили, двојицу убили, свима одузели оружје а тројицу нису заробили него су их вратили у мерћез. Једанаестога јула у опсади мерћеза у Подујеву учествовао је и Иса Бољетинац, да би затим са главнином снага сишао ка Приштини. Тога дана устаници су прекинули телеграфску везу између Феризовића и Ђаковице, Ђаковице и Вучитрна, Феризовића и Приштине и Приштине и Подујева.[71]

Први који су пришли Иси Бољетинцу, кад је претрпео пораз у својим селима, били су Гаши и Краснићи.[72] Пошто је везао бесу са

[68] Исто, „Вардар", 1.VII 1912, 2.

[69] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Акт без потписа и адресата, из Приштине од 1/14.VII 1912.

[70] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3938 и 3987, командир 2. чете граничне трупе са Пов. бр. 64 и начелник округа топличког од 27. VI/10.VII 1912.

[71] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3903, капетан Драг. Ст. Николић са Пов. бр. 65 из Куршумлије 29.VI/12.VI1/2.VII 1912, ПП бр. 3891, начелник округа топличког 29.VII/2.VII 1912.

[72] ДАСИП, МИД кут. 156, № 1439 (бр. 2004), извештај Вешовића из Андријевице 25.VI/8.VII 1912.

беговима у Лабу он је око себе окупио 4.000 добро наоружаних бораца.

Борба код Подујева и на другим странама Косова престала је 12. јула око 14 часова, јер је из Скопља на Косово приспело 14 табора војника. Иса Бољетинац се сукобио с неким од поменутих делова, али је одмах, као и друге старешине, растурио људе кућама, те је с вођама преко Митровице отишао у Малесију. Ахмет-ага из Приштине који је прешао у Србију протумачио је овај поступак тиме да устаници нису имали довољно оружја и муниције да се одупру Турцима. Према Ахмет-аги, код вођа је постојала поцепаност, јер су једни били да се пређе у Црну Гору а други у Србију.[73] Као што се види, ово одступање пред војном силом било је сасвим привремено, јер је 15. јула почело зокружење Приштине, пре свега снагама из гњиланског краја и оним снагама Исе Бољетинца које су поново покупљене по селима.

Гњиланце је подигао на ноге Иса Бољетинац, који је у њиховом крају боравио пре 13. јула. У Скопљу се очекивало да ће се побунити цела Морава, чиме би био доведен у опасност качанички теснац. Нешто пре тога у Гњилану, где је иначе настало велико врење, боравио је косовски валија Мазхар-бej, те се сасато с барјактарима и успео је донекле да на њих утиче да остану мирни. Код власти у Скопљу настала је доста јака узбуна. Младотурци су већали сваког дана, позивајући на саветовања и неке угледније хришћане. У Скопљу су се (13. јула) опет ширили вести како се Арбанаси горњих крајева хвале да је Србија уз њих и како ће се ангажовати да им помогне.[74]

Од локалних сукоба треба поменути окршај код села Истока, где су устаници покушали да осујете изградњу караула и зграду за мудеризлук. Устаници су били одбијени и том приликом погинуо је Халил Дервиш. Са свих страна око Пећи и Ђаковице чуле су се пуцњаве, настале при чаркама. На оне путнике у чијој би се пратњи налазили војници или жандарми такође је пуцано. Због тога се очекивало да ће пут Пећ — Митровица ускоро бити затворен.[75] У Хасу 12. јула дошло је до сукоба између шест батаљона и четири батерије војске и 3.000 устаника; ови су се повикули, иако су били бројно јачи, те су се придружили концентрацији око Ђаковице.[76]

Стање је било акутно и у дебарском крају, где су устаници покидали телеграфске жице и онемогућили сваки саобраћај.[77]

До поновног скупљања устаника дошло је и због затварања породица устаничких вођа. Косовски валија предлагао је да се почне разговор с арбанашким првацима који би се задовољили само тиме да

---

[73] ДАСИП, ПП—1912. ф. VI, ПП бр. 4294, командир 2. чете граничних трупа под Пов. бр. 67 од 30.VI/13.VII 1912.

[74] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић са ПП бр. 1175, из Скопља 30.VI/13.VII 1912.

[75] „Вардар" 28.VI 1912, 3.

[76] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балугџић из Солуна 1/14.VII 1912.

[77] „Вардар" 28.VI 1912, 3.

се Арбанасима разда оружје. Преговоре је требало водити тек пошто се на Косово упути нови корпус војске.[78]

Средином јула нови контигенти турске војске су поново почели да пристижу на Косово. Четрнаестога јула из Солуна је на Косово пошла цела IX дивизија, да замени отпушене редифе.[79]

У Приштини настављени су преговори. У њима је на арбанашкој страни уз Шабан-пашу, бившег народног посланика, учествовао и Сава Стојановић, такође бивши народни посланик.[80] Шеснаестога јула приштински муслимани упутили су султану и великом везиру два телеграма којим су тражили, поред осталога, да се парламенат распусти и влада замени. Неки арбанашки прваци са вучитрнским беглерима обавестили су мутесарифа и команданта места да ће позвати у град устанике. Дан Русиновце сишао је са Голеша, те је своје борце распоредио по селима на подножју Голеша. У Подујеву активна је била војска, која је пуцала на Шабана из Рибаче, који је са друштвом преносио оружје и муницију из Србије.[81] Тога дана Хаџи Џемаил-ага саопштио је представницима еснафа свих вера да ће из Цариграда доћи комисија која ће испитати стање народа на Косову без разлике вере и народности. Неки Арбанаси су тражили да ови представници еснафа у царској џамији не устану кад буде пролазио валија, на што представници Срби нису пристали, него су се просто изгубили на другу страну. Чаршија је остала затворена, тим пре што су чаршију затворили и у Гњилану и у Вучитрну. Командант приштинског гарнизома у свом телеграму Цариграду саветовао је да се са Арбанасима благо поступа (јер су врло узбуђени), и то најбоље тако што би се њихови захтеви прихватили. Док су чиновници причали како треба да дође нека ордија која би народ умирила, неки арбанашки агитатори су наводили како је Цариград одлучио да Санџак, Косово и Македонију преда било коме, те да Арбанаси морају да устану да их други не би покорили.[82] Вест о доласку комисије која би проучила захтеве Арбанаса ипак је имала добро дејство не само на војску него и на већину Арбанаса.[83]

Седамнаестога јула изашао је из Приштине брат Илјазов да о догађајима и акцијама у граду обавести свога брата који је са 700 људи недовољно наоружаних и снабдевених држао претходницу, најближе Приштини. Сутрадан је изрвешно прегруписавање снага око

---

[78] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балуџић из Солуна 1/14.VII 1914.

[79] Као нап. 76/V; Политика 4.VII 1912, 2

[80] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4226, Ј. Ненадић са ПП бр. 545, из Цариграда 4/17.VII 1912.

[81] ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа и адресата, из Приштине 3/16. VII 1912.

[82] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Д. Прлинчевић из Приштине 2/16.VII 1912; „Вардар“ 5.VII 1912, 2 и 3: Валија је дојурио из Гњилана, али је истога дана отпутовао у Скопље. Старешине у Приштини изјавиле су да неће отварати чаршију све док се не буде престало са паљбом односно док се не усваје арбанашки захтеви („Политика“ 4.VII 1912, 2 и 7.VII 1912, 1).

[83] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4228, Балуџић из Солуна 4/17.VII 1912. — Упућивање такве комисије управо је тражено на збору грађана у Приштини (Политика“ 4.VII 1912, 2).

Приштине. Устаници су чекали упутство од варошана за даљу акцију, те, како стварних акција није било, све је више изгледало да се најпре чека долазак најваљене комисије. Осамнаестога јула у приштинској чаршији су прочитане копије телеграма који су у Цариград упутили грађани. Вучитрна, Митровице, Гњилана и неких других места. Занимљиво је да су и Турци и Арбанаси у Приштини тих дана осећали опасност од Аустро-Угарске, те су говорили да ће се њеној евентуалној агресији одупрети заједно са Србијом и Црном Гором.[84]

Један извештај српског конзула из Приштине даје занимљиве карактеристике арбанашког покрета средином месеца јула. После мање борбе у близини Приштине 12. јула, покрет је почео стицати нову физиономију. Уместо појединих оружаних сукоба, варошки прваци чинили су покушаје да непосредно од Цариграда добију задовољење. Тек ако у томе не би успели, почели би са оружаном акцијом. Сам покрет такође се налазио у фази међусобног саветовања за преговоре са Цариградом. У Приштину су поново стигли представници из суседних вароши (Гњилана, Прешева, Вучитрна и Митровице) а други су се очекивали (из Феризовића, Призрена, Пећи, Ђаковице, Рожаја и Новог Пазара). Сви ти изасланици били су сагласни с оним што су дотад предузимале вође из Приштине. Ови су, као што је речено, тражили обуставу ватре и слање из Цариграда једне неутралне комисије. Министар унутрашњих дела одмах је одговорио да су побуњеници пећког санџака раније доставили захтеве које влада није могла и не може прихватит као основу за преговоре; комисија се може упутити, али устаници морају предати друкчије захтеве. Потом су многе вароши упутиле идентичне депеше са захтевима, те су тако преговори почели и пре доласка тражене комисије у Приштину. Приштина је одједном постала средиште покрета, али без оних вођа који су започели устанак 1912. године у зони Пећи и Ђаковице. У међувремену пала је младотурска влада и то је значило да су испуњени најнепосреднији захтеви устаника, јер је требало очекивати да ће нова влада, из редова раније опозиције, ићи и на расписивање нових парламентарних избора. У новим условима војни заповедник Фазил-паша изјавио је да неће нападати устанике, ако ови не буду дирали војску. Ипак, сакупио је бивше опозиционе политичаре, те им је показао српску пушку и са сузама у очима говорио да не пођу стопама устаничких вођа јер они су туђински агенти. Прваци Приштине и осталих градова нису, међутим, успели да се наметну покрету, јер су стварне вође покрета били други. Покрет средином јула стекао је национално-политичко обележје. Један од елемената који је уједињаво разне струје у покрету било је заједничко непријатељство према Младотурцима и захтев да се друкчијим условима обаве парламентарни избори.[85]

---

[84] ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа и адресата, из Приштине 5/18. VII 1912.

[85] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић са ПП бр. 972, из Приштине 5/18. VII 1912.

Од интереса је констатовати стање и по другим градовима. У Феризовићу су били изненађени кад су сазнали да ни Приштина није сигурна и да су устаници одлучили да крену да је заузму. Многи нису разумевали ни то што се војска распушта кућама управо пред борбе које су најављене. Неки војници су изјавили да су отпуштени зато што су били опкољени и што су им устаници одузели оружје. Поред опасности да организовани Гњиланци не поседну качанички кланац, из самог Скопља пребегло је устаницима 4—5.000 Арбанаса, а да се инертне власти уопште нису покренуле.[86] Иако је сваком било јасно да се качанички теснац може посести и малим снагама, власти на ту страну нису слале ни најмању војну јединицу. У феризовићкој околини се више говорило нарочито о Иси Бољетинцу, који је средином јула позвао и феризовићке Арбанасе да се дигну, претећи им најстрожим казнама; он је нарочито био киван на муслимане Сиринићке жупе који дотад нису показали никакве знаке солидарности са покретом. Они који у Феризовићу нису били уз покрет, и даље су очекивали да се испуни вест о доласку Џавид-паше са 25 табора војске.[87] Већ 17. јула Арбанаси у Феризовићу почели су јавно да реагују на успехе устаника, посебно на неку победу у Хасу, у којој је турски заповедник ухваћен и обешен у знак одмазде за вешање оца Шабана Бинакуа.[88] Тога дана гњиланski прваци одржали су неку конференцију са феризовићким првацима а потом су отпутовали у Приштину. Говорило се да ће Арбанаси затворити качанички кланац како војска не би могла на Косово пристизати а турски команданти су и даље нешто чекали, држећи трупе у скопском гарнизону. Од феризовићких првака Младотурцима је остао веран једино Шашивар-ага, док су се остали прикључили ранијој опозицији.[89]

У Митровици је основни проблем било држање трупа. Пошто је у Ђаковици потпуковник Фавзи-бej, на челу четири батаљона отказао послушност, 16. јула митровачки заповедник је упутио један дугачак и оштро интониран телеграм, у коме је осудио поступке владе и министра војног, те је одобрио држање устаника и запретио да ће им се прикључити. То се, разуме се, крајње негативно одразило на трупе и жандармерију, за коју се чекало да се одметне сваког часа. Мисија приштинских изасланика уродила је плодом, те је 16. јула заказан збор у великој џамији, на коме су узели учешћа сви виђенији грађани (међу којима и девет Срба). Збор је протестовао против постојећег несигурног стања, те је затражено да се саслуша и глас устаника, како би се спорна питања решила мирним путем а не топовима. Захтеви збора телеграфски су достављени Цариграду. Од 17. јула митровачка чаршија је такође била затворена. За

[86] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамјану из Феризовића 1/14.VII 1914.
[87] ДАСИП, АКП, п. I, Стојан Дамјану (Прлинчевићу) из Феризовића 2/15. VII 1912.
[88] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамјану из Феризовића 4/17.VII 1912. — Реч је о генералштабном мајору, за кога се претпоставило да је бивши мутесариф Пећи („Политика"), 6.VII 1912, 1).
[89] Исто, исти истоме 5/18.VII 1912.

Ису Бољетинца говорено је да ће за дан два бити око Митровице.[90] Исина породица живела је тада у Митровици без средстава за живот, те је поп Нешић, Исин пријатељ, тражио од српског приштинског конзулата средства за издржавање Исиних укућана.[91] Оно што је посебно подвлачио српски конзул у Приштини кад је реч о Митровици била је такође недисциплина митровачког гарнизона; ретко је ко поверовао да би митровачке трупе пошле у помоћ опкољеној Приштини.[92]

Устаници, потиснути код Приштине, имали су сукоб са војском од Самодреже, где су били разбијени, те су се једни повукли ка Преполцу а други у планине. Потом није било окршаја између Приштине и Митровице па ни око Гњилана. Жешћи је био сударкод Јашар-пашиног моста, где је 80 устаника погинуло или било рањено.[93]

Сам Иса Бољетинац, после сукоба код Подујева, 11. јула отпутовао је ка Приштини, а 17. јула био је у Лабу.[94] Гарнизон у Подујеву 17. јула са 300 војника повукао се ка Кулини и Сјекавици; с њима је отишао и мудир. У Кулини је тада било концентрисано пет батаљона пешадије.[95] Занимљиво је да се у Феризовићу причало да и Иса Бољетинац ради са Аустријом, одакле је, наводно, добио оружје и муниције. То мишљење су нарочито ширили Османлије, тј. они који су били Турци или су се протурски осећали.[96] Уосталом, и цариградски и солунски листови писали су о заузимању аустро-угарског амбасадора на Порти за устанике и за захтеве Арбанаса.[97]

У Гњилану је још у првој декади јула дошло, на захтев Арбанаса, до смењивања кајмакама и до постављања кајмакама из Куманова, који је био кајмакам у Гњилану у време кад су Арбанаси гњиланске казе, на челу са Идризом Сефером заузели качанички кланац. Џемал-бејово враћање у Гњилане примљено је скоро као манипулација власти с устаницима. Сви месни бегови и прваци, изузев Мустафе ефендије који је остао неутралан, изјаснили су се против Младотурака. Вођама покрета око Приштине било је много стало да се дигну на ноге и Гњиланци, јер се рачунало да би тако било решено питање качаничког теснаца. На њихов подстицај 15. јула све сеоске старешине (крене) из казе (њих 38) и гњилански прваци (сем

---

[90] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Зека Ибарац из Митровице од 3/16.VII 1912. — Истога дана, 16. јула, више официра из Ђаковице телеграфисали су Порти, тражећи да се усвоје арбанашки захтеви. Адил-бej је одговорио да о томе не може бити речи док на терен на крене анкетна комисија („Политика“ 6.VII 1912, 2).

[91] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 4/17.VII 1912.

[92] Као нап. 85/V.

[93] Политика 4.VII 1912, 2.

[94] Као нап. 81/V; ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, командир 2. чете граничних трупа са Пов. бр. 65 од 29.VI/12.VII 1912. — У Скопљу се причало да се Бољетинац састао са Идризом Сефером и да са својим и „Саферовим људима намерава да заузме качанички кланац („Вардар“ 1. VII 1912, 3; 5.VII 1912, 3).

[95] ДАСИП, ПП—1912, ф—VI, ПП бр. 4159, командир II чете граничних трупа са Пов. бр. 70 од 5/18.VII 1912.

[96] Као нап. 86/V. — Турци су у Ристовцу причали Србима да је Иса Бољетинац погинуо. Српски граничари су установили да то није тачно (Политика 7.VII 1912, 1).

[97] „Вардар“ 1.VII 1912, 1.

Идриза Сефера) одржали су две конференције са агама и беговима (без Мустафе Сулејманова). Резултат овога већања био је телеграм упућен Цариграду у коме су нападнути Младотурци због свог поступка према Арбанасима, те је затражено да се за три дана даде одговор који би значио гаранцију да се у будуће чак ни са одбеглим Арбанасима неће тако поступати.[98] Поруке приштинских вођа донео је у Гњилане брат приштинског муфтије Ахмет-ефендије. Један српски учитељ из Гњилана сумњао је да ће се гњилански Арбанаси масовније покренути, ако претходно не дође до оружаних акција у Лабу и око Приштине. Ако оружаног покрета није било, смањена је била општа безбеност, односно повећан је зулум над српским живљем.[99] За време свог боравка у Гњилану косовски валија се састао са гњиланским првацима па и са Идризом Сефером, с којим је постигао неки споразум. Скопски Арбанаси нису хтели у то да верују, него су сваког дана очекивали да ће у Морави планути пушка и да ће Гњиланци кренути ка Качанику.[100]

Тих дана забележена су прва одметања и у Тетову. Тамо је отишао у гору са 150 људи Абдурахман, рођак Мехмуд-паше Дерале. Прва одметничка група појавила се и у скопској кази, у селу Блаца, где је 200 Арбанаса пресрело неколико кола велешких пазарлија.[101]

Војне акције у главној устаничкој зони почеле су окршајем код Хаса 12. јула.[102] Према бечкој „Die Neue Freie Presse“ побуњени официри и војници као и устаници одржали су велики збор у Малесији, те су одлучили да пређу у напад. Колоне у Малесији требало је да предводи Бајрам Цури, оне око Пећи и Ђаковице Махмуд Заими, а оне из Подгоре Јахја-бej. Збору је председавао одметнути официр Тајар-бej. Још је било одлучено да пре него што почне општи напад, да Тајач-бej упути влади у Цариграду последњи ултиматум.[103] Шеснаестога јула по Приштини су се ширile вести да су у Ђаковици војници 12 табора прешли на страну устаника.[104] У Скопљу је та вест била нешто ублажена: официри су се изјаснили против владе, а у ђаковичком гарнизону било је 4 до 5 батаљона. Два дана

---

98 ДАСИП, АКП, п. I/1912, управитељ основне школе Милан Никшић са бр. 182, из Гњилана 2/15.VII 1912.

99 ДАСИП, АКП, п. I/1912, учитељ Милан Никшић са бр. 182, из Гњилана 2/15.VII 1912.

100 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић са ПП бр. 1189, из Скопља 3/16.VII 1912.

101 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4023, П. Гавриловић са ПП бр. 1240, из Скопља 5/18.VII 1912.

102 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП. бр. 4215, Балуџић из Солуна 1/14.VII 1912; „Вардар“ 1.VII 1912, 3.

103 Вардар 1.VII 1912, 1. — „Политика“ је такође јавила (7.VII 1912, 1) да су официри пристали уз устанике на терену на коме су устаници дејствовали да се усвоје арбанашки захтеви. Адил-бej је одговорио да о томе не може бити речи док на терен не крене анкетна комисија („Политика“ 6.VII 1912, 2).

104 ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа и адресата, из Приштине 3/16. VII 1912.

раније ђаковички Арбанаси приморали су кајмакама да напусти њихово место. До наступа устаника, према неким вестима није дошло јер им је понестало муниције.[105]

О стању у Ђаковици нису се имале јасне представе у Приштини ни следећих дана. Причало се да су још 13. јула Бајрам Цури, Риза-бег Криезиу и Махмуд Заими са Арбанаисма из Хаса, Гаша и Краснића ушли у Ђаковицу; да се гарнизон том приликом предао, да је кајмакам морао да припреми коначиште и да је један виши официр обешен пред кућом где је прошле године обешен један Бинаку; да је после тога договорено да устаници са ђаковичком војском која се предала нападну Пећ и припреме опсаду Призрена.[106] Та вест је неколико дана касније потврђена.[107] У ствари, устаници су без борбе ослободили Ђаковицу 17. јула, тј. оног истог дана кад је у њихове руке пала и Митровица.[108]

Арбанашки покрет толико је узео маха да се 13. јула војска повукла из села пећке нахије у варош, односно посела све важније положаје око града, на које је извукла топове.[109] У Пећ се повукла и посада из Истока, где су Арбанаси одмах порушили касарну и конак.[110] Седамнаестога јула мутесариф и војни заповедник Призрена поднели су оставке, јер је војска одрекла да пође против устаника који су угрозили град. Реакција министра унитрашњих послова била је чудно флегматична: молио их је да остану на дужности до доласка парламентарне комисије.[111] Нова влада се понашла као да је у договору са арбанашким устаницима. У томе је била знатно помогнута од против младотурске официрске лиге, која је све снажније деловала међу официрима. Кад су, на пример, 17. јула увече позвани на састанак официри скопског гарнизона, ови су недвојбено изразили мишљење да треба прекинути штетне акције против Арбанаса и да људи на командним положајима који друкчије мисле треба да одступе.[112] На путу из Феризовића за Призрен Арбанаси су 17. јула

---

[105] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4494, П. Гавриловић са ПП бр. 1230, из Скопља 4/17.VII 1912; као нап. 75/V.

[106] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4230, Милојевић из Приштине 4/17. VII 1912.

[107] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4056, Милојевић из Приштине 5/18. VII 1912.

[108] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 3368, „курир" Сима г-ну Николи (Пашићу), из Скопља 8.VII 1912; Histoire de l'Albanie des origines à nos jours, sous la direction de St. Pollo et A. Puto, Paris 1974, 168; В. Ђоровић, н.д., 357.

[109] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамјану (Прлинчевићу), из Феризовића 4/17.VII 1912.

[110] ДАПИС, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4229, Милојевић из Приштине 4/17. VII 1912; Вардар 5.VII 1912, 3; 8.VII 1912, 3 (ту војску је предводио Риза-бег Криезију).

[111] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4231, Балугџић из Солуна 4/17.VII 1912. — Кружили су гласови да се дигла Љума и да је пошла на Призрен („Вардар" 8.VII 1912, 3).

[112] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4495, П. Гавриловић са ПП бр. 1237 из Скопља 5/18.VII 1912. — У Приштини је следећих дана обешен командант батаљона који је наредио акцију против устаника (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ј. Непадовић, из Цариграда 8/21.VII 1912).

запленили 28 кола муниције и 19 пушака. Очекивало се да ће устаници 18. јула заузети и Призрен. Тих дана изасланици Гњилана, Прешева и Митровице још су седели у Приштини, чекајући делегате Ђаковице, Пећи и Призрена.[113] Ови, међутим, нису долазили просто зато што је иницјатива поменутих косовских првака ишла управо за тим да омете намере правих устаничких вођа.

На тај начин устаници по најкраћем поступку решили су у том моменту најтеже питање — питање набавке муниције. Део муниције и пушака тада је притицао и из Србије, и то је ишло на име Исе Бољетинца и Садик Раме.[114] Четрнаестога јула прешао је у Србију са 14 својих људи и Зејнулах-ага из Вучитрна.[115] Чак и руска дипломатска служба тих дана инсистирала је на добрим односима са устаницима, па је игуману манастира Девича наложено да се измири са Арбанасима који су сталним боравком у манастиру финансијски упропастили манастир; игуман манастира, јављајући о томе српском конзулу у Приштини писао је да се Арбанаси неће примирити ако им се не буде дала нова новчана помоћ.[116] Деветнаестога јула приспео је у Београд Нециб Драга под изговором да је дошао да у једној од србијанских бања лечи жену.[117]

После пада младотурске владе настала је узнемиреност по косовским градовима. Народ, најпре, није веровао да ће из Цариграда приспети комисија. Чаршија је била затворена и у Пећи, Митровици и Новом Пазару. Узнемирење је обухватило и официре, тако да је косовски валија био мишљења, да би у косовски вилајет требало упутити заповедника неоспорног ауторитета да измири официре.[118] Двадесетога јула прочитана је у Приштини султанова ирада. Она није смирила духове. Уместо ње, Арбанаси су излаз из ситуације очекивали од скупа првака из свих крајева. Риза-бег Криезију и Бајрам Дакљан са преко сто старешина из Ђаковице и околине дошли су 20. јула до села Бресја. Бајрам Дакљан је још из Бресја затражио састанак са српским конзулом из Приштине.[119] Арбанашки првак Тетова Мехмед-паша Дерала тражио је од србоманске и егзархијске општине у Тетову да и оне одреде делегате за збор у Приштини; српски конзул у Скопљу био је против тога, али да не би дошло до замерања, одлучено је да се упути личност другоразредног значаја.[120]

---

[113] ДАСИП, ПП—1912, ф. BJ, ПП бр. 4056, Милојевић из Приштине 5/18. VII 1912 и 6/19.VII 1912.

[114] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4230, Милојевић из Приштине, 4/17. VII 1912; види и: ПП бр. 4011, Милојевић из Приштине 6/19.VII 1912.

[115] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4732, командир чете граничних трупа са Пов. бр. 68 од 2/15.VII 1912; АКП, п. II/1912, МИД, ПП бр. 3777 од 7/20.VII 1912. (три брзометке Мули Суљи).

[116] ДАСИП, АКП, п. I/1912, игуман Теофан из Девича са бр. 61 од 5/18.VII 1912.

[117] „Политика“ 6.VII 1912, 3.

[118] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балугџић из Солуна 6/19.VII 1912.

[119] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4327, Милојевић из Приштине 7/20. VII 1912.

[120] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић са ПП бр. 1272, из Скопља 9/22. VII 1912.

Султанова ирада којом је Арбанасима јављено да ће се послати тражена комисја која би испитала арбанашке захтеве и да се ради на томе да се састави једна помирљива влада није изазвала никакав повољан устисак код Арбанаса ни у Скопљу. Они су тражили да се одмах распусти парламенат. Арбанаси су предузели иницијативу да се у Скопљу сазове збор вођа из свих крајева, на коме би се начинио списак захтева који би потом био предат комисији. Косовски валија је био против таквог збора, јер би он повукао за собом Арбанасе који су дотад били мирни.[121] Оно што су устаници несумњиво већ били успели у местима у која су ушли било је то да су онеспособили функционисање турске власти. Због тога је косовски валија телеграфски наредио да се чиновништво из таквих места повуче у Скопље. Како је падом младотурске владе онемогућено прихватање предлога у вези с арбанашким покретом, командант корпуса у Скопљу поднео је оставку.[122]

Најзначајнији догађај на почетку последње декаде месеца јула био је улазак устаника у Приштину. Деветнаестога јула војска на Мазгиту окренула је топове на Приштину, тражећи да трговци отворе радње, како би се набавила храна и остале потребе за људе и коње.[123] Концентрација устаника пред Приштином била је изведена 21. јула. Тада су Риза-бег Криезију и остали прваци из ђаковичког краја са око 10.000 људи ноћили по селима и по Голешу, очекујући да дођу и Иса Бољетинац са својим људима и бивши призренски посланик Јахја са 3.000 бораца из Пећи и Дренице; Лаб је имао на окупу око 4.000, Мехмед-паша Дерала из Тетова држао је 4.000 Бивши скопски посланик Саид хоџа и Идриз Сефер са 2.000 Арбанаса гњиланског краја пошли на Качаник. Рачунало се да се у широј околини Приштине налазило око 20.000 људи под оружјем. Говорило се да ће 2.000 устаника ући у Приштину још 21. јула увече, да би ту прваци донели одлуку о походу на Скопље и Солун, уколико Цариград не би донео одлуку која би устанике у свему задовољила. Код двојце најизразитијих представника старог режима (пре младотурске „револуције") Риза-бега и Исе Бољетинца била је приметна тежња да се иде на Солун пре свега зато да се ослободи заточени султан Абдул Хамид. Овој сулудој идеји били су противни школовани људи и пре свега Хасан Приштина. Да како тако спаси част војске, командант корпуса је изјавио да је улазак у Приштину слободан свима Арбанасима под условом да не нападају војску. Пошто су власти попустиле а трупе су биле врло мало поуздане, није изгледало да ће доћи до сукоба.[124]

---

[121] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балуџић из Солуна 8/21.VII 1912.

[122] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4367. Балуџић из Солуна 9/22.VII 1912.

[123] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4318, кап. Драгутин Ст. Николић са Пов. бр. 71, из Куршумлије, 7/20.VII 1912.

[124] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 8/21.VII 1912. — Још пре концентрације устаника 20 чиновничких породица напустило је варош. (Исто).

До уласка устаника у Приштину дошло је тек 22. јула увече. У међувремену дошло је неколико мањих перипетија. Мутесариф је преко заповедника жандармерије саопштио да неће допустити улазак у варош под оружјем у маси, те је и скопски конзул закључио да може доћи до борбе, тим пре што је и он позван да пређе у конак или касарну; кад је конзул одбио позив, поручено му је да може бити сигуран, јер да гарнизон располаже са четири батаљона, 12 топова и са нешто коњице. Међу Арбанасима јавило се велико огорчење због изненадне промене у држању представника власти.[125] До сукоба није дошло, али је мутесариф променио одлуку, молећи Риза-бега и остале да уђу у варош али само са 300 наоружаних људи. Риза-бег је тај услов одбио. Потом се прешло на дуготрајно преговарање. У међувремену Арбанаси под оружјем су ушли у варош у мањим скупинама. На захтев Арбанаса, пред конаком је раздато раније покупљено оружје. Хапшеници су пуштени из затвора. Потом је конфиниран командант места, коме је ускраћено да се служи телефоном. Војска се ипак утврђивала око града. Било је неизвесно хоће ли се жандармерија одупрети устаницима.[126] Најзад око 20 часова у Приштину је ушло певајући 10.000 Арбанаса, од којих је половина била без оружја. Међу тим устаницима било је и нешто Срба.[127]

Такав исход био је резултат капитулације органа власти пред претњама устаничких вођа. Командант жандармерије који је 22. јула изјутра пренео мутесарифову пореку о решености да се оружјем спречи улазак устаника у насеље, у 15 1/2 часова сам је отворио и хапшеницима раздао оружје које се нашло у жандармеријској касарни. Потом је ове и жандарме који су хтели да га послушају повео, уз узвике „живео султан“, у логор Исе Бољетинца. Мутесариф је све ово мирно посматрао. Раздавање отужја трајало је до увече. Тога дана се не само у круговима првака него и шире масе распредало питање о арбанашкој аутономији, па и постављало и питање с гувернеру; неки су предвиђали да може бити наметнут гувернер хришћанин, те су се мирили с тим, верујући да би то значило гаранције аутономије од стране великих сила.[128]

Придошли су били смештени по школама, кафанама и приватним кућама. Војска и жандармерија повучене су у касарну. У вароши је владао мир. Док су се прваци и даље саветовали, маса је почела да изражава жељу да се иде на Солун. Власт је и даље била спремна да попушта пред устанцима.[129] Ипак у Феризовић и Качаник у току 21. и 22. јула дошло је неколико батаљона пешадије.[130]

---

[125] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 9/22.VII 1912.

[126] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4328, Милојевић из Пришвине 9/22. VII 1912; „Политика“ 11.VII 1912, 2 (обијен магацин, наоружавање ослобођених затвореника).

[127] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4329, Милојевић из Приштине 9/22 VII 1912.

[128] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4686, Милојевић са бр. 1014, из Приштине 9/22.VII 1912.

[129] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 10/23.VII 1912.

[130] ДАСИП, ПП—1912, ф. BJ, П. Гавриловић са ПП бр. 1275, из Скопља 10/23.VII 1912.

Двадесет другог јула Бајрам Дакљан посетио је српског конзула у Приштини у име Барјама Цурија и осталих устаничких вођа из Ђаковице. Изјавио је наду да Србија и Црна Гора неће допустити да неко трећи у моменту пропасти Османлијског царства (који је већ наступио) узме „ову земљу". Конзул му је дао уверење у смислу упутства које је из Београда примио.[131]

Улазак устаника у Приштину непосредно се одразио на држање Арбанаса по селима Скопске Црне горе. Арбанаси из тих села сасвим су слободно почели залазити по хришћанским селима, пленећи све оно на што би им се указала згода. У арбанашким селима кумановског краја покрет је имао више политички карактер, те се јавила жеља за организацијом, но нико од виђених Арбанаса ову није спровео. С друге стране Вардара људе око себе прибирао је одметнути жандармеријски поручник Алија. Ипак, покрет јужно од Качаника ни крајем јула 1912. није наилазио на јачи одзив.[132] Још пре уласка устаника у Приштину, Арбанаси гњиланског краја поручили су неким селима око Скопља да припреме веће количине хлеба, из чега су власти извеле закључак да се ови спремају да крену и на Скопље.[133]

До првог јавног одметања од власти из редова Гњиланаца дошло је 22. јуна. Тада је, наиме, отишао у гору Бејтулах-бег, син Хусејин-паше. Пре него што је то учинио он је позвао људе и заклео их да пораде да им Србија да брзометке и муниције, уз јемство угледних и богатих људи (Бејтулах-бег, Амет-ага син муфтијин и Тахир-ага Будрига). Поменути људи ухватили су везу са српским агентом у Гњилану, који је начелно обећао помоћ, тражећи за одговор о давању пушака неколико дана. Истога дана Арбанаси су наредили затварање гњиланске чаршије. Сутрадан у селу Пожарану одржан је скуп Арбанаса, коме су од првака присуствовали Идриз Сефер, Сали-ага, Бејтулах-бег, Мехмед-паша Дерала из Тетова, Саит-бег из Скопља и други.[134] Два дана пре поменутог скупа 22. јула, Арбанаси из пограничних села према Србији јужно од Преполца сакупили су се у селу Хртици, где су са Џемаил-агом из Приштине везали бесу да неће убијати и красти српско становништво; то је била новина за поменута села, јер никад раније им таква беса није тражена.[135]

После Приштине, ако је реч о преговорима између устаничких вођа и Турака најважнији је био Феризовић, где се налазио и главни стан војног заповедника Фазил-паше. Овај је ту дошао из Митровице (пошто је претходно 23. јула био у Скопљу) а прикључио му се митровачки мутесариф. За мутесарифом су из Приштине приспели и Бајрам Цури, Риза-бег Криезиу, Јахја-ага из Призрена, а то се причало и за Хасан и Зејнулах-агу (Шишковиће) из Вучитрна и за

---

[131] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4330, Милојевић из Приштине 9/22. VII 1912.

[132] Исто.

[133] „Вардар" 8.VII 1912, 3.

[134] ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа и адресата, из Гњилана 9/22. VII 1912.

[135] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4318, капетан Драгутин Ст. Николић,

Ису Бољетинца.[136] Још 22. јула устаничке вође су поручиле феризовићким Арбанасима да им спремају конаке, а устаници из тетовског краја су тога дана дошли на домак Качаника; кренули су у том правцу и Арбанаси из дебарског краја. За сутрадан у дотад иначе увек мирној феризовићкој кази припремљена је прослава четворогодишњице од прогласа устава 1908, до кога је дошло и због познатог феризовићког збора. Арбанаси привржени устанку саботирали су прославу, те су чак наредили затварање чаршије. Истога дана упућени су емисари у околна села из којих је стигло по два изасланика, који су везали бесу да у току следећа два месеца, тј. да пред Бајрам неће бити освете. Истога дана из Скопља је у Феризовић приспело пет табора војске са 4 топа и 5 митраљеза. И устаници из Приштине пошли су у Феризовић, те их је јутро 24. јула затекло у Годимљу; било је планирано да тога дана уђу у Феризовић. Двадесет четвртога јула војске се из Црнољева повукла у Штимље.[137]

У међувремену и у суседном Призрену догађала се права драма, и то са тамошњим мутесарифом (Хасан Тосун-бејом). Пошто није био мек према Арбанасима склоним покрету и пошто је чак, у афекту, изјавио да ће топовима срушити муслимански део Призрена, био је приморан да поднесе оставку и да уз плаћену пратњу Арбанаса и са кечом на глави побегне у Тетово. Деветнаестога јула у Тетову га је конфинирао апсолутни господар места Мехмед паша Дерала; пустио га је за Скопље тек сутрадан, пошто је од Риза-бега Криезију добио одговор да Тасума не задржава.[138] Један од разлога мутесарифовог бега била је и околност да се војска у Призрену солидарисала са Арбанасима. Неки официри су такође побегли а неки су затворени. Председник општине Младотурчин био је збачен а за новог градоначелника изабран је Старотурчин. Батаљон из Ораховца отеран је из места.[139]

На путу за Приштину Бајрам Цури и Риза-бег Криезиу имали су 19. јула борбу с војском код Црнољева.[140] Истога дана била је борба и код Клине. У Митровици чула се цео дан топовска ватра. Мањи сукоби били су код Вичитрна, Звечана и Бољетина.[141] Том приликом Арбанаси су пуцали на раднике који су градили нов пут Пећ — Митровица.[142]

---

[136] „Вардар“ 12.VII 1912, 3.

[137] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамјану (Прлинчевићу), из Феризовића 10/23. и 11/24.VII 1912. — Двадесет првога јула, пак, између Неродимља и Куче качаци Бафти Биба, Белача и Хусеин Нујића напали су из бусије заптије, после чега се развила жестока борба. (Исто).

[138] ДАСИП, АКП, п, I/1912, Стојан Дамјану, из Феризовића, 10/23.VII 1912; ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић са ПП бр. 1271, из Скопља 7/20.VII 1912.

[139] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4330, Милојевић из Приштине 9/22. VII 1912.

[140] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4103, Милојевић из Приштине 6/19. VII 1912.

[141] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4324, Милојевић из Приштине 7/20. VII 1912.

[142] Вардар 17.VII 1912, 3. — Том приликом је тешко рањен и радник из Пећи Јован Фундуц, (Исто).

Што су две стране, устаници и турске власти, мислиле једна о другој и како су сматрале да се може доћи до споразума, могуће је скицирати тек посредно. У том погледу карактеристичан је извештај који је 12. јула влади у Цариграду упутио косовски валија Мазхар-бej. У лошем држању војника у Ђаковици и Призрену он је видео лепу згоду да „поједини туђински измећари, као што су Хасан, Зејнулах и Бољетинац“ у име арбанашке масе натурају све веће политичке захтеве. Његов је био предлог „Добро би било да се сада још пошаљу који од људи из Цариграда који би у име владе учинили таква обећања пре него што дође до нових сукоба, јер би се при тим сукобима могло десити да војска или отворено прије Арнаутима или да не пристане да иде на њих.“ Мазхар-бej је био мишљења да „издајници“ не би могли да делују у арабанашкој маси ако би се овој што пре дало оружје. То би, према њему, било оно право обећање момента који би влада требало одмах да учини.[143] Иса Бољетинац је у време уласка устаника у Приштину несумњиво био један од најрадикалнијих арбанашких првака. Његови људи су, на пример, 23. јула из Новог Пазара телеграфисали и у Бијело Поље да прваци неизоставно дођу у Нови Пазар,[144] што је значило и да се прикључе устанку. Иса Бољетинац је са неповерењем гледао на попуштање у односима с Турцима посел пада младорењем владе. Он није ушао у Приштину са осталим првацима, па се ни 23. јула није знало да ли ће уопште доћи у Приштину.[145]

Промена владе и једна прокламација у којој је изражена жалост што је уопште дошло до сукоба између војске и народа саопштени су у Приштини 20. јула. Командант трупа у Приштини и Шабан-паша пред сакупљеним народом дали су бесу да ће избегавати оружани сукоб.[146] У свом уводнику тих дана скопски лист „*Вардар*“ констатовао је да младотурска влада није пала у парламенту него због побуна Арбанаса и нарочито војске. И ако није жалио пад Саид-пашине владе, уводничар је ипак установио да је „врло опасна околност, да владу обара побуњена руља чији мотиви ни најмање нису у складу са потребама и интересима земље.“[147] Лист је констатовао да са Косова стижу „чудне вести“ да су се власти и војска повукли из Ђаковице, Призрена, Приштине, Вучитрна и Гњилана, а да је са уласком устаника настало право безвлашће, да у Приштини треба да се одр-

---

143 ДАСИП, Цариградско посланство, п. I/1912, ПП бр. 565, Балугџић из Солуна 4/17.VII 1912, са ПП бр. 378.

144 ДАСИП, АКП, п. II/1912, Ал. Поповић, помоћник рејонског управитеља, из Бијелог Поља 10/23.VII 1912.

145 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 10/23.VII 1912. — Овим телеграмом конзул је исправио своје раније саопштење да је Иса дошао Риза-бегу (Исто).

146 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4325, Милојевић из Приштине 7/20.VII 1912.

147 „Вардар“ 8.VII 1912 и 12.VII 1912, уводници. — За пад је крива и сама влада: „Крива је, што је водила политику вечитог затварања очију и чиниле се слепа баш у оним стварима у којима је четворе очи отварати требала.“

жи „некакав конгрес“ и да на дан прогласа уставности (23. јула) треба да дође до састанка устаничких првака и комисије из Цариграда.[148] Све те вести нису биле тачне.

Одмах чим је „либерална“ опозиција образовала нову владу, устанички вођи Хасан Приштина, Бајрам Цури и Иса Бољетинац упутили су телеграм са честиткама новој влади захтевајући распуштање парламента. Хасан-ага Приштина писао је и султану, претећи да ће Арбанаси отворити свој парламенат, ако се онај у Цариграду не распусти. Хасан Приштина пошто је ушао у Приштину, обратио се телеграмом посланицима у Цариграду, обавештавајући их да је у Приштини успоставио арбанашку власт и да се нада да ће се убрзо образовати и арбанашки парламент. То је био један од битних услова Хасан-аге Приштине. Но, наишао је на неразумевање и сметње од стране феудалних елемената и припадника опозиционе стране „Слобода и слога“. Нова влада је као први свој задатак схватила да предузме мере за смирење покрета у крајевима настањеним Арбанасима. Она је прихватила предлог да се на Косову пошаље једна комисија, те је султан 21. јула одговорио на телеграм становништва Приштине, обавештавајући га о новој влади и о слању комисије.[149]

Према гласовима који су кружили на Косову, предавање петиција комисији требало је да се обави на самом Муратовом гробу. Занимљива је и појединост да су пре одласка комисије из Цариграда, наводно, пошла на Косово три народна посланика Арбанаса са задатком да делују на устанике да престану са проливањем крви.[150] Комисија одређена за преговоре са Арбанасима отпутовала је из Цариграда тек 25. јула увече. У њој су се налазили: Даниш бej, бивши солунски валија, Сулејман-паша, бивши пљеваљски мутесариф и као секретар Авни-бег из Гњилана. Председник комисије, Рашид Акиф није пошао, јер је био кандидован за министра унутрашњих дела, с обзиром да се Арбанас Ферид-паша није хтео прихватити те дужности. Карактеристична је била сугестија српског посланика на Јулди-

---

148 „Вардар“ 12.VII 1912, 3. — Неколико карактеристичних запажања о држању нове владе према стању у Македоији и арбанашким крајевима и о деловању партије „Слобода и слога“ у војсци и народу дао је руски конзул у Битољу А. Петрајев 11/24. јула 1912 (МОВЭИ, II сер., т. XX-1, № 350, стр. 358—9).

149 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4295 и 4369, Балугџић из Солуна 11/24. и 14/27.VII 1912; *Sh. Rahimi*, n.n., 89—90; Сенкевич, Освободительное движение, 227; Политика 12.VII 1912, 2. — На прво обраћање устаничких првака султану он им је одговорио да се јаве министру унутрашњих послова. Прваци су потом поново телеграфисали да не желе да разговарају са Хаџи Адил-бејом, јер да је он главни кривац нередовном стању. То је било пре пада Митровице, кад је војска сузбила устанике дубље у Лаб и запалила села Тенеш Дол и Лонче (По—1912, ф. III, Пов. бр. 894 и 896, телеграми Милојевића из Приштине 30.VI/13.VII и 1/14.VIII 1912). Младотурци, па чак и Хаџи Адил-бej, и у влади и у парламенту, били су против слања комисије (Цариградско посланство, п. I/1912, ПП бр. 565, Балугџић из Солуна 4/17.VII 1912, са ПП бр. 378).

150 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4236, шеф железничке полиције у Ристовцу 21.VII 1912, са Пов. бр. 19098.

зу у вези с радом комисије: „Мислим да би било добро да Срби упуте своје захтеве и жалбе комисији чим дође тамо.[151]

Занимљива је била изјава једног арбанашког првака која је изашла у листу „Neues Wiener Tagblatt." Он је наводио да су устаници добро организовани, да ће поћи на Скопља а ако затреба и на Солун. Арбанаси се не боје турске војске на Косову и у Македонији, јер ће ова у случају даљег заоштравања прићи на њихову страну; Срби, који су раније били противници арбанашког покрета, тада су се налазили раме уз раме с њима. Отоманска власт на устаничкој територији већ је ликвидирана; не стоји тврдња да устаници очекују неку посебну подршку од Аустрије: устаничке вође су затражиле од дирекције. Оријенталних железница да престане са превозом трупа и војног материјала, претећи да ће у супротном порушити пругу.[152]

У Приштини су се први окупили Руговци и представници племена из пећке и ђаковичке казе и Арбанаси из вучитрнске околине, док су приметно били одсутни изасланици градова. Иса Бољетинац се (24. јула) још налазио у Новом Пазару и било је питање да ли ће ићи преко Митровице. До 25. јула у Приштини се скупило 12—14.000 устаника и њихових присталица. Расположење међу њима није било уједначено. Многи су се носили мишљу о некој врсти аутономије или бар добијања нарочитих повластица и права. Међу такве су спадали Махмуд Заими, Бајрам Дакљан и друге четовође које се нису активно мешале у политику. Хасан Приштина, Риза-бег и неки други имали су пред очима пре свега уништење младотурске владавине и приморавање влада да прије новим парламентарним изборима. Косовски бегови, нарочито они из Приштине држали су се по страни; њима је посебно било важно да масу задрже од напада на касарне и магацине.[153]

Један моменат све се више почео увлачити у арбанашки покрет — страх од интервенције са стране, нарочито у вези са сталним нападима на црногорској граници. Влада на Цитињу, на пример, 24. јула изјавила је грчкој влади своју забринутост због арбанашког устанка.[154] Краљ Никола је преко српског посланика при свом двору зашитао владу у Београду како држање мисли заузети према догађајима у Турској да би се и он према томе могао равнати.[155] Управо у то доба католички Миридити прешли су у офанзиву, те је скадарски валија тражио од муслимана у Скадру да као добровољци подђу против брђана; Скадрани су ту понуду, међутим, одбили. Миридите је на побуну охрабрила околност да је скадарски валија, по налогу из Цариграда, део своје војске упутио за борбу ван вилајета. Малисорски изасланици су такође почели да обијају праг црногорског конзулата у Скадру, те је тамошњи конзул (19. јула) дошао на

---

[151] ДАСИП, Цариградско посланство, п. I/1912, ПП бр. 577, Ј. Ненадовић 13/26.VII 1912.

[152] „Мир" (орган Народне партије) (София) 13.VII 1912, 3.

[153] ДАСИП, АКСк, п. 53, ПП бр. 1316, П. Гавриловић из Скопља 12/25. VII 1912.

[154] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 1009, Бошковић из Атине 12/25.VII 1912.

[155] Исто, Пов. бр. 951, М. Гавриловић са Цетиња 11/24.VII 1912, телеграм.

Цетиње да прими упутства о свом држању према њима.[156] Турска влада била је врло незадовољна држањем Аустро-Угарске у питању побуњених Малисора, тако да се у Београду очекивало да би Порта због тога уопште могла променити став према бечкој политици. Негодовања због аустро-угарског залагања за устанике било је и у младотурским круговима, али и међу виђенијим Турцима.[157] Пред могућим црногорско-турским сукобом погледи су упрти у Београд, те су бугарски и грчки посланик поставили питање о реаговању Србије ако дође до оружаног обрачуна. Представник Министарства иностраних дела одговорио је да не верује у могућност раста, и да је више пута сугерисао Цетињу да се дистанцира од арбанашког емигрантског питања; ако дође до конфронтације, она ће бити општебалканска.[158]

Арбанашки покрет око Љеша није се смиривао, те је настављено са пленењем војних магацина, заузимањем бусија на путу из Љеша у Скадар, кидањем телеграфских веза и слично. Пошто је потучен један батаљон упућен из Скадра 23. јула на побуњенике, на терен је послата редифска дивизија из Елбасана и пук низама из Дебра.[159] Нова влада је почела да повлачи трупе из Елбасана и осталих делова средње Албаније, али и из Мати и дебарске Малесије. Рачунало се да ће после тога доћи до разилажења Арбанаса кућама. Разуме се, то је нужно водило и паду ауторитета власти у очима обичног човека.[160] Двадесет деветог јула одржан је велики збор представника јужне Албаније у Валони. На њему је решено да се поздрави и потпомогне покрет у косовском вилајету. На збору је дефинисан програм од десет тачака захтева и изарбан је одбор који је требало да руководи пословима покрета у јужној Албанији.[161]

Није случајно Мазхар-бej тврдио да би се остали арбанашки захтеви могли потиснути ако би се Арбанасима поделило оружје. Иако је у таквом нереалном тврђењу било претеривања, на тај моменат налазимо и у исказима неких нижих устаничких старешина представницима српских пограничних власти. Један такав старешина. који је иначе изјавио да је покрет много боље огранизован него ранијих година (чак и у војном погледу, јер је на челу сваке четице барјактар) и да се покрет у лето поново разгорео због тога што су власти почеле да интернирају породице, рекао је: „Ми смо се обратили најпре приштинском мутесарифу, тражећи од њега да се једном приведу у дело обећане реформе и да нам се разда оружје ради одбране од напада црногорских. Мутесариф нас је у почетку сасвим

---

[156] ДАСИП, Цариградско посланство п. I/1912, ПП бр. 583, МИД 11/24.VII 1912, са Стр. пов. 353.

[157] ДАСИП, Цариградско посланство, п. I/1912, циркулар Политичког одељења МИД-а Пов. бр. 365 од 15/28.VII 1912.

[158] Исто, Пов. бр. 1366 од 15/28.VII 1912.

[159] ДАСИП, ПП—1912, ф. VII, ПП бр. 3512, Балугџић из Солуна 11/24.VII 1912.

[160] ДАСИП, Цариградско посланство п. I/1912, извештај ПП бр. 715 из Битоља од 11/24.VII 1912.

[161] „Политика“ 19.VII 1912, 2.

одбио, али на наше непрестано енергично наваљивање решио се, да нам понуди неко старо неупотребљиво оружје, које ми, разуме се, нисмо хтели примити. Остављени сами себи, ми смо се потрудили да оружје, пушке, набавимо са стране, тако да га сад већ имамо у приличној количини, уз то још и део тога набавили смо, који су стављени Иси Бољетинцу на расположење.“ Овај присталица Исе Бољетинца наводио је да се Арбанаси пре три године извлачили кестење из ватре за Младотурке, али да им они нису испунили ни најмањи захтев. Додао је: „Са нашом љубављу и привржености Отоманској империји свршено је.“[162]

Доласком на државно крмило нове власти, склоне да Арбанасима попушта до крајње границе, јавило се незадовољство у редовима војних заповедника и највиших представника државне управе. Командант VII окрпуса Исмаил Фазил-паша није мислио да се више враћа у горње крајеве, него је намеравао да пође у Цариград. Био је незадовољан наредбама које је добијао у вези с држањем према Арбанасима и за настало стање кривио је искључиво Цариград, неодлучен и с погрешним представама о стварној ситуацији. Војска се држала несигурно. Као сигурне трупе сматрани су стални кадар и 11 батаљона под командом чврстог мутестарифа Пећи; митровачки гарнизон такође је важио као још незаражени а из Качаника су уклоњени сумњиви батаљони. Као несигурни сматрани су резервисти доведени из Азије и трупе I дивизије I корупа (цариградског).[163] Од 22. до 25. јула трупе су се налазиле у интензивном кретању, при чему су стизале и јединице из удаљенијих гарнизона (Гусиње, Пећ, Тетово). Као квалитетно значајнија принова сматрани су регрути, јер резервисти нису били поуздани; преко хиљаду регрута 24. јула, на пример, стигло је у Солун.[164] У ред несигурних гарнизона уврстило се Куманово, где су два жандармеријска официра напустила дужност и одметнула се са 60 војника, односно придружила су се групи устаника код села Блаца.[165]

Косовски валија Мазхар-бej поднео је оставку у којој је описао стање настало с доласком на власт нове владе. Од како је велики везир наредио војсци да не дира Арбанасе, ови су постали господари ситуације, те су се примакли самом Скопљу, па се још једино Пећ држала, захваљујући енергији мутесарифа Џафер Тајар-бега. Иса Бољетинац преузео је власт у Новом Пазару, с намером да то учини и у Сјеници и осталом делу Санџака. Мазхер-бej је резигнирано писао: „Моја је власт, иако на закону основана, већ престала да важи. И зато Вас молим да ми уважите оставку. У другим приликама ја бих сматрао за част да истрајем до краја, па да, ако је потребно, и живот положим у служби отаџбине. Али је мени данас

[162] Као бел. 150/V.

[163] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић из Скопља 12/25.VII 1912, са ПП бр. 1314.

[164] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4279, П. Гавриловић из Скопља 13/26. VII 1912, са ПП бр. 1318.

[165] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић из Скопља 17/30.VII 1912, са ПП бр. 1350.

наредбом везира да војска не сме дирати Арнауте одузета свака могућност за борбу и ја гледам како се на моје очи ствара аутономна Албанија, коју ја, као Османлија, никако не могу одобрити.“ Комисија за преговоре мораће прихватити захтеве, јер је Арбанасе тешко у насталим оклоностима потиснути са положаја који су ограбили, мада је дивизија, упућена из Једрена, унела и у друге јединице расположење потребно за борбу.“[166]

Према скопском „*Вардару*“, на Косову је владала нека двојност власти. Сем Пећи и Митровице устаници су ушли у све вароши, но нису дирали власт и војску као ни ове њих. Говорило се о некаквој датој беси са обе стране да једна другу неће нападати до Бајрама. Против устаника били су гарнизони пећки, митровачки, феризовићки и качанички. Митровачки заповедник спречио јеИсу Бољетинца да преко Митровице дође у Приштину.[167] Српски конзул у Скопљу био је реалнији и закључио је да ни у варошима ни у селима легалне власти више није било, јер ту власт скоро више нико није могао да представља и врши. Тек од Феризовића, где је била усредсређена војска, стање је било друкчије, али су већ Тетово и Гостивар били у рукама Арбанаса. Са железничке станице Бресје један устанички старешина телеграфисао је дирекцији железница у Скопљу и Солуну да више не прима транзит војске. Дух непослушности обухватио је трупа и у Новом Пазару па чак и у Качанику.[168]

Сутрадан по уласку у Приштину устаничке вође објавиле су проглас војсци у коме су тврдиле да је њихов покрет лажно представљен: они су за уставност, али су против изигравања устава; тражили су да се влада смени а парламенат распусти; ничије наредбе не признају осим султанове; са страним државама немају никаквих веза. Личностима новог кабинета Арбанаси су били задовољни. Зејнулах-ага Вучитрнац се тада налазио у Нишу где је купио 3—4.000 пушака. ЗаИсу Бољетинца причало се у Приштини да се не слаже у свему са беговима из Пећи, Ђаковице и Призрена.[169] Због тога се и упутио у Санџак да шири угарак побуне. Уз устанике у Гњилану пришли су и Старотурци, којима је био циљ да збаце Младотурке и доведу на престо свргнутог султана.[170]

У Приштини 25. јула још се нису искупили представници свих крајева косовског вилајета; није стигло 4.000 наоружаних Љумљана, Гњиланци ни изасланици појединих вароши. Иса Бољетинац се још налазио у Новом Пазару, припремајући 6.000 људи. У самој Приштини искупило се 12.000 Арбанаса. Оријентација међу њима није била уједначена. Најрадикалнији су били Махмуд Заими, Бајрам Дакљан

---

[166] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4552, Балугџић из Солуна 24/27.VII 1912, са ПП бр. 393.

[167] „Вардар“ 15.VII 1912, 3.

[168] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4272, П. Гавриловић из Скопља 11/24. VII 1912, са ПП бр. 1292.

[169] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4335, Милојевић из Приштине 11/24. VII 1912.

[170] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4419, поднаредник В. Чаловић из III вода из Зајчевца 11/24.VII 1912.

и неке друге четовође које су се умешале у политику, тражећи аутономију или бар нарочите повластице и права. Умеренија група на челу са Хасан-агом Приштином и Риза-бегом Криезиу имали су пред собом као главни циљ уништење младотурског режима и приморавање владе да приступи новим парламентарним изборима. Косовски бегови, нарочито они из Приштине, држали су неку средину и посебно су се показали ревносни у уздржавању искупљене арбанашке масе од напада на касарне и магацине. Уједначавање ставова остављно је за пуни скуп првака, тј. кад буде дошао Бољетинац и још неки бегови; до тог периода заједнички курс био је: борба против Младотурака.[171]

Приштински прваци Џемаил-ага, Илијас-ага, Шаки-ефендија и други неприметно су 26. јула изашли из Приштине и отишли у Брес-је договора ради. Дан раније Риза-бег Криезиу био је у Феризовићу а 26. јула састао се у Липљану са силним Црно-бегом, који је био допутовао из Љуме.[172] Пећанац Ћерим-бег дошао је 25. јула увече са 4.000 људи.[173] На зборовање у Приштину отишли су и Мехмед-паша Дерала и пећки Зејнел-бег, који су претходно боравили у Скопљу.[174] Та кретања првака нису била случајна, те су од интереса за приказ рада у Приштини. Двадесет шестог јула Ђаковичани Бајрам Цури и Риза-бег били су у Прејацу, где су им се тога дана увече прикључиле и неке друге вође. У разговорима у Прејацу поново је сугерисан поход на Скопље, куд су и раније стално тежили поменута двојица. Њихови људи били су смештени на простору између Приштине и Феризовића. Бајрам Цури имао је у плану, у случају напада на Скопље, да сиђе преко Гњилана и Прешева. Од 26. јула почела су Риза-бегу и Барјаму Цури пристизати војна појачања под заповедништвом Риза-беговог сина; ту су били борци из Љуме, Дебра и удаљенијих крајева Малесије. Истога дана телал је у Приштини објавио да се сви Арбанаси без оружја врате кући а они са пушком да одмах дођу у логор; 27. јула изјутра није био дат хлеб онима без пушке.[175]

---

[171] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4421, П. Гавриловић из Скопља 12/25. VII 1912. — Српски обавештајац Никола Голубовић нешто друкчије је груписао арбанашке вође: а) група близу итиланској партији, која је управљена само против Младотурака; овој скупини он је за тај моменат придружио и Хасана Приштину са осталим бившим парламентарним посланицима; б) група која је тражила арбашаку аутономију — Риза-бег и остали прваци из Ђаковице и неке вође из Призрена, Митровице и Пећи; в) група која тражи независну Албанију, у којој су се налазили млађи и интелигентни људи; она је незнатна и без утицаја на масе (АКСк, п. 53, уз бр. 1345 од 13/26.VII 1912).

[172] ДАСИП, АКП, п. I/1912, учитељ Петар Остојић из Приштине 13/26.VII 1912.

[173] ДАСИП, АКСк, п. 53, ПП бр. 1326, телеграм Милојевића Скопљу од 13/26.VII 1912.

[174] „Вардар“ 15.VII 1912, 3.

[175] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4339, Милојевић из Приштине 14/27.VII 1912. — Арбанаси из прешевске и кумановачке казе одржали су у селу Извору збор, на коме су решили да се прикључе устанку. Зборно место наоружаних људи требало је да буде манастир Матејић, где се већ налазило 2.000 бораца (Политика 14.VII 1912).

О политичком кретању међу Арбанасима српски конзул у Приштини саопштио је 25. јула неке корисне појединости. Шаки-ефендија Лауша и неки од његових пријатеља одсудно су се изјавили за аутономију; само, они су том циљу желели да иду смотрено и постепено. С друге стране, уредник скопских новина „Народна одбрана" и његови истомишљеници нису показивали никакве аутономистичке тенденције; због тога су позвали на сарадњу само неке српске делегате (Богојевића из Тетова), а не и Македонце бугарске оријентације, с озбиром да су ови последњи заступали идеју о аутономији. Међу млађим Арбанасима интелектуалцима северно од Качаника и у јужној Албаније све више је преовлађивала националистичко-аутономашка тенденција. Већи део старијих људи, особито ага и бегова, били су незадовољни Младотурцима, и чим су оив сишли с управе, одмах су се показали попустљивијима. Конзул Милојевић је претпостављао да ће сепаратистичка и аутономашка струја бити потпуно потиснута ако се народу разда оружје, ако дође до распуштања парламента и ако комисија за преговоре буде умела, у својим обећањима, да покаже добру вољу и предустљивост. Уз ове процене конзул је ставио примедбу да су то „само претпоставке, пошто се ни у побуњеничком логору не зна шта носи дан, а шта ноћ."[176]

Према обавештењу Бајрама Дакљана, постојао је план да, пошто се вође искупе, ове пређу у Србију да би несметано решиле о даљој судбини устанка. Силазак у Скопље такође је већ био испланиран. Један српски обавештајац предлагао је да се иницијативније ради са извесним мањим бројем арбанашких првака, који би се и морално и материјално помагали. Прваци с којима је требало радити били су, према истом обавештајцу, следећи: Иса Бољетинац, Бајрам Цури или Риза-бег, Нециб Драга, Зејнулах-ага из Вучитрна, Махмуд Заими, Садик Рама, Бајрам Дакљан и Иљаз Вучитрнац из Приштине.[177] Веза са Србијом устаницима је била посебно важна због тога што су остали без муниције. Пред тешкоћама пред којима су се устаници постојано налазили Иљаз-ага је још у првој половини јула тражио од српског конзула у Приштини дозволу да пређе у Србију и преузме што више пушака и нарочито што већу количину метака.[178] Осећајући да опасност прети од инфилтрација са српске стране, турске војне власти почеле су трагати за српским комитима који су наводно прешли границу на врањском сектору.[179]

У феризовићкој кази такође је била везана беса да се крене под оружјем чим вође позову.[180] После Риза-бега сви су у Феризовићу говорили да ће се морати поћи на Солун, који је представљен као

---

[176] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 12/25.VII 1912, са ПП бр. 1030.

[177] ДАСИП, АКС, п. 53, уз бр. 1345 од 13/26.VII 1912, извештај Н. Голубовића.

[178] ДАСИП, ПО—1912, ф. III, Пов. бр. 894, телеграм Милојевића из Приштине 30.VI/13.VII 1912.

[179] ДАСИП, АКСк, п. 53, ПП бр. 1340, начелник округа врањског П. Гавриловићу у Скопљу од 13/26.VII 1912.

[180] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4333, Милојевић из Приштине 11/24. VII 1912.

извор свих зала. Барјам Цури, пак, изјавио је да ће се после Солуна морати поћи и на Цариград. За поход за Скопље било је планирано да се подигне 50.000 људи. Ништа није марило да је удовољено захтеву, па је 24. јула распуштен парламенат. И Риза-бег је одлучио да на Скопље пође преко Гњилана и Скопске Црне горе, али се одмах предомислио.[181] Двадесет шестога јула су реис беледије Шашивар и мула Суља из Штимља, као феризовићки изасланици, дошли устаницима у сусрет у Липљан. Заповедник Феризовића Ибрахим-паша, међутим, поручио је да ће према наређењу, пуцати, ако устаници покушају да уђу у варош. Изасланици су то саопштили Бајраму Цурију и замолили га да поштеди варош. Као и у Приштини, и у Феризовићу дигли су главу Старотурци, тражећи укидање устава.[182] Арбанаси су у Феризовић најпре улазили у групама без оружја, но 28. јула већ и са оружјем. То су били устаници из логора у Липљану. Бајрам Цури се тада бавио у Гњилану а Риза-бег се вратио у Приштину. Постојали су гласови да ће Иса Бољетинац проћи поред Приштине да би с устаницима упао у Феризовић.[183]

Арбанаси села Влаштице под вођством Зејнела Рецеповог и Хајрудина Сеферовог напали су на вићеније Србе у богатом селу Будриги зато што нису дали 100 лира на име „трибута", тј. локално натуреног намета. Преко једног изасланика затражено је од гњиланског мудира да пусти затворенике. У самом Гњилану са устаницима су се солидарисали: жандармеријски поручник, градски лекар и истражни судија. Збор у селу Пожарану донео је одлуку да се нападне депо с оружјем и муницијом.[184] Пред Гњиланом налазили су се Идриз Сефер и Бејтулах-ага са 2.000 устаника; чекали су још Арбанасе из Гњилана, па да с њима заједно уђу у варош. Поштанска веза између Феризовића и Гњилана била је прекинута 25. јула.[185] Двадесет шестог јула пополдне 300 устаника (од којих половина без оружја) из Криве Реке и Доње Мораве ушли су у Гњилане, под заповедништвом Сали-аге, Бејтулах-бега и једног жандармеријског поручника са жандармима. Клицало се султану. Увече су из тамница пуштени хапшеници. Војника је у гарнизону било 600, али нико није пружио отпор. Међу устаницима је било и Срба, предвођених од стране двојице учитеља. Једно одељење од 150 Срба вратило се кућама. Говорило се да ће сви борци из Гњилана прећи на Косово да сачекају одлуку комисије.[186]

Двадесет седмога маса Арбанаса дошла је до Трновца, села у непосредној близини Бујановца. Из масе су се одвојила осморица

---

[181] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамијану, из Феризовића 13/26.VII 1912.
[182] Исто, Стојан конзулу, у Приштини 14/27.VII 1912.
[183] Исто, Стојан Дамјану, из Приштине 15/28.VII 1912.
[184] Исто, акт без потписа и адресата, из Феризовића 11/24.VII 1912. — Приступање качака уз устанике било је правило и на другим местима: Вардар 15.VII 1912, 3.
[185] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4261, комесар железничке полиције из Ристовца 12/25.VII 1912, са Пов. бр. 21.
[186] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4306, Милојевић из Приштине 15/28. VII 1912.

бораца, дошли су у Бујановац и посели су место. Сакупљеном народу одржан је говор с поруком да се не чине отимачине и убиства, јер ће починиоци бити кажњени. Постављен је нови реис беледија (председник општине) а шеф поште се предао. Чаршија је затворена а пијаницама је запрећено са сто батина; жандармеријска постаја се пре уласка устаника разбежала. Слично је командир турских пограничних трупа према Врању пренео оружје и муницију из хућумата Жужелице у Гњилане. Арбанаси граничари изјавили су команди ру групе на српској граници да неће пуцати ако наиђу устаници, те их је овај одмах разоружао и отпустио.[187]

Код села Блаца, северно од Скопља налазило се око 200 устаника, а исто толико устаника под заповедништвом жандармеријског поручника Алије ефендије налазило се по селима Скопске Црне горе. Жандарм — одметник, поручио је да му свака сеоска кућа спреми једног или двојицу бораца. О неком покрету ове групе на Скопље није тада могло бити речи; било је само нешто плењења по суседним селима. Тек од 28. јула група у Блацу тражила је од македонских села да им доносе по два-три товара хлеба дневно.[188]

За то време Иса Бољетинац је 23. јула у ноћи упао у Нови Пазар са 300 Арбанаса и заузео варош. Потом је позвао на разговор месне муслиманске прваке, а затим муслиманске делегате из Сјенице, Нове Вароши, Пријепоља и Пљеваља. Власти су поменута места затвориле, те се очекивало да ће Иса поћи на Сјеницу.[189] Поменуте вароши осим Прибоја и Пријепоља одговориле су да ће се придружити арбанашком устанку, и то како грађани тако и војска.[190] Двадесет петог јула стигоше из Митровице у Нови Пазар 12 жандарма, на челу са једним јузбашом, како би се прикључили Иси. Поједина одељења стрељачког батаљона (табор) такође су му пришли и положили своје оружје. Тога дана из Сјенице приспело је 13 делегата на разговор.[191]

Двадесет петог јула Иса Бољетинац је телеграфисао да долази из Митровице са 6.000 људи. Одмах је образован одбор за дочек од 20 људи, међу којима су била и четири Србина. Купљено је шест волова и доста брашна те одређени су станови за конак. Командант дивизије који се јавно припремао да Ису одбије изјавио је руском конзулу да је примио два телеграфска наређења да Ису пусти да

---

187 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4504, командант железничке полиције из Ристовца 14/27.VII 1912, ф. VI, ПП бр. 4277, П. Гавриловић из Скопља 13/26.VII 1912, са ПП бр. 1320; П. Гавриловић из Скопља 17/30.VII 1912, са ПП бр. 1350.

188 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4277, П. Гавриловић из Скопља 13/26. VII 1912, са ПП бр. 1320 и 17/30.VII 1912, са ПП бр. 1350.

189 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4263 и 4264, командант Шумадијске дивизијске области са Пов. бр. 161 од 11/24.VII 1912 и гранични официр на Јавору од 11/24.VII 1912.

190 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4337, Милојевић из Приштине 14/27. VII 1912.

191 ДАСИП, АКП, п. I/1912, управник основне школе Богољуб Пајантић, из Новог Пазара 12/25.VII 1912. — Чаршија у Сјеници затворена је 26. јула (као бел. 192/V).

слободно уђе у град. Војска није била сигурна, јер је последњих неколико дана отишло Иси 100 војника и неколико официра (са шест топовских затварача). Кајмакам који се дволично држао био је нападнут, и једва се спасао, побегавши у телеграфски уред. И кајмакам и командант дивизије и по дану и по ноћи су одлазили у аустро-угарски конзулат, што је код света изазивало сумњу и негодовање.[192] Војсци је ипак наређено да и ноћу буде с оружјем, а касарне су утврђено топовима односно прозори митраљезима. И изван вароши је било војске и топова. Два официра и два поднаредника у арбанашком оделу умешали су се у масу решени да Бољетинца убију. То је Иси достављено, те је предузео мере безбедности. Пред Ису и његових 5.000 бораца изашло је 1.000 Митровчана, очекујући га 26. јула увече. У Исиној војсци било је доста Срба. Срби Митровчани примили су на себе десетину трошка за дочек и исхрану његове војске.[193]

Исина војска била је пред улазак у Митровицу кудикамо мања него што је било најављено: износила је 2.000 људи, од којих свега 1.000 бораца, од којих су половина били наоружани пушкама новог система а половина мартинкама, дигнутим из новопазарског депоа; међу борцима је било поприлично Срба, с којим је долазио и један поп из Новог Пазара. За главном колоном придолазиле су групе бораца из Новог Пазара, Пештера и сјеничког краја. Кад је, идући од Новога Пазара Иса угледао војничке шаторе испод Соколничког брда, преко курира је затражио од митровачког заповедника да тај логор уклони. То је преко ноћи и извршено. Пред Ису, да га дочека, изашао је митровачки кајмакам, родом Арбанас из Пећи. Иса је у Митровицу ушао 27. јула у 14 часова.[194] Већ сутрадан знало се у Приштини да ће Иса само проћи кроз Митровицу на путу за Феризовић. Знало се да су још исте вечери по Исином доласку затвори отворени, као год и у Приштини.[195] Повлачење војске у касарне, што је био Исин услов да не напада град, било је договорено између кајмакама и Бољетинца још на пољу. Чим се инсталирао у граду и почео примати групе и појединце, изашла је пред њега и маса војника да се жали што служе већ више од три године. Иса Бољетинац је одлучио да се собом поведе у Приштину и даље попа Анђелка Нешића свога пријатеља и два Србина грађанина.[196]

---

[192] ДАСП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4541, Милојевић из Приштине 13/26.VII 1912.

[193] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ђорђе Јакић, управник школског рејона из Митровице 13/26.VII 1912.

[194] ДАСИП, Цариградско посланство, п. I/1912, акт без потписа из Митровице 14/27.VII 1912. — Волови су печени још 26. јула (Вардар 15.VII 1912, 3).

[195] ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа и адресата, из Приштине 14/27. VII 1912.

[196] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4343, Милојевић из Митровице 15/28. VII 1912. — У Исиној пратњи било је и других Срба. Његову муницију, која је превожена на двоја шпедитерска кола, чувао је један Србин из горњих крајева, добро наоружан („Политика“ 19.VII 1912, 2).

Иса Бољетинац ушао је у Приштину 29. јула око подне, праћен са око 600 наоружаних и исто толико ненаоружаних људи, а пред њега је изашло у сусрет неколико стотина Приштеваца.[197]

Пред Исин долазак у Митровицу усредсређено је 3.000 дреничких Арбанаса према Вучитрну, чекајући ту заповест Зејнулах-аге (Шишковића), који је у Приштини очекиван 26. јула увече.[198]

Од 28. јула у подне прекинута је телеграфска веза између Преполца и Приштине. То су урадили Турци по наређењу Младотурака, да се не би омогућило Иси Бољетинцу и српском конзулату у Приштини да се споразумевају са Београдом. [199]

Истога дана као и у Митровицу (27. јула), устаници су ушли у Пећ. Становништво Пећи изјавило је да се прикључује борцима. Одмах је 1.200 Пећанаца кренуло у правцу Косова. Тако је тих дана било и у Феризовићу, Вучитрну и другим косовским касабама.[200]

У то време покрет Арбанаса узео је јачег маха и у неким другим областима изван косовског вилајета. Били су обухваћени дебарска Малесија, Мати, Елбасан, Колоња и Корча. Војска с којом су власти располагале није била довољна да би се предузеле енергичније мере. Трупе су се ограничиле само на то да чувају вароши. Потпомогнут овим гибањима, албански комитет је у другој половини јула из Дебра, Елбасана и Битоља упутио телеграме Цариграду, у којима су тражени нови избори, смењиване владе, реформе, повлачење турске војске из арбанашких крајева итд. Двадесет трећег јула стигао је у Битољ телеграм да је нова влада наредила повлачење војске из Арнаутлука.[201] Ти покрети око Љеша, Мати, Елбасана и Тиране били су у вези с акцијама у горњим крајевима. То су ту били више испади качачких дружина него устаничке акције као на североистоку. Први од тих сукоба забележен је 21. јула код Елбасана. Сутрадан су покидане телеграфске жице између Скадра и Драча и Скадра и Елабасана и пресретнут је један војни транспорт, при чему је убијено два официра и неколико војника. При једном другом нападу из заседе одузете су пушке и муниција, Арбанаси брдовитих предела око Драча упућивали су породице у збегове а сами су се груписали како би нападали војне транспорте и магацине. У Љеш су одмах упућена војна појачања из Дебра (пук пешадије) и Елбасана (делови редифске дивизије). Двадесет четвртог јула Малисори су се груписали према Мату, како би посели друмове према Скадру и Елбасану. Истога дана већа група Арбанаса дочекала је код Брзика, на путу из Елбасана у Тирану, једно одељење војника који су спроводили транспорт оружја; транспорт је био оплењен.

---

197 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4540, Милојевић из Приштине 16/29. VII 1912.

198 Као бел. 193/V.

199 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4416, шифра из Куршумлије од 16/29. VII 1912.

200 Ch. Rahimi, н.н., 90; Галкин, Из истории национальноосвободительного движения в Албании, Вопросы истории XI/1959, 44.

201 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4282, Љ. Михаиловић са ПП бр. 715, из Битоља 11/24.VII 1912.

Двадесет шестог јула један војни транспорт је пресретнут и опљачкан од стране великог броја Арбанаса код Калмети. Истога дана Малисори су се концентрисали да пођу на Тирану и да испразне војне магацине. Био је нападнут и један војни транспорт из Ђирокастра за Берат, те је једно одељење војске пошло из Јањине као осигурање поменуте саобраћајнице.[202]

Највиђенији представници Централног арбанашког комитета Исмаил Ћемали и Луиђ Гуракући налазили су се тада ван Турске. Они су захтевали од својих сународника да пошаљу борце из средње Алабаније на Косово и да сва четири вилајета траже примену оних 12 тачака које су представници покрета 1911. године поднели у име Малисора. Комитети јужне Албаније овластили су Хасана Приштину да у преговорима заступа тај део Албаније.[203]

О стању у крајевима у којима су живели и Арбанаси заинтересовали су се и конзули великих сила у Скопљу, Митровици, Призрену и Приштини. Руски кнозул у Скопљу А. Калмиков јављао је 27. јула Петрограду да се стање није поправило у последње време. Док је влада била приморана да се ослања на један парламенат који је распуштен, Младотурци су на свој начин настављали своју борбу с Арбанасима. Војска је отказивала послушност, па је, на пример, један батаљон 61. пука из Гусиња био разоружан и отправљен под оружаном пратњом у Солун. Због пасивности Турака Арбанаси су преузели све вароши на Косову изузев Пећи, а тетовска долина је фактички прешла у руке устаника, тако је и само Скопље било озбиљно угрожено. Саветовање арбанашких првака у Приштини А. Калмиков је назвао „мали парламент", већ зато што су поменути прваци желели да на њему учествују и хришћани. У војном погледу основно питање било је хоће ли одбрана у Качанику издржати. тј. хоће ли Арбанаси ући у Скопље.[204]

Арбанашки устаници имали су у виду и међународне везе. Хасан-бег Приштина је крајем јула и првих дана августа одржавао преписку са британским конзулом у Скопљу. Првога августа примио је од конзула писмо и одмах је отпутовао у Вучитрн, изговорившии се болешћу.[205] Средином јула у Софији су се састала четворица Арбанаса са двојицом аустро-угарских официра. Поменути Арбанаси дошли су из Скопља преко Ћустендила. После поменутих састанака ова четворица имали су састанак са виђенијим Арбанасима у Софији. Један од наведених официра наплатио је у Генералној банци (бечка филијала) чак на 10.000 круна. Три дана по одржаном састанку обе стране су се разишле, тј. четворица Арбанаса су се повратила у Скопље.[206]

---

[202] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Балуџић из Скопља 13/26.VII 1712, са ПП бр. 318.

[203] Historia e Shqipërisë II, 338.

[204] МОВЗИ, II сер, XX—1, № 374, стр. 378—9.

[205] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4457, Милојевић из Приштине 20. VII/3.VIII 1917.

[206] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4505, Спалајковић са Пов. бр. 318, из Софије од 13/26.VII 1912.

Од почетка италијанско-турског рата а затим од почетка арбанашког устанка 1912. и Србија и Бугарска обратиле су знатно већу пажњу Арбанасима. Настојећи да оствари свој заветни задатак — остварење санстефанских граница, бугарска влада је имала намеру да иступи у случају новог устанка хришћанског живља у Македонији, користећи се разрастајућим устанком Арбанаса. У дипломатским круговима Софије могла се чути мисао да је српска влада кришом почела да постаје покровитељица арбанашког устанка, дајући налог својим сународницима у Старој Србији да се прикључе Арбанасима и раздајући и једним и другим значајне количине оружја и муниције.[207]

Док је Србија у пролећној фази арбанашког устанка 1912. године била доста уздржљива, покушавајући да пасивизира тада наглашену улогу Црне Горе у дотурању наоружања, у летњој фази устанка српска влада се знатно ангажовала. Врло цењене српске брзометке и муниција стизали су и за новац и бесплатно из Србије, и то колима на згодним граничним прелазима, без великих тешкоћа. Количине оружја биле су врло значајне. Поједине арбанашке старешине понашале су се некад скоро уцењивачки; Бејтулах-бег из гњиланског краја тражио је 300 брзометки; пошто је чекао два дана, запретио је да ће се обратити којој другој страни.[208] Низ људи примало је месечну награду од по сто или двеста динара, било на основу власторучно потписане признанице или преко свога пуномоћника. То важи за Махмута Заимија, Садика Раму из Ђурђевика, Рамадана Шабана али и за једног Бајрама Дакљана и Ису Бољетинца.[209] У погранична места (Врање, Куршумлија), у Ниш или и у Београд долазили су поједини устанички прваци да купују оружје или на договор с представницима српских власти. Зејнулах-ага Вучитрнац био је, на пример, у Куршумлији и Нишу, а турски листови из Скопља доносили су, крајем јула вести, да су многе арбанашке вође биле у Београду и да су ту водили разговор и са српским властима и са представницима страних држава.[210] Двадесет деветог јула прешао је у Србију на прелазу Лисица Бајрам Дакљан као изасланик Бајрама Цурија.[211]

Српски конзули у Приштини и Скопљу сугерисали су, јула 1912, да се преко повереника хвата веза са арбанашким првацима. Конзул у Приштини 8. јула закључио је у извештају министарству следеће: „С обзиром на положај наших сународника у овим крајевима, ма како се даље развијали догађаји, целисходно је да врло смо-

---

[207] МОВЗИ, II сер, XX—1, № 359, стр. 362—3.

[208] ДАСИП, АКП, п. I/1912, прилог акту без потписа, писаном у Гњилану 11/24.VII 1912. — Двадесет деветог јула пет Арбанаса чекало је у Куршумлији већ седмицу дана пушке које су имале да стигну из Београда (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4529, Томић из Куршумлије 16/29.VII 1912).

[209] ДАСИП, АКП, п. II/1912, ПП бр. 563, 972, 973, 1052, 1231 и др.

[210] ДАСИП, АКП, п. II/1912, Ник. Голубовић из Пећи 30.VII/12.VIII 1912; ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4389, Балугџић са ПП бр. 415, из Солуна 16/29.VII 1912.

[211] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4341, Милојевић из Приштине 15/28. VII 1912.

трено и даље помажемо бар у неколико устаничке вође."[212] Скопски конзул у време приштинског саветовања арбанашких старешина предлагао је својој централи, с обзиром на ранију повезаност косовских Срба са Младотурцима, с обзиром на расплет ситуације, да се конзулат интензивније повеже са извесним арбанашким првацима. Он је, конкретно предложио да Петар Костић, Дамјан Исајловић и Глигорије Божовић оду у Приштину и ступе у контакт с арбанашким шефовима и да са њима одржавају везе као представници српског народа који нису уз партију „Јединство и напредак", радећи по инструкцијама конзулата у Приштини.[213]

Двадесет другог јула сам престолонаследник је био на српско-тускоj граници, где је пио кафу не само са турским официрима, него се састао и са Исом Бољетинцом, три дана раније.[214] Српске четничке четовође такође су се састајали са Исом Бољетинцем, и то на турском земљишту. Двадесет деветог јуна увече српски официр Косић са десет комита довео је из Србије 15 људи из дружине Рамадана Шабана и још двојицу.[215] Иси је долазио и Воја Танкосић а касније српски генералштабни официр Милан Завађил и други црнорукци.[216]

Док је била спремна да помаже поједине арбанашке прваке и тек преко њих донекле и арбанашки покрет, она је у целини одбијала један од полазних циљева устанка — арбанашку аутономију. Пашић је крајем јула био мишљења да ће пред анархијом у Албанији и Старој Србији нова турска влада морати ићи на даље уступке да би се постигло какво такво спокојство. Аутономија, идеја коју су Арбанаси — према клишетираном Пашићевом мишљењу — били преузели од аустријских агената, за Цариград је неугодна а са српске тачке гледишта неприхватљива. Пошто Арбанаси још нису били припремљени за самоуправљање, њихову би аутономију стварно користила само Аустро-Угарска у њеном продору на југ и у битном угрожавању Србије.[217]

---

[212] ДАСИП, ПП—1912, ф — VI, ПП бр. 3776, Милојевић са ПП бр. 895, из Приштине 25.VI/8.VII 1912.

[213] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4522, П. Гавриловић са ПП бр. 1317, из Скопља 13/26.VII 1912.

[214] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ППП бр. 4333, Милојевић из Приштине 11/24. VII 1912; АКП, п. I/1912, Стојан Дамјану из Феризовића 11/24.VII 1912. — Командант Исмаил Фадил-паша је састанак престолонаследника Александра са Бољетинцем коментарисао речима: „Разумете сад коме служимо". (Исто).

[215] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3631, окружни начелник топлички од 17/30.VII 1912.

[216] „Политика"

[217] МОВЗИ, II сер., XX—1, № 394, стр. 399—400. — Друкчије мишљење о арбанашкој аутономији имале су београдске *Радничке новине*. Оне су писале (бр. 162/1912): „Изгледа да је албанска аутономија на прагу. Коначно је остварен циљ, за који су сваког пролећа и лета, у току неколико задњих година, проливани потоци крви на територији Албаније и Старе Србије." — О ставу „*Радничких новина*", према устанку види написе: 3.V 1912, 3; 8.V, 2; 21. VI, уводник; 28.VI, 3; 12.VII, 2 и 3; 17.VII, 1; 19.VII, 2 и 3; 28.VII, 2; 8.VIII, 3; 14.VIII, 3; 15.VIII, уводник и 1; 30.VIII, 1; 31.VIII, 2—3.

Пре него што би се обухватили преговори између арбанашких првака и комисије послете из Цариграда да саслуша њихове захтеве, треба видети да ли је у новој влади постојало осећање о могућим компликацијама у вези са арбанашком аутономијом и покретом. На Порти се најпре желело да се што пре разиђу арбанашки прваци и да положај министра унутрашњих дела заузме Ферид-паша, с обзиром да је он био Арбанас. Министар спољних послова Габриел Норадунгијан држао је да ће само наименовање нове владе водити извесном смиривању. Он је саслушао мишљење руског амбасадора да окончање арбанашког покрета води п о л у а у т о н о м н о ј Албанији и да може изазвати покрет словенских елемената на чији се рачун Албанија организује, а који полажу оправдана хисторијска права на територије насељене Арбанасима; ново стање могло би изазвати на делатност балканске државе да оставе своје освајачке претензије у области Османлијског царства.[218]

„Арбанашка" комисија приспела је у Приштину 27. јула. На станици су их дочекали мутесариф, командант места, два ескадрона и 200 пешака, а од приштинских првака Шабан-паша и Хаџи Џемаил-ага, који се држао независно; од устаничких вођа били су само Шишковићи Хасан-ага и Зејнулах-ага са око 3.000 устаника, колико их је још остало у Приштини, већином присталице Хасан-бега.[219] Прве изјаве чланова комисије биле су охрабрујуће. Даниш-беј је изјавио да арбанашки народ признаје не само Турска него и Европа. Сулејман-паша је рекао: „Пазите добро шта радите, јер цео ислам је упро учи у вас. Дошли смо са неограниченим пуномоћством учинити све што се може." После тих изјава чаршија је 28. јула отворена, маса се повукла у околна села а у вароши су остали само барјактари и вође. Приспели су делегати из Битоља, Дебра, Љуме и Скадра. Изасланици приштинског санџака донели су (28. јула) чудну и изненадну одлуку да не раде са комисијом, него да дејствују у смислу да се султан збаци и да се Арбанаси отцепе од царства.[220]

Комисија је заиста имала широка овлаштења: а) да смењује и поставља чиновнике, укључивши и кајмакаме и мутесарифе; б) да обећа Арбанасима општу амнестију, под условом да претходно положе оружје и разиђу се кућама. У случају неуспеха рада комисије, влади је још остајала могућност да заузме свој став према устаницима. Њено полазно расположење било је — да попушта до крајњих граница. Ипак, на давање аутономије Порта није мислила.[221] Осталом, међу првацима на Косову утицај Хасана Приштине, раније главног заговорника аутономије, био је сузубијен, и то се на Порти зна-

---

[218] МОВЗИ, II сер. НН—1, № 383, стр. 390—1.

[219] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4340, Милојевић из Приштине 14/27.VII 1912. — Долазак у Скопље: Вардар 15.VII 1912; долазак у Приштину: Политика 17.VII 1912, 2. Устаници су већ раније морали да напуштају Приштину, јер у вароши није било довољно ни хране ни станова за њих (Вардар 19.VII 1912, 3).

[220] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4538, Милојевић из Приштине 15/28. VII 1912.

[221] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, 1186, Ј. Ненадовић 29.VII/11.VIII 1912, са ПП бр. 630.

ло. Руководиоци арбанашког покрета, имајући искуства у раду с Портом, нису били усхићени доласком на власт нове владе, те нису насели крилатицама о уступцима и обећањима.[222] Велики број првака на челу са Риза-бегом и Барјамом Цуријем припремали су људе у околини Гњилана и у Скопској Црној гори за марш на Скопље. Свуда се осећала тежња Арбанаса да се протерају дотадашњи представници власти. То је било утолико лакше јер је турској војсци било наређено да се повуче у касарне. Арбанаси су то искористили, те су разоружавали жандармеријске постаје. На иницијативу Исе Бољетинца слати су телеграми султану у којима су означавани устанички захтеви.[223]

Арбанашки посланик из Ђирокастра Муфид-бej је отворено говорио да Арбанасима нема спаса под турском управом, и да је за њих боље да издејствују аутономију, под протекторатом Аустрије или чак непосредно под владавином Хабзбурга, да се тако уједине четири вилајета и чекају расплет ствари; то би у сваком случају било боље, него да дочекају да Србија, Црна Гора, Грчка и Бугарска поделе земљу у којима они живе. Кад је Муфид-бeју примећено да северни Арбанаси сада не стоје најбоље са Аустро-Угарском и да неће пристати на аутономију под њеним протекторатом, он је одговорио да ће доћи скоро време кад их Аустрија неће морати питати. У Цариграду се очекивало да ће устаничке вође тражити да Двојна монархија гарантује испуњење обећања која би влада дала преко комисије; сматрало се да влада не би на то могла пристати јер би то стварно био први корак ка аутономији Албаније под аустроугарским протекторатом. Арбанашки посланик Суреја-бej (преко кога су устаници обично обавештавали Цариград о својим захтевима) изјавио је да се без поменуте гарантије не би могло постићи умирење Арбанаса.[224]

Како је судбина Срба у Косовском вилајету и суседним областима зависила од исхода преговора између Арбанаса и Порте, поготово ако се буде ишло на неку врсту арбанашке аутономије, парламентарни посланици Срби (др Јанићије Димитријевић, Спира Хажи Ристић и сенатор Т. Поповић) покушали су да и Срби добију свог представника у тој комисији, како би се бар минимално заштитили њихови интереси. Хилми-паша, коме су прво отишли и који се с њима задржао свега неколико минута, одмах је одбио захтев рекавши да није реч о никаквом народносном питању, а да комисија није

---

[222] „Политика“ 17.VII 1912, 2. — Види и: В. Ђоровић, н.д., 357. — И италијански посланик у Београду држао је да су наређења војсци да избегава сукобе с Арбанасима утицала на „скорашње сталне успехе побуњеника“. Посланик је, према обавештењу српског Пресбироа јављао о скупу у Валони и о томе да је не мали број Арнаута приморан да напусти свој завичај и да потражи уточишта у Србији (Архив Косова, Микрофилмована грађа Ministero degli affari esteri, № 64616, телеграм, бр. 4887 и акт бр. 864/16. од 1. и 3.VIII 1912).

[223] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, бр. 4501, Ј. Ненадовић из Цариграда 16/29.VII 1912, са ПП бр. 508.

[224] Исто.

ни комисија за жалбе, да би јој се Срби обратили; уколико би Срби имали каквих жалби, требало би да их непосредно доставе влади. Поменути нису боље прошли ни код великог везира.[225]

У областима Косова које су држали под својом контролом устаничке вође су од самог почетка настојале да одржавају ред и мир; њима је било јасно да би их свака друга пракса компромитовала у очима турских преговарача, балканских суседа и Европе. Иако су органи старе власти углавном остали на својим радним местима, па мада су некад и званично иступали као власт (на пример у Приштини, код дочека комисије из Цариграда), одговорност за ново стање ствари преузеле су устаничке старешине. Уосталом, део чиновништва у градовима у које су ушли Арбанаси отпустио је из службе сам косовски валија, на пример, у Митровици, где су се чиновништво, суд и жандармерија солидарисали са Исом Бољетинцом.[226] Пруга Скопље — Митровица наставила је да функционише у државној режији, али су на станици Бресје (код Приштине) устаници прегледавали све возове; нису сметали ни путницима па ни војсци, али су одузимали оружје и муницију. Једној групи артиљераца из Митровице 29. јула ревизија у Бресју пропустила је и 111 хоња. Прегледавање вагона изузетно се односило и на неке виђене Арбанасе које је приштинска (Хасан-агина) група хтела да лиши слободе; то се, на пример, тицало Зејнел-бега из Пећи.[227] У оним областима у којима се још нису сасвим утврдили, устанички вођи су од народа узимали бесу да се неће вршити крвна освета нити да ће се красти. Тако је, примерице, било 24. јула са сељацима нахије Лугово и Облица (чија се села порстиру од села Мужичана до Качаника), који су били позвани на збор и ту везали поменуту бесу у времену од седам недеља, тј. до Бајрама; на тај збор су били приморани да дођу и неки чланови феризовићког суда, који нису били устанички симпатизери.[228]

Пошто су устаници ушли у Гњилане, пустили све затворенике и пограбили оружје из војног депоа;[229] 29. јула су устаничке старешине Идриз Сефер, Бејтулах-бег, Мехмед-ага муфтијин, Тахир Будрига, Сали Калаба и Скопљанац Менду-бег Јашар-бегов отпутовали у Приштину; од варошана њима су се придружили Мустафа-паша Циноли, Рашид Горанац, Мустафа син Сулејманов и Саит-ага син Арифов, који су до уласка у Гњилане устаника (а Мустафа-паша и после тога) били присталице Младоутрака. Сви ови који су пошли на Косово одржали су 28. јула сатанак, на коме су већали о свом

---

[225] Исто.

[226] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4420, Милојевић из Приштине 18/31. VII 1912; „Вардар“ 22.VII 1912, 2—3.

[227] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4430, П. Гавриловић из Скопља 19.VII/1.VIII 1912, са ПП бр. 1365.

[228] ДАСИП, АКП, п. II/1912, учитељ Р. Деспотовић из Неродимља 11/24. VII 1912, са бр. 62.

[229] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4536, П. Гавриловић из Скопља 16/29. VII 1912. — О борбама Идриза Сефера с војним одељењима из Скопља и Куманова пре уласка у Гњилане види: ПО—1912, ф. III, Пов. бр. 2315, „курир“ Сима из Скопља 29.VII/11.VII 1912.

политичком држању. Неки од њих су предлагали да се од комисије тражи распуштање парламента, други су били за аутономију, трећи на челу са Идризом Сефером захтевали су да се укине устав и да се правно стање у држави врати на искључиву примену шеријата. Маса која је састанак претворила у збор била је за то да се укине устав. Са гњиланским вођама и првацима отпутовало је и 70 пратилаца. Дан раније, 27. јула, у Гњилане је приспело 500 скопских, кумановских и прешевских Арбанаса под оружјем или без њега. Њих је водио Скопљанац Менду-бег, који је носио 800 лира за трошак устаника у механи. Тако је у Гњилану усредсређено 2.000 устаника а исто толико било је и у околини, који су били распоређени по селима на храни и конаку. Према договору са Бејтулах-бегом 28. јула претерана су из Србије двоја кола крцата пушкама и муницијом. Муслимани су своје радње отворили 29. јула а већина Срба нису, јер им је тако наредио Идриз Сефер. На то су неки Турци почели да сумњиче Србе да то тако чине зато што желе буну како би брже дошла српска војска и власт. Устаничке вође су у први мах позвали угледне Србе из вароши на разговор, да и они изаберу своје представнике за преговоре у Приштини, али су после тога одустали од те намере.[230]

Бајрам Цури је са групом од 120—150 Ђаковчана обишао гњиланski крај и пропагирао свој програм; 28. јула одржао је у селу Пожарану састанак, коме су од првака из Гњилана присуствовали Идриз Сефер и Скопљанац Менду-бег; сутрадан је боравио у селу Слатини.[231] Тридесет првог јула Бајрам Цури налазио се у селу Каменоглави, четири сата од Гњилана. Од њихових верних Ђаковчана сазнало се да је између Бајрама и Риза-бега Криезиу дошло до завађе зато што је Бајрам Цури предлагао да прво уђу у Скопље, па да после тога изнесу пред комисију своје захтеве, док је Риза-бег био томе противан. Риза-бег је успео да загреје људе за свој наум, те је притеснио Бајрама, али је овај остао упоран и није хтео отићи са Косова. Поред поменуте пратње од 120—150 људи, Ђаковчана је било још распоређених по селима Боланцу, Миросаљу, Пожарану, Годимљу, Каменоглави, Садовини, Слаковцу и Питковићу, тако да их је укупно било 800.[232]

Гњилане је одмах почело да се претвара у војну базу устаника према Качанику и Скопљу. Тридесетог јула стигао је у место Адем-бej, јузбаша — дезертер са 60 пробраних војника из тзв. ле-

---

[230] Као бел. 231/V. — Куманово је 29. јула напустило преко 400 грађана а дан касније капетан Адем-бej са својих 80 људи такође се предао устаницима. То су урадили и жандарми четири каракола, који су кључеве својих постаја предали сеоским кметовима да их однесу у Куманово (Политика 19.VII 1912, 2). У Куманово је устаничка извидница ушла 14. августа поподне; очекивао се долазак 2.000 људи („Политика“ 2.VIII 1912, 2).

[231] ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа, из Гњилана 16/29.VII 1912.

[232] Као бел. 233/V. — У Скопљу је тих дана откривена завера против Хасана Приштине и неких других вођа, с мотивацијом да буде масе (Политика 19.VII 1912, 2).

теће колоне. Сутрадан приспео је мудир градишки (луковске нахије) са 30—40 војника, такође из летеће колоне. Адем-бој са војницима кренуо је 31. јула на Косово. Из кумановске и прешевске казе у току 30. и 31. јула дошло је у Гњилане близу 1.000 устаника, већином без оружја. Кумановчане је предводио Ахмет Ариф. Тридесет првог јула стигао је из Приштине телеграм Идриза Сефера којим је гњиланским Арбанасима наредио да буду на окупу и да они који нису имали пушку ову купе и спреме се. Касум Сефер је одмах почео јавно да продаје пушке по шест лира комад; новац се није морао одмах положити, него се исплата могла одложити. Ово су месни Срби лоше примили, јер су знали да је оружје из Србије, при чему њима оно није дељено а Арбанаси су могли да изневере. Неки Младотурци су случај коментарисали следећим речима: „Србија даје пушке Арнаутима, али ће те исте пушке овдашњим Србима разносити утробу.“ Неки од Младотурака су резоновали да је рачун Србије погрешан; да је она велика као Аустрија, могла би се користити подбадањем Арбанаса, но она је мала и од Аустрије не сме да мрдне, те јој је све то узалуд. У току ноћи 30—31. јула у Србију су прешли Сејфудин из Селишта, Ахмет из Ливача и Мита Филиповић, по договору са српским конзулом у Приштини, да купи 200 пушака; собом су понели 100 наполеондора. Исте ноћи прешло је границу и 16 Ђаковчана да набаве српске брзометке.[233]

Утицај Старотурака у Гњилану био је доста значајан. У дизању Арбанаса на овој страни имали су прсте и син заточеног султана Абдул Хамида и престолонаследник Јусуф Изедин, први да избави из солунске тамнице свога оца, а други да се дочепа престола. Због тога и није било чудно што су многи гњилански Арбанаси говорили да ће им први задатак бити да пусте из затвора Абдул Хамида.[234]

Према новом устаничком упоришту у Гњилану одмах је образована и база турске војске за одбрану. Било је то село Дренова близу Качаника, четири сата хода од Гњилана, где су 29. јула размештена четири табора војске.[235] Арбанаси су затворили путеве Скопље — Куманово и Куманово-Прешево.[236]

На другом прилазу Скопљу, у Феризовићу, устаници су се такође огласили. Тридесетог јула изјутра велика скупина Арбанаса дошла је пред хућумат, захтевајући да се отворе врата затвора. Кад су то представници власти одбили, демонстранти су домолирали улаз у хапсану, кличући султану. Међу ослобођеним затвореницима налазили су се и криминалци. Ови су у Пећи, Ђаковици и Призрену образовали варошке разбојничке дружине које су деловале као праве мафије.[237]

---

[233] ДАСИП, АКП, п. I/1912, повереник „920“ драгом пријатељу, из Гњилана 18/31.VII 1912.

[234] Као бел. 233/V.

[235] Као бел. 230/V.

[236] Политика 19.VII 1912, 2.

[237] Политика 20.VII 1912, 1.

Следећи војно-политички потез устаника требало је да буде улазак у Скопље. Стање у самом Скопљу било је релативно погодно за такав подухват. Двадесет деветог јула одржан је збор официра, на коме је донесена одлука да се употребе крајња средства против распуштања парламента. Збору су присуствовали и командант корпуса Исмаил Фазил-паша и косовски валија, који је изјавио да је готов да повуче оставку. Велика већина официра поново је била уз команданта корпуса, који је био познат као уверени Младотурчин. На такво расположење официра утицали су како повратак Фазил-паше у гарнизон тако и долазак нове групе официра који нису били присталице официрске лиге, која је дошла на власт. Крајем јула у косовском вилајету било је укупно 35 батаљона у чију се борбену готовност није сумњало; то се посебно односило на сталан кадар војске.[238] То борбено расопложење официра, спремних на отпор Арбанасима чак и противно наређењу из Цариграда, спласнуло је првих дана августа, кад су све више стизали гласови да се устаници припремају да на Скопње пођу како преко Качаника тако и преко Скопске Црне горе. У међувремену косовски валија је предао дужност скопском кадији и припремио се за одлазак.[239]

Од 30. јула у Скопљу је завладала нервоза јер се у грађанству стално говорило о доласку Арбанаса у Скопље. Говорило се да се у Приштини налазе: Хасан-ага Приштина, Риза-бег, Зејнулах-ага, Мехмед-паша Дерала и још неки прваци; да је Бајрам Цури обишао Ферizовић и да се базирао у гњиланском крају, где је око себе окупио 1.400—1.500 бораца, да устаници у мањим групама од 15—20 или 30 људи крећу од Липљана ка југу и да их већ има доста у качаничком кланцу, да Љумљани наступају ка Ферizовићу и да је један барјак већ приспео у Суву Реку. Неколико стотина устаника су се разместили у ферizовићку шуму. Према њима је у Ферizовићу било девет батаљона војника. Очекивало се да Бајрам Цури са својом скупином може прећи у кумановску казу и тако угрозити Скопље и са североисточне стране.[240]

Првога августа француски конзул из Скопља пошао је возом за Ферizовић да провери гласове који су се ширили. Са пруге нигде није видео наоружане или груписане Арбанасе, а у Ферizовићу је стекао утисак да ће ту зауставити арбанашко продирање, и то за целу 1912. годину. Тога су мишљења били и неки страни дописници који су приспели из Приштине. Мишљење у народу да предстоји улазак Арбанаса у Скопље подржавали су скопски Арбанаси и они који су долазили одозго. Првога августа стигли су у Скопље Риза-бегов братанац и Халим-бег из Ђаковице, који су тврдили да ће Бај-

---

[238] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4379, П. Гавриловић из Скопља 17/30. VII 1912, са ПП бр. 348; ПП бр. 4536, П. Гавриловић из Скопља 16/29.VII 1912; Цариградско посланство п. I/1912, ПП бр. 348.

[239] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4433, П. Гавриловић из Скопља 20.VII/2.VIII 1912, са ПП бр. 1379; „Политика“ 19.VII 1912, 2.

[240] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4429, П. Гавриловић из Скопља 19.VII/1.VIII 1912, са ПП бр. 1364; Цариградско посланство, п. I/1912, ПП бр. 1364. — О исхрани устаника у Скопској Црној гори види: „Вардар“ 19.VII 1912, 3.

рам Цури и Идриз Сефер ући у Скопље 1. или 2. августа. Околина самога Скопља постала је несигурна, јер су се у непосредној близини вароши виђале четице наоружаних Арбанаса. Арбанаси из околине Скопља схватили су моменат у разграњавању покрета као прилику за слободније снабдевање без плаћања.[241]

Стање пред улазак устаника у Скопље било је сложено и у другим деловима косовског вилајета. Чиновници су понегде масовно напуштали своја места. Чиновници суда, градоначелник, мутесариф и заповедник жандармерије у Пећи отпутовали су у Митровицу, не оставивши за собом заступнике. С њима су отишли преостали делови (четири батаљона) два пешадијска пука и једног дивизиона (4 оруђа) пољских топова.[242] Понегде је увођена пракса разрезивања својеврсног пореза. Митровица је, на пример, према наређењу Исе Бољетинца, имала дневно да даје 10 лира. Сличан разрез увео је за тетовска села Мехмед-паша Дерала.[243] У Митровици су храброг пећког мутесарифа Џафер Тајар-беја наговарали неки митровачки трговци да приступи арбанашком устанку, а кад овај то није хтео, настала је пуцњава у којој је он једва изнео живу главу.[244] Војска у Митровици се није чула да је жива. Преко Митровице ишао је цео транзит из Пећи и Санџака за Приштину. Међу путницима налазило се и десет изасланика из Бијелог Поља и колашинских Шахавића.[245] Неки Арбанаси из Новог Пазара и Рожаја, опет, враћали су се кућама, јер нису добили оружје у магацину.[246] Шестога августа митровачки Арбанаси у девет вагона кренули су возом за Скопље.[247]

Љумљани су намеравали да опљачкају Призрен. Једна њихова група није наставила за Косово, него се разместила по призренским хановима о трошку града. Још при доласку та група је опљачкала стоку једном горанском селу. Старешина ове групе Рамадан Заскок одбио је да одговори делегацији грађана муслимана зашто не креће на Косово.[248]

Устанички прваци одржали су 27. јула састанак пред долазак Портине комисије да би формулисали захтеве које треба поставити Комисији.[249] Већ после првих додира са првацима Комисија је ја-

---

[241] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4447, П. Гавриловић из Скопља 20.VII/2.VIII 1912, са ПП бр. 1371. — Скопље опсађено и у страху: Политика 22.VII 1912, 1, 2 и 23.VII 1912, 1.

[242] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ст. Поповић из Пећи 21.VII/3.VIII 1912.

[243] „Вардар" 22.VII 1912, 3.

[244] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ђорђе Јакић из Митровице 24.VII/6.VIII 1912.

[245] „Вардар" 22.VII 1912, 2—3.

[246] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр 4816, Милојевић из Приштине 25.VII/7.VIII 1912.

[247] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4826 и 4865, П. Гавриловић из Скопља 24.VII/6.VIII 1912 и Милојевић из Приштине 25.VII/7.VIII 1912.

[248] ДАСИП, АКП, п. I/1912, С. Бабарогић из Призрена 21.VII/3.VIII 1912, са бр. 296.

[249] АЈ, к. III, концепт писма Ј. М. Јовановића шефу краљеве канцеларије Јанковићу 14/27.VII 1912.

вила султану да су вође Арбанаса изјавиле да никакве даље преговоре неће водити ако се парламенат не распусти за 24 часа.[250]

На збору у Приштини били су око 1. августа и неки Скопљанци, као Сами-бej, брат Нецибa Драге као и Васа Богојевић, кога је Мехмед-паша Дерала довео собом из Тетова. Комисија је и даље седела у Приштини, док су Риза-бег, Бајрам Цури и други главари прешли у Феризовић.[251] Ово шетање и тражење правог места за разговор била је последица разлике у гледиштима арбанашких првака и њихово различито опште држање рпема комисији и моменту за разговор с њом.

Другог августа приспели су у Гњилане Идриз Сефер и Мендубег да прикупе устанике, док су остале гњиланске вође отпутовале из Приштине у Феризовић. Феризовић је изабран као место скупа свих устаничких старешина где би се утврдили захтеви. Ако ови не би били усвојени, постојала је одлука да се иде на Скопље и даље у Солун. Идриз Сефер тврдио је 23. јула неким Србима да међу првацима нема несугласица, тако да је постојала пуна једногласност, на пример, између њега, Бајрама Цурија, Риза-бега и осталих. Са Идризом је пошло из Гњилана око 5.000. а он је изразио наду да ће под његовом заставом бити укупно око 15.000 људи, рачунајући ту и оне из кумановске и прешевске казе. Већина у колони која је пошла била је без оружја. Бајрам Цури писао је у Гњилане свом пријатељу Мустафа-аги сину Сулејмановом да му набави оружја из Србије. Местафа-ага је најпре требало да отпутује у Феризовић, потом у Скопље и најзад у Србију. Због оружја дошло је до заваде између Идриза и Касума Сефера, јер је овај последњи давао оружје и онима за које је Идриз сматрао да им га не треба дати.[252]

Арбанашки прваци приспели су у Феризовић 2. августа, изузев Хасан-бега Приштине и Исе Бољетинца, који су очекивани сутрадан. Дошли су возом. При изласку из вагона ишли су следећим редом: Мехмед-паша Дерала, Риза-бег, Бајрам Цури, Ахмет-бег, Јахја-ага а затим остали бегови и аге. Одсели су у згради поште и телеграфа. Одређивање коначишта обавили су Дерала, Риза-бег и Ахмет-бег са реис беледијом. При сусрету су српским учитељем — повереником, Риза-бег се интересовао није ли било каквог зулума од устаничке војске, претпостављајући да би Младотурци могли узети у најам какве злочинце за подривање реда. Само један Србин жалио се што му је неки наоружани Арбанас изнудио ракију, па је уместо да плати, пуцао по дворишту. Иако је влада распустила парламент, арбанашки прваци су првог дана по доласку у Феризовић давали изјаве из којих се лако могло закључити да не верују у успешан исход преговора. У исто време Али Даниш-бej рекао је ћехаји једног села да, ако Арба-

---

[250] „Политика“ 19.VII 1912, 2. и 25.VII 1912, 2. — Арбанаси су одмах показали жељу да поседну железничку пругу српска граница-Куманово („Политика“ 23.VII 1912, 1).

[251] „Вардар“ 22.VII 1912, 3.

[252] ДАСИП, АКП, п. I/1912, „пријатељ 320“, из Гњилана 21.VIII 1912.

наси не прихвате споразум, вероватно ће успети да заузму Скопље, али ће у походу на Солун наићи на непрелазни отпор.[253]

На збору у Приштини 4. августа донесена је једногласно одлука да прваци који су се налазили у Приштини сутрадан оду у Феризовић, с тим да им војска још остане у вароши. То је путовање било потребно да се постигне сагласност са првацима који су се налазили у Феризовићу. На сличан начин требало је да крену и Гњиланци.[254] Они Арбанаси који нису имали оружја тражили су да им се пушке и муниција преда у војном депоу по признаници и књизи, већ како је војска издавала. Незадовољни елементи упутили су телеграме свим градовима косовског вилајета с питањем да ли да се на дан или два чаршије затворе, ако буде било потребно. Причало се како су Црногорци прешли границу те да су допрли до близу Гусиња. Овим гласовима требало је, поред осталог, задржати у касарнама 1.000 резервиста који су тражили да иду кућама. На глас о распуштању парламента, Арбанаси из Лаба почели су да долазе у Приштину.[255] Незадовољство и велика узрујаност видели су се код приштевских Арбанаса и следећих дана. Тек 11. августа Бајрам Дакљан отпутовао је са 150 људи у Феризовић, где су се већ сакупиле остале вође. Занимљиво је да је тога дана Иса Бољетинац поручио својим синовима да се склоне из Митровице у Бољетин.[256]

Сама Порта је са забринутошћу примила информацију о преласку устаничких првака у Феризовић.[257]

Хасан Приштина и Иса Бољетинац нису, према договору, пошли у Феризовић, јер је искрсла нека несугласица. Одмах пошто су Ризабег и остале вође стагли у Феризовић, издата је наредба барјактарима да у своја села пошаљу нарочите људе који ће под хитно позвати да се врате они устаници који су пошли кући да се преобуку; онима који не би дошли, требало је спалити кућу. У Феризовићу је све било спремно за полазак у Скопље. Тврдило се да ту и у околним селима има до 30.000 људи, не рачунајући оне који су имали накнадно доћи са Бољетинцом и Хасан-агом. Бајрам Цури је тврдио да ће бораца бити чак 50.000 кад крену у Скопље, а да ће их у Скопљу бити још 20.000. До Солуна сакупиће се 120.000 па могу ударити на младотурску престоницу. Прваци су се често љутили на устанике који су у главни логор долазили без оружја, док су код куће пушку оставили. То је био случај са 250 Гњиланаца и Кумановчана које је Гњиланац Сали-ага вратио, наредивши им да дођу с оружјем. Постојао је и план да 2.000 Гњиланаца и оних из суседних каза под Сали-агом одмах крену на Велес и тако заокруже Скопље. Преко Качаника требало је да наступају трупе Риза-бегове, Бајрам Цурове и осталих.

---

253 ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дамјану из Феризовића 21.VII/3.VIII 1912.
254 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, И. К. из Приштине 22.VII/4.VIII 1912.
255 ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа из Приштине 23.VII/5.VIII 1912.
256 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4866, Милојевић из Приштине 29.VII/11.VIII 1912.
257 ДАСИП, ПО—1912, ф. III, Пов. бр. 1109, Ј. Ненадовић из Цариграда 25. VII/7.VIII 1912, ПП бр. 625.

Иса Бољетинац је предлагао да се прво нападне на војску (три табора) која се улогорила код Кошара, сат и четврт од Феризовића ка селу Штимљу. Пре даљих подухвата Бајрам Цури је примио задатак да устанике без оружја наоружа пушкама из војног депоа у Феризовићу.[258]

Иса Бољетинац дуже се задржао у Приштини и због тога што је желео да своје ефективе попуни борцима који су пристизали из Новог Пазара и Сјенице. Кад су они 5. августа приспели, курири су се разишли по селима у којима је логорила Исина војска с наређењем да изјутра сви пођу и да се искупе у Липљану. Сами прваци, Бољетинац, Хасан-ага Приштина, Ћерим-бег, Рашит-ага, Горанац из Гњилана, Хаци Џемаил-ага и неки други кренули су за Феризовић 5. августа предвече. За поход ка Скопљу требало је повући и оне групе устаника који су још боравили у Митровици.[259] Према скицираном походном плану, неке гњиланске јединице, под заповедништвом Рашита из Влаштице и других требало је да се пробију до Скопља кроз Скопску Црну Гору.[260]

Прва група наоружаних Арбанаса ушла је у Скопље већ 5. августа. Наиме, у групи од 100 Арбанаса који су приспели возом из Феризовића, њих 30 појавило се са пушкама. Власти нису реаговале.[261] Група устаника која је највише угрожавала скопску варош била је она из Бујановца која се скупила у Прешеву (1.000 људи) и чекала из Приштине наредбу о покрету.[262] Седмога августа одложен је наступ на Скопље док се не заврше први преговори са комисјом у Приштини. Тога дана су се најпознатији прваци, изузев Исе Бољетинца и Бајрама Цурија изненада повратили из Феризовића у Приштину.[263] То је био поново знак да су прваци несложни, да је поново преовладало мишљење Хасана Приштине који је био против наступа на Скопље и који је највише био расположен да се преговара са комисијом. Седмога августа причало се по арбанашким круговима у Скопљу да је сам Бајрам Цури кренуо на Скопље. Шестога августа увече власти су биле предузеле нарочите мере: коњичке патроле крстариле су по граду а једно одељење коњице са неколико пољских топова хитно је изашло ван града.[264] Десетога августа Арбанаси су чекали да сутрадан приме дефинитиван одговор из Цариграда; ако одговор не би задовољавао

---

[258] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дајић из Приштине 22.VII/4.VIII 1912.

[259] Исто, исти 23.VII 1912; ПП—1912, бр. 4735, Милојевић из Приштине 23. VII/5.VIII 1912.

[260] ДАСИП, АКП, п. I/1912, „пријатељ 920" из Феризовића 23.VII/5.VIII 1912.

[261] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4756, П. Гавриловић из Скопља 23. VII/5.VIII 1912. — Узбуна Скопљанаца због неке пуцњаве, из страха да долазе Арбанаси (Вардар 22.VII 1912, 3).

[262] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4633, П. Гавриловић са ПП бр. 1403, из Скопља 24.VII/6.VIII 1912.

[263] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4728, Милојевић из Приштине 25. VII/7.VIII 1912.

[264] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4562, П. Гавриловић са ПП бр. 1409, из Скопља 25.VII/7.VIII 1912.

маса је тражила да се крене на Скопље, а ако би то вође спречиле, претила је да ће се повући у планину.[265]

Један од разлога због кога су устаници били стално узнемирени био је сукоб на црногорско-турској граници. Иса Бољетинац одужио је свој боравак у Приштини, чекајући да га српски конзул, пошто би добио обавештење из своје централе, обавести шта је на ствари; конзул га је 3. августа известио да Црногорци нису напали топовима Бијело Поље, а дан касније да је био сукоб код Мојковца према Колашину.[266] Скоро три недеље касније Бољетинац је рекао свом пријатељу поп Анђелку Нешићу да ће, ако не престану заплети на граници, поћи са својим борцима против Црне Горе.[267] Руски амбасадор у Цариграду Гирс био је (6. августа) мишљења да је сукоб на црногорској граници био главни разлог због чега је маршал Ибрахим-паша наименован за главнокомандујућег свих трупа у арбанашким крајевима, уз функцију редседника комисије за преговоре са Арбанасима.[268] Тај „црногорски" моменат био је и једна јака карта комисије у преговорима с арбанашким првацима.

У Феризовићу, у међувремену, људи су били у напетом стању желећи да пођу у Скопље. Једанаестога августа у Феризовић је приспео Бајрам Дакљан са 200 момака. Ни његов шеф Бајрам Цури ни други арбанашки прваци нису му дозволили да крене у Скопље, сматрајући подухват вратоломним. Он је, озлојеђен што се одуговлачи, изјавио да или ће кренути у Скопље или ће ударити на депо оружја. Кад је било решено да се крене, стигла је из Приштине депеша Ибрахим-пашина с молбом да се причека још три дана, јер веза са Цариградом није функционисала како треба због земљотреса у Цариграду. На тврдњу Ибрахим-паше да ће им се захтеви прихватити, тражили су да нареди феризовићком депоу да устаницима разда оружје и храну. Устанички прваци оставили су рок од свега три часа. Одговор нису добили, али им је телеграфисао Бајрам Дакљан да је без препрека ушао у Скопље.[269]

Дванаестога августа станица у Феризовићу јавила је Скопљу да се око 1.000 Арбанаса припрема да возом пође у Скопље. Ту вест су власти у Скопљу побијале, чак и у разговору с драгоманима страних

---

[265] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4811, Милојевић из Приштине 28.VII/10.VIII 1912.

[266] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Милојевић из Приштине 21.VII/3.VIII 1912.

[267] ДАСИП, АКП, п. I, Т бр. 1239 од 9/22.VIII 1912, Милојевић Министарству.

[268] МОВЗИ, II сер, X-1, № 426, стр. 424.

[269] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, К. П. бр. 5020; Вардар 2.VIII 1912, 2. — Дакљан је ушао у Скопље са 320 људи наоружаних маузерима; сви су осим неколицине Пећанаца били из Ђаковице (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ристовац 30.VII/12.VIII 1912, са Пов. бр. 33). Према једном другом извештају са Дакљаном је дошло 160 наоружаних устаника, а с њим је био и главар кога су називали Курт-паша (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4878, П. Гавриловић са ПП бр. 1448, из Скопља 30.VII/12.VIII 1912). — *Вардар* је прецизирао: Бајрам Дакљан, Хусеји-бег, Зефи Вогел и 200 пушкама наоружаних устаника (2.VIII 1912, 3). — У томе смислу и: AJ, к. III, 188, П. Гавриловић из Скопља 14./27.VIII 1912, са бр. 66.

конзулата; навођено је да ће бити пропуштено свега неколико Арбанаса путника или шетача. Међутим, истога дана је приштевским возом дошло у Скопље 25 вагона у којима је било око 1.000 Арбанаса, који су без мало сви били наоружани пушкама. Међу устаницима није се налазио ниједан од истакнутијих првака, али је било неколико Срба, међу којима и учитељ и обавештајац Гапић, наоружан пушком у друштву с неколико Арбанаса католика.[270] Истога дана у вече теретним возом приспело је још 50 наоружаних Ђаковчана под заповедништвом Ахмед-бега Ђаковца. Власти су учествовале у размештању устаника по школским и општинским зградама и у парном млину. Бајрам Дакљан је одмах тражио преко општине од Скопљанаца већу своту новца за прехрану својих људи; прва разрезана свота односила се само на имућније муслимане. Говорило се да ће са осталим првацима и комисија следећих дана доћи у Скопље.[271]

Устаничка војска кренула је из Приштине на Скопље 11. августа увече. Глана колона од 4.000 бораца ишла је преко гњиланске казе а мања преко Качаника. Држало се да ће пред Скопљем бити 20.000 људи.[272] Једанаестога августа увече кренуле су из Феризовића за Скопље устаничке вође са око 4.000 бораца. Пошли су у две колоне: једна, под командом Риза-бега и Бајрама Цурија пошла је преко Камене Главе, а друга преко Слатине, предвођена Исом Бољетинцем и Рамаданом Заскоком (старешином из Љуме). Људи у тим колонама били су већином из Ђаковице, Пећи, Љуме, Митровице и Гњилана. Сутрадан је одржан ратни савет у селу Смири. Ту су колоне подељене на мање групе, а свака је добила путовођу. Колоне су заобилазиле качанички теснац, те је требало да се спусте у Скопље преко Скопске Црне горе. Призренске вође са својим људима кренули су из Феризовића 12. августа. Они су имали задатак да иду десном обалом Лепенца и да се у качаничком венцу састану са Тетовцима. Мехмед-паша Дерала и Јахја-паша из Призрена отишли су возом у Скопље. Гњиланац Касум Сефер такође је мислио да уђе у Скопље возом, као Бајрам Дакљан.[273]

Одлука о уласку у Скопље била је донесена на пречац. Према мишљењу српског конзула у Приштини, таквој одлуци ишле се на руку три околности: 1) Фадил-паша Топтани из Тиране отпочео је живу агитацију у масама у смислу енергичне акције, тврдећи да без проливања крви нема слободе; нарочито је наглашавао да су за толико муке и крви прваци тражили и сувише мало; он је био мишље-

---

[270] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4888, П. Гавриловић са ПП бр. 1449, из Скопља 30.VII/12.VIII 1912; ПП бр. 4684, надзорни официр ристовачког граничног рејона 31.VII/13.VIII 1912. (900 наоружаних у 20 вагона, а за 13. август очекивало се још 10.000). — Очекивало се да ће стићи 60 вагона с устаницима из Феризовића (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, шеф железничке полиције из Ристовца са бр. 33 од 30.VII/12.VIII 1912). Види и: „Вардар" 2.VIII 1912, 3.

[271] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5120, П. Гавриловић са ПП бр. 1452, из Скопља 31.VII/13.VIII 1912.

[272] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4682, Милојевић из Приштине 30. VII/12.VIII 1912.

[273] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5109, Милојевић са ПП бр. 1179, из Приштине 30.VII/12.VIII 1912.

ња да ће Цариград прихватити све захтеве и још треба да дâ милион лира на име поклона; 2) крајњи елементи међу устаничким старешинама, са Махмудом Заимијем и Бајрамом Дакљаном на челу, почели су одсудно тражити да или иду на Скопље или људство врате кућама; 3) устаничке вође добиле су претећи телеграм од познатог младотурског револуционара Нијази-беја из Ресуна, који им је запретио да ће им доћи у походе у Приштину.[274]

Један од момената који су помогли извођење наглог уласка устаника у Скопље налазио се и у чињеници да је познати командант корпуса и уверени Младотурчин Исмаил Фазил-паша неколико дана пре тога дао оставку. Официри су претили устаницима да ће у качаничком теснацу бити дочекани митраљезима, али ранијег расположења за давање отпора после поменуте оставке није било ни код њих.[275]

Четрнаесетога августа у Скопље су преко Скопске Црне горе приспели и Бајрам Цури и Иса Бољетинац. Риза-бег Криезиу стигао је још у току вечери 13. августа. Скопљанци су им масовно изашли на сусрет. Српски повереник из Приштине честитао му је победу и то што се није повео за Хасаном Приштином који је био против похода на Скопље. На питање како је у Приштини, повереник је одговорио да Хасан-ага, Зејнулах-ага и Хаџи Ђемаил-ага одвраћају људе од активног иступа.[276] Петнаестога августа у Скопљу су се окупили Бајрам Цури, Иса Бољетинац, Риза-бег, Идриз Сефер, Јахја-ага Призренац, Махмуд Заими а од католика Зефи Вогел, Пјетр Цељ и неки мање значајни, док је Хасан Приштина остао у Приштини. Он је поручно радикалном Бољетинцу да се врати у Приштину, јер да су сви услови примљени; Иса је одговорио да ће он комисију чекати у Скопљу.[277] Шеснаестога су из Приштине приспели чланови комисије Даниш-бej и Сулејман-паша и Хасан-ага са групом првака а 17. увече и Ибрахим-паша.[278] У Скопљу су се очекивали и Миридити са Пренк Биб Додом и јужни Арбанаси, Тоске, чак из Јањине. На спуштању ка Велесу и Солуну радили су Бајрам Цури, Иса Бољетинац и Риза-бег Криезиу. У Велес је пошао Бајрам Дакљан а Риза-бег га је морао враћати са станице. Поменута тројца много су пазила да боравак великог броја устаника у Скопљу не буде повод за пљачке. Тако су се стекли услови да се у Скопљу одржи нека врста арба-

---

[274] Исто.

[275] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4602, Балугџић са ПП бр. 4221, из Солуна 26.VII/8.VIII 1912.

[276] ДАСИП, АКП, п. I/1912, „покорни и опслушни пријатељ“ из Скопља 1/14.VIII 1912; ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5153, М. Гавриловић из Скопља 1/14.VIII 1912.

[277] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5126, П. Гавриловић са ПП бр. 1464 из Скопља 2/15.VIII 1912, Вардар 2.VIII 1912, 2.

[278] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5128 и 5130, П. Гавриловић из Скопља 3/16. и 4/17.VIII 1912; ПП бр. 5116 Милојевић са ПП бр. 1197 из Приштине 3/16. VIII 1912; Вардар 5.VIII 1912, 3.

нашког конгреса, на коме би били заступљени сви арбанашки крајеви, и на коме би се коначно утврдили захтеви Порти.[279]

Тиме је, средином августа, завршен оружани део устанка 1912. године. Он је успешно завршен уласком устаника у све косовске градове па и у Скопље. То је фактички била капитулација турских државних власти.[280] Због таквог стања ни Портина комисија у Приштини односно у Скопљу није могла да парира устаничке захтеве.

Без обзира на успех с уласком у Скопље, од многих Арбанаса се могло чути у Скопљу да су приштински прваци издали арбанашку ствар. Агалари и њихови пријатељи, наводили су, саветују се са представницима власти како би напали устанике с леђа. Међу ликујућим устаницима у Скопљу навелико се причало да је Хасан Приштина био против марша на седиште вилајета. Било је, међутим, и таквих који су друкчије реаговали. Већ 14. августа група од 30—40 Арбанаса вратила се у Приштину, осуђујући оне који су остали у Скопљу.[281]

VI ПРЕГОВОРИ ИЗМЕЂУ АРБАНАШКИХ ПРЕДСТАВНИКА И ПОРТИНЕ КОМИСИЈЕ (ОД 27. ЈУЛА 1912). НЕСУГЛАСИЦЕ У РЕДОВИМА УСТАНИЧКИХ ПРВАКА

Наступ устаничких вођа у настојању да политички искористе успехе устаничког оружја у великој мери зависио је од јединства и усаглашености концепција. Нажалост, размимоилажење устаничких старешина око тога докле ићи и шта тражити рано се испољило и нанело је штете арбанашким преговарачима. Поред несугласица у њиховим редовима, у круговима варошких представника који нису учествовали у устанику постојале су сасвим друкчије представе о томе шта треба тражити од Цариграда.

По доласку комисије за преговоре с Арбанасима у Приштину (27. јула), постојала су три тела између којих је вођена политичка акција. То су били: а) комисја из Цариграда; б) устанички прваци као представници арбанашког покрета (Бајрам Цури, Хасан Приштина, Иса Бољетинац, Риза-ебг Криезиу, Јахја-ага Призренац, Муса ефендија из Приштине и други) и в) представници већине градова косовског вилајета (међу овима је било и десетак Срба: Петар Костић из Призрена, Богојевић из Тетова, Сава Стојановић из Приштине, Анђелко Нешић из Вучитрна, Алимпије Божовић, Огњен Раденковић и други). Због великог броја варошких изасланика, да би то

---

[279] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5129 и 5131, П. Гариловић са ПП бр. 1468 и 1471, из Скопља 3/16. и 4/17.VIII 1912. — Од Миридита 16. августа стигао је Марко Ђони а требало је да стигну још њих 2.000 (ДАСИП, АКП, п. II/1912, С.Д. из Скопља 4/17.VIII 1912); „Вардар“ 5.VIII 1912, 3.

[280] У том смислу види: *М. Пандевски*, Политичке прилике у Македонији пред балкански рат. Југословенски народи пред први светски рат, Београд 1967, 699—700.

[281] ДАСИП, Цариградско посланство, п. I/1912, извештај из Скопља 1/14. VIII 1912.

тело лакше и брже радило изабран је један ужи одбор, у који је из сваке вароши (седишта казе) ушао само по један представник, из вароши седишта мутесарифа по три а из Приштине седам делегата. Од Срба у свој ужи одбор ушли су само Петар Костић и Сава Стојановић. Председник овога одбора био је Мехмед-паша Дерала из Тетова. Да се не би тврдило да устаничке вође утичу на варошке представнике, ови су решавали без учешћа устаничких првака. Српски конзул у Приштини је те варошке делегате називао „легални представници".[1]

Прва одлука варошких представника 29. јула била је да се од владе тражи распуштање парламента у року од 48 часова; уколико Порта у поменутом року не би дала позитиван одговор, „легални представници" су члановима комисије саопштили да ће устаници поћи на Скопље, Солун па и на Цариград. Док су представници варошки расправљали у горњем духу, устаничке старешине (осим Бајраши Цурија) били су на окупу у Лапљем Селу крај Приштине. Поред полазног захтева о распуштању парламента, захтеви варошких представника састајали су се у следећем:

1. *Слободно ношење оружја;*
2. *Војна служба Арбанаса у мирно време само у европском делу државе* (намерно је проширен терен на целу европску Турску, да се Арбанасима не би замерило да теже сепаратизму);
3. *Отварање школа у споразуму са муарифатом;*
4. *Обраћање веће пажње земљорадњи и саобраћају;*
5. *За чиновнике у арбанашким крајевима узимати по могућству Арбанасе;*
6. *Стављање под суд свих министара младотурских влада* (ово учинити касније, кад се састане нов парламенат);
7. *Амнестија за политичке кривце Арбанасе* (не и остале, на пример македонствујуће);
8. *Сагласност да се по задовољењу претходних захтева сузбија идеја о отцепљењу Албаније од царства.*[2]

Пре ове седнице, са изабраним представницима градова разговарао је (у кући Цемаил-аге) Иса Бољетинац, који је потом отишао представницима устаника у Лапље Село. Представници комисије изјавили су да има много наде да се наведене жеље испуне.[3] Увече тога дана представници вароши отишли су у Лапље Село и ту се састали са Риза-бегом, Јахјом Призренцем и осталим првацима. До споразума није могло доћи. Због тога су се одмах вратили у Приштину. Ти пред-

---

[1] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4503, Милојевић из Приштине 16/29. VII 1912.

[2] Исто; Sh. Rahimi, н.н. 94. — Непрецизно и помешано са неким другим захтевима (одштета, смањење пореза): Вардар 19.VII 1912, 2.

[3] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4542, Милојевић из Приштине 17/30. VII 1912.

ставници су 29. јула очекивали у Приштини Ису Бољетинца и представнике гњиланског краја, а наставак преговора предвиђен је за пододне.[4]

Још пре него што је Портина комисија приспела у Приштину у Скопљу се знало да међу арбанашким беговима постоји доста јак расцеп. Бајрам Цури дошао је у сукоб са Хасаном Приштином, Мехмед-паша Дерала завадио се са Риза-бегом Криезиу, косовски бегови чинили су групу за себе, а омањи барјактари, који се иначе нису мешали у политику, били су подељени између наведених првака у спору, те стварно нису знали рећи шта хоће. Главни мотив несугласице тицао се првенства у покрету. Хасан Приштина са бившим посланицима тражили су да воде прву реч и да сами стављају услове, што људи као Бајрам Цури, за којима је ишао наоружани народ, нису дозволили. Те је природе био и сукоб између Мехмед-паше и Риза-бега. Пријатељи бивших посланика чинили су све да изравнају разлике, те су непрестано трчали од једних до других. Дан уочи састанка „варошана“ сазнало се да се Иса Бољетинац придружио Бајраму Цурију, који се са својих 1.200 — 1.500 момака налазио према Феризовићу и није ништа хтео да чује за Хасан-агу и његове људе. Распуштање парламента био је општи захтев групе око бивших посланика на челу са Хасаном Приштином. У једном су сви били сложни: да се збрише све што су Младотурци радили. Ипак, при томе „политичари“ су тражили мање локалних повластица а барјактари су управо ту били радикални.[5]

Одмах пошто је примила прве захтеве 28. јула комисија их је доставила влади. Преговори су потом прекинути да се сачека одговор а стварно зато што се радикалније устаничке старешине нису слагале са ставом представника вароши, те су напустили Лапље Село и отишли према Феризовићу. Претње устаника да ће посести Скопље забринуле су владу, те је њен председник телеграфисао да се са одлуком сачека док у Приштину не дође председник комисије Ибрахим-паша.[6]

Тридесетог јула изјутра Риза-бег је послао човека да позове Бајрама Цурија. Сат касније Сава Стојановић и још један приштевски Србин били су на разговору код Риза-бега. Затим су Риза-бега посетили неки Дибрали-ага из Белог Поља (пећког), један бег из Сјенице, двојица из Новог Пазара и један имам из Митровице. Пододне су Ризабегу дошле и старешине из Љуме и Малесије а после њих осморица из гостиварског краја. Као што се види бег Криезиу био је тих дана централна фигура. Увече је са својом свитом из Приштине стигао Иса Бољетинац, као и један гњилански бег, богати скопски бег Мехду, Тетовац Ахмет-бег и Јахја-ага Призренац. Сасвим касно приспео је Дервиш-бej, родом Пећанац, који је служио као

---

[4] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4539, Милојевић из Приштине 16/29. VII 1912.

[5] ДАСИП, Цариградско посланство, п. I/1912, ПП бр. 1345, П. Гавриловић из Скопља 16/29.VII 1912. — „Вардар“ је поменуо спор Цури-Хасан Приштина, претпостављајући да међу Арбанасима има три струје (19.VII 1912, 3).

[6] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Јоса из Лапљег Села 17/30.VII 1912.

заптијски бимбаша у Митровици. На вечерњем састанку утврђена су начела за заједнички рад са гњиланским и скопским бегом, разговарало се о евентралном одговору из Цариграда на захтев о распуштању парламента.[7]

Последњег дана јула српски конзул у Приштини ургирао је слање неког писма из Београда за Хасана Приштину које је он очекивао. Двадесет деветог јула увече командант корпуса позвао је у своју канцеларију вође опозиције (партије „Слобода и слога"), те им показао српску пушку са бајонетом, оптужујући устанике за везе са Србијом. Приштински конзул се бојао да не избије сукоб у самој вароши.[8]

Првога августа одржан је дуготрајан састанак у кући Хаџи Џемаил-аге, на коме је донесена одлука да се постигне међусебни споразум. На то су сви пристали. Као они који би изнели захтеве изабрани су Риза-бег, Мехмед-паша и Хасан-ага. Одлучено је да све вароши одреде по 3 до 4 члана који би присуствовали у хућумату разговору са члановима комисије. Тај састанак био је потребан зато што је приспео председник комисје за преговоре маршал Ибрахим-паша. Приликом тога сусрета, због огромне масе света, ни изабрани чланови нису могли чути шта се тамо говорило. Прво је говорио Риза-бег који је тражио правду, и то најпре у виду распуштања парламента. Хасан Приштина се жалио да од младотурске револуције није било слободе за арбанашки народ, што се нарочито манифестовало у одузимању оружја. Ирбахим-паша је рекао неколико оштрих речи да су Арбанаси као муслимани на погрешном путу; све ће бити, али само законитим путем и по реду. Идриз Сефер или неки други на глас се распитивао за Ибрахим-пашу дали је то онај што је предао Триполис, тражећи да народ не слуша савете таквога. Секретар комисије Авни-бej се изгубио из хућумата у шетњу, тако да је сам Ибрахим-паша морао да шаље телеграм у Цариград. О нетактичном наступу Ибрахим-паше распредало се у вароши све до поноћи.[9]

Порта није оклевала само на основу свог старог манира и проверене тактике него и зато што је била суочена са још једним арбанашким скупом и нешто радикалније формулисаним захтевима. Реч је била о великом збору у Валони 29. јула, на коме су у име свих Арбанаса истакнути следећи захтеви у 13 тачака:

1. Потпуна слобода изучавања арбанашког језика и отварање јавних и приватних школа које би уживале све оне повластице које и царске државне школе;

2. Обезбеђење арбанашком народу свих оних права и привилегија које уживају остали народи у држави;

---

[7] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3991, Милојевић из Приштине 18/31. VII 1912.

[8] ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа, из Приштине 20.VII/2.VIII 1912. -- Од доласку Ибрахим-паше! Вардар 22.VII 1912. 3.

[9] *Sh. Rahimi*, н.н. 84. Види: Вардар 19.VII 1912, 3.

3. Давање законске снаге и важности свим добрим арбанашким обичајима који не стоје у опреци са уставом и законима;

4. Слободни избор народних посланика, чији број треба да буде у сразмери са бројем арбанашког живља;

5. Заснивање управе Алабанијом на начелима децентрализације;

6. Избор валија из редова оних који познају арбанашке обичаје. Полицијски и судски чиновници морају бити искључиво Арбанаси, а жандармерија састављена од домородаца;

7. Постављање за Албанију инспектора, чија би дужност била да контролише рад чиновника и одржавање поретка;

8. У Албанији би званични језик био арбанашки, како у односу власти с народом тако и међу органима власти;

9. Арбанаси би војни рок служили у свом рејону. За Арбанасе граничаре према балканским земљама издала би се посебна правила;

10. Сви приходи осим царине, поште и телеграма употребљавали би се за покриће трошкова локалне управе. Утврђени део тих прихода морао би се употребити за подизање путева и за просвету. Три процента од повишене царине, остварене у Алабанији, имао би се такође трошити за арбанашке школе;

11. Вилајетске скупштине могу састављати вилајетски буџет и контролисати утрошак средстава;

12. Одредити из државне касе, од стране нарочите комисије довољну своту за подизање од стране војске порушених и попаљених кућа и зграда;

13. Вратити народу одузето оружје. Сопственике оружја подврћи посебном закону.[10]

Тридесетог јула на Косову и у Метохији био је издат проглас са потписом „Истински родољуби Косова". Њиме је позван арбанашки народ да допринесе да се одржи скуп представника четири вилајета и да народ упути своје родољубиве делегате за преговоре са владином комисијом. Позив је настао као последица размимоилажења још приликом првих сусрета између варошких представника и устаничких вођа. Међу „варошанима" било је туркофила из Приштине, Тетова и Скопља и присталица итиљафиста, те су ти представници отежавали рад устаничких првака и уопште разбијачки и капитулански деловали. Проглас је водио њиховом замењивању аутентичнијим представницима арбанашких интереса. Ипак, у то време ни Бајрам Цури ни Хасан Приштина нису још располагали овлашћењем да говоре у име свих Арбанаса. По свом доласку Ибрахим-паша се заложио против наводног покушаја отцепљења Арба-

[10] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4401, Балугџић са ПП бр. 400, из Солуна 18/31.VII 1912. — Балугџић је скретао пажњу свог министра на тачке 3, 7 и 8 „у којим је јасно истакнут захтев о аутомној управи у Арбанији" и на тачку 9, о чувању граница. Програм су потписали јужни Арбанаси, „али су у грађењу његовом учествовали и делегати из Старе Србије". Балугџић је сматрао да ће валонски порграм „несумњиво бити и основа за преговоре у Приштини, јер је ту први пут систематски и јасно истакнуто арнаутско гледиште". (Исто).

наса од царства, а практично се трудио да унесе раздор међу сакупљене народне и устаничке старешине, подстичући турскоманске елементе против изричитих арбанашких националних захтева. Приликом свог првог наступа пред комисијом у пуном саставу Хасан Приштина је нарочито инсистирао на званичном признању арбанашких граница, на томе да цивилне и војне власти у арбанашким крајевима буду састављене од припадника арбанашког народа, да Арбанаси војну службу обављају у својим крајевима и под заповедништвом официра Арбанаса и да се арбанашки језик призна као службени.[11] Захтев Хасана Приштине на коме је инсистирао више него на свим другим елементима аутономије био је да се установе арбанашке границе, и то не на начелу етничких него турских административних граница. Поред империјализма балканских монархија био је то експанзионизам арбанашких бегова и националиста.

Са Хасан-агином концепцијама о арбанашкој аутономији није се слагао ни Бајрам Цури, још мање Иса Бољетинац и Риза-бег Крезиу а турскофилски елементи у редовима арбанашких првака су их потпуно одбацивали.[12]

Треба навести неке рефлексије српског листа „*Вардар*“ о преговорима на Косову о арбанашким захтевима које су представљале став организованих „отоманских Срба“. Лист је најпре критиковао зашто држава тежи да задовољи само Арбанасе, кад поред њих живи на Косову и поприличан број Срба; на такав начин ствара се неравноправност и Срби се морају осећати погођенима. „Немамо ми — писао је лист — ништа против тога што држава излази на сусрет арнаутским жељама и хоће да задовољи њихове националне интересе. Нама је само неправо, да се у тој прилици обилазимо ми Срби, о чијим се жељама и интересима ни у овој прилици, као увек до сада не воде апсолутно никакви обзири.“ „Ми не можемо допустити да се на Косову воде овако важни преговори поред нас а без нас и зато и држимо, да је сада моменат, када они међу нама којима је могуће, треба да подигну свој глас у корист жеља и потреба наших.“ „Давањем повластица искључиво Арбанасима био би нов и тежак атак на српски народ.“[13] Разговоре комисије са Арбанасима на Порти нису тре-

---

11 Historia e Shqipërisë II, 338; S. Rahimi, н.н., 95.

12 *Sh. Rahimi*, н.н., 96. — Комесар железничке полиције у Ристовцу, др Ковачевић је на следећи начин описао размимоилажења међу арбанашким представницима: „Ситуација је веома замршена стога што се ни Арнаути не слажу сви у захтевима које треба ставити комисији. Једни траже аутономију Албаније, да чиновници буду Арнаути, да војску служе само у Албанији, да се прикупљена пореза троши само на потребе Албаније и да се води строги надзор о прикупљању порезе и државним расходима. Други пак задовољавају се са повратком старог режима, траже оружје и испуњење свију до сада обећаних им привилегија“. (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4465, Пов. бр. 27 од 29.VII/11.VIII 1912).

13 „Вардар“ 19.VII 1912, уводник. — “*Вардар*„ (22.VII 1912, уводник) је чак сматрао да, иако влада није дошла на управу земље на основу става већине у парламенту, она ипак не може да распусти парламент, јер ипак треба очувати бар парламентарну форму; распуштање парламента траже они који се поводе својим личним и себичним интересима.

тирали као разговоре о заједничком животу разних народа а захтеве Арбанаса као националне, те су сматрали да нема шта Срби да у разговорима траже; са српске стране долазиле би у обзир само жалбе, али директно Порти.

Исти лист, пишући о неспоразумима међу устаничким старешинама, ипак је изразио мишљење да ће се они сложити „и да ће превладати Исино, Сеферово и Риза-бегово мишљење, да се не попушта, него да се тера до краја". Он је обавестио читалачку публику да воће непрестано „држе тајне седнице, на којима решавају не само о захтевима него и о утврђењу ратног плана, за случај ако им комисија не испуни све њихове захтеве".[14] Слично је наводила и београдска „*Политика*", тврдећи да се неслога првака током рада са Портином комисијом смањивала.[15]

Петога августа отпутовала је за Феризовић последња група устаничких вођа. Ту су они имали да се задрже два-три дана, те, ако у међувремену не би добили задовољавајући одговор, требало је да пођу за Скопље. Исте вечери прочитана је султанова ирада којом је обнародовано да је парламент распуштен. У круговима устаничких првака јасно је дефинисано да се они не задовољавају распуштањем парламента као што се нису задовољили ни падом младотурског кабинета. То су били само претходни услови за разговоре, а следећи захтеви су били — раздавање оружја и општа амнестија. Тактика владе била је да се Арбанасима прећутно дозволи да се под оружјем и овећим масама слободно крећу по селима и градовима, и да на тај начин стварно компромитују покрет (јер оружје не служи за шетње него за борбу). Насупрот томе устаничке старешине су тврдиле да апсолутно владају наоружаним народом, а Бајрам Цури је наводио да ће пред Скопљем бити 50.000 а око Скопља још 20.000 бораца, да би их пред Солуном било чак 120.000. Стварна снага устаника била је много мања и у време уласка у Скопње није их ту било више од 15.000. Устаничка војска није била ни оонолико дисциплинована како је то желео Бајрам Цури. На пример у вучитрнском крају (који се могао сматрати устаничким рејоном) шест барјактара, који су имали власт над 30 села, одбили су да иду даље са устаницима; увредио их је Зејнулах-ага, јер је за 300 пушака које је добио у Србији тражио да му плате по две лире по комаду; један од тих барјактара, Иса Рушити из села Попова, дошао је српском конзулу у Приштини да утврди да ли су пушке поклоњене или их је ага тако јевтино купио да их јевтино продаје. Већ и сама претња Бајрама Цурија и Риза-бега Ђаковчанима (са главног устаничког терена!) да ће онима који имају оружје а хитно не дођу у Феризовић спалити сву имовину такође би говорило да је борбено одушевљење у народу спласнуло. У Призрену је грађанство врло нелагодно дочекало устаничке емисаре, јер као што се Хасан-агин рођак, као прави ага, хтео окористити националним покретом да се лично богати, сиромашни и пљачки вр-

---

[14] „Вардар" 22.VII 1912, 2—3.

[15] „Политика" 23.VII 1912, 1.

ло склони муслимани Љуме желели су да устаничку ствар повежу са силажењем у за њих богати суседни град.[16]

Варошки представници заподевали су дуге расправе, у којима су наводили свакојаке разлоге да се одложи поход на Скопље. Они су изражавали бојазан да македонствујушчи не искористе прилику и не почну бацати бомбе на сакупљене Арбанасе.[17] Већ се показало свима да ће се око Скопља изазвати национални антагонизам.

Иако из тактичких разлога и са сасвим супротних позиција и представник националиста Хасан Приштина је био против тога да се иде на Скопље. Он је такође позитивно примио распуштање парламента, јер је у том питању и лично био заинтересован. Као и већина приштинских првака он је био за то да се устаничке вође врате у Приштину. Нарочито му је било стало да то учине Иса Бољетинац, Бајрам Цури и турскофилски расположени гњиланski прваци, дакле они који су највише желели да се иде у вилајетско средиште.[18] Деветог августа изјутра у Приштину су се вратили Риза-бег Криезиу (који је био најпогоднији за посредника између Хасан-аге и Бајрама Цурија) и неки други, али до споразума опет није могло доћи. Комисија је потом послала своје људе у Феризовић, у настојању да постигне погодну погодбу са оделитим скупинама устаничких старешина. Ово одлажење у Феризовић требало је да, продужавањем преговора, одложи наступање на Скопље.[19]

Заоштреност у односима међу арбанашким старешинама нарочито је постојала због држања приштинских туркофилских првака. Џемаил-ага, на пример, није хтео ни да чује о латиници, па ни о арбанашком језику у основној школи. Очекивало се да ће га у томе подржати и Иса Бољетинац. У погледу казни, међутим, њих двојца су се битно разликовала. Иса је био за примену најстрожих казни у случају убиства — вешање убице, спаљивање куће и прогонство убичине породице. За драконске казне били су прваци свих крајева осим Приштине и Гњилана. Инсистирањем на латиници Хасан Приштина је изгубио свако поверење код Приштеваца, па се већ говорило да се таквим ставовима он не би могао бити изабран за посланика на новим изборима. Размимоилажења су се јавила и на питању општег помиловања. Бољетинац и Риза-бег су изјавили да се за живу главу неће вратити кућама ако се не исходи општа амнестија и за све могуће осуђенике па били они и највећи зликовци (катили); сви остали осим Приштеваца били су за опште помиловање, али мање

---

16 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4688, Милојевић са ПП бр. 1108, из Приштине 23.VII/5.VIII 1912.

17 Исто. — Извештај српског конзула из Скопља да је „распуштање Парламента примљено врло повољно од Арнаута“ свакако се односи само на варошке представнике (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић телеграмом 25. VII/7.VIII 1912).

18 ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4813, Милојевић из Приштине 25.VII/7.VIII 1912.

19 Исто, ПП бр. 4817, Милојевић из Приштине 27.VII/9.VIII 1912. — Седмога агвуста у Приштину је требало да стигну Хасан Приштина и Риза-бег; кренуо је само први (ДАСИП, АКСк, п. 53, ПП бр. 1429, П. Гавриловић 25.VII/7.VIII 1912).

радикално него ова двојица; Џемаил-ага био је спреман да се заложи само за косовске крајеве и само за устанике. Због дискусије о казнама и о арбанашким школама и латиници седница у џамији 7. августа била је изузетно бурна. Риза-бег је чак револвер потегао на Џемаил-агу, те је седница морала бити прекинута и одложена за сутрадан. Осмог августа изјутра Џемаил-ага је сазвао збор својих присталица у џамији, те пошто је разложио захтеве Риза-бега и његових истомишљеника, запитао је да ли желе латиницу; додао је да су против латинице и Гњиланци и Иса Бољетинац, и да ће он прихватити латиницу ако се они за њу изјасне. Сви су се присутни изјаснили против латинице, после чега је Џемаил постао још упорнији. Приштевци су подозревали на Шабан-пашу, јер се његов синовац Абдул Рахман изјаснио за латиницу. Уз Џемаил-агу биле су, природно, и хоџе из свих градова. Ралике у мишљењима постојале су и у погледу оружја. Џемаил-ага и Приштевци су тражили да се државно оружје најновијег типа даје по броју одраслих мушких глава, али да за сваку казу буде смештено у срескоj вароши. Риза-бег, Иса Бољетинац и остали (осим Хасана Приштина) тражили су то исто, али да свако држи пушку код своје куће и да се оружје слободно може мосити, уз строге казне ако би се оружјем наносила штета другоме.[20]

И следећих дана приштински прваци потпуно су се одвојили од осталих, те су у време припрема за наступ на Скопље чак показивали склоност да се удруже са властима против устаника.[21]

Чак и у питању распуштања парламента, то је привремено задовољило Арбанасе, било је извесних разлика. Младотурци у Солуну, на пример, наводили су да је ухваћен телеграм Риза-бега Бајраму Цурију, којим му је јављано да је од Хасана Приштине тражено да у преговорима не попушта у питању распуштања парламента.[22]

Разлике су постојале и у односу према Србима. Иса Бољетинац се још десетак дана раније, мада је важио као српски пријатељ, жалио једном руском новинару на косовске Србе, јер врло слабо схватају да је арбанашки устанак у њиховом интересу и да они морају да иду с Арбанасима. Србија, пак, која је устаницима давала пушке и муницију, одједном је неоправдано затворила границу. Устаницима су остали само Аустријанци („Швабе“), који преко својих агената нуде оружје, а иза леђа драже Турке против устаничких вођа. Иса је у поменутом интервјуу као главни циљ борбе означио уништење Младотурака, а о повратку свргнутог султана Абдул Хамида је рекао да о његовом довођењу на престо не може бити говора; он је био за то да старог, болесног и наводно бескарактерног султана Мехмеда V замени Јусуф Изедин.[23]

---

[20] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Стојан Дајић из Приштине 26.VII/8.VIII 1912.

[21] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић телеграмом из Приштине 30.VII/12. VIII 1912.

[22] ДАСИП, Цариградско посланство п. I/1912, извештај из Солуна 26.VII/8. VIII 1912, ПП бр. 422. — У акту је Риза-бег означен као привржник тадашње турске владе.

[23] „Политика“ 20.VII 1912, 1.

Подробан извештај Глигорија Божовића говорио је о импресијама које су он, Петар Костић и Дамјан Исајловић, упућени од српског конзула из Скопља међу Арбанасе у Приштини (27. јула) стекли у контакту с устаничким старешинама. Ова тројица добила су задатак да, иступајући у име косовских Срба, дакле независно од Србије и њене полике, онемогуће позицију групе око скопског „Гласа народа“ међу Арбанасима. Тетовац Васа Богојевић који се налазио међу устаничким првацима као делегат није се могао политички употребити, јер је био под утицајем опозиционог Саве Стојановића. У приштинском конзулату су подељене улоге, тако да су неки угледни домаћи Срби радили на утврђивању изборног споразума са итиљафистима. Петар Костић примио је директиву да одлази на зборове и заподева разговор на њима. Поп Анђелко Нешић, Огњен Раденковић и Алимпије Божовић требало је да се стално налазе у близини Исе Бољетинца и да парирају незгодне утицаје који бу били чињени на њега. Овој тројици требало је благодарити што експулсивни Бољетинац није пошао ка Црној Гори, на вест да су Црногорци напали на турску границу; ту је, разуме се, било и рационалног савета Хасана Приштине. Петар Костић се виђао са свима главним вођама, а посебно је био задужен за Јахја-агу из Призрена. Глигорије Божовић радио је преко Садика Раме, Иљаз-аге Вучитрнца и Исиних шурака. Поменути повереници посебно су радили да поткопају ауторитет Саве Стојановића, који је добро стајао код Хасана Приштине а врло добро код свих приштинских првака. Риза-бег Криезиу, Мехмед-паша Дерала и особито Иса Бољетинац лепо су говорили о Србима на већањима старешина, а српски повереници су дали реч да ће се за Србе заузети као за себе.[24]

---

[24] Као бел. 25/VI. — Говорећи о устанку 1912, Божовић је сматрао да му је подстицај дат из тежње јужних Арбанаса за аутономијом и самосталношћу, уз стару мржњу према државној стези, што су само нагласили Младотурци, представљени као Јевреји и масони. Збор у Јунику, под утицајем људи Исмаила Ћемалија, био је за аутономију, па чак и за коначно одвајање од царства. Кад је покрету пришао Иса Бокетинац, осетио се утицај његовог краја и Дренице, који су били привржениици Абдул Хамида. Чак и на зборовима у Приштини Исини људи су тражили смењивање султана и устоличење Јусуфа Изедина. Та тенденција је потиснута моћним утицајем Хасана Приштине. Говорећи о арбанашком покрету 1912. године Божовић је додао и следеће: „Негативности су од овога покрета за нас Србе што су Арнаути на прагу да постану народ, што своје питање хоће да реше на Косову и што нити побеђују нити бивају побеђени. Ми смо између њих и Младотурака и на нас ће и једни и други своју срџбу искаливати. Позитивно је што и Арнаути почињу ослобађати се од турског фанатизма, што код њих нагло лабави муслиманска солидарност и хипноза; што већ јасно знају да су с Турцима у непријатељству и, што је најглавније, они сад са пуно симпатија говоре о Србији као пријатељској земљи. „Иса Бољетинац је наводно говорио:“ Ја сам добар Османлија и чинићу све да се моја земља одржи. Србија ми чини услугу, за коју ћу платити њеном народу овамо. Но онда кад видим да ће земља да пропадне и да се овај режим не може сломити, ја ћу мирне савести дочекати Србију да она засуди.“ Божовић је сматрао да трајног мира између Арбанаса и Турака више не може бити, без обзира која се влада налазила у Цариграду и да су Арбанаси, захваљујући исламизму, теже подложни страном немуслиманском утицају. Ипак, „ако би се могло учинити да сад или јако победе или буду силно побеђени, они би лако пали у руке онога ко би им се обратио.“ (Исто).

Према Божовићу, арбанашка маса се сећала повластица старог времена и то је и тражила; од страних сила нарочито се бојала Аустрије. Међу првацима, Риза-бег и Иса Бољетинац, као некадашњи Старотурци, били су најогорченији противници Младотурака; они су били блиски народу и августа 1912. нису постављали велике прохтеве; првоме од њих није била страна идеја о једној умереној и доброј аутономији. Божовић је ову двојицу означио као господаре настале ситуације и као људе чија је реч била пресудна у свим важнијим одлукама. Риза-бег као старији, угледнији и искуснији имао је првенство, али је Иса Бољетинац снажније деловао на масе. Хасан Приштина је, према Божовићу, био „човек сасвим нових погледа на ствари и до краја дволичан у овом покрету". Његов утицај био је значајан на прваке, нарочито на Бољетинца, који је за своје политичко уздизање доста дуговао Шишковићима и посебно Хасан-аги. Божовић је држао да је тешко објашњавати поступке Хасана Приштине тиме што је аустријски или енглески човек; као образован човек али и „прекомерни шовинист", он је једини, уз Нециба Драгу, од косовских првака осећао и радио као „Арнаутин у правом смислу". „Мени се чини — извештавао је Гл. Божовић — да се он Срба највише боји и да (сматра да) на Косову не може бити места за оба народа. Или Срби или Арнаути. И зато би он хтео да Турска још дуго поживи, док се Арнаути не национализирају и културно припреме с једне стране, и докле Срба сасвим у овом крају нестане, с друге стране [...] Према овоме Хасан-бег је наш заклети непријатељ, и он може свачиј бити, али наш никад. Ја сам још од пре две године имао неке податке о њему да спрема један велики план о систематском истребљењу нашега народа на Косову и турцизирању Санџака." Он је и амбициозан човек који тежи за вођством у арбанашком покрету и да се о њему говори по Европи. Он подстиче Арбанасе на одлучне акције, а јавно води дволичну политику, бринући се о политички адекватном парламенту, у коме би били остварени и његови лични интереси и амбиције. Његов рођак Зејнулах-ага не мрзи своје чивчије Србе, фанатичан је муслиман и као частан ага може бити коректан пријатељ. Махмуда Заима, пустог делију, лако је загрејати; он се побунио, подстакнут од свог рођака Бајрама Цурија, и у тежњи да дође до какве титуле и новца. Бајрам Дакљан је јунак и каваљер, на кога човек може да се ослони. Није без бесе ни Садик Рама из Ђурђевика, доста заслужан што у пећком Подгору Срби нису до краја истребљени. Божовићев закључак био је: „Уопште треба се више ослањати да сеоске него на варошке прваке арнауске. Наша је једна тегоба што су готово сви незајаживи. Њима никад није доста. Али опет зато, ако Турска буде живела, с њима треба тражити споразум по свима тачкама. И увек полазити од начела погађати се и никад више не обећати но што се може учинити, јер они треба да стекну веру да је Србија земља од речи. Ово напомињем зато што Аранути у односу према другим земљама имају богато искуство.[25]

---

[25] ДАСИП, АКСк, п. 54, Гл. Божовић конзулу П. Гавриловићу, Скопље 26.VII/8.VIII 1912.

Закључак Божовићевог реферата био је: „Ма шта Србија предвиђала и планирала, она мора најозбиљнију пажњу поклонити Арнаутима. И ту пажњу треба дорбо да организује и свој утицај спроводи искључиво преко посвећених органа а не допушта да се и то плету непосвећени и они који с патриотизмом тргују и хоће на своју руку с Арнабасима да раде [. . .] Само Србија ваља од вође да изнуди концесије не само за своју политику вишега реда, него и за нас овамо [. . .] Арнаути се више не смеју испуштати из руку. На њих се сад искључиво мора рачунати. За њихове покрете не треба жалити жртава. Ми овамошњи морамо у њихов табор, јер ако будемо на средини, сваки узмак њихове и турске стране падаће на нас. Ваља их непрестано туткати. На њих треба много трошити, али ја мислим да то неће бити узалудно. Сад су нарочито без новаца, особито Боље-тинац.“[26]

Божовићев реферат изражао је једну општу тенденцију српске политике, у ствари једну линију која је већ била практикована, а о чему Божовић није могао бити обавештен. У време усредсређивања устаника и њихових вођа у Приштини политичка пропаганда Србије је знатно појачана. Конзул у Приштини одржавао је контакт, нарочито са Риза-бегом и Бајрамом Цуријем. Вођени су подробнији разговори о односу Београда према арбанашком устанику и о потреби међусебног помагања. Може се претпоставити да је Бајрам Цури чак предвиђао могућност да Србија, ако затреба, помаже устаницима регуларним трупама, те је у том смислу био спреман да се са Н. Пашићем нађе на граници ради утврђивања појединости.[27] Обећавајући помоћ, конзул Милојевић је сугерисао да ће сарадња бити успешнија ако се послуша реч српске владе у битнијим питањима, јер она има бољег увида у политичке прилике Евртопе и зна циљеве арбанашких и српских непријатеља. Због тога устаници не би требало да било што предузимају без претходног усаглашавања са Београдом.[28] Иступајући у име заједничких интереса, представници Србије саветовали су устаничке прваке, нарочито Риза-бега, да се устаничка војска упути што јужније ка Солуну. Да се то постигне, српска влада је испоручила ново наоружање и дала нове не мале своте новца.[29] На пример, из фонда намењеног арбанашким првацима Риза-бегу и Бајраму Цурију исплаћено је у Феризовићу по 10.000 динара. Хасан Приштина не само што није примио новац, него је био против ослонца на Србију, а у Београд је послао свога повереника да установи какве везе са српском владом има његов ривал Бајрам Цури

---

[26] Исто.

[27] ДАСИП, Хартије Н. Пашића, Пов. бр. 3347, „курир“ Сима из Скопља 11/24.VII 1912.

[28] АЈ, к. 37, 657—8, Милојевић Ј. М. Јовановићу од 13/26.VII 1912.

[29] Исто, к. III, 188, П. Гавриловић из Скопља 3/16.VIII 1912.

односно и други прваци.[30] Бајрам Цури тражио је и 5.000 пушака, за што му је посебни Пашићев повереник Сима Гарме дао позитивна уверавања, но опет тражећи да, у случају новог судара са турском војском, устаничка војска оперише у правцу југа, јер ће им леђа држати Србија, из које ће у том случају лакше бити пребациване војне потребе.[31]

Српску дипломатску службу, која се трудила да сузбије утицај наводно проаустријски расположеног Хасана Приштине, занимале су позиције Хасанове код племенских главара. Скопски конзул је могао да констатује да је тај утицај на све остао врло јак и да је његова улога у покрету 1912. године била велика. Њему се могла приписати и стрпљивост, јер је његовим залагањем два-три пута продужаван рок за распуштање парламента као и за одлагање похода на Скопље. Он је успео и да се приближи Риза-бегу и да га приволи да се врати у Приштину и да се наставе преговори с комисијом. Хасан-ага је уопште највише радио на томе да се са комисијом преговара. Конзулов је закључак ипак био поразан и парадоксалан: „Међутим, ко год познаје добро Хасан-бега не сумња да је према Арнаутима неискрен и да на првом месту ради као националиста турски."[32] Кудикамо загонетније било је држање Нећиба Драге, такође бившег послиника, аустрофила и велике младотурске перјанице 1908. године. Он није активно учествовао у летњој фази устанка, али је задржао велики утицај на устаничке вође. Приштински конзул је о њему забележио: „Држи се да се склонио да се не замери властима, ни Арнаутима. Више тежи у овим данима сачувати своју имовину. Тврди се да припада групи Асан-бега и да је имао везе са аустријским конзулом у Митровици."[33]

Преговори Турака са Арбанасима не само што су занимали суседне балканске државе, него њих је интензивно пратила и руска и аустро-угарска дипломатска и обавештајна служба. Заступник министра иностраних послова Нератов јављао је 6. августа амбасадору у Цариграду Гирсу да је крајње важно бити својевремено обавештен о ходу поменутих преговора, који представљају опасност ако се широко постави питање. Два дана касније Нератов је изрекао мишљење да би даровање аутономије Арбанасима повукло за собом захтев за утономијом Македоније, а могле су настати и озбиљне комплика-

---

[30] Исто, 187, П. Гавриловић Ј. М. Јовановићу, из Скопља 24.VII/6.VIII 1912; Исто, к. 37, 893, Н. Пашић Ј. М. Јовановићу 13/26.VII 1912; ДАСИП, Хартије Н. Пашића, Пов. бр. 3419, Сима „курир" Пашићу из Скопља 26.VII/8.VIII 1912. — Бајраму Цурију ово није било први пут да прима поклоне из Београда. Он је, на пример, још 1902. године примио од краља Александра Обреновића, поред осталог, један лепо гравиран револвер (В. Стојанчевић, Аустроугарско-српски сукоб у косовском вилајету на почетку XX века, Југословенски народи пред први светски рат, Београд 1968, 866–67).

[31] ДАСИП, Хартије Н. Пашића, Пов. бр. 3419, „курир" Сима Н. Пашићу 31.VII/13.VIII 1912.

[32] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI ПП бр. 4661. П. Гавриловић из Скопља 27.VII/9.VIII 1912, са ПП бр. 1426.

[33] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4818, Милојевић из Приштине 28.VII/10.VIII 1912.

ције.[34] Британски амбасадор је приметио да С. Д. Сазонов има нешто друкчије мишљење о арбанашком питању од Нератова. Сазонов је сматрао да би задовољена Албанија мање била у опасности да падне под аустроугарски утицај него незадовољна, тим пре што је својом културом и духовним везама више упућена на Цариград него на Беч. Аутономија Албаније, по Сазонову, био би почетак озбиљних реформама у Македонији. Ово је, пак, било најбоље средство да се држе у спокојству Србија и Бугарска.[35]

Аустро-угарском амбасадору је 8. августа наложено да у разговору са Сазоновим изложи следећа гледишта: са распуштањем турског парламента настало је извесно попуштање које ће несумњиво утицати и на арбанашке прваке сакупљене у Приштини; у таквој ситуацији за жаљење је што Срби и Црногорци спроводе подстрекачку агитацију међу Арбанасима; Србија преко неколико арбанашких бегова новцем и оружјем подстиче побуну; синове Исе Бољетинца обасипају у српској престоници посебним почастима. Утицају Црне Горе Беч је приписивао околност да су се католички Малисори, дотад резервисани према арбанашком покрету, такође латили оружја; и сами Црногорци, преобучени у Арбанасе, прешли су на турску територију. Иако је на Балплацу сматрано да су турско-црногорске граничне заћевице хронична појава (која је добила своју драматизацију једино због ревности турског посланика на Цитињу) циљ индицираног разговора са Сазоновим требало је да буде „да, с једне стране, ступимо поново у контакт с Русијом по једном балканском питању, а са друге, да предупредимо евентуална сумњичења наше политике са српске и црногорске стране“.[36] За стварни став Беча много је инструктивније упутство састављено за аустро-угарског представника у Софији. „Данашња ситуација — налагало се — се утолико разликује од оне из прошлог лета, што услед турско-италијанског рата, недавног, и устанка у Албанији, али овај пут много раширенијег, као и пада младотурског режима, изгледа да се могућност дубоког преображаја на Балкану донекле приближава. У оној мери, уколико је то случај, формирање нашег односа према Бугарској постаје актуелније, пошто је то земља свакако међу свим балканским државама позвана да одигра активну улогу када наступи та евентуалност.“ Посланик је упозорен на изјаву бугарског владара Фердинанда „да Бугарска нема шта да тражи у Албанији“, „да он жели да дâ подстицаја разграничавању обострних интересаних сфера и да наговести да он за Албанију сматра унапред да спада у нашу (сферу).“ Бечка централа је ипак упозорила да није моменат да се одређују сфере утицаја и да је „наша тежња сада као и раније у том правцу да се по могућности очува status quo на Истоку и далеко смо од тога да супротне тенденције, ма и само индиректно прераним претресањем таквих планова за бедућност охрабрујемо и подржавамо. Но с

---

[34] МОВЗИ, II сер., XX-1, № 419, стр. 418.

[35] Исто, № 439, стр. 432—33, Бјукенен Греју, из Петрограда 27.VII/9.VIII 1912.

[36] ÖUAP, B. IV (1930), бр. 3675, стр. 325.

друге стране, не може нам падати на памет да ток једног историјског развојног процеса заустављамо у неку руку сопственим телом; стога када за Турску опет буде куцнуо судбоносни час, тада ће дакако доћи моменат да се с Бугарском споразумемо о балканском проблему. Да такво једно расправљање треба да доведе до споразума мирним путем, за то говори већ чињеница коју је истакао гроф Ерентал не само што нема никаквих националних аспирација у оквиру територије Монархије, већ и у Македонији има у виду развојне циљеве који с нашим интересима нису у колизији.“[37]

Софија је била варош у којој је аустро-угарска обавештајна служба остварила додир са арбанашким представницима. Око 10. августа у Софију су приспели како неки арбанашки прваци тако и неколико преобичунехи аустријских официра. После дводневних дугих састанака, Арбанасима је предато 10.000 круна, колико је један од официра подигао на банци по приспелом чеку. Одмах после тога прваци су прешли на Косово а официри су отпутовали за Беч.[38]

Француски конзул чак из далеке Јањине јавио је да се Аустро-Угарска користи међу Арбанасима италијанско-турским ратом. Париз је обавестио своје дипломате и о извештају посланика из Београда да српска влада прати аустро-угарске припреме у вези с арбанашким устаником. И у Софији се држало да Беч без резерве ради за аутономију Албаније.[39]

У разговору са руским амбасадором турски министар иностраних дела (8. августа) је рекао да нови кабинет уопште не помишља на аутономију Арбанаса и да још нема одређени програм који би се тицао Арбанаса. Чекало се најпре мишљење комисије о озбиљности и прихватљивости устаничких захтева. Амабасадор је скренуо пажњу на то да су устаници постигли несумњиви успех, који се не може забашуривати, а да их управо тај успех може понукати да раде на образовању велике Албаније, у чији би склоп ушла четири вилајета. У исто време аустроугарски амбасадор на Порти сугерисао је свом руском колеги да би можда најбоље било за умирење Арбанаса да Порта постави на чело четири вилајета једнога од својих државника са звањем генералног инспектора. Гирс се са тим предлогом није сложио, рекавши да би једна велика Албанија с тачно утврђеним макар и аутономним границама значила велики изазов националним страстима на Балканском полуострву и представљала би увод у опасни вртлог. Нарушавање постојећег стања значило би и само наименовање генералног инспектора (не помињући изричито аутономију), који би свакако био Арбанас, и то вероватно Фери-паша,

---

[37] Исто, бр. 3678, стр 325. — О томе да се на Бугарску гледало као на главни фактор на Балкану сведочи и извештај аустро-угарског посланика из Биограда од 11. августа. После атентата у Кочану, „оно што није пошло за руком арбанашким устаницима, расулу у турској војсци, паду Младотурака, ни поступку Црне Горе, изгледа да је лако пошло за руком акцији бугарско-македонској организацији: да пробуди латентну наду на непосредну балканску ликвидацију“. (Исто, бр. 3679, стр. 331).

[38] „Политика“ 31.VII 1912, 2.

[39] DDF IIIe série, т. I, Париз 1931, № 243, 251 и 264 од 4,8 и 12.VIII 1912.

убеђени присталица Тројног савеза. Палавичини је и даље гурао у Цариграду на остварењу арбанашке аутономије, следећи традиционалну политику бечког кабинета на Балкану (о уношењу раздора међу народима и стварању привилегиајма разлике у положају појединим од тих народа). Аустро-Угарска је енергично радила на томе да се наметне као покровитељица Арбанаса.[40] Аустро-угарски дипломати били су врло активни у балканским престоницама. Посланик из Београда јављао је следеће: „Влада остаје при свом коректном држању што ја приписујем не само евентуалним руским саветима, већ и сазнању да Србија нема интереса да убрзава догађаје. Изгледа да је успело, због више или мање отвореног прикључења српског елемента на устаничком подручју, да се успостави добар однос са Арбанасима. То је, изгледа, заједмчено пролазним присуством трију синова Исе Бољетинца, српског (sic!) анродног посланика у турском Доњем дому Нециба Драгаша из Митровице и испорукама оружја и муниције. Ако је, дакле, и дошло до појединачних атентата на Србе на Косову, требало би их приписати арбанашким бандитима [. . .] Уз то је Народна одбрана и сувише добро у рукама владе, а ова је изгледа решена, у случају да још сада треба да говори, да Бугарској препусти прву реч. „Посланик из Београда (14. августа) јављао је да су и бугарски посланик и српски министар иностраних дела најенергичније демантовали да између Србије и Бугарске постоји какав уговор, који би одговарао интенцијама Русије. Српски министар је изразио мишљење да би за закључење таквог уговора била потребна једна веома чврста влада. Он је иначе дао следећу оцену српске спољне политике: „Односи Србије према Бугарској су да не могу бити бољи, а такође према Турској, на што би се увек највише полагало, већ због тога да се тако значајан пут за увоз и извоз преко Солуна одржи отворен. И с арбанашким елементом, чија се звезда пење, Краљевина одржава најпријатељскије односе и не треба се плашити никаквих кињења сународника у Старој Србији. Упркос томе, дакле, што Србија у садашњој ситуацији, чува најкоректније држање, она види да се у садашњем тренутку њене интенције у Монархији криво схватају и да је њен став лишава сваке наде на остварење њених, оправданих националних аспирација, у будућности.“ У таквој ситуацији она мора сачувати могућност да се у датом моменту прикључи пријатељима где буде могла да их нађе. У исто време аустријском представнику у Софији наложено је следеће: „Према нашим информацијама на Порти се никако не баве давањем аутономистичких привилегија Арбанасима, нити било каквим територијалним омеђавањем њиховог подручја, већ се искључиво ради о очувању традиционалних прерогатива и о равноправности арбанаш-

---

[40] МОВЗИ, сер. II, XX-1, № 437, стр. 430—1, Гирс Нератову 26.VII/8.VIII и 30.VII/12.VIII 1912. — Француски амбасадор у Петрограду Палеолог изражавао је бојазан да би Аустро-Угарска могла иступити у Београду са захтевом да се српска влада јавно изјави о арбанашком питању. Палеолог је био, на основу извештаја, уверен да ровито стање у арбанашким крајевима плански уносе немачки агенти (Исто, № 401, стр. 405, отправник послова у Паризу Севастопуло Нератову 20.VII/2.VIII 1912).

ког језика. По нашем схватању у томе нема ничег што би могло да нашкоди интересима македонских Бугара, већ они, као и друге народности Румелије, имају пре пуно основа да поздраве ту прву манифестацију децентрализаторске методе администрације у Турској [. . .] Што се тиче Аустро-Угарске, она сада као и досад спроводи политику која унапређује миран и мирољубив развитак свих балканских народа и било би сасвим погрешно претпоставити да је наша благонаклоност посвећена у већој мери Арбанасима но било ком другом националном индивидуалитету, нарочито Бугарима."[41]

Француски извештаји средином августа такође су указивали да аустроугарски министар иностраних дела Берхтолд мисли да је потребно да Порта додели концесије Арбанасима и да Беч међу самим Арбанасима ради на томе да се оствари јединство погледа и акција, полазећи од постојећег стања односа према Турцима али форсирајући аутономију.[42]

Устаници су за разговор са владом у Цариграду имали и своју телеграфску линију, поред оне државне коју је користила Ибрахим-пашина комисија. То је био телеграф српског конзулата преко кога је Иса Бољетинац слао поруке Порти. Деветог августа са тог тастера је откуцан захтев о општем помиловању и о отпуштању кућама војника који су се одметнули и придружили устаницима; у случају негативног одговора Иса је припретио да ће опет поћи у шуму. На устаничке вође радикализујуће је деловао Фадил-бег Топтани, који је приспео 7. августа у Приштину преко Србије. Своју агитацију нарочито је развио у маси, саветујући јој да се никако не мири и доказујући јој да су уступци Цариграда ништавни.[43]

Деветог августа устанички прваци предали су комисији за преговоре у Приштини своје захтеве у 14 тачака. У вези с настанком тога програма посебно је занимљиво писмо које је Ферхат Драга упутио брату Нецибу (10. августа). Он је јављао:

„Ове су тачке решене у Феризовићу на наваљивање Бајрам-бега (Цури). Штавише, њих су саставили млађи. У Феризовићу је чак и Хасан-бег морао да приклони главу пред ауторитетом Бајрам-бега. Захтеви су у Феризовићу печатима потврђени па су онда послати у Приштину. У Приштини су се налазила изасланства из свих вароши. Скупили смо се у великој џамији и почели смо да претресамо захтеве. Још при првој тачци поцепали смо се. Приштевци су тражили разлог да захтеве не приме. Један од хоџа је доказивао да је планински закон противу шеријата. Одједном настаје узбуна и претрес се онемогући. Приштевци напуштише џамију а њиховом примеру следоваше и прваци из Гњилана. Изасланици осталих вароши потврдише захтеве. Сутрадан се опет обратисмо Приштевцима. Они

---

[41] ÖUAP, B. IV, бр. 3679, стр. 331 (Београд, 11.VIII 1912); бр. 4689, стр. 341—2 (Београд, 14.VIII 1912); бр. 3688, стр. 340 (за Софију, 13.VIII 1912).

[42] DDF, sér. IIIe, т. I, №[s] 270 и 272, стр. 350 и 352—3, француски дипломатски представник из Петрограда и Цариграда 14. и 15.VIII 1912.

[43] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4819, Милојевић из Приштине 28.VII/10.VIII 1912.

се поново скупише у џамију и после дугих преговора остадоше при својој ранијој одлуци. У то искрсну и питање о азбуци. Око тога се створила читава препирка. Тада изасланства осталих вароши решише да представку поднесу маршалу и предадоше је.

„Нити је питање о азбуци нити планински закон узрок што су се Приштевци одвојили. Они су се нашли увређени што је одлука донета у Феризовићу. Толико су се наљутили на Хасан-бега, да је он данас мртав у очима Приштеваца. [. . .]

„Иса-бег је толико порастао, толико верује у своју величину, да је јуче — видите његов ешеклук — сам на своју руку, поводом црногорског питања, упутио телеграфску наредбу свима кајмакамима од Новог Пазара до Пљеваља и заповедио да се народ наоружа. Наравно, кајмаками нису водили рачуна о овој заповести. И Хасан-бег се је много жалио на Ису. У Феризовићу су Ису много наљутили. Нису му усвојили ни један захтев, а и његови захтеви су били чудновати. Неће човек ћауре за заптије, не прима ћауре војнике и томе сличне тричарије. [. . .]“[44]

Српски обавештајци у Феризовићу, од којих је учитељ Јевто Гапић био међу устаницима с пушком у руци, успели су непосредно по предаји захтева у 14 тачака да разговарају с извесним вођенијим устаничким вођама. Деветог августа вратили су се из Приштине у Феризовић Мехмед-паша Дерала и Риза-бег Криезиу, а свој долазак за 10. август одложили су Хасан Приштина и Јахја-ага, бивши посланик из Призрена. Дерала је на железничкој станици рекао Стојану Дајићу: „Комисија је расположена да нам помогне, јер су малобројне тачке које се косе са Цариградом, а и нисмо тражили ништа што би преко закона било.“ И сам Ибрахим-паша рекао му је да је за 99% сигуран да ће Арбанаси добити све што су изнели у захтевима. „Али има нешто мало што нам квари“, завртео је Дерала главом као да у нешто сумња. У вези с неслагањем Приштеваца са захтевима Риза-бег је рекао: „То је само један човек који мисли да морамо слушати само њега. Он то можда не би чинио кад би знао да га ми питамо из почасти, а не из какве бојазни, али увидеће и он, па ће бити све добро, ако бог да.“ О односима међу устаничким вођама Иса Бољетинац је (9. августа увече) изјавио: Главно је питање код Риза-бега, Бајрама Цура и њега. „Али да нам се не би што пребацило — као да на своју главу радимо, — ми то из почасти њих питамо. Они су пак то погрешно разумели и мисле да их морамо питати, те и они хоће да заповедају. Главно је да су то потписали сви они који су се борили и боре се пушком у руци, а Хаџи Џемаил-ага, ако хоће да заповеда, требао је узети пушку у руке, па поћи у планину.[45]

---

[44] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Ферхат Драга брату Нецибу, из Липљана 28.VII/10.VIII 1912. — Нециба су у Липљану поздравили: Бајрам ефендија, Ибрахим Кукула и Ахмет-бег. (Исто).

[45] ДАСИП, АКП, п. II/1912, Јевта Гашић из Феризовића 28.VII/10.VIII 1912.

Занимљив разговор водио се 9. августа у Феризовићу између Мустафа Фадил-паше Топтанија и групе устаничких вођа (Иса Бољетинац, Халил-бej из Ђаковице, Хамди-бej из Охрида, Бajрам Дакљан). Паша из Тиране је рекао: „Уз ту депешу (са 14 тачака захтева) требали сте да тражите и један милион лира. Они ће вашу депешу оберучке примити и наградити вас за ове захтеве о којима воћлија (омладина, борци) ни појма нема. Зар сте зато онолику крв лили? Каквим ћете образом да се вратите? Ово сте могли добити без проливања крви и седећи код куће.“ На то је Иса Бољетинац одговорио: „Ваше високородије, и ја сâм видим да нисмо ништа учинили. Неспоразум је ту, а сем тога, мени је особито жао што су нас остали вилајети преварили. Ми смо имали уговор са битољским, јањинским и скадарским вилајетом, али пошто нас они изневерише, ми смо морали и на мање пристати, само да се без ичега не враћамо кућама. А према уговору и главном нашем циљу, оставили смо остатак да они траже, нека и они нешто крвљу добију, а ми ћемо им опет бити на помоћи.“ На резоновање о добицима жестоко је реаговао Бajрам Дакљан из Ђаковице, рекавши: „Ја тек сада видим да смо се борили само за поједине бегове, да их доведемо на столицу парламента, за официре, шефове и чиновнике, а не да се вајни народ помогне, који се ево осам месеци са мном заједно бори и крв лије. На првом месту ја са мојом четом од 800 људи нећу пристати на ваше захтеве, него ћу се борити све донде, док не извојујем оно за што сам устао и многе куће позатварао, јер немам образа да се натраг вратим.“ Иса Бољетинац је додао да ће поћи у борбу чим пукне прва пушка, јер не жели да узима на врат овај народ.[46] Народни трибуни очекивали су да ће незадовољан народ и даље ићи за њима и њиховим радикализираним плановима!

Након тога разговора паша је замољен да састави и одмах пошаље у Цариград телеграм који је садржао три тачке:

1. Да се сви одметниту војници сасвим помилују и пусте кућама и да им се дадну тескере да су војску одслужили;
2. Да се сви одметнути официри врате у службу без искакве казне, него само да буду размештени по другим јединицама;
3. Да се сви хапшеници без разлике пусте на слободу.

Циљ депеши био је да Иса Бољетинац осигура ослонац у војсци ако би било какве револуције у арбанашким крајевима. Наиме, он је осећао да масе бораца нису биле задовољне и да су очекивале да се иде на Скопље и добије аутономија. Телеграм је отправљен 9. августа и на њему је био потписан Иса Бољетинац. За време вечерње седељке паша Топтани је предложио да се војска разоружа, или с оружјем протера преко Качаника; то су устаничке вође одбиле, напоминьући да неће да кваре бесу коју имају с војском. Фадил-паша је том приликом овако учио Дакљана: „Ако сутра дође депеша из

---

[46] Исто. — За Дакљана гранични официр код Ристовца такође је забележио: „један од најближих нама“ (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5450, од 2/15.VIII 1912).

Цариграда и одобрено вам је што тражите, ви одмах јавите депешом да та ирада важи само за Косовски вилајет а за остале не, па нека испадне као да ви не знате што они траже, а они ће, разуме се, тражити оно што сте ви успели, а нисте умели да тражите.“ Још му рече: „Да се не шали да се натраг враћа без пушке, него нека тражи са друштвом да их одмах добију, иначе могу лако бити преварени, да се раштркају и да им ирада остане само на хартији, као што то увек. Младотурци чине;“ Фадил-паша Топани или је радио за неку страну државу (можда баш Србију!) или је желео да се постави питање генералног инспектора (кад би он могао поставити своју кандидатуру); деловао је на томе да до споразума не дође.[47] Није случајно баш нашао да буцка Ису, Бајрама Дакљана и Махмуда Заима, који су били не само ватрене четовође, него су сва тројца била повезана са спрским конзулом у Приштини.

Захтевима у 14 тачака тражено је конкретно следеће:

1. *Специјални закони за Алабанију* (односило се на узакоњење обичајног права);
2. *Војна служба Арбанаса за време мира у Румелији* (Европској Турској);
3. *Право на ношење оружја;*
4. *Да чиновници четири вилајета: косовског, битољског, скадарског и јањинског буду Арбанаси или да знају арбанашки језик;*
5. *Осниване по једне гимназије са интернатима у сваком вилајету, односно по две ако становништво прелази 300.000 душа;*
6. *Признавање арбанашког језика као званичног;*
7. *Осниване медреса* (богословних школа) *са арбанашком наставом;*
8. *Слободна настава;*
9. *Грађење путева и железнице;*
10. *Да се у четири вилајета поред административне поделе на санџаке, казе и мудурлуке изврши још и подела на нахије;*
11. *Строга примена шеријата;*
12. *Да се влада Хаки-паше и Саид-паше даду под суд;*
13. *Општа амнестија свим Арбанасима који су узели учешћа у побуни;*
14. *Накнада Арбанасима материјалне штете, настале у борбама.*

Тачку 3. требало је тако разумети да је држава обавезна да Арбанасе снабдева оружјем. Тачку 6, која је значила да се арбанашки језик уводи у администрацију, оспорио је председник арбанашког клуба, Арбанас са југа Абдул Упи. Сва настава била би на арбанашком само у нижим школама, док би се у осталим арбанашки обавезно учио уз турски. Абдул Упи је тачку 11. сватао тако да се шеријат

[47] Као бел. 45/VI. — Коментаришући ове разговоре српски конзул у Приштини је додао: „Покушај Фадил-паше да истакне једног као шефа целог покрета неће успети. Риза-бег и Иса се слажу као равноправни, али се никад један другом не би потчинили.“ (ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић из Приштине 30.VII/12.VIII 1912, са ПП бр. 1185).

примењује само као мера за чување закона.[48] Тачка 10. значила је да су масе љубоморно чувале своју локалну самоуправу, која је поред сеоске познавала и нахијску односно племенску; она је за њих била непосреднија и животно важнија од оне националне.

У албанској а преко њи и у првој послератној совјетској историографији захтеви у 14 тачака везују се за име Хасана Приштине. Наводно су њему стигла овлашћења из крајева јужне Албаније да може у име свих Арбанаса да иступи пред владину комисију, те је он и саставио програм од 14 тачака. Ти захтеви су се очигледно разликовали од оних које је он поставио пред Ибрахим-пашину комисију као и од програма усвојеног у Јунику. То је био компромис између главних струја које су тада постојале међу арбанашким првацима косовског вилајета.[49] Видели смо да је овај програм стварно изнудио Бајрам Цури, а да су стилизатори били неки млађи школовани људи. У том моменту главни аторитет био је Бајрам Цури, као неоспорни четовођа устанка, те се његовој вољи у Феризовићу морао покорити и Хасан Приштина.

Питање о настанку 14 тачака је ипак нешто сложеније. Прве вести о њима показују различити број тачака. Телеграм српског конзула из Скопља 8. августа говори о дугом већању дан раније, на коме је установљен програм од 12 тачака. О томе су конзула обавестили и поп Анђелко Нешић и нарочито дописник „Birževija viedomosti“ Березовски, који му је чак поименично издиктирао тачке захтева. Конзул је проценио да су то тражења која су и раније истицана, уз два нова: а) укидање жандармерије и рушење каракола и б) „и као XII изгледа да је унесено да се све предње привилеигје за Арнауте односе и на српско становништво“. О овом изједначавању Березовског је лично обавестио Иса Бољетинац. Као што се може видети тих нових тачака нема у 14 тачака Хасана Приштине. На тим одлукама није се остало на већању истога дана. Бољетинац је, наиме, са још некима био мишљења да се дâ само 48 часова да сви барјактари сачекају одговор Цариграда.[50] Тих 48 часова, међутим, било је испуњено новим састанцима који су дали нови програм захтева.

Сутрадан (9. августа) *„Политика“* је објавила свој телеграм из Скопља од 8. августа пододне, према коме су на седници у Феризовићу „прекјуче“ (може да буде 6. или 7. августа) углављена дезидерата од 18 тачака. Тачка која раније није помињана била је „прелазна одредба“ да ће „сутра у подне“ устаници поћи наоружани у Скопље, ако не добију одговор.[51] Програм од 18 тачака изгледа да је био касније донесен од оног од 12 тачака и да је био радикалнији. На те програме односи се писмо Ферхата Драге. Њих су стилизовали

---

[48] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић из Скопља 1/14.VIII 1912, са ПП бр. 1458.

[49] Hitoria e Shqipërisë II, 431; H. Prishtine, н.д., 29; Сенкевич, н.д., 230—31; Галкин, Дипломатия, 175; Sh. Rahimi, н.н., 96.

[50] ДАСИП, АКСк, п. 53, ПП бр. 1428, П. Гавриловић из Скопља 26.VII/8. VIII 1912.

[51] „Политика“ 27.VII 1912, 2.

млађи интелектуалци. Програм од 14 тачака прерадио је Хасан Приштина, и то изгледа тек 9. августа у самој Приштини. Ту су из коначних захтева испале оне претеће тачке, али и одредба о проширењу захтева и на Србе. Тиме је Хасан Приштина јасно дао доказа о својој националној искључивости и србофобији. Вест коју је „*Политика*“ донела 10. августа, а која је означена као закаснела и из Солуна, детаљније говори о 18 тачака и дозвољава да се начини анализа престилизације коју је Хасан Приштина извршио. У „прошенијама“ од 18 тачака тражено је: наоружање и слободна употреба оружја, служење војске у свом крају (измењено у: служење у Румелији), општа амнестија (амнестија само за Арбанасе), стављање под суд Саид-пашине и Хаки-пашине владе а посебно Махмуд Шефћет-паше (овај последњи је „ослобођен“), узимање десетине а не осмине на име пореза (потпуно избачено), слободна употреба народног језика (признање арбанашког језика као службеног), подизање школа и посебно пољопривредних училишта (оснивање медреса и гимназија), чиновници Арбанаси а док се ови не подигну повлачење пензионера (Арбанаси или познаваоци арбанашког језика), неподизање каракола и мудурлука по нахијама (потпуно избачено), обезбеђење реда одређивањем строгих казни (изостављено и замењено строгом применом шеријата), проширење права на Србе (потпуно изостављено). Солунска вест је Ису Бољетинца онзачила као главног поборника проширења права на Србе. Нагласила је да је око одређивања тешке казне због ремећења реда дошло до неспоразума између већника „те су револвери палили“; представници Приштине и горњих крајева највише су се противили Исином предлогу о вешању убице, о спаљивању куће и о протеривању чељади у прогонство.[52]

Независно од ових захтева „у пакету“ истакнут је појединачан захтев да се смени Зеки-паша, управо постављен за главног заповедника оперативне војске; предлог феризовићких већника био је да се на тај положај постави председник Портине комисије за преговоре у Приштини Ибрахим-паша, с којим су већници били, изгледа задовољни, или су тим ласкањем желели да му подиђу.[53]

На дан предаје ових захтева комисији (9. августа) у Скопље је приспео нови косовски валија Галиб-паша, родом Нишлија. Он је, без икакве сумње, Ибрахим-паши донео нова упутства у вези с радом комисије.[54] Комисија је спретно искористила напад који су Црногорци, уз помоћ Малисора, извршили на граничном сектору према Скадру, те подстицала туркоманске елементе међу арбанашким првацима против суседних држава, али и против аутономистичких захтева. То је и принудило Хасан-агу Приштину да се туркофилском струјом и осталим првацима, који такође нису хтели да на питању аутономије

---

[52] „Политика“ 28.VII 1912, 2.
[53] Исто.
[54] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4635, П. Гавриловић из Скопља 29.VII/11.VIII 1912, са ПП бр. 1439.

онемугуће споразум, иде на компромис.[55] И српски извори, међутим, говоре о томе да је пре предаје захтева о њима консултован и председник арбанашког клуба, Арбанас са југа.

Уобичајену анализу односа међу устаничким првацима 1912. с неким карактеристичним подацима дао је управ тих дана српски конзул у Приштини. Он је налазио две основне групе тих првака — грађане, које предводе варошки представници, међу којима се истичу Приштевци и с друге стране две подгрупе — народне трибуне (Бајрам Цури, Иса Бољетинац, Идриз Сефер, Риза-бег) и незадовољне политичаре (Хасан-ага Приштина, Јахја-ага, Хаџи Рифат-ага и други). Обе су групе биле међусобно сагласне док је требало борити се против Младотурака. Пошто је кабинет оборен а парламент распуштен, прва група је саветовала да се устаници разиђу кућама и да уставним путем траже што желе, док је друга група сматрала да је настао најподеснији моменат да се подносе захтеви, тражећи од наоружане масе да се не разилази кућама док се захтеви не постигну.[56]

Од свих захтева највеће незгоде задавало је питање ношења оружја. Иса Бољетинац је тачно приметио: погрешили смо што смо то писмено захтевали; сад нам треба и писмен одговор; да смо умели о томе не говорити, сад би нас оставили да на миру носимо оружје. Изгледало је да у Цариграду не смеју дати на то формалан пристанак, јер су се бојали да се истим правом не окористе и остале народности; међутим, ако се та повластица не би учинила устаничким вођима, било је јасно да ће многи од њих свакако морати поново у шуму, јер би ризиковали да изгубе популарност у народу. Приликом путовања за Скопље, Иса Бољетинац је рекао једном српском управитељу школа да не само захваљује Србији на услугама, него да ће можда ускоро са 500 другова прећи у Србију да затражи уточиште. Устаничке вође никад нису биле у тежој ситуацији него кад су ушли у Скопље и располагали великом наоружаном масом. Чак и кад би се дозволило оружје, грађани су тражили да се оно положи у депое а трибуни сеоске сиротиње да се пушка преда сваком одраслом мушкарцу да је стално код себе држи.[57]

Те две групе разилазиле су се и у питању азбуке. Устаничке вође, под утицајем Хасана Приштине пристајали су на латиницу, док су грађани и хоџе тражили и најодсудиније били против ње. Они су могли роварити у верски затуцаним масама, зато су Приштевци (кон-

---

[55] Sh. Rahimi, н.н., 96. — „Вардар“ (2.VIII 1912, уводник) је налазио тешкоће по државу ако се усвоје арбанашки захтеви, јер ће и сувише бити пољуљано централистичко уређење и јединство државе. Закључак је био: „Али је још сада јасно, да је тиме створен почетак нових прохтева који ће земљи донети тешкоће.

[56] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5111, Милојевић из Приштине 30. VII/12.VIII 1912, са ПП бр. 1180.

[57] Исто. — Исти лист је неколико дана раније (31.VII 1912, 2) донео вест да Арбанаси траже да „обласно служе војску с тим да Арбанаси за време рата морају ићи тамо где влада нареди“. Племенске структуре су инсистирале на посебном законодавству брдских крајева.

кретно Илјас-ага) претили да ће против устаничких старешина дићи цео Лаб и Голак. Тај Илјас-ага био је један од најнепомирљивијих устаника до пада Младотурака. Ипак, на масу су највећег утицаја имали Бајрам Цури, Иса Бољетинац и Риза-бег; док су се њих тројица слагали, устанак није могао пропасти. Грађане, пак, предводио је Приштевац Хаџи Џемаил-ага, иза кога је стајао члан комисије за преговоре Даниш-бej.[58]

Београдска „*Политика*“ је већ 12. августа јавила, према обавештењу из Цариграда да је дан раније министарски савет нашао да се захтеви Арбанаса оправдани и да се могу усвојити. Значајна је била и друга вест, да је Исмаил Ћемали, који се тада налазио у Валони, јавио министру војном да су Арбанаси из јужне Албаније на његово посредовање одустали од захтева на скупу у Валони и да ће се задовољити онима уступцима који су дати Арбанасима на северу. Министар војни је потом наредио да се до даље наредбе обустави регрутовање у косовском вилајету. Као „противуслуга“, из Скопља је, наводно, јављено да су устаници одустали од намере да пођу на Скопље. У Солуну су кружили гласови да су 10. августа Хасан Приштина и Риза-бег тражили од Ибрахим-паше да се турске трупе потпуно повуку из вилајета. Томе захтеву се Ибрахим-паша одупро, и то је био први његов чвршћи став.[59] Повлачење трупа, иако је војно-политичка ситуација могла изискивати само супротно, водио је једном виду признања аутономних права, макар и само у једном вилајету, јер је одбрана вилајета требало да припада Арбанасима.

Да би се наставио процес попуштања и настављања дијалога, турска влада је одмах по одлуци о прихватању арбанашких захтева донела половично решење о враћању оружја; опште наоружање означено је као неприхватљиво, мада га је тражила III тачка захтева Хасана Приштине. Овом одлуком изгледа да се ишло за тим да се провери пулс устаничких првака. Абанашке вође су на то изјавиле да су задовољне прихватањем једног дела њихових захтева, али су изјавили да су резервисани према неусвајању осталих тачака њиховог програма. Према вести из Солуна, влада је одмах прихватила 10 до 14 поднесених тачака, а арбанашке вође су, наводно, у име захвалности решиле да се устаничке снаге повуку свакако са праваца према Скопљу. Према обавештењу из Скопља, међу устаничким старешинама у Феризовићу показивано је незадовољство не само због тога што се сматрало да у Цариграду није примљено свих 14 тачака, него и посебно зато што је у току 11. августа устаничке вође у Феризовићу посетио нови скопски валија,[60] легитимишући се, резуме се, као највиша власт у вилајету. Одлука да се пође у Скопље донесена је упра-во после разговора со новим валијом.

Дванаестога августа, пошто је прва група устаника ушла у Скопље, председник комисије за преговоре Ибрахим-паша такође је већ био у Скопљу, те је позвао Риза-бега, Бајрама Цурија и Ису Бољети-

---

58 Исто.
59 Политика 30.VII 1912, 2
60 Политика 31.VII 1912, 2

нца да дођу на преговоре. Изговор за нове разговоре нађен је у томе да се одлучи како ће се поделити прва рата од 35.000 лира коју је влада одобрила за санирање штета насталих устаником 1912 и покољима хришћана у Кочану и Берлину.[61] По договору најзначајнијих старешина, у Скопље је на разговоре приспео само Риза-бег.[62]

Збивањима око Скопља узнемирила се и бугарска влада. Турски отправник послова у Софији Рефик-бej изјавио је Гешову 11. августа да Порта не намерава да прихвати аутономију Албаније. Пре те изјаве, на подстицај српског посланика у Софији и Гешова покренути су руски и енглески посланик да од својих влада затраже притисак на Порту против усвајања арбанашке аутономије. Руски посланик је захтев спровео. Гешов је сматрао да је питање о арбанашкој аутономији тога момента било најопасније питање по мир на Балкану, и да су све балканске државе биле дужне да употребе све силе да се не обраузје то онво жариште немира. Он је страховао да би аутономна Албанија могла да обухвати не само косовски и јањински вилајет, него и маекдонске области битољског и део солунског вилајета. Забринула га је и околност да је Аустро-Угарска већ званично почела говорити о арбанашкој аутономији. Енглески посланик на Цетињу саопштио је свом бугарском колеги да је гроф Берхтолд више пута говорио са британским амбасадором у Бечу у корист арбанашке аутономије и да Беч мисли да се Енглеска томе неће успротивити. У ствари, за Берхтолда се све вртело око тога колико ће широка и каква по карактеру бити аутономија која би се предложила.[63] Аустро-Угарска којој није било у интересу претварање аутономне Албаније у независну државу управо својим плановима са *одређеном* аутономијом показала је своје империјалистичко лице и жељу да јој аутономна Албанија стално служи за потискивање других држава и народа на Балкану. Таква игра Беча свакако није била позната арбанашким првацима у Феризовићу, Приштини и Скопљу.

Анализу захтева у 14 тачака није изводила само Порта него и неке заинтересоване амбасаде на Босфору. Према мишљењу министра иностраних дела Габриела Норадунгијана 12 од 14 тачака односиле су се на локалне потребе и питање чиновништва и могле су бити удовољене. Захтев о предавању суду чланова двеју ранијих влада отклонио би се с мотивацијом да такво право може имати само нови парламенат. Порта није мислила да прихвати ни члан који је говорио о подели најмодернијих пушака Арбанасима, али је била сагласна да се могу задржати стари модели за личну одбрану. Норадунгијан је мислио да Арбанаси чак неће много настојати на том питању. На питање руског амбасадора да ли се тражена аутономија ипак не налази у тражених 14 тачака, министар је одговорио одречно, те му је чак обећао

---

[61] Исто.

[62] ДАСИП, Царигрладско посланство, п. II/1912, извештај из Скопља од 31.VII/13.VIII 1912, са ПП бр. 1671.

[63] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 115, Спалајковић из Софије 3.VII 1912, са Пов. бр. 356.

да ће му показати списак „прошенија“. Изјавио је да ту нису ни аутономија ни посебан инспектор.[64]

Руски посланик у Софији је поновио раније исказану мисао да би арбанашка аутономија у четири вилајета значила почетак страсне агитације и националних борби Срба, Бугара и Грка са арбанашким аутономашима у Старој Србији, Македонији и Епиру. Овим тако двоструко потлаченим народима остало би да, уз помоћ влада њихових матичних држава, траже од Порте она иста права која је ова дала Арбанасима. На питање Гешова што предстоји бугарској влади да чини, посланик Некљудов је изјавио да у погледу таквог важног одговора није овлашћен, али је одмах тражио инструкције од своје владе. Он је Нератову пренео и схватање националиста у Софији да су турски уступци Арбанасима у суштини добри, јер ће Порта бити присиљена да такве концесије додели и Македонцима бугарске оријетације. Гешов, по свему, није делио то опортунистичко мишљење.[65]

Влада у Цариграду почела је да решава захтеве од 14 тачака од краја, тј. додељивањем новца за штете настале у борбама и од трошкова за увођење реда у устаничким крајевима. За реформу и успоставу реда влада је одвојила 1,300.000 лира.[66]

У погледу општег помиловања стигао је 15. августа у Скопље одговор владе да општа амнестија обухвата све оне који су се умешали у арбанашки покрет почев од 1. маја 1912, тј. политичке преступнике, устанике, одметнуте официре, војнике и жандарме. Такво парцијално одговарање на захтеве морало је забринути арбанашке прваке, јер је још пре три дана Ибрахим-паша дао генералну изјаву да су сви услови примљени.[67]

Обавештење комисије о ношењу оружја гласило је да се дозвољава делимично ношење оружја, и то: општинским чуварима, спахијама, агама, и ћехајама, настојницима и руководицоима њихових имања. Пошто је учињена ова делимична концесија Сулејман-паша и Даниш-бej похитали су у Скопље да приволе устаничке вође да се врате кућама.[68] Предлог је одбијен а концесија примљена кисело.

Четрнаестога августа прва три батаљона из логора у Феризовићу приспела су у Скопље. У граду је тај премештај трупа тумачен као последица захтева Риза-бега и Исе Бољетинца, који су се бојали да им војска не остане за леђима.[69] У међувремену, у Скопље су стизале мање и веће групе Арбанаса. Четрнаестога августа стигло је 60 католика Малисора, мада су их задржавали Хасан Приштина и Мех-

---

[64] МОВЗИ, II сер., XX—1, № 457, стр. 445—6, Гирс Нератову 30.VII/12.VIII 1912.

[65] Исто, № 456, стр. 445, Некљудов Нератову, из Софије 30.VII/12.VIII 1912.

[66] „Вардар“ 2.VIII 1912, 3.

[67] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 6127, П. Гавриловић из Скопља 3/16.VIII 1912, са ПП бр. 1466.

[68] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5116, Милојевић из Приштине 3/16. VIII 1912, са ПП бр. 1197.

[69] „Политика“ 3.VIII 1912, 1

мед-паша Дерала. Под утицајем ове двојице нису сишли у Скопље Арбанаси из Гњилана, Прешева, Лаба, Вучитрна и део Приштеваца.[70]

Шеснаестога августа пронела се у Скопљу вест да ће Арбанаси држати велики митинг у Скопљу, на коме ће присуствовати и изасланици јужне Албаније. Два дана раније дошло је до инцидента у официрско мрому, у који је упала група Арбанаса, покушавајући да преузме вечеру. Случај је указивао на проблем с којим су се сукобили устанички прваци у Скопљу: људи су потрошили новац с којим су дошли, а новог новца или бесплатне хране нигде нису могли наћи.[71] Тога дана Иса Бољетинац је озбиљно упозорио Хасана Приштину да дође у Скопље. Овај је послушао упозорење и стигао је истога дана касно увече.[72]

Шеснаестога августа увече одржана је у Скопљу седница на којој су присуствовали валија, Сулејман-паша и Али Даниш-бej, али ништа коначно није решено, него је рад настављен 17. августа, да би се предлог поднео председнику комисије за преговоре. Сад се у погађања уплео и француски конзул у Скопљу, који је позвао Касума Сефера, рекао му да треба ићи даље, па је чак обећао да ће накнадити сав трошак за 10.000 људи који би пошли на Солун.[73] Очигледно је да је Француzима одговарало рушење тврђаве германофилских Младотурака. Сличне тенденције показивала је, како је речено, и српска влада. Њени представници у Турској подстицали су устанике да продуже наступање. На пример, на Ису Бокетинца је у том смислу жестоко утицао Исин побратим и стални пратилац поп Анђелко Нешић из Вучитрна. У походу на Солун требало је да устаници силно искрваре, како би мање сметали плановима српске владе.[74] Главни заговорници идеје о продору јужно од Скопља били су Бајрам Цури, Риза-бег и Иса Бољетинац. Остали прваци се нису могли на то одлучити, јер су се бојали да се много не удаље од својих огњишта. Поред тога, узбунила их је концентрација трупа у Скопљу, довучених из Феризовића, са доста јасном намером да се даљи продор устаника спречи интервенцијом с леђа.[75]

До првог продора јужно од Скопља дошло је још 14. августа. Тога дана у сутон отишле су две чете Арбанаса у Велес, одакле су поручиле да су најбоље примљене. У Скопљу се очекивало да ће 17. или 18. августа Велес прећи у руке устаника. Такав је случај био и са преузимањем Куманова, 14. августа пополдне. Око 30 наоружаних Арбанаса стигло је у Солун 16. августа. Пошто се нису хтели раставити од оружја, сместили су их у једну касарну. Ту су се они

---

[70] „Политика“ 3.VIII 1912, 2; 5.VIII 1912, 2.
[71] „Политика“ 4.VIII 1912, 2
[72] „Политика“ 5.VIII 1912, 2.
[73] ДАСИП, АКП, п. II/1912, С. Д., из Скопља 4/17.VIII 1912
[74] Архив Косова, Успомене Стојана Зафировића, стр. 126. — Неслога међу првацима у Скопљу била је толика да су често потезани револвери. И Иса је окретао цев према побратиму поп Нешићу, али и овај према њему (Исто).
[75] ДАСИП, Цариградско посланство, п. II/1912, извештај из Скопља ПП бр. 1464.

хвалили како је на Косову решено да се цео Арнаутлук подигне на Солун, ако младотурски комитети неће хтети мировати. Тек пошто су се устаници осмелили да се под оружјем појаве и у Солуну, у том граду је званично потврђено да је Порта прихватила све арбанашке захтеве. Било је јасно да се влада која је научила да се на оријентални начин извлачи и да економише са временом, само силом, у тренутку своје слабости, могла принудити на попуштање. Успехе „тврде тактике“ увиђао је и Хасан Приштина, који се нелагодно држао у Скопљу, јер су га ту многи устаници гледали као издајника. Због очигледне тежње Арбанаса да крену и јужно од Скопља, против њих се појавило велико огорчење код свих Турака, чак и владиних присталица.[76]

У самом Скопљу власти су постајале тврђе према наоружаним Арбанасима. Војска је 18. августа почела са блокадом Скопља, а по улицама вароши кретале су се појачане патроле.[77] Војним јединицама у Ђаковици, Пећи и Призрену наређено је да одмах крену у Скопље. Те вечери допутовао је у вилајетско средиште председник комисије Ибрахим-паша,[78] који се после првог доласка у Скопље поново вратио у Приштину. Осамнаестога августа пополдне комисија је имала састанак са арбанашким беговима, али су се сви разишли после 15 минута без резултата. Арбанашки прваци врло су се забринули због промене у држању војске и владе према устаницима.[79] На састанку чланови комисије изјавили су да влада прихвата захтеве, изузев оне тачке у којој се тражи подела оружја и извођење пред суд кабинета Хаки-паше и Саид-паше. У званичном саопштењу од 23. августа захтеви које је прихватио Цариград били су срочени на нејасан и неодређен начин. У њима нигде није било поменуто име Албанија или Арбанаси.[80]

Још одмах после уласка Бајрама Цурија и Риза-бега у Скопље велики везир је телеграфисао косовском валији да улазак Арбанаса у Скопље сматра непристојним и грубим, тражећи да они одмах напусте варош. Шеснаестога августа валија је јавио Цариграду да устаници не само што не намеравају да напусте град, него се спремају да пођу даље. На ову вест председник владе Гази Муктар-паша је послао дугачак телеграм у коме је изразио мишљење да се султан, добри отац Арбанаса, још нада да ће Арбанаси послушати његове савете и да ће устаничке вође распустити своје људе и упутити их на редовне послове. У депеши се налазила и претња: „Али ако се султан превари у очекивањима својим, ако Арнаути покушају не само да се задрже у Скопљу већ и да пођу даље, онда ће издати наред-

---

[76] „Политика“ 5.VIII 1912, 2 и 6.VIII 1912, 2.

[77] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5132, Гавриловић из Скопља 5/18.VIII 1912.

[78] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4990, Милојевић из Приштине 6/19.VIII 1912, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4990, Милојевић из Приштине 6/19.VIII 1912, ПП бр. 5031, надзорни официр из Гостивара са Пов. бр. 152 од 7/20.VIII 1912 (нетачан ултиматум Арбанасима да у року од 48 часова напусте Скопље).

[79] Као бел. 67/VI.

[80] Historia e Shqipërisë II, 344; Сенкевич, н.д. 236; Sh. Rahimi, n.n., 99.

бе својој верној војсци да нападне Арнауте (. . .)". Порука није имала никаквог дејства, јер је сутрадан (17. августа) 500 Арбанаса отишло у Велес. На то је Џавид-паша из Битоља, наредио команданту у Велесу да построји артиљерију око вароши и њоме дочека Арбанасе. Дан касније (18. августа) министар војни наредио је Џавид-паши да у Велес упути пет батаљона војске. Истога дана турско становништво разграбило је оружје у велешким магацинима да и само сузбије Арбанасе. Одмах су пук и два батаљона пешадије упућени и из Струмице а из Једрена цела дивизија. Било је јасно да је влада решила да уђе у борбу са устаницима, ако покушају да пођу даље. Као да је тиме било демантовано цело држање владе и њене политике према Арбанасима. Очигледно је било да влада не мисли да дозволи да се оружјем намећу решења и успут, предвиђеним колонама за Прилеп и Битољ, агитују за велику аутономну Албанију.[81] Нови елемент била је спремност муслиманског неарбанашког елемента из градова да се супротставе арбанашкој бујици.

Седамнаестога августа увече одржана је у Скопљу важна седница арбанашких вођа. На њој је дошло до пуног споразума са Хасаном Приштином и осталим првацима који су били за то да се устаници разиђу кућама. Решено је да се Портин одговор не може сматрати јасним и поузданим и да у Скопљу треба одржати велику конференцију, на којој би узели учешћа и Арбанаси из јужне Албаније. Једна од одлука те будуће конференције требало је да буде опозивање комисије за преговоре и вођење преговора непосредно са владом. У међувремену устанички одреди би ушли у Велес, Куманово и у друга места Македоније све до Демир-Капије, јер је само поседање нових територија могло пружити гарантије у успешан исход преговора.[82]

Тих дана владала је грозничава активност у пунктовима аустро-угарске дипломатије. Амбасадор у Цариграду детаљније је разговарао с новим црногорским послаником П. Пламенцем о интересима Црне Горе у Турској и о односу Цетиња у том комплексу према Русији и Бугарској. Посланик у Софији добио је упутство како да отклони страховања због политике децентрализације Гази Мухтар-пашине владе; концесије Арбанасима балканске државе никако не би требало да сматрају као аутономију.[83] У исто време Беч је оптуживао српску владу да је преузела арбанашки устанак, мада је у исто време сам поручивао неким устаничким вођама да им се неће правити сметње приликом прелаза преко Македоније; Аустро-Угарска је иначе била свесна да повлађивање Арбанасима револтира балканске престонице.[84] На терену, у Скопљу, док су се сви остали кон-

---

[81] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5141, Балугџић са ПП бр. 428, из Солуна 6/19.VIII 1912. — Види и: Цетињски вјесник 8.VIII 1912, 4; Политика 6.VIII 1912, 2. — О припремана за одбрану Велеса и о дочеку пушкама устаника који су дошли да ослободе затворе у Велесу види подробно: Политика 6.VIII 1912, 2 и 7.VIII 1912, 2.

[82] „Политика" 6.VIII 1912, 2.

[83] ÖUAP, B. IV, № 3694, стр. 344—6; № 3697, стр. 346—7.

[84] В. Ћоровић, н.д., 355, 356, 359.

зулати држали резервисано, чланови аустро-угарског конзулата развили су најенергичнију акцију међу Арбанасима; залазили су у њихове ханове и обећавали сваковрсну помоћ; зато је група устаника 17. августа отишла у конзулат и јавно тражила обећано оружје; исте вечери неки прваци били су у конзулату на вечери.[85]

Тринаесетога августа гроф Берхтолд упутио је великим силама свој предлог о потреби предузимања колективног савета великих сила Порти да постепено спроведе децентрализацију управе, која би се прилагодила етничким односима у држави као и да се предузме колективни корак у балканским земљама да мирују. С обзиром да је предлагана колективна акција, предлог је у први мах прихваћен без већих уздржавања. Не само Берлин, него је и Петроград поздравио иницијативу, само је Сазонов сматрао да ће Порта лакше примити савет ако се у Цариграду наступи индивидуално а не колективно. Бечу је нарочито стало да управо Сазонова загреје за предузимање корака. Штампа у Паризу и Риму је подозревала да се иза предлога крије жеља да се помогне стицање арбанашке аутономије. С обзибром на реаговање јавности, турски амбасадор је 19. августа упозорио Балплац на то „да у преговорима између Порте и арбанашких вођа није било говора о аутономији Албаније нити о њеној децентрализацији“. Своју иницијативу Берхтолд је растумачио на следећи начин: „Ако смо тим поводом говорили о децентрализацији, ми смо тиме мислили само на систем нове турске владе насупрот централизму Младотурака.“[86]

Дипломатији је одмах било јасно да мере Беча треба да употпуне и обезбеде успехе арбанашког устанка. Аустро-Угарска је осетила да у том моменту највећа опасност за будућност Арбанаса и њихове државе прети од балканских монархија, те је право хтела да, бранећи начело status quoa, закочи евентуалне акције балканских држава, у које је подозревала. Французи су схватили да Двојна монархија, иступајући у том моменту с тезом о децентрализацији у ствари жели да за арбанашку аутономију извуче што више и да се натури као заштитник Арбанаса и регулатор односа на Балкану. Њихов конзулат у Скопљу такође је живо пратио збивања и расположења у том граду. Париз је сматрао да ће евентрално попуштање Арбанасима довести до експлозије на Балкану. Аутономна Албанија, већ због своје укупне слабости, пала би у наручје Аустро-Угарској. Због тога је прихваћена линија Петрограда да се хришћанским поданицима мора дати оно исто што и Арбанасима, и да одмах треба радити на децентрализацији Македоније, која је сматрана много већим проблемом.[87]

---

[85] „Политика“ 7.VIII 1912, 1.

[86] ÖUAP, B. IV, № 3698, стр. 347—8; № 3762, стр. 350; No 3709, стр. 357; No 3720, стр. 369; No 3715, стр. 367; No 3723. стр. 371; No 3729, стр. 374—5. — Види и: Галкин, Дипломатия, 181; Historia e Shqipërisë II, 349—50.

[87] DDF, o série IIIe, т. I. No 263, стр. 338; No 272, стр. 352—3; No 292, стр. 368—9; No 299, стр. 373—4; No 302, стр. 376; No 363, стр. 377—8; No 309, стр. 387; Ђоровић, н. д., 362.

Српска влада обратила је изузетну пажњу Берхтолдовом предлогу. Велики део једне фасцикле (десете) Политичког одељења посвећен је извештајима из метропола великих сила и балканских држава о реакцијама на бечку иницијативу. О томе је доста јасно писано и у београдској штампи. На питање куда циља гроф Берхтолд са предлогом о децентрализацији Турске, јасно је речено — аутономија Албаније. Од првобитног примања предлога уз задржавање права да се заузме став, дошле су сумње и захтев да се предлог детаљније образложи; најзад је настала неверица и одбијање. Средином септембра у Лондону су одбили да приме Берхтолда који је био спреман да Форењ офису пружи подробна обавештења.[88]

На Портино саопштење да се прихватају арбанашки захтеви прва је од балканских држава реаговала Грчка. Она је осталим балканским хришћанским земљама предлагала заједнички корак код велесила како би се омели арбанашки захтети а Берхтолдов предлог искористио за административну децентрализацију у корист хришћана; Атина је чак наговештала да не би требало испуштати могућности да се притисак изврши мобилизацијом војних обвезника.[89] У таквом заузимању става балканске монархије могле су рачунати на помоћ Русије и њених савезница. Руски амбасадор у Цариграду Гирс је више пута скретао пажњу турском министру иностраних дела да ће руска влада тражити да се све повластице дате Арбанасима сместа прошире и на хришћански живаљ.[90]

Одмах након Портине изјаве о прихватању захтева, 19. августа ситуација је за устанике одједном постала бесперспективна. Тога дана требало је да се одржи у Скопљу конференција арбанашких вођа са Ибрахим-пашом. Прваци су собом довели око 300 наоружаних људи. Кад је Ибрахим-паша тражио да људи одложе оружје, прваци су се љутито разишли. По граду се говорило да постоји опасност да Арбанаси не оплене складишта оружја, која су чувала јака одељења. Банке и трговачке куће обуставиле су рад, те је живот у чаршији био укочен. Устаничке старешине су се поново подвојиле. Хасан Приштина је предлагао да се Арбанаси врате кућама, а Риза-бег да се демолирају војни магацини.[91]

Арбанаси у маси су били незадовољни, јер се видело да неће добити оружја. Због тога је посебно постао тежак положај устаничких вођа. Иса Бољетинац је са својим људима ушао у воз за Митровицу, и једва су га другови извукли из вагона.[92] Сутрадан се сеоба Арбанаса у горње крајеве није могла спречити, тако да је у правцу Митровице пошло пет а за Куманово и Прешево један воз са устани-

---

[88] Види на пример, „Политика“ 3.VIII 1912, 2; 4.VIII 1912, 2; 5.VIII 1912, уводник; 8.VIII 1912, 2; 12.VIII 1912, 2; 14.VIII 1912, 1; 3.IX 1912, 2.

[89] ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 1139, телеграм М. Бошковића из Атине 7/20.VIII 1912.

[90] Исто, Пов. бр. 1258, Ј. Ненадовић из Цариграда 10/23.VIII 1912, Пов. бр. 676.

[91] Политика 7.VIII 1912, 2.

[92] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4988, П. Гавриловић из Скопља 6/19. VIII 1912.

цима. Отпутовали су и тетовски Арбанаси. Са људством су пошле и старешине.[93] Барјактари и бегови су распоређивали људе по вагонима. Отишли су врло незадовољни. Воз је понео и Бајрама Цурија, Ису Бољетинца, Риза-бега, Идриза Сефера и друге. У Скопљу је остао једино Хасан Приштина, и овога пута сâм, без маса. Између устаника и владе није у ствари био постигнут никакав, а камоли трајнији или писмено формулисан споразум, јер Порта није могла да испуни ни све компромисне арбанашке захтеве. То је Арбанасима пружало аванс да се у погодном моменту поново побуне.[94]

Порта је настојала да насталу ситуацију прикаже као резултат споразума Ибрахим-паше са Арбанисима. Турски посланик у Софији добио је из Цариграда телеграм 21. августа да је комисија успела да изравна све тешкоће са Арбанасима, и да ће ови напустити не само Скопље него и Приштину. Рефик-бej је сматрао, необавештен, да је ово изравнање постигнуто административном децентрализацијом и политичким решењем у смислу аутономије, тачније проширеним правима валије.[95]

Повлачење Арбанаса деловало је као гром из ведра неба. „Тај њихов корак — писала је *„Политика“* — после победоносног марша ка Велесу и у време кад се чак и у Солуну очекивао њихов долазак, изазвао је општу сензацију. Нико још не зна шта то има да значи. Јесу ли се Арнаути поплашили од турске војске? Изгледа да то није тачно. Јесу ли се задовољили Портиним одговором на своје захтеве? То још мање изгледа тачно. Или су се заједно с Турцима уплашили од спољних опасности? Ма што од тога било, главно, је да ово повлачење Арнаута не значи дефинитиван мир и да ће Арнаути тек имати да се понесу са Турском и онима који је представљају.“ Није се знало ни где ће поћи нови батаљони који су пристизали из Феризовића. Нове трупе довожене су и у Велес.[96]

Управо кад су устаничке старешине одлазиле са својим одредима из Скопља, у град су пристизали позвани арбанашки прваци из свих крајева у којима су тада живели Арбанаси. За 21. август био је заказан свеарбанашки конгрес, на коме је требало да се донесе одлука о арбанашким захтевима а нарочито да се установи терито-

---

[93] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4989 и 4990, П. Гавриловић из Скопља 7/20.VIII 1912, и гранични официр из Ристовца 8/21.VIII 1912; Политика 8.VIII 1912, 2.

[94] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5136, П. Гавриловић из Скопља 7/20. VIII 1912, са ПП бр. 1500.

[95] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5156, Спалајковић из Софије 8/21.VIII 1912. — Министарски савет у Цариграду је чак решио да се они Арбанаси који се не врате кућама сматрају као разбојници. Устаницима је, наводно, дат рок до 21. августа ујутру да се покоре, иначе ће бити нападнути. Тога јутра Ибрахим-паша је телеграфисао да је управо испратио на железничку станицу арбанашке прваке и да се арбанашки устанак може сматрати закљученим. Претходно је 20. августа у Скопљу прочитана султанова ирада којом су Бајрам Цури, Риза-бе ги још многи прваци одликовани орденом „Османије“ и високим официрским чиновима. Бајрам Цури и други прваци примили су у вези с тим и честитања страних конзула („Политика“ 9.VIII 1912, 2).

[96] „Политика“ 12.VIII 1912, 1.

рија коју у будуће треба сматрати Албанијом и на коју би се протегнули тражени уступци. Јавност у Београду је то схватила као пропаст тезе о Старој Србији. Због тога је најчитанији београдски лист „*Политика*“ узбуђено писала: „Ако је наша влада до сада налазила изговор да буде мирна пред оним што се дешава непосредно на нашој граници, она апсолутно не сме остати нема кад се буде ликвидирало са читавом једном српском земљом. „Још пре него што је конгрес отворен, у претходним разговорима дошло је током 20. августа до велике препирке између изасланика јужне Албаније (који су тражили аутономију) и устаничких првака (који се с тим нису слагали). Истога дана поподне изасланици са југа напустили су Скопље.[97] Конгрес није одржан.

Када су устаници на пропутовању стигли у Феризовић, било је очигледно да су јако незадовољни својим вођама, за које су говорили да су за бакшиш напустили борбу. Још док су били у возу, један Арбанас је, наводно, пуцао на Риза-бега. Они који су их такве посматрали имали су утисак да је реч о борцима који су присилно поведени у бегство.[98]

На такав исход устанка знатно су утицали догађали на црногорско-турској граници, због којих су у великој мери и ретерирали устанички прваци и пристали да се задовоље варљивим обећањима Порте. Поред држања косовских вођа, од великог је значаја био став Исмаила Ћемалија, који је хитно позван у Цариград. Тих дана се тврдило у јавности да је између њега и Порте постигнут споразум. Према њему, Арбанаси би морали да буду мирни извесно време, док се реши питање односа турске са балканским земљама. Саставни део споразума било је обећање о предавању Арбанасима 35.000 пушака. Пошто су гласови о нагодби добили публицитет, у Цариграду су те вести демантоване. Извесно је било да је влада одлучила да се јужној Албанији поделе исте повластице као косовском вилајету. Из разних градова јужне Албаније стизали су Порти телеграми са изразима захвалности. Порта је била задовољна радом Ибрахим-пашине комисије, те је њен члан Даниш-бej именован за валију у Солуну.[99]

Прави потез у распуштање устаника учинио је, међутим, Хасан Приштина. Још пре изјаве владе да прихвата захтеве устаника, он је телеграфисао свим градовима средње и јужне Албаније да су

---

[97] „Политика“ 8.VIII 1912, 1 и 9.VIII 1912, 2. — Пошто је покрет на Косову стишан, одметања су се појавила у околини Драча. Локални устанички вођа Рефик-бej са 500 људи напао је војни депо који су чували војници и жандарми. После крвавог 12-часовног окршаја, нападачи су били одбијени. Према вестима из Солуна, у нападу је учествовало само 300 Арбанаса, а у одбрани је поред жандарма узело учешћа и дрaчко становништво (Политика 9.VIII 1912, 2). Седмицу дана касније дошло је до јаког сукоба између трупа и брђана и код Елбасана, у ком су брђани изгубили 19 бораца, а од војника је погинуло три а више их је било рањено. У самој Валони група Арбанаса продрла је у затвор, пустила ухапшене а затим заједно с њима опленила војно слагалиште. Посада од 150 војника и војни магацин нападнути су и у месту Шарак (Политика 15. VIII 1912, 2).

[98] „Политика“ 10.VIII 1912, 1.

[99] „Политика“ 10.VIII 1912, 2 и 11.VIII 1912, 2.

њихови захтеви прихваћени, и то за све Арбанасе. Пријемом такве поруке, устанак је престао да постоји, а устаници су почели да се разилазе. Такав потез био је не само преурањен и чудан него је представљао право самоубиство, јер влада у Цариграду није пружила никаква јемства да ће спровести у живот и оне захтеве које је била спремна да прихвати. Од толико тражене Хасан-агине арбанашке аутономије разуме се није било ништа.[100] Бајрам Цури је показао шта може кад је и Хасана Приштину у Феризовићу натерао на компромисне захтеве. Међутим, и Хасан Приштина је показао у Скопљу што може и зна, али тај његов судбоносни потез могао је обичном незадовољном Арбанасу личити на издају устаничке ствари. За Хасан-бега увек су били важнији политичка констелација момента, односи са страним државама, велика политика у Цариграду, него надања наоружаног народа. Макар и лош и незакључени споразум са Турцима био је бољи изалз, него да се за интересе суседних држава даље продубљује криза у царству. Можда је Хасан Приштина повукао такав потеп знајући за подршку коју је спремна Аустро-Угарска да укаже Арбанасима и бојећи се балканских савезника.

Стање које је настало значило је велику напетост у успостављању реалних односа снага на терену, јер су наоружани и незадовољни Арбанаси настојали да притисцима остваре део жељене аутономије. Још пре разилажења главне масе устаника у Скопљу показало се да ће питање добијања оружја за обичног Арбанаса постати примарно питање. Осамнаестога августа маса је разбила и разграбила два војна депоа оружја и муниције. То су извршили сељаци, јер су се грађани већ раније на сличан начин наоружали. Око отетог оружја настала је после тога туча и бесомучни јуриш по чаршији и ствар се свршила са више мртвих глава. Одмах затим упућено је ка Берану, на црногорској граници 300 бораца. Власти у Пећи позвале су Арбанасе из околине, нудећи им пушке ако буду пошли ка Црној Гори. Неки прваци, као Садик Рама изјаснили су се, у насталом моменту, против таквог примања оружја и марша.[101]

Чак је и председник комисије за преговарање Ибрахим-паша тражио од Порте (пре 15. августа) овлашћење да Арбанасима може обећати 30.000 пушака. Имао је пристанак арбанашких првака да ће на такво обећање пристати. Међутим, онда је настало нагомилавање војске у Велесу и Скопљу и промена у државњу власти. Уместо поделе ове велике количине пушака дошло је, само три дана касније, до тога да су се (18. августа увече) арбанашки прваци бојали да их одељења војске не нападну по кућама и похватају, те су удвојили број телохранитеља. У насталој ситуацији најлакше је било постићи споразум са беговима. У погледу обећаних пушака речено им је да ће им се оне раздати у року од десет дана.[102] На обећању је и оста-

---

[100] Sh. Rahimi, н.н., 99.

[101] ДАСИП, АКП, п. I/1912 и п. II/1912, српска школа из Новог Пазара бр. 72 од 7/20.VIII 1912 и акт Т бр 1240 од 10/23.VIII 1912.

[102] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5134, П. Гавриловић из Скопља 7/20. VIII 1912.

ло. Место обећања Арбанаси су демолирали депозит оружја у Призрену, Ђаковици и Пећи. У самој Пећи разнесено је, наводно, 9.000 пушака. У отварању магацина учествовали су и пећки Срби, али су им Арбанаси потом отели присвојене пушке.[103] Њих су у име *арбанашке* а не *територијалне* аутономије могли имати само Арбанаси.

Пракса самосуда и елементарног кршења реда почела је нешто раније, још пре средине августа. Под удар су најпре пали управници поште (Нови Пазар, Призрен, Пећ). Потом су насилно отворене хапсане и приређивана политичка убиства над некадашњим присталицама Младотурака (Призрен, Прешево).[104] И Дебрани устаници с неким Малисорима поручили су хућумату да одмах пусти затворенике, иначе ће они сићи у Дебар да их пусте. Дебарски мутесариф је принуђен због штета насталих устанком; косовски валија био функционише и настала је анархија. Дошло је до новог одметања, уцена и убистава Македонаца српске оријентације.[105] У Куманову су лоше одабрани представници устаничке власти три дана прегањали свет, али су затим просто умакли, бојећи се одмазде.[106] Пештерци су опленили војно складиште и из њега однели 300 маузерки.[107] Последице безвлашћа ипак су највише осетили Срби. На пример, у сјеничком, призренском и пећком округу српски учитељи и свештеници нису смели да се појаве ван куће; на неке је пуцано, неки су уцењени а неки су побегли.[108] „*Политика*“ је била пуна вести са терена о самовласти (Гостивар, Гњилане), насиља, напада на пошту (Митровица-Пећ, Пећ). Ђаковчани и Пећанци су захтевали да им се одмах исплати накнада због штета насталих устанком; косовски валија био је принуђен да брзојавно тражи од владе исплату прве транше од 4.000 лира.[109] Стање је било слично као на почетку устанка, само са много више огорчења код Арбанаса. Најчитаније београдске новине питале су: „Је ли устанак угушен или је примирије?“, „Ко влада? Турске власти или арнаутски бунтовници?“.[110]

Поред главних вођа оружаног народа Бајрама Цурија, Исе Болетинца и Риза-бега, који су били апсолутно незадовољни исходом скопских „преговора“, било је првака који су попустили и пристали су на оно што је одредио Цариград. Још у Скопљу барјактари и ниже старешине донеле су одлуку да на своју руку продуже устанички посао и да поубијају све бегове који су их у одсудном часу изневерили. Главу је требало да изгубе и официри и чиновници, где-

---

[103] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5178, П. Гавриловић 13/26.VIII 1912, са ПП бр. 1550; АКП, п. II/1912, Н. Голубовић из Приштине 12/25.VIII 1912 (3.000 отетих пушака); Политика 11.VII 1912, 2; Утро (София) 17.VIII 1912, 1.

[104] Политика 2.VIII 1912, 2; 5.VIII 1912, 1.

[105] Исто, 10.VIII 1912, 2.

[106] Политика 12.VIII 1912, 2.

[107] Исто, 13.VIII 1912, 2.

[108] „Политика“ 12.VIII 1912, 1. — „*Политикин*“ коментар је био: „Турски официри, који су покорно полагали сабље пред Арнаутима, сада крвљу српског голотрбог народа хоће да оперу своју срамоту.“ (Исто).

[109] „Политика“ 19.VIII 1912, 2; 21.VIII 1912, 2.

[110] „Политика“ 19.VIII 1912, 2; 21.VIII 1912, 2.

год их буду задесели. Оно на што су се завериле, ниже устаничке старешине су почеле и да спроводе. Двадесет четвртог августа председник суда у Призрену извукао је живу главу захваљујући женском оделу и храбрости жена међу које је упао. Новац (4.000) из Феризовића у Призрен 25. августа није се усудила да пренесе редовна пошта, него су га пренели људи устаничког првака из Призрена Јахја-аге. Кабашани су убили једног војника из освете према неком официру.[111] У Тетову је 19. августа отеран један чиновник обележен као Младотурчин. У Бујановцу је 21. августа одржан збор грађана, на ком је решено да се мудир, жандармеријски официр, гранични официр, један учитељ и један полицајац као неподесни уклоне из места; вилајетска власт морала их је преместити у року од 48 часова.[112]

Последњих дана августа Хасан Приштина упутио је турском листу „Ikdam“ телеграм у коме је тврдио да је у свим горњим крајевима већ настало редовно стање. Косовски валија, међутим, послао је 30. августа сасвим супротан извештај. Можда је Хасан-ага мислио на редовно стање новог типа, јер то редовно стање није личило на оно пре избијања устанка 1912. године. Валија је, наиме, тачно констатовао да арбанашки прваци и поједини барјактари још држе власт у својим рукама, да кајмакама и мутесарифа нигде нема, да су судови и судије, уколико где постоје и раде, сви потчињени арбанашким старешинама, да су многи нижи чиновници, под претњама Арбанаса, напустили своја места те да су са породицама дошли у Скопље или да су прешли у Србију. Војна власт била је још једина која је могла да успостави неки ред ако би дошло до већих изгреда. Није било никакве редовне везе између валије и појединих делова вилајета као и везе између тих крајева и осталих делова царства. Пошто се свуда престало са плаћањем пореза, настале су у вилајету озбиљне финансијске тешкоће. Комисија за преговоре (чекајући да Даниш-беја замени Мурат-бej) у споразуму са валијом, Бајрамом Цуријем и Риза-бегом (који квадривиријум је стварно представљао највишу власт у вилајету!) упутила је за вршиоца дужности кајмакама у Ђаковици Јахју, бившег јузбашу, који је добро стајао код Арбанаса тога крја. Да би се стање колико-толико средило валија је предлагао: 1) да се у споразуму са арбанашким првацим свуда одреди бар кајмакам; 2) да се из Министарства финансија одмах одобре кредити за исплату чиновника и официра, јер се на прикупљање пореза у вилајету за 1912. годину није могло рачунати; 3) да се повуче наредба раније издата војним заповедницима да по сваку цену избегавају сукобе са Арбанасима; 4) да се нареди командантима да валији ставе потребну војну снагу свуда где то буде затребало; 5) да се заведу војни судови у Пећи, Ђаковици, Сјеници, Новом Па-

---

[111] ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа из Феризовића 14/27.VIII 1912; Политика 15.VIII 1912, 2. — Заседа Кабашана да би се убило десет турских официра за једног обешеног племеника („Политика“ 21.VIII 1912, 2).

[112] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5179, П. Гавриловић из Скопља 13/26. VIII 1912, са ПП бр. 1551.

зару, Приштини и Митровици, јер обласни судови ту нису постојали и нису били у стању да раде; 6) да се за прву потребу одобри 8.000 лира за исплаћивање најважније штете које су причињене Арбанасима у последњем устанку; 7) да се не допусти никаква изборна агитација од стране политичких странака, већ да се Арбанасима и њиховим првацима остави пуна слобода наименовања посланика. Комисија и валија су сматрали да је врло важно задобити арбанашке прваке, оставити слободне руке валији да ствари доведе у ред према локалним приликама, уз употребу војне силе, јер ни арбанашки прваци нису увек били у стању да код својих људи одрже ред. Ти прваци нису радо гледали како се утврђује безвлашће, те су одобравали употребу строжијих мера против изгредника. Комисија је позвала Бајрама Цурија и Јашар-пашу да се са својим друговима споразуму и одреде мутесарифа за Пећ, одакле је, иначе, потицао сваки неред. Већ првога септембра министарски савет је узео у разматрање поменути валијин извештај, и одмах издао наредбу да се у листовима не смеју доносити никакве критике и судови о стању у косовском вилајету.[113]

На Косову је завладало својеврсно безвлашће, скоро природно после једног неуспешно окончаног с е љ а ч к о г устанка. Пушка је постала извор права, животне могућности па и саме егзистенције. Село је почело јуришати на град и његове остатке државне власти. Последњих дана августа међу сељацима Лаба и Голака водила се агитација да се нападне приштински депо и разнесе оружје. Док су Риза-бег и Иса Бољетинац телеграфисали у Цариград тражећи државно оружје за сељаке, Турци и Арбанаси у Приштини договарали су се како да се поменута агитација прекине и како да одбране своју варош. Познати приштински првак Хаџи Џемаил-ага погодио је са петорицом Арбанаса да га чувају, али у поред тога није смео да изађе из куће и појави се у чаршији. Грађани су будно пратили вести из новина о стању у Србији, и посебно их је забринуо неки митинг, одржан у Београду.[114]

Хтели или не, најпознатији народни трибуни из устанка, повезујући се са валијом и комисијом, постајали су продужена рука власти, чак њена неплаћена жандармерија. На такву недостојну службу били су приморани како због међусобног супарништва тако и

---

[113] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5266, Балугџић из Солуна, са ПП бр. 472 од 19.VIII/1.IX 1912. — Српски конзул је налазио да ће валија наићи на највећу тешкоћу у томе ако буде уводио војне судове, с обзиром на владину помирљиву политику према арбанашким првацима проаустриски оријентисаним. (Исто).

[114] ДАСИП, АКП, п. I/1912, акт без потписа, из Приштине 16/29.VIII 1912. — Оружје и даље тражено из Србије, нарочито од стране појединих нижих арбанашких старешина који су одржавали везу са српским конзулом у Приштини или његовим главним повереницима. Неки, као феризовићки реис беледије Шашивар-бej, прелазили су у Врање и набављали оружје. Шашивар-бej је изјавио да су Турци обећали да ће Арбанасима дати 35.000 пушака. Српске украшене брзометке биле су знак уздигнутости међу арбанашким првацима и држали су их у собама за пријем. (ДАСИП, АКП. п. I/1912, Стојан Дајић из Феризовића 18/31.VIII 1912.

зато што су у незадовољним и осиромашеним сељачким и варошким срединама почели да губе ауторитет. Зубог тога је углед требало појачати добровољним делимичним преузимањем прерогатива власти. Бајрам Цури и Риза-бег Криезиу опколили су са својим сељацима — устаницима Пећ, тражећи да грађани исплате држави 75.000 лира, колико је вредности разнесено у оружју, муницији и оделу из пећког војног депоа. Притоме је Риза-бег тражио да се у Пећ не шаљу три планирана табора војске, јер да ће он са својих 6.000 бивших устаника ствари довести у ред. За Пећ је из Митровице са својим људима хтео да крене и Иса Бољетинац, али га је задржао телеграм председника комисије Ибрахим-паше, који га је молио да остане, јер то захтевају државне потребе у Митровици.[115] Бајрам Цури и Риза-бег су успоставили власт у Пећи тек пошто су из вароши уклонили масу из суседних села.[116] Ако нису баш били носиоци власти, тројица иницијатора феризовићких захтева од 14 тачака били су — при власти. Због пљачке војног магацина требало је да се одржи збор арбанашких главара; врановачки барјактар позвао је на њега и своје наоружане људе.[117]

Било је погрешно закључити да се такве службе нису прихватили арбанашки прваци из редова националиста. У првој декади септембра председник комисије за преговоре Ибрахим-паша позвао је у Скопље петорицу приштинских бегова из редова Хасан-агиних присталица. Они су дали тражено обећање паши да ће помагати власти у њиховом раду са Арбанасима.[118]

Тако је у косовском вилајету после неуспешно завршеног и недокрајченог устанка настао својеврсни дуалитет власти. Пошто се измирила са арбанашким првацима, влада их је подржавала у напорима да се успостви ред. Влада се стварно користила њиховим угледом, те је њима препустила неблагодарну улогу стишавања страсти, и тиме се сама мање компромитовала у очима арбанашких маса. Дајући власт арбанашким старешинама, влада их је обавезала да буду строжији према немирним елементима. Да би се ови немалобројни немирни духови смирили, влада је прихватила установу народних судова — „комисиона“, који су имали да решавају спорове, наводно по прописима Леке Дукађина. „Комисиони“ су у ствари били нека врста одбора који су сачињавали најугледнији људи и који су имали задатак да решавају свакодневне размирице, не по тзв. планинском закону него просто по здравом разуму и тадашњем схватању друштвене правде. Први такав „одбор за јавни мир“ установио је лично Иса Бољетинац. Он је у „комисион“ увео и двојицу Срба — попа Анђелка Нешића и митровачког трговца Јована Даниловића. После митровачког установљен је вучитрнски орган за ред и спре-

---

[115] ДАСИП, АКП, акт без потписа, из Митровице 17/30.VIII 1912.

[116] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, Милојевић телеграмом из Приштине 23.VIII/5.IX 1912.

[117] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5406, Милојевић шифрованим телеграмом из Приштине 31.VIII/13.IX 1912.

[118] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, П. Гавриловић са ПП, бр. 1635 из Скопља 28.VIII/10.IX 1912.

чавање пљачке од шест лица (Зејнулах-ага, тројица ага и још двојица нефеудалаца); био је изабран на седници идаре меџлиса 1. септембра. На примедбу да у њему нема Срба кајмакам је лаконски одговорио: „Нека за сад остане овако како је свршено, јер ово за дуго неће трајати.“ Избор „комисиона“ у Призрену извршен је са највише такта, а иницијатори за његово образовање били су Јахја-ага и други највиђенији људи; позвати су виђенији људи, али је нагрнула маса са села, очекујући да ће се делити оружје; прваци су их вратили кућама, задржавши само барјактаре и сеоске кметове; на тај збор 2. септембра у Бајрам џамији дошла су само тројица Срба, али су двојица одмах отишла јер су добили места која нису одговарала њиховом друштвеном положају; донесена је одлука о престанку зулума и успостављању реда скоро за годину дана (до идућег рамазана); призренски одбор био је састављен од: 13 Призренаца, из суворечког барјака 11, из острозупског 9, а из ораховачког и полушког по 7 људи; тај одбор од 54 лица изабран је 4. септембра.[119]

Призренски збор од 2. септембра донео је и неку врсту правилника. Њиме је одређено:

1. Да се обустављају убиства, убица би се обесио, његова породица прогнана а имање продало;

2. Гарантује се слобода путовања сваком путнику без разлике вере и народности; нападач, ако се ухвати, био би осуђен на 15 година робије, а ако не би био ухваћен, породица би му била прогнана и имање спањено;

3. Јатаци ће бити кажњавани као и кривци.

Било је у плану пошто се по казама образују „комисиони“ и веже беса, да се сазове конференција првака целог вилајета и да се веже општа беса. Сваком округу би се, ипак, дозволило, да, с обзиром на месне прилике, у општу бесу предлаже и посебне одредбе. Таквим режимом „комисиона“ и бесе били су задовољни и сви чиновници и младотурски кругови, јер је тако и њима било обезбеђено слободније кретање. То се нарочито тицало Призрена, где је Младотурака у редовима чиновништва било нешто више, те су и добили налог да се, због опасности по живот, преселе у Скопље. „Комисиони“ су јачали улогу локалних арбанашких првака а умањиван је ауторитет државне власти. И по мишљењу српског конзула у Приштини, ти народни одбори за мир нису имали перспективу да дуже трају, јер се одмах видело да неће моћи да потпуно успоставе ред. Мали зулумћари и сеоске кабадахије имали су и даље слободног маха, а обести, крађе, злоставе па и убиства нису престали.[120]

---

[119] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5592, Милојевић из Приштине 27.VIII/9.IX 1912. — О „комисионима“ види и: *Sh. Rahimi*, n.n., 100.

[120] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5592, Милојевић из Приштине 27.VIII/9.IX 1912.

Арбанаси горњих крајева из народне масе очекивали су нешто после Бајрама, јер ауторитет власти није повраћен.[121] Пљачка, крађе, уцене и злочини у скопском крају непосредно после закључења били су тако чести да их је било тешко чак и регистровати. Наоружане четице Арбанаса на сат удаљености од Скопља претресале су сељаке из оближњих села кад би се са пазара враћали кућама.[122] Стање хришћанског, македонског живља од Прешева и Куманова до Тетова и Гостивара постало је несносно. Жалбе су биле врло честе и против заптија који су и сами чинили зулуме. То је довело до заоштрених односа и у југоисточним казама косовског вилајета (крајовској, кочанској, штипској) између македоског и муслиманског живља у целини.[123] Арбанашке чете продужиле су да узнемирују пошту па и војску, тако да је пут из Феризовића за Призрен био крајње несигуран а пут за Пећ је потпуно затворен.[124] Стање је било као пре одметања на почетку устаника; знатно увећане крађе, пљачке и зулуми сведочили су о незадовољству и покренутости сиромашког арбанашког сеоског живља.

Последњи месец дана османлијске власти у косовском вилајету пред избијање првог балканског рата сведочио је о томе да би било новог лома да трупе балканских савезника нису насилно промениле настало стање. Комисија за преговоре као комисја за арбанашке реформе наставила је свој рад у Скопљу. У тој комисији замењен је и други члан, Сулејман-паша, и на његово место је (20. септембра) из Цариграда, заједно са валијом, дошао Шериф-бej. У другој половини септембра председник комисије Ибрахим-паша стално је зивкао у Скопље арбанашке прваке, нарочито оне познате. Нећиб Драга није се мициао из Скопља. Од познатијих устаничких старешина у Скопљу је боравио само Риза-бег, док је Иса Бољетинац отворено одбио позив. Тако је главно питање разговора било питање накнаде за претрпеле штете. Арбанашки прваци, међутим, стално су изнова покретали питање о пушкама.[125]

У Призрену се причало како је Риза-бег добио у Скопљу обећање о 50.000 пушака за Ђаковицу и Пећ, али под условом да се пушке дају уз 15-дневну војну вежбу. Гласови су се, међутим, ширили да би после војне вежбе пушке по списку, преко племенских

---

[121] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5445, М. Гавриловић са ПП бр. 1635, из Скопља 28.VIII/10.IX 1912. — О предвиђању стања после Бајрама види и: Политика 21.VIII 1912, 2.

[122] ДАСИП, Цариградско посланство п. I/1912, акт генералног конзулата из Скопља бр. 1610 од 24.VIII/6.IX 1912.

[123] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5224, П. Гарвиловић са ПП бр. 1591, из Скопља 21.VIII/3.IX 1912.

[124] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5231, П. Гавриловић са ПП бр. 1564, из Скопља 17/30.VIII 1912.

[125] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5611, П. Гавриловић са ПП бр. 1747, из Скопља 7/20.IX 1912. — Влада је 9. септембра обавестила Ибрахим-пашу да је решила да ванредним мерама учини крај безвлашћу у косовском вилајету. Битољски валија тражио је да се дигне забрана војсци да интервенише против устаника (Политика 27.VIII 1912, 2). Иса Бољетинац је поново почео да утврђује своју кулу у Соколици („Политика“ 2.IX 1912, 1).

главара, поново биле депоноване у магацине, до даље потребе. Чувши те приче призренска вођлија (омладина) затражила је да и месни „комисион“ на сличан начин издејствује пушке и за Призрен, иначе ће разврГнути бесу.[126] Двадесет осмог септембра у Призрен се спустило 320 Љумљана и 80 католика Миридита да би примили пушке. Сутрадан Мехмед-паша Дерала одржао је седницу са „комисионом“ те је вођи групе дошљака Рамадану Заскоку постављено питање зашто је дошао. Он је одговорио да су султанову ираду у Скопљу грабили појединци да би дошли до службе, док сиротиња тражи царску ираду и уз њу пушке као и да стави ван снаге одредбе о повећању пореза за 30% и разне таксе. Пошто Рамадан није хтео да изађе из града чак ни на телеграм Хасана Приштине, „комисион“ је одличио да изведе локалну мобилизацију резервиста под изговором да је Србија сасвим спремна да упадне на Косово. Обучено је око 1.000 обвезника а било је и нешто војске и жандармерије. На дан 2. октобра аустроугарски конзул отишао је до католичке групе упадача и тражио да се разиђу кућама, што су ови и учинили. Иако је тога дана био пазарни дан, власт је наредила затварање делимично отворене чаршије и склањање света у куће, те су наоружане групе грађана пошле на Љумљане. После велике пуцњаве у којој је са обе стране било неколико мртвих и рањених, Љумљани су протерани из Призрена.[127]

Због оружја поново су неке арбанашке старешине почеле хватати везу са Србијом. Католички четовођа Зефи Вогел грдио је пред српским агентом у Призрену Аустријанце, који су им само неприлике са муслиманима чинили, те је тражио пушке и нудио пријатељство Србији.[128] Солунски младотурски лист „Vatandaš“ је донео изјаву неких који су се вратили из Београда да су Арбанаси у Србији бесплатно добијали оружје, уз наводну заклетву (држећи комитску капу у руци): заклињем се да ћу с пушком која ми је у руци радити за самосталност Арнаута, за проширење српске комитске организације, да ћу се удружити са српским четама и да нећу избегавати све оно што нарушава мир у турској земљи.[129] Због везе са Србијом неких првака дошло је до великих свађа међу устаничким вођама: Хасан Приштина је Ису назвао Србијиним агентом: и за Сали-агу из Гњилана се говорило да је обичан српски агент; уосталом овај је сам јавно изјавио: „Са мном је цела Србија; нека изволи бимбаша доћи да ме ухвати“; сумњало се и на Садика Раму (из пећке нахије), који је заиста нудио да настави пријатељство са Србијом, ако добије толико цењене брзометке.[130]

---

[126] ДАСИП, АКП, п. II/1912, Ј. Гагић из Призрена 16/29.IX 1912.

[127] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ј. Гагић из Призрена 19.IX/2.X 1912; управник школе К. Поповић са бр. 322 од 20.IX/3.X 1912.

[128] ДАСИП, АКП, п. II/1912, Ј. Гапић из Призрена 16/29.IX 1912.

[129] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5612, М. Гавриловић са ПП бр. 1733, из Скопља 6/19.IX 1912.

[130] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 6117, Милојевић са ПП бр. 1438, из Приштине 16/29.IX 1912.

Ове захтеве за добијањем оружја помагао је Бајрам Цури, кад је видео да народ неће да се смири. Њега и његове ђаковичке истомишљенике задржавале су од акције вести да се Бугарска и Србија спремају да загазе у рат са Турском, при чему су Бугари желели да освоје Македонију а Срби Стару Србију. Брат Бајрама Дакљана (иначе српског пријатеља и корисника диспозиционог фонда) рекао је српском поверенику у Призрену да тако што Арбанаси не би могли дозволити и да ће се томе одупрети; међутим, ако би дошло до уверења да је заиста реч о општој подели европске Турске, косовски Арбанаси ће „оберучке Србију дочекати, а другога ни по коју цену; и њу ћемо дочекати као пријатељицу“.[131]

Србија је тих дана лансирала оригиналну идеју о судбини косовског вилајета. „*Политика*“ је 20. септембра затражила аутономну Стару Србију, са гувернером хришћанином. То је било у духу раније поменутог грчког предлога. Акцептирајући Берхтолдову иницијативу о децентрализацији, тражено је да та „аутономна област српске народности мора бити одређена границама које одговарају традицијама и фактичкој снази српског живља у Турској“. Сматрало се да долази у обзир и део Македоније.[132] Изгледа да је то био балон за маскирање, јер је тешко веровати да је Србија у време припрема своје ратне машинерије озбиљно мислила на тако немогућу ствар.

Знакови о припремама Србије за акцију потпуно су одбили арбанашке прваке од ње. У митровачком крају добровољце против Србије припремао је Иса Бољетинац, а у ђаковичком Риза-бег. Риза-бег је демолирао депо и поделио 1.000 пушака. Бољетинац је припреме изводио у договору са командантом дивизије у Митровици, а код побратима попа Нешића се интересовао да ли још вреди српска беса против Аустро-Угарске. Напад на Србе извршен је 10. октобра код Гњилана, а близу Новога Пазара побијени су један свештеник и 20 сељака.[133] Средином октобра Иса је држао ватрене говоре против Србије, а 800 људи послао је на границу.[134]

Младотурци су били свесни да ће се балкански савезници користити несрећеним стањем у косовском вилајету, те су, наводно, дали Риза-бегу 50.000 лира да стиша Ђаковљане и остале и да осујети појаву нових арбанашких захтева. На гласове о томе узбунила се ђаковичка нахија. После догађаја у Призрену, очекивало се да ће се сеоска сиротиња из ђаковичке нахије такође дићи на оружје.[135]

После свог одржаног конгреса Младотурци су као друго важно питање сматрали споразумевање са Арбанасима. О томе је донесена одлука на тајној седници солунског комитета још јула 1912. За рад са Арбанасима припремљени су Арбанаси Младотурци а обављен је разговор и са Исмаилом Ђемалијем. Младотурци нису штедели обеща-

---

131 ДАСИП, АКП, п. II/1912, Ј. Гапић из Призрена 16/29.IX 1912.
132 Политика 7.IX 1912, уводник
133 ДАСИП, ПО—1912, ф. X, Пов. бр. 2159, Милојевић из Куршумлије 28.IX/11.X 1912.
134 Исто, Пов. бр. 2159, Милојевић из Лебана 2/15.X 1912.
135 ДАСИП, АКП, п. I, Ј. Гапић из Призрена 19.IX/2.X 1912.

ње да Арбанасе искористе за обарање владе. Чак су, привидно, прихватили као могућност повраћај на престо Абдул Хамида, који је био драг Арбанасима. Неким првацима су обећани добро плаћени положаји, чак и звања валија па и министарске фотеље. Главни преговарачи били су: Нијази-бej за Битољ и Дебар, Џафер-бej и бивши косовски валија Мазхар-бej за Косово и Фаик-бej за Скадар.[136]

Логика извесног одвајања бивших устаника и уопште сиромашне сеоске масе од арбанашких првака била је једноставна. Арбанашке кође са доста успеха су преузели део власти док су били на окупу. После повратка у своје средине њихов ауторитет све је више слабио. Они нису били у стању да задовоље масе ни у примарном питању о добијању оружја. Покушаји са оснивањем „комисиона“ (исљахата) претрепели су, стварно, крах јер бивши устаници нису хтели да се покоравају њиховим одлукама, схвативши да се не могу ослонити на оружану снагу села. Покушаји да се угледни Арбанаси поставе за мутесерифе и кајмакаме, те да свом угледу придруже присилу државних власти, такође није донео правог резултата, већ зато што су се многи, због самољубља нашли погођени што нису изабрани; тиме је само изазвана подозривост према појединим првацима и стварно им је одузет ауторитет, јер прваци нису хтели да слушају оне које су сматрали себи равним и из своје средине. Иљаз-ага Вучитрнац без устезања је рекао једном српском конзуларном чиновнику да би Арбанаси мутесарифи и кајмаками за Арбанасе били гори и од Младотурака. Додао је: „Какав Хасан-бег, какав Риза-бег и Бајрам Цури. Ти би нам тек скинули кожу с леђа. За такве работе треба много више памети и знања, него што их они имају!“ Они, пак, прваци који нису постали мутесарифи, осећали су се као да им је неко одузео власт. Иса Бољетинац, на пример, рекао је у једном друштву: „Како ће ово да се сврши не знам. Једна земља (Митровица и околина) а два господара, кајмакам и ја. Не бива, много је!“ Бајрамски празници управо су искоришћени за договарања и споразумевања, која су по градовима трајала дању и ноћу; тражен је излаз из несносне ситуације безвлашћа и опште пометености.[137] Риза-бег Криезиу и други Арбанаси у Скопљу управо за време рамазанских седељки уверавали су британског вицеконзула у Скопљу да се арбанашка села пружају до иза Велеса, сматрајући да је ту арбанашка етничка граница.[138]

---

[136] ДАСИП, ПО—1912, ф. III, Пов. бр. 3654, Балугџић из Солуна 14/27.IX 1912. — Одмах потом улеме и прваци из Ђаковице, Пећи, Гњилана и Призрена упутили су у име муслимана телеграм којим су известили Порту да су муслимани против увођења било каквих реформама у косовском вилајету на основу идеје о децентрализацији; изјаснили су се још једном против латинице. Изјава је својим првим делом била реакција на идеју о аутономији Старе Србије („Политика“ 8.IX 1912, 2).

[137] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 6021, Љуба Нешић са ПП бр. 1314, из Приштине 3/16.IX 1912.

[138] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5629, М. Гавриловић са ПП бр. 1735, из Скопља 6/19.IX 1912.

О схватању и деловању арбанашких националиста у осталим вилајетима сведоче „прошенија“ из Валоне и Скадра. Скадарски захтеву у 9 тачака, састављени последњих дана августа, били су под великим утицајем валонских теза и више од свих дотадашњих дезидерата који су подносили Арбанаси одликовали су се јасним и одлучним тражењем арбанашке аутономије или тачније конфедерације са Османлијским царством, чак персоналне уније. У формулацији је претпостављен страни утицај. Они су гласили:

1. Албанија чини саставни део Отоманске империје и састоји се од четири вилајета: битољског, косовског, јањинског и скадарског са њиховим данашњим простирањем, рачунајући ту и припадајуће море;

2. Цариградски султан је прави и природни суверен Алабаније;

3. Албанијом ће управљати њена влада и народна скупштина, која ће бити непосредно зависна од султанове санкције а независна од цариградске владе и парламента; међународне интересе Албаније водиће и представљаће министар иностраних дела у Цариграду;

4. Пред владом и народном скупштином Албаније султан ће имати иста уставна права и дужности које има пред владом и парламентом у Цариграду;

5. Султан је врховни заповедник војске; закон о регрутовању и начину служења војске донеће народна скупштина Албаније;

6. Узимајући у обзир контрибуције које је Албанија давала више векова цариградској влади, ова влада ће учествовати у издржавању националне владе једном утврђеном свотом;

7. Арбанашки народ даваће један део сулатнове цивилне листе;

8. Регуларне арбанашке трупе издржаваће царска влада из Цариграда;

9. Званични језик у свим гранама администрације биће арбанашки језик; изузетак ће бити начињен за војску, која ће се моћи служити турским језиком.“[139]

Прави узор ових захтева било је уређење Аустро-Угарске, која је имала заједничког владара и заједничког министра иностраних дела. Скадарски пројект предвиђао је финансијску помоћ и финансирање војске од стране царства, али би арбанашка војска била самосталнија од угарског домобрана, тј. била би оно што су Мађари од 1905. управо тражили. Скадарски захтеви више од свега другог показују утицај Аустро-Угарске на арбанашке националисте у северним арбанашким крајевима 1912. године.

---

[139] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 5276 од 27.VIII/9.IX 1912, вицеконзул из Битоља Душан Протић 21.VIII/3.IX 1912. — Види и прокламацију арбанашке универзитетске омладине (УУ—1912, ф. VI, ПП бр. 6076, вицеконзул из Битоља са ПП бр. 896, 3/16.IX 1912).

VII ЦРНА ГОРА ПРЕМА ПРИЛИКАМА У ТУРСКОЈ 1912. ГОДИНЕ. ДРЖАЊЕ МАЛИСОРА ОД МАЈА ДО СЕПТЕМБРА 1912.

Понашање Црне Горе према Турској у време арбанашких устанака 1912. године било је важније него држање осталих балканских монархија, будућих чланица Балканског споразума. У првим месецима устаници су једино из Црне Горе или преко ње и могли добити помоћ у оружју и муницији. Кад је од лењег устаничког наступа Србија[1] постала кудикамо значајнији снабдевач устаника, Црна Гора је својим сталним узнемиравањем турске границе постала својеврсни негативни чинилац устанка, јер је могући упад Црногораца био елеменат који је стално забрињавао устанике и паролом опасности од агресивних Црногораца турска страна је била у могућности да стекне извесне поене у преговорима с устаничким вођама. Због тога тај однос и треба посебно обухватити, тим пре што ће Црна Гора, без сумње, бити иницијатор устанка Малисора крајем лета 1912, кад су се косовски Арбанаси већ смирили.

Већ у свом првом напису о Турској у 1912. години *„Цетињски вјесник“* је у једном наслову означио једну од дилема црногорске политике: „Да ли балкански савез? — За савез, али противу Турске.“[2] У ноћи 14-15. јануара дошло је до првог граничног инцидента, изазваног са црногорске стране, отварањем ватре на објекте на турској територији.[3] Од тога времена гранични инциденти биће врло чести (препуцавања на Визитору ноћу 17—18. фебруара,[4] итд.). У вези са кријумчарњем оружја Арбанасима, кад је црногорски министар иностраних дела Душан Греговић писао да Црна Гора жели особито у том моменту да подржава сасвим пријатељске односе са турском владом, црногорски конзул у Скадру је одмах поставио три питања: а) да ли то пријатељство треба да буде искрено или привидно; б) зашто баш у овом тренитку пријатељство с Турском; в) хоће ли Црна Гора имати користи од тога пријатељства, и ако хоће, какве ће то користи бити?[5]

Поменути црногорски конзул у Скадру последњих дана марта 1912. сматрао је да Црна Гора треба да кријумчарењем доставља пушке и муницију Арбанасима и да продужи започету политику у Албанији. „Ако је Црна Гора напусти — резоновао је он — користиће се нека суседна држава и за кратко доба може изчезнути уплив нашег узвишеног Господара у којега Арнаути толику наду полажу, а

---

[1] Односи Србије са Турском и њен став према арбанашком устанку неће се овде посебно обрађивати како због ограниченог простора тако и зато што је о томе написао прилог Ђорђе Микић; прилог ће бити штампан у Годишњаку Архива Косова. Због недостатка простора неће се посебно обухватити ни држање великих сила према арбанашком устанку 1912. године; о томе другом приликом.

[2] Цетињски вјесник 4.I 1912. 2.

[3] АЦГ, МИД, кут. 156, МИД бр. 285 од 28.I/10.II 1912.

[4] АЦГ, МИД, кут. 157, № 548 (МИД 793), Вешовић из Андријевице 19.II/3.III 1912.

[5] АЦГ, МИД, кут. 163 (пов. акта), № 48 (МИД бр. 69), др Јовановић са бр. 62, из Скадра 17/30.III 1912.

са изчезнућем Господарева уплива, био би, тако рећи, један смртоносни ударац престижу Црне Горе и њеној будућности. Вама је познато, господине министре, тешко стање Црне Горе и она не може опстати у данашњим границама (. . .) Будући сам овога мишљења, ја држим да Црна Гора мора или добити земљишта да би се могла развијати култура, или јуначки завршити свој живот, али живјети под данашњим условима никада!"[6]

За период од краја марта до средине септембра 1912. постоје сачуване признанице о исплатама мањих свота новца појединим католичким и муслиманским арбанашким првацима у области ближе Црној Гори. Те исплате су обављане у самом Министарству иностраних дела на Цетињу, понекад по неколико истога дана, или за извесне личности преко њихових пријатеља из редова црногорских војних заповедника и начелника. Изузетно, новац су добијали и веровници оних Арбанаса, као што су били Ибрахим-бег и Јусуф-бег Соколи, који су примали сталну помоћ Црне Горе.[7]

Српска дипломатска служба обраћала је већу пажњу овим везама црногорског двора с извесним арбанашким старешинама. Руски војни аташе обавестио је, на пример, српског посланика да су агенти из Пећи известили црногорску владу да су пред Ђурђевдан из средње Албаније долазили делегати у косовски вилајет, позивајући тамошње Арбанасе; цетињска влада је поручила да се делегатима да негативни одговор. Праћен је и долазак Арбанаса на Цетиње и њихов одлазак у двор.[8] Кад су тих дана неки Арбанаси ухапшени у Пећи краљ Никола се узнемирио, што је за турског посланика на његовом двору био знак да је са поменутим људима имао веза. Посланик је сматрао да је било и Црногораца међу нападачима на турску посаду у Гусињу.[9] Чак је и српски лист у Скопљу „*Вардар*" налазио простора да јавља о сукобима на црногорско-турској граници и о црногорским агентима међу арбанашким побуњеницима.[10]

После Ђурђевдана, кад се разбуктао арбанашки устанак улога Црне Горе као и интересовање о држању Црне Горе су знатно ојачани.

Уводник „*Цетињског вјесника*" 18. маја 1912. дао је на знање да Црна Гора навија за устанике. Најпре су стрпљиво, са више страна, сакупљене вести о одметању у појединим деловима косовског вилајета и међу Малисорима и о окршајима са турском војском. Наведен је податак да је турска истрага пронашла „да је побуну изаз-

---

[6] АЦГ, МИД, кут. 163 (пов. акта), скадарски конзул са бр. 57 од 15/28.III 1912. — Управо тих дана турске власти ставиле су под контролу црногорски конзулат. (Исто, бр. 47, од 16/29.III 1912).

[7] АЦГ, МИД, кут. 157, № 611, признаница Јована Черенковића из Скадра 15/28.II 1912. Види тајна акта у кут. 163, № 102, 108, 110, 183, 184, 187, 201, 219, 222, 227, 231, 242, 245, 246, 247, 249, 258, 259, 265 (нека се лица више пута срећу).

[8] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, М. Гавриловић са пов. бр. 138, са Цетиња 25.IV/8.V 1912.

[9] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2386, М. Гавриловић телеграмом са Цетиња 26.IV/9.V 1912.

[10] „Вардар" 12.IV 1912, 3; 29.IV 1912, 3 и 26.IV 1912, 2.

вао некадашњи приштински посланик Хасан-бег". Као један од значајнијих узрока устанку наведено је младотурско изборно насиље, наметање ванредних пореза, неиспуњавање обећања у ранијим покретима и слично. Опште незадовољство погодовало је да се прије остварењу арбанашке аутономије. Уз њу би ишло и: слободно ношење оружја, ослобођење од неких данака, постављање арбанашких чиновника, трошење сакупљеног пореза и прireза у арбанашким крајевима. То би биле повластице које не уживају други народ у царству.[11]

Одмах чим је о косовском вилајету краљ Никола изнео тезу да су у устанак умешани и српски прсти, његови дворјани су причали како се преко Ниша, Прокупља и Куршумлије у Турску уноси велика количина оружја. То тврђање је демантовао краљу српски посланик на Цетињу.[12]

У исто време краљ Никола је примао поруке од Миридита. Они су му, на пример, јавили да ће се њихови делегати 19. маја срести код цркве на подручју Шкреља да се посаветују о ситуацији; краљ, пак, обавестио је приређиваче збора да буду обазриви и да на њега не полажу никакву наду. Скадарски валија је тврдио да је стање међу Миридитима повољно за Порту. И турски посланик на Цетињу је навео да у косовском вилајету има 25.000 а у скадарском 15.000 турских војника, тако да је влада у Цариграду у могућности да покрет одмах угуши.[13]

Средином маја руски војни аташе на Цетињу јављао је руском главном војном стану о деловању Црне Горе у северној и средњој Албанији. Оно се састојало, као и дотад, у давању савета арбанашким племенима; посебно се краљ Никола заузео да Малисори на састанку 19. маја не прогласе општи устанак. Црногорску владу су, у исто време, забрињавали гласови о слању оружја и новца из Србије, па и о доласку капетана Воје Танкосића са осам комита у Бољетин и о њихвој шетњи под Приштином и све до Колашина.[14] У погледу Малисора, краљ Никола је држао да се они користе искуствима и оним што су стекли својим устанком 1911. године и да нису склони (и због црногорских савета) да са другим племенима узму учешћа у устанку. Руси на Цетињу су пратили и држање краља Николе према Аустро-Угарској. Краљ је претпостављао да између Беча и Рима постоји тајна сагласност у погледу Албаније; због овога Аустро-Угарска подстиче немире у Санџаку да би имала изговор да га поседне.[15]

---

[11] „Цетињски вјесник" 5.V 1912, уводник.

[12] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2566, М. Гавриловић са Пов. 153, са Цетиња 2/15.V 1912; ф. VI, ПП бр. 2782, М. Гавриловић са Пов. бр. 155, са Цетиња 4/17.V 1912.

[13] ДАСИП, ПП—1912, ф. V, ПП бр. 2569, М. Гавриловић са Пов. бр. 254, са Цетиња 2/15.V 1912.

[14] МАБЗУ, II сер., XX—1 (1939), № 19, стр. 16, генерал-мајор Потапов 4/17.V 1912.

[15] Исто, № 8, стр. 6—8, руски посланик на Цетињу Петрограду 2/15. V 1912.

У исто време „*Цетињски вјесник*“ писао је о врењу међу Арбанасима, о дизању Ђаковичког и пећког краја, наводећи успехе арбанашких чета ван те главне устаничке зоне. Ипак, лист је описао и неке примере обести Руговаца и Арбанаса око Гусиња према једном турском официру и његовој деци који су се налазили на шетњи. Он је демантовао уверавања Порте да је арбанашки покрет престао и да од њега нема никаквих опасности.[16]

Њему насупрот скопски „*Вардар*“ позитивно је писао о законском пројекту турске владе о решењу аграрног питања и у скадарском вилајету. Лист је сматрао да Беч подмеће свој грех подбуњавања Арбанаса Италији, Црној Гори а у последње време и Енглезима.[17] Концем маја дошло је и до црногорског напада на Калајдере.[18]

Кад борбе око Пећи нису биле успешне по устанике, један део устаничког вођства прешао је у Црну Гору или се бавио у њеној близини. Према првим извештајима из Ђаковице, у Црну Гору прешли су Бајрам Цури, Риза-бег, Ахмед-бег из Ђаковице и Хасан, Приштина; њих је преко кланаца још незаузетим од војске спровео Јакуб Феровић из Плава.[19] Одмах је наређено да се 30 табора турске војске постави дуж црногорске границе, али је пограничном комесару у Берану наређено да избегава и спречи сукобе на црногорско-турској граници.[20] Турски функционери у Скадру још раније су настојала да увере Црногорце како постоје услови за братство Турске и Црне Горе, јер обема државама прети опасност од агресивне политике Аустрије.[21]

Пошто је до сукоба и пограничног препуцавања и даље долазило,[22] морало се ићи на потписивање протокола о стању на граници. Турци су накнадно учинили неколико опаски и нису потписали протокол. Турска страна се позивала на озбиљни положај настао у Албанији који је задро и у црногорско-турске односе. Немир се јављао нарочито тиме што је део Арбанаса прелазио у црногорско поданство.[23] То је, можда, било и разумљиво кад се знало да је турска војска лоше поступала са католичким сточарима.[24]

---

[16] „Цетињски весник“ 9.V 1912, 1 и 2; 12.V 1912, 3.

[17] „Вардар“ 10.V 1912, 2.

[18] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 2797, Балугџић, из Солуна 8/31.V 1912; Вардар 20.V 1912, 4.

[19] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3296, Ст. туторству фонда С. Игуманова, из Ђаковице, 30.V/12.VI 1912; Вардар 31.V 1912, 2.

[20] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3274, повереник из Рашке од 26.V/8.VI 1912; Балугџић са ПП бр. 313, из Солуна 2/15.VI 1912.

[21] АЦГ, МИД, кут. 156, № 107 (МИД, бр. 165), црногорски конзул у Скадру са бр. 69 од 21.III/3.IV 1912.

[22] АЦГ, МИД, кут. 159, № 367 (МИД бр. 1902); ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3268, Милојевић из Приштине 2/15.VI 1912. — О стању на граници види и Гавриловићев извештај са Цетиња Пов. бр. 232 од 22.VI/5.VII 1912: ДАСИП, ПО—1912, ф. IV, Пов. бр. 893.

[23] МОВЗИ, II сер, XX—1, № 372, стр. 264—5, Гис Петрограду 23.VI/6.VII 1912.

[24] У том смислу види: АЦГ, МИД, кут. 159, № 1397 (МИД бр. 1941), Кољ Дед Ђељум из Тробои на Цетињу 21.VI/4.VII 1912. — *Вардар* је (21.VII 1912, 2) писао да су тусрко-црногорски односи „већ поодавно прилично охладнели, па

У току месеца јуна Турци су чинили напоре да те односе поправе. Афера око берата Дожићу за звање рашко-призренског митрополита (око чега се развила веома заоштрена расправа с приставлицата Србије у косовском вилајету) одвраћала је пажњу Црне Горе од арбанашког покрета, тим пре што је Порта у том питању била доста значајан чинилац.[25] Крајем јуна, кад се краљ Никола вратио из Беча поведени су на Цетињу разговори о новчаним трансакцијама, који би стварно водили давању сталне субвенције члановима краљевског дома од стране Порте. Сматрало се да би звечећи разлози смирили немирне Црногорце, у моменту кад је стање међу Малисорима и Миридитима било тешко.[26]

Уместо стварне политичке подршке, Цетиње је помоћ Арбанасима указивало преко иступања своје штампе. *„Цетињски вјесник“* је с оградом пренео турске вести о одбацивању у планину устаника, после њиховог неуспелог напада на Пећ. Лист је, на основу немачких прегледа, дао битне карактеристике арбанашких устанака почев од 1909. године. Он је нашао да Турци забашуривају чињенице које говоре о снажном арбанашком покрету, Осмога јула објављен је нови уводник о арбанашкој проблематици. Говорећи о појединачним успесима, скупу у Јунику, о Исмаилу Ћемалију, шефу Либералне странке, који се нашао у устаничком логору, лист је на питање о узроку побуне написао: „Кад се узме у обзир да су јој се ставили на чело бивши арбанашки посланици као Исмаил Кемал-бej, из Берата, Хахан-бej Шишковић из Вучитрна и други прваци из Пећи, Ђаковице, Призрена и Митровице, онда се не може претпоставити да су узроци обични и да истичу једино из жеље Арбанаса да очувају своју племенску организацију и начин живота од прије прогласа уставности.“[27]

Током летњих месеци исти лист је у више својих бројева писао са симпатијама о арбанашком устанку. Он је констатовао низ успеха устаника који су показали да су устаници силнији од власти. У броју од 24. јула објављена су чак три написа о победама устаника, о немоћи власти да заведу ред и да се Турска налази у незавидној ситуацији да је Европа посматра како је устаници преврћу. Од устаничких вођа најчешће је помињан Иса Бољетинац као врсни четовођа који је ушао на челу војске у низ градова. Лист је констатовао

и затегнути, после арнаутске побуне још су се и више погоршали, на радост Аустро-Угарске“.

[25] МОВЗИ, II сер., XX—1, № 186, стр. 176, Гирс Петрограду од 3/16.VI 1912.

[26] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3718, М. Гавриловић са Цетиња 15/28. VI 1912.

[27] „Цетињски вјесник“ 6.VI 1912, 4; 9.VI 1912, 2 и 23.VI 1912, 2; 6.VI 1912, 4. — Види и Политикине коментаре о Малисорима и њиховом устанку: Политика 17.VII 1912, 2; 19.VII 1912, 2: 27.VII 1912, 2.

да Арбанаси владају у косовском вилајету у исто време кад се у самом Цариграду уврежила анархија. Редакција је у једном уводнику полемисала са приређивачима београдске „Црне књиге“ а позицији Аустро-Угарске на Балкану. Према тим наводима Црна Гора требало је од Аустрије да добије Плав, Гусиње и северну Албанију, али је била дужна да је помаже да уђе у посед Старе Србије и Македоније. И догађаји у Малесији 1911. године су послужили за клевету да је ту Црна Гора извукла користи пошто се споразумела са Аустријом.[28]

О стању на црногорско-турској граници и о турској војсци на њој говорило је више црногорских па и српских агентских извештаја, а о томе је са забринутошћу писала и штампа.[29] Више пажње привлачи једна анализа Живка Балугџића: „Црна Гора је у последњем покрету арнаутском била прилично на страни. Шефови покрета нису изгледа нашли да су довољно примењиви предлози које им је краљ Никола чинио. Чак и Малисори, који су прошле године утврдили неке чвршће везе са Цетињем, нису овога пута много показивали воље да се ослањају на Црну Гору, јер је отворен наслон на њу био врло мало популаран међу Арбанасима. И како се главна позорница арнаутског покрета овога пута налазила далеко од утицаја црногорског, влада цетињска је била принуђена да се задовољи малим чаркама, које је помоћу Малисора изводила око Плава и Гусиња и јужније, око Мата, где је учешће црногорских војника и официра, како тврде бар званички извештаји турски, било несумњиво (. . .) И како се Цетиње после прошлогодишњег великог утицаја на арнаутским пословима није могло лако да задовољи пасивним држањем, то је у тренутку, кад су се на Косову почели водити преговори између Арнаута и комисије стигле из Цариграда, стао чинити јачи притисак на границу турску и стављати Арнаутима до знања да је Црна Гора уз њих.“ Акција је почела 27. јула на положајима Амбари код Берана, подизањем неких утврђења. Четири дана касније Малисори су, помогнути црногорским трупама, напали Оличе те разоружали чету и њеног мајора који су се у месту налазили. Стање је тога дана било критично јер су Малисори и Црногорци пошли на Гусиње. Сутрадан су Црногорци напали Ржаницу, претећи да ће поћи на Пећ.[30]

Да сачува свој утицај на оближња арбанашка племена, црногорска влада имала је интереса да заоштрава своје односе са Турском. Пошто је Црна Гора била исувише мала да би се сама могла упустити у равноправни дуел, настојала је да за офанзину политику добије сагласност а тиме и евентуалну подршку Русије. Руски посланик на Цетињу, међутим, одмах је скренуо пажњу на то да и

---

[28] Исто, 4.VII 1912, 2; 7.VII 1912, 1; 11.VII 1912, уводник, 2 и 4; 28.VII 1912, уводник и 2; 7.VII 1912, уводник.

[29] АЦГ, МИД, кут. 160, № 1553, 1560, 1616; ДАСИП, АКП, п. I/1912, и АКСк, п. 53, ПП бр. 421, Балугџић 25.VII/7.VIII 1912; „Цетињски вјесник“ 7.VII 1912, 4 и 25.VII 1912, 1—2; „Вардар“ 8.VII 1912, 3 и 22.VII 1912, 3.

[30] ДАСИП, АКП, п. I/1912 и АКСк, п. 54, ПП бр. 421, Ж. Балугџић из Солуна 25.VII/7.VIII 1912. — Политика (6.VIII 1912, 1—2); 7.VIII.

Русија и већина других држава траже да се на Балкану сачува постојеће стање ствари. С друге стране, иако је Турска била ослабљена унутрашњим размирицама и арбанашким устанком, она је још увек била тако силна да би могла да изађе на крај са малом Црном Гором.[31] Мирно држање саветовала је црногорској влади и Италија.[32]

Краљ Никола је желео да сазна шта и Србија мисли у вези с тешким стањем у Турској и посебно у косовском вилајету. Краљ је српском псоланику на свом двору 24. јула рекао да је настала „јединствена прилика коју треба да искористе Србија и Црна Гора".[33] Према црногорским схватањима, саопштеним Београду, идеја аутономије у Албанији настала је под утицајем аустро-угарске пропаганде и стицала је све већи број привржeника. Српска влада је требало да о томе расправља 6. августа, али је српски министар иностраних дела рекао руском отправнику послова да српска влада одбацује мисао о арбанашкој аутономији већ због интереса својих саплеменика у Турској, иако жели да одржи добре односе с Арбанасима и готова је да их помогне да напредују на културном пољу. Србија је у исто време желела да се обезбеди нормалан развитак и хришћанског живља. Београд је био веома неповерљив према политици Црне Горе, због могућности да ова о српском одгоовру обавести Беч, Турке или Арбанасе.[34] Одговор српске владе био је умирујући. Саопштено је да је српском живљу у Старој Србији саветовано да иступи са својим захтевима упоредо с Арбанасима, у настојању да се и Србима обезбеде она права која ће бити дата Арбанасима. Констатовано је да се арбанашка аутономија нарочито подржва у Бечу и да српска влада нема довољно основа да је у текућем моменту сматра остварљивом. Црногорској влади је саветовано да што пре прекрати црногорско-турске конфликте. Српске министар спољних послова је био мишљења — у разговору са представником Русије — да је акутни период арбанашке кризе већ био завршен, мада је и даље требало очекивати узбуђења у арбанашким крајевима и Македонији. По његовом мишљењу, ни акција јужне Албаније да се постигне политичка аутономија у том моменту није могла рачунати на успех.[35]

Малесија је била првих дана јула на прагу побуне.[36] Њихову акцију су такође помогли иступи побуђених официра, слично као нешто раније у битољском вилајету. Изгледало је као да се обнављају немири из 1911. године.[37] У току прве половине месеца јула на Цетиње су стизали малисорски емесари тражећи савета шта да рада,

---

[31] МОВЗИ, II сер, XXI, № 340, стр. 345, Обнорски Петрограду, са Цетиња 7/20.VII 1912.

[32] Исто, № 460, стр. 448—9, руски амбасадор у Риму Нератову 31.VII/13.VIII 1912.

[33] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4549, М. Гавриловић са Пов. бр. 264, са Цетиња 11/24.VII 1912.

[34] МОВЗИ, II, сер., XX—1, № 411, стр. 413, отправник послова у Београду Нератову 22.VII/4.VIII 1912.

[35] Исто, № 464, стр. 453—4, V. Штрандман Нератову 31.VII/13.VIII 1912.

[36] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 3654, шеф железничке полиције у Ристовцу Пов. бр. 16 од 20.VI/3.VII 1912.

[37] „Вардар" 1.VII 1912, 2.

јер су Миридити на њих наваљивали да заједно устану на оружје. У Црну Гору су избегле и неке малисорске породице. Краљ Никола је до извесног степена био склон да обећа да ће црногорске границе бити отворене, но против тога су били високи владини чиновници. Резон је био: „То би нам довело Европу на врат. Друго, услед нашег мешања у турско-арбанашку распру, Турци и паметнији Арбанаси би се могли осветити. Овако, нека се кољу и гложе између себе. Ту је наш интерес.“ Јован Пламенац је понављао мисао краља Николе да је настали моменат најзгоднија прилика да Србија и Црна Гора реше своје национално питање.[38]

Према вестима у Пећи 30. јула, Малисори су посели турску границу и разоружали стражу пограничних караула.[39] Устанак Климента и Хота почео је 26. јула, о чему је подробно обавестио „*Цетињски вјесник*“. Тога дана су низами из места Тузи убили тробојанског војводу Ђона Деду кад се с рођаком враћао са пазара. Сутрадан је син убијеног, ради освете, јурнуо из заседе код хотског хана на једну низамску полућету. Прискочили су му у помоћ Хоти и Кастрати, те су побили 15, ранили 12 војника и одузели 31 пушку. Двадесет осмог дигли су се на оружје Клименти; Никчи су ударили на „Вис“ а Сехчани на „Подове Ђоновића“. Никчима се предало 150 аскера, те пошто су разоружани, протерани су за Тузе. Војници на „Подовима Ђоновића“ нису хтели да се предају, те их је у жестоком окршају погинуло 30 а 120 их се предало. Они су разоружани, упућени у Гусиње. Тридесетог јула Клименти су у Врмоши напали трупу групе војника и ови (њих 72) су се предали после краћег препуцавања.[40]

Малисори су се и на другим странама дигли на оружје. Заузели су целу обалу Мати.[41] Напали су на Гусиње.[42] После тога у спорадичним окршајима турски војници нису давали значајнији отпор, те су их Малисори заробљавали. Пет стотина војника устаници су спровели у Црну Гору, где су војници хришћани тражили какву зараду а муслимани — да буду пребачени у јужну Албанију, одакле су обично били родом. Првих дана августа у Хотима су вођене жестоке тродневне борбе а 4. августа се на Цетињу причало о некаквој турској победи над Климентима.[43] Два дана касније Малисори су спалили муслиманско село Диноше и убили 40 људи, али су Хоти код Буковића изгубили преко 30 људи.[44] Тога дана су, наиме, Груде напале положаје на Планиници, заузели су све куле, отели од низама

---

[38] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4243, М. Гавриловић са Пов. бр. 257, са Цетиња 2/15.VII 1912.

[39] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Св. Поповић са бр. 146, из Пећи 19.VII/1.VIII 1912.

[40] „Цетињски вјесник“ 25.VII 1912, 3.

[41] „Вардар“ 22.VII 1912, 3.

[42] ДАСИП, АКП, п. I/1912, Ст. Поповић из Пећи 21.VII/3.VIII 1912.

[43] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4822, М. Гавриловић са Пов. бр. 2881, са Цетиња 23.VII/5.VIII 1912.

[44] ДАСИП, ПП—1912, ф. VI, ПП бр. 4824, М. Гавриловић са Цетиња 25.VII/7.VIII 1912. — У Буковићу било је 400 низама и два топа. Устаници су одмах активирали заплењене топове (Цетињски вјесник 1.VIII 1912, 3).

мноштво пушака и муниције и попалили поменуто село Диношу. Губитке су уз низам имали и муслимански башибозуци.[45]

Борбе су се водиле и на обали Скадарског језера. Тридесет првога јула три бродића аскера дошло је да појачају посаду у Дечићу и Тузима. Чим су се војници искрцали, качаци су их дочекали густом ватром и одбили. Трећег августа поново је из Скадра упућено 14 лађица; та војска нападнута је још на језеру, те због великих губитака војска се није ни искрцала него се по мраку вратила у Скадар. Међу муслиманским селима завладао је велики страх а варошица Тузи била је затворена.[46]

После Климената и Хота устали су и Кастрати, Шкрељи, Груде и Шаљани, тако да је створена ватрена линија од Скадра до Плава и Гусиња. Кастрати су устали на Илин-дан и одмах су навалили на Суку Маскету, где се налазио батаљон низама. Уз властити губитак од 15 мртвих и рањених, већи број војника су побили или ранили а стотинак су заробили. Истога дана Хоти су напали на положај Малту и на јуриш су га заузели, заробивши 50 низама. У недељу 4. августа Груде су јурнули на једну кулу, коју су задобили тек после борби од четири и по сата; низам се из куле повукао пут села Диноше; при гоњењу, многи од војника су погинули („као зечеви"). Петог августа Груде су наставиле напад форсирањем Диноше, убивши велики број башибозука из Диноше и Милеше; село је заузето већ у 10 часова.[47]

Занимљиво је да је и скопски лист „*Вардар*" позитивно писао о борби Малисора против аскера по караколима 31. јула у селима Селче, Рапши, Врмоши у Кастратима, у Хотима и према Гусињу. Револтирани таквим акцијама, муслимани Гусиња узели су оружје из депоа и пошли на Малисоре. Сукоб се завршио тиме што су устаници дали бесу да неће ударати на каракол поред Гусиња.[48] Ове симпатије биле су из политичког рачуна.

После малог застоја, Малисори су обновили устаничке акције у првој половини септембра. О њима је „*Цетињски вјесник*" доносио подробне и непосредне информације.[49] Схватајући да су се у устанак умешали и људи краља Николе, Арбанаси, бивши устаници са главног устаничког подручја током пролећа 1912. године, настојали су да смире Малисоре. На збору у призренској Бајрак џамији 28. септембра донесена је одлука да бивши посланик Јахја-ага, Муса ефендија из Љуме и устаничке вође из Ђаковице и Пећи пођу у Скадар и зауставе побуну Арбанаса католика. У Призрену су Срби очекивали да ће ови емисари Малисорима „замазати очи са неким обећањима, као што су и њима у Скопљу замазали". Опет се полазило од тога

---

[45] „Цитињски вјесник" 28.VII 1912, 4.
[46] Исто, 1.VIII 1912, 2.
[47] Исто, 2—3.
[48] „Вардар" 2.VIII 1912, 2—3. — Види и извештаје „Политике" о борбама Малисора током месеца августа: 13.VIII 1912, 2; 14.VIII 1912, 1; 19.VIII 1912, 1.
[49] „Цетињски вјесник" 1.IX 1912, 4; 5.IX 1912, 2 и даље. — Види извештаје „Политике": 3.IX 1912, 2; 5.IX 1912, 2 (шред предају Скадра); 7.IX 1912, 2; 8.IX 1912, 2 (борбе око Скадра). — О борбама Малисора врло је занимљив реферат Балуџића из Солуна 10/23.IX 1912: ДАСИП, АКСк, п. 55, ПП бр. 510.

да су главни инспиратори побуне католичка Италија и Аустрија а не Црна Гора, јер је ова затворила границу за прелаз бегунцима Мирадитима.[50]

„Цетињски вјесник“ је наставио да пише у корист арбанашких устаника. Он је најпре оспорио вести о угушењу устанка, наводећи податке о новим нападима на магацине оружја у Пећи и Ђаковици, а затим је, десет дана касније признао да је „устанак Арнаута походом својим на Скопље претрпео само привремен пораз“.[51] Занимљив је био напис о томе да устанак у склопу општег рвања Младотурака и њихових противника може довести до поделе Турског царства; јединство царства, према листу, било је доведено у питање већ захтевом Арбанаса за аутономијом.[52] Лист је, међутим, устао против Албаније која би се изграђивала по бечком калупу и уопште против аустроугарских намера са Албанијом. Карактеристичан је био став: „Како ће Арбанаси створити своју државу, то је у првом реду њихова, а одмах у другом наша српска брига. Само из нашег узајамнога споразума, снаге и заједнице родиће се та држава. Сложни, ми и они, бићемо своји сопствени усрећитељи; несложни, бићемо упропаститељи своје заједничке будућности. Понуде које им се дају из Беча чињене на нашу штету, не иду на њихово добро.“[53]

У таквим условима Црногорци су обновили нападе на црногорску границу према Плаву и Гусињу, нарочито погибијом Ношићана на Чакору од Величана а потом штетама почињеним код Мојковца. Код Муслимана у Берану, Бијелом Пољу, Плаву и Гусињу настало је велико огорчење против Црногораца. Још карактеристичније је било успостављење пријатељства између Малисора и војске, благодарећи утицају Хасана Феровића. Услов за то пријатељство било је да им се не одузму 200 пушака и преко 100 товара стрељива, што су у борбама задобили.[54] У гарнизонима према Црној Гори почела је не само концентрација турске војске него и арбанашких добровољаца: у Берану је било 10, у Плаву и Гусињу 11 а у Митровици за црногорску границу 24 батаљона; сакупљено је и 8.000 добровољаца; чак је и Иса Бољетинац тражио од председника комисије за разговоре Ибрахим-паше војничког одела за 1.000 људи који би пошли на Црну Гору.[55]

У условима кад су у Митровици већ почеле да се деле униформе и оружје резервистима, Црногорци су нашли за сходно да се хитно оправдају Иси Бољетинцу. Двадесет трећег септембра три Црногорца били су код Исе да се извине за случај који се десио код Бе-

---

[50] ДАСИП, АКП, п. II/1912, Ј. Гапић из Призрена 16/29.IX 1912. — Аустрија као подстрекач католичких племена у скадарској Малесији: Галкин, н.д., 180.

[51] „Цетињски вјесник“ 18.VIII 1912, 3; 28.VIII 1912, 2.

[52] Исто, 1.VII 1912, уводник.

[53] Исто, 4.VIII 1912, 4; 8.VIII 1912, уводник.

[54] ДАСИП, АКП, п. II/1912, ПП бр. 1217 и 1224, концепт акта конзулата од 6/19.VIII 1912; Вардар 5.VIII 1912, 3.

[55] ДАСИП, АКП, п. I/1912, ПП бр. 1224 од 11/24.VIII 1912. — Чак су и из Приштине 24. августа отпутовала три батаљона за црногорску границу (Исто, бр. 1243 од 12/25.VIII 1912).

рана, још док су се неке старешине налазиле у Скопљу; кривица је бачена на турске официре који су изазивали, те се Иса није много жестио, а, поласкан поступком, повлађивао је Црногорцима.[56] Нема вести да ли је било говора и о новијим нападима.

До ове посете и извињења можда је дошло због тога што су арбанашки прваци послали црногорској влади меморандум, којим су јој поручили да буде мирна, јер ће Арбанаси иступити против Црне Горе.[57] Крајем августа у арбанашким круговима у Приштини много се говорило о неверству Црне Горе. Глас против ње нарочито су дизали туркофилски елеминти, који су предњачили као правоверни муслимани. Ипак, у главном устаничком подручју нису баш много наседали трику турских власти са тезом о црногорској опасности; у пећкој нахији скоро нико се није одазвао војном позиву за ступање у низам, него су на црногорску границу отишле само две четице — једна од 20—30 муслимана под заповедништвом Асим-бега Беголи (Махмудбеговић) и једна од 40—50 католика под командом Малог Зефа. Насупрот Пећаницима, Иса Бољетинац је 24. септембра изабрао одбор од 20 људи из Митровице и околине да се старају о народним пословима док од буде на црногорској граници; у одбору није било Срба.[58]

RÉSUMÉ

LES INSURRECTIONS ALBANAISES EN 1912

Le soulèvement albanais en 1912 fut la continuation des insurrections qui avaient eu lieu dans les années précédantes, mais cette fois il fut mieux organisé et avec la plus grande participation des incelectuels orientés vers le nationalisme. Ce soulèvement eut lieu au moment de l'existance des plans faits par les monarchies balkaniques voisines par lesqueles elles voulaient, en bartagent le territoire de la Turquie d'Europe, partager aussi les pays où vivaient les Albanais. Bien que le soulèvement fût politiquement uniforme, les actions des insurgés ne l'étaient pas, parce qu'elles ne furent pas dirigées d'un centre. A côté de l'insurrection dans le vilayet de Kosovo, il y avait aussi des actions parmi les Malissores et les Miridites de l'Albanie du Sud. Etant donné que l'action des Albanais ne fut pas centralisée et unie, le soulèvement dans le vilayet de Kosovo ne fut pas couronné de succès. C'est pour cette raison que les insurgés dûrent faire des compromis à leurs dépends. Mais, de toute façon, les insurrections de 1912 représentent la plus importante manifestation politique des Albanais après la Ligue de Prizren, et exigent une étude spéciale et approfondie.

A cause de son importance et de la quantité du matériel existant, le soulèvement albanais de 1912 mérite un ouvrage spécial. Dans cet article on n'a utilisé

---

[56] ДАСИП, АПК, п. I/1912, непотписани Дамјану (Исајловићу), из Митровице 12/25.IX 1912.

[57] Утро (Софија) 14.VIII 1912, 1 (према цариградском листу „Jeni Asr).“

[58] ДАСИП, ПП —1912, ф. VI, ПП бр. 5024, Милојевић са ПП бр. 1248, из Приштине 13/26.VIII 1912.

que le matériel serbe et monténégrin, mais on n'a pas utilisé tous les documents des archives diplomatiques de Belgrade et des Archives de Monténégro à Cetinje. Malheureusement, les documents diplomatiques albanais de ce temps-là n'existent pas, et on n'a dû prendre en considération que les souvenirs des chefs d'insurrection albanais. Cependant, il y a beaucoup de documents à ce sujet dans les Archives à Vienne et ces données seront élaborées par l'auteur dans un article spécial. Bien sûr que les données précieuses sue les opinions des grandes forces existent aussi dans les archives à Rome, à Londres, à Bonn et à Paris. Le matériel russe est publié partiellement par les auteurs russes. Enfin, le matériel turc se trouve dans le Ministère des Affaires Etrangères à Ancara et il n'est pas accessible au public. Par conséquant, dans cet article on a utilisé la documentation française, autriche-hongroise, russe et partiellement les rapports des diplomates italiens siégeant à Belgrade.

La composition de l'article est la suivante: Le premier chapitre traite le mouvement et l'orientation des Albanais de Kosovo dans les premiers mois de 1912. Le deuxième chapitre traite l'humeur des Malissores et des Miridites depuis les premiers mois de 1912 jusqu'à le jour de St. Georges. Le trosième chapitre étudie le début de l'insurrection dans la région de Djakovica à la mi-avril 1912. Le quatrième chapitre décrit le développement de l'insurrection dans le vilayet de Kosovo depuis les actions du jour de St. Georges jusqu'à la fin de juin 1912. Le cinquième chapitre discute le succès de l'insurrection albanaise jusqu'à la fin de juin 1912 dans les conditions d'altération du système otoman politique et de l'anarchie dans son armée. Le sixième chapitre décrit les pourparlers entre les représentants albanais et la Commission de Porta (jusqu'au 27 juillet 1912) et les malentendus parmi les insurgés. Enfin, le septième chapitre observe l'attitude du Monténégro envers la Turquie en 1912 et le comportement des Malissores depuis le mois mai jusqu'au mois de septembre 1912.

Dr B. Hrabak

Mr JAHI MURATI

SAVREMENE SOCIJALNO-GEOGRAFSKE I EKONOMSKE KARAKTERISIKE PREŠEVSKE KOMUNE

GEOGRAFSKI POLOŽAJ — ULOGA I SAOBRAČAJNA POVEZANOST

Preševska komuna leži na najužnijem delu uže Srbije, na glavnoj balkanskoj železničko-drumskoj komunikaciji, zbog čega se ističe i veoma povoljnim geografskim položajem. Ležeći na znamenitoj Preševskoj poviji (460 m nadmorske visine) ona povezuje dve markantne morfotektonske udoline — moravsku i vardarsku, koje zajedno čine pragnantnu longitudinalnu arteriju Balkanskog poluostrva, kojom se ova komuna vezuje sa raznim delovima zemlje.

Geografski položaj ove komune odigrao je kroz istoriju značajnu ulogu u povezivanju različitih područja. Pored vrlo važnih današnjih komunikacija, kroz ovaj prostor su prolazili i starovekovni i srednjevekovni putevi. Od njih su najvažniji bili Karadački put koji je povezivao ovaj prostor sa Kosovom na zapadu koristeći najpogodniji planinski prevoj Livadhi i šehit na nadmorskoj visini od 820 m, i Pčinjski put koji je išao preko Goleme Reke i pogorine Rujna (720 m nadmorske visine), zatim preko Prohora Pčinjskog i Krive Palanke i dalje za istočni Balkan. Ovi putevi su se spajali u Preševu prosecajući pod pravim uglom meridijanski podkaradački put koji je išao podgorinom Karadaga. Ovim putevima u srednjem veku kretali su se karavani koji su prenosili robu iz jedne oblasti u drugu.

PRIRODNO-GEOGRAFSKA OSNOVA

Zbog vrlo dinamične tektonske istorije prostor preševske komune ima dosta povoljnu prirodno-geografsku osnovu. Snažni tektonski pokreti u pliocenu i diluviumu stvarali su Preševsku kotlinu, čiji najveći deo zauzima preševska komuna. Na prostoru preševske komune izrazito se diferenciraju tri različite geomorfološke i ekonomske celine. Prva je K o t l i n s k a r a v a n (Moravica). To je ravničarski deo komune pokriven, uglavnom neogenim sedimentima i aluvijalnim nanosima i predstavlja najznačajniju zonu prirodno-geografske osnove komune. Drugu

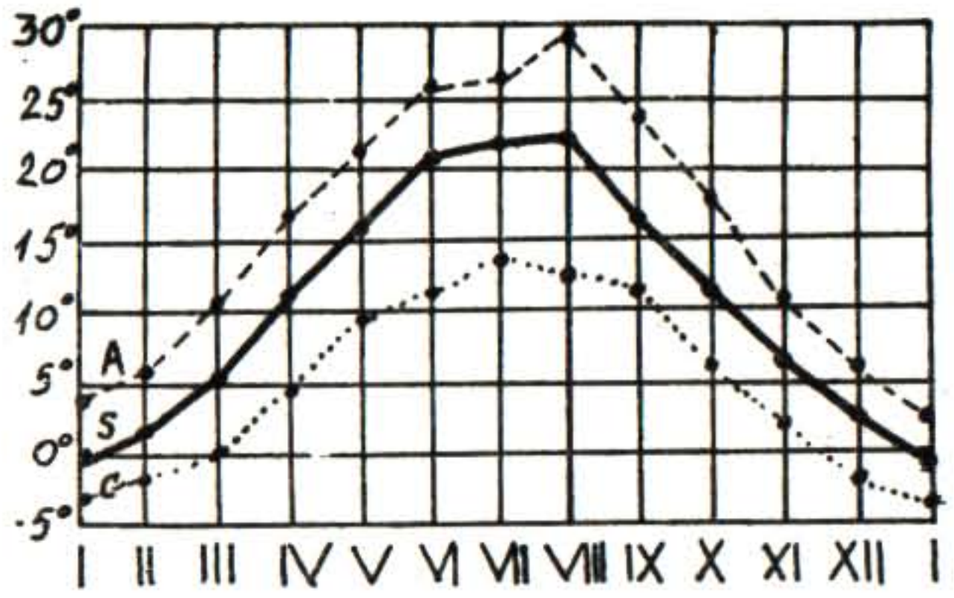

Godišnji tok temperatura (1929—1937

A — srednja maksimalna
S — srednja mesečna
C — srednja minimalna temperatura.

celinu predstavlja P r e š e v s k i K a r a d a g. Kao deo rodopske mase i veleške serije,[1] Karadag ima vrlo složenu geološku strukturu. Kao takav ističe se bogatstvom raznih ruda (hrom, bakar, kaolin i dr.). Međutim, danas prostor Karadaga predstavlja samo šumsko-stočarsku zonu komune, i treću karakterističnu morfotektonsku i društveno-ekonomsku celinu čini R u j a n s k i p r o s t o r na istoku kotlinske ravni. Ova zona je izložena veoma snažnom procesu recentne erozije i denudacije, te predstavlja najsiromašniju zonu komune.

Ova regija ima pretežno tip umereno-kontinentalne klime, ali se u njoj osećaju zbog otvorenosti u pravcu juga, uticaji izmenjene sredozemne klime. Tako, klima ove oblasti, koja se formira kao rezultat sukoba dva klimatska tipa umereno-kontinentalne i mediteranske, u osnovi predstavlja prelaznu klimatsku zonu, čija je jedna od najvažnijih karakteristika u negativnim osobinama oba klimata, suvim i toplim letima, a hladnim i relativno oštrim zimama.

Srednja godišnja vrednost padavina, koju prima nizijski deo komune, ukazuje na relativno veliku aridnost.

Još veća nepovoljnost se ogleda u veoma neujednačenom rasporedu padavina. Mada se u vegetacionom periodu (III—IX) izluči nešto više taloga (54,9%) nego u vanvegetacionom, količina padavina u najtopliji deo godine ekstremno varira: od 78 u junu do 29 mm u avgustu. Ove osobine padavina dosta negativno deluju na vegetaciju.

Prostor preševske komune se ističe brojnim potočićima, potocima i rečicama, koje skupa obrazuju rečni sistem reke Moravice — najveće reke komune. Osobine reke Moravice nisu povoljne. Uglavnom zbog neznatnog pada (oko 5 promila) u kotlinskoj ravni, a i zbog naglog otapa-

---

[1] *M. T. Luković:* Geološki sastav i tektonika istočnog dela planine Crne Gore (Karadaga), Vesnik Geološkog instituta Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1938, str. 24.

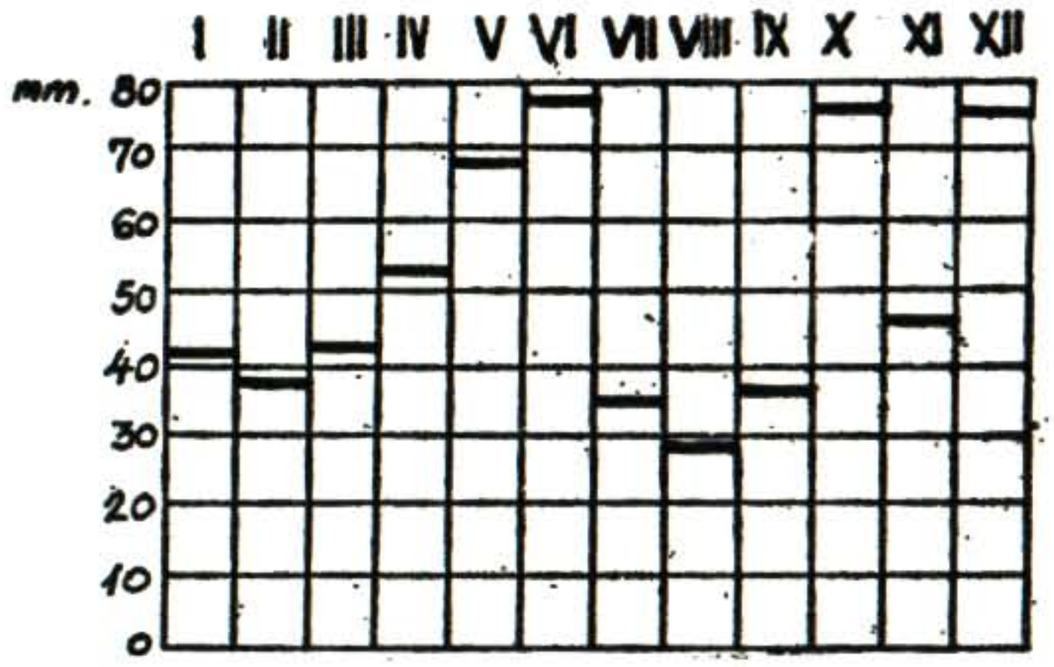

Raspored taloga po mesecima (1925—1940)

nja snega u proleće, ili zbog provale oblaka u leto reka Moravica svake godine plavi jedan pojas koji ponegde ide u širinu i do 1,6 km. Za ovu komunu problem regulacije i melioracije je vrlo akutan.

I

SOCIJALNO-GEOGRAFSKE KARAKTERISTIKE

Broj stanovnika i gustina naseljenosti. — Struktura stanovništva ove komune prikazuje se prema popisu od 31.III.1971. godine.

Površina preševske komune iznosi 264 km² sa 35 naselja i 30.055 stanovnika.[2] Od ukupnog broja stanovnika u gradskom naselju Preševo naseljeno je 7.667 stanovnika (25,5%), a u seoskim 22.391 (74,5%). U pogledu bruto naseljenosti, po popisu od 1971. godine, preševska komuna sa 114 stanovnika prosečno na 1 km² je daleko iznad jugoslovenskog proseka (80,2 stanovnika na 1 km²) i proseka užeg područja Srbije (93,7 stanovnika na 1 km²). Gustina naseljenosti je izrazito neravnomerna (slika br. 2). Na ovo je najviše uticao reljef zemljišta, odnosno prirodni uslovi zemljišta i mogućnosti iskorišćavanja istih, zatim društveno-ekonomski faktori i dr. Tako npr., na planinskim predelima Karadaga na zapadu i Rujna na istoku, koji obuhvataju 60% površine komune, živi manje od jedne sedmine stanovništva ili samo 27,8 stanovnika na 1 km², dok na kotlinskoj ravni, koja obuhvata samo 40% teritorije komune, živi 85,9% od ukupnog stanovništva (242 stanovnika na 1 km²). Na taj se način u prostoru preševske komune vrlo jasno izdvajaju tri područja: rujansko na istoku, karadačko na zapadu (kao vrlo retko naseljena) i kotlinska ravan između njih (veoma gusto naseljena).

Stanovništvo preševske komune karakterišu mnogi specifični činioci, ponajviše socijalno-ekonomske prirode, koji i najviše diferenciraju ovaj prostor od drugih regija Južnog Pomoravlja. Da je preševska komuna specifičan društveno-ekonomski prostor potvrdili su i statistički podaci popisa iz 1971. godine, sa kojima ćemo se upoznati pomoću komparativne metode u prostoru i vremenu.

---

[2] Prvi rezultati popisa stanovništva i stanova od 31. marta 1971. godine; Podaci iz SO-e Preševo.

KRETANJE STANOVNIŠTVA

1. PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠVA

Preševska komuna predstavlja specifično područje u pogledu demografskog razvoja. Kao što je poznato, u posleratnom dinamičnom društveno-ekonomskom razvojnom periodu, u našoj zemlji priraštaj stanovništva je beležio tendenciju stalnog i osetnog opadanja. Međutim, u preševskoj komuni unutrašnja populacijska dinamika imala je tendenciju neznatnog opadanja ili povremenog porasta.

Prirodno kretanje stanovništva u ovoj regiji predstavlja pozitivan demografski ekonomski činilac, pošto je stopa rađanja mnogo veća od umiranja. Zbog toga o ovoj komuni kontinuirano raste demografska masa mlade generacije, koja predstavlja povoljan potencijal radne snage. Da bi se potpunije sagledala ova problematika prikazaćemo podatke srednjih vrednosti vitalnih koeficijenata:

TAB. BR. 1. SREDNJE VREDNOSTI VITALNIH KOEFICIJENATA U 1971. GOD.

Područje	živorođeni	Na 1.000 stanovnika umrli	prirod. priraštaj
Opština Preševo	30,2	9,1	21,0
Opština Bujanovac	26,1	7,9	18,2
Opština Vranje	18,1	9,2	9,0
Opština Vladičin Han	13,4	8,2	5,2
Opština Surdulica	15,2	7,7	7,5
Uža teritorija SR Srbije	15,0	8,8	6,2
Srbija	17,8	9,0	8,8
Jugoslavija	18,2	8,7	9,5

Natalitet preševske komune je iznad proseka SR Srbije (17,8 promila 1971. god.) i uže teritorije Srbije (15,0 promila). Statistički podaci o vitalnim događajima i koeficijentima za 1971. godinu pokazuju da je natalitet stanovništva preševske komune isto tako iznad jugoslovenskog proseka (18,2 promila). Razlike u stopama nataliteta pojedinih komuna Vranjskog Pomoravlja i preševske komune su vrlo izrazite. Dok je prosečan natalitet u opštini Preševo 30,2 promila, on u komuni Vladičin Han iznosi svega 13,4 promila. Te velike razlike nataliteta su posledica jake fertilnosti albanskog stanovništva. Albansko stanovništvo u komuni Preševo zauzima 78,6% od ukupnog broja stanovništva, a u bujanovačkoj komuni 48,7%. U vranjskoj komuni ima samo 0,2% Albanaca od ukupnog broja stanovništva, dok u komuni Vladičin Han uopšte nema albanskog stanovništva.[3]

Specifične stope fertiliteta stanovništva preševske komune su veoma visoke. Visoka stopa fertiliteta i posle maksimuma u dobi od 20 do 24 godine, kao što je poznato, je karakteristična za populaciju koja ne primenjuje kontrolu rađanja.

---

[3] SZS, Nacionalni sastav po opštinama (Statistički bilten 727, Beograd, 1972.).

Visoka stopa nataliteta kod albanskog stanovništva je rezultat socijalno-ekonomske zaostalosti, koja je nasleđena iz prošlosti. Međutim, i u današnje dane većina žena ovog područja ne zna za pojam „kontracepcija". Danas u komuni Preševo koja ima preko tridesethiljade stanovnika, rade samo tri lekara, a to znači da na 10 hiljada stanovnika dolazi jedan lekar! U ovom pogledu ova komuna daleko zaostaje iza susednih regija. Naša terenska ispitivanja pokazuju da majke brojnih porodica nisu nikad dolazile za savet kod lekara da bi se zaštitile od neželjene trudnoće. Postoji dosta slučajeva da je žena rađala i više od deset puta, a neke čak i posle četrdesete godine života ostaju gravidne! Formiranjem polivalentne patronažne službe, otvaranjem zdravstvenih stanica i isturenih ambulanti na terenu, smanjiće se broj neželjenih trudnoća, pogotovo kod onih porodica koje materijalno vrlo loše stoje, što bi se narednih godina odrazilo na ostale pokazatelje kretanja stanovništva ove komune.

Imajući u vidu prethodna izlaganja, može se videti da su stope nataliteta u preševskoj komuni još uvek visoke, mada u opadanju, što znači da se proces tranzicije nalazi u toku, dok je na mnogim područjima naše zemlje pri završetku ili je završen. Za naredni period očekuju se i dalje visoke, ali i postepeno opadanje stope nataliteta (fertiliteta) stanovništva u ovoj opštini, a uporedo s tim i promene u dobnim i drugim strukturama stanovništva.

Ovakva visoka stopa nataliteta koja nema znakove većeg opadanja, ne samo što čini specifičnu socijalno-ekonomsku strukturu, nego ona i životni standard ove komune čini vrlo teškim. Poljoprivreda u ovoj komuni je nerazvijena (ekstenzivna), a isto tako i industrija. Zbog toga se stanovništvo ovog kraja najviše bavi proizvodnjom kulture duvana, od koje i osigurava egzistenciju. Poslednjih godina ovu kulturu napadaju razne bolesti, zbog čega je proizvodnja znatno opala, što se odražava na život većine standovništva ove komune. Zbog toga stanovništvo ove komune poslednjih godina masovno odlazi na rad u druge krajeve naše zemlje i u inostranstvo.

TAB. BR. 2. OPŠTA STOPA MORTALITETA U 1961. I 1971. GODINI
(na 1.000)[4]

Teritorija	1961	1971	1961—1971
Jugoslavija	9,4	8,7	9,5
Srbija	9,1	9,0	9,5
Uže područje Srbije	8,4	8,8	8,6
Opština Vranje	9,2	9,0	9,1
Opština Surdulica	8,5	7,7	8,1
Opština Vladičin Han	9,4	8,2	8,8
Opština Bujanovac	10,4	7,9	9,3
Opština P r e š e v o	11,9	9,2	10,5

[4] Statistički godišnjak SFRJ, Beograd, 1962; Statistički godišnjak SFRJ, Beograd, 1972; Demografska statistika za 1971; Opštinska statistička dokumentacija RZS, Beograd, 1972.

I mortalitet u ovoj opštini je veoma specifičan. Tako, npr. opšta stopa mortaliteta od 9,2 promila u 1971. godini je najveća u Vranjskom Pomoravlju, a isto tako i veća od stope uže Srbije.

Vrlo je važno istaći da velika stopa mortaliteta u ovoj opštini nije samo posledica bioloških zakona kao u Vojvodini (9,9 promila 1971. godine) ili u SR Sloveniji (10,5 promila), gde je on rezultat relativno stare demografske mase, već je uglavnom rezultat socijalno-ekonomskih uslova i drugih pojava karakterističnih za populaciju ove siromašne komune, jer je demografska masa ovde mlada i, nasuprot drugim krajevima, ovde je najveći mortalitet kod dojenčadi. Evidencija o umrlima nam pokazuje da najviše umiru deca u prvoj godini života, pa onda od 2 do 4 godine, a da broj od 5 do 24 opada, pa se dalje povećava i zauzima određeni nivo sa malim odstupanjima.[5]

Koliko značajan problem predstavlja smrtnost dojenčadi za opštinu Preševo vidi se naročito iz poređenja s ostalim područjima u našoj zemlji u periodu 1961—1971. godine (Tab. br. 3).

TAB. BR. 3. STOPA MORTALITETA DOJENČADI U 1961. I 1971. GOD. (na 1000)[6]

Područje	1961	1971	1961—1971
Jugoslavija	82,5	48,9	65,7
Srbija	83,6	52,2	67,9
Uža teritorija Srbije	68,7	38,2	53,3
Opština Surdulica	90,8	58,9	74,8
Opština Vladičin Han	73,8	34,4	54,1
Opština Vranje	85,3	48,6	66,9
Opština Bujanovac	105,3	94,5	99,9
Opština Preševo	112,7	125,3	119,0

U poslednjem razvojnom periodu od deset godina (1961—71. g.) uopšte u našoj zemlji smrtnost dojenčadi je rapidno opala, dok se nasuprot tome u ovoj komuni stopa mortaliteta dojenčadi izrazito povećavala. Gornji pokazatelji nam govore da se opština Preševo, sa stopom mortaliteta dojenčadi od 125,3 promila u 1971. godini nalazi na vrhu, iznad svih uzetih područja, što može da se uporedi i sa stopama mortaliteta dojenčadi nerazvijenih zemalja.

Veoma visoke stope mortaliteta dojenčadi u opštini Preševo ukazuju na socijalno-ekonomsku specifičnu sredinu. Ona je preko dva i po puta veća od jugoslovenske i preko tri puta veća od stope uže teritorije Srbije.

Specifična stopa mortaliteta dojenčadi označava se u međunarodnoj terminologiji kao infantilni mortalitet, koji je rezultat loših životnih uslova (loša ishrana, nega zdravstvena zaštita, stanovanje i dr.). Infantilni

[5] Podaci iz zdravstvene službe SO-e Preševo za 1971. godinu.

[6] Kao pod 4.

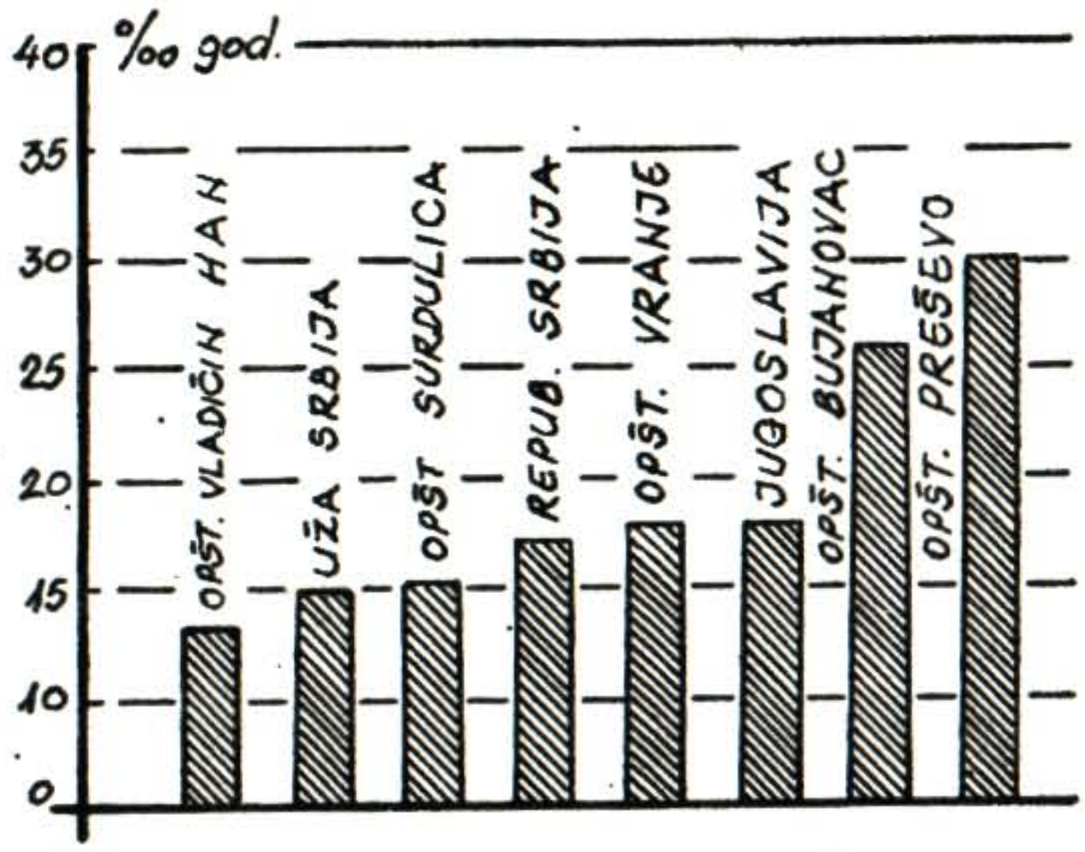

Natalitet 1961—1971. god.

mortalitet pouzdano nam pokazuje koliko je preševska komuna socijalno-ekonomski, zdravstveno i kulturno zaostalo područje.

Iz izloženih razmatranja može da se vidi da uprkos visokog mortaliteta, zbog veoma visokog nataliteta, prirodni priraštaj na području preševske komune izražen je veoma visokom stopom. Nasuprot drugim regijama zemlje, gde prirodni priraštaj osetno opada, u preševskoj komuni on beleži neznatan pad ili povremeni porast (Tabela 4).

Usled izrazito pozitivnih odlika prirodni priraštaj stanovništva preševske komune je stalno visok. U proseku 220, promila, on je preko tri puta veći od stope uže Srbije (7,5 promila), dva puta veći od stope Srbije (10,0 promila) i skoro dva puta veći od jugoslovenske (11,5 promila), a isto tako izrazito veći i od susednih regija.

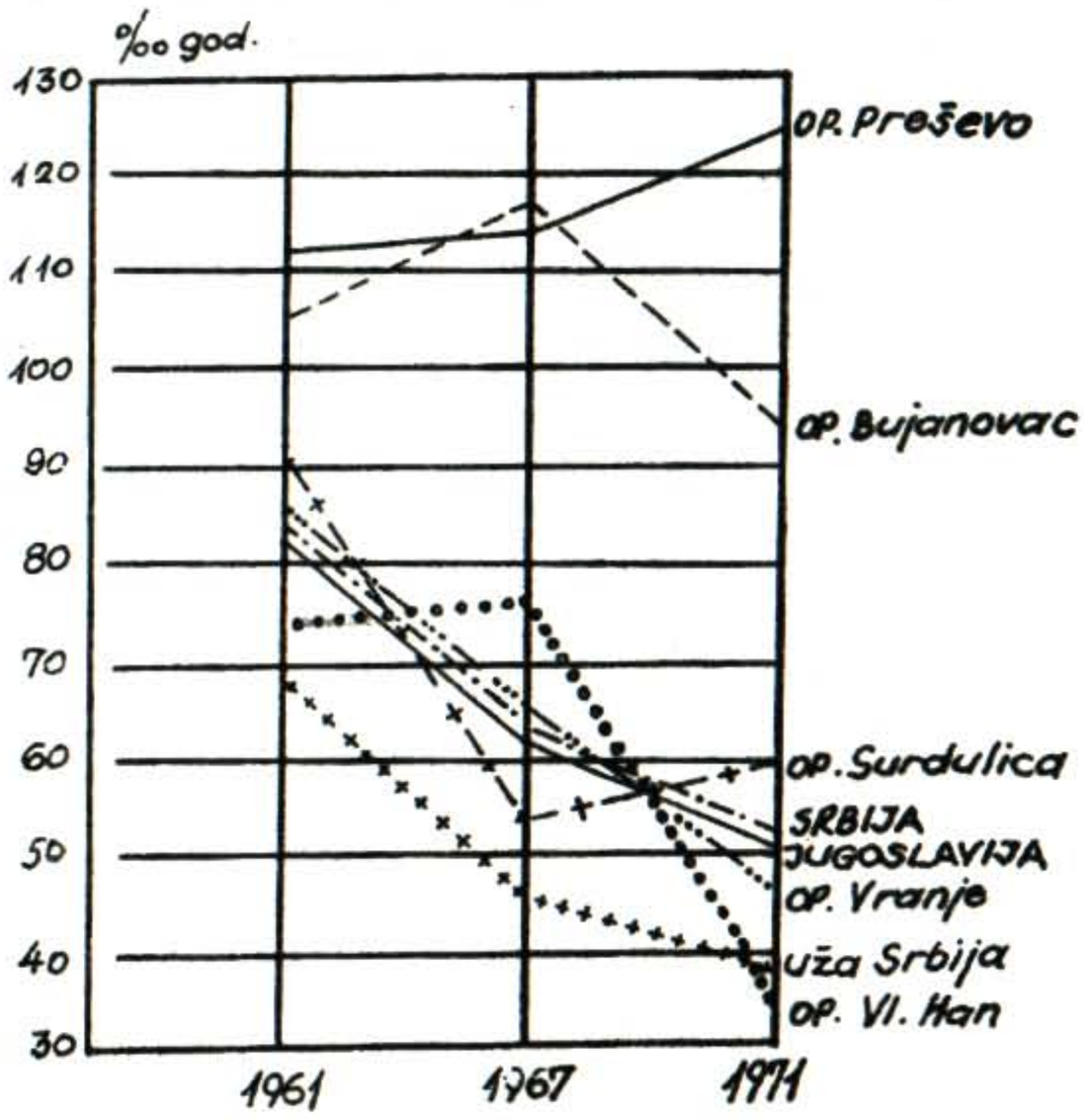

Stopa mortaliteta dojenčadi 1961, 1967. i 1971. god.

TAB. BR. 4. — PRIRODNI PRIRAŠTAJ STANOVNIŠTVA U 1961. I 1971 GOD.
(u promilama)

Područje	1961	1971	1961—1971
Jugoslavija	13,6	9,5	11,5
Srbija	11,2	8,8	10,0
Uza teritorija Srbije	8,9	6,2	7,5
Opština Surdulica	13,2	7,5	10,3
Opština Vladičin Han	10,3	5,2	7,7
Opština Vranje	14,4	9,0	11,7
Opština Bujanovac	20,1	17,2	18,6
Opština Preševo	24,0	21,0	22,0

Veoma visoka stopa prirodnog priraštaja stanovništva preševske komune rezultat je specifičnih komponenata. On potiče iz visokog prosečnog nataliteta (30,2 promila) i relativno visoke stope mortaliteta (9,2 promila). Veoma visok prirodni priraštaj ukazuje na demografsku ekspanziju u ovoj regiji, a iz toga proizilaze i odgovarajući socijalni i ekonomski problemi.

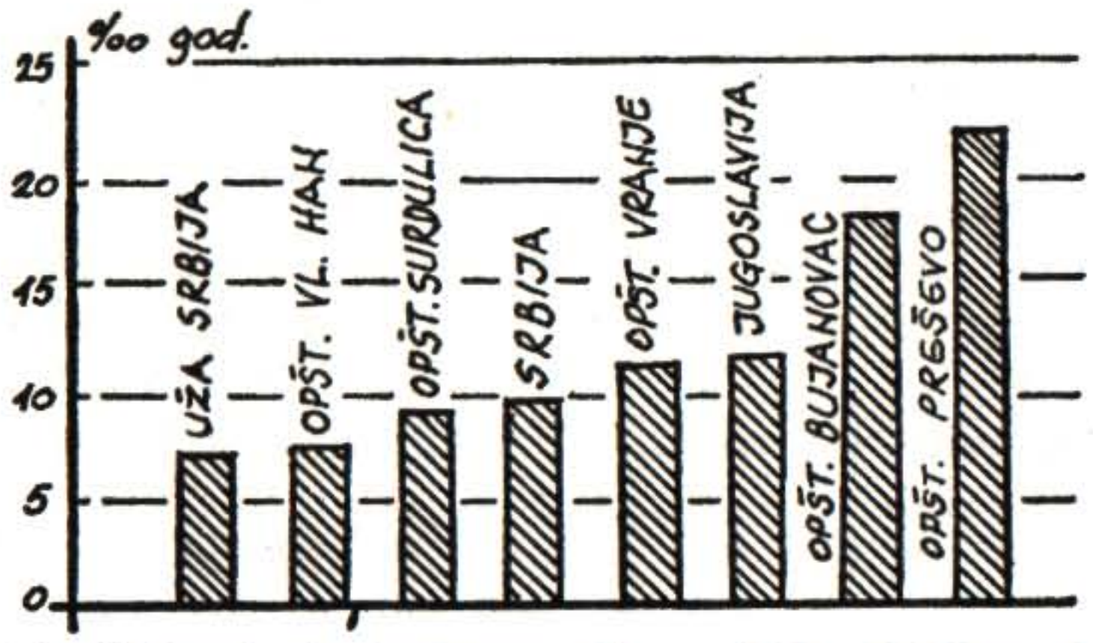

Prirodni priraštaj stanovništva 1961—1971. god.

Stanovništvo preševske komune za period između dva poslednja popisa (1961—1971) povečalo se za 3.285 novih stanovnika ili za 12,2%. U ovom periodu stanovništvo preševske komune povećalo se u daleko većem procentu nego stanovništvo bilo koje susedne komune (Tabela 5).

TAB. BR. 5. — BROJ STANOVNIKA PO POPISU OD 1961. I 1971. GOD.

Područje	1961	1971	Indeks 1961—1971	Porast	1961—1971
Opština Preševo	26.770	30.055	112,4	3.285	12,2%
Opština Bujanovac	39.064	43.272	110,8	4.208	10,7%
Opština Vranje	65.367	72.217	110,5	6.850	10,4%
Opština Vl. Han	26.074	25.283	97,0	(—791)	(—3,0%)
Opština Surdulica	32.505	29.470	90,7	(—3.035)	(—9,3%)

Osim velike prosečne gustine naseljenosti (114 st. na 1 km²) i agrarne prenaseljenosti, prostor preševske komune diferencira od ostalih komuna južnog dela uže Srbije i prirodno kretanje stanovništva, koje je — kao što smo videli — vrlo specifično. Ovakvo nepovoljno stanje ove ko-

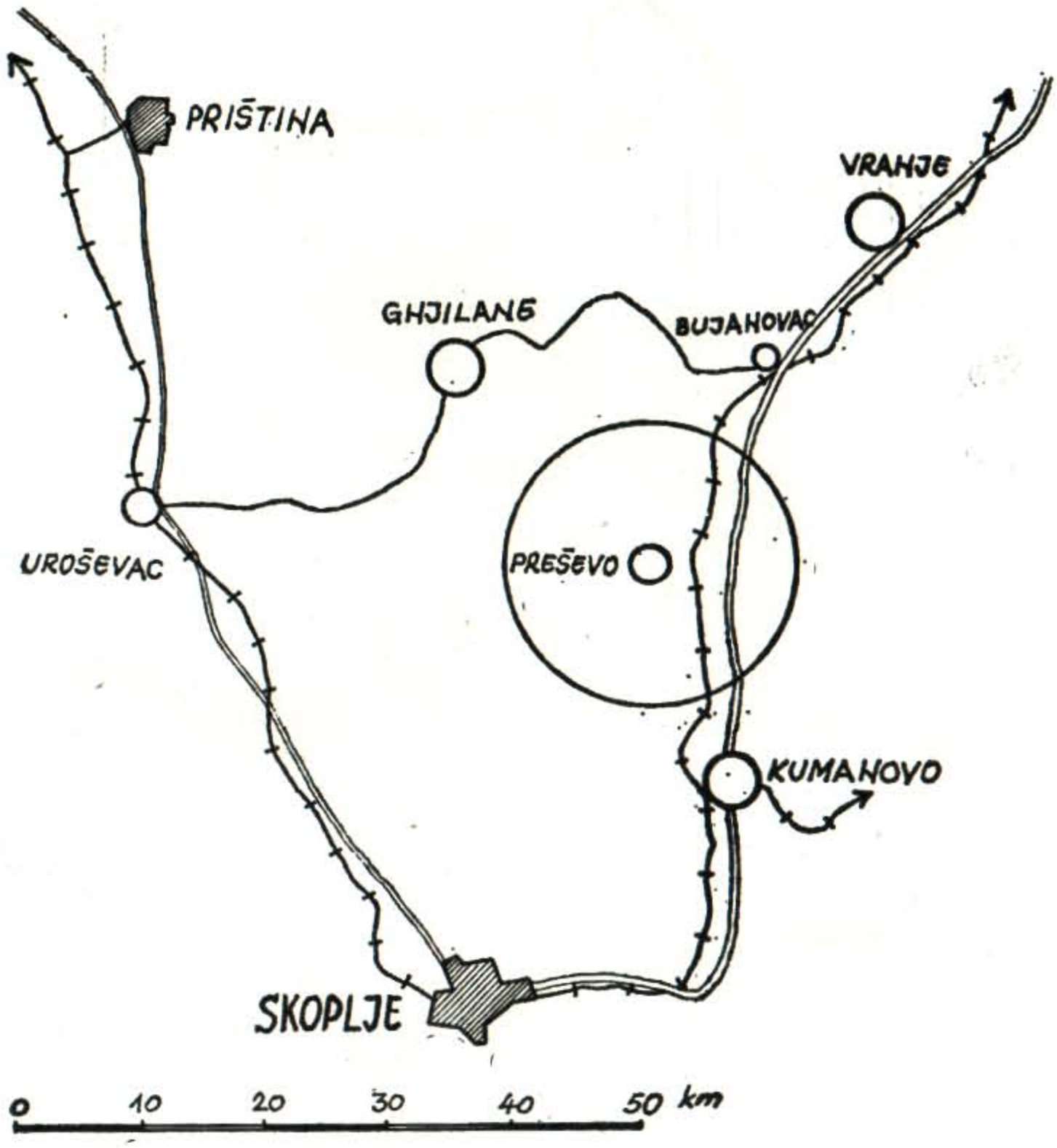

Sl. 1. Saobraćani položaj Preševa prema obližnjim i glavnim gradskim naseljima.

mune pogoršavaju još i mnogi drugi činioci, kao: visoki procenat agrarnog stanovništva (80,1%), veliki procenat izdržavanog stanovništva (66,1%), veliki broj članova po porodicama (prosečno 6,4) i drugo.

2. MEHANIČKA KRETANJA STANOVNIŠVA

Kretanje stanovništva u komuni Preševo nije posledica samo prirodnog prirasta, nego ono zavisi i od prostorne pokretljivosti, odnosno od migracija ili mehaničkih kretanja.

Rezultati popisa o migracionim obeležjima po naseljima od 1961. godine[7], pokazuju da je u većini naselja ovog prostora većina stanovnika od rođenja stanuje u svom naselju. Na osnovu terenskog ispitivanja je utvrđeno da je, sve do šesdesetih godina, prostor ove komune imao izrazito ametanastazistički karakter. Ametanastazičnost stanov-

[7] Popis stanovništva 1961. Migraciona obeležja (Rezultati za naselja), SZS, Beograd, 1972.

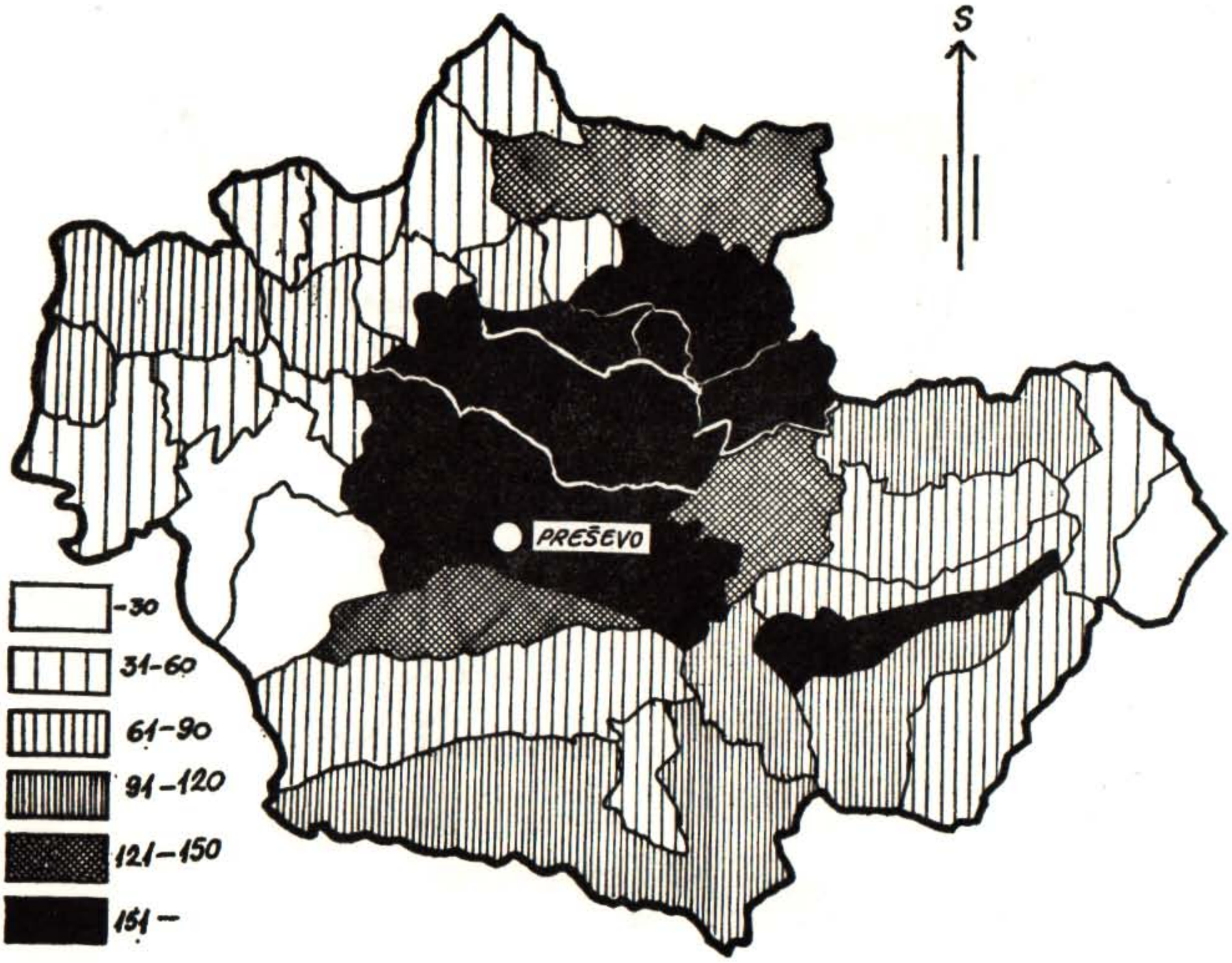

Sl. 2. Gustina stanovništva po katastarskim opštinama Opštine Preševo 1971.

ništva preševske komune je izuzetna pojava u migraciono veoma dinamičnoj južnomoravskoj udolini.

Preševska komuna predstavlja jednu tipičnu agrarnu oblast, čije je središte još uvek relativno manje gradsko naselje. Dok u većini ostalih komuna Južnog Pomoravlja nedostatak radne snage na selu i danas je raširena pojava, dotle u preševskom kraju i po migracionim obeležjima kao društveno-geografskom pokazatelju, dominira sasvim suprotan i akutan problem viška radne snage. Uzrok tome je izrazita nerazvijenost predeonog središta Preševa. U njemu se tek poslednjih godina podižu prva industrijska preduzeća. Dok je u središtima drugih komuna južnog dela uže Srbije industrija već postala najakumulativnija privredna grana.

Bez obzira na to, poslednjih godina vrlo je karakteristična pojava strujanja stanovništva u smeru selo-grad. Prema rezultatima popisa o migracionim obeležjima po naseljima od 1971. godine,[8] iz većine sela stanovništvo je počelo da emigrira i imigrira uglavnom u Preševo, a ma-

---

[8] Opštinska statistička dokumentacija, Migraciona obeležja po popisu od 1971. RZS, Beograd, 1972.

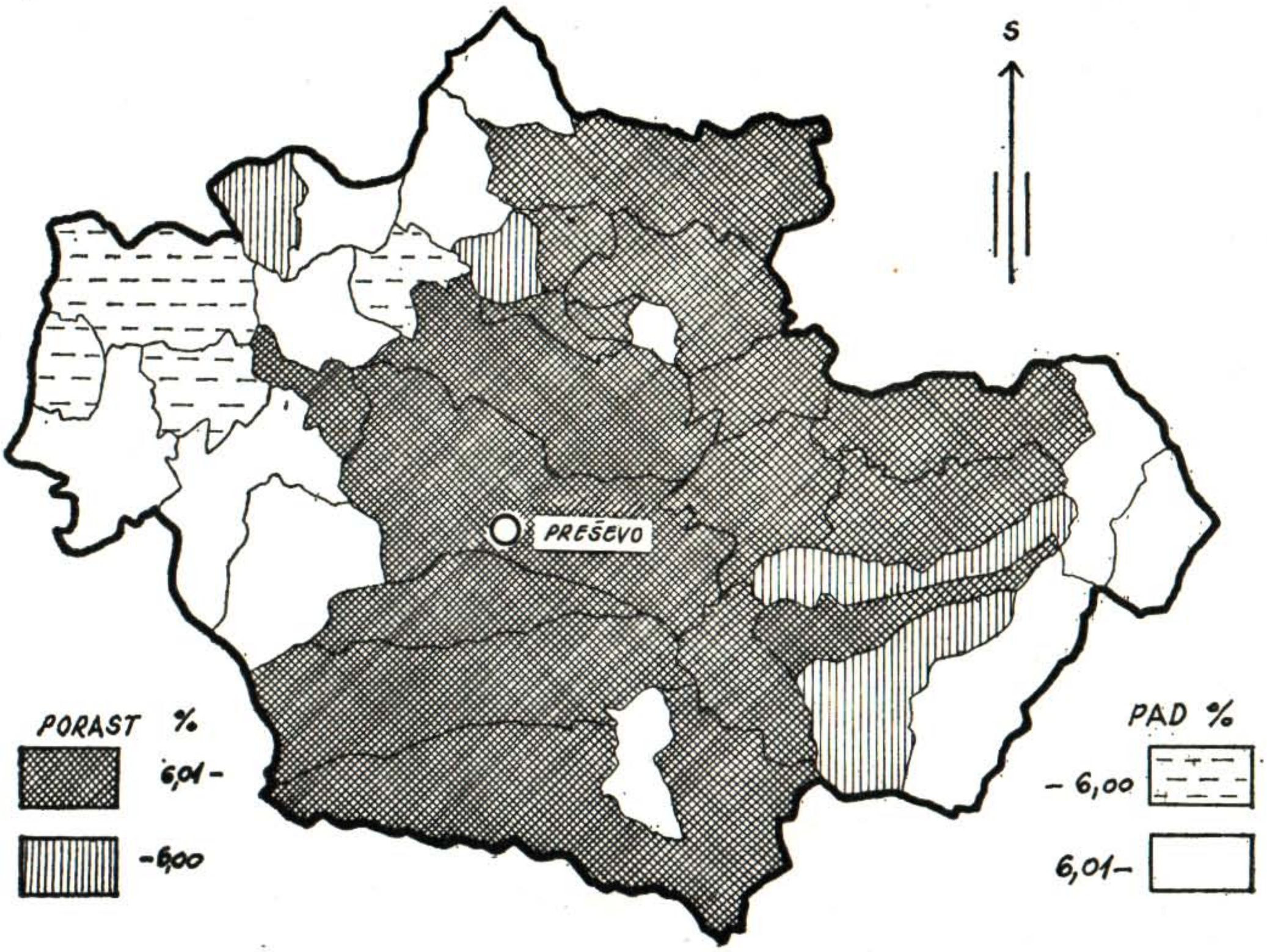

Sl. 3. Kretanje stanovništva po katastarskim opštinama u razdoblju 1961—1971.

njim delom u periferna sela Norču i Oraovicu i van teritorije opštine. Prema popisu od 1961. godine vidi se da je podjednakom i neznatnom stopom (1,1%) mehanički poraslo kako gravitaciono područje, tako i njegovo središte Preševo. Međutim, prema popisu od 1971. godine vidi se da opštinsko područje uopšte mehanički nije poraslo, dok je Preševo kao regionalno središte poraslo mehaničkom stopom od 13,1%. Treba naglasiti, međutim, da stanovništvo koje se naseljava u Preševo i obližnjim selima i dalje ostaje poljoprivredno sa nešto olakšanim životom.

Za stvarnu ocenu unutrašnjih migracija i punog efekta društvenih uticaja na prirodni razmeštaj stanovništva treba, osim apsolutnih podataka koje daje popis stanovništva, uzeti u obzir i prirodni priraštaj stanovništva po pojedinim naseljima. Upoređivanjem zbira broja stanovnika 1961. godine i prirodnog priraštaja u razdoblju 1961—1971. godine sa stvarnim stanjem godine 1971. pokazuje stvarni deficit uzrokovan emigracijom, odnosno suficit kao rezultat imigracija (Tabela 6).

TAB. BR. 6. MEHANIČKO KRETANJE STANOVNIŠTVA (EMIGRACIJA I IMIGRACIJA) 1961. I 1971. GOD.

Godišnji prosek	1961—1971	Broj naselja	%
Emigracija preko	30%	6	17,0
Emigracija od	21—30%	4	11,4
Emigracija od	11—20%	6	17,0
Emigracija od	1—10%	7	20,0
Imigracija preko	10%	1	2,9
Imigracija do	10%	2	5,7
Stabilna (naselja neobuhvaćena migracijom ili vrlo slabom migracijom)		9	25,7

Kompleksna analiza demografskog razvoja, u koju su uključeni i podaci o prirodnom priraštaju, pokazuje da na teritoriji komune Preševo postoje područja sa visokim intenzitetom migracije stanovništva. U poslednjoj deceniji razvoja kao izrazito emigraciona naselja pokazala su se sela karadačkog planinskog prostora. Visok prirodni priraštaj, a naročito socijalne i ekonomske poteškoće, uslovili su da postotak emigracija bude najviši u karadačkom prostoru. U Moravici (ravničarskom delu komune) je razvoj stanovništva pokazao relativno viši stepen stabilnosti.

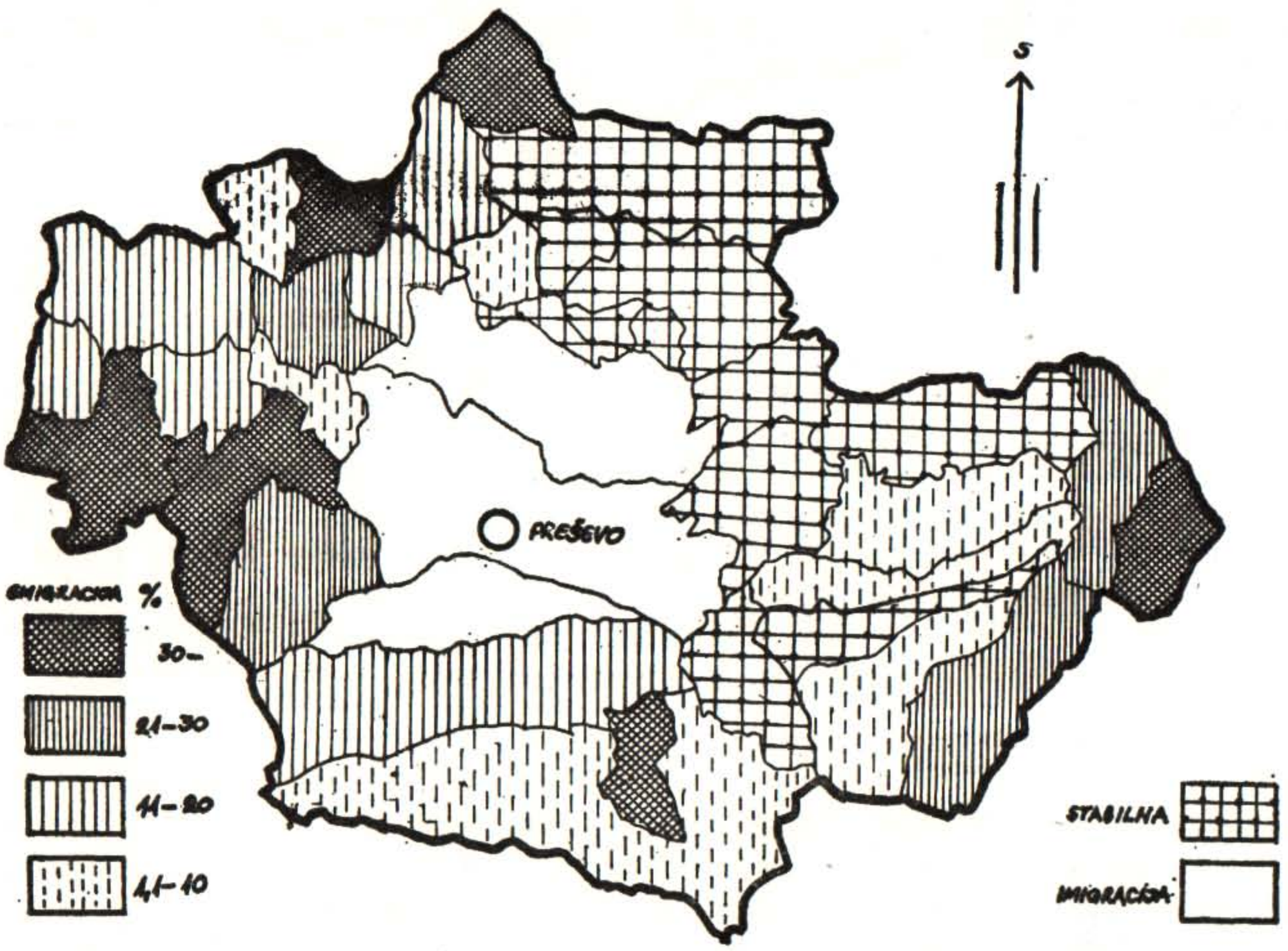

Sl. 4. Emigracija po naseljima Opštine Preševo u periodu 1961—1971.

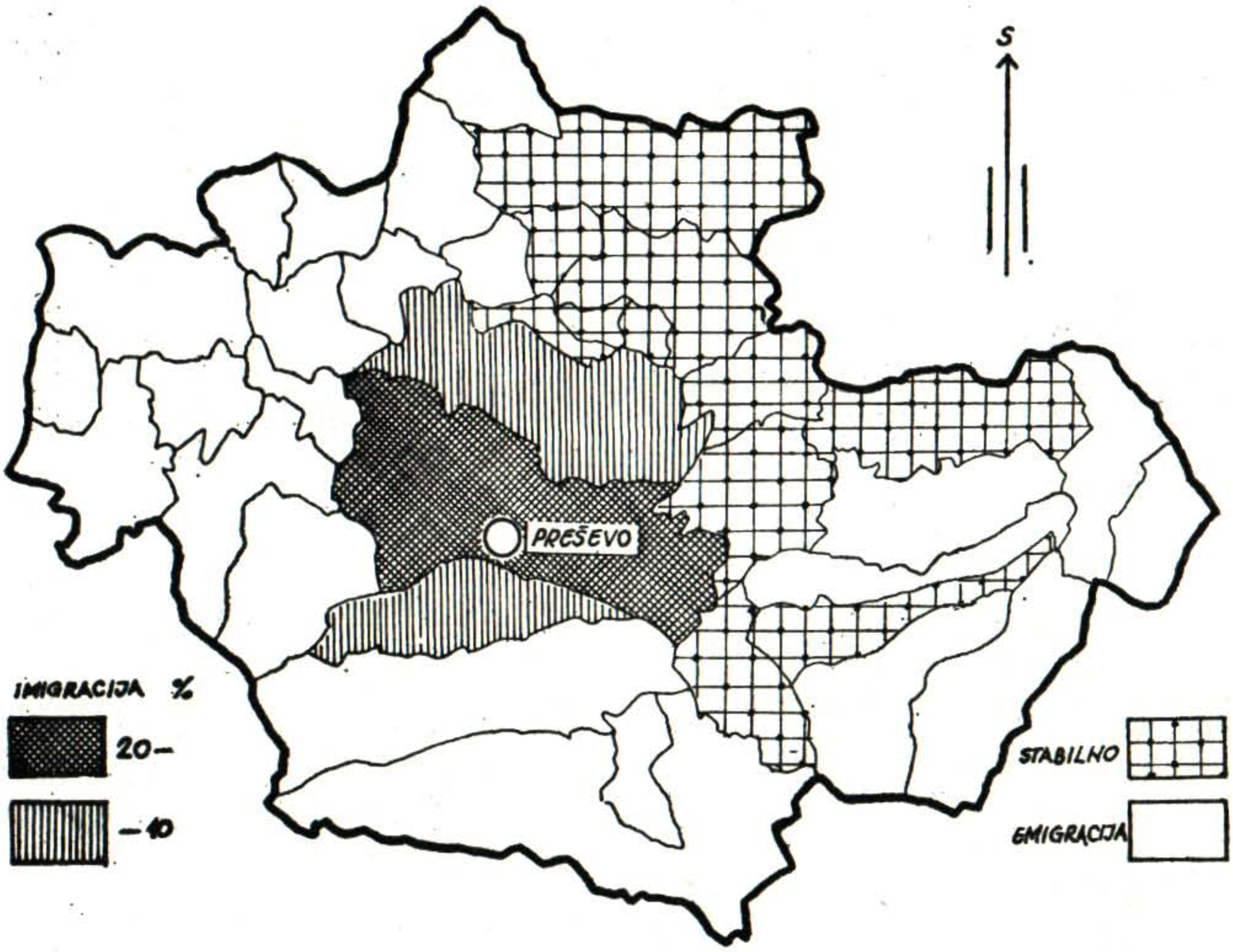

Sl. 5. Imigracije na području Opštine Preševo u periodu 1961—1971. god.

U nekim naseljima zapadne ivice kotlinske ravni (Preševo, Norča, Oraovica) je apsolutni porast broja stanovnika veći od prirodnog priraštaja, te je taj prostor kao imigraciono područje prihvatio najveći deo emigracije iz ostalih delova komune. Kao imigracijsko naselje u južnom delu opštine ističe se Čukarka. Ipak, ukupna imigracija na području cele komune ne pokriva u potpunosti broj stanovnika koje se rezultatima analize pojavljuje kao emigracijsko, što znači da stanovništvo jednim malim delom imigrira van teritorije preševske komune (Slika 4 i 5).

Prema brojnom stanju stanovništva, stalnom radnom migracijom do 1971. godine brojnije je bilo obuhvaćeno samo nekoliko naselja, naročito Strezovce, Čukarka i Norča. Međutim, treba naglasiti da se radna migracija ovdašnjeg stanovništva ne ogleda samo u stalnom radnom odnosu, već uglavnom u sezonskom ekonomskom kretanju. Svake godine, skoro iz svih naselja preševske komune, odlazi se na sezonski fizički rad. Odlazi se, uglavnom, u Beograd, Srem, Banat i Bačku. U Beogradu fizički radnici ove komune rade uglavnom u građevinarstvu, a u Vojvodini kao poljoprivredni radnici. U Beograd se odlazi u svim godišnjim do-

bima, dok u Vojvodinu uglavnom u vreme žetve i branja kukuruza, tj. tokom leta i jeseni, a radnici se vraćaju svojim kućama krajem jeseni.

Od 1969. godine otpočeo je organizovan odlazak na rad u inostranstvo. Radnici ove komune zapošljavaju se uglavnom u građevinarstvu i u poljoprivredi u Nemačkoj, Austriji, Francuskoj i drugim zemljama.

STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Komponente kretanja stanovništva (natalitet, mortalitet i migracije), ekonomski i društveni razvoj područja i drugi faktori, uticali su na formiranje struktura stanovništva prema raznim obeležjima. U okviru ove studije, strukture stanovništva preševske komune biće sagledane sa gledišta delovanja pomenutih činilaca, kao i komparativno u odnosu na druga područja.

1. DOBNA STRUKTURA

U neposrednoj vezi sa kretanjem nataliteta, mortaliteta i migracija stoje promene u dobnoj strukturi stanovništva. Dobna struktura stanovništva ima poseban demografski i ekonomski značaj za svaki prostor. Ona pokazuje potencijalnu vitalnost i biodinamiku stanovništva nekog prostora. Iz dobne strukture može da se vidi prošlost i nazire budućnost kretanja stanovništva neke regije.[9] Proučavanje stanovništva po dobi ima poseban značaj i za socijalno-ekonomsku transformaciju jednog dugoročnog planskog razvojnog perioda.

Po popisu od 1953. godine, velika je bila grupa mlađih dobnih uzrasta zbog visokog nataliteta.[10] Po popisu od 1961. godine isto tako se vidi da procenat stanovništva u dobi do 19 godina se dosta približavao stopi Kosova. Isto stanje pokazao je i popis od 1971. godine.[11] Te godine, preko polovine ukupnog broja stanovništva (50,2%), predstavljalo je mlado stanovništvo u dobi do 19 godina, dok je zrelog stanovništva (od 20—64 godina) bilo 44,1%, a starog (65 i više godina) 5,7%. Iz ovoga proizlali zaključak da preševska komuna ima izrazito mlado stanovništvo i ona se u ovom aspektu nalazi na čelu Vranjskog Pomoravlja. Najbrojnije aktivno stanovništvo pripadalo je dobnim grupama od 15—24, 25—34 i 35—49 godina. Među izdržavanim stanovništvom glavne dobne grupe činila su deca predškolskog i školskog uzrasta, tj. stanovništvo od 0—9, zatim grupa od 10—14 godina. Ova specifična pojava u demografskoj masi u ovoj komuni je rezultat veoma visokog nataliteta koji stalno podmlađuje stanovništvo. Otuda i vrlo visok procenat izdržavanog stanovništva, dok samo 33,9% je aktivno stanovništvo. U izdržavanom stanovništvu uglavnom je zastupljeno mlado stanovništvo (Tab. 7).

---

[9] *M. Friganović:* Socijalna geografija I, Stanovništvo svijeta. Zagreb, 1968, str. 68.

[10] *M. Lečić:* Grdelička klisura i Vranjska kotlina (Stanovništvo i emigracije), Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, 1961, str. 39, 46.

[11] Popis stanovništva i stanova 1971, RZS, Beograd, 1972. (Statistički bilten, 738.).

TAB. BR. 7. — STANOVNIŠTVO PO DOBI PO POPISU OD 1971. GODINE[12]

Ukupno	Aktivno stanovništvo							
	Svega	0—9	10—14	15—24	25—34	35—49	50—64	65 i više
30.055	9.997	—	203,	2.990	2.447	2.427	1.355	537
	33,9%	—	2,0 %	29,9%	24,5%	24,3%	13,5%	5,3%
	Izdržavano stanovništvo							
30.055	20.058	8.487	3.368	2.510	1.595	1.825	1.151	1.002
	66,1%	42,3%	16,7%	12,5%	7,9%	9,0%	5,7%	5,0%

Za naredni period se očekuje neminovan proces sazrevanja stanovništva, odnosno pomeranje mlađe grupe dece i omladine u mlađe srednjevečno, i mlado srednjevečno u staro sredovečno.

2. STRUKTURA PO POLU

I struktura po polu ove komune je specifična, jer je broj muškog stanovništva veći od ženskog. Od 30.055 stanovnika komune (1971. godine), 15.241 je bilo muškog, a 14.814 ženskog stanovništva. Razlika iznosi 427 stanovnka u korst muškog stanovništva. Međutim, ovo stanje vredi za celokupno stanovništvo komune. Inače, ako ovu strukturu posmatramo po nacionalnim pripadnostima, onda se ona bitno menja. Razliku po polu celokupnog stanovništva smanjuju pripadnici srpske nacije, koji čine 19,2% od ukupnog stanovništva komune, kod kojih — prema demografskim analizama — broj ženskog stanovništva je veći od muškog. Kod albanskog stanovnićtva, međutim, stanje je obrnuto. Inače, uopšte, kod nas i u svetu opšta je pojava da se rađa nešto više muške dece nego ženske do 5%[13]. Međutm, u polnoj strukturi ukupnog stanovništva uopšte broj žena je nešto veći. „Uzrok polnoj neravnoteži stanovništva gde se ona javlja leži uglavnom u društvenoj sredini, u procesima koji više pogađaju muško nego žensko stanovništvo“.[14]

---

12 Opštinska statistička dokumentacija RZS, Beograd, 1972.

13 *D. Breznik:* Kretanje, struktura i projekcije stanovništva, Beograd, 1968, str. 85.

14 *M. Friganović:* Socajalna geografija I, str. 85.

TAB. BR. 8. — STRUKTURA STANOVNIŠTVA PO POLU 1971. GOD. (u%)

Područje	Muško	Žensko	Broj muškaraca na 100 žena
Opština Preševo	50,7	49,3	100,2
Opština Bujanovac	50,8	49,2	100,2
Opština Vranje	48,7	51,3	95,1
Opština Vlad. Han	48,9	51,5	96,0
Opština Surdulica	49,2	50,8	96,9
Uže područje Srbije	49,5	50,5	97,9
Srbija	49,6	50,4	98,2
Jugoslavija	49,2	50,8	96,9

U preševskoj komuni, kao što je pomenuto, muškarci su brojniji nego žene, iako to ne proizilazi iz bioloških zakonitosti, nego iz nejednakog vrednovanja muške i ženske dece. U ovom području muškarci se, uglavnom neguju (osobito kod albanskog stanovništva) sa većom pažnjom, stoga je mortalitet muške dece manji nego ženske. Otuda je i broj muškog stanovništva postojano veći od ženskog.

3. EKONOMSKA STRUKTURA

— *Stanovništvo po aktivnosti, delatnosti i zanimanju* —

Kategorija aktivnog stanovništva ima izuzetan značaj za privredni život nekog regiona, pa je zbog toga u ovoj studiji izneto nekoliko najvažnijih struktura aktivnog stanovništva.

U svim komunama Vranjskog Pomoravlja socijalno-ekonomska struktura je nepovoljna. Međutim, u ovom pogledu preševska komuna drži prvo mesto. Preševska komuna je izrazito agrarno područje, jedna među najzaostalih komuna čitave republike. Ovo stanje najbolje nam predstavlja tabela 9.

TAB. BR. 9. — STRUKTURA STANOVNIŠTVA PO EKONOMSKIM OBELEŽJIMA (U 1971. GOD.)[15]

Opština	Učešće u % poljopriv. u ukupnom stanovništ.	Učešće u % aktivnog poljopriv. u ukupnom poljop. st.	Učešće u % aktivnog nepoljopr. u ukupnom nepoljopr. st.
Preševo	80	39,5	25,5
Bujanovac	67	43,2	30,2
Vranje	47	58,4	36,5
Vadičin Han	51	69,0	36,1
Surdulica	39	73,1	39,2

[15] SZS. Popis stanovništva i stanova 1971. Osnovne strukture stanovništva i domaćinstva po opštinama, Beograd, 1972.

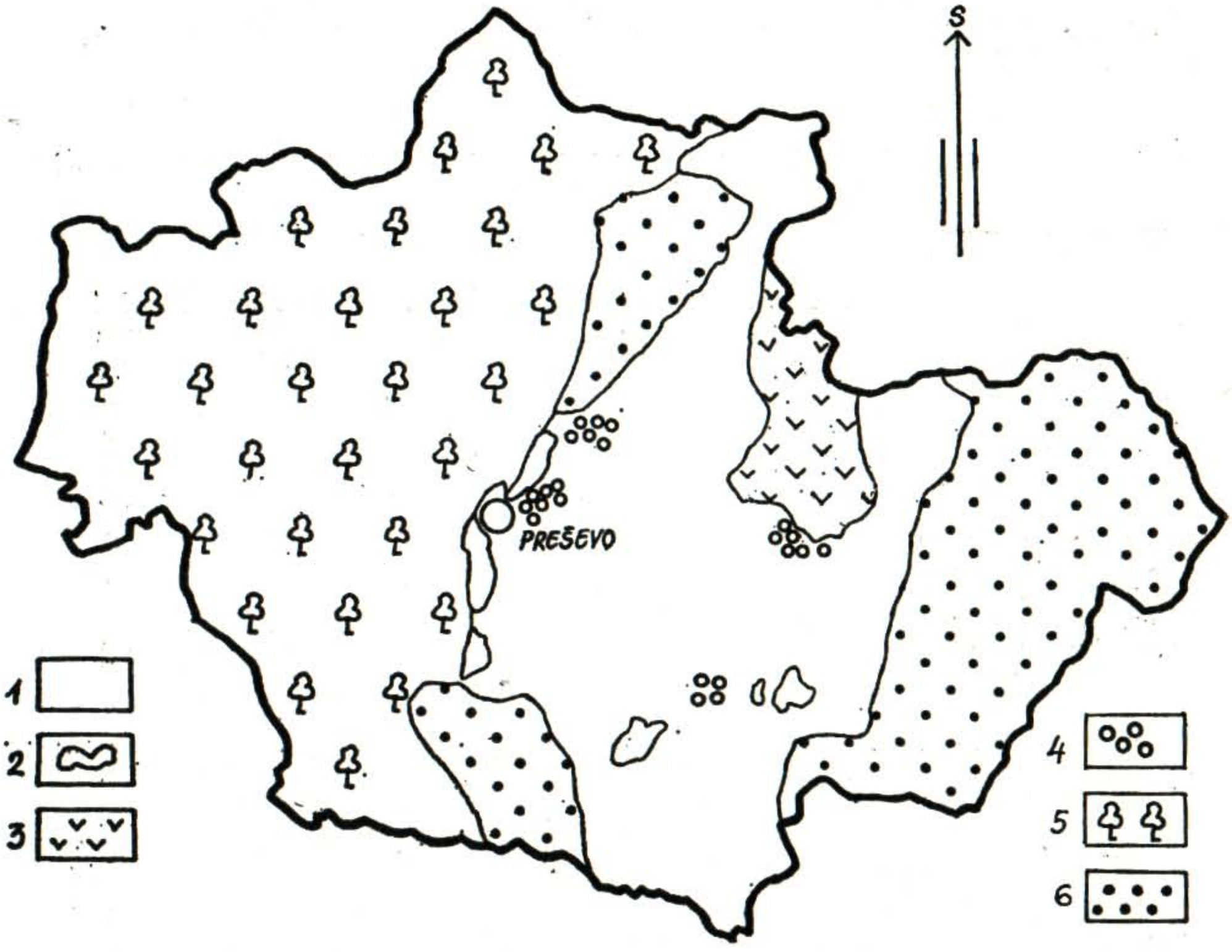

Sl. 6. Međusobni odnos glavnih kultura u prostoru preševske komune 1971. 1. Njive sa žitima, duvan i povrće; 2. Vinogradi; 3. Livade i bare; 4. Voćnjaci; 5. Listopadne šume i 6. Pašnjaci.

Najmanje učešće sa 39,5% aktivnog stanovništva u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu u opštini Preševo i sa 43,2% u susednoj bujanovačkoj opštini je rezultat većeg broja dece u albanskim porodicama, a to je uticalo da albanska žena maksimalno bude zauzeta negom dece, osim toga zbog patrijarhalnih navika i života albanska žena uzima se kao neaktivna, zatim zbog većeg učešća starosne grupe od 65 i više godina (5,3%) u ukupnom poljoprivrednom stanovništvu i privremenim odlaskom na rad van mesta boravka muške radne snage. Učešće aktivnog nepoljoprivrednog u ukupnom nepoljoprivrednom stanovništvu je znatno manje.

Sem u poljoprivredi, učešće aktivnog stanovništva i u drugim ekonomskim delatnostima u komuni Preševo pokazuje nepovoljno stanje (Tabela 10). Iako je u svim navedenim područjima stanje nepovoljno, ipak se osećaju znatne regionalne razlike. Preševska komuna jasno se diferencira u ovom smislu od svih drugih komuna. Osim poljoprivrede

(80,0%), važnije profesionalne delatnosti aktivnog stanovništva u ovoj komuni su industriza i rudarstvo (6,0%), zanatstvo (4,5%) i građevinarstvo (1,6%).

TAB. BR. 10. — STRUKTURA AKTIVNOG STANOVNIŠTVA PO EKONOMSKIM OBELEŽJIMA (U 1971. GODINI)[16]

Učešće u (%) aktivnog stanovništva u delatnostima	Opština				
	Preševo	Bujanovac	Vranje	V. Han	Surdulica
— Poljoprivreda	80,0	78,8	61,7	69,1	65,3
— Rudarstvo i ind.	6,0	7,8	17,5	13,0	8,3
— Šumarstvo	0,1	0,1	0,2	0,4	0,4
— Građevinarstvo	1,6	1,9	2,3	6,0	5,4
— Saobraćaj	1,0	1,2	2,3	2,0	0,9
— Trgovina i ugostit.	1,3	2,1	3,5	2,2	2,0
— Zanatstvo	4,5	4,0	4,0	2,5	10,0
— Delatnost društvenih i državnih službi	1,2	1,2	2,7	1,2	2,1
— Kultura i soc. delat.	3,9	2,4	4,3	2,3	5,0
— Stambena delatnost	0,2	0,3	0,8	0,6	0,4
— Ostale delatnosti	1,0	0,3	0,7	0,4	0,2

Prema delatnosti u kojoj je zaposleno (po podeli na primarne I, sekundarne II, i tercijarne III delatnosti), kretanje aktivnog stanovništva ima tendenciju stalnog povećanja udela aktivnih u radnoj snazi.

Učešće velikog procenta aktivnog stanovništva u primarnom sektoru u 1971. godini ukazuje da je preševska komuna vrlo nerazvijeno područje. Tercijarni sektor (12,3%) je izrazito veći od sekundarnog (7,6%) što ukazuje na vrlo nepovoljno stanje privredne strukture u komuni, a veliko učešće primarnog sektora (80,0%) ukazuje na izrazito agrarni karakter ove komune. Po tome ova komuna pripada tipu ekonomske strukture I-III-II, a ovaj tip ekonomske strukture je karakterističan za zaostale zemlje.

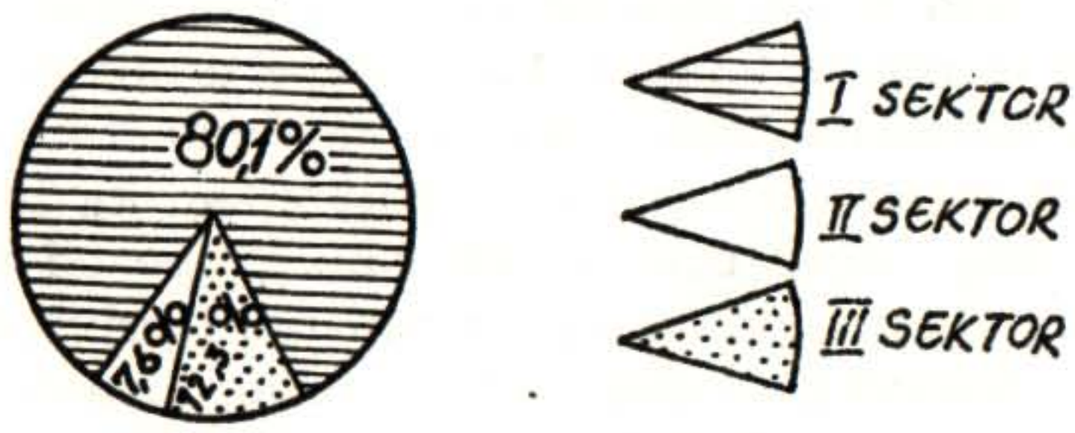

Učešće stanovništva po sektorima u 1971. g.

Najveći broj stanovništva u socijalističkom sektoru je bio zaposljen u industriji i rudarstvu (601 radnik) ili 30,8% od ukupnog aktivnog stanovništva zaposlenog u društvenom sektoru.

[16] Isto.

TAB. BR. 11. UČEŠĆE STANOVNIŠTVA PO SEKTORIMA (U 1971. GOD.)[17]

Sektori delatnosti (u 1971. g.)		
Primarni I	Sekundarni II	Tercijarni III
80,1	7,6	12,3

TAB. BR. 12. ZAPOSLENI U DRUŠTVENOM SEKTORU PREMA DELATNOSTIMA (U 1971. G.)

Industrija i rudarstvo	601
Poljoprivreda i šumarstvo	130
Građevinarstvo	155
Saobraćaj	100
Trgovina i ugostiteljstvo	123
Zanatstvo i komunalna delatnost	21
Kulturno-socijalna delatnost	377
Državne i društvene usluge	118
Svega:	1.625

TAB. BR. 13. NACIONALNI DOHODAK PO SEKTORIMA U 1971. GOD. (U 000 DIN.)

Svega	Sektor			Delatnost		
					Poljoprivreda i šumarstvo	
	Društv.	Privat.	Industrija i rudarstvo	Svega	Privat. poljopr. sektor	Trgovina i hoteli-jerstvo
45.060	17.100	28.000	10.386	24.677	24.341	5.269
100%	37,9%	62,1%	23,0%	53,6%	54,0%	11,7%

Iz izloženih podataka se vidi da je privatni sektor realizovao veće dohotke nego drušveni. Ovo je rezultat slabo razvijenog društvenog sektora s jedne strane i relativno velikih dohodaka od duvana u privatnom sektoru (u 1971. godini proizvodnjom ove kutlure bavilo se 2.119 domaćinstva ili 45,3% od ukupnog broja domaćinstava).

Još bolju sliku nam predočava razmatranje nacionalnog dohotka po stanovniku, koju dajemo na tabeli 14.

TAB. BR. 14. NACIONALNI DOHODAK PO STANOVNIKU U 1971. GOD.

Opština	Novih dinara	% od srednje republik.
Preševo	1.500	23,8
Bujanovac	2.000	31,6
Vranje	4.643	73,5
Vladičin Han	3.360	53,3
Surduica	2.658	40,2
Uža teritorija Srbije	7.000	111,0
Srbija	6.300	100,0

[17] Isto.

Iz ovih podatak se vidi da preševska opština sa nacionalnim dohotkom od 1.500 n.d. po stanovniku predstavlja najsiromašnije područje ne samo u prostoru Južnog Pomoravlja nego i u čitavoj Srbiji.

4. KVALIFIKACIONA STRUKTURA ZAPOSLENIH RADNIKA

Kvalifikaciona struktura zaposlenih radnika na teritoriji opštine Preševo je specifična i nepovoljna. U tom smislu na tabeli 15 dajemo stanje zaposlenih (31.XII 1971. god.).

TAB. BR. 15. ZAPOSLENI RADNICI U 1971. GOD.

Kvalifikacija					Profesionalna obrazovanost			
Svega	VK	K	PK	NK	Fak.	VPŠ	SŠ	Niža
1.625	59	196	79	710	40	81	317	143

Iz tabele se vidi da od ukupnog broja zaposlenih preko polovine (56,3%) otpada na nekvalifikovane radnike. Ako se tome dodaju još polukvalifikovani radnici koji učestvuju sa oko 5%, i radnici sa nižom školskom spremom (8,8%), onda izlazi da je 70,1% od ukupno zaposlenih radnika nekvalifikovano. Ova vrlo nepovoljna struktura zaposlenih radnika u ovoj komuni svakako je rezultat niskog obrozavnog nivoa stanovništva, (u 1971. godini bilo je 56,8% nepismenih od ukupnog broja stanovništva). Razumljivo je da ovo stanje vrlo negativno utiče na razvoj privrede, životni standard radnika i celokupnog stanovništva. Kada je reč o životnom standardu onda treba napomenuti da je on u ovoj komuni među najnižim u republici.

5. OBRAZOVNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Kada se razmatra obrazovna struktura stanovništva imaju se u vidu pismenost i školska sprema stanovništva. Kulturno-prosvetni nivo stanovništva ove komune je specifičan. Opšta kulturna zaostalost i veliki procenat nepismenog stanovništva je tipična karakteristika stanovništva ovog kraja, koja je uglavnom nasleđena iz prošlosti. Posle drugog svetskog rata učinjeni su veliki koraci u borbi protiv analfabetizma, koji je kod albanskog stanovništva dostigao do 90%.[18] Neposredno posle oslobođenja raznim kursevima i seminarima za opismenjavanje širih narodnih masa, a kasnije i sa otvaranjem redovnih osnovnih škola naglo se smanjio broj nepismenih. I pored značajnog uspeha u ovom pogledu nažalost i danas broj nepismenih u ovoj komuni je visok. U ovoj komuni 1971. godine bilo je 42,3% nepismenih starih 10 i više godina. Drugim rečima, u komuni Preševo je približno svaki drugi stanovnik nepismen u dobi 10 i više godina. Za bolji pregled dajemo tabelu 16.

---

[18] *M. Miljković:* O položaju nacionalnih manjina u NRS, „Crvena zastava“ br. 2. Beograd, 1948, str. 31.

TAB. BR. 16. STANOVNIŠTVO PREMA ŠKOLSKOJ SPREMI U 1971. GOD.

Svega	Bez škol. spreme	4 raz. osnov. škole	Osnov. škola	Škola za KV radnike	Škola za VK radnike	Gimnazija	Šk. sr. str. spr.	Viša	Fakultet
21.569	8.614	9.009	2.630	402	126	332	263	114	48

Posmatrano prema dobi vidi se da je, uglavnom, nepismeno starije stanovništvo. Ali se nepismeni javljaju i kod mlađeg stanovništva. Kod svih dobnih grupa, ne računajući decu, procenat ženskog nepismenog stanovništva, osobito kod Alabnaca, znatno je veći nego muškog.

TAB. BR. 17. PROCENAT NEPISMENOG STANOVNIŠTVA U DOBI OD 10 I VIŠE GODINA (U 1961. I 1971. GOD.)

Teritorija	1961 Svega	% nepismeno	1971 Svega	% nepismeno
Opština Preševo	27.000	44,7	30.000	42,3
Opština Bujanovac	39.000	41,5	43.000	38,8
Opština Vranje	65.000	32,5	72.000	26,0
Kosovo	964.000	41,1	1.245.000	32,1
Vojvodina	1.855.000	10,6	1.950.000	9,3
Uža terit. Srbije	4.823.000	23,0	5.249.000	17,6
Srbija	7.642.000	21,9	8.456.000	17,4
Jugoslavija	18.549.000	20,9	20.554.000	15,2

Iz tabele se vidi da preševska komuna ima najveći procenat (42,3%) nepismenog stanovništva među uzetim prostorima, i u ovom pogledu izrazito se diferencira od svih ostalih područja. Ovaj veliki procenat nepismenih, uglavnom, čini staro stanovništvo, a osim toga i znatan broj mlađeg stanovništva.

Karakteristično je istaći da procenat nepismenog stanovništva u ovoj komuni vrlo sporo opada. Tako, na primer, dok je u razdoblju od 1961—1971. godine procenat nepismenog stanovništva u Srbiji opadao za 4,5%, a u užoj teritoriji republike čak 5,4%, dotle u opštini Preševo procenat nepismenog stanovnićtva za pomenuto razdoblje je opadao samo za 2,4%. Najverovatnije je da je na ovo loše stanje, osim ostalih faktora, uticao i problem školstva u ovoj komuni. Tako, na primer, u školama na teritoriji ove komune danas postoji samo 0,7 m² prostora po učeniku. Osim toga, prostorije ne odgovaraju osnovnim uslovima za razvoj obrazovanja. Veći broj osnovnih škola radi u privatnim kućama ili džamijama! Niža odeljenja, zbog nedovoljnog školskog prostora i stručnog kadra, većinom rade u kombinovanim odeljenjima, ili pak u nepodeljenoj školi. Ako bismo hteli da vidimo koliko odeljenja radi sa jednim razredom, sa kombinovanim odeljenjima ili u nepodeljenoj školi, dobili bismo brojeve sa jednim razredom 59, sa dva razreda kombinovana 20, sa četiri raz-

reda nepodeljene škole 22. Osim toga, školska mreža, naročito na planinskom prostoru Karadaga, je vrlo nepovoljna. Zbog svega toga procenat obuhvatanja na razrednom i predmetnom stupnju je nepovoljan. U školskoj 1971—72. godini od I-IV razreda osnovne škole obuhvačeno je 94% dece, a od V-VIII oko 74%.

TAB. BR. 18. PREGLSED OSNOVNIH I SREDNJIH ŠKOLA U 1971/72. GOD.[19]

Vrsta škole	Broj škola	Broj odeljenja	Broj učenika
Osnovne škole	31	196	5.749
Srednje škole	3	28	887

6. NACIONALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA

Nacionalna struktura stanovništva ove komune je rezultat raznih istorijskih događaja, a u vezi s tim i raznih etničkih migracija. Zbog svega toga danas imamo umerenu heterogenu strukturu stanovništva u ovoj komuni. Prema popisu stanovništva iz 1971. godine ova struktura je data na tabeli 19.

TAB. BR. 19. NACIONALNA STRUKTURA STANOVNIŠTVA U 1971. GOD.[20]

Svega	Albanci	Srbi	Romi	Turci	Bugari	Make-donci	Musli mani	Ostali
30.055	23.625	5.777	311	81	19	71	70	101
%100,0	78,6	19,2	1,0	0,3	0,1	0,2	0,2	0,3

DOMAĆINSTVA

Kad je u pitanju problem domaćinstava može se prihvatiti da broj domaćinstava u ovoj komuni raste još bržim tempom nego broj stanovništva, a to je u vezi sa stalnim smanjivanjem prosečne veličine domaćinstava. Iz prikazanih podataka može se takođe videti da prosečna veličina domaćinstva u komuni Preševo iznosi 6,4 članova. Ona je veća nego u susednim komunama i nalazi se među najvećim u Srbiji (Srbija 1971. godine 3,7).

---

[19] Podaci iz Zajednice obrazovanja SO-e Preševo.

[20] Popis stanovništva 1971, Nacionalni sastav stanovništva po opštinama SZS, Beograd, 1972.

Značajno je sagledati strukturu domaćinstava prema broju članova. Preševska komuna ima najveći broj domaćinstava na užoj teritoriji republike po velikom broju članova. Za bolji pregled dajemo sledeću tabelu:

TAB. BR. 20. STRUKTURA DOMAĆINSTAVA PO BROJU ČLANOVA ZA KOMUNU PREŠEVO 1971. GOD. (U PROCENTIMA)[21]

Ukupno	1	2	3	4	5	6	7	8 i više
4.669	117	261	374	554	696	668	588	1.411
100,0	2,7	5,5	8,0	11,8	14,9	14,3	12,6	30,2

Povezajući socijalno-ekonomske karakteristike stanovništva i domaćinstva dobijamo strukture domaćinstava prema izvorima prihoda. Na tim podacima se može uočiti povezanost karaktera privrede opštine i izvora prihoda domaćinstava. Po podacima opštine se vidi da opština Preševo stoji na prvom mestu po broju domaćinstava koja crpu prihode iz poljoprivredne delatnosti.

AGRARNA GUSTINA NASELJENOSTI

Kako preševsku komunu sa 80,1% naseljava agrarno stanovništvo, to su za društveno-ekonomska razmatranja značajni i pokazatelji o naseljenosti poljoprivrednih i ratarskih površina. Naseljenost stanovništva ove komune sa 1,8 st/ha poljoprivredne i preko 3 st/ha ratarake površine je među najvećim u Srbiji. Ovi pokazatelji nam ukazuju na relativnu agrarnu prenaseljenost ove komune. Ako se pri tome ocenjuje i pedološka vrednost zemljišta, odnosno njegova proizvodna moć, i mnogi prirodni negativni činioci, onda su ovi pokazatelji za preševsku komunu još nepovoljniji. To znači da je u ovoj komuni agrarna prenaseljenost izražena u visokom stepenu.

Zbog velike agrarne gustine stvara se višak radne snage koja poslednjih godina zbog egzistencije emigrira, uglavnom, povremeno u razne predele naše zemlje i van nje. Stanovništvo ove komune najvećim delom (oko 80%) živi od proizvodnje duvana. Od ukupno 4.669 domaćinstava (1971) 2.119 domaćinstava bavilo se proizvodnjom duvana sa oko 24.000 članova. Kako poslednjih godina ovu kulturu napadaju razne bolesti, to njegova proizvodnja znatno opada, a time se ozbiljno ugrožava egzistencija stanovništva ove komune.

Zbog velike agrarne gustine u opštini Preševo postoji velika usitnjenost zemljišnog poseda, a isto tako su vrlo brojna i poljoprivredna domaćinstva bez poseda.

Pregled poljoprivrednog stanovništva prema veličini zemljišnog poseda u preševskoj komuni (u ha 1971. godine) dajemo na tabeli 21.

---

[21] Opštinska statistička dokumentacija RZS, Beograd, 1972.

TAB. BR. 21. POLJOPRIVREDNO STANOVNIŠTVO PREMA VELIČINI ZEMLJIŠNOG FONDA (U HA 1971. GOD.)[22]

Svega	Bez i do 0,10 ha	0,11— 1,00	1,01— 3,00	3,01— 5,00	5,01— 10,00	više od 10 ha
20.541	1.129	1.138	8.104	4.187	3.148	835

Glavninu poseda čine sitni (1—3 ha), zatim srednji (3—5 ha), a vrlo su brojni i bezemljaši i minijaturni (do 1 ha). Uopšte uzeto, sitan posed je dominantan u ovoj komuni.

S obzirom na relativnu agrarnu prenaseljenost i produktivitet zemljišta, a posebno na disperznu usitnjenu parcelizaciju, sam posed kao osnvono proizvodno sredstvo seljačkog gazdinstva, bez racionalnog iskorišćavanja ne bi mogao omogućiti normalnu životnu egzistenciju individualnih proizvođača.

Kasnije ćemo videti da je poljoprivreda u ovoj komuni dosta zaostala. Osim toga, polikulturnim iskorišćavanjem zemljišta ne samo da se ne ostvaruju povoljni ekonomski efekti, već ona ne odgovara ni potencijalnim mogućnostima za ratarstvo. Okupljeni posedi su retka pojava.

II

PRIVREDNE DELATNOSTI

— Izmene privredne strukture i opšti preobražaj —

Da bi se jasnije sagledao veliki značaj dostignutog stepena ekonomskog razvitka, treba ukratko rezimirati privredno-demografske karakteristike u prošlosti i njihove disproporcije. U predratnom periodu stanovništvo se nije kretalo sa odgovarajućim kretanjem proizvodnje u ovom području, a opšti privredni razvitak nije omogućavao odliv viška poljoprivrednog stanovnistva u druge delatnosti. Osim toga, disproporcije priverdnog-demografskog kretanja stalno su se zaoštravale, a u vezi s tim vrlo visok agrarni pritisak ispoljavao se u ekstenziviranju poljoprivrede. Usled takvog stanja, stalne i sezonske ekonomske migracije bile su neophodna životna potreba.

Sve do kraja drugog svetskog rata razvoj naseljenosti, a naročito privredne valorizacije, nije pokazivao posebno obeležje. Preševo sa okolinom imalo je vrlo miran tok privrednog razvoja i predstavljalo jedno izrazito zaostalo poljoprivredno područje. Uticaj Preševa, kao regionalnog središta, na agrarno-stočarsku eksploataciju okoline bio je vrlo mali. Među istorijskim uslovima koji su doveli do stagniranja privrede ove teritorije društveno-ekonomske karakteristike bile su među najvažnijima. Tek u posleratnom razvojnom periodu javljaju se ogromne fizionomske izmene pejzaža ovog područja. U socijalističkom razvitku preševske regije učinjeni su dosta veliki rezultati u opštem kulturnom i ekonomskom

---

[22] Isto.

prosperitetu. Treba napomenuti, međutim, da je opšti preobražaj ove oblasti u odnosu na predratni period vrlo velik, ali u odnosu na druga susedna područja relativno neznatan. Tako npr. ova komuna se ističe vrlo velikim udelom poljoprivrednog stanovništva (80,1%) od ukupnog broja stanovnika.

POLJOPRAVREDA

1. ZEMLJORADNJA

Dok su današnji stanovnici prostora preševske komune uglavnom zemljoradnici, dotle su stariji bili više stočari. U XIX veku i kasnije, stanovništvo svih naselja na dodiru kotlinske ravni i okvira leti je izlazilo sa stadom na karadačka i rujanska bačila, a zimi se spuštalo na kotlinsku ravan. Usled većeg doseljavanja i porasta stanovništva od druge polovine XIX veka, potreba za žitnim zemljištem bila je glavni razlog da se prostrane livade i pašnjaci pretvore u žitna polja. Tako se na štetu stočarstva, koje opada, sve više razvila zemljoradnja. Osim zemljoradnje koja je danas najjače zastupljena, važne poljoprivredne grane su još stočarstvo i šumarstvo. Ali, sve poljoprivredne grane u ovoj opštini nisu podjednako rasprostranjene. U tom smislu se mogu izdvojiti tri zone: ratarska (kotlinska ravan), lozarsko-voćarska (uglavnom zapadno pribrežje) i stočarsko-šumska zona (oblast Karadaga i Rujna). U preševskoj komuni dominira šumsko-pašnjački pejzaž (Karadag i Rujan). Kotlinska ravan — nizijski deo komune je pretežno pod ratarskim kulturama, što znači da ovaj deo komune predstavlja i najintenzivniju zonu agrarne eksploatacije.

TAB. BR. 22. KATEGORIJE KORIŠĆENJA ZEMLJIŠTA U 1971. GODINI[32]

Kategorija zemljišta	Površina u ha	Obradivo %	Poljopr. površ. %	Ukupno površ. %
Oranice i vrtovi	9.644	97,4		
Voćnjaci	88	0,8		
Vinogradi	160	1,6		
Obradiva površina	9.892	100,0	60,2	
Livade	1.000		6,1	
Pašnjaci	5.535		33,7	
Poljoprivredna površina	16.427	100,0	62,2	
Šume	8.902			33,8
Neplodno	1.069			4,0
Ukupno:	26.405			100,0

[23] Podaci iz SO-e Preševo.

Za detaljniju ekonomsku analizu potreban je pregled korišćenja zemljišta. Strukturu ukupne površine komune pokazuje tabela 22. Iz gornje tabele se vidi da je najveći deo prostora preševske komune pod oranicama, šumama i pašnjacima (91,1% od ukupne površine). Pod livadama, vinogradima i voćnjacima je 4,9%, a 4% je neplodno.

Da bi se mogao odrediti smisao socijalno-agrarnih procesa potrebno je komparirati navedene kategorije zemljišta s jednom ranijom situacijom. Međutim, zbog čestih promena administrativno-teritorijalnih jedinica takva su poređenja, nažalost nemoguća ako želimo detaljnije istražiti ovo područje. Zbog toga smo prinuđeni da obradimo nove statističke podatke. Međutim, i za kraći period od 20 godina (1953—1971), karakteristične su znatne promene u načinu korišćenja zemljišta. Najveće razlike karakteristične su za neobradive površine — pašnjake i šume. Tako na primer, dok su šume za taj period opale za 2,7% od ukupne površine, dotle su se pašnjaci povećali za 5,1% (od 28,6 na 33,7% u ukupnoj poljoprivrednoj površini). Ova pojava je rezultat deagrarizacije karadačkog i rujanskog prostora. I kod obradivih površina bilo je promena. Međutim, one su neznatne za ovaj kratak period. Tako je obradiva površina opala za 1,0% od ukupne obradive površine, a rezultat je opadanja površina pod voćnjacima.

Smanjenje obradivih površina i šumskih zemljišta na račun povećanja pašnjaka tipičan je i najznačajniji proces ekonomskog razvitka preševske komune poslednjih razvojnih decenija. Poslednjih godina brojno stanovništvo iz područja Karadaga i Rujna emigrira, a oranice ostaju kao pašnjaci. Osim toga, naglo uništavanje šumskih površina na prostoru Karadaga je uticalo da se površine pod pašnjacima povećaju.

Istaknute promene u površinama odgovarajućih kategorija zemljišta najbolje ilustruju evoluciju socijalno-agrarnih procesa, a isto tako i slabe uticaje savremenih ekonomskih zbivanja na području preševske komune.

Prostorni raspored glavnih kultura na području preševske komune (1971. g.) pokazuje nam slika 6. Iz slike sasvim dobro se čita fizionomska podela ove komune na pejzažne jedinice. Naročito dobro se diferencira nizijski deo komune, gde su uglavnom koncentrisane najvažnije kulture, a u njenom centralnom i južnom delu livade. Takođe se jasno izdvaja obodni pojas pod voćnjacima i vinogradima. Zatim, rujanski tipični pašnjački prostor i karadački, uglavnom šumski prostor. S agrarnog stanovišta niziski deo (Moravica) komune ima centralni značaj. To najbolje potvrđuje izrazita koncentracija najznačajnijih kultura.

Ratarstvo. — Ratarstvo ove komune karakteriše ekstenzivan način proizvodnje. Za obradu zemljišta većinom se upotrebljavaju klasična sredstva. Kao vuča se upotrebljava uglavnom stočna snaga. U nekim individualnim ekonomijama još se upotrebljava drveno ralo. Najveći deo obradive površine koristi se za proizvodnju žitarica (78,8%), a samo 14,8% za gajenje industrijskog bilja, uglavnom duvana.[24]

---

[24] Isto.

TAB. BR. 23. STRUKTURA KORIŠĆENJA SETVENIH POVRŠINA U 1971. GOD.[25]

Kultura	ha	% od setvene površine
Žitarice	7.460	78,8
Industrijsko bilje	1.404	14,8
Povrće	110	1.1
Krmno bilje	365	3,8
Ugari i drugo	100	1,0
Svega:	9.439	100,0

Iz gornje tabele se vidi da je ratarska proizvodnja u ovoj komuni naturalnog karaktera i ekstenzivna. I društveni sektor nema mnogo povoljniju strukturu, pa se negativnosti ratarske proizvodnje i tamo ispoljavaju. Osim minimalne upotrebe veštačkih đubriva (prosečno 50 kg. na hektar), ne primenjuju se gotovo nikakve agrotehničke mere. Zaštita kultura od štetočina ne primenjuje se ili se primenjuje samo onda kada se javljaju biljne bolesti i štetočine i to samo manji broj poljoprivrednih proizvođača, pa su zbog toga ove mere neefikasne. Zbog svega toga prinosi su vrlo niski. Tako 1971. godine srednji prinosi kretali su se ovako:

TAB. BR. 24. SREDNJI PRINOSI RATARSTVA U 1971. GOD.

Žita	ha	srednji prinos	tona
Pšenica	3.365	16,0	5.380
Kukuruz	2.325	14,0	3.250
Raž	412	10,0	410
Ječam	400	10,0	400
Ovas	450	8,0	360
Ukupno:	6.952		9.800

U strukturi biljne proizvodnje (Tabela 24) dominiraju biljke za ishranu (59,0%). Glavnu žitaricu predstavlja pšenica, kojom je zasejana površina od 3.365 ha (52,2%) od površina pod žitnim kulturama sa srednjim prinosom od 16,0 mc/ha. Druga žitarica po važnosti je kukuruz, čija površina iznosi 2.325 ha (33,5% od površina pod žitnim kulturama) sa srednjim prinosom od 14,0 mc/ha. Iz ovoga proizilazi da su prinosi koji se ostvaruju od pojedinih žitarskih kultura dosta niski i ne zadovoljavaju ni na jednom ni na drugom sektoru. Uzroci tako niskih prinosa su: neprimenjivanje odgovarajućih agrotehničkih mera (nedovoljna mehanizacija, upotreba slabog kvaliteta reprodukcionog materijala, minimalna upotreba veštačkih đubriva), neprimenjivanje meliorizacije i slaba zaštita od biljnih bolesti i štetočina. Tako, na primer, u ovoj komuni upotrebljavaju se oko 80% domaće stare sorte. Dalje, samo biljne bolesti i štetočine nanose ogromne štete biljnoj proizvodnji (15-20%).[26]

[25] Isto.
[26] Isto.

Što se tiče društvenog sektora, u ovoj komuni postoji zemljoradnička zadruga koja ima samo 230 ha zemljišta. Znači, nema dovoljno zemljišta za postizanje stabilnijih prinosa i naročitih rezultata u ratarskoj proizvodnji. Zadruga raspolaže priličnim brojem poljoprivrednih mašina. Međutim, mašinski park se ne iskorišćuje punim kapacitetom stoga što, kao što je rečeno zadruga raspolaže malom površinom obradivog zemljišta. Kooperantnim odnosima sa individualnim proizvođačima zadruga nije poklonila dovoljno pažnje i to je jedan od uzroka da mašine ne rade punim kapacitetom. Nešto veća saradnja zadruge sa individualnim poljoprivrednim proizvođačima je za vreme žetve, kada se kombajni zadruge koriste za žetvu i vršidbu. Treba naglasiti da angažovanost zadruge kod individualnih proizvođača nije na bazi nekih kooperantnih odnosa, već čisto komercijalna računica koju zadruga kod privatnih poljoprivrednika nalazi. Glavni problem zadruge je taj što ona raspolaže malom površinom obradivog zemljišta, a istu proširiti ne može, jer 1 ha zemljišta u ravničarskom delu komune prodaje se po 80—100 miliona starih dinara, a to je ekonomski neopravdano.

Razmeštenost žitarica u komuni je različita i nepravilna. Uglavnom postoje sitne posedovne imovine, koje obrađuju sami vlasnici i nalaze se uglavnom u ataru samog sela, a ređe i u ataru drugog sela, i to u slučaju kada jedna sela postaju od drugih, i razbacane su bez ikakvog reda. Zbog vrlo sitnih posedovnih imovina kod privatnog sektora kulture su vrlo izmešane na maloj površini. Pšenica je najviše rasprostranjena u ravničarskom delu komune, a delimično i u reonu Karadaga gde su prinosi vrlo niski.

Industrijske biljke. — Industrijske kulture zauzimaju površinu od 1.100 ha (11,3% od ukupne obradive površine). Najznačajanija i dominantna industrijska kultura je duvan. Ova kultura zauzima najveću površinu od svih drugih industrijskih kultura 96,8% (1971. g.). Gajenjem duvana stanovništvo ovog kraja počelo je da se bavi još od turskog perioda. Od 1902. do 1923. godine duvan se otkupljivao po privatnim kućama. Međutim, kasnije, sa izgradnjom nekoliko baraka za tu svrhu kod železničke stanice Preševo, duvan se otkupljivao u većim količinama. Iako se u to vreme ništa nije znalo o savremenoj tehnologiji duvana, ipak je ova kultura zauzela značajno mesto u privredi ovog kraja. Do 1936. godine proizvodnja se kretala do 200 tona. U posleratnom periodu od 1947. do 1971. godine zasejana površina pod duvanom varirala je od 450—1925 ha. Proizvodnja kvalitetnog, finog duvana je od prvorazrednog značaja za ovu komunu ne samo zbog visokog dohotka po jedinici površine, već i radi toga što uspeva na peskovitom i plitkom beskarbonatnom deluvijalnom i aluvijalnom zemljištu, na kojima drugi usevi slabo uspevaju, a osim toga što omogućuje ovdašnjim poljoprivrednicima da upošle svoju obilnu radnu snagu. Ako se posmatra prostorni raspored ove kulture, onda se može zaključiti da se 3/4 površine duvana nalazi u nizijskom delu komune, a ostatak u brdskom rejonu. Uglavnom se gaji najkvalitetniji tip duvana „Jaka“, koji se vrlo mnogo traži i u zemlji i u inostranstvu kao začinski duvan. Godine 1971. proizvodnjom ove kulture bavilo se 2.119 domaćinstava, tj. 45,3% od ukupnog broja domaćinstava

ove komune. Ovu biljku gaje, uglavnom, albanska domaćinstva čiji je broj članova vrlo velik (prosečno 8 članova). Otuda proizilazi da od ove kulture u ovoj komuni živi oko 56 posto od ukupnog broja stanovništva. Oko 50% sadilaca duvana uzimaju zemlju pod zakup. Brojnim domaćinstvima duvan je jedini izvor egzistencije.

Poslednjih godina proizvodnja duvana znatno opada. Uzrok ovome je to što ovu kulturu češće napadaju razne bolesti, koje ponekad gotovo potpuno unište ovu vrlo važnu biljku za stanovništvo ove komune. Prosečni prinosi su vrlo promenljivi i kreću se oko 8 mc/ha. Godine 1971. ukupna proizvodnja iznosila je 390 tona. U ovoj komuni postoji samo individualna proizvodnja duvana. Njegova proizvodnja i obrada je dosta primitivna, ali je ipak ova kultura najrentabilnija u ovoj komuni.

Duvan se proizvodi iskjučivo za izvoz, o čemu čemo više govoriti u odeljku o industriji.

Suncokret i konoplja kao industrijske biljke su od neznatnog značaja. Kultura konoplje je u predratnom periodu imala veliki značaj, jer je predstavljala osnovnu sirovinu domaće radinosti u ovom kraju. Posle rata, međutim, ova kultura naglo opada.

Povrtarske kulture zauzimaju samo 3,8% od ukupne ratarske površine komune. I povrtarstvo nema neku određenu orijentaciju. Najveći značaj ima krompir. Međutim, prinosi su niski zbog neznatnog primenjivanja agrotehničkih mera.

Površina pod krmnim biljem je veoma kolebljiva i kreće se od 60—100 ha. Najviše se seje crvena detelina (50% od ukupne površine pod krmnim biljem) sa prinosom od 60 mc/ha. Površine pod drugim krmnim biljem su neznatne.

Voćarstvo. — Prostor preševske komune ima povoljne uslove kako za jabučasto, tako i za koštičavo voće. Osim toga, treba napomenuti da stanovništvo ove komune pokazuje interesovanje prema ovoj grani. Ali, i pored svih tih povoljnih uslova, voćnojaci u ovoj komuni zauzimaju dosta malu površinu (88 ha) samo 0,8% od ukupne obradive površine. Razlog ovome je to što su u prošlosti voćnjaci malo podizani, uglavnom zbog niske kulture proizvodača, slabog ekonomskog stanja i neobezbeđenosti stanovništva žitaricama, pa su ljudi žito sejali i tamo gde ono daje daleko manji prinos i gde je nerentabilnije od voća.

Sem malih površina zapaža se i rđava struktura voćnih vrsta. Glavno voće je šljiva, a zatim dolazi jabuka, kruška i td. Sortnost je takođe nepovoljna, jer uglavnom preovlađuju lokalne vrste lošijeg kvaliteta i slabe ekonomske vrednosti. Karakteristika individualnih voćnjaka jeste usitnjenost površina (0,10—0,50 ha), pa je čak prisutna i pojava da su voćke razbacane kao usamljena stabla pored kuća, po njivama, baštama i drugim mestima, što u svakom slučaju ometa korišćenje agrotehničkih mera i čini da su prinosi veoma slabi. Sve to ubedljivo potvrđuje ekstenzivni oblik voćarstva. Osim svih tih nepovoljnosti voćarstvo ove komune češće uništavaju i rani mrazevi.

Voćarstvo je, uglavnom, razmešteno u zoni pobrdja, a za predeo Karadaga karakteristične su šljive.

I za vinogradarstvo prirodni uslovi su povoljni. Ali se te prirodne mogućnosti vrlo slabo koriste. Vinogradi se nalaze na stranama i temenima kosa po obodu nizijskog dela komune. Najveće površine pod vinogradima su u neposrednoj blizini Preševa, zatim oko sela Norča, Oraovice i Cakanovca. Ukupno pod vinogradima nalazi se 160 ha, sa prosečnim prinosom od 90 mc. Zasadi su vrlo proređeni i zastareli sa vrlo lošim sortama (prokupac, plovdina i dr.). Nega, zaštita, obrada, kao i druge agrotehničke mere isto tako ne zadovoljavaju.

U agrarnom prostoru se izdvajaju četiri pojasa različitog iskorišćavanja zemljišta (slika 6).

1) U poljoprivredi se najviše koristi nizijski deo komune — Moravica. Ovde pored žitarica (pšenica i kukuruz) kultura duvana zauzima najveća prostranstva, a zatim povrtarske kulture i voćnjaci. U ovom pojasu obrada zemljišta je dosta intenzivna, na što ukazuje i raznovrsnost zastupljenih kultura.

2) Obod nizijskog dela komune se najviše koristi za vinograde i voćnjake.

3) Karadački pojas, koji se odlikuje velikim nagibom i degradiranim zemljištem, predstavlja agrarno neznatan prostor. Tu se nalaze usamljene i razbacane parcele, prvenstveno pod kukuruzom, a manje pod drugim kulturama.

4) Rujanski pojas, koji je dosta degradiran, predstavlja agrarno gotovo sasvim napušteni prostor. Tu se nalaze samo malobrojne parcele pod kukuruzom i ovsem. Napuštene parcele sve više pokriva trava i grmovito divlje rastinje. Ovaj pojas služi kao sezonski pašnjak, i to za ovce. Iako je ovaj pojas u poređenju sa karadačkim relativno blađeg nagiba, oskudeva u plodnom zemljištu zbog toga što se ovaj pojas odlikuje peskovitim i slabo otpornim zemljištem prema eroziji.

2. STOČARSTVO

Pre drugog svetskog rata, a naročito u prvim decenijama našeg veka preševska oblast je predstavljala pravi stočarski kraj, pogotovo u planinskim područjima Karadaga i Rujna, gde je bilo prostranih pašnjaka. I danas, pašnjačko i šumsko zemljište, koje zauzima 54,5% ukupne površine, određuje pejzažni karakter prostora. Međutim, stočarstvo je slabo razvijeno u odnosu na ukupan broj poljoprivrednog stanovništva. Način stočarenja je, uglavnom stajski. Neka planinska sela zimi čuvaju stoku u donjim (ravničarskim) selima. Tamo ostaju do maja, a onda se ponovo vraćaju natrag. Postoje i obrnuti slučajevi, ali ređe. Međutim, ovih pojava u poslednje vreme je sve manje, a stajski način stočarenja postaje jedini. Obično se stoka preko dana izgoni na obližnju pašu, a u veče vraća kući i zatvara u određene zgrade. One su najčešće oko same kuće. Ređe su udaljene od kuće i to samo u slučaju kada je koje mesto bogato pašom ili su pak imanja udaljena od kuće.

I ako stočarstvo po važnosti dolazi odmah iza ratarstva poslednjih se godina u svom razvoju pokazalo kao vrlo nestabilna grana sa kolebanjima u brojnom stanju i proizvodnosti. Prema popisu stoke od 1969. godine stočni fond u komuni Preševo izgledao je ovako:

Goveda	8.100	Magarci	725
Ovce	12.000	Svinje	1.900
Konji	630	Živina	20.000
Koze (procena)	4.000		

U ovoj komuni slabo se iskorišćavaju agro-ekološki uslovi za proizvodnju krmnog bilja, koje je jedno od najosnovnijih uslova za razvoj stočarske proizvodnje. Tako, osim neznatne proizvodnje krmne baze (krmno bilje i seno oko 80 vagona) i pašnjaci se nedovoljno iskorišćavaju. Očito je da i pored malog stočnog fonda postoji oskudica stočne hrane. Nedovoljna količina stočne hrane i slaba eksploatacija pašnjaka je i glavni uzrok pojave stagnacije stočarstva u ovoj komuni. Zobg ovakvih uslova najviše je zastupljeno ekstenzivno govedarstvo i ovčarstvo. Ukupni broj goveda iznosi 8.100 grla. Na skoro četiri stanovnika dolazi po jedno govedo. No, ako se uzme u obzir da su oko 50% volovi, onda na osam stanovnika dolazi jedna krava. Broj volova je veliki, jer se uveliko koriste kao radna snaga. Rasni sastav je isto tako nepovoljan. Zastupljena je domaća rasa goveda (75% i 25% meleza), koja se odlikuje sitnim rastom, otpornošću i skromnošću u ishrani, ali je nisko produktivna.

Posle govodarstva, ovčarstvo je najviše zastupljena grana u stočarstvu. Ali, i ovčarstvo u odnosu na ukupni broj poljoprivrednog stanovništva, slabo je razvijeno. Osim toga, zastupljena je samo domaća rasa sa niskim prinosom vune (1—2 kg) i mleka godišnje.

Svinjarstvo je isto tako slabo razvijeno. Ovo je razumljiva pojava za ovu komunu, koja je naseljena, uglavnom, od albanskog stanovništva muslimanske vere (78,6%), a koje ne gaji ovu životinju. I živinarstvo nema neku određenu orijentaciju. Zastupljena je samo domaća živina.

Poljoprivreda u preševskoj komuni je tipična po svojim karakteristikama. Ovaj prostor je uglavnom žitarski, za razliku od vranjsko-bujanovačkog basena na severu i kumanovskog na jugu. Međutim, ratarstvo ima izrazito ekstenzivan karakter, zbog čega proizvodnja žitarica ne podmiruje u potpunosti potrebe stanovništva komune. Postojeći stočni fond je nedovoljan da osigura potrebne količine gnojiva za poljoprivrednu proizvodnju. Osim toga, minimalno se upotrebljavaju agrotehničke mere i kao posledica toga dobijaju se vrlo niski prinosi.

Stočarstvo u ovoj komuni ne beleži neki napredak i pored toga što su prirodni uslovi povoljni. Ono je ekstenzivno i nisko produktivno zbog nedovoljne krmne baze, slabe merinizacije ovaca i slabog veštačkog osemenjivanja krava. Tako, postojeći stočni fond je nedovoljan da osigura potrebne količine mleka i drugih proizvoda za stanovništvo komune.

Gledajući prirodne uslove za razvoj stočarstvo u preševskoj komuni, treba prvenstveno uzeti u obzir brdsko-planinske terene Karadaga i Rujna, jer su na ovim područjima zastupljeni pašnjaci sa oko 60%, a zastupljenost vrsti stoke koje su pogodnije za korišćenje tog zemljišta najbolje bi odgovaralo govedo, a manje ovca.

3. ŠUMARSTVO

Današnje šume na području preševske komune ustvari predstavljaju ostatke daleko većih šuma, koje su s obzirom na posebne prirodne uslove (planinski reljef Karadaga sa dosta rastresitog zemljišta i dovoljne količine atmosferskog taloga) bile vrlo bujne. Danas međutim, pod drvenastom vegetacijom nalazi se samo 8.902 ha, tj. 33,8% ukupnog prostranstva preševske komune.

Šumski fond preševske komune karakteriše u celini nesrazmerno veliki udeo mladih šuma, male prosečne zalihe drvne mase često slabog kvaliteta, nizak prirast drvne mase i veliki udeo pasivnih šuma. Šumski pokrivač rasprostranjen je samo na području Karadaga, a veoma je različite kakvoće:

Razne vrste hrastova sa	70%
Bukva sa	20%
Ostali lišćari sa	10%

Zalihe drvne mase iznose (uglavnom prema proceni) kao što to pokazuje tabela 25.

TAB. BR. 25. STANJE ŠUMSKOG FONDA U 1971. GODINI

Struktura šume	ha	Drvna masa u m³/ha
Aktivni deo šuma	4.713	130
Degradirane (preiskoriš.)	2.500	50
Šikari	1.689	10

Iz tabele se vidi da su šume ove komune vrlo slabe, jer prosečno na jedan hektar šumske mase ima 109 m³ drvne mase (u vranjskoj komuni ima 248 m³ drvne mase po jednom hektaru).

Šume ove komune su mlade, uglavnom ispod 30 godina starosti (Tabela 26).

TAB. BR. 26. PREGLED ŠUMA PO STAROSTI U 1971. GODINI

Starost šuma	ha	% od ukupne površine
Od 0—10	4.773	53,6
11—20	2.549	28,6
Preko 20 god.	1.580	17,8

Najviše je smanjivana površina pod hrastovim šumama, a i ostali delovi pretrpeli su velike promene pretvaranjem visokih šuma u šikare, a šikara u pašnjake (najviše u prvim decenijama XX veka). Bolje je očuvan pojas bukovih šuma, u kojem preovlađuju visoke šume koje su najviše zastupljene u središnom i zapadnom delu preševskog Karadaga. Šume su najviše uništene da bi se dobili prostrani pašnjaci. Osim toga, sa porastom stanovništva, osim krčenjem, drvo se prekomerno trošilo za ogrev, a i za proizvodnju ćumura (drvenog uglja), uglavnom, u prvim decenijama našeg veka, a koji su trošili brojni kovači u Preševu i okolini.

Danas se drvo u ovoj komuni iskorišćava uglavnom za ogrev. Industrijska seča nije zastupljena, zbog toga što su šume društvenog sektora još mlade, a neke privatne iako mogu da se koriste za te ciljeve, to nije slučaj zbog toga što se one nalaze na nepristupačnim terenima Karadaga. Godine 1971. iskorišćavanje svih vidova drveta iznosilo je 8.180 m^3. Međutim, ovo je samo planski predviđeno, inače od sekire svake godine na teritoriji ove komune samo u društvenom sektoru seče se bespravno oko 1000 m^3 drveta, a privatni sektor se još više uništi, jer za stanovništvo šumovitog Karadaga drvo predstavlja jedini izvor egzistencije, tako da se drvo izvozi u Moravicu, Kumanovo i Skoplje. Ogromne količine drvne mase (prosečno 8 m^3) troši preko 4.600 domaćinstva preševske komune. Osim toga, od biljnih bolesti i štetočina svake godine (prema intenzitetu napada) stradaju velike površine šuma. Ako sve ovo izračunamo i uporedimo sa ukupnim godišnjim prirastom drvne mase komune (koja prema proceni iznosi oko 85.000 m^3) videćemo da se ove šume nalaze na ivici samoodržavanja, jer samo na ogrev u komuni i izvoz privatnika svake godine odlazi oko 57.000 m^3 drveta.

Uzgoj šuma. — Aktivni deo šumskog fonda zahteva šumsko uzgojne mere radi obezbeđenja kvalitetne obnove, zasađivanjem produktivnih vrsta drveća, a posebno uzgojnim sečama da se ubrza proizvodnja drvne mase. Zatim da se šikare pretvore u stabilne i produktivne šume. Pasivni deo šumskog fonda zahteva intenzivan rad. Šikare, koje su se posle likvidacije koza bujno razvile, danas sve više bivaju uništene zbog naglog povećanja koza u ovoj komuni. Zbog toga, da bi ove šume za kratko vreme dale znatan prinos, treba smanjiti broj koza, a isto tako potpuno zabraniti divlju seču. Investiciona pošumljavanja treba da se obave prvenstveno na terenima ugroženim erozijom u sastavu kompleksnih protiverozionih i bujičnih radova. Na području preševske komune eroziji i bujicama je izloženo oko 20% ukupne površine. Štete, koje trpi privreda od dejstva erozije i bujica, su gromne. Tako pored povećanja površina pod šumama, pošumljavanja imaju prvenstveno karakter zaštitnih mera za privredu uopšte, a naročito za poljoprivredu.

INDUSTRIJA

Industrija preševske komune je novog datuma i nalazi se u početnoj razvojnoj fazi. Pre drugog svetskog rata nije postojao nijedan industrijski objekat. Preševo kao trgovinski i zanatski centar oblasti oduvek je imalo miran tok razvitka. Trgovinske i zanatske radnje i organizacije bile su sitne, vrlo slabo opremljene, sa izrazito niskom akumulativnošću. Nešto veći značaj za ovo područje imala je duvanska stanica, koja je zapošljavala nekoliko desetina, uglavnom, sezonskih radnika.

Posle drugog svetskog rata (1946. d.) podignut je jedan motorni mlin, a posle dobijanja električne energije (1951. godine) podignuta su još dva električna mlina.

Tek od 1963. godine nastaje period industrijskog razvitka ove komune. Tako, za manje od jedne decenije (1963—1971) zahvaljujući novopodignutoj industriji ukupni prihod komune povećan je za četiri i po puta (od 10 na 45 miliona dinara). Porast proizvodnje, usluga i prometa došao je istovremeno sa povećanjem nacionalnog dohotka. Ukupan broj zaposlenih povećao se od 200 na 1.625 radnika i službenika.[27] Uprkos tome, u odnosu na druga područja Vranjskog Pomoravlja, industrija u ovoj komuni razvijala se vrlo sporo i neznatno.

Industrija ostvaruje oko 23% od ukupnog prihoda proizvodnje. Ona dolazi na drugo mesto po značaju u privredi komune, posle poljoprivrede. Međutim, treba napomenuti da proizvodnju u industriji ove komune otežava problem nelikvidnosti, nedovoljne reproduktivne sposobnosti privrede i nesklad na tržištu, kadrovski problemi i drugo.

Preševska komuna ima četiri privredne organizacije u industriji sa ukupno 620 zaposlednih u 1971. godini (duvanska industrija, industrija građevinskog materijala, industrija plastičnih masa i grafička industrija).

Broj zaposlenih i ukupan prihod ostvaren 1971. godine u industrijskim preduzećima preševske komune prikazan je na slici broj 7.

Najveći značaj ima duvanska industrija, koja je i najstarije industrijsko preduzeće na ovom području. Ova industrija se bazira na sopstvenoj sirovinskoj bazi, duvanu. Proizvodnjom duvana stanovništvo Preševa i okoline bavilo se još u vreme Turaka. Međutim, istorija razvitka duvanske industrije u Preševu je novijeg datuma. Najpre je bilo osnovano „stovarište“ neprerađenog duvana 1923. goidine. Tek 1949. godine počelo se sa obradom duvana u Preševu. Kasnije se ovo preduzeće postepeno proširilo sa osnivanjem zavoda za vansezonsko fermentisanje duvana. Godine 1971. ukupan broj zaposlenih u ovom preduzeću iznosio je 175 radnika i službenika.[28] Treba napomenuti, međutim, da je broj radnika u ovom preduzeću u toku godine veoma kolebljiv. Za vreme otkupa duvana preduzeće zapošljava veći broj sezonskih radnika, a na-

---

[27] Podaci iz Zavoda za zapošljavanje SO-e Preševo.

[28] Podaci iz duvanske industrije Preševo.

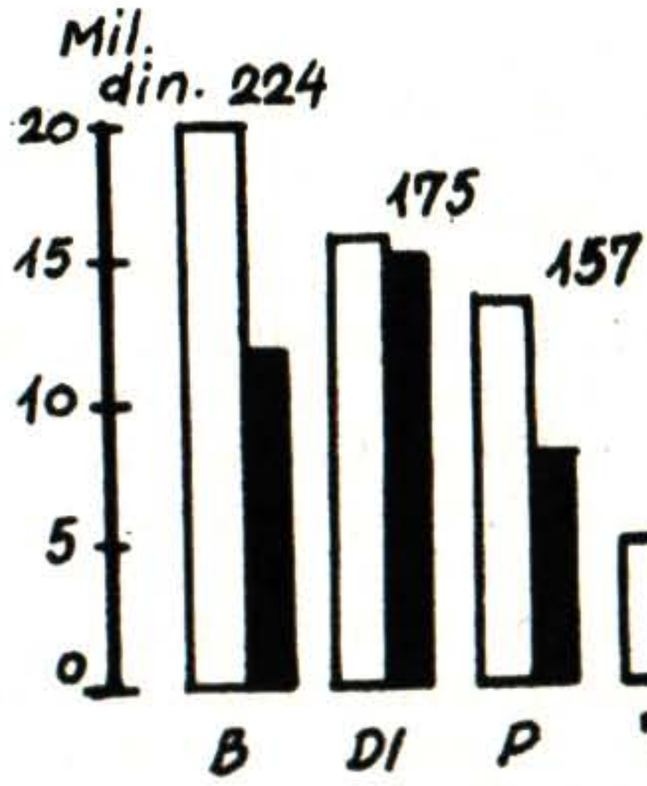

Sl. 7. Uporedni pregled broja uposlenih (belo polje) i ostvarenog ukupnog prihoda u 1971. godini (tamna polja) za industrijska preduzeća u preševskoj komuni.

DI — Duvanska industrija
B — Industrija građevinskog materijala „Budućnost“
7J — Industrija plastičnih masa
P — Grafička industrija „Progres“

kon 2—3 meseca ih otpušta. Preduzeće zapošljava uglavnom nekvalifikovanu radnu snagu, a odnos zaposlene radne snage je približno 50:50,[29] muške, odnosno ženske radne snage.

Godine 1971. proizvedeno je 390 tona duvana. Međutim, godišnja proizvodnja duvana izrazito varira. U vreme od pet godina (1967—71) kretanje proizvodnje duvana izgledalo je ovako:

	1967	1968	1969	1970	1971
Sadioca	3.217	3.028	2.957	2.552	2.119
Ha	1.836	1.539	1.541	1.236	2.069
Prinosi u ton.	1.169	800	346	706	390

Kao što se vidi, proizvodnja ove vrlo važne kulture jako varira i beleži tendenciju stalnog opadanja. Krupan problem ovog preduzeća je to što duvan kao biljna kultura stagnira. Na opadanje proizvodnje i prinosa utiče, uglavnom, bolest viroza.

Duvan se proizvodi za izvoz. Oko 40% od ukupne proizvodnje izvozi se u inostranstvo (SAD, Francusku, Japan, SSSR, Federalnu Nemačku i dr. zemljama), a oko 60% isporučuje se na domaće tržište.

Na drugom mestu po značaju dolazi industrija građevinskog materijala, koja je počela sa proizvodnjom 1963. godine.[30] I za izgradnju ove industrije postoji ekonomska opravdanost, jer glavna njena sirovina je krečnjak, čije su rezerve ogromne u neposrednoj blizini fabrike (krečnjak ove oblasti sadrži oko 90% $CaCO_3$). Fabrika proizvodi komadasti i hidratisani kreč, bazaltni agregat, filer i dr. Najvažnije i najveće tržište ove industrije je Skoplje. Blizina Skoplja ima veliki značaj za dalji razvoj ove industrije. Isto tako, ekonomske mogućnosti za dalje proširenje kapaciteta ovog preduzeća, naročito na eksploataciji kvalitetnog mermera i proizvodnju cigle, su vrlo povoljne, ali zasad ne postoje finansijske mogućnosti.

---

29 Isto.
30 Podaci iz preduzeća „Budućnost“ Preševo.

Industrija za preradu plastičnih masa je najmanje i najmlađe industrijsko preduzeće u ovoj komuni. Osnovano je u 1966. godini i danas zapošljava samo 52 radnika. Međutim, ono se stalno proširuje i ima veliku perspektivu. Ova industrija svoje proizvode plasira za podmirenje industrijske potrebe plastičnom ambalažom u zemlji i inostranstvu. Na domaćem tržištu najviše svoju robu plasira u Makedoniji, na Kosovu, užoj Srbiji, Vojvodini i u ostalim krajevima naše zemlje. Poslednjih godina plasman svojih proizvoda fabrika vrši i na inostranom tržištu, kao u SSSR-u, Čehoslovačkoj i drugim zemljama.[31]

I grafičko preduzeće je formirano posle 1963. godine.[32] U početku je figuriralo kao zanatsko-uslužno grafičko preduzeće sa nekoliko manjih štamparskih mašina i oko 20 uposlenih radnika. Isto se postepeno razvijalo i izvršena je šira rekonstrukcija (1969) i nabavljeno je više savremenih mašina. Formirana su još dva pogona — kartonaža i knjigoveznica. Preduzeće proizvodi raznu ambalažu, štampa udžbenike, knjige, časopise i drugo. Svoje proizvode ono najviše plasira na teritoriji uže Srbije, na Kosovu i u Makedoniji.[33]

Ovo predujeće je 1971. godine zapošljavalo 157 radnika. Kvalifikaciona struktura zaposlenih je veoma nezadovoljavajuća, jer je 67% radnika nekvalifikovano. Tako, zbog nerešenih kadrovskih problema, zatim zbog slabe unutrašnje organizacije, kao i zbog slabog kontakta sa tržištem, predujeće posluje sa gubicima, zbog čega istom preti likvidacija.

Iz kratkog pregleda industrijskih preduzeća na području preševske komune zaključuje se da je industrija ove okomune vrlo mlada i da se sporo razvija. Osim toga, od ukupno četiri industrijska preduzeća, dva posluju sa gubicima. Sasvim je izvesno da će samo duvanska industrija još duže vreme biti osnovni nosilac industrije preševske komune (na nju je u 1971. godini otpadalo preko 40% ili blizu 1/2 ukupnog nacionalnog dohotka što ga ostvaruje industrija).

Orijentacija na razvoj duvanske industrije i industrije građevinskog materijala bila bi najrealnije rešenje industrijskog razvoja komune. Ova komuna ima idealne uslove za proizvodnju najkvalitetnijeg duvana, koji ima vrlo dobru prođu na tržištu. Osim toga, ovo područje je veoma bogato sirovinama građevinskog materijala (krečnjak, bazalt, granit, laporac, glina i pesak). I blizina Skoplja je od velike važnosti za razvoj građevinske industrije. Upravo zbog pomenutih faktora daljna industrijska orijentacija ove komune mora se zasnivati na sirovinskoj bazi.

TERCIJARNE DELATNOSTI

U osnovne tercijarne delatnosti spadaju: zanatstvo, trgovina, saobraćaj, prosveta i kultura i upravne službe.

Zanatstvo. — Zanatstvo predstavlja značajniju privrednu granu komune. Međutim, iako ono zauzima vidno mesto u privredi komune,

---

31 Podaci iz preduzeća „7 Juli“ Preševo.
32 Podaci iz preduzeća „Progres“ Preševo.
33 Isto.

njegova proizvodna moć nije na potrebnoj visini, uglavnom zbog slabe opreme i ručnog rada, koji se odvija u veoma malim organizacijama. I na zanatstvo ove komune uticao je razvoj industrije, ali ne u smislu njegove likvidacije, s obzirom da se njime održavaju i izvesni proizvodi same industrije i da izvesni zanati imaju svoju specifičnost. U pogledu zanatstva Preševo je očuvalo tradiciju iz turskog perioda. Još onda je bilo čuveno po kovačima, užarima i mutavdžijama. Posle oslobođenja Preševa od Turaka, pojavljuju se novi zanati, kao stolarski, bravarski i dr. Posle drugog svetskog rata Preševo sa područjem razvija niz novih zanatskih delatnosti. Osim toga, posle rata veći broj zanatlija uključio se u zanatsko-prerađivačke zadruge, a jedan deo je ostao da radi privatno. Najznačajnije su bile stolarska, obućarska i berbersko-frizerska zadruga. Međutim, posle 1955. godine, rasformiranjem tih zadruga, na ovom području ostaju samo privatni zanati.

Neki zanati su isčezavali kio: mutavdžijski, užarski, opančarski i dr. Uzrok nestajanju mutavdžijskog zanata leži u zamenjivanju mutav--džijskih proizvoda industrijskim, kao i zbog uništavanja koza, a time i sirovine kozine. Opadanje užarskog zanata je u vezi sa opadanjem kulture konoplje, koja sve više ustupa mesto duvanu.

Iz oblasti društvenog sektora pominjemo zanatsko-prerađivačko preduzeće „Metal“, koje je osnovano 1967. godine. Tri godine kasnije ovo preduzeće se proširuje otvaranjem stolarskog pogona. Tako ovo preduzeće dobija dva pogona — metalski i stolarski. Godine 1972. ovo zanatsko preduzeće je zapošljavalo ukupno 67 radnika i ostvarilo prihod od 1.978.788 din. Metalski pogon proizvodi razne proizvode mašinske obrade i bravarske radove, a stolarski pogon, uglavnom, građevinsku stolariju.

Uzimajući u obzir broj registrovanih vlasnika zanatskih radnji, zanati na području preševske komune bili su predstavljeni (1972. g.) u ovakvom broju:

lončari*	4	moleri	1 (1)
bravari	7 (2)	zidari	5
časovničari	2	fotografi	1
kovači	19	ber. — frizeri	
limari	10	za muške	14
potkivači	4 (2)	frizeri žen.	1 (2)
mehaničari		mlinari	2 (2)
razni	3	pletari žen.	
kačari	7	trikotaže	1
kolari	3 (3)	mlinari	10 (1)
stolari	20 (4)	pekari	4
strugari	1 (2)	poslastičari	3
jorgandžije	1	proiz. soda-vode	1
krojači	13 (1)	automehaničari	3
vunovlačari	1	trukeri	1
obućari	6	bojadžije	2 (1)
sarači	1	autotaksisti	30
bižuteri	1	nanuldžije	1

* Brojevi (u zagradi) označavaju neregistrovane vlasnike.

Ukupni broj registrovanih zanatlija iznosi 178 (u 1972. godini).[34] Kako po broju, tako i po vrstama zanata, i Preševo i njegovo područje i posle industrijskog preobražaja sačuvali su crte jednog tipičnog zanatskog središta.

Trgovina. — Za Preševo i njegovo funkcionalno područje od velike važnosti bili su putevi Preševo-Bujanovac-Vranje; Preševo-Kumanovo-Skoplje; Preševo-Gnjilane-Kosovo i Preševo-Pčinja. Uz planinski put Preševo-Gnjilane prostiru se prostrane šume, koje su od značaja za snabdevanje Preševa i Moravice ogrevnim drvetom. Ovim putem svakog dana spuštaju se tovari drvne mase namenjene stanovnicima Preševa i selima Moravice. Šume Karadaga se koriste i za izvoz velikih količina drvne mase u druge krajeve, naročito u Kumanovo.

S planinskih područja Karadaga i Rujna doteruje se u Preševo i veći broj stoke namenjen prodaji. Preševska stočna pijaca je čuvana kao bogata i jeftina. Zbog toga pazarnim danom u Preševo dolaze kupci i iz udaljenih centara, naročito iz Kumanova, Skoplja, Vranja i drugih mesta.

Preševo, kao tržišni centar preševske regije, još uvek ima svoju specifičnost, koja nosi pečat iz prošlosti i ukazuje na ekonomske karakteristike stanovništva ove komune. Po tradiciji, svake subote (pazarni dan), iz svakog domaćinstva stalnog gravitacionog područja, domaćin ili neko drugi obavezno dolazi na tržište. Na osnovu anketiranog stanovništva utvrđeno je da oko 70% na tržište dolazi zbog kupo-prodaje, a oko 30% radi „viđenja" sa prijateljima. Preševo kao mali tržišni centar služi i kao mesto gde pazarnim danom dolaze trgovci (mahom zanatlije) iz okolnih centara Kumanova, Bujanovca, Gnjilana i dr., koji donose svoje zanatske proizvode (krojačke, užarske, obućarske itd.). Moravička ravničarska sela iznose na tržište uglavnom povrće, zatim žita, voće i bostan.

Pored pijačne kupoprodaje, veliki obim trgovinskog prometa obavljaju trgovinske organizacije i preduzeća. Trgovina u društvenom sektoru predstavljena je sa trgovinskim preduzećima „Bratstvo" i Zemljoradnička zadruga iz Preševa. Jedan deo trgovine preševske komune preuzele su proizvodne i trgovačke organizacije iz drugih područja zemlje. Takvih prodavnica ima ukupno 62 koje su snabdevene robom široke potrošnje.[35] Sem brojnih prodavnica u gravitacionom centru, trgovačka mreža je proširena i po unutrašnjosti komune. U pojedinim većim selima nalaze se prodavnice iz kojih se okolno stanovništvo snabdeva potrebnim industrijskim artiklima. Ipak, broj prodavnica u komuni još uvek ne zadovoljava potrebe stanovništva, jer na jednu trgovačku radnju dolazi oko 400 stanovnika. Prosečni godišnji promet po jednom stanovniku iznosi oko 700 din. (1972), što je veoma malo u poređenju sa ostalim krajevima. To je besumnje odraz niske kupovne moći potrošača, a glavni faktori su: niska proizvodnja u poljoprivredi, slaba industrijska razvijenost, nezaposlenost, veliki broj neproduktivnog stanovništva i dr.

---

[34] Podaci iz SO-e Preševo.
[35] Isto.

Saobraćaj. — Pre izgradnje autoputa Beograd-Niš-Skoplje, preševska komuna je bila sa udaljenim područjima vezana uglavnom železnicom. Svi putevi u preševskoj komuni, uključujući i glavni moravsko-vardarski drum bili su prašnjavi i zapušteni. Izgradnjom asfaltnog autoputa, preševska komuna i njeno funkcionalno središte uključilo se u tokove savremenog drumskog saobraćaja i mnogo jače se povezalo sa raznim regijama i gradovima u zemlji. Izgradnjom autobuske stanice u samom centru komune i izgradnjom boljih puteva, koji olakšavaju održavanje veze između gravitacionog centra i okoline, Preševo je postalo važno saobraćajno središte.

Glavnu komunikaciju komune predstavlja put koji povezuje Preševo sa autoputem i železnicom, a ovi povezuju ovu komunu sa raznim oblastima zemlje. Ova komunikacija je najopterećenija po broju vozila na dan. Sve ostale komunikacije imaju lokalni značaj. One povezuju gravitaciono središte sa okolinom, kao potkaradački put, koji povezuje pet najvećih sela sa Preševom (Rajince, Crnotince, Oraovicu, Trnavu i Miratovac), i poprečni put, koji povezuje Preševo sa planinskim zaleđem Karadaga na zapadu i Rujna na istoku.

Drumski motorni saobraćaj u komuni obavlja, uglavnom, autotransportno preduzeće „Jedinstvo" iz Vranja. Godine 1972. preduzeće je držalo sledeće linije:[36] (Tabela 27).

TAB. BR. 27. LINIJE AUTOBUSKOG SAOBRAĆAJA U 1972. GOD.

Lokalni saobraćaj	Broj polaska dnevno
Preševo — Bujanovac	10
Preševo — Kumanovo	8
Preševo — Miratovac	3
Preševo — Oraovica	3
Preševo— Slavujevac	3
Preševo — Železnička stanica (naselje)	6
Preševo — Beograd (međumesni)	1

Osim vranjskog saobraćajnog preduzeća „Jedinstvo", saobraćajne usluge u komuni vrše u manjoj meri i druga saboraćajna preduzeća, kao „Jug-turist" iz Kumanova i „Proleter" iz Gnjilana.

Preševska komuna, kao društveno-politička zajednica, ima razvijenu administrativno-upravnu funkciju opštinskog ranga koja se proteže na teritoriji komune.

DNEVNE MIGRACIJE STANOVNIŠVA

Pre drugog svetskog rata ukupan broj industrijskih radnika kretao se od 40—70, uglavnom sezonskih radnika, koji su radili u duvanskoj industriji. Posle rata, međutim, s razvojem industrije i njenom koncentracijom u naselju Železnička stanica Preševo i otvaranjem triju srednjih škola, dnevne migracije su znatno ojačale.

[36] Podaci iz ATP „Jedinstvo" Vranje.

Zona radnika. — Iako je industrija ove komune slabo razvijena i ima mali broj radnika, ipak 460 od ukupno 600 radnika (76,7%) svakog dana migrira od mesta stanovanja do mesta rada i obrnuto. Uzroci dnevnih migracija industrijskih radnika su raznovrsni. Glavni uzrok je to što su sva industrijska preduzeća locirana u malom naselju Železnička stanica, udaljenom tri kilometara od Preševa. Na taj način je industrijska zona odvojena od stambene zone. Osim toga, do dnevnih migracija dolazi i zbog vrlo niskih ličnih primanja industrijskih radnika ove komune, zbog toga ona na selu upotpunjuje egzistencijalnu osnovu. Zatim, radna snaga ove komune je uglavnom nekvalifikovana, tako da je mahom zaposlena na određeno vreme ili sezonski, a osim toga ona nema veći izbor radnih mesta, zbog toga su radnici vezani uz porodice i stalno mesto boravka i posed čuvaju zbog nesiguranog radnog mesta. I najzad, radna snaga je vezana uz porodice jer su u ovoj komuni domaćinstva patrijarhalna i mladog životnog doba.

Naselje Železnička stanica, kao industrijski centar, odlikuje se vrlo jasnim priticajnim tokovima radne snage u prostoru što ga omeđuju Karadag na zapadu, Rujan na istoku, a na severu je ograničena bujanovačkom, dok na jugu kumanovskom zonom. To znači da je gravitaciona zona radnika ograničena na uski ravničarski prostor komune. Zato je ona i vrlo jasno uokvirena. Preklapanja sa drugim susednim zonama gotovo nema. Nerazvijenost industrije ne samo na području preševske komune, nego i susednih komuna, svakako je glavni faktor koji ji uticao na homogenost zone dnevne migracije radne snage. Slaba industrija Preševa ne može ni izdaleka da upošljava svu postojeću radnu snagu komune, jasno je da zbog toga ona nije zaposlila radnu snagu iz susednih područja.

Radnu snagu, osim Preševa, daju ona sela koja se nalaze uglavnom u neposrednoj blizini industrije, ili ako su udaljena od njega onda su to ona sela koja se nalaze pored glavnih drumova (Tabela 28).

TAB. BR. 28. INTENZIVNI PRITICAJNI PRAVCI RADNE SNAGE

Naselje	br. radnika	udaljenost u km	naselje	broj radnika	udaljenost u km
Preševo	200	3	Šošaja	1	7
Oraovica	13	4	Miratovac	13	8
Buštranje	3	6	Žujince	12	2
Golemi Dol	4	4	Slavujevac	35	8
Cakanovac	11	2	Čukarka	11	2
Strezovce	13	5	Norča	11	4
Alidjerce	1	4	Rajince	2	10
Trnava	26	6	Iz drugih		
Reljan	6	5	područja	28	—

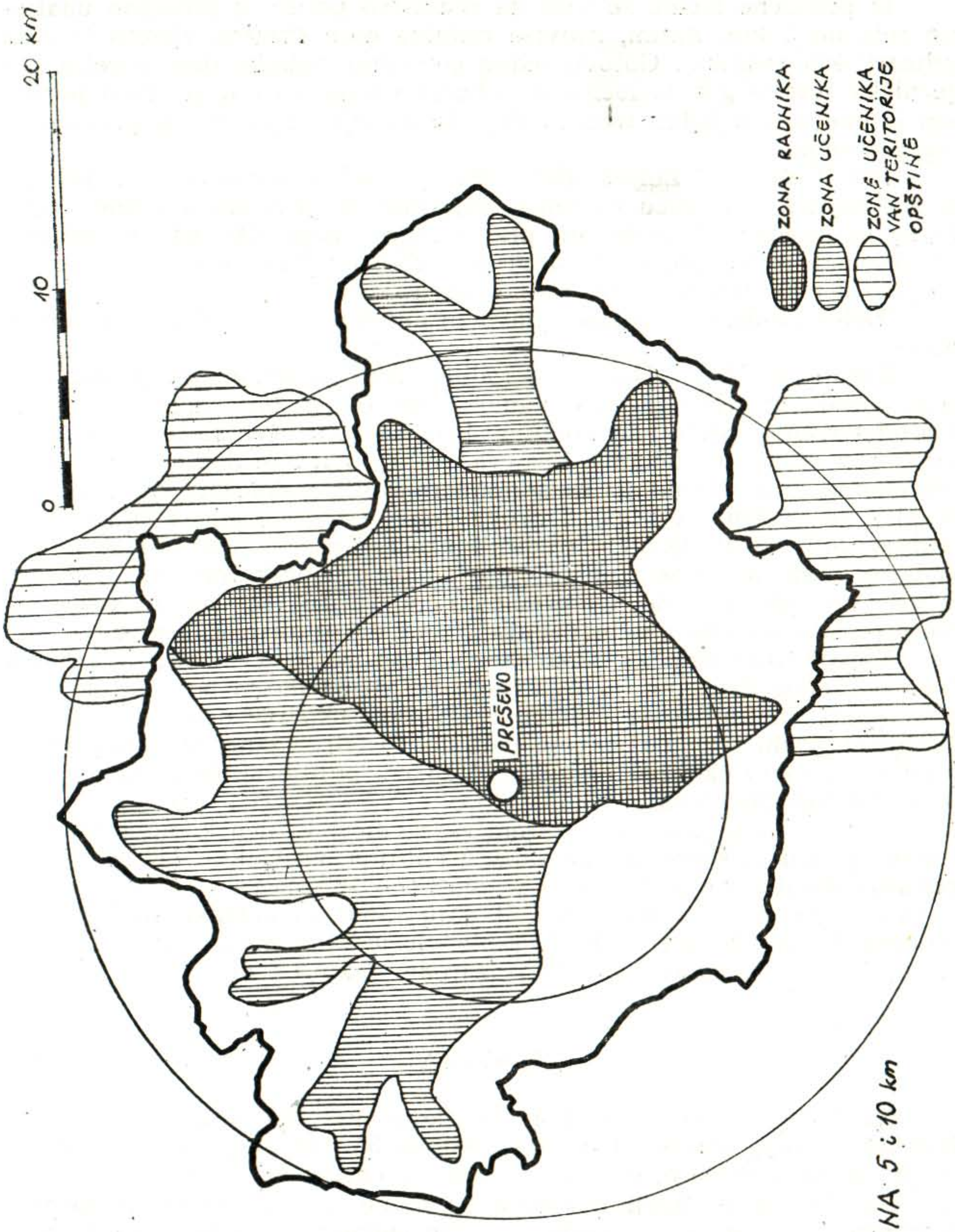

Sl. 8. Zone dnevne migracije preševske opštine

Iz priložene tabele se vidi da radništvo potiče iz prosečno udaljenih sela do 5 km. Zatim, najviše radnika daje Preševo (jednu trećinu industrijskih radnika). Gotovo jednu četvrtinu radnika daje naselje Železnička stanica gde je locirana industrija (iako su oni većinom poreklom iz okoline), a jednu trećinu daju 16 naselja neposrednog gravitacionog područja.

Put Preševo — Železnička stanica (naselje), autoput i potkaradački put najizrazitije utiču na oblik zone dnevne gravitacije radne snage. To su najintenzivniji priticajni pravci radne snage. Od ostalih priticajnih pravaca treba spomenuti onaj koji vodi od Slavujevca i Strezovca. Na slici 8 prikazane su zone radne snage i učenika.

Radnici dolaze na posao uglavnom autobusima i biciklima, a manje pešice.

Zona učenika. — Dok zona radne snage, uglavnom ne prelazi upravno-administrativne granice komune, dotle je zona učenika mnogo šira od teritorije preševske komune. Prema broju učenika koji pohađaju nastavu u srednjim školama Preševa, možemo izdvojiti dve zone: prva, neprekidna zona se poklapa sa administrativnim granicama komune koja okuplja 80% (850) učenika, i druga zona van teritorije komune koja okuplja 20% (280) učenika srednjih škola. Znači, uticaj Preševa kao školskog središta širi se i nešto dalje od prve neprekidne zone, samo se tu više ne vidi zona nego isprekidani pojas jače ili slabije vezan za Preševo. Istovremeno oni pripadaju i zoni nekog drugog centra.

Najveći broj učenika (oko 80%) dolazi sa sela, a 20% iz grada. Učenici svakog dana putuju uglavnom pešice od mesta boravka do škole i natrag. Zanimljivo je spomenuti da samo oko 100 učenika ili 11,7% stanuje u gradu i to u zimskom periodu. Ostali svakog dana migriraju. Osim toga, samo oko 200 učenika ili 23,5% putuje autobusom, a ostali pešice i delom biciklima.

U prvoj zoni jasno se diferencira ravničarski deo komune od planinskog područja Karadaga na zapadu i Rujna na istoku. Naime, na pomenutim planinskim područjima je smešteno 19 sela sa 4.737 stanovnika ili 12,5% stanovništva komune, ali daju samo 85 učenika ili 7,5% od ukupnog broja učenika srednjih škola. Socio-ekonomski faktori su najznačajniji za ovu pojavu, a zatim, prirodni faktori i dr.

NASELJA

Na teritoriji preševske komune, koja ima 264 km,^{2} postoji relativno veliki broj naseljenih mesta, ukupno 35. Od ukupnog broja naseljenih mesta, samo Preševo je gradsko, a ostala 34 su seoska naselja.

Naselja na teritoriji preševske komune nisu ravnomerno rasprostranjena. Tako, u ovom smislu možemo izdvojiti tri zone: naselja ravničarskog dela komune, Karadaga i Rujna (slika 9).

Najveći broj većih naselja komune je okupljeno na ravničarskom delu komune ukupno 16 sa 25.291 stanovnika ili 84,2% stanovništva komune. Zatim na planinskom području Karadaga postoji isto tako veliki

broj naselja ukupno 15, ali samo sa ukupno 3.721 ili 12,3% stanovništva komune i na području Rujna na istoku, svega tri sela sa 1.043 stanovnika ili 3,5% od ukupnog broja stanovništva komune. Kao što je istaknuto, najveća sela leže u prvoj zoni tj. ravničarskom delu komune. Međutim, i tu postoji neravnomeran raspored naselja. Tako, najveći broj sela je smešten na potkaradačkoj i potrujanskoj padini, a na aluvijalnim gredama ravničarskog dela komune samo dva naselja. Transformacija ravničarskih, naročito potkaradačkih naselja i stagnacija naselja planinskih područja komune predstavlja najkarakterističniju pojavu komune, o čemu je više govoreno u odeljku o stanovništvu komune.

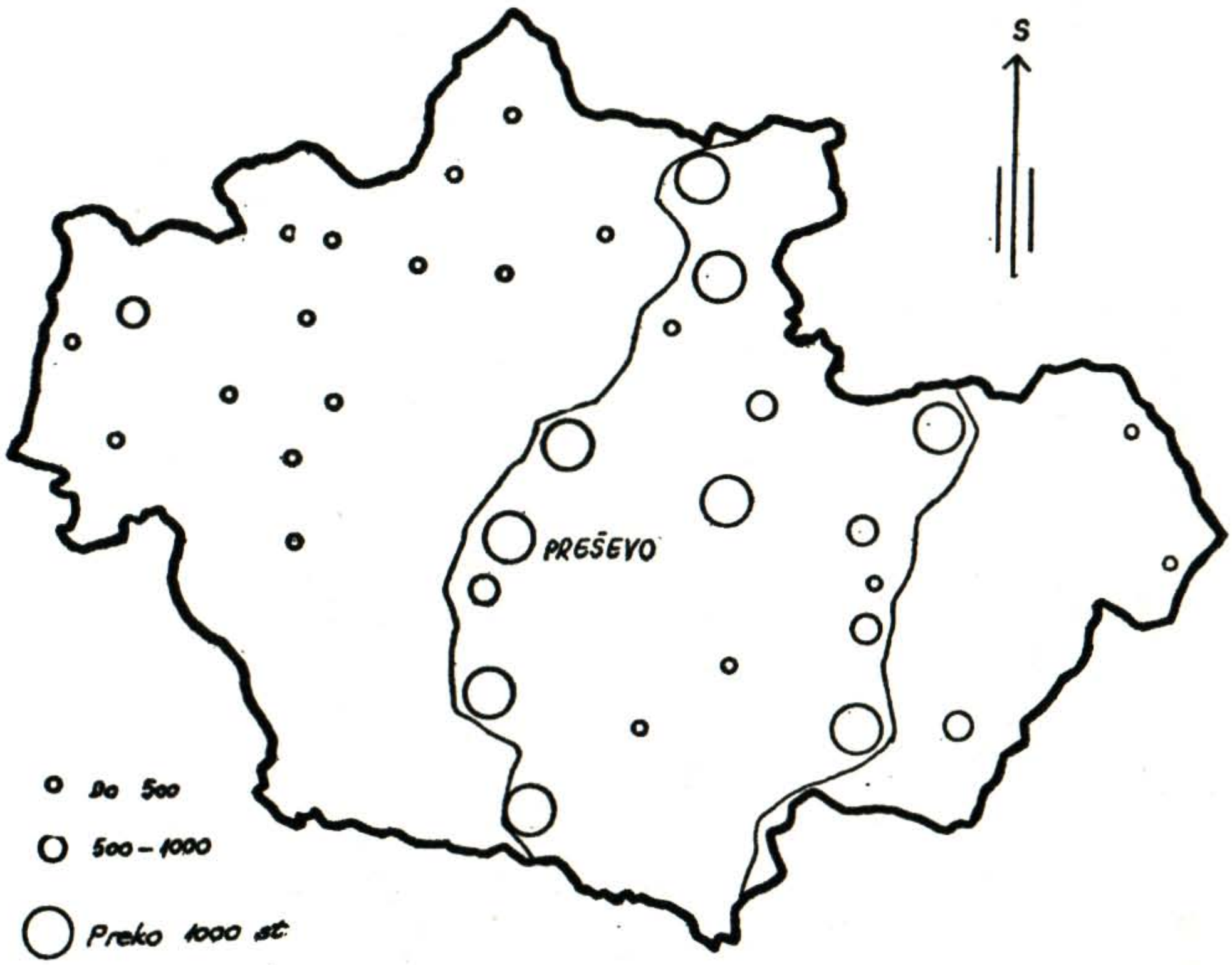

Sl. 9. Razmeštaj naseljenosti po naseljima Opštine Preševo.

U ovoj komuni dominiraju, uglavnom, mala naselja. Tako, na primer, osam sela su sa manje od 200 stanovnika, 11 sa 200—500, šest sa 500—1.000 i 9 naselja, uključujući i opštinsko središte Preševo, sa preko 1.000 stanovnika.

Preševo. — Gradsko naselje Preševo se nalazi na Kurbalijskoj reci, koja se posle izlaza iz grada zove Preševska reka, a nizvodno od sela Žujinca dobija ime Moravica. Preševo leži na dodirnoj liniji nizije na istoku i padine Karadaga na zapadu. Koliko je staro sadašnje naselje Preševo, iz istorijskih izvora nije poznato. Ovo naselje je u doba antike bilo locirano na podnožju Karadaga, oko 1 km. zapadno od današnjeg naselja. T. Vukanović,[37] smatra da je u doba „velikih seoba naroda na početku srednjeg veka porušeno antičko naselje, a iz toga je nastalo sadašnje naselje Preševo na lokaciji koju sada ima". U srednjem veku pominje se samo kao obično selo, a otada pa sve do sedamdesetih godina XIX veka nema pisanih pomena za ovo naselje. Posle srpsko-turskog rata od 1878/79. godine i povlačenja granice kod Ristovca, Preševo postaje srednšte preševske kaze. Međutim, iako je postalo sresko administrativno i sudsko središte, Preševo je, po izjavi samog preševskog kajmakama iz 1886. godine bilo selo.[83]

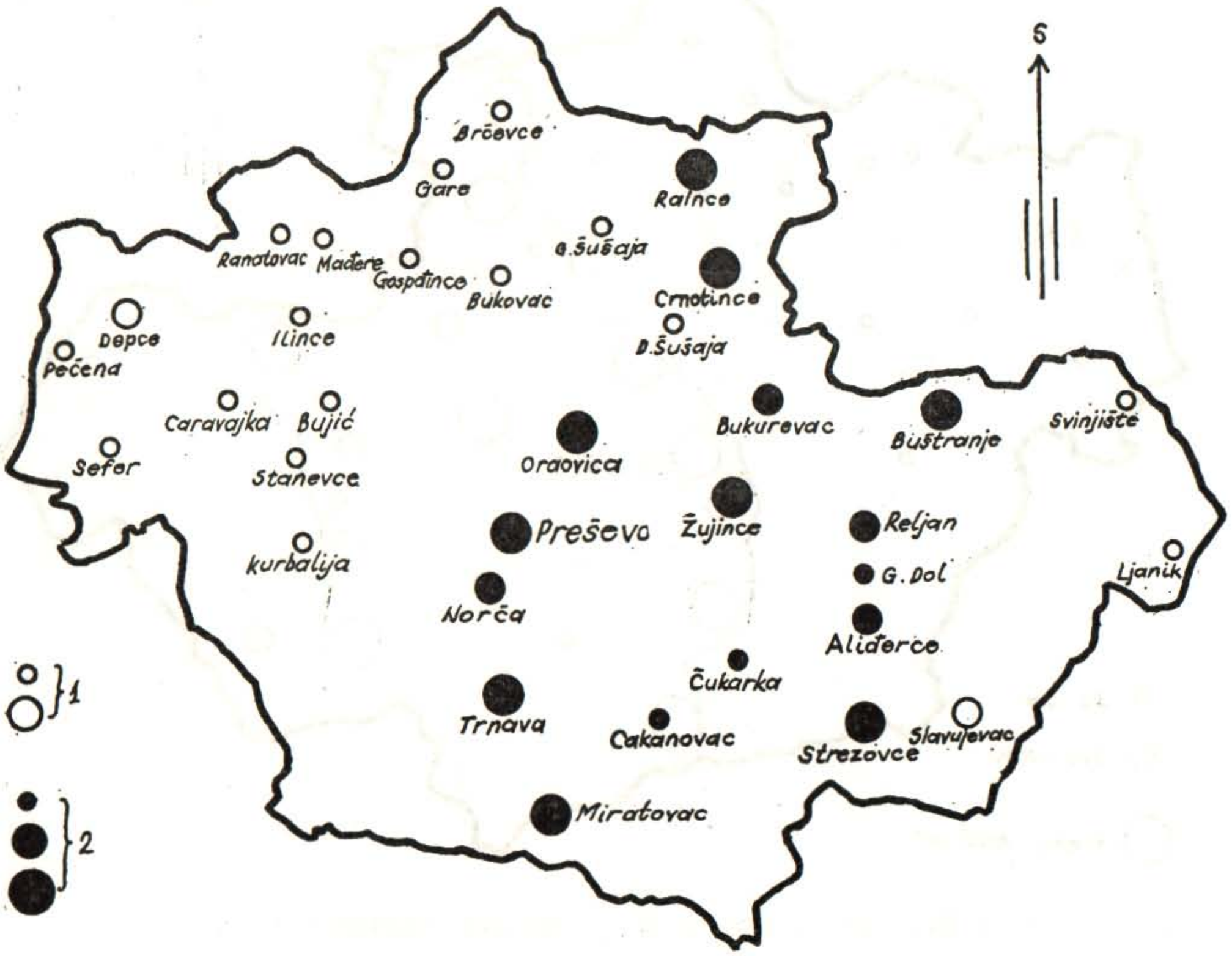

1. Razbijeni tip, 2. Zbijeni tip.

Sl. 10. Tipovi naselja preševske komune

---

[37] *T. Vukanović:* Preševo, Vranjski glasnik, knj. II, 1966. str. 3.
[38] *S. Novaković:* Balkanska pitanja i manje istorijsko političke beleške o Balkanskom poluostrvu (1886—1905, Beograd, 1906), str. 8.

Te godine imalo je, zajedno sa 250 doseljenih muadžirskih 500 kuća. Najverovatnije ono je počelo više napredovati tek od 1888. godine, kada je dobilo 3 km. udaljenu željejničku stanicu na glavnoj moravsko-vardarskoj pruzi, jer je pored uprave dobilo i važnu saobraćajnu funkciju. Godine 1909. Preševo je imalo 640 domova,[39] a 1931. godine 740 domova, dok je prema popisu od 1971. godine ono imalo 1.407 domova i 7.664 stanovnika. Između dva prošla rata Preševo postaje središte sreza. U novoj socijalističkoj Jugoslaviji izvesno vreme je opet imalo sresku upravnu funkciju, a sada je ono administrativni, ekonomski i kulturni centar komune.

Posle drugog svetskog rata u Preševu je podignuto nekoliko industrijskih objekata, administrativnih, prosvetnih i stambenih zgrada, kao i neki drugi komunalni objekti. Pored osnovne škole Preševo ima i tri srednje škole: gimnaziju, tehničku školu i školu učenika u privredi. Preševo uglavnom pripada gradovima balkansko-istočnjačkog tipa. Međutim, u najnovije vreme sa uvođenjem urbanističkih elemenata ono sve više menja fizionomiju i dobija karakteristike savremenog gradskog naselja.

Seoska naselja. — Na postanak i tip sela na ovom području uticali su razni elementi, kako prirodono-geografske osnove, tako i socijalno-ekonomski. Uglavnom se diferenciraju dva tipa seoskih naselja: zbijeni i razbijeni ili disperzni tip seoskih naselja. Sela planinskih područja Karadaga i Rujna su razbijenog i mahalskog tipa. Ovaj tip sela je uglavnom uslovljen fizičko-geografskim i ekonomskim faktorima. Ova sela obično zauzimaju velika prostranstva. Tako, na primer, selo planinskog Karadaga Stanevce, koje ima samo 35 kuća i 257 stanovnika, zahvata površinu od 8,6 km.² Selo je podeljeno na 7 mahala, a rastojanje između njih iznosi do 5 km. Zbijeni tip sela je uslovljen fizičko-geografskim i etničkim faktorima. Ovaj tip sela je rasprostranjen na ravničarskom delu komune (u Moravici), a postala su od sela mahalskog tipa (Slika 10).

PROBLEM PRIRODNOG PRIRAŠTAJA STANOVNIŠTVA

Stanovništvo preševske komune je naglo poraslo posle drugog svetskog rata. Međutim, zabrinjavajuća je činjenica što je i danas prirodni priraštaj stanovništva u ovoj komuni veoma visok. Tako, na primer, stanovništvo komune je godišnjim prirodnim priraštajem poraslo u razmaku 1961—1971. godine za 10,2% (natalitet 30,5 i mortalitet 9,2 promila), a porast u apsolutnom broju iznosio je 3.285 novih stanovnika.

Brz ritam porasta stanovništva neizbežno je uslovio nove socijalne i ekonomske probleme, kako u opštoj gustini naseljenosti (114 stanovnika na 1 km²), tako i u velikom učešću poljoprivrednog stanovništva u celokupnom stanovništvu (80%), problem viška radne snage, patrijarhalna domaćinstva, nesklad porasta stanovništva i mogućnosti ekonomskog razvoja, nizak životni standard, opštu zaostalost i dr.

---

[39] *J. Hadživasiljević:* Južna Stara Srbija, knj. II, (Preševska oblast, Istorijska, etnografska i politička istraživanja), Beograd, 1913, str. 32.

Veoma visoka stopa prirodnog priraštaja stanovništva ove komune, koja ne pokazuje znake većeg opadanja, ostaje i dalje akutan problem. I danas može se postavljati pitanje šta će biti sa novim generacijama u uslovima kada ekonomski razvoj komune nije adekvatan porastu stanovništva. I dans je akutan problem školskog prostora kako u nižim, tako i u srednjim školama, zatim problem stambenog prostora, zdravstvenih ustanova i td.

Da bi se ublažila ova demografska ekspanzija i u vezi sa tim i drugi demografski i socijalno-ekonomski problemi, planiranje porodice (naročito kod albanskog i romskog stanovništva) i brži društveno-ekonomski razvoj komune je najrealnije rešenje. Međutim, tempo socijalno-ekonomskog razvoja komune zasad ne pokazuje ohrabrujuće znake.

PROBLEM AGRARNE PRENASELJENOSTI

U razmatranju problema stanovništva i privrede preševske komune pitanje relativne agrarne prenaseljenosti isto tako predstavlja specifičnu pojavu koja je u vezi sa drugim problemima, pre svega sa prirodnim priraštajem stanovništva, relativno malom obradivom površinom komune, nepovoljnom socijalno-ekonomskom strukturom i drugim društveno-istorijskim uslovima, koji su uslovili sve ove socijalno-ekonomske probleme. Specifičnost ovog problema je u tome što prosečno na jednom hektaru poljoprivredne površine gustina naseljenosti iznosi 1,8 stanovnika i preko 3 stanovnika na jednom hektaru ratarske površine, ili na 1 km² 180, odnosno preko 300 stanovnika. Ovakvo stanje relativne agrarne prenaseljenosti i bez ocene proizvodne vrednosti zemljišta i prirodnih faktora uopšte, dovoljan je dokaz velike relativne agrarne prenaseljenosti. Na ovo stanje svakako najviše je uticao veoma visok prirodni priraštaj stanovništva. Tako nove generacije aktivnog stanovništva zbog slabo razvijene industrije i drugih neagrarnih delatnosti, ne mogu da nađu zaposljenje u gradu nego ostaju na selu. Na taj način se sve više poljoprivreda opterećuje agrarnim stanovništvom, odnosno viškom radne snage na selu. Međutim, budući da se i stanovništvo Preševa većinom bavi poljoprivredom, ostaje fakat da uopšte na teritoriji preševske komune relativna agrarna prenaseljenost predstavlja akutan problem.

Porast agrarnog stanovništva uslovio je veliku usitnjenost ratarskih površina. Na taj se način smanjuju mogućnosti primenjivanja agrotehničkih i drugih savremenih mera u poljoprivrednoj proizvodnji, koje se i onako slabo primenjuju. U uslovima ekstenzivne poljoprivrede relativna agrarna prenaseljenost je još više izražena. Porastom agrarnog stanovništva sve više se površine žitarica proširuju na štetu produktivnije i rentabilne kulture duvana.

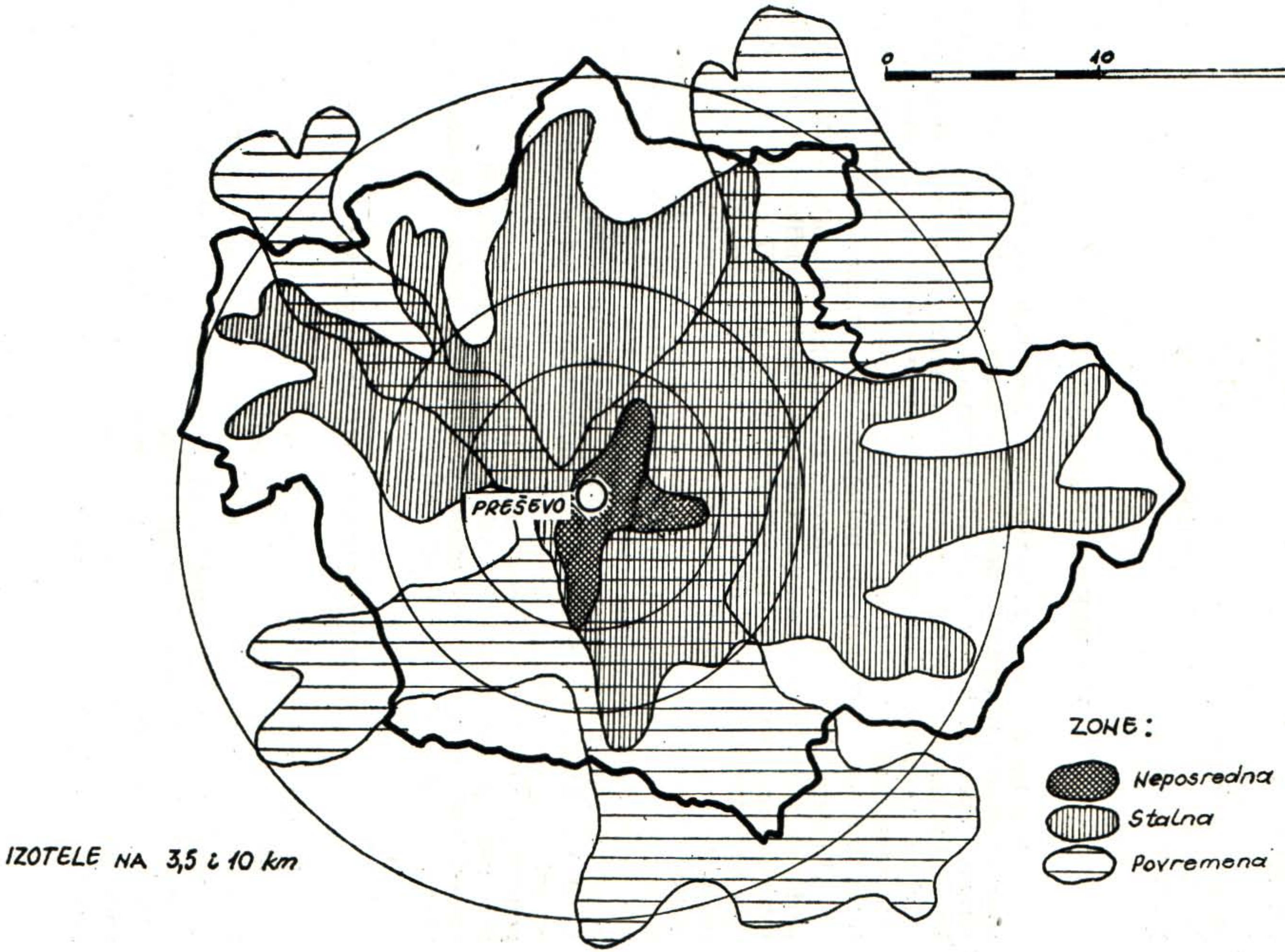

Sl. 11. Gravitacijske zone preševske komune

Planinski predeli Karadaga i Rujna su izloženi intenzivnoj eroziji i denudaciji, a zemljište se obrađuje vrlo primitivno. Otuda je relativna agrarna prenaseljenost u tim područjima najviše izražena. To je jedan od glavnih razloga što se stanovništvo ovih područja sve više iseljava i imigrira u Preševo ili u sela oko njega, no i dalje ostaje poljoprivredno. Na taj način relativna agrarna prenaseljenost postaje sve zabrinjavajući problem.

PROBLEM VIŠKA RADNE SNAGE

Zbog nerazvijene industrije (ona apsorbuje minimalni broj radne snage) i drugih neagrarnih delatnosti i opadanja kulture duvana s jedne strane, i specifičnih demografskih kretanja s druge strane, u preševskoj komuni nezaposlenost, poluzaposlenost i latentni višak radne snage predstavljaju veoma ozbiljan problem. Još više otežava ovu situaciju i to što radna snaga ove komune ima vrlo nepovoljnu kvalifikacionu strukturu. Ona, uglavnom pripada poljoprivrednoj strukovnosti.

Krajem 1972. godine u Zavodu za zapošljavanje bilo je 650 aktivnih (redovno prijavljenih) radnika. Od toga, visokokvalifikovanih 28, polukvalifikovanih 40, sa srednjom školom 85, ostalih 477 ili 74% su nekvalifikovani radnici.[40] Ovde dajemo samo zvanične podatke Zavoda za zapošljavanje radne snage u komuni. Međutim, broj neaktivnih (neredovno prijavljenih) radnika je mnogo veći, 1.034. Ako ovom broju dodamo još najmanje toliko radnika koji ostaju neprijavljeni Zavodu za zapošljavanje, ostaje fakat da je preševska komuna tipična po latentnoj nezaposlenosti, odnosno po višku radne snage. Smatra se da taj broj iznosi oko 3.000. Karakteristično je spomenuti da poslednjih godina, otkad je počeo organizirani odlazak na rad u inostranstvo, Zavodu za zapošlavanje se prijavljuje veći broj nezaposlenih radnika. Inače, pre toga, veoma mali broj nezaposlenih radnika se prijavljivao za zapošljenje. Osim toga, karakteristično je navesti da među prijavljenom radnom snagom za rad veoma je mali broj žena, naročito Albankinja.

GRAVITACIONI UTICAJ PREŠEVA

Za razvoj i funkciju grada Preševa veoma važan je njegov opšti geografski i topograski položaj. Ono leži na dodiru gusto naseljene kotlinske ravni i retko naseljenog planinskog zaleđa Karadaga. Dok kotlinska ravan predstavlja žitarski kraj, dotle planinsko područje Karadaga oduvek je bilo stočarski i šumarski kraj. Tako je ova velika raznolikost učinila da ove dve specifične prirodno-geografske i ekonomske celine nađu svoje zajedničko središte za razmenu u Preševu. Tako smešteno uz zapadni obod Preševske kotline, na dodiru kotlinskog dna i strana, Pre-

---

[40] Podaci iz Zavoda za zapošljavanje SO-e Preševo.

ševo je već odavno preuzelo ulogu povezivanja velikog broja seoskih naselja ravničarskog prostora na jednoj strani i planinskih naselja Karadaga i delom Rujna na drugoj strani.

Preševo se prvi put kao važan administrativni centar sa jačom trgovačkom sverom javlja posle srpsko-turskog rata od 1877/78. godine. Međutim, veze između oblasti i grada uglavnom su se manifestovale samo u povremenim dolaženjem na pijacu, jer nije bilo industrije niti škola. U periodu između dva rata Preševo je isto tako bilo samo lokalno administrativno i trgovačko središte. Tako, osim slabe administrativne i trgovačke sfere, Preševo nije ni moglo imati veći gravitacijski uticaj. Tek posle drugog svetskog rata, osnivanjem nekoliko industrijskih preduzeća, te opštom društveno-ekonomskom transformacijom, otvaranjem triju srednjih škola i proširivanjem upravnih i administrativnih kompetencija (opštinsko središte, opštinski sud, banka i dr.), Preševo postaje jako ekonomsko i kulturno središte za relativno prostrano okolno područje. Na taj način stvorene su jake uticajne sfere oko Preševa — upravna, privredna i kulturna (Slika 11).

Ujedinjenjem ovih triju zona dobija se oblast u kojoj se oseća prisustvo i dejstvo Preševa, odnosno uticajna sfera Preševa. Preševska uticajna sfera zahvata, uglavnom, prostor preševske komune, a delom i manji pojas koji se nastavlja na njega, a pripada drugim komunalnim centrima. Budući da uticaj grada postaje sve slabiji što se ide dalje od grada, u uticajnoj sferi Preševa mogu se izdvojiti tri pojasa: najuži neposredni, nešto širi stalni i najširi povremeni pojas (Slika 11).

Prigradskim ili prvim funkcionalnim područjem Preševa može se smatrati ravničarski prostor neposredno oko grada. U njemu je najjaća i svakodnevna gravitacija ka gradu (osim dolaska na rad i školu, dolazi se na pijacu, kino i dr.). Ovaj pojas obuhvata sela: Oraovicu, Norču, Trnavu i Naselje Železnička stanica. Ovo područje po obliku je trouglasto i prostire se pored prilaznih puteva. Posle ovog pojasa, nastavljajući se na njega, pruža se stalni pojas ili drugo funkcionalno područje. Možemo ga nazvati stalnim pojasem zbog toga što on stalno gravitira ka Preševu, iako nije u svakodnevnoj vezi sa njim. Ovaj pojas povremeno gravitira ka drugim centrima. Tako, neka južna i severna sela povremeno gravitiraju Kumanovu, odnosno Bujanovcu. Ovaj pojas se poklapa sa administrativnim granicama preševske komune. Iz ovog pojasa seljaci najmanje jednom nedeljno dolaze, uglavnom pijačnim danom u grad, a dnevne migracije radnika i učenika znatno su slabije od prigradskog pojasa. Posle stalnog pojasa, van granica komune, ali nastavljajući se na njega, pruža se povremeni pojas. Njegova gravitacija ka Preševu je samo povremena. Sela ovog pojasa pripadaju stalnim pojasevima Kumanova i Bujanovca. Drugim rečima, ovaj pojas nije administrativno vezan za Preševo, nego samo trgovački i kulturno. Zbog specifičnog reljefa i seobraćajnih veza ovaj pojas je isprekidan. Tako, južni deo čine neka sela koja stalno gravitiraju prema Kumanovu. To su sela: Tabanovac, Sopot i Lojane. Severni deo čine sela bujanovačke stalne gravitacijske zone

kao: Biljača, Bratoselce, Nesalce, Letovica i Negovac. A na području Karadaga neka sela stalno gravitiraju Gnjilanu kao: Mučibaba, Dunav, Šurdhan i Inatovac.

Zbog blizine Preševa, Kumanova i Bujanovca, prelazni pojas se poklapa sa stalnim pojasevima ovih gravitacijskih centara. Međutim, na planinskom prostoru Karadaga prelazni pojas između gravitacijskih zona Preševa i Gnjilana je jasno izražen i čine ova sela: Depce i Sefer iz gravitacijskog područja Preševa i Mučibaba, Inatovac, Dunav i Šurdhan iz gravitacijskog područja Gnjilana. Frekvencija, pomenutih sela ka Preševu i Gnjilanu je vrlo slaba zbog vrlo loših saobraćajnih i reljefnih karakteristika.

Značajne osobine prelaznog pojasa pokazuje i malo lokalno tržište Biljača, koja se nalazi na pola puta između Preševa i Bujanovca, a pripada stalnoj zoni Bujanovca. To je lokalno središte za sela oko njega, koja su relativno udaljena od pomenuta dva centra. U njega dolaze na pijacu jednom nedeljno (utorkom), uglavnom stanovnici sela iz područja Rujna i Pčinje, a delom i iz preševskog Karadaga i Moravice.

Ako posmatramo odnose među pojedinim vrstama uticajnih sfera, zapazićemo da one imaju svoje posebne zone, koje se razlikuju od zona uticaja druge vrste. Tako, na primer, kulturna zona Preševa je mnogo šira od upravne, a privredna zona je još šira.

Druga karakteristika gravitacionog područja Preševa je ta što je ceo neposredni i stalni pojas gravitacije administrativno vezan za grad.

Preševo, kao opštinsko središte, jako vezuje celu oblast. Iako nema veće industrije i mnogo zaostaje u privrednom pogledu za drugim okolnim gradovima, ipak ono održava svoju gravitacijsku funkciju. Međutim, Preševo kao naselje koje vrši funkciju centralnog mesta nejednako snabdeva raznim servisima pojedina područja komune. U vršenju određenih funkcija najveći problemi koji se javljaju odnose se na saobraćajnu povezanost. Naime, oblik preševske komune je izdužen u pravcu istok-zapad, a glavni saobraćajni pravac prolazi u pravcu sever-jug, vertikalno na njenu izduženu osu. Zapadni deo preševskog Karadaga i pčinjski kraj na istoku jako su izolirani. Jasno je uočljiva disproporcija između prostornog oblika komune i saobraćajne mreže, što predstavlja jedan od znatnih nedostataka u njegovom ekonomskom razvoju.

ZAKLJUČAK

Na osnovu rezultata popisa iz 1971. godine, terenskih zapažanja i anketiranja stanovništva može se zaključiti da prostor koji obuhvata preševska komuna predstavlja specifičnu regiju. Prostor preševske komune ne samo u okviru Gornjeg Pomoravlja i okolnih područja, nego i u celoj jugoistočnoj Srbiji, predstavlja ekstreman pol kako prirodnog, tako i mehaničkog kretanja stanovništva. Osim toga, i unutar samog područja postoje znatne razlike u prirodnom kretanju stanovništva. Tako područje Karadaga i naselja zapadnog ruba kotlinske ravni, koja su naseljena uglavnom albanskim stanovništvom, odlikuju se veoma visokim prirod-

nim priraštajem, dok područja Rujna na istoku i istočni rub kotlinske ravni, koja su pretežno naseljena srpskim stanovništvom, karakterišu se umerenim prirodnim kretanjima stanovništva.

Osim vrlo složenog unutrašnjeg kretanja stanovništva ove komune, i mehanička kretanja, a isto tako i strukture stanovništva su vrlo specifične. Nasuprot vrlo dinamičnog prirodnog kretanja stanovništva i velike relativne agrarne prenaseljenosti komune, dinamičan proces mehaničkih kretanja stanovništva nije obuhvatio ovaj prostor sve do poslednje razvojne decenije. Tek u najnovijem razvojnom periodu opštom socijalno-ekonomskom transformacijom mehanička kretanja stanovništva u ovoj komuni postala su vrlo dinamična. Poslednjih godina stanovništvo planinskog Karadaga i Rujna masovno napušta svoje rodno mesto i naseljava se u Preševu, a delom i u nekim selima ravničarskog dela komune. Sama činjenica što doseljeno stanovništvo i dalje ostaje poljoprivredno, pokazuje da je psihološki momenta glavni faktor ovih migracija. Osim što ova kretanja izrazito menjaju demografsku fizionomiju prostora, svakako predstavljaju i vrlo akutan socijalno-ekonomski problem komune.

Strukture stanovništva predstavljaju poseban distribucijski tip. U dobnoj strukturi stanovništva dominantne su mlade generacije (preko 50%), koje se manifestuju i u drugim komponentama stanovništva ove komune. Pre svega one se ispoljavajju u vrlo nepovoljnu ekonomsku strukturu stanovništva (80% u primarnom sektoru), u velikom broju izdržavanih lica (66% od ukupnog broja stanovnika), u stvaranju viška radne snage agrarne strukovnosti i dr.

I druge socijalno-geografske komponente, kao veliki procenat nepismenog stanovništva (42,3% u dobi 10 i više godina), velika agrarna relativna prenaseljenost, patrijarhalna domaćinstva itd. isto tako su specifične.

Iz prethodnih izlaganja o privrednim karakteristikama preševske komune videli smo da se prostor ove komune nalazi na dosta niskom stepenu ekonomskog razvoja, što je uslovljeno, uglavnom vrlo lošim društveno-ekonomskim karakteristikama u predratnom periodu, čije teške posledice nisu mogle biti iskorenjene za relativno kratki period socijalističke društveno-ekonomske transformacije. Preševska komuna spada među najnerazvijenije komune Srbije. Proces ekonomske valorizacije, uprkos dosta povoljnoj prirodno-geografskoj osnovi bio je vrlo spor. Ova komuna pripada tipu izrazito agrarnog pejzaža. Agrarna naseljenost izražava se u visokom stepenu zbog toga što je poljoprivreda još uvek zaostala i ekstenzivna u svim njenim granama. Vrlo karakterističan je sitan posed koji predstavlja permanentan problem poljoprivrednog razvoja. Kultura duvana koja tradicionalno daje poseban agrarni pejzaž ovog područja, poslednjih godina naglo opada, uglavnom zbog niske otkupne cene i bolesti viroze. Kooperacija opšte zemljoradničke zadruge sa individualnim poljoprivrednim proizvođačima je nužna potreba za brži razvoj poljoprivrede ove komune.

Osnovno obeležje savremenog razvitka privrede preševske komune predstavlja izgradnja prvih industrijskih preduzeća i opšta društveno ekonomska transformacija. Zbog socijalno-ekonomske ekspanzije u poslednjoj deceniji razvojnog perioda, a i zbog psihološkog momenta prostorna distribucija naselja postala je veoma složena i dinamična. Preševo kao nodalno-funkcionalno opštinsko i regionalno središte formiralo je jaku uticajnu sferu koju organizaciono povezuje i okuplja.

Proširenju kulture duvana, a time i duvanske industrije, kao i obimniji razvoj industrije građevinskog materijala treba dati prvenstveni značaj. Industrijalizacija i specijalizacija poljoprivrede u ovom prostoru bilo bi najefikasnije rešenje mnogih demografskih problema karakterističnih za ovu komunu.

SUMMARY

PRESENT SOCIAL, GEOGRAPHIC AND ECONOMIC CHARACTERISTICS OF THE PREŠEVO COMMUNITY

The area of the Preševo community represents not only in the frame of the upper Pomoravlje and the neighbouring regions but also in the smaller region of Serbia an extremely natural and mechanic evolutive area of the population. The constant high mortality-and natality-rate and the natural multiplication of the population with an insignificant fall is the typical demographic characteristic of this community. On the contrary to the continous very dynamic and complex natural evolution of the population the dynamic process of mechanic evolution of the population is the characteristic feature of the new period. Whilst the community of Preševo represented a pronounced ametanastasic region ten years ago, gow the population of the mountainous area of Karadaga and Rujno has been leaving in a mass its native land and has been settling in the Preševo town and the neighbouring villages. Also the structure of the population of this community is different from the neighbouring regions. Young generations about 19 years of age predominate (over 50 per cent). The economic structure of the area is unfavourable (80 per cent active population in the primary sector), as well as the cultural and educational structure (there are 42.3 per cent illeterates over ten years of age). The specific features of that region are many supported persons (66 per cent), relatively overpopulated agrarian areas and many patriarchal houses.

The Preševo community is one of the under-developed communities in Serbia. It is an agrarian region. Despite a favourable natural and geographic basis the process of economic valorisation was very low. Only recently when the first industrial objects were constructed a visible social and economic progress was noted.

The social and economic expansion in the last decade provoked a complex and dynamic distribution of settlements. Preševo, as a nodal and functional community and regional centre of that area, has become a very strong gravitating sphere.

Mr Jahi Murati

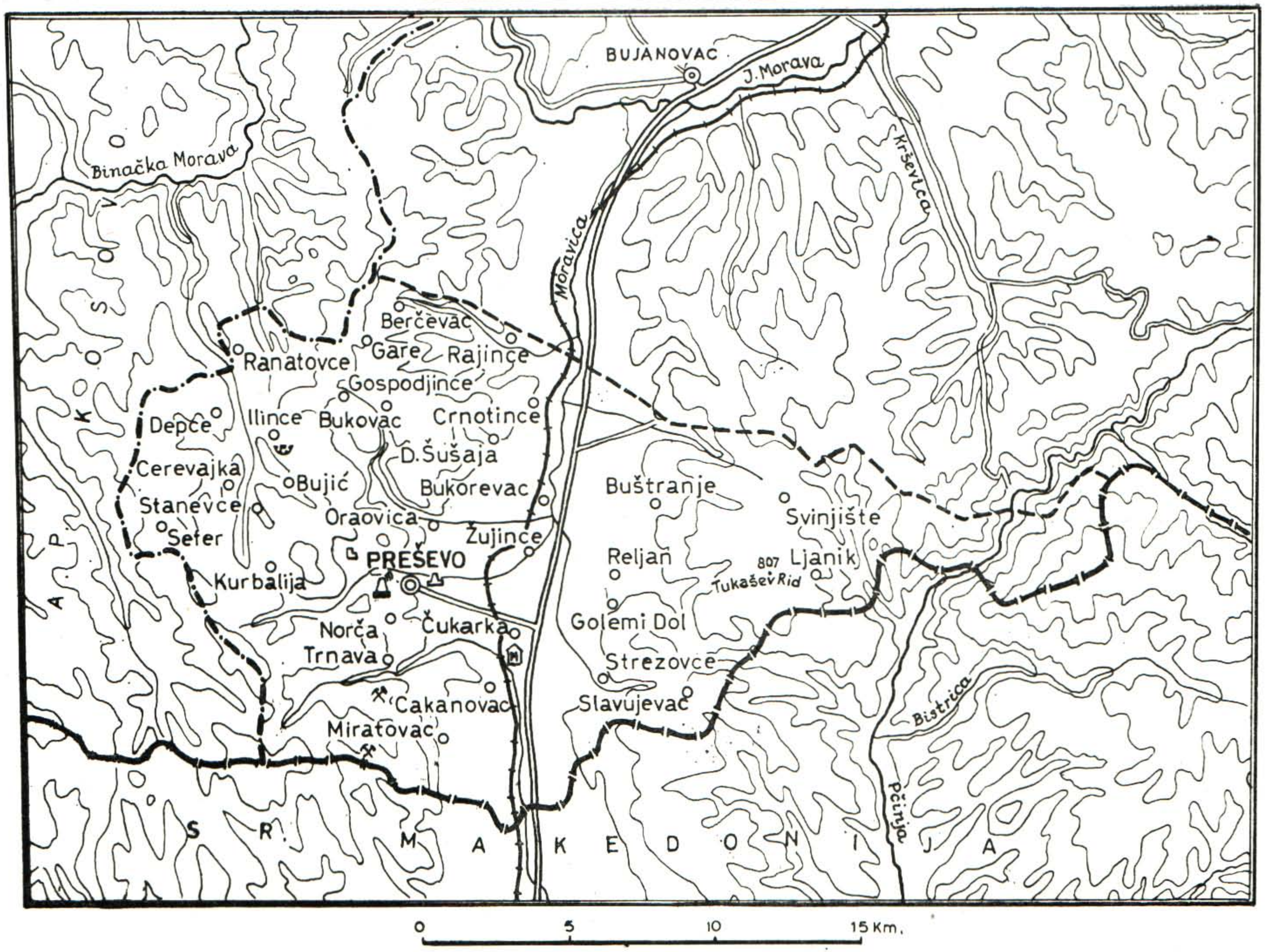

Geografska karta opštine Preševo

ДР МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ

НАРОДНЕ ПЕСМЕ О КАЧАЦИМА НА ЈУГУ СРБИЈЕ

У проблематици народних песама на југу Србије, песме о качацима чине посебно поглавље. У питању је једнан веома занимљив проблем, који је истодобно заступљен у стваралаштву Срба, Албанаца и Турака. Покушаћу на овом месту да тај проблем свеобухватно размотрим.

Веома се често пева и радо слуша и у наше доба епска песма о качаку Агуш-аги из познатог села Биљаче.[1]

О Агушу и песми о њему оставио нам је вредоносне податке Јован Хаџивасиљевић[2], који је при крају турске владавине боравио дуже у прешевској кази проучавајући антропогеографске и етнолошке прилике, фолклор и др.

Хаџивасиљевић је записао да се Агуш одметнуо шездесетих година прошлог века као чауш на кули у пчињском селу Старцу. О разлозима због којих је овај Турчин напустио војну службу и отишао у одметништво у народу се мало зна. У Биљачи се може чути ово: у родном селу, на Збиришту, пред дућанцијама посвадио се плаховити Агуш са стрицем или братом од стрица, који му је наочиглед Турака и хришћана опалио шамар. То је Агуша толико увредило и понизило да је отрчао кући, узео пушку и убио блиског рођака. Сејменима се није дао у руке, него је побегао из села. У почетку се највише вијао око Себрата, Свињишта и Биљаче, а касније је проширио круг свога кретања.

Родно место Агуш-аге, Биљача, највеће је и најзначајније село прешевске Моравице. Овде су се укрштала три важна пута: један је преко Прешева ишао за Косово, други је преко Новог Села и Жбевца избијао десно од Мораве, водио за Врање и Грделичку клисуру, а трећи је повезивао Пчињу и Моравицу. Качак Агуш је, по свему судећи, највише боравио на терену од Биљаче до реке Пчиње и манастира Прохора Пчињског. Дејствовао је, дакле, на веома осет-

---

[1] О Агушу такође постоје приче и предања (Агушев камен, нпр.). Ушао је и у пословице. Једну је у своју збирку унео *Хаџи-Тодор Димитријевић* — „Дали Агушчики пијев, а на Дели-Агуша повика“ (Врањске пословице, Београд, 1935, стр. 49).

[2] *Јов. Хаџи-Васиљевић:* Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска област Београд, 1913, стр. 313.

љивом месту врањског кајмакамлука, и то у времену кад је нишки валија Мидхат-паша настојао да реализује извесне одредбе хати-хумајуна.

Јов. Крцалија из Ослара причао је Хаџивасиљевићу како су сватови Врањанца Манасија Лукаревића имали непријатан сусрет с Аугушом у Биљачи, кад су се враћали са девојком из Велеса. Према овом причању, свадба је била у времену кад Агуш само што је постао качак.[3] Колико сам могао да дознам, свадба Манасија Лукаревића је била у пролеће 1861. па је највероватније да се Агуш одметнуо од турске власти крајем 1860. или почетком 1861. године.

Агуш је ухваћен преваром у Биљачи, а обешен испред Амама у Врању 1865. године, за време кратког задржавања у овом граду реформатора Мидхат-паше из Ниша.[4]

Злочиначко деловање Дели-Агуш-аге најбоље потврђује писани документ из тога периода, који је Хаџивасиљевић објавио у својем делу. То је, у ствари, извештај начелника алексиначког округа од 4. маја 1961. године, а сачињен је на основу изјава избеглица из врањског краја. Агуш је са својим друговима убијао и пљачкао. Поп-Антину кћр из Старца силом је одвео у планину, али ју је отац помоћу власти отео и удао за свога сељана Стоилка. Одметник се због овога садистички осветио: Антина зета је са својом дружином на комаде исекао, а попу су кљештима чупали браду и боли га ножевима.[5]

Милош Савковић, пак, тврди да је овај харамија „заустављао све свадбе и наплаћивао свадбарину".[6]

О насиљима Агуша и његових харамија и данас се прича у насељима прешевске Моравице. И у самој Биљачи убијао је невине људе. Жртва је био и Стојан, прадед Милана Митића из Биљаче. Стојан је био сиромашан човек са седморо деце. Вршио је дужност протођера у селу. Једном је качак упао у Биљечу и наредио му да позове све одрасле становнике. Стојан се бојао турске власти и није извршио његово наређење. Сутрадан ујутру срео га је качак и рекао му: „Тебе тражим!" Стојан га је молио да му опрости живот, али насилник га је убио пиштољем. Према једном предању, Агуш би се попео на стену и посматрао Српкиње, које су морале да играју по трњу.

Према Јовану Хаџивасиљевићу, познаваоцу прилика у прешевској кази, Дели-Агуш-ага је по народности био Албанац (... „Агуш, најсилнији Арнаутин и арамбаша око 60-их година прошлога века...").[7] Исто мишљење је имао и Милош Савковић („У његово доба био је на гласу качак Дели-Агуш-ага, Арнаутин, на путу између Скопња и Врања").[8] У прешевској Моравици боравио је 1940. и 1941. године Јован Трифуноски, проучавајући насеља и порекло становништва. Он је за-

---

[3] *Јов. Хаџи-Васиљевић*, нав. дело, стр. 299—300.
[4] *Јов. Хаџи-Васиљевић*, нав. дело. стр. 313.
[5] *Јов. Хаџи-Васиљевић*, нав. дело, стр. 317.
[6] *Милош Савковић:* Писма из Врања, Мисао, свеска 325—328. Београд, 1933, стр. 448.
[7] *Јов. Хаџи-Васиљевић*, нав. дело, стр. 248.
[8] *Милош Савковић*, нав. рад, стр. 448.

бележио да Агуш-ага потиче из рода Коњара, који су се доселили „како богат сој пред осум појаса“.[9] Род Коњара је из Мале Азије. У пролеће 1969. године лично сам се уверио колико су још жива сећања на харамију Агуша. И Срби и Турци су ме уверавали да је овај насилник Турчин Читак.[10] Чак су ми показивали и место где му је била кућа. „Из бегови је“, говорили су Биљачани. Род којем припада Агуш одселио се у Турску после другог светског рата. У доба Агушева четовања у Биљачи су живели Турци, хришћани и Цигани, а Албанаца није било. Биљача је, иначе, важила за значајно турско насеље. Почетком XX века у њој се налазило око сто турских домова.

Хаџиваслијевић је забележио да је Агуш-ага био качак „неколико година и пресекао пут између Врања и Куманова, чинио зулуме свуда по овој области...“[11] У истој књици налазе се и друге констатације овог научника у вези с Агушем које су у извесној опречности. Тако на стр. 248. стоји да Агуш „није смео ни навирити у Пчињу“, а на стр. 271—272. — „само је неколико села у овој области било у која Дели-Агуш и друге харамије нису смеле ићи“.[12] Међутим, само у пчињском колу налазило се не мање од четрдесет села. У својој првој књизи Хаџивасиљевић наводи да је овај одметник долазио и у Мачиште, манастирско имање испод Козјака, и чинио злодела. „Ту је долазио Дели-Агуш са својом дружином и једнога дана скупио све људе из чивлика и отерао их на Уши на Козјаку, па им онда са својом дружином силовао жене. Због тога су Мачштанци побегли из Мачишта и у Враготирцу су живели у страху све док није 1865. г. обешен Дели Агуш“.[13] Готово у свакој варијанти ове песме налази се стих: „Плаче Пчиња сиротиња“. Агуш се, уистину, кретао у Пчињи, али не много даље од манастира Прохора Пчињског. Од села Барбаца према Трговишту о њему се сасвим мало зна, а у горњопчињским селима (Стајевцу и Радовници) се скоро ништа и не говори. Многољудне и чврсте пчињске задруге представљале су тврд орах за многе насилнике. Према томе, Хаџиваснљевићева тврдња да само у неколико села прешевске области Агуш са својим харамијама није смео ићи не може се прихватити.

Посебно сам се интересовао године 1968. и 1969. у којој мери у појединим крајевима и насељима постоје сећања на овог гласовитог харамију. У ту сврху разговарао сам са старијим људима чији су очеви и стричеви живели у Агушово доба. Полазећи од тих разговора, прича и традиција уопште, могао сам да дођем до следећих закључака:

---

[9] *Јов. Ф. Трифуновић:* Моравица, Годишен зборник, книга I, Филозофски факултет. Скопје, 1948, стр. 273.

[10] Глиша Елезовић, критикујући тврђење Евлије Челебије о пореклу Читака, истиче да су Читаци „у основи Турци пореклом из Мале Азије...“ (*Глиша Елезовић:* Евлија Челебија о Читаоцима, Српски књижевни гласник, књига XXIX, бр. 5. Београд, 1930, стр. 366.)

[11] *Јов. Хаџи-Васиљевић,* нав. дело, стр. 313.

[12] *Хаџивасиљевић* мисли на прешевски предео (казу).

[13] *Јов. Хаџи-Васиљевић:* Јужна Стара Србија, књ. I. Боград, 1909, стр. 243—244.

1. Агуш-ага је претежно деловао као качак у пределу Рујна;

2. О њему се највеше прича, пева и зна у Биљачи, Рељану, Себрату, Свињишту, Новом Селу (рујанском), Старцу, итд.;

3. Често се кретао око родног села и свраћао у хан;

4. У насељима од Ристовца према Врању о Агушу се мало зна и врло ретко прича и пева. (У Павловцу је пре последњег светског рата „уз софру“ и свечаним приликама уопште о Агушу певао стари песмопојац Таса Керча. Зна се за певаче и у другим насељима, у Дубници, нпр.).

Значајно је Хаџивасиљевићево запажање да су у првој деценији прошлог века и Срби и Албанци имали по неколико песама о овом харамији. Али, на жалост, забележио је само почетак једне. Истакавши да је песма дугачка, навео је главне делове њене композицијске структуре: Агуш је ухваћен преваром у својој кући у Биљачи и одведен у Врање, његов дијалог с Мидхат-пашом и како је обешен испред Амама.[14]

Записао је само двадесет и један стих.

У почетку песме помињу се сејмени, коњаници и њихове старешине како иду „у срет село“:

Иде војска, леле, на Билачу,
море, неје, војска, све сејмени,
море, све сејмени, суварије,
суварије, чаушлари.
Најнапред је чауш-ага,

чауш-ага, јузбашија.
Море, право тегли у срет село,
у срет село на Збириште,
на Збириште, на Чешмиче.

На основу прва два стиха, у којима је употребљена реч *војска*, може се закључити да је у питању велики број сејмена. Пажњу заслужује и глагол *тегли* у седмом стиху. Ова реч се налази и у савременим варијантама, а и у говору врањског краја. У Поморављу је уобичајенији облик *тегљи* (вуче). Зар и ова реч не истиче многобројност сејмена? Реч *чаушлари* (четврти стих) означује подофицире, а *чауш-ага* (пети стих) је њихов старешина. *Збириште* је место у Биљачи где се окупљују сељани.

Четрнаест стихова почињу везником *море* (вокатив грчке речи морос), чиме је добивен десетерац. Само један стих, деветерац, у ритмичком погледу одудара од осталих: „Море, тиј' Агушови чиче“, што је, свакако, омашка у записивању или казивању песме. Шест стихова су симетрични осмерци. Једино у првом стиху постоји реч *леле*, којом

---

[14] *Хаџивасиљевић* наводи да је нишки валија у песми имао хришћанско име Митар-паша. У варијантама до којих сам дошао егзистира само *Митад-паша* или *Мутад-паша*, што је ближе имену *Мидхат-паша*.

као да се наговештава нека трагедија. Упадљива је звучна компонента појединих стихова (честа употреба струјних гласова *с* и *ш*, итд.)

Прву песму о Агусу објавио сам 1968. године.[15] Записао сам је у Левосоју, староседелачком селу код Бујановца, а певао ју је педесетогодишњак Стојко Митић[16], курир Основне школе у поменутом месту. Ова варијанта се по многим цртама разликује од Хаџиваси-љевићева записа, а и од песама које се још могу чути у Биљачи и оближњим насељима (Рељану, Свињишту, Новом Селу). Њен почетак је:

Море, зададе се т'ман облак,
тој не беше т'ман облак,
већ тој беше српска војска!

Дакле, у Биљачу иде српска војска да ухвати качака Агуша! Због чега је дошло до ове измене? У селима прешевске Црне Горе прилично је избледело сећање на познатог харамију и његово време. Многи млађи и средовечни људи који памте поједине стихове или целу „билачанску песму (песну)" знају мало или нимало о Агушу. Доста је и таквих који мисле да је у питању догађај из 1912. године, када је српска војска продрла у ове крајеве. Посреди је, јамачно, био и овај разлог: на слушаоце се може јаче деловати ако се пева о српској војсци која иде попут тамног облака према Биљачи да ухвати (зароби) силног Турчина. У сваком случају ова измена није могла да настане у XIX веку.

Песма је веома сажета: свега осамнаест стихова, а опет потпуна и у себи затворена целина! Говори се о војсци, о томе како Агушица саветује мужа да пружи отпор и о његовој одлуци да се преда. У почетку је неразвијена словенска антитеза, али која може својом хиперболичном сликом да привуче пажњу слушалаца. Војска као „т'ман облак" иде „за Биљачу, за чаршију" — зар то не наговештава да ће бити речи о важном догађају? Песма је хетеросилабична (осмерци, десетерци, дванаестерци) и без поетске, пре свега звучне снаге варијанте из Хаџиваси љевићеве књиге.

Године 1969. објавио сам другу и најдужу песму о Агушу (сто симетричних осмераца и два епска десетерца).[17] Саопштио ју је Стојан Стојковић из равничарског села Павловца.[18] У погледу садржине блиска је оној о којој је писао Хаџиваси љевић (силна војска иде „на Билачу", дужи разговор Агуш-аге и његове жене, Агуш-ага се предаје, догађај у Нејкову хану, разговор Мидхат-паше и Агуш-аге). Већ се из првих стихова види да је у питању турска војска (сејмени, чаушлари, бимбашије, јузбашије). Како то да и овде није српска

---

[15] *Момчило Златановић:* Мори Бојо, бела Бојо. Лесковац, 1968, бр. 125.

[16] Стојко Митић је активан певач. Пева на славама, свадбама и другим свечаним скуповима. Песма „за дели-Агуша" му је омиљена, а научио ју је у детињству од својих старијих. Он детаљно приповеда како је Агуш проведен кроз многа села и доведен у Врање.

[17] *Момчило Златановић:* Стојанке, бела Врањанке. Лесковац, 1969, бр. 125.

[18] Стојан Стојаковић највише воли песме са ширим епским замахом. С поносом и пијететом говори о своме оцу као певачу епских песама.

војска кад је Павловац даље од Биљаче него Левосоје? Песмопојац Стојан Стојковић је доста добро обавештен о Агушу и његову времену. У ужарску радионицу његова оца свраћали су и становници прешевске Моравице, па су, несумњиво, и казивали о качаку из својега краја. Отац овог песмопојца је много певао у својој радионици за прераду конопља. Затим, у поморавским селима од Ристовца до Врања и Врањске Бање ни од кога средовечног човека нисам чуо „билачанску песму". Не пева се овде више, или врло ретко, па се и измене не могу вршити. Осамдесетогодишњаци је казују или певају онако како су је упамтили у детињству или младости, изостављући, разуме се, стихове у појединим целинама.

Лик Дели-Агуш-аге је оцртан у кратким потезима. Њему је дата „турска беса" и он *наивно* верује да ће га Мидхат-паша поставити за „буљубашу колцијскога". Али кад се у Нејкову хану код Купиница уверио да је преварен, расплакао се као дете и зажалио што у својем дворишту није пуцао на сејмене. Из разговора с пашом види се да је био насилник: силовао је „каурче девојче" од дванаест година и нападао на друмове. Када је изведен на губилиште, у њему проговара понос и моли џелате да мало причекају како би засукао бркове („Нека народ добро памти какав беше Агуш-ага!").

Његова жена је прозрела шта намеравају Мидхат-паша и Шабан-ага, па позива мужа да се брани и да се сејменима жив не преда. Каже му истину: „Ће те беси Мутад-паша, (ће се смејев врањски Турци!" Храбра је и спремна мужу да помогне: „Ја ће пуним, а ти гађај!" Као мајка мисли на будућност своје деце: гладни и голи лутаће по биљачким сокацима.[19]

Стилска средства су прилично једноставна. Најлепша је слика у почетку: сејмени који „иде на Билачу" пореде се с тамном маглом. Биране су изразите и емоционалне речи.

Неупоредиво је јача музичка страна песме: одасвуд избијају звуци! Распоредом светлих и тамних вокала, консонаната, сликом на различитим местима, итд. постиже се снажан звучни ефекат. Постоје стихови у коима свака реч има исти завршетак: „На Агуша говорила", „Твоја жена поругана" и др. Такође су многе речи у стиху или полустиху с истим завршетком: „Турска беса је голема", „Што је могло искочило и др. Музичке фигуре, пре свега асонанца и алитерација, честе су: „У туј кућу Агушову", „Твоја мајка расплакана", „Силна војска, све сејмени", „Видела ги бела була", итд.

---

[19] Агушева жена је Српкиња из Гарчине фамилије у Биљачи. У песмама је позната као Гарчиница или Грчевица. О њој у народу живе и ови стихови: „Проклета да је гарчинска ћерка (што узеде Дели-Агуша". Након смрти свога мужа преудала се у прешевско село Црнотинце за богатог и старог Рецеп-агу. У овом селу су је звали „Пашија потурчинка" или само „ханума". Певала је у Црнотинцу о Агуш-аги, али је певање често прекидала да би поједине детаље подробније саопштила. Њена и Агушева кћер Рамиза удала се у Турско Буштрање и живела негде све до другог светског рата. Њен унук Рамадан Бећири, рођен 1923. године, сећа се да је она много причала о своме оцу Дели-Агушу. Зна Бећири да су песму о Агушу у Буштрању старији певачи ранијих година више певали на српском него на албанском језику.

Рима заузима важно место у структури песме, јер се њоме истичу и поједини моменти. Налази се на различитим местима. Тако, на пример, римују се на почетку и на крају два узастопна стиха: „Ка*урско* је запева*ло*, (а т*урско* је заклака*ло*“, или се римују само последње речи: „Мутад-паша све пит*ује*), Агуш-ага све каз*ује*“. Сусреће се и слик другојачије категорије: подударају се завршеци првих полустихова: „Па га сне*се* у ђеризе“. „Још доне*се* бела була“, „Па пођо*ше* у тој Врање. Кад дођо*ше* Нејков ана“. Јавља се и леонински слик: „Бимба*шије*, јузба*шије*“, „Што нападе кауре девојче“, итд.

Најомиљенија песма у селима прешевске Моравице је, заиста, о качаку Дели-Агуш-аги. Догађај је везан за Биљачу, ту се песма најчешће и пева, те је због тога и називају „билачанска“ или „билачка“. У Чукарки, на пример, слушао сам да је у првом реду певају онда кад им дођу гости „из Билачу“. Старији људи у Биљачи и околним селима не могу да замисле свадбу, а да не одјекне песма „Од Агуша“ уз јачи удар у бубањ. На тај начин, у извесном смислу, ова је песма према својој функцији постала *свадбарска*.

Песма је, по свему судећи, у свом развојном луку трпела веће промене и у садржини, и у форми и у језику. Данашње варијанте су краће, али мелодијски често веома изграђене. Старији певачи памте да је песма раније била знатно дужа, развијенија, се много више дијалога и занимљивих појединости. Стогодишњак Манасије Богдановић тврди да се негде од 1880. до 1890. године певало и о томе како је мајка својим млеком заклињала Агуша да се не преда врањским сејменима. Она се налазила на стражи у димњаку и у даљини спазила „турску војску, све сејмени“. О Агуша се изузетно много певало на вечерњим славама („славска песма“, „песма за уз софру“, „песма за гости“). Најбољи певач међу гостима почињао би обично пре вечере, а завршавао певање после ње. Једва смо чекали, изјављују Биљачани, да се вечера заврши како бисмо могли да слушамо наставак песме. Кад су сељаци ишли у планину Карадаг за дрва, полазили су најчешће ноћу, а стизали у зору. За све време дедови данашњих певача певали су својим унуцима, полако и с уживањем „од Дељи-Агуша“ („Од Агуша“, „Од Агуша бега“, „За Агуша“, „Дељи Агуш“ и сл.). Није претерано ако се каже да је у извесној мери учињен продор у правцу епа, али је то остало само као покушај.

Године 1968. записао сам песму о Агушу од тројице певача у Биљачи. Најразвијенија и с највише поетске лепоте је она коју је певао Манојло Ђошић. Песма садржи шездесет и девет стихова претежно симетричних осмераца. Но Ђошић при певању испред појединих стихова додаје узвик *море* и тако добија десетерац. Турска војска је приказана у хиперболи: „Од Лесковца до Ристовца.“ Агуш-ага жели да се преда јер доста се „пушке нафрљаја“, „коњи најашија“ и „жене нањубија“. На крају изричито каже жени: „Леле, ће се дајем и предајем!“ Овим стихом, управо речју *леле*, као да се указује на оно што га очекује. Поносни и необуздани Агуш од старешине сејмена тражи „тврду бесу“ да га не воде кроз родно место јер: „Сви

ће Турци да ме жалив, а Срби ће да се ситив!“ Водили су га „више село на Неговац“ и одвели „у бело Врање“. Тамо, испод суве врбе на којој су вешала, пита га паша колико је „утепаја и заклаја“. Агуш одговара да је убио деведесет и девет људи, „а стоти је црни Цига“. Потом је ногом ударио у трбух џелата Циганина и усмртио га.

Очарава звучност ове варијанте, која се постиже нарочито разноврсном и честом римом. У више од десет стихова, на пример, постоји леонински слик (римују се први и други полустих): „Бело Жбе*вце* на Него*вце*“, „Чој*башију*, јуз*башију*“, „На капи*је* бимбаши*је*“, „На пенџе*ра* Исен *Фера*“ и сл.

Краћа је варијанта коју ми је саопштио Јанко Ђошић, рођен 1918. године. Агуш-ага моли Исен Феру да га не води кроз село јер: „Ће се смејев сви Читаци (и тој њине Цитакиње“. Срби се не помињу. Преко брда Џајке и Новог Села заробљеног качака одводе у Врање. Не види се из песме шта је тамо било. Међутим, саопштавач ми је причао да је Агуш на губилишту убио џелата и сам себи ставио омчу о врат.

Још је краћа варијанта коју сам записао од Златка Стошића, рођеног 1893. године.[20] Занимљиво је да Агуш овде позива жену да му пуни пушку како би могао да се брани. Дошло је до окршаја („па се бише и убише“) и погинула су три сејмена. Агуш моли Ферата чауша да га не воде „кроз Билачу, кроз чаршију“ да му се не би подсмевали Читаоци и „Читакиње, кауркиње“.[21]

У верзијама из Биљаче турску војску махом предводи Исен Фера (Ферат чауш).[22]

Све песме које сам чио у Биљачи углавном су лепше у почетку. У другом делу песме знатна су скраћивања и недореченост. Уопште, долази до изражаја стална и упорна тежња за скраћивањем дужих песама, јер није ни време да се дуго, полако и мекамлијски пева. Претежно страдају последњи стихови (и део које се односи на догађај у Врању). Уосталом, у почетку песме се налазе појединости које су више везане за Биљачу, па су за слушаоце интересантније и боље се памте. За време Турака Биљача је поред хана имала и више кафана у којима се певало и „За Агуша бега“. А кафанско певање, по правилу, дужу песму „не искара до крај“.

---

[20] Његов стриц Денча познавао је Агуш-агу. Говорио је синовцу да се качак јуначки држао у Врању и певао пред вешалима. Познавао је и Гарчиницу и причао да је много волела свога мужа.

[21] Старији певачи, у највећем броју случајева, не помињу *Србе и Српкиње*, него само: *Билачани, Билачанке, каури* и *кауркиње*. То значи да се речи Србин и Српкиња јављају касније у овој занимљивој песми.

[22] Исен Фера је из Новог Села „више Врање“. Сахрањен је у родном месту, где, му се још налази надгробни камен с натписом на арапском језику. Службовао је у Врању и предводио сејмене против качака у врањском мутесарафлику. У Зарбинцу и Новом Селу успомене на њега још нису ишчезле. Селим Селими, хоџа у пензији, из Новог Села, који припада истом роду, слушао је од старијих мештана да је Исен Фера за време албанске буне против Турака био у вези са Србима. Потомци Исен Фере одселили су се у гњиланско село Петровац.

Варијанта коју сам добио од Серафима Стојановића, рођеног 1895. године у Рељану, садржи тридесет и три стиха. Према њој, турску војску „на Билачу, на чаршију“ предводи Исен-паша.[23] Агушева жена је видела да је кућа „сардисана“[24] и позвала мужа да се лати оружја („да одбациш турску војску“). Паша упозорује Дели-Агуша да не пуца јер: „Да не спалим сву Билачу, (ће направим голем' глуму“.[25] Пошто му је дао „турску бесу“, Агуш се предао. Паша теши уплакану Гарчиницу и уверава је да њен муж неће бити ухапшен, него ће само да га воде „у Неговце у Ибиша“.

Значајан је број песама у којима Агуш-ага моли старешину сејмена или пашу да га не воде кроз Биљачу, него, како му је кућа на периферији села, да преко брда, Неговца, Жбевца и Ратаја иду право „у бело Врање“, јер би тако избегао подругљиво погледе својих сељана (Турака и хришћана).

Но, егзистирају и такве варијанте у којима је управо највећи број стихова посвећен овом моменту, а све остало иде у други план. Садржина се умногоме удаљује од основног костура песме (хватање качака у Биљачи, његово одвођење у Врање и дијалог с пашом).

Агуш-ага је одлучио да се преда сејменима Исен Фере, али поставља услов да га везана и уопште не воде кроз много прешевска и бујановачка села („да не ми се зарадујев“...), већ тражи најкраћи пут до Врања. О житељима тих насеља говори с подсмехом и љутом иронијом. Тако, на пример: „Левосојчани конопљари, и тој њине конопљарке“, „Бујановчани све семкари, и тој њине семкаруше“, „Раковчани биволари, и тој њине биволарке“, „Рајачани сви качаци, и тој њине качакиње“, итд. Своје сељане обично назива Читацима, али се чују и стихови: „Билачани рогожари, и тој њине рогожарке“. Тако песма постаје шаљиво-сатирична и губи своје епско обележје.

У прешевско-бујановачком крају песму радо певају и млађи људи, који је све више сажимају, и она губи многе епске елементе. Јављају се и књижевни облици: „Доста сам се коња *најахао*, (доста сам се жене *наљубио*“. Уместо стиха: „Право *тегли* за *Билачу*“, све више се чује: „Право *иде* за *Биљачу*“.

У насељима од Ристовца до Кленика ова песма је била веома популарна међу два светска рата. У наше доба певају је ретки појединци. Поједини радници, првенствено зидари, из Клиновца шире је у другим крајевима и насељима. Драгомир Ковачевић (Стојменовић) је пева и свира уз кларинет. Разлеже се његов глас и мелодија о Агушу на грађевинама у Врању и другим местима уз напоран зидарски рад. И зидару Велимиру Нешићу, рођеном 1928. године, песма о Агу-

---

[23] У питању је анахронизам: Исен Феру је заменио Исен-паша (врањски Хусеин-паша).

[24] Скоро у свим верзијама стоји да је Агушеву кућу „сардисала турска војска“, али поједини певачи, махом млађи, све више употребљују нашу реч *опколила*. Покаткад се чује и једно и друго: „Наша кућа *сардисана*, / *сардисана, опкољена*.

[25] Реч *глума* у врањском говору значи *граја, вика*. („Што је глума у тој ваше село“). Овде, пак, више означује *несрећу*.

шу је прирасла за срце.[26] Знатно је скраћена, изостављено је чак и име Агуш, али делује као монолитна и звучна целина. Њен снимак са магнетофонске траке може да послужи као пример како млађи певачи, који бораве у срединама где се говори књижевним језиком, могу песму и у погледу језика да измене:

Ej море, зададе се црни облак,
море, *то* не беше црни облак,
море, то си беше силна војска,
море, силна војска *из Србије*.

Ej море, право тргна за Билачу,
море, на Билачу, на чаршију,
море, на чаршију, *код џамију*.

Ej море, *то* угледа агиница,
море, па дозива дели агу:
— Aj диж' се, диж' се, дели аго,
море, *узми* пушку ја да пуним,
море, ја да пуним, ти да гађаш.

море, оздол стиже силна војска,
ре, сво ће село да попали,
ре, старо, младо да погази,
ре, тебе, аго, да обесу,
ре, мене младу да *одведу*.

Ej море, дели ага проговара:
— Море, не се дизам, агинице,
море, доста сам се *налутао*,
море, т'нке пушке *напуцао*,
море, младе моме *наљубио*,
море, старо, младо *намучио*,
море, плаче Пчиња сиротиња!

Ej море, још*те* ага не доказа,
море, *ту* допаде силна војска,
море, дели агу уватише,
море, уватише, обесише,
море, агиницу одведоше.

У Сурчину крај Београда песму о Агушу певају досељеници из Свињишта, села у прешевској Моравици. Она их подсећа на прешевско поднебље, на бучне свадбе, „големи гости", славе и седељке. Певају је у Сурчину и свирачи уз звукове блех музике. Песму су овде

[26] Велимира су у Клиновцу посинили агилни певачи баба Димка и деда Величко. Баба је чак и после другог светског рата певала и турске песме. Деда Величко је остао у сећању Клиновачана и као добар гајдаш. Од њих је Велимир научио песму о Агушу, али ју је временом скратио и изменио.

захватиле многе промене у садржини и језику, нарочито у облицима. Пева се како је Агушеву чардаклију опколила српска, војска, ухватила га и убила. Због тога неупућени слушаоци из Београда и Сурчина мисле да се догађај десио 1912. године, када је српска војска ослободила од Турака Бујановац и Прешево.

„О том важном догађају спевано је у овој области неколико српских и неколико арнаутских песама“ — писао је пре више од шездесет година Јован Хаџивасиљевић.[27]

Какво је, пак, савремено стање? Које су главне сличности и разлике међу српским и албанским песамама о Агуш-аги?

Чињеница је да се о овом чувеном качаку још могу чути и албанске песме у прешевској Моравици, прешевској Црној Гори и у другим крајевима и местима.

У тематици, а добрим делом и у композицији, међу српским и албанским песмама могу да се запазе не мале сличности. То је и сасвим разумљиво, јер ова два народа овде живе заједно већ дуже времена и утичу један на други у културном и сваком другом погледу. Такође је од значаја да је ова песма *орска*. Свирачи Цигани из Биљаче стално су ранијих година свирали мелодију „од Дељи-Агуша“ на српским и албанским свадбама. Цигани је певају Албанцима и на српском језику. Зар није и ово имало битан утицај на блискост варијаната?

Главни моменти у албанским варијантама су, углавном, следећи: Агуша у родној кући хвата бимбаша Исен Фера или неко други са сејменима. Качак слепо верује да ће бити постављен за буљубашу на српско-турској граници. Одводе га у Врање, најчешће преко Давидовца. Тамо заробљеник пркосно разговара с Мидхат-пашом.

Албанске песме садрже извесне занимљиве појединости које нисам могао да нађем у српским. У једној, на пример, коју је саопштио седамдесетогодишњак Азем Сулејмани из Турског Буштрања, налазе се стихови: „Дели-Агуш у Себрату (бије Србе, бије жене“. У другој, из Великог Трновца, истиче се како Срби и Српкиње од Ристовца до Давидовца посматрају одвођење Агуша у Врање. Пада у очи и овај детаљ: куда год је Агуш пролазио кроз Врање, падале су ћерамиде са кровова. Чим је паша видео качака, испустио је филџан с кафом. Испала му је и цигарета из руке. Раговор Мидхат-паше с Агушем у албанским песмама, бар у онима до којих сам је дошао, кратак је. Заробљеник смело и дрско одговара. На питање: „Шта би ти мени урадио да си ме ухватио као ја тебе?“ Агуш је одговорио: „Сломио бих ти ноге и руке и заковао ексерима за зид!“ У песми из Турског Буштрања говори се и о Агушевим друговима: Кадри Врбану, Бећиру („Бећир Гара, вук планински“) и о другима.

---

[27] *Јов. Хаџи-Васиљевић:* Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска област. Београд, 1913, стр. 313.

Старији људи кажу да је раније било и разграпанијих песама на албанском језику о Агуш-аги. Такву једну певао је у своје време познати певач из Турског Бушпрања Мефаил Гега. С обзиром на то да све ређе певамо — говорили су ми — почели смо да заборављамо старе песме.

О Дели-Агуш-аги пева се и у селима Новобрдске Криве Реке која припадају бујановачкој општини, а налазе се надомаку Врања и економски су везани за овај град: у Зарбинцу, Прибовцу, Новом Селу и Суварну. Сличне су варијантама из других крајева. Јављају се и извесне грешке у географији: у вези са Биљачом помиње се Морава („Зададе се тамна магла, / тамна магла низ Мораву"). У овим чисто албанским насељима догађа се да једни исти певачи певју о одметнику и на албанском и на српском језику.[28] Варијанта која се на овом терену пева, што је сасвим разумљиво, нешто више истиче Исен Феру. О њему се у овом крају много прича, а из натписа на надгробном камену у Новом Селу види се да је умро тек 1319. године по хицру (1901).

Наводим у целини песму на албанском језику, коју је у Великом Трновцу записао професор Авдили Илми од активног певача Хајредина Сањипија:

Deli Agush

Ejë more, naj ra mjeglla, more rrethë Moravës,
more, tanë askeri po shkojnë për xhade,
more, Hysen Fera, nji Belig Bashë,
more, se në Bilaç medetë kur ka shkue.
Ejë more, koçebasht ju të mi bini këtu,
more, ku i ka kullat Deli Agushi.
More, çatje naltë në kryje të katundit,
more, shpijën Agushit ja kanë rrethue,
more, shoqja e Agushit mi ka dikrue
more, çu Agush se kokmi rrethue,
more, shuj moj grue moj thuj çashtue,
more, nuk jam grue une me u tutë.
Ej more, po mue më thojnë Del-o Agushi,
More, Hysen Fera, nderë o konë tuj ngue,
more haitë Agush, bjerëm në dorë ti mue.
more, pasha i Vranjës, mu më ka çue,
more, nji Bimë Bashë për hudut me ndue,
more, shoçja o Agushit po pisket,
more, nana jote Agush po e rrokë malin,
more, thëmija tonë po jesin në sokakë,
more, qyqja (çyçja(une po jesë e vejë,
more, kanë marrë udhën e kanë tfillue,
more, shkije e shkina po bojnë seri,

---

[28] И у селима око Бујановца и Прешева Албанци певају о Агушу и на српском језику.

more, qush po e çonë Agushin nji njeri,
more, se në Vranjë medetë kur kanë shkue.
More se tu kalue nëpër Vranjë,
qeremidët në tokë shpive po i binë,
more, se në Vranjë te pasha kur kanë hye,
filshane me kafe prej frigës ju ka thye,
ka marrë pasha e po e vetë Agushin,
more, mem pas zonë sikur që të kamë zonë,
ti tha mue çka më kishe boe,
more, krah e kam ti kisha shkurtue,
edhe për duvari, more, të kisha guzhdue.

Дели Агуш-ага

Ej море, паде магла низ Мораву!
Море, иде војска све по џаде,
море, Хисан Фера, један белик баша!
Море, у Биљачу медет кад је стиго:
„Ej море, коџабаше, дођите овамо,
море, где су куле тог дели Агуша?“
„Море, тамо горе на врх села!“
Море, Агушева кућа опкољена,
море, приметила Агушева жена:
„Море, диг' се, Агуше, јер смо опкољени!
„Море, ћути, жено, то ми не спомињи,
море, нисам жена па да се ја плашим,
море, мене зову дели Агуш-ага!“
Море, Хисен Фера то на врата слуша:
„Море, ти се предај та у моје руке,
море, врањски паша мене је послао,
море, за бимбашу на граници да те поставе!“
Море, Агушева жена почела да цвили:
„Море, мајка твоја, Агуше, ухвати планину,
море, твоја деца остаће на сокаку,
море, куку мени остаћу удовица!“
Море, ухватише пут и пођоше,
море, Срби и Српскиње много се чуде,
море, како један човек Агуша спроводи,
море, путујући за то Врање.
Море, у Врање авај кад су дошли,
цреп од кућа на земљу попада.
Море, кад у Врању код паше уђоше,
море, поче паша да пита Агуша:
— Море, кад би мене баш ти ухватио,
као што сам тебе ухватио,
шта би мени о ти учинио?“
„Море, скратио бих ти и руке и ноге,
и на зиду бих те, море заковао“.

Познато је да у Биљачи више векова живе Турци Читаци заједно са хришћанским становништвом. У другој половини XIX века у овом селу је Турака било у знатном броју. И данас се у Биљачи налазе више турских кућа. Због тога се с правом поставља питање: да ли имају они песме о Агушу на матерњем језику? Напоминњем да Хаџивасиљевић није написао да је у прешевској кази чуо турску песму о Агушу. Али то није најпоузданији знак да их није било. Ни мени нико од најстаријих људи није могао да потврди да је у Биљачи слушао песму о Агушу на турском језику. Једну од најлепших биљачких варијаната добио сам од Манојла Ђошића. Занимљиво је његово тврђење да ју је научио од Турака Читака, што значи да су је Турци и раније певали на српском локалном говору. Једно је, ипак, несумњиво: у стварању, преображавању и распростирању песама о Агуш-аги известан удео имали су и Турци Читаци из Биљаче. Јер, ако је на једном језику певају и Срби и Турци, који од старине гаје добре суседске односе, јасно је да и једни и други утичу на њено мењање и обликовање.

У Биљачи одавно живи и велики број Цигана, међу којима је, такође, омиљена песма „Од Агуша". Из овог села је и Циганка Зејнепа, која је много певала уз дахире („даирџика"). Репертоар њених песама је прилично обиман и разноврстан. На сеоским свадбама певала је и о Агушу. Као просјакиња одлазила је и ван ове области: у Београд, Земун и друга места и ширила песму о качаку из Биљаче.

Уопште, у прешевско-бујановачком крају Цигани свирачи певају и свирају ову песму на свадбама и свечаним скуповима друге врсте. Тако је шире и стално мењају. Запажа се да је скраћују и да певају највише оно што је најважније и у музичком погледу најсавршеније.

Да ли је ова песма продрла у суседне косовске пределе?

У највећем изморничком селу Ранилугу на свадбама, а и другом приликом може да се чује краћа епска песма о хватању злогласног качака Агуша. Њу су овамо донели старија сељаци из Биљаче, који у ово село долазе сваке године на септембарске свечаности. Шире је и бујановачки свирачи (кларинетист Мика и други) по Изморнику. У септембру 1972. године слушао сам како ову песму пева Војислав Антић Воце, рођен 1934. године. Турска војска попут тамног облака избија код џамије. Агушица позива муже да узме пушку џеверданку. Она ће да гађа, а он само да гледа! Воце често изговара стих: „Леле (море), плаче Пчиња сиротиња!"

У гњиланском селу Билинцу, на Карадагу, пева ову песму и Аритон Филиповић (50). Поједина места и стихови су нешто другојачији него у Биљачи. Жена обавештава агу да „идев Срби, море, азганџије, бегав Турци, море, зулумџије". Она захтева од њега да се војци пружи отпор, али он за то нема воље. Каже јој да је доста „Пчињу шетаја", терорисао народ и „жене севдисаја".

Према томе, песма о Агуш-аги је популарна у правом смислу те речи, превенствено у Биљачи и ближој околини, где је активна око сто година. Савремене варијанте убедљиво показују да су про-

мене учињене у више праваца. Песма у највећем броју случајева није изгубила својства епске поезије, али је постала краћа, па и језгровитија. Изоставља се Агушево одвођење у Врање, разговор с Мидхат-пашом и вешање испред Амама. Боље се памте стихови који су прожети тугом (хватање качака и растанак са женом), те се песма приближује балади. Поједине варијанте се, чак, крећу према лирској шаљиво-подругљивој песми. Међутим, сви записи који су ми стајали на располагању изричито потврђују да је песма целовита и најлепша управо онда кад је у епским оквирима.

Епске песме о качацима који хоће да грабе девојке најбоље су сачуване у насељима код Бујановца. Поетски најснажнија, најзвучнија и са најширим кругом варијаната је она која опева како су смела браћа Ничко и Новко из Ослара убили чувеног качака Османа и тако спасли своју сестру Стану.

Осларе се налази с леве стране Моравице, близу Бујановца. Недалеко од овог познатог села је пут који води кроз Кончуљску клисуру и иде за Косово. Осларчани су због геополитичког положаја својега места и стицајем многих околности пролазили кроз тешка искушења. Били су деценијама изложени упадима разних одметника и других силника. Почетком XIX века долазиле су и крџалије, те пљачкали и убијали сељаке. Опасност је Осларчане ујединила и створила од њих једну отпорну и неукротиву снагу. По јунаштву, пркосу и верској кохезији били су на гласу у целом врањском пашалуку и кајмекамлуку. Постојали су овде, дакле, погодни услови за стварање и трајање епске поезије.

У историји овога села средишна је 1878. година. После пораза у Грделичкој клисури и код Врања, разуларене турске јединице пролазиле су и долином Моравице, наносећи народу многа зла. Осларчани су, не жалећи своје животе, бранили част својих кћери, сестара и жена. Након повлачења нове границе Осларе, које се много замерило турским властима, остало је у новоформираној прешевској кази. Тада се велики број породица иселио у Србију. У Врбову код Владичина Хана, на пример, живи знатан број родова, који су се доселили из Ослара после ослобођења Врања од Турака. У јесен 1940. године, испитујући насеља прешевске Црне Горе, Јован Трифуноски је утврдио да је у Ослару било свега двадесет и два старинска рода.[29] Ова миграција је негативно утицала на епску традицију у Ослару.

Осларчани су одувек у пределу Моравице и врањског Поморавља сматрани за борбене и плаховите људе, а познати су и као убојице. Све до другог светског рата, ређе и после њега, у Ослару су се догађале честе туче, људи су без много размишљања показивали једни другима ножеве, а и гинуло се лако.[30] У бујановачким селима

---

[29] *Јован Ф. Трифуноски:* Кумановско-прешевска Црна Гора. Београд, 1951, стр. 84.

[30] И поједини досељеници у Врбову важили су за људе који брзо планну и могу да изазову тучу.

пева се старинска шаљиво-сатирична песма о младој жени која говори мајци да се не би, кад би поново била девојка, удала за житеље многих насеља. Неће Левосојчане је „они су стари конопљари“, ни Бујановчане — „они су стари биволари“. Али Осларчане неће са посве других разлога — „они су стари кавгације“.

Из којега је времена, пак, догађај који је толико надахнуо народног певача и заокупио његову стваралачку машту?

Он је био предмет интересовања и историчара Јована Хаџивасиљевића, који пише да се то десило „још у почетку XIX века“, када су качаци покушали „да ограбе девојку Стану из прве српске куће у Ослару“.[31] У истој књизи налази се и ово: „Па и од новијих песама многе се и данашњи дан препевавају. Као карактеристичну за то наводимо овде једну (Ничко и Новко) од пре 60—70 година познату песму“.[32] Али на другом месту Хаџивасиљевић је написао: „На зулуме Селмана Рогачице, који је 1800 — четрдесетих година затворио путеве Врање — Скопје — Штип, итд. устала су браћа Ничко и Новко“.[33]

Уколико је догађај с почетка прошлог столећа, песма не може бити позната тек „од пре 60—70 година“, јер нема сумње да је настала непосредно после погибије качака Османа. Није сасвим убедљиво и тврђење да су браћа из Ослара „у почетку XIX века“ оружјем одбранили сестру и да су се 1841—1842. године борили против Селмана Рогачице.

Пошто нисам могао да дођем ни до каквих писаних докумената, ослонио сам се на разговоре с најстаријим сељацима у Левосоју и Ослару. Уверио сам се да Ничко и Новко немају директне потомке у овом крају. Уосталом, и у песмама и причама стоји да су с породицама побегли у Србију истог дана кад су убили Османа и његовог друга Шимшира (Шемшира), јер су се бојали освете.

У више наврата сам се распитивао из којег су рода ови епски јунаци. У Левосоју је пре неколико година умро стогодишњак Ташко Јовић, који је као домазет дошао из Ослара. Његов син Јован Милосављевић, рођен 1906. године, изјављује да су Ничко и Новко старија браћа његовог деда Јована. Ташко Јовић је не једном слушао од оца Јована за окршај у Ослару и бекство његове браће у Србију. А он је био савременик догађаја. Ташко је, пак, својим потомцима казивао о томе детаљно и плачући. Ташко Јовић и син му Јован Милосављевић припадају роду *Бурдуци*. Кућа Ничка и Новка налазила се на источној страни Ослара на месту званом Ограђе. Ту су сада њиве Бурдука Јована Милосављевића, које називају Кућишта, што такође иде у прилог тврђењу да су Ничко и Новко Бурдуци.

Стојко Дејковић из Левосоја научио је песму о Ничку и Новку од деде по мајци Наке Крстића, који је унуку потанко причао о

---

[31] *Јов. Хаџи-Васиљевић*, нав. дело, стр. 314.
[32] *Јов. Хаџи-Васиљевић*. нав. дело, стр. 302.
[33] *Јован Хаџи-Васиљевић:* Четничке акције у Старој Србији и Македонији. Београд, 1928, стр. 6.

томе како су браћа бранила сестру. На основу онога што је слушао од свога деда, Стојко Дејковић мисли да се догађај одгирао око 1844—1846. године.

У песмама је опевано и како је Осман на путу за Осларе убио у Павловцу свога побратима Станимира. Старац Стојан Стојковић из огов села вели да је Станимир из Страшине фамилије. Отац Стојанов, Симеон, рођен око 1936. године, казивао је сину да је био дечак кад су качаци убили овог човека.

Ако се пође од народног предања и причања најстаријих Осларчана, Левосојчана и других, може се доћи до закључка да је Осман ликвидиран највероватније средином последње деценије прве половине XIX века. У сваком случају то се могло догодити после 1842. године, када је умро врањски Хусејин-паша. Након укидања пашалука у Врању и стварања кајмакамлука положај раје је погоршан. Качаци и други насилници јаче су деловали у појединим подручјима, постали су агресивнији и безобзирнији.

У Ослару и Левосоју често се прича о Ничку и Новку. По једном предању они нису рођена браћа, него су се братимили лижући један другоме крв. Мештани с поносом истичу да су они: „големи јунаци", „стари јунаци", „први људи у ов'ј крај", „тој били јунаци" и сл.

Сасвим су избледела сећања на Османа из Зарбинца. Два-три пута сам посетио ово село, али сам само дознао да је живео у овом планиском пределу и да је из Бађук махале. Зову га „Осман ајдути" (Осман хајдук). У селима око Бујановца најчешће је познат, и у поезији и у предању, као „Осман Ајдук";[34] ређе се чује: „Осман Оџа" или „Осман од Зарбинце".

Осман и Шимшир (Шимшир-ага, Шимширче, Шимширчето) сахрањени су на брду код Марчинских кућа у Ослару, где је донедавна постојао и надгробни споменик (камен).

Прву варијанту, која садржи око сто педесет стихова, забележио је у прешевској области Јован Хаџивасиљевић и дао јој наслов „Новко и Ничко".[35] Слушао сам од сељака: „Знам песму од Новка и Ничка", „Ће ти причам (певам) за Ничу и Новка", „Да чујеш за дели Ничка и дели Новка", „Појемо како су Нича и Новко бранили сестре и Асларе", „Ничко и Новко и њине сестре" и сл.

Садржина песме у Хаџивасиљевићевој књизи је: Ајдук Осман скупља многобројну дружину („С'браја је четересе мина,) све атлије, пусатлије" (и иде у Осларе да угради лепу девојку Стану. С њим су и његови пријатељи Шимшир-ага и Диздар-ага. Пошли су из Зарбинца, па преко Собине код Врања) „песне појев, пушке фрљав" (стигли су у Павловац. Ту је Осман нашао свога побратима Станимира. „Он

---

[34] Реч *ајдук* у врањским песмама и говору означује пре свега герилца који се бори против турске власти. Ређе овај турцизам има значење: *одметник, разбојник*. Значи и *крадљивац* („Ајдук ће украдне и из закључана кућу"). У кругу песама о Ничку, Новку и Осману ајдук је више синоним за речи *харамија* и *грабљивац*.

[35] *Јов. Хаџи-Васиљевић*: Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска област. Београд, 1913, стр. 314—315.

ги кани у кућу на ручак", али Осман је тргао „пиштов од силава" и убио побратима. Станимир га је на самрти љуто проклео: „Де ће идеш, да не дођеш!"[36] У Бујановцу је Осман наредио: „Да врљамо малко рабуш,/ да зберемо штогод паре!" После „рабуша" (намета) путују према Ослару. Старешина качака је „предремаја" и „сануваја" и слику сна казује дружини:

„Савише се до два силна орла,
од небеса дори и до мене,
извадише обе моје очи!"

У Левосоју на бунару затекли су „белу Мару посестриму", и она им је рекла где жању браћа са својом сестром. Стана је прва чула песму и пуцањ пушака, досетила се да је то Осман и молила Ничка и Новка: „Не дајте ме, мили браћа!" Они је храбре и траже од ње да им дода „т'нке пушке и барута". Осман им је викнуо као осиони господар који над њима има сву власт:

„Притрчите, бре каури,
бре каури, Новко, Ничко,
приватите силна ата,
приватите, прошетајте;
доведите вашу сестру,
вашу сестру, белу Стану!"

У сукобу је погинуо Осман Ајдук, а остали из његове дружине су се разбежали. У Хаџивасиљевићевом запису крај песме одудара од савремених варијаната. Новко и Ничко се одсекли Османову главу и однели је Хусеин-паши „у грат Врање". Паша се обрадовао и захвалио им:

„Баш ви фала, моја добра рајо,
што сте тога ајдука убили,
баш ви фала и на вашу веру".

Частио их је, угостио и дао им „ћумушлије два нова пиштоља и „две дл'ге пушке".

Песма је углавном испевана у симетричним осмерцима, али се налазе и епски десетерци. У почетку је и један седмерац: „Сестру Новка и Ничка". Од бољих певача у Левосоју чуо сам: „Сестру Ничка, сестру Новка". Записивање песама Хаџивасиљевићу није био главни посао. Он и није скупљач који са страшћу уметника трага за оним што је изворно, али и поетично.

Ипак је неоспорно да је Хаџивасиљевић песме брижљиво бележио, бар кад је у питању језик. Као Врањанац који добро познаје говоре свога завичаја, настојао је да ухвати изворне речи и облике, што није увек лако. Због тога, међу многим врсним скупљачима на-

---

[36] Побратимство Тихомир Ђорђевић убраја у духовно сродство. „Његов прекршај сматра се за један од најтежих грехова" (*Тихомир Р. Ђорђевић:* Белешке о нашој народној поезији. Београд, 1939, стр. 154.).

родних песама у врањској околини, њему припада једно од првих места. Он је записао: „Леосоје“, „друство“, „узјаа“, „Марава“, помааше“, итд. У песми се могу наћи и речи које се ређе чују, а веома су добро нађене. Осман је „предремаја“ и сањао страшан сан, па моли другове да му певају „једну песну *растворицу*“.

Оно што је суштинско у Хаџивасиљевићевом запису садржи се и у песмама што сам их последњих година прибирао у бујановачким и другим селима. Разуме се, уочавају се и одређене разлике. Да поменом само две. Према Хаџивасиљевићевој варијанти, Осман је намеравао да отме само „белу Стану“. У данашњих певача, међутим, најчешће су у питању две сестре:

„Да грабимо две девојке,
две девојке, обе сестре,
т'ику Стану, белу Јану“.[37]

Но, у неким варијантама стоји да је Стана сестра Ничка и Новка, а Јана млада и лепа Новкова жена. У већем броју песама, затим, Осман у почетку разговара с мјаком која га преклиње да не иде у Осларе.

У обликовању садржине могу да дођу до изражаја и веће разлике.

Песме које сада живе у народу у погледу ритмичне изграђености и музике надмашују варијанту „Новко и Ничко“ из Хаџивасиљевићеве књиге. С овом песмом су живеле и живе многе генерације, па су њени поетски квалитети и музички елементи стално усавршавани и прилагођавани одређеним укусима.

До упоредимо само почетак:

Пофали се Ајдук Осман,
Ајдук Осман од Зарбинце,
да ограби Стану девојку,
сстра Новка и Ничка.
(Хаџивасиљевићев запис)

Сабраше се Зарбинчани,
Зарбинчани, Голакчани:
Осман-ага, Шимширчето,
па да идев за Осларе,
и да грабив т'нку Стану,
т'нку Стану, белу Јану.
(Данило Максић из Левосоја)

Збир се збира, џанум, Зарбинчани,
Зарбинчани, џанум ајдукчани:
Осман Ајдук, џанум, Шимширчето.

(Стојко Дејковић из Левосоја)

Хаџивасиљевићева запажана апсолутно се могу односити и на данашње стање, као да време ништа није избрисало: „Тај догађај је учинио велику сензцију не само у овој области, него и у околини. О томе су спеване неколике песме *које се и данашњи дан певају као најомиљеније песме*“[38] (подвукао М. З.).

---

[37] Стана и Јана су стајаћа женска имена у народним песмама Врања и околине.

[38] *Јов. Хаџи-Васиљевић*, нав. дело, стр. 314.

Најдужу песму о Ничку и Новку записао сам у Павловцу од осамдестогодишњака Стојана Стојаковића. Не сећа се да ли ју је раније неко певао у Павловцу, Нерадовцу, Ратају и у другим околним поморавским селима. Зна само да је много певана кад је он био млад у ужарској радионици његова оца. Питао сам га да ли су његови (дед или отац) стварали, односно дотеривали песме, а он ми је одговорио: „Е, тој не знам!“ За себе тврди да није ништа мењао у песми: „Како сам гу до татка чуја, такој сам гу појаја, такој ти гу и казујем“. Изговарајући стихове два-три пута, вршио је овде-онде извесне измене. Поједина ми је места подробније објашњавао, па се може веровати да је у прошлости песма била разгранања и с више епизода. И друге епске песме које сам записивао од Стојана Стојковића су разуђеније. У дијалогу је редовно стих: „Чујеш ли ме...“ („Чујеш ли не...“), а поједини изрази се понављају. Због тога се може претпоставити да им је један певач дао завршни облик, а који је, можда, припадао роду из којега је Стојан Стојковић. У песми је упадљив један моменат који нисам нашао ни у којој другој верзији, нити ми је неко од најстаријих певача у Ослару и Левосоју могао да потврди да га је раније било. Осман Ајдук и Шимшир-ага сакупили су у Катуну и Дубници „тежак данак“, а нико није смео да им се одупре. Када су стигли у Павловац:

На дворови ударише
на дворови меанџијски;
навалише љута псета,
љута псета меанџијска,
све ги аше поскидаше.

Качаци су се тада уплашили и вратили коње јер — „ће истепав Меџијсци“. Потом убијају свога побратима Станимира „насред реку у Павловце“. Из једног двориштa је пукла пушка и погодила Шимшир-агу у мор-доламу, који престављено виче: „Бегај, бегај, Осман Ајдук!“ Друг га је послушао и они настављају пут према Давидовцу. Значи, супротставили су се само „пусти Меанџијци“. Који су то могли да буду? Нико други него дедови певача Стојана Стојковића, који је њихов најстарији потомак.

Меанџијци су три брата: Риста, Стаменко и Стојко. Риста није оставио потомке по мушкој линији. Стаменко, коме је надимак био Јурук, јурио је на коњу чак у Раковац и палио стогове бегова сена. Пошто се посумњало у њега, дошао је један Турчин и данима седео у меанџијској кући да види да ли ће да гори сено на раковачким ливадама кад му је на оку каурин Стаменко. Но, једне ноћи Јурук је ставио трупац у кревет, а он отрчао у Раковац и запалио стогове. Тако је власт „убедио“ да он не пали сено. Завршио је трагично. Кад је себи довео жену, чим је она ушла у кућу, по обичају је изишао ван да пуца из пиштоља. Како је цев пиштоља била запушена, прсла је и смртно га ранила. Умирући оставио је аманет да се свадба „истера како ваља“, свирачи да свирају до краја, да га на гробље испрате с музиком, а када га сахране, око његова гроба да се игра „ша-

рено оро". „Кој заплаче", додао је напослетку, „дабогда довек за очи плакаја!" Стојко је био угледан човек и кмет у Павловцу. Због хитрине и живахности сељани су га прозвали Јеребица (Преперица). Отуда се и његови потомци називају Јеребице или Препарци. Да ли су он и његов син били певачи стваралоци? А ко би други могао да буде од Меанџијаца?

У песми се налазе места која нисам могао да запазим у варијантама што се увелико певају у Левосоју и Ослару. Ево два примера. Осман и Шимшир, пошто су закупили данак у Катуну и Дубници, одјахали су коње у Врање, отишли „на безистан" и купили „турску рубу" за Новкову сестру и жену. Друго место је ванредно успела слика. У Ослару је Мара рекла качацима где жању браћа, сестра и Новкова жена и описала их како су изгледали ујутру када су ишли на њиву. И један и други брат носе „шиљку" (шиљачу за снопове). Сестра — пушку „карафиљку", а Новкова жена — „шарено шишане". Описујући женски лепоту, народни певач је у другим песмама употребио придеве „т'нка" и „бела" (Стана и Јана). Овде је о лепоти боље и више речено. Сестри — „карафиљка се л'штеје, а лице се црвенеје"; љуби — „шишане ву се л'штеје), а грло ву се белеје". У вези с лепотом сестре и жене Мара истиче: „Женски ми мерак остаде!" Зар и овај стих не говори и њиховој неодољивој и очаравајућој лепоти?

Осман је од свих личности најрељефнија изграђен. У поступцима према људима прави је качак: силан и крајње суров. Он и Шимшир самовласно и оштро одређују сеоским кметовима велики намет и постављају алтернативно питање: „Или паре или главу?" Пошто је видео побратима кога је одлучио да убије, „он у зуби дизгин узе, а у руке чифт-пиштољи". Обратио му се крвнички: „Држ' се држ' се, побратиме,) да ти локнем џигерицу!" и јурнуо на њега. Импресивна је и ова слика: качаци се примичу њиви на којој жању Ничко и Новко. Осману се дрема и захтева од Шимшира да пева, али овај не сме, јер се боји браће („Ће се спремив и убијев"). Осман је неопрезан и неће да чује за страх:

„Викни, Шимшир, гласно певај,
ти се не бој Ничка, Новка,
сас ата ћу да ги згазим!

Песму је чула Ничкова сестра, расплакала се и обавестила браћу, који су се зачас припремили за одбрану: побили су шиљаче и на њих ставили пушке. Према њима иде Осман Ајдук:

Како иде, с ата лети,
руковети све разбаца;
у зуби држи дизгини,
а у руке чифти-пиштољи.

Ничку виче претећи и називајући га црном свињом.

Шимшир је у свим акцијама у Османовој сенци. Кад му је друг погинуо, моли за милост: „Ам'н, ам'н, дели Ничко, (натера ме Ајдук Осман)".

Песма о Ничку и Новку (или о качаку Осману) је најпознатија и најрадије певана и слушана у Левосоју и Ослару. У оба ова бујановачка села је сматрају као своју. Ако се уопште за неку песму може рећи да *живи* у народу и да је део његова духовна живота, то би важило за ову. Певају је Осларчани и Левосојчани на свадбама, славама, верским празницима, кад се иде у дрва, на жетви, итд. Прихватају је и млађи, чак и ученици средњих школа. Људима је јако пријатна њена мелодија, на коју су од детињства навикавани. „Млого је убава на глас" — слушао сам у кући Бурдука у Левосоју. Одолева утицају књижевног језика и у великој мери чува архаичне облике и старинску боју.

Какве су варијанте ове песме у поменутим насељима? Углавном се чују иначице од сто до сто педесет стихова. Но, дешава се да појединци, нарочито жене и млађи мушкарци, врше претерана скраћивања. Да је песма некада била дужа, потврдио ми је сваки старији певач: „Малко прерипи, али тол'ко је", „Имаше још нешто, но тој је", „И ја гу добро знајем, ама мој деда гу појеше по цел вечер" и сл. Јован Лукић из Ослара тврди да је некада песма „Од Ничка и Новка" била разуђенија: „Колко је д'на у годину, толико је речи имала", што ће рећи да је садржала триста шездесет стихова.

Најзначајнији су записи од тројице старијих певача. Јован Лукић (Осларе) потпуно је неписмен. Песму је научио од свога деде Симона Јовића. Не може да је рецитује или казује, него је само пева, и то гласно и са заносом, тако да се умори и није у могућности да понови стихове. Стојко Дејковић (Левосоје) прилично је писмен, радио је годинама као пружни радник, стигне и да нешто прочита. Пева на већим скуповима и у својој кући. Научио ју је од деда по мајци Наке Крстића. Стојко Митић, курир Основне школе у Левосоју, научио је песму од старијих сељака у Левосоју и Ослару. Често певање прекида и почне да рецитује стихове.

Сва су три записа блиска, али се могу запазити и извесне разлике у садржини и њеном обликовању. Да упоредимо почетке. Осман обавештава мајку да ће ићи у Осларе да граби „белу Јану, т'нку Стану", а она га одвраћа: „Осларчани криво седив, (криво седив, право гађав". Он је не слуша, позива „побратимче тој Шимширче" и одлази у отмицу девојака (Јован Лукић). Песма почиње сонорним стихом: „Збир се збира, џанум, Зарбинчани". Осман и Шимширчето полазе за Осларе. Мајка се уопште н помиње (Стојко Њковић). Осман скупља дружину и обавештава Шимширчето и дели-Зеку како ће ићи у Осларе да граб̀е сестре. Мајка га моли да не иде у то село јер Осларчани гађају „међу веће, усред чело". Сина су толико нањутиле и увредиле речи мајке да је хтео да је закоље. Она га је проклела: „Жив се отуд не вратија" (Стојко Митић).[39] Путовање до Ос-

[39] После четири године, у мају 1973, Стојко Митић је поново отпевао да је Осман хтео да закоље мајку, али је њену клетву изоставио.

лара. Побратими Осман и Шимширче преко Вртогошке клисуре долазе у Павловац и гостују код побратима Станимира. Одатле настављају пут према Бујановцу. У Левосоју су од „чек'р Маре" сазнали да Стана и Јана жању „Дл'ге њиве", или „у Тополчики" (Јован Лукић). Качаци су прошли „кроз клисуре Вртогошке", сишли у Павловац и убили свога побратима. Вељка Божанскога из Бујановца нашли су на њиви где „снопја дене" и погодили га из пушке. „Мара од Креканци" у Левосоју, правдајући се да није из Ослара, рекла је да не зна „куде жнејев Ничко, Новко". У Ослару су наишли на „баба Стану од Андрејци" и од ње су дознали да жању „Дл'ге њиве, куде брешче" (Стојко Дејковић).[40] Ајдук Осман тражи од Станимира воде да охлади „бело грло". Овај му је пружио лејку с водом, а то је разљутило Османа и сабљом је погубио побратима, који га је на самрти проклео: „Убили те сол и лебац, (што у моју кућу једе!" У путу Шимширчето моли Османа да иду у „бело Жбевце", а да оставе „тој Осларе". У Левосоју код бунара нашли су „чак'р Мару Крекановку" и од ње дознали да Ничко и Новко жању „Дл'ге њиве, у Ајдарке" (Стојко Митић).

Скоро сви певачи помињу и сан Ајдука Османа, који предсказује несрећу: „Савише се до два орла, (па ми очи извртеше" или сл. Данило Максић из Левосоја о том сну пева нешто другојачије: „*Слетоше* се два *гаврана,)* па ми очи извртеше".

Израз песама је посве једноставан, а метафоричност казивања је сасвим ретка. Песме су, међутим, годинама певане и у звучном погледу дотериване, тако да је у њима изразита музичка компонента. Стојко Дејковић при певању изговара и звучни турцизам *џанум* и тиме појачава гласовну експресивност:

Збир се збира, џанум, Зарбинчани,
Зарбинчани, џанум, Голакчани.

Звучност је упадљива и у запису од Јована Лукића (гласовне фигуре, рима и сл.), а то се види из стихова:

„Чујеш ли ме, побратимче,
побратимче, ти Шемширче,
на коња сам задремаја,
и чуд'н'сам с'н гледаја".

За песму о догађају у Ослару зна се и у другим насељима, али се ређе пева. У Биљачи, на пример, уверио сам се да је не певају и они који важе за певаче. А она коју повремено пева Манојло Ђошић краћа је од осларских и левосојских. Упамтио ју је од оца Манасија, који је био певач веће репутације. У биљачанској варијанти и не по-

---

[40] После четири године, у мају 1973, Стојко Дејковић је отпевао нешто другојачију варијанту. Прво помиње „баба Стану од Креканци", а потом „чакар Мару од Андрејци". Браћа и сестре жању „на Јечмиште, џанум, куде брешче", и сл.

мање се путовање Османа од Зарбинца до Ослара и убиство Станимира у Павловцу. У Левосоју је качацима „стара баба“ (не: „чак'р Мара“) казала где жању лепе сестре и уједно их упозорила да су с њима и браћа: „Они носив т'нке пушке, (т'нке пушке кремењаче!“ Али се Осман и Шимшир Дестан нису уплашили и отишли су „код Мораву“. Прво су их угледали Ничко и Новко и обратили се сестрама: „Ако сте ги полагале, (ви идите, не чекајте!“ Пошто су се расплакале и рекле: „Несмо, несмо, мили браћа“, наредили су им да се склоне у конопље и да се покрију „с бели тулбена“. Завршетак песме (браћа убијају качака и беже у Србију) исувише је скраћен. У већем делу песме израз је шкрт и стихови нису тако звонки.

Ничко и Новко, како се навелико прича у Левосоју и Ослару, имали су старију сестру Мару, коју су ограбили неки Несалчани кад је била на извору Ајрединski кладанац. Њени су, међутим, одмах дознали, дограбили пушке, ударили пречим путем и сачекали отмичаре у заседи. Спазили су ускоро како се сестра слободно креће за мушкарцима, не отима се и не брани. Значи, нису они криви него она јер их је „подлагала“. Гађали су кремењачама само њу и то у ноге. Несалчани су се разбежали, а браћа су рањеној Мари везали ноге и руке, ставили је на мотку и донели кући. Као удата је дуго живела у неком селу на Косову. Имала је много деце и била шепава.

Прву песму у вези с покушајем отмице девојке Маре у Ослару, забележила је Видосава Николић и навела како у њој — „опева се прерастање трпљења Врањанаца у отворен отпор и побуну против Турака. . .“[41]

Почетак песме гласи:

„Све да скиташ, Осман, све да одиш,
у Осларе, Осман, да не идеш,
Осларчани, Осман, све кумите,
све кумите, Осман, све пушкари,
ти ћеш главу, Осман, да изгубиш!“

Из наведених стихова се не види ко саветује Османа да не иде у Осларе, па се с правом може поставити питање да ли је то прави почетак песме. Реч *кумите* могла је да се јави касније, када су се и губила сећања на догађаје из прве половине XIX столећа. Осларчани истичу да су њихови преци, заиста, били пушкари.

Ова варијанта, судећи према објављеном тексту, толико је сажета да су изостале и оне појединости без којих и нема лепе епске песме. Осман је узјахао Шарца, ставио му позлаћену узду и допутовао у Осларе. Чим се обавестио да је Мара у „Доњо поље“, пошао је тамо. Девојка је угледала Осман-агу и позвала брата да га гађа „у сред чело“. Погођени отмичар је пао с коња Шарца.

---

[41] *Др Видосава Николић:* Врањске народне песме о ослобођењу и револуцији. Лесковачки зборник, IV, 1964, стр. 70.

Епска ширина не одговара дужини песме, која је састављена од свега двадесет и осам стихова, а има толико радње! Стихови су десетерци, осим последњег који је деветерац — „Паде Осман са Шарца коња“, — што одудара од целе песме.

Песму је Видосава Николић забележила од деда Горче Златановића из Прекодолца. Откуда она у селу код Владичина Хана кад је многи врсни записивачи нису ухватили ни у селима око Врања? То се може објаснити ако се има на уму чињеница да су се у околину Владичина Хана досељавали Осларчани после 1878. године.

Другу Варијанту је објавио Војислав Јовановић.[42] Слична је запису Видосаве Николић, али је од веће уметничке вредности. У двадесет и девет десетераца опеван је догађај који садржи више момената. 1. Осман пита баба Стану где јој је кћер калеш Мара. Признала му је да се налази „куде две тополе, разор њиву“ и да тамо „жнеје пченицу белију“. 2. Осман одлази у Несалце и скупља дружину: „сви дружина, богме, деветина“. 3. Долази са друговима у Осларе. 4. Спазила га калеш Мара и упозорила брата Ничу:

„Чујеш ли ме, море брате Ничо,
те га иде, брате, Осман-ага,
он ће мене, брате, да ме граби!“

5. Брат је шаље кући да донесе „т'нку пушку“ и „скут барута“. 6. Нича је из међе нишанио и погодио Осман-агу.

Песма делује као језгровита целина мада у почетку, по свој прилици, недостају неки стихови. Скраћивање и сажимање нарочито је упадљиво на крају: у свега шест стихова речено је како је сестра отрчала кући, донела пушку и барут, како је Нича легао „међу међе“ и убио отмичара.

У стиховима је, ради добијања десетерца, честа реч *богме*. Само у једном десетерцу пауза је после шестог слога: „куде две тополе, разор њиву“.

Село из којега је качак Осман налази се близу Пољанице, па сам због тога и проверавао шта се о њему тамо зна и да ли се чувају песме. Стекао сам утисак да су бурни догађаји у пограничној Пољаници истиснули из сећања народа Османа и његово „ајдутство“. Не може се сметнути с ума и чињеница да је Пољаница удаљена од Бујановца и прешевске Црне Горе, па и није било живљих веза.

Ипак, старица Стојна Тасић из Големог Села још се сећа стихова о покушају грабљења Новкове сестре Маре. Сусрећу се појединости којих нема у другим варијантама. Осман и његова два друга (други Осман и Шимширчето) одлазе у Осларе „те да крадев белу Мару“. Новко их је осмотрио са чардака и послао сестру да му донесе „карафиљку, чичину латинку“. После тога Мара је жела пшеницу, а он је иза крстине чекао отмичаре. Осман је на њиви затекао само Мару и питао је:

---

[42] *Војислав Јовановић:* Ој девојко Бујановке. Бујановац, 1970, стр. 90.

„Помоз бога, бела Маро,
да ли волиш с нас да идеш,
или волиш туј да гинеш?“

У истом тренутку — „пуче пушка из крстине“. Погинула су оба Османа, а Шимширче је покушао да побегне. Преклињао је Новка за живот и давао му сабљу, пушку и чифт-пиштољи.

Пољаничка иначица је донекле и контаминација песме о одбрани сестре Стане и песме о одбрани сестре Маре. То потврђује и ово: белу Мару покушао је да награби Осман из Зарбинца, а не Несалчани.

Уз име Мара стоје разни епитети: *калеш Мара* (запис Војислава Јовановића), *бела Мара* (Пољаница), *чакар (чак'р) Мара* (запис Видосаве Николић) и запис од Јелице Ђорђевић из Врања. Није мали број варијаната у којима се помиње Мара Крекановска (или чак'р Мара) која обавештава качаке о томе где су браћа Ничко и Новко и њихова сестра Стана (или Јана). Ова жена је, према причању, из левосојског рода Креканци (или Караканци). За њу се говори: Имала је везе сас Турци, и била је чак'раста“. Због тога је вероватно да је „чак'р Мара“ из песама о Ничку и Новку и сестри Стани заменила Мару у песмама које опевају покушај отмице ове девојке. Реч *чакар* (чакарлија, чакараста) значи разрок. Међутим, може да означује и разнобојне, у првом реду *плаво-зеленкасте и сјајне очи.*

У Левојсоју и Ослару егзистирају и друге песме о качацима, али оне имају пуно позајмљених стихова из варијаната о Ничку, Новку и њиховим сестрама. Стално епско име за качака је *Осман.* У једној се опева како је „силан качак Осман искочија“ и „у сви села рабуш узимаја“. Највећи је намет одредио непослушним Ослрчанима: „Голем рабуш — триста жуте лире“. Сви су су сељани покорили и сагнули главу пред силним качаком, „само Мита рабуш не му дава“. То је озлоједило Османа, те је сакупио дружину и дошао у Осларе да се освети тврдоглавом и несавитљивом Мити. До сусрета је дошло на њиви. Осман му је затражио паре, сестру или главу. Мита узима пушку из крстине и убија необуздана качака. Остали су се предали и називали каурина: „Море Мито, млад комито!“

Песме о браћи Ничку и Новку и качаку Осману највише су продирале на запад — у гњиланске пределе (Изморник, Крива Река, Горња Морава).

У рукописној збирци Татомира Вукановића налази се епска песма „Ајдук Осман“. Записана је од певача Јована Нисића у гњиланском селу Церници 1957. године. Није се много удаљила од песама које се сада певају у селима код Бујановца. Два момента заслужују пажњу. Пре него што је пошао у Осларе, Осман се попео „у белу кулу на три ката“, „отворио шарен сандук“, обукао се и накитио. Дошао је у ослрско Коштањ поље. Чим га је спазио Нича, питао је сестру да нису то „неко два орла“.

Једну верзију сам забележио у Врању од Јелице Ђорђевић 1970. године. Рођена је 1921. године у Гњилану, у роду Раданци. Њена мајка Стана Јовановић лепо је певала старинске песме, у првом реду гњиланске.

Јелица Ђорђевић изјављује да је песму чула од мужа који је више пута боравио у бујановачким селима, али ју је слушала и у Гњилану, што ми је касније потврдила. Садржина је скоро идентична оној из збирке Војислава Јовановића. Ајдук Осман је сањао како је „све казаје проскитаја“, а у Ослару није био. Мајка га саветује да у то село нипошто не иде јер тамо живе „лоши људи, думбарџије“. Он је, ипак, дошао у Осларе, сазнао од баба Неде где је „чак'р Мара“ и отишао у „Средњо поље“ да је граби. Брат пита сестру да ли воли жива с качаком или мртва с њим. Пошто је изабрала друго, брат узима пушку и погађа „Осман-агу у сред чело“.

Четрдесет и осам симетричних осмераца ове песме повезани су у складну целину.

Јелица Ђорђевић је донедавна у својој кући веома често певала старе гњиланске и врањске песме и при том много водила рачуна о мелодији. И кад пева о Осману, умеће овде-онде двосложне речи (леле, џанум и сл.) како би постигла звучност у већем степену. Два-три пута ми је саопштавала ову верзију, и увек понешто додавала, одузимала, мењала. Јављали су се нови стихови, а поједине је изговарала у нешто другојачијој форми. Четрнаести стих, на пример, казује: „Лоши људи, думбарџије“, „Лоши људи, све кумите“ и „Лоши људи, све делије“ (мисли на Осларчане). Рекло би се да први стих припада најстаријем слоју песме.

Године 1972. и 1973. слушао сам песму о Осману у више гњиланских села. Једна је од најпопуларнијих епских песама. Могу се запазити многе варијације у разради мотива.

У Одевцу је најлепше пева Алкесандар Насковић, рођен 1922. године. Сестру чакар Мару чувају „деветина брата“. На њиви „на сви девет она посту тера“. Осман-паша иде да је граби. Она га пушком убија. Помиње се по имену само брат Мића.

У Стражи је ову песму певао Аритон Младеновић, рођен 1906. године. Осларчани су „кавгације“ и „песмопојци“. Баба Неда обавештава Османа да је *„чакар Мара на копање“*. Сестру брани „луди Коста“.

Изванредну варијанту пева у Пасјану Живко Максимовић рођен 1918. године. У почетку се истиче: „Све је света Осман прескитаја“: „и у турско“ и „у каурско“. Није био само у Ослару. Мајка га убеђује да тамо не иде јер су Осларчани „дилинџије“ и „сви кумите“. Он, међутим, скупња „сви дружину деветину“. Османа је певач провео кроз гњиланска села (Подграђе, Добросин) и Кончуљску клисуру. Свугде се веселио („пушке фрља, нишан гађа“). Бата Мита шаље сестру ујаку да му донесе пушку брзометку.

Певају је и жене, нпр. Милица Ђорђевић из Рајановца. За Осларчане се каже да су „све кумите“, „назланџије“ и „песменџије.“ Лепу Мару чувају „деветина брата“.

Може се чути и од млађих певача. У Горњем Кусцу је пева Станко Цонић, рођен 1958. године.

Српско-турска граница на планинском венцу према Врању и Пољаници протезала се на више од двадесет километара преко букових шума и тамних долина.

На турској страни границе живели су искључиво Албанци у сиромашним планинским селима Новобрдске Криве Реке (Новом Селу, Суварну, Зарбинцу, Прибовцу, итд.) До 1878. године ова насеља су била упућена на врањску пијацу. После, пак, повлачења нове границе нашла су се далеко од града и важних путева. Овамо су дошли и мухаџири из Пољанице која је цела припала Србији. Све је то утицало на погоршање и онако тешког економског положаја људи у овом врлетном крају.

Неподношљиво сиромаштво и близина границе условљавали су појаву кријумчарења и качаштва. С кријумчарима из Новобрдске Криве Реке одржавали су везу не само сељаци из Пољанице него и појединци из самог Врања. Познати шверцер и качак Ишљам Арифи продавао је Србима из Врања дуван, гајтан и другу робу из Турске, а они њему оружје. Кријумчарење је за све време представљало животну опасност. На граници и близу ње пале су многе главе оних који су се бавили недозвољеном трговином. Старији сељаци из Дреновца чак и кажу ко је где погинуо.

Качаци и други насилници упадали су у пограничка села (Дреновац, Добрејанце, Трстена и др.) и отимали људима коње, говеда и овце. Причају се појединости о једној драматичној борби око оваца у Дреновцу. До сукоба је долазило и код Велике чешме изнад Ђурковe воденице, у дреновачком атару. Ту су качаци у заседама чекали богатије и виђеније људе кад су се ови враћали с врањске пијаце и пљачкали их. Такође су се у шуми поред Велике чешме крили осветници и из заседе убијали насилнике.

У овој дивљини деловали су и одметници из српске средине. Почетком прве деценије XX века Риста Николић је, путујући по пољаничким селима, записао: „Одметника је увек било, па их и данас има“.[43] Поуздано се зна да је друмских разбојника било у Пољаници у другој деценији овог столећа. Ђорђија и Радивоје Здравковић из Големог Села сачекавали су на Гочу своје земљаке кад су се ови враћали из Врања и пљачкали их. Погинули су у сукобу са српским жандармима. У Власу се много страховало од Владимира Настића и неког Јанче.

У сећању народа најјаче су се урезали Алит Авдили и Ишљам Арифи, гласовити качаци и кријумчари из прве деценије XX века.

Професор Трифуноски је навео да је Алит из Зарбинца.[44] Међутим, овај качак је из Суварна, пограничног села према Пољаници. Припада роду Драгобужда, који је од фиса Гаша. Доселили су се у

---

[43] *Риста Т. Николић:* Пољаница и Клисура, Насеља српских земаља, књ. III. Београд, 1905, стр. 126.

[44] *Др Јован Ф. Трифуноски:* Врањска котлина, књига друга. Скопје, 1962. стр. 90.

Суварно (Суарно) из Драгобужда као мухаџири 1878. године. У животу су његови унуци. Трифуноски је тачно записао да је Алит убио деветнаест људи. То су и мени потврдили људи који су лично познавали Алита и његово време.

Алит је био дете једног суровог раздобља и опоре природе у којој је живео. Бурне 1878. године остао је без куће и имања јер је Драгобужде припало Србији. Крећући се стално у пограничној зони и живећи у сталној опасности, развио се у вештог кријумчара и необузданог и немилосрдног качака. Прелазио је границу на дужини од десетак километара, која је пресецала густу шуму и била ограђена колцима и плотом. Омањег раста, али снажно грађен („колико висок, толико широк"), одважан, интелигентан и одличан познавалац терена, појављивао се свугде и у свако доба и изазивао страх и трепет. Крао је и отимао волове и коње. Гонио је читаве ергеле са планинских пашњака преко границе у Турску. Дреновчани су правили нарочите алке и катанце с кључевима, и везивали коњима ноге да их Алит Драгобужда не би одвео. Улазио је и у поједине куће и доносио својим познаницима и пријатељима (Србима) дуван и другу робу. Зна се да је с појединим женама одржавао интимне односе. Увек и на сваком месту осећало се присуство смелог и дрског качака из Суварна. Смрт је задесила свакога ко би му се супротставио. Узалудно су га чекале заседе граничара и жандарма у долинама, сеновитим буквицима и у дубоком снегу. Алит би увек промакао као сенка. Зато се и учвршћивало уверење да га „неће зрно".

Једном у подне ишао је Алит Драгобужда са својим братом (или другом) преко дреновачког атара. Спазили су овчаре како на пропланку беру јагоде. Да би показао брату (другу) колико може да „тера" његова мартинка, Авдили је нанишанио и убио дечака из Горње махале у Дреновцу.

Команда граничне јединице после овог злочина решила је по сваку цену да ликвидира качака. Граничари су одлучили да се послуже лукавством. Један из карауле на месту званом „Криво дрво" побратимио се с Алитом и гостовао у његовој кући у Суварну. Драгобужда је повремено долазио у караулу, али је увек био опрезан: прст је држао на обарачи, а очима је пратио сваки покрет граничара. Након дужег времена постао је поверљивији и слободнији. Једнога дана у јесен толико се осмелио да је окачио пушку о клин. Граничари су скочили на њега, везали го конопцем и повели према Врању. Код Девотинског језера је покушао да побегне, али су га убили на месту „Побијен камен". Остала је топографска тачка „Алитов гроб". Прича се да су му главу на шиљачи однели у Врање.

О Алиту Авдилију се ранијих година и певало у Пољаници, а у данашње време само још понеки стих живи у сећањима старијих људи. У селима северно од Врања чује се крађа „Алитова песма", за коју се говори да ју је и Драгобужда певао. Испевана је према типу љубавне песме: делија младић гони коња „по путине", а он га „носи горе, доле" и доноси у кућу у којој су три девојке, три

лепотице. Алит јаше „коња аџамију“ и он му је „све и сва“. Опасао је „сабљу димискију“. Дојахао је у пољаничко село Секирје у кућу Николе Штрбана, а тамо су „т'нка Стана“, „џан Кадивка“ и „бела Агна“.

Ишљам Арфит више важи као шверцер мада је био и опасан качак. Рођен је у Зарбинцу. У Бериш махали, у свом радном селу, убио је, веле, три Албанца. У овој махали жене и данас плаше децу: „Шуни повјен Ислам Арифи“ („Ћутите, иде Ишљам Арифи“). Др Драгољуб Михајловић, човек који се одавно интересује за прилике у Врању и пише о томе, био је дечак кад је на планини изнад Врања убивен Ишљам. Колико се он сећа, то се догодило 1906. или 1907. године. Слушао је за живе везе Ишљама с крijумчарима из Врања (са Дејановим синовима, нпр.). У Врању је у то време командир пограничне јединице према Новобрдској Кривој Реци и на планинском венцу изнад града био Јања капетан, који је и организовао убиство Ишљама Арифија. Драгољуб Михајловић као ученик ниже гимназије у Врању одлазио је са друговима у карауле, где је Јања за њих приређивао мале закуске. И др Михајловић и старац Мирко Стошић из Дреновца рекли су ми о њему исто: био је омањег раста, пун, живих покрета и насмејан. Сећају га се као енергичног човека. Јашући бели кобилу обилазио је границу. Његови каплари су били „као живе ватре“.

У Новом Селу, где се подоста зна о Ишљаму, казивали су ми старији, као хоџа Селим Селими, да је овај качак убивен преваром. Сељак из Доброшева (вероватно Васил) почео је да тргује с Ишљамом и да му помаже како би га у згодној прилици убили граничари. Једном, док су делили новац, опколили су га граничари, ухватили и ликвидирали на месту званом Биљан баре (у песми „Биљине баре“). За тај потес сељаци кажу и: „Куде је погинаја Ишљам Арифи“.

Ишљамова погибија одјекнула је у овом крају као важан догађај. Одахнули су и Срби и Албанци. А у граничним караулама певало се и гуслало о његовој смрти. Поред мештана (Пољанчана и других) ту су били и граничари из западних крајева: Павле Црногорац, Радуле и др. Због тога је и појмљиво што се у песми појављују и екавски и јекавски облици.

Песму од педесетак стихова још гусла Јован Микић у Трстени. Иако представља целину, уочава се да је нешто скраћена. И певач додаје: „Толико... али имало је још...“ Почетак је чисто епски: закликтала је вила „са високе суварске планине“ и дозивала Јању капетана. Обавештава га да се Арифи зарекао да ће сићи „Врање на Мораву“ и да ће Јања проћи као каплар Мика. (Мика је из Драгобужда и погинуо је као граничар). У другом делу песме говори се како је Јања капетан узјахао бедевију и изишао на планину северозападно од Врања. Одатле је распоредио војску на границу. У првом плану је заседа на Биљине баре јер су ти „раскрснице старе“. Туда је Ишљам пролазио са својим друговима. У тре-

ћем делу је опевана качакова погибија. Ноћ је притиснула планину и све са утишало. Наишао је Ишљам Арифи и „на бусију српску нагазио“.

Старац Мирко Стошић из Дреновца позаборавио је песму „од Ишљама“. Стихови које се трудио да ми изрецитује разликују се од оних које гусла Јован Микић. Ишљам прети Јањи и изјављује како ће му одсећи главу усред Врања и донети је у село Суварно. То наводи на мисао да је било и варијаната ове песме.

Живот на граници према Врању и Пољаници био је испуњен разним догађајима. Много немира и узбуђења донела је и прва деценија XX века. У овом суровом времену формирали су се изузетни и смели карактери, али су недовољно одражени у епској поезији. Очито, стари епски оквири и старе епске формуле нису били најпогоднији за нову и сложенију садржину. Качаци из овог столећа дејствују у другојачијим условима и нису идентични Агуш-аги из Биљаче или Осману из Зарбинца. А колико се тек разликују они који се боре против њих од Ничка и Новка!

И у уметничком погледу малобројне песме о качацима из прве деценије XX века много заостају у поређењу с онима које су активне у прешевској Моравици и прешевској Црној Гори (у Биљачи, Ослару, Левосоју, итд.), а односе се на ранији период.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

ПЕСНИ О КАЧАКАХ (РАЗБОЙНИКАХ)

На крайнем юге Сербии, именно в краю Прешево и Буяноваца, поётся и с удовольствием слушается эпическая песня о качаке Агуш-аге, схваченном обманом в родной деревне Биляче и которого повесил в Вране в 1865 году турецкий реформатор Мидхат-паша. Песня раньше была более разветвлённая с больше диалогов и интересных деталей. Современные певцы, в большинстве случаев младшие, проявляют постоянное и настойчивое стремление сокращать её и чтобы больше подчёркивать её музыкальный компонент.

Существуют и такие варианты чьё содержание удаляется от основного остова песни (захват качака в Биляче, его отводение в Вране и разговор с валией Мидхат-пашей из Ниша). Песня самая красивая тогда, когда эпически формирована.

Защита сестры от качака сильно воодушевила народного певца и захватила его творческую мечту. В деревнях около Буяноваца очень часто слышится песня о богатырях Ничко и Новко, защищавших своих сестёр. В основе песни стоит событие из первой половины 19 века в деревне Ославе. Вариантов довольно много и иногда бóльшие разницы в содержании и композиции. И эти песни сокращаются, выпускаются отдельные места. Всё-таки эпические элементы труднее

вытесняются. Песня о Ничко и Новко и качаке Османе пробилась и в местности Косово (в Изморник, Криву Реку и Горню Мораву) и стала одной из самых любимых. В отдельных вариантах Ничко и Новко заменяют друге богатыри или „девять братьев".

Много событий и волнений принесло и первое десятилетие нашего столетия на сербско-турецкой границе к Вране и Полянице. Здесь действовали опасные и неустрашимые качаки и контрабандисты, но в изменённых и сложных условиях. О Алите Драгобужде и Ишляме Арифи спеты и песни которые в отношении искусства гораздо слабее чем песни о качаках из 19 века, и потверждают уменьшение эпики.

М. Златанович

T. P. VUKANOVIĆ

LE SERPENT COMME APPLICATION SUR LA PLASTIQUE NÉOLITHIQUE DANS LES RÉGIONS CENTRALES BALKANIQUES

Le problème du sérpent dans la mythologie, la magie, le culte et la réligion en général de la société préhistorique dans les régions centrales balkaniques est étudié en archéologie.[1] Etant donné que ces études ne furent pas universelles, le rôle du serpent dans la mythologie, la magie et la réligion de la société préhistorique des régions centrales balkaniques ne fut pas étudié jusüu'au bout. Surtout son application sur la plastique néolithique et le rôle qu'il y jouait ne fourent pas bien observés. Ici, nous nous efforcerons d'étudier ce problème du point de vue paléoethnologique et si possible, de le résoudre.

I

Dans la mythologie et la réligion helléniques une place spéciale est réservée à la représentation de la Méduse et de ses entrelacs des serpents.[2]

---

[1] *D. Garašanin:* Religija i kult neolitskog čoveka na centralnom Balkanu. — Neolit centralnog Balkana. Beograd, 1968, pp. 247, 251—252; cfr. *R. Galović:* Predionica. Neolitsko naselje kod Prištine. Priština, 1959, pp. 25; *T.P. Vukanović:* Cult of the Goddess of Gravidity in the Neolithic society of the Balkan Peninsula. — Vranjski glasnik, knj. VIII (1972), pp. 19—20.

[2] *M.P. Nilsson — Fr. Chapoutier:* Les Dioscures en service d'une Déesse, 196; cfr. *M. Budimir:* ΑΘΗΝΗ Η και τρίτοϊεκεια. Živa antika III, 1—2, Skopje 1953, pp. 6—7; *Ch. Picard:* Les réligions préhelléniques, p. 242; *M. Garašanin:* Artibux Asiae XV, 3 (1952), 268; *R. Ferri:* Prilog poznavanju ilirske mitologije. Anali historijskog instituta JAZU II. Dubrovnik, 1953, pp. 419—428; cfr. *Funk-Wagnalls:* Standard dictionary of Folklore, Mytholoty and Legend I. New York 1949, pp. 151—152 sv. Boaz; II (1950), pp. 869—870, s.v. Pig.

Danas la période de la Mycènes antique (III-e période) il y avait des récipients en terre en forme de femme. La science explique ce fait par l'hypothèse qu'il y s'agit du prototype de la déesse de Cnossos avec les serpents.[3] A cause de l'attribut du serpent ces statuettes ont été comparées avec celles de Gournie et de Prinie.[4]

La position des bras qui tiennent les serpents de certaines statuettes de l'époqe néolithique de Žuto Brdo[5], Corbova et Varuga, gardées dans les temples, fut très variée.[6]

Chez les Illyriens de l'époque préhistorique et antique, le culte du serpent fut très développé. Le serpent fut le symbole d'un ancêtre mythique et en même temps il avait un caractère chtonien. Donc, il y s'agit du culte des morts. Chez les Illyriens le serpent fut le protecteur primordial et la divinité primordiale.[7]

Esculape, prédécesseur de la médecine moderne, fut admiré par les Helléniques comme une divinité. Le serpent fut le symbole de sa pratique médicale. Ses élèves avaient construit des sanctuaires où les serpents sacraux furent gardés et où ils pratiqueaient la médecine.[8]

Dans la biographie de Cléomène Plutarque avait écrit, entre autre, que le serpent fut l'emblème de tous les héros.[9] Parallèlement, dans le mythe grec Alexandre le Grand est traité comme fils du serpent et d'Olympias, épouse de Philippe Macédonien.[10]

Selon Hérodote (8, 41) le serpent habitait l'Acropole athénienne et fut le patron de cette ville. On lui préparait chaque mois un gâteau de miel. Un jour, quand la prêtresse lui avait apporté le gâteau comme d'habitude, le serpent n'apparut pas: il avait quitté la ville et quelques jours après les Perses l'avaient envahie.[11]

---

[3] *P.M.J. Lagrange:* La Crète ancienne (1908), p. 78.

[4] *A.J. Evans:* B.S.A. No. IX, p. 84; *Sam Wide:* Mykenische Götterbilder und Idole. — Mitteilungen des Kaiserl. deutsch. archäol. Instituts, athenische Abteilung, Bd. XXVI (1901), p. 247 sq.

[5] Starinar II, p. 7, fig. 8—10, 46, 78.

[6] *M. Vasić:* Žuto brdo. Oblici statueta. — Starinar III, p. 52.

[7] *D. Marić:* Antički kultovi u našoj zemlji. Beograd, 1939, p. 181; *A. Stipčević:* Iliri. Zagreb, 1974, pp. 183—184. Aussi le nom des Illyriens se met en rapport avec le serpent, op. cit. p. 19—20; *K. Oštir:* Beiträge zur alarodische Sprach-Wissenschaft, Bd. I. Wien-Leipzig 1921, p. 67; même auteur, Illyro-Thrakisches. — Arhiv za arbanašku starinu, jezik i etnologiju I, 1—2 (1923), p. 109; *R. Ferri:* op. cit. pages: 419—428. Le serpent sacral Python dans les oracles de Delphes; cfr. PWRE, vol. II, pp. 508—520; cfr. *Lisičar:* Legenda o Kadmu. — Živa antika. Skopje 1953, pp. 245—260; *L. Vojnović:* Le voyage de Cadmus, Hisoitre de Dalmatie, Paris 1934, pp. 9—54.

[8] *Cfr. R. Ferri:* op. cit. p. 424; *Sudhof:* Geschichte der Medizin, Berlin, 1922, p. 5.

[9] *Cfr. M. Budimir,* Živa antika III, 1—2, Skopje, 1953, p. 12.

[10] *Cfr. Radet:* Alessandro il Grande. Torino 1942, p. 5.

[11] Cfr. Enéide de Virgile, 2, 350: „Quae sit rebus fortuna videtis: Excessere omnes adytis arisque relictis. Die quibus imperium hoc steterat." Par analogie, il faut mentionner que même chez les Lithuaniens, les Prusses et les Slaves balkaniques on avait adoré le serpent. Là, les serpents furent considérés comme divinités et on les nourrissait par le lait et les poules, faisant grande attention pour qu'aucun accident ne survienne. Cfr. *N. Nodilo:* Religija Srba i Hrvata. — Rad JAZU LXXXIX, p. 178.

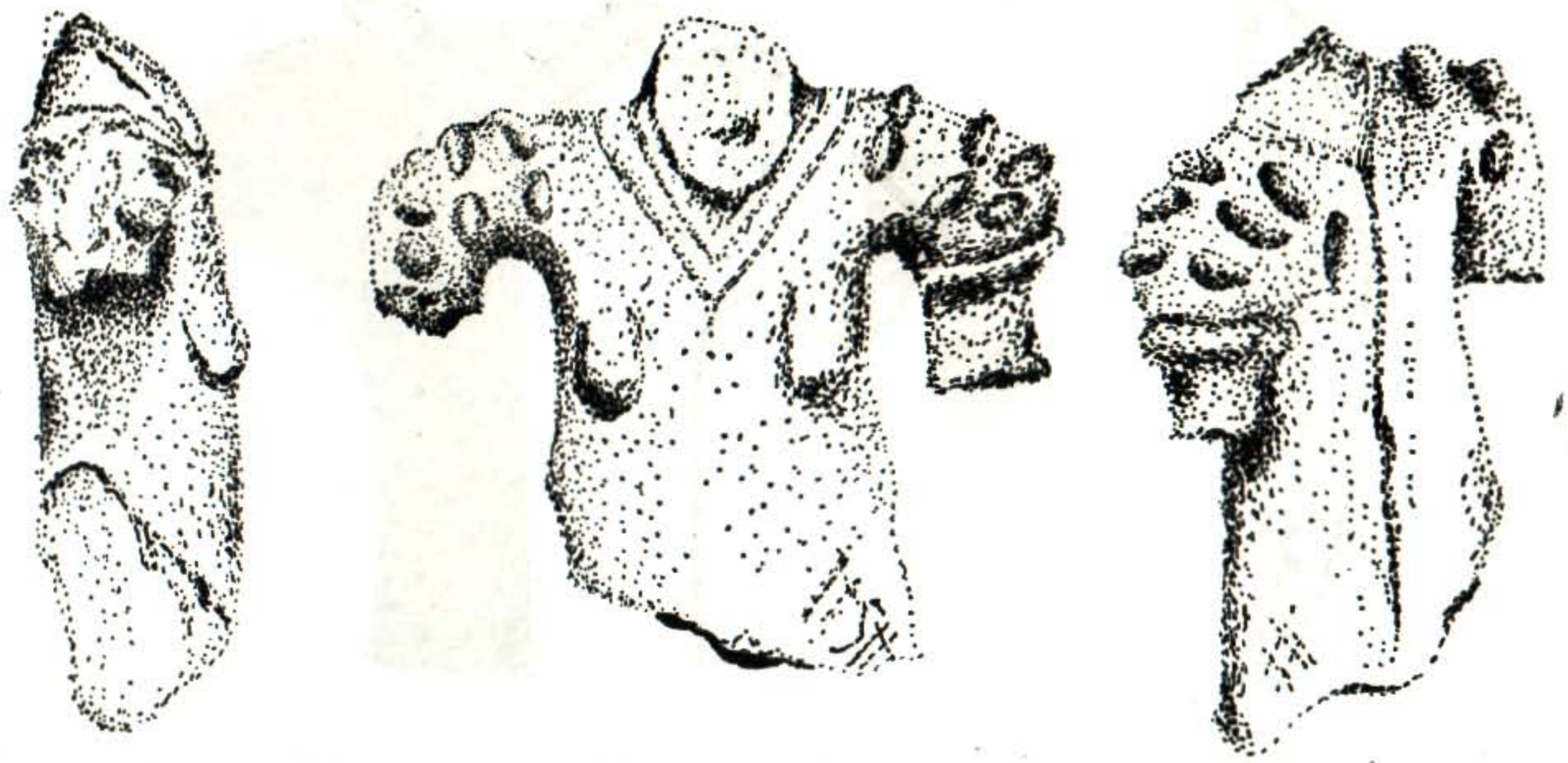

Cr. 1 — Serpent et tête du serpent comme application sur la plastique néolithique. Figurine de la localité Fafos près de Kosovska Mitrovica (vers 4500 av. J. — Ch.)

II

Dans la mythologie, la magie et la réligion de la société préhistorique sur les Balkans, le serpent avait un rôle spécial. En vérité, les coutumes et les croyances de la société préhistorique balkanique avaient continué de vivre dans la superstructure mythologique et réligieuse de la société antique hellénique et celles des Thraciens, des Illyriens, des Dardaniens, des Celtes et plus tard des Romains.

Le culte du serpent de la société préhistorique néolithique dans les régions centrales balkaniques fut conservé comme relique, localisé auprès des lares préhistoriques et sur la plastique. Auprès des lares se trouvait la figurine du serpent, ce qui a été confirmé par les trouvailles néolithiques „Predionica“ près de Priština. La plastique néolithique, avec les applications du serpent, a été trouvée dans les localités suivantes à Kosovo: Fafos à Kosovska Mitrovica et Valač près de Kosovska Mitrovica. Il faut aussi mentionner Pavlovac, localité près de Vranje dont la culture est plus ancienne que celle de Starčevo.

Pour une meilleure explication du problème nous présenterons ici certaines données sur le serpent sur la plastique néolithique des régions centrales balkaniques. Dans la localité Fafos près de Kosovska Mitrovica on a trouvé une figurine d'homme aux dimensions suivantes: Longueur 0,9 cm; volume 0,12 cm; diamètre du tronc brisé 2x5 cm; volume du bras nain plié 0,5 cm; sa pointe 0,8 cm; volume de la poitrine 0,13 cm; fragment du cou 2,7x2 cm. Le bras gauche est bien conservé tandis que la partie antérieure du bras droit est cassée. Sur la figurine on voit deux restes du corps du serpent. La tête du serpent se trouve sur la partie antérieure du bras gauche et les trois têtes des trois serpents entourent

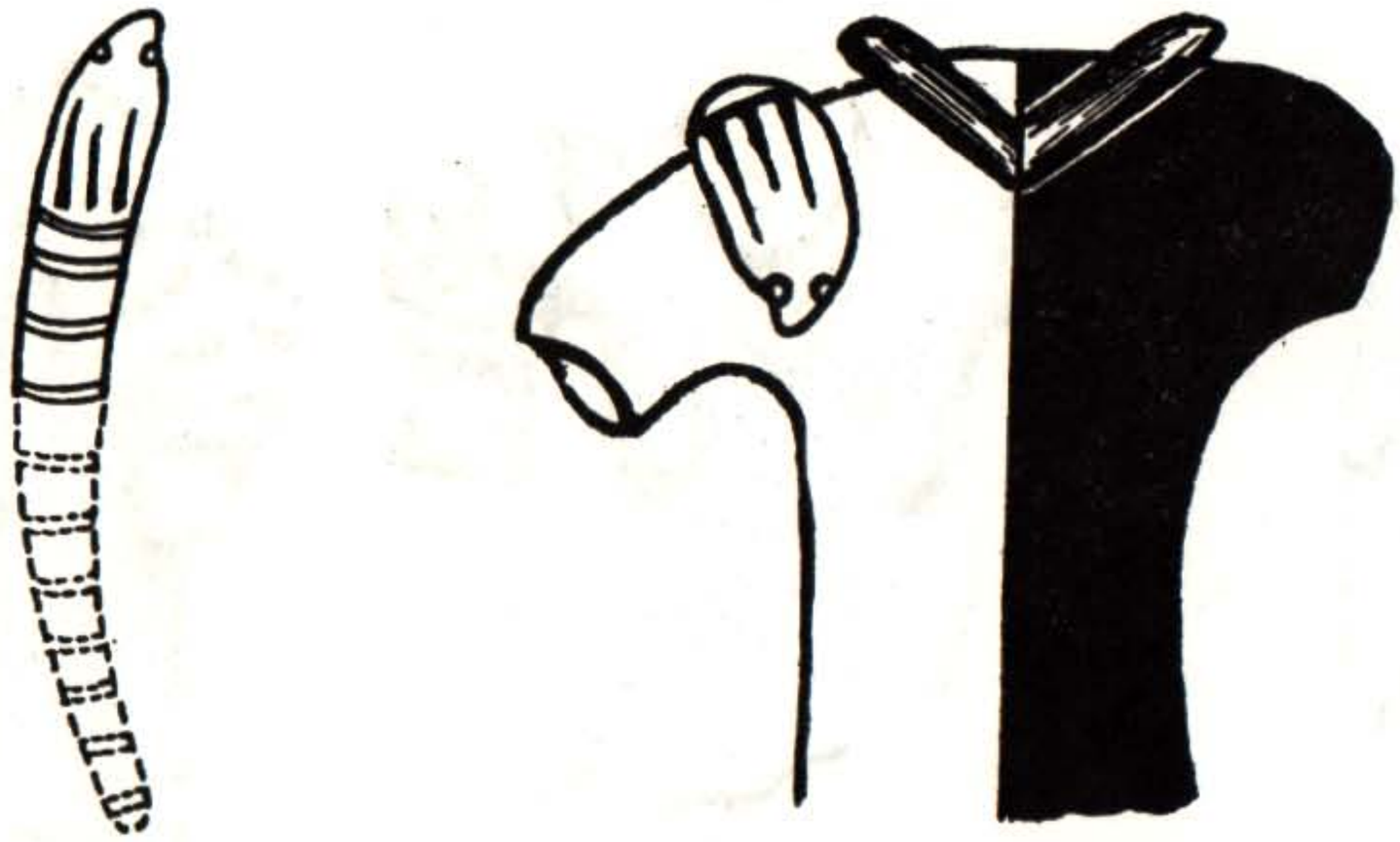

Cr. 2 — Serpent appliqué sur l'épaule droite de la figurine néolithiüue de Fafos. La tête du serpent repose sur la poitrine. (vers 4500 av. J. — Ch.)

le bras jusqu'à l'épaule, ce qui fait le total ne neuf têtes de serpents. Sur le dos il y a encore deux têtes de serpents. On peut supposer que le même nombre de têtes des serpents se trouvait sur le bras endommagé. Cependant, il n'y a que douze têtes conservées — trois par trois sur le dos. Les ornements en forme de lignes, de rhombes et de double rhombes se trouvent entre les têtes des serpents.[12] Selon notre savoir, c'est la seule figurine néolithique des régions centrales balkaniques avec un tel nombre de têtes des serpents. Cela veut dire que cette figurine peut être classifiée dans le groupe des figurines magico-réligieuses avec un rôle spécial du groupe des serpents, ou des têtes des serpents, dont le sens est basé sur la mythologie de la société préhistorique.

Le deuxième groupe de figurines d'homme en plastique néolithique des régions centrales balkaniques est nombreux. Ce sont les idoles avec le serpent appliqué sur l'épaule droite de l'idole. La tête du serpent se trouve sur la poitrine et son corps passe par l'épaule jusqu'au dos. Ces applications sont plus courtes, les yeux expressifs et les ornements incisés à travers le corps du serpent. Ces figurines ont été trouvées dans la localité de Pavlovac à Vranje et dans celle de Fafos près de Kosovska Mitrovica.

Ce groupe contient aussi les idoles sur lesquels la tête du serpent se trouve sur l'épaule droite et le corps entoure le dos, l'aisselle gauche et la poitrine, avec la queuf sous le cou (Pavlovac, localité Čukarka — une trouvaille similaire). A mentionner, qu'à Pavlovac on avait aussi trouvé un torse d'homme (trouvaille accidentelle) avec le serpent appliqué. La queue du serpent se trouve sur la poitrine, le corps s'étand jusqu'à l'épaule gauche et la tête repose sur le dos. Enfin, il y a des ser-

---

[12] Musée National, Kosovska Mitrovica.

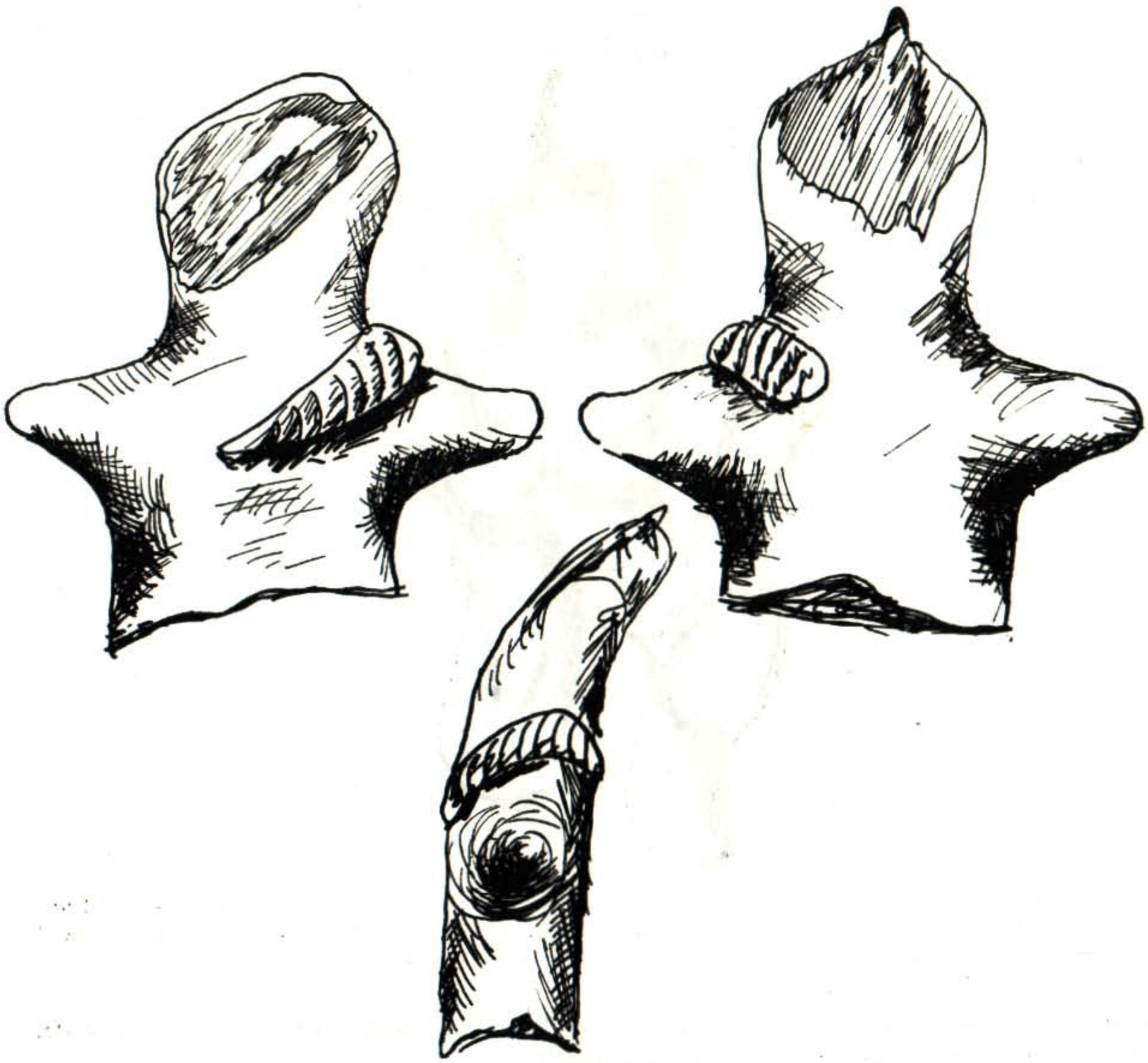

Cr. 3 — Serpent appliqué sur la figurine néolithique de Pavlovac (localité Čukarka) dans la Serbie du Sud (les environs de Vranje). Le serpent est appliqué sur l'épaule gauche avec la queue sur la poitrine (vers 4500 av. J. — Ch.)

pents qui entourent seulement le bras gauche des figurines d'homme (dans la plupart des cas ces figurines sont naines), la tête et la queue du serpent se trouvant sur le côté antérieure de la figurine.

Le troisième groupe des figurines d'homme néolithiques est rare. Ce sont les figurines de la localité Pavlovac près de Vranje et de celle de Fafos près de Kosovska Mitrovica. Sur ces idoles le serpent entoure la taille de l'idole comme une ceinture. La tête et la queue du serpent se trouvent au-dessus du pénis érecté. Ces figurines n'ont pas d'autres applications comme par exemple habits, tatouage, cheveux, etc.

Dans le quatrième groupe de figurines d'homme avec le serpent est classée la divinité assise de l'époque néolithique provenant de la localité Fafos à Kosovska Mitrovica. La tête du serpent se trouve au-dessus du pénis très visible, et son corps entoure la figurine, suivant

Cr. 4 — Serpent appliqué sur la figurine néolithique assise de la localité Fafos. Le serpent se trouve au-dessus du pénis, ce qui signifie la fécondité (vers 4500 av. J. — Ch.) — Musée National, Kosovska Mitrovica.

le côté droit de manière que la tête arrive presque jusqu'au bras gauche posé sur l'estomac au-dessus de la hanche.

Il faut aussi mentionner le cinquième groupe d'idoles néolithiques au serpent appliqué. C'est la Déesse de Gravidité provenant de la localité Fafos près de Kosovska Mitrovica. Le serpent entoure le bras gauche de la Déesse assise, en forme d'un bracelet. Selon notre savoir c'est le seul idole de femme avec un serpent.

Efnin, les statuettes néolithiques qui se trouvaient auprès des lares ou dans les temples, font le sixième groupe. La position de bras qui tiennent les serpents est très variée, comme en est le cas avec les statuettes de Žuto Brdo, Korbova et Varuga.[13]

III

Des chapitres précédents on a pu voir que l'application du serpent sur la plastique néolithique dans les régions centrales balkaniques varie en styles et en groupes. Les idoles masculains prédominent. Le serpent

[13] Cfr. *M. Vasić;* Žuto brdo. Oblici statueta, p. 52.

est toujours appliqué sur une partie visible du corps: poitrine, épaule, estomac, taille, bras, dos. Il peut aussi être un attribut tenu par l'idole dans sa main. Il faut spécialement souligner son application près du pénis.

Nous avons déjà dit que dans la société antique balkanique le serpent, selon Plutarque, fut l'emblème de tous les héros. Par analogie, nous pouvons supposer que le serpent appliqué sur les idoles d'homme de la société néolithique balkanique, représentait un emblème des ancêtres héroïsés. Dans ce cas il a un rôle chtonien, ainsi qu'un caractère protecteur contre les démons. Le serpent protège la maison et l'idole, et en même temps, c'est la divinité où habite l'invisible âme des ancêtres qui est, selon les croyances de la société préhistorique et patriarcale du régime d'esclavage, personnifiée en serpent. Le serpent sur le bras de la Déesse de Gravidité de la société néolithique de Kosovo a un rôle similaire. Bien sûr, la position et la place du serpent sur certains idoles auprès du pénis, ainsi que sur le bras de la Déesse de Gravidité, parlent en faveur des éléments de fécondité de la population néolithique, bien que dans ce cas il soit un attribut du pénis qui a un rôle très important dans la réligion et la magie de la population néolithique de la Péninsule Balkanique.

IV

Le rôle du serpent appliqué sur la bras de la Déesse de Gravidité est d'assurer un leger accouchement. Cette conclusion est faite sur la base de la coutume encore existante chez les Serbes à Kosovo. Dans le village Grizime, dans la région de Kriva reka, quand on apperçoit que le serpent a attrapé une grenouille ou un poisson et qu'il a commencé à l'avaler, on doit frapper le serpent par une canne ou un bâton, et quand un accouchement est pénible ou les animaux mettent bas (vache, brabis, truie, jument etc.) on doit toucher avec cette canne ou bâton l'estomac de l'accouchée en disant: „De la manière que le serpent s'est séparé facilement de la grenouille (ou du poisson) que cette séparation soit facile!" Alors on croit que l'accouchement sera facile.

Chez les Serbes du village Dobri Do à Kosanica (Serbie du Sud) quand les enfants meurent, on doit attraper un serpent, lui extraire les yeux et les mettre dans l'eau dans laquelle on doit baigner le nouveau-né. Puis les yeux du serpent doivent être enfilés et portés par la mère de l'enfant autour de son cou. Selon la croyance populaire l'enfant vivra longtemps.

Dans les milieux patriarcaux Musulmans de Gora à Kosovo on croit que la peau du serpent (couleuvre), posée sous la literie dans le berceau, protège la maison de la foudre.

Chez les mêmes Musulmans on croit que la femme stérile deviendra enceinte si on met la peau du serpent dans l'eau et on laisse le récipient sous l'avant-toit pendant la nuit; le matin suivant la femme doit porter le crible et cette eau à la croisée des chemins du village; là elle doit se baigner toute nue avec cette eau, restant debout dans le crible.

Chez les Musulmans de Sredačka Župa à Kosovo on met la peau du serpent sous la tête des nouveau-nés ou des petits enfants pendant la nuit. Selon la croyance populaire on doit le faire „pour que le mal ne survienne". En même temps on y croit que si on tue un serpent pendant le couché du soleil qu'on avait tué l'un des parents proches morts qui était sorti du sol transformé en serpent. On y croit aussi que si on tue un serpent petit qu'un enfant décédera dans la famille de l'assassin et si on tue un grand serpent que ce sera un adulte.

Enfin, chez la population albanaise à Kosovska Pokrajina qui s'occupe d'agriculture et d'élevage de bestiaux, le serpent est un des ornements très fréquents sur les berceaux en bois. Selon la croyance patriarcale, ce serpent protège le nouveau-né ou le petit enfant de la piqûre du serpent venimeux. On y croit qu'un serpent venimeux ne s'approchera pas du berceau s'il est ornementé par un serpent allongé.

Dans les milieux patriarcaux serbes à Timočka Krajina on croit que celui qui voit le serpent vivant au printemps, il sera bien portant et sain toute l'année, mais s'il voit le serpent tué il vivra comme un serpent „demi-mort".[14] Parmi les Vasojević de Kom on avait l'habitude jusqu'à les premières décennies du XX-e siècle, d'attraper un serpent quand le betail manifeste „mukavica" (fièvre aphteuse) et de le donner à un enfant posthume, afin qu'il compte le betail malade et le betail sain. On y croit que le betail malade guérira et que le bétail sain restera sain. Parmi cette population on ne tue pas le serpent au printemps quand on l'aperçoit pour la première fois, mais on l'appelle par son nom. Selon la croyance populaire le serpent s'arrêtera un moment à cet appel, puis continuera sa marche et la personne en question ne le verra plus cette année.[15] Chez les Serbes de Kosovo, dans la région de Gornja Morava on croit qu'il faut prendre une canne revêtie de la peau du serpent tué quand il pleut à torrent et quand il y un orage, qu'il faut l'enfoncer dans l'avant-toit et l'orage passera tout de suite.

Toutes ces coutumes perlent en faveur du fait que la fonction du serpent appliqué sur la plastique néolithique des régions centrales balkaniques est de protéger le foyer domestique de la population néolithique des démons et de tous les mauvais ésprits, même des serpents venimeux.

Il y a beaucoup de preuves que le serpent soit l'équivalent du maître de la maison. Nous allons mentionner une coutume gauloise ancienne quand les gens ont été brûlés à l'honneur du printemps (Ivanjdan).[16] Cette coutume antique qui dérive du paganisme est substituée par le serpent comme offrande humaine, comme on l'avait fait dans les Pyrénées et à Surdulica (Serbie du Sud).[17]

---

[14] *M. Stanojević:* Zbornik Timočke krajine IV, p. 73.

[15] Cfr. *M. S. Filipović:* Kult zmije u okolini Skoplja. Miscellanea I, Beograd, 1937, pp. 136—149.

[16] *W. Manhardt:* Vald und Feldkult II. Berlin 1905, p. 525.

[17] Cfr. *S. Trojanović:* Glavni srpski žrtveni običaji, SEZb. knj. XVII. Beograd, 1911, p. 33.

A la fin nous devons aussi mentionner quelques coutumes de certaines régions serbes (Podrim et Stari Ras). Là, quand on attrape le serpent avant le jour de St. Georges on le met dans une calebasse „lejka“ et on bouche la calebasse. Ainsi on garde le serpent jusqu'à la veille du jour de St. Georges quand on fait le tour du village, et en arrivant à la place où on l'avait attraper, on le met en liberté. Par ce fait, par le cercle magique qu'on avait fait avec le serpent, on désire protégér le village de la grêle et des autres orages, ainsi que des épidémies de la population et du betail.[18] A mentionner qu'au printemps (les 14 et 23 mars) le serpent est nommé „blaga stoka„ (betail doux) par les Macédoniens des environs de Skopje.[19]

V

Le motif des brides et du fouet fits du serpent se manifeste dans la littérature serbo-macédonienne médiévale hagiographique. Nous trouvons ce motif aussi dans la tradition sur Ahmet Said Ruffai, fondateur des Ruffai-derviches, chez les Albanais qui, selon la tradition, avait monté à cheval freiné par un serpent.[20] Le même motif apparait chez les Grecs concernant St. Haralampije et Mohammed. Chez les Hébreux ce motif est lié à Rabi Effraim Agnace de Tlemcen qui avait fui de l'Espagne dans le XVI-e siècle, montant à un lion freiné par le serpent.[21]

Enfin, le motif des brides et du fout faits du serpent peut être aussi trouvé dans le folklore des Slaves du Sud et il y est toujorus lié à un héros et à des actes héroïques. De même, le serpent est mentionné par raport à la selle et les étriers. Dans un poème populaire serbe une jeune fille se loue qu'elle ne va pas faire des travaux à main et qu'elle ne va pas garder le betail de son père, mais qu'elle construira une église au centre de la montagne. Ayant entendu sa louange le roi avait tout de suite envoyé ses deux parents pour lui amener la jeune fille. En la voyant si courageuse les deux hommes s'en sauvèrent. Le roi, considérant ce geste comme honteux, rassembla son armée formée de cent Tatares, deux cents Arabes et trois cents Janissaires. Il les envoya pour lui amener la jolie jeune fille. Mais, quand la jeune fille les vit:

Elle alla dans le jardin flleuri,
Par les cornes du daim elle sella son cheval,
Elle le freina par un serpent venimeux,
Elle le fouetta par une vipère,
Et seule elle s'en alla à l'encontre de l'armée du tzar.

Qu'elle metta en fuite et tua.[22]

---

[18] Cfr. *T.P. Vukanović:* Selo kao društvena zajednica kod Srba, Priština, 1965, pp. 107—108.

[19] Cfr. *T.P. Vukanović:* Lov na zmije u Jugoslaviji. Narodna starina XIV, Zagreb, 1939, pp. 122—126.

[20] *A. Degrand:* Souvenir de la Haute-Albanie, Paris, 1901, p. 229.

[21] *F.W. Hasluck:* Christianity and Islam under the Sultans, t. I, London 1929, pp. 289—290.

[22] *V.St. Karadžić:* Srpske narodne pjesme, knj. I, Beograd, 1969, pp. 117—118.

Dans un poème populaire de Bosni le dragon enflammé avait monté à un lion, freiné par deux serpents entrelacés.[23]

Dans notre épique populaire il y a des cas quand la fée promet d'attraper un daim dans la montagne, de le freiner par un serpent, de le seller par un autre et de monter après à ce daim.[24]

Dans un poème populaire macédonien la fée Djurdja avait attrapé un „daim gris", elle fit les étriers des deux serpents venimeux et le fouet de la couleuvre.[25]

VI

Après tout ce qui est dit, on peut faire la conclusion suivante: Il est déjà bien connu dans la science que le serpent est un animal démonique, même plus démonique qu'aucun autre.[26] Mais, quand même, son rôle est très important dans la mythologie, la magie, la réligion et le culte des peuples balkaniques, depuis l'antiquité jusqu'à nos jours où il y a encore des „survivals".

Cela est basé, en effet, sur le fait qu'on ne doit pas plaisanter avec un démon, mais qu'on doit l'amadouer et gagner sa faveur. Tous ces nombreux procédés, cultes et offrandes au serpent ont pour but de gagner sa faveur, de l'amadouer, d'assurer avec les éléments totémiques une bonne protection de tous les dangers, maladies etc. Ainsi, certains groupes ethniques et populations dans les régions centrales balkaniques avaient voulu assurer la fécondité, la prosperité, l'aisance.

A la fin, nous devons mentionner la fête de serpent. Depuis l'antiquité ce fut toujours le premier jour du printemps quand le serpent fut inviolable et tabou.

Ce qui est — parmi ces nombreux exemples que nous avons présentés concernant le serpent appliqué sur la plastique néolithique des régions centrales balkaniques — la création et le produit de la société néolithique et ce qui est la production de la superstrcuture d'une longue évolution historique de la société néolithique des peuples et des tribus balkaniques anciens, et par conséquent, des peuples balkaniques contemporains, nous n'avons pas le courage de le dire. Nous ne désirons que dire le suivant: Les racines de la mythologie et du culte du serpent de la société néolithique dans les régions centrales balkaniques sont évidentes. Cela est évident par sa fonction très variée sur la plastique néolithique de la société ancienne balkanique dans les régions mentionnées

---

[23] *B. Petranović*: Srpske narodne pjesme, knj. III, pp. 3,30.

[24] *B. Petranovii:* op. cit, 393.

[25] *Braća Miladinovci:* Blgarski narodni pesni, p. 179; cfr. *Tih. R. Đorđević:* Beleške o našoj narodnoj poeziji, Beograd, 1939, pp. 94—98.

[26] Cfr. *Pauly-Wiss.* R.E. 4, 2241 sq.

[27] Cfr. *R. Ferri,* op. cit., p. 428. Cfr. L'hypothèse que le serpent soit „le symbole d'astronautique". — *E. von Däniken:* Sjetva u svemiru, Zagreb, 1973, pp. 29—33, 43, 46.

Т. П. ВУКАНОВИЋ

ЗМИЈА КАО АПЛИКАЦИЈА НА НЕОЛИТСКОЈ ПЛАСТИЦИ ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА

Проблем змије у митологији, магији и култу и уопште религији праисторијског друштва у централним пределима Балкана, у археолошкој науци је размотрен[1]. Међутим, та разматрања нису била свеобухватна, тако да је улога змије у митологији, магији и религији у праисторијског друштва централног Балкана остала недоречена. Поготову, није запажена њена улога као апликација на неолитској пластици. Покушаћемо на овом месту са аспекта палеоетнологије да тај проблем сагледамо, а по могућству и решимо.

I

У хеленској митологији и религији посебно место припада представи Медузе и њеног сплета змија[2].

У старо микенско доба (III период), јављају се антропоморфни земњани судови у облику жене. У науци постоји хипотеза да се ради о прототипу Богиње са змијама из Кноса[3]. Због атрибута змије, ове статуете су у науци упоређиване са сродним из Гурније и Приниј[4].

На извесним статуетама неолитске епохе из Жутог брда[5], Корбова и Варуге, које су обитовале у храму, руке имају разне положаје и држе змије[6].

---

[1] *Д. Гарашанин:* Религија и култ неолитског човека на централном Балкану. — Неолит централног Балкана. Београд, 1968, стр. 247, 251—252; cfr. *R. Galović:* Predionica. Neolitsko naselje kod Prištine. Priština, 1959, str. 25; *T. P. Vukanović:* Cult of the Goddess of Gravidity in the Neolithic society of the Balkan Peninsula. — Врањски гласник књ. VIII (1972), стр. 19—20.

[2] *M. P. Nilsson — Fr. Chapoutier:* Les Dioscures en service d'une Déesse, 196; cfr. *M. Budimir:* ΑΘΗΝΗ и και τρίτοΐενεια.—Жива антика III, 1—2. Скопје 1953 стр 6—7; *Ch. Picard:* Les réligions préhelléniques, стр. 242; *M. Garašanin:* Artibux Asiae XV, 3 (1952), 268; *R. Ferri:* Prilog poznavanju ilirske mitologije. Anali historijskog instituta JAZU II. Dubrovnik, 1953, str. 419—428; *Funk-Wagnalls:* Standard dictionary of Folklore, Mythologu and Legend I. New York 1949, pp. 151—152, s.v. Boar; II (1950), pp. 869—870, s.v. Pig.

[3] *P. M. J. Lagrange*: La Crète ancienne (1908), p. 78.

[4] *A. J. Evans*: B. S. A. № IX, p. 84; *Sam Wide:* Mykenische Götterbilder und Idole. — Mitteilungen des Kaiserl. deutsch. archäol. Instituts, athenische Abteilung, Bd. XXVI (1901), p. 247 sq.

[5] Старинар II, стр. 7, сл. 8—10, 46, 78.

[6] *М. Васић*, Жуто брдо. Облици статуета. — Старинар III, стр. 52.

У Илира праисторијске и античке епохе, култ змије је био обилато развијен. Она је представљала символ митског претка, а уз то имала је хтонски карактер. Дакле, ту се ради о култу мртвих. Змија је у Илира била примарни заштитник и примарно божанство[7].

Претеча савремене медицине био је Ескулап, који је у Хелена био поштован као божанство. Он је имао змију, која је била символ његове лекарске вештине. Његови ученици су подизали посебна светишта у којима су чували сакралне змије и вршили лекарску дужност[8].

Плутархова биографија Клеомена говори између осталог, да је змија амблем свих хероја[9]. Напоредо с тим, грчки мит говори да је Александар Велики био син змије и Олимпије, супруге Филипа Македонског[10].

Херодот казује (8, 41), како је на атинском акропољу обитовала змија, која је била заштитница града. Она је свакога месеца добијала колач од меда. Кад јој је једнога дана свештеница, по обичају, однела колач, змија се није појавила да га прими; бива, оставила је град, а после пар дана, ушли су у град Персијанци[11].

II

У праисторијског друштва на Балканском полуострву, у митологији, магији религији, змија има значајну улогу. Заправо, обичаји и веровања праисторијског балканског друштва, наставили су свој континуитет у митолошко-религијској надградњи античког друштва Хелена, Трачана, Илира, Дарданаца, Келта и касније Римљана.

Култ змије у праисторијског неолитског друштва централног Балкана, понајвише се сачувао у ретким реликтима, и то лоциран код праисторијског лараријума огњишта и на пластици. Код лараријума налазило се пребивалиште фигурина змије, о чему сведочи

---

[7] *Д. Марић:* Антички култови у нашој земљи. Београд, 1939, стр. 181; *A. Stipčević:* Iliri. Zagreb, 1974, стр. 183—184. И име Илира доводи се у везу са змијом, нав. дело, стр. 19—20; *K. Oštir:* Beiträge zur alarodische Sprach-Wissen-schaft. Bd. I. Wien-Leipzig 1921, p. 67; исти: Illyro-Thrakisches. — Arhiv za arbanasku starinu, jeziku i etnologiju I, 1—2 (1923), str. 109; *R. Ferri:* нав. рад, стр. 419—428. О сакралној змији *Pitonu* у делфијском порочанству cfr. PWRE, vol. II, pp. 503—520; cfr. *Lisičar*: Legenda o Kadmu. — Živa antika. Skopje 1953, str. 245—260; *L. Vojnović:* Le voyage de Cadmus, Histoire de Delmatie, Paris 1934, pp. 9—54.

[8] Cfr. *R. Ferri:* op. cit. p. 424; *Sudhof:* Geschichte der Medizin, Berlin 1922, p. 5.

[9] Cfr. *М. Будимир,* Жива антика III, 1—2, Скопје, 1953, стр. 12.

[10] Cfr. *Radet:* Alessandro il Grande. Torino 1942, p. 5.

[11] Cfr. Vergilijevu Eneidu, 2, 350; „Quae sit rebus fortuna videtis: Excessere omnes adytis arisque relictis. Die quibus imperium hoc steterat.“ Аналогно томе, помињемо да је и у Литаваца, Пруса и балканских Словена било у обичају обожавање змије. Наиме, змије су сматране за божанства, па су их људи по кућама хранили млеком и кокошкама, пазећи притом да им се каква неприлика не згоди. Cfr. *N. Nodilo:* Religija Srba i Hrvata. — Rad JAZU knj. LXXXIX, str. 178.

неолитско налазиште „Предионица“ код Приштине. Неолитска пластика, са апликацијама змије, нађена је на локалитетима на Косову: Фафос у Косовској Митровици и Валач код Косовске Митровице. Од осталих локалитета, помињемо Павловац код Врања, који припада старијем неолиту старчевачке културне баштине.

Ради илустрације, наводимо следеће податке о улози змије у неолитској пластици централног Балкана. Наиме, са неолитског налазишта Фафос, код Косовске Митровице, помињемо мушку фигурину од црне теракоте, без главе и без ногу (торзо). Очувана дужина фигурине износи 0,9 см, обим 0,12 см; пречник заломљеног трупа износи 2 x 5 см; и залом врата има 2,7 x 2 см. Очувана лева рука, док је десна заломљена спреда. На фигурини се налазе два одломка трупа змије; око леве руке спреда лоцирана је змијска глава и даље се обвијају изнад ње на рамену у три реда по три змијске главе, што укупно износи девет змијских глава; на леђима испод ових налазе се аплициране две змијске главе. На другој оштећеној руци, свакако да се налазио истоветан број змијских глава, међутим сачувано је свега дванаест глава, по три и три на леђима. Орнаментика урезаних линија и ромбова, дели змијске главе, где има и двојних ромбова[12]. Колико нам је познато, то је једина неолитска фигура са тла централног Балкана, са толиким бројем змија — змијских глава, као апликационим атрибутима. Значи, ова фигурина спада у групу мађијско-религијских фигурина, поникли на основама митологије у праисторијског друштва, са групном улогом змија, односно змијских глава.

Другу групу мушких фигурина неолитске пластике централног Балкана, која је бројна, чине идоли са змијом, која је аплицирана на десном рамену фигурине — идола; тако што је глава змије аплицирана спреда на прсима, а труп змије пружа се преко рамена и завршава на леђима. То су краће апликације змије, са изразито обликованим очима, и попречним шарама преко змијина трупа, изведеним зарезима. Овакве фигурине с апликацијом змије пронађени су са неолитских налаза у Павловцу код Врања и Фафосу код Косовске Митровице. У ову групу спадају и идоли, на којима је аплицирана змија тако што јој је глава лоцирана на десном рамену, а труп се обавија преко леђа, испод левог пазуха и даље преко прсију, тако да јој реп сеже испод врата на домаку главе (Павловац, локалитет Чукарка — случајан налаз). На овом месту помињемо, у Павловцу је нађена и једна торзо мушка фигурина (случајан налаз), са змијом као апликацијом, датом тако што је реп змије приказан на прсима фигурине, а труп се пружа преко левог рамена и глава је дата на леђима фигурине. На крају, има и змија која су на мушким фигуринама аплициране једино око леве руке (махом патуљасте), а где се глава и реп змије приказују с предње стране фигурине.

---

[12] Народни музеј у Косовској Митровици.

Трећу групу мушких неолитских фигурина, које су ређе, а потичу са локалитета Павловац код Врања и Фафос код Косовске Митровице, чине идоли са обликованом змијом около струка идола, у виду појаса. Глава и реп змије се обликују спреда на фигурини изнад истакнутог фалуса. На овим фигуринама нема осталих и других трагова апликација одеће, тетовирања, косе и томе слично.

У четврту групу мушких фигурина с акликацијом змије, чини седеће божанство неолитске епохе, које потиче с локалитета Фафос код Косовске Митровице. Ово божанство има наглашен фалус и изнад њега лоцирану главу змије, која се обавија око фигурине, пружајући се са десне стране, тако да глава допире скоор до леве руке положене на трбуху изнад кука.

Наводимо и петту групу неолитских идола са апликацијом змије, која се налази на Богињи гравидности, која потиче са неолитског налазишта Фафос код Косовске Митровице. Ту је змија аплицирана на левој руци седеће Богиње гравидности у облику гривне. То је једини случај, колико нам је познато, да се змија јавља у неолитској пластици женских идола, као апликација.

На концу, шесту групу чине неолитске статуете, које су обитоване у кућном лару или храму, чије руке имају разне положаје и држе змије, као што је случај са статуетама из Жутог брда, Корбова и Варуге[13].

III

Из датог прегледа види се, да се змија као апликација на неолитској пластици централног Балкана јавља у неколико група или стилова. Превагу носи мушка идолатрија. Змија као апликација увек заузима видно место: прса, раме, трбух, струк, руку, леђа или је пак она атрибут који статуета — идол држи у руци. Посебно се истиче њена улога као апликације на домаку наглашеног фалуса.

Као што смо поменули, у античког балканског друштва, по Плутарху, змија је била амблем свих хероја. Аналогно томе, можено претпоставити, да је и у неолитског балканског друштва, змија као апликација на мушкој идолатрији, углавном представљала амблем хероизованих предака. Њена улога, у основи и овде је хтонског карактера. Она у ствари, као апликација идола има карактер и улогу заштите од демона. Она штити кућу и идола, божанство које прати као апликација, да га као душа предака, која иначе борави невидљиво, а по веровањима праисторијског и патријархлног класног друштва робовласничке и каснијих епоха, исто тако може бити оваплоћена у змији. Дакако, сличну улогу има и апликација змије на руци Богиње гравидности неолитског друштва са Косова. Свакако, њено истицање и лоцирање на извесним идолима, око или поред фалуса, као и код Богиња гравидности лоциране на руци, има у себи и извесне елементе поспешења плодности неолитске попу-

---

[13] Cfr. *М. Васић*, Жито брдо. Облици статуета, стр. 52.

лације, поред тога што је она овде пратећи елеменат-атрибуот фалуса, који има знатну улогу у религији и магији у популацији неолитског друштва на Балканском полуострву.

IV

Змија као апликација на руци Богиње гравидности, има примарну улогу да породиљи донесе лак порођај. То тврдимо на основу следећег обичаја који живи у менталитету у Срба на Косову. Наиме, у селу Гризине, у пределу Крива река, обичава се, када се примети да је змија ухватила жабу или рибу и почела да је гута, да човек штапом или прутом, удари по змији, да ова испусти плен, а змију да не убије, па да сачува тај штап или прут, те када се на порођају замучи нека жена или домаћа стока (крава, овца, крмача, кобила и слично) и притом да се додирне по трбуху трудница трипут и притом рекне: „Како овде што се раздвојила змија и жаба (или риба), тако и ови да се развоје од бремена!“ Верује се да ће после тога наступити лак порођај.

У Срба постоји и следеће веровање (село Добри До у Косаници — јужна Србија): Кад се деца не држе (умиру), треба ухватити змију, извадити јој очи, те очи чувати, па окупати новорођенче у тој води где су очи стављене. Затим змијине очи нанизати на конац, па да их носи мајка детиња око врата; верује се да ће дете иза тога бити дуга века.

У Муслимана у пределу Гори на Косову, у патријархалних скупина, верује се, да кошуљица од змије (смука), ако се стави испод дечје постеље у колевци, штити ту кућу од удара грома.

Исто у Муслимана у пределу Гори на Косову, верује се, да ће нероткиња зачедити, ако се узме кошуљица од змије, стави у суд са водом да преноћи под кућну стреху, па затим, изјутра, да нероткиња узме решето и ту воду, па да се на раскршћу у селу, окупа гола, стојећи у решету, са том водом.

У Муслимана Сретачке жупе на Косову, узима се кошуљица од змије и ставља ноћу малој деци и одојчадима под главу. То се чини, према народном веровању „да зло не буде“. Уз то, верује се, када је Сунце на заходу, ако се убије змија, тиме је убијен неко од мртвих рођака, који је из земље изашао у облику змије. Поред тога се верује, ако се убије мала змија, умреће неко дете из фамилије убице змије, а ако се убије велика змија, умреће одрасла особа из куће.

Напакон, код арбанашког становништва земљорадничко-сточарског начина живота у Косовској Покрајини, извајана змија на дрвеним дечјим колевкама, које служе за одгој одојчади и мале деце, по патријархалном поимању, има заштитан карактер за одојче и мало дете, од уједа змиеј отровнице. Верује се да змија отровница, неће прићи колевци у којој лежи одојче или мало дете, ако је на колевци извајана испружена змија.

У Срба у Тимочкој крајини, верује се у патријархалном друштву, ако с пролећа неко види прво живу змију, биће те године здрав и чио, ако прво угледа мртву змију, вући ће се као змија „недотучена“[14]. У Васојевића комских, обичавало се до првих деценија XX столећа, када се поболи стока од „мукавице“ — шапа (опадају папци, побеле очи), ухвате змију, даду је детету посмрчету (рођено после смрти очеве), да оно њоме изброји оболелу и осталу стоку из стада. Верује се да ће после тога оболела стока оздравити, а остала да се неће разболети. У становништва истога племена, обичава се, кад се први пут види змија с пролећа, неће је нико убити, већ је зовне својим именом. Змија стане кад чује позив, пође и више је те године дотични неће видети[15]. У Срба на Косову, у пределу Горња Морава, верује се, када пада велика киша, и настане провала облака, треба узети стап с убијене змије, па га забости у кућну стреху, и после тога ће нестати временска непогода с провалом облака.

Сви ови обичаји очито говоре, да змија као апликација на неолитској пластици централног Балкана, има и функцију да заштити домаће огњиште неолитске популације, која има идола са змијом, од демона и злих бића свих врста, па и од змија отровница.

Да је змија еквиваленат домаћина куће, према веровањима у многих народа на свету, има очитих доказа. Ми ћемо поменути и стари галски обичај, када су људи спаљивани у славу пролећа (Иван — дан)[16]. Тај древни паганski обичај, замењује касније људску жртву змија, која је спањивана уместо људи, као што се обичавало у Пиринејима и Сурдулици у јужној Србији[17].

На концу, помињемо, у извесним крајевима у Срба, предели Подрима и Стари Рас, обичава се, када се ухвати змија пре Ђурђева дана, да се стави у тикву „лејку“ и зачепи. Тако затворена и чувана змија у тикви, уочи Ђурђевдана обнесе се около села, и потом онде где је змија ухваћена, пусти се на слободу. Овим се жели, помоћу мађијског круга са змијом, да се задобије њеном заслугом заштита села од градобитине и временских непогода, те епидемија разних болести популације и домаће стоке тога села[18]. Помињемо и то, да се у Македонаца у околини Скопља, у пролеће (14. и 23. март), змија назива именом „блага стока“ (слатка стока)[19].

---

[14] *М. Станојевић:* Зборник Тимочке крајине IV, стр. 73.

[15] Cfr. *M. S. Filipović:* Kult zmije u okolini Skoplja. Miscellanea I, Beograd, 1937, str. 136—149.

[16] *W. Manhardt*: Vald und Feldkult II. Berlin 1905, p. 525.

[17] Cfr. *С. Тројановић:* Главни српски жртвени обичаји, СЕЗб. XVII, Београд, 1911, стр. 23.

[18] Cfr. *T. P. Vukanović:* Selo kao društvena zajednica kod Srba, Priština, 1965, str. 107—108.

[19] Cfr. *T. P. Vukanović:* Lov na zmije u Jugoslaviji. Narodna starina XIV, Zagreb, 1939, str. 122—126.

V

Мотив узде и бича од змије, јавља се у српско-македонској средњовековној хагиографској књижевности. Са овим мотивом сусрећемо се и у предањима о Ахмед Саиду Руфаи оснивачу дервишког реда руфаи у Арбанаса, за кога се каже да је јахао на лаву зузданом змијом.[20] Исти мотив се јавља и у Грка, а односи се на св. Хараламиија и Мухамеда. У Хебреја, овај мотив је везан за Раби Ефраим Агнаца из Тлемсена, који је избежао из Шпаније у XVI столећу, јашући на лаву заузданом змијом.[21]

Напокон, мотив о узди и бичу од змије, налази се ту и тамо и у јужнословенском фолклору, и увек је везан за хероје и јуначка херојска дела. Исто тако, змија се помиње са функцијом седла и узенгија. Тако, у једној српској народној песми пева се, како се нека девојка хвалила да неће да ради ручне радове, нити да чува стоку својег оца, већ да ће на сред горе да сачини цркву. Та се њена хвала прочула чак до цара, те цар пошаље своја два нећака да девојку доведу. Видевши је како страшно изгледа као јуначина, ови побегну. Цару се то учини срамотно, па сакупи силну војску: сто Татара, двеста Арапа и триста јаничара и пошаље их да доведу лепоту девојку. Кад их је девојка угледала:

„Она оде у зелену башчу,
Јелен — рогом шарца оседлала,
Љутом га је змијом зауздала,
Још га љућом змијом ошибује,
Сама иде пред цареву војску.“

Сву је царску војску растерала и поубијала.[22]

У једној народној песми из Босне, пева се како је огњени змај јахао на лаву, заузданом уздом од преплетене две змије.[23]

Има помена у народном епосу наших народа, да вила говори како ће ухватити у гори „љељена“, па ће га једном гујом зауздати а другом оседлати, и тако појахати „коња љељена“.[24]

У једној македонској народној песми, наводи се како је Ђурђа самовила узела „сурога јелена“, а за узенгије ставила му две љуте змије, док је жутог смука узела за камџију.[25]

---

[20] **A.** *Degrand:* Souvenir de la Haute — Albanie, Paris, 1901, p. 229.

[21] *F. W. Hasluck:* Christianity and Islam under the Sultans, t. I, London 1929, str .289—290.

[22] *В. Ст. Караџић:* Српске народне пјесме, књ. I, Београд, 1969, стр. 117-118.

[23] *Б. Петрановић:* Српске народне пјесме, књ. III, стр. 3, 30.

[24] *Б. Петрановић:* нав. дело, 393.

[25] *Браћа Миладиновци:* Блгарски народни песни, p. 179; cfr. *Тих. Р. Ђорђевић:* Белешке о нашој народној поезији, Београд, 1939, стр. 94—98.

VI

После свега изнетог следује овај закључак. Наиме, као што је у науци добро познато, змија је демонска животиња, више него икоја друга[26], и поред тога, њена улога у митологији, магији, религији и култу у балканских народа, од древне старине, па све до блиске историјске прошлости, а делимично и до данашњих дана као сирвивал, је веома знатна. То се темељи, у основи, на чињеници, да се са демоном није шалити, већ га треба умилостивити и придобити. Сви благи поступци, култ и бројне жртве, које се змији приносе, имају за циљ да је придобију и одобровоље, а ту и тамо и да од ње, као свога заштитника, с елементима тотемизма, затраже обилату заштиту од свих недаћа, болести, природних непогода, како у миру, тако и у рату, односно борбама и двобојима. Тако се њеним посредством жели задобити: плодност, благостање и срећа у извесних етничних скупина и народа централног Балкана неолитског друштва.

На коцу, помињемо, главни благдан, посвећен змији, од старине је био први дан пролећа, када је она неприкосновена и табу.[27]

Шта је од бројних појава које смо изнели описујући змију као апликацију на неолитској пластици централног Балкана, творевина неолитског друштва, а шта је настало као надградња у дуготрајном историјском процесу развоја и претакања неолитског друштва у старе балканске народе и племена, те ових у савремене балканске народе, не усуђујемо се устврдити. Желимо само поменути следеће. Наиме, корени митологије и култа змије у неолитском друштву централног Балкана су очити. То се лепо види из њене бројне и разноврсне функције као апликације на неолитској пластици старог балканског друштва поменутих предела.

Илустрације

Ск. 1. Змија и змијске главе као апликација на неолитској пластици. Фигурина са налазишта: ФАФОС код Косовске Митровице (око 4500 год. пре н.е.)

Ск. 2. Змија као апликација на неолитској фигурини са ФАФОС-а, аплицирана на десном рамену, с главом на прсима фигурине (око 4500 год. пре н.е.)

Ск. 3. Смија као апликација на неолитско фигурини са Павловца (локалитет Чукарка) у јужној Србији (околина Врања). Змија је аплицирана преко левог рамена, с репом на прсима фигурине (око 4500 год. пре н.е.)

Ск. 4. Змија као апликација на неолитској седећој фигурини (из налазишта ФАФОС); лоцирана изнад фалуса фигурине, с изразитом функцијом плодности (око 4500 год. пре н.е. Народни музеј у Косовској Митровици).

---

[26] Cfr. *Pauly-Wiss.* R. E. 4, 2241 sq.

[27] Cfr. *R. Ferri,* op. cit., p. 428. Cfr. хипотезу да је змија „симбол астронаутике" — *E. von Däniken:* Sjetva u svemiru, Zagreb, 1973, pp. 20—33, 43, 46.

Др АНДРИЈА ЛАИНОВИЋ

РЕВОЛУЦИОНАРНА СИТУАЦИЈА У МАЂАРСКОЈ 1919. ГОДИНЕ НА ОСНОВУ НЕКИХ ФРАНЦУСКИХ ПОДАТАКА

I Увод. Победнички блок Антанте нашао се при завршетку првог светског рата пред читавим низом крупних проблема које је требало решити да би се очували плодови њене победе. Револуционарна ситуација у свим земљама, моћно подстакнута идејама Октобарске раволуције и њеним херојским подвизима у савлађивању свих тешкоћа, била је за тај блок од пресудног значаја. Тада се, у сасвим новим условима, ситуација у свету није више приказивала као борба два међусобно зараћена империјалистичка блока него као сукоб две антагонистичке друштвене класе: међународног пролетаријата, кога је уједињавала тек основана Трећа Интернационала, и исто тако међународне буржоазије, без обзира победничка или побеђена. У том низу проблема најзначајније место заузело је проглашење Мађарске совјетске републике.* Мада краткотрајна, постојала је само 133 дана, нова совјетска република у Европи била је веома значајна. У првом реду за буржоаски поредак као опасност која се појавила на једном невралгичном терену Централне Европе и у близини већ постојеће Руске Совјетске Републике. Свесни те опасности, велике победничке силе, уз помоћ мањих суседних држава, предузеле су борбу против ње све до њеног угушивања. Најзначајнији фактор у тој борби била је ондашња званична Француска република.

II Распад Аустро-Угарске и влада Михаила Карољија. Октобарско-новембарска агонија старе подунавске монархије године 1918. завршила се најзад њеним дефинитивним распадом. Међу новим проглашеним државама била је мађарска република на чијем је челу био познати мађарски грађански политичар и опозиционар према некадашњим бечким аспирацијама, гроф Михаило Карољи. Напори нове владе да се среди један буржоаско-демократски поредак у земљи нису успевали. Револуционарна ситуација била је веома оштра а захтеви антантине окупационе војске, коју је представљао у Будимпешти француски пуковник Викс (Vyx) наилазили су на отпор мађарског народа. Пред једним таквим ултимативним захтевом, који је пуковник Викс поставио мађарској влади да уступи Румунији неке мађарске крајеве, Карољи је поднио оставку 21. марта 1919. године. У

оставци је истакнуто да су они, који су до тада били на управи земље по вољи народа и уз помоћ пролетаријата, дошли до убеђења да морају ићи другим путем. Истакнуто је такође да страна војна окупација земље има очигледно за циљ да од Мађарске створи терен операција за трупе које се налазе на румунским и чешким границама са наменом да сузбију руску совјетску армију. Из тих разлога, привремени председник мађарске републике обраћа се, пред Париском мировном конференцијом, пролетаријату целог света и осећању људске правде с молбом за потпору. Истовремено предаје власт пролетаријату мађарског народа.[1]

III Мађарска совјетска република. У ноћи истога дана образована је нова влада коју су сачињавали уједињени социјалисти и комунисти. У њој су познати револуционари Бела Кун[2] и Јозеф Погањи[3] заузели два најодговорнија положаја, први, положај народног комесара за спољне послове а други за рат. Нова влада је већ 22. марта обавестила преко радиограма, на француском, енглеском, немачком румунском и чешком језику, раднике целог света да су се у Мађарској ујединиле социјал-демократска и комунистичка партија у јединствену социјалистичку партију. Она је у име свих радника, сељака и војника створила диктатуру пролетаријата и узела политичку власт без капи крви. У прогласу се даље истиче да политичку власт привремено обавља Совјет народних комесара док Конгрес радничких, сељачких и војничких совјета дефинитивно не буде утврдио Мађарску Совјетску Републику. Цео мађарски пролетаријат, даље се истиче, је јединствен у одлуци за успостављање диктатуре пролетаријата под заставом социјалистичке револуције идући до краја у борби против империјализма заједно са Руском Совјетском Републиком.

Мађарска је пролетерска револуција, каже се даље у прогласу резултат два фактора: решености радника, сељака и војника да не трпе више јарам капитала и ултиматума Атанте да се сведу границе Мађарске у корист румунске олигархије.

„Буржоазија и анексионисти чешки, словачки и румунски желе да оружаним путем униште револуцију мађарских радника. Обраћамо се чешким, словачким и румунским војницима: откажите послушност, дижите се на устанак, окрените оружје против ваших сопствених угњетача и не будите џелати ваше браће, радника и војника Мађарске. Позивамо чешке и румунске раднике и сељаке са захтевом:

---

[1] Француски текст ове демисије, онако како су га објавили 24. марта 1919. године *L'Humanité* и *Le Temps* налази се у Прилозима под бр. 1.

[2] Бела Кун је био у ствари најодговорнија личност у Мађарској револуцији. Беспрекорни следбеник Лењина, кога је Лењин много ценио као човека од акције и са којим је сарађивао у данима Октобарске Револуције. Њему је, по оцени једног мађарског историчара, одговарао Робеспјер из Француске буржоаске револуције.

[3] — Јозеф Погањи, резервни поручник и литератор. По оцени истог мађарског историчара био је динамичан, романтичан и прожет идејама Француске буржоаске револуције. Идеал му је био Наполеон.

збаците јарам ваших угњетача, који, да би напунили своје џепове, вас гоне у рат против ваше браће.

„Одлучили смо да се бранимо до последње капи крви од сваког напада. Одлучили смо такође да бранимо макар од ког нашу Мађарску републику совјета, али у исто време смо спремни да одмах закључимо мир који би осигурао услове за егзистенцију мађарским радничким класама и створимо им могућност да живе у миру са свим „народима у свету.“ Апел је потписао Бела Кун.

У исто време упућен је поздрав Лењину:

„Мађарски пролетаријат, који је заузео власт и успоставио диктатуру пролетаријата, поздравља вас као шефа међународног пролетаријата.

„Мађарска совјетска република моли руску совјетску владу да се успостави офанзивни и дефанзивни савез. Оружјем у руци, створимо заједнички фронт против свих непријатеља пролетаријата. Молимо да нам се одмах пошаљу обавештења о војној ситуацији.“

У одговору Лењин је поздравио владу пролетаријата Мађарске совјетске републике и додао:

„Доставио сам ваше обавештење Конгресу Комунистичке партије бољшевичке Русије. Она га је примила са огромним одушевљењем. Послаћемо вам што је пре могуће одлуке Конгреса Комунистичке Интернационале и извештај о војној ситуацији.

Потребно је да се непрекидно одржавају радио везе између Будимпеште и Москве.

Са комунистичким поздравом стеже вам руку Л е њ и н[4].

Мађарска је револуционарна влада, радећи на учвршћавању своје власти, објавила идућих дана низ револуционарних декрета 26. марта о национализацији транспорта, рудника, банака, 3. априла о социјализацији земље и декрет о оснивању Црвене армије.[5] У декрету о религији истакнута је парола: Већ више од 1900 година свет очекује Христова обећања. Пролетаријат је сада решио да их испуни.[6] Исто тако она је настојавала да увери цео свет о својој мирољубивости и добрим односима са суседима не заборављајући ипак свој револуционарни циљ и апел на друге народе да је помогну у остваривању тога циља па да и они сами пођу истим путем. Тако је, например, демантовала преко радија вест да је мађарска револуционарна влада објавила рат Румунији и Србији, истичући, напротив, да она са њима жели добре односе.[7] Неколико дана доцније 7. априла Бела Кун је упутио у Москву радиотелеграмом, апел групе југословенских комуниста пролетаријату Срба, Хрвата и Словенаца да устану у одбрану Социјалистичке совјетске републике у Мађарској, да узму власт у

---

[4] — Француски текст прокламације као и поздрав Лењину и Лењинов одговор, онако како су га објавили *L'Humanité* и *Le Temps* 25. марта 1919. године налази се у Прилозима под бр. 2

[5] — Текстови декрета о националнизацији транспорта, банака и рудника од 26. марта, о социјализацији земље од 3. априла и о Црвеној армији, налазе се у наведеној Хрестоматии

[6] — Szelpal Arpad, op. cit.

[7] — Le Temps од 2. априла 1919.

своје руке и прогласе Социјалистичку Федеративну Републику Југословенских Совјета (La République socialiste fédérative des Soviets yogoslaves).[8]

Ситуација у Будимпешти није била нимало повољна за непријатеље револуције, није пружала безбедност чак ни члановима Антантиних војних мисија. Због тога је, према једној новинској вести, пуковник Викс са члановима своја мисије и мисије британске и српске у Будимпешти напустио овај град после пет дана конфинирања и стигао у Београд [9]

Антанта је већ од краја Првог светског рата поклонила пуну пажњу сређивању прилика у новоствореним државама Европе а посебно приликама на Балакану. Њене политичке, дипломатске и војничке мисије са потребним одредима војске пружале су моћну помоћ домаћој буржоазији да се одржи на власти и да сузбије револуционарни покрет. Посебно на томе раде француски генерали: Франше д'Епере у Београду и Цариграду, Кретјен у Софији, Бертло у Букурешту, Алер у Бечу и пуковник Викс у Будимпешти. Када је проглашена у Мађарској совјетска република, париска је влада послала у Беч, због настале опасности за Аустрију, већ поменутог Ализета. Извештаји које су ови мисионари слали у Париз, данас су од посебног интереса нарочито они у којима се говори о постанку и приликама у новоствореној мађарској републици. У њима, наравно, нема похвала али тиме не губе од своје вредност.

Један део ових извештаја налази се данас у поменутој Библиотеци за међународну савремену документацију и он нам је послужио да изложимо, уз помоћ објављене литературе, догађаје који су се збивали за време мађарске револуције онако како су их приказали у својим извештајима ови француски изасланици.

У наслтоај ситуацији због мађарске револуције генерал Франше д'Епере већ рачуна на улогу српске војске за сузбијање бољшевичког покрета и осуђује непријатељско држање Италије према Србији. Он то овако излаже у свом извештају председнику француске републике и министру војном 9. априла 1919. године: „У овом моменту потребна нам је једна многобројна српска армија било ради заустављања међународног бољшевизма, који се конституише у Будимпешти у вези са Москвом, било ради притиска на Бугаре ако би они одбили да приме одлуке Мировне конференције. Сталне италијанске претње у позадини Срба приморавају Србе да своје оружане снаге деле и тако да ми пруже једну ограничену војну потпору. Таквим поступком Италија ради против саме себе, јер по обавештајима које добијам, међународне бригаде које су у формирању у Будимпешти са намером да пропагирају светску револуцију, имају у својим редовима знатан број Италијана.“[10]

---

8 — Le Temps од 9. априла 1919.
9 — Le Temps од 1. априла 1919
10 — Прилог број 4

Питање о улози српске војске нашло је потврду и у једној новинској вести коју су 10. априла објавили париски листови Le Temps и Le Journal des Débats а добијену из Бироа југословенске штампе у Београду. По тој вести, Југославија је одбила захтев Антанте да њена војска учествује у акцији против мађарских Совјета зато што Антанта још није признала југословенску државу и што је велики део југословенске државе још окупиран као непријатељски, и границе још нису одређене. „Према томе, истиче се у тој вести, Југославија нема никаквог разлога да интервенише све док се не задовоље њене легитимне аспирације, а према Јужној Угарској предузете су војне мере предострожности.“[11]

Међутим, о стварном разлогу за одбијање интервенције, о револуционарној унутрашњој ситуцаији у новооснованој југословенској држави и снажном отпору радничке класе, нема помена у овој документацији.

Револуционарна влада имала је да се бори тих дана са многобројним тешкоћама и унутрашња ситуација није била нимало повољна. Њу је описао у најцрњим бојама генерал Алер (Haller), шеф француске војне мисије у Бечу, у извештају од 22. априла који је послао председнику француске владе и министру војном. По њему, у свему влада оскудица и скупоћа. Бољшевичку владу сачињавају углавном Јевреји. Неки припадају најнижим друштвеним слојевима и занимањима. Бољшевичку партију исто тако сачињавају скоро искључиво Јевреји. У Будимпешти су против садашње владе не само буржоазија и трговци него и чиновници у министарствима па чак и сами радници.

У унутрашњности се не осећа несташица хране али су сељаци против комуниста и спремни да бране своје поседе. Они би се одмах придружили Антантиној војсци кад би се кренула на Будимпешту. Тако би се створила једна антикомунистичка војска путем прокламације која би се бацала из авиона. Руководство те нове војске било би из редова бивших официра и подофицира. Та војска би оперисала против бољшевика чак и у савезу са чешком и румунском војском али под условом да јој команда буде француска. Ако би Француска предузела једну овакву иницијативу, успела би да прикупи све народности под својом заштитом и тиме би их одбила од немачког утицаја.[12]

Истих дана јавља генерал д'Епере из Цариграда, 28. априла, да је стање у мађарској револуционарној војсци веома лоше. Она се распада и повлачи без борбе на целом фронту. Политичка ситуација је крајње узнемирена. Бела Кун помишља да се обрати на умереније елементе, али га спречавају екстремисти. Њихов терор је у порасту, буржоазија се хапси, масакри почињу у Будимпешти. Беда и смртност се повећавају. Антикомунистичке тенденције се развијају, многе радничке групације су неутралне и спремне да пођу против црвених. Предвиђа се рестаурација Карољијеве владе.[13]

---

11 — Le Temps и Le Journal des Débats од 10. априла. — У Прилозима под бр. 4

12 — Прилози бр. 5

13 — Исто, бр. 6

Нешто опширнији извештај о истом стању послао је генерал Алер из Беча 5. маја. У почетку истиче да су вести које су кружиле у Бечу о капитулацији револуционарне владе у Будимпешти биле преурањене. Засноване су биле на све већој непопуларности мађарске црвене армије и на одлазак комунистичких министара из Будимпеште у Беч. Међутим Бела Кун је још у Будимпешти, али добро обавештени извештачи тврде да бољшевичка влада не ужива никакав ауторитет и да је у ствари пала. Мађари би желели да образују нову владу коју би признала Антанта.

Плод оваквих вести био је и један измишљени телеграм који је наводно Бела Кун послао радницима а који је 2. маја објавио бечки лист Neues Wiener Zeitung. У њему револуционарна влада Мађарске изјављује владама Чехословачке, Југославије и Румуније да без резерве усваја њихове територијалне и националне ревандикације уз обавезу да се оне не мешају у унутрашње послове Мађарске и да се успоставе саобраћајне и трговачке везе у обостраном интересу. Од овог момента, каже се даље у том телеграму, не постоји никакав национални разлог за продужење рата који може бити једино у интересу страног империјализма и бивше мађарске владајуће класе.

Бела Кун је демантовао овај телеграм и изјавио да он никад није помислио да капитулира и да никог није ангажовао за макакве преговоре са Антантом.

У извештају се даље јавља да је објављена општа мобилизација ради одбране Будимпеште и појачања мађарске Црвене армије, али да револуционарна влада не ужива у народу никакав углед. Она спроводи деструктивни програм, укида постојеће институције, напада појединце и њихова имања а све то у име „марксизма“ који стварно није ништа друго до „лењинизам“.[14]

У следећем свом исто тако опширном извештају из Беча од 8. маја, генерал Алер је јавио да се ситуација у Мађарској није изменила. Будимпештанске улице су пуне народа због беспослице. Истичу се црвене ознаке из убеђења или из страха. Очекује се неизбежна контрареволуција коју треба да изврши бивши капетан Гомлос, али нико не зна која ће влада наследити бољшевичку. Банкари подржавају гласове о једној монархистичкој влади енглеског типа.

Међутим, бољшевици се не осећају побеђеним и одбили су све услове примирја са Румунима. Бела Кун је изјавио на последњој седници Совјета радника и војника да ће пролетаријат бранити Будимпешту до последње капи крви, да ће у том циљу сабрати 42 хиљаде људи са 20 пушкомитраљеза за сваки батаљон и других ратних оруђа. Ипак све ове војне припреме постоје само на папиру и не би се, вероватно, одржале на прву вест о доласку савезничких трупа.

Западни крајеви Мађарске су затражили помоћ од Чехословачке и Аустрије због учесталих појава пљачке. Влада је због тога појачала црвену гарду по селима. Револуционарни суд стално засе-

---

14 — Исто, бр. 7

дава и доноси пресуде на основу обичне денунцијације. Бољшевичка влада укинула је све привилегије које је претходна Карољијева влада била дала одлуком од 27. јануара тим западним крајевима у виду једне административне и судске аутономије са употребом немачког језика у школи и цркви. Притисак револуционарне владе изазивао је сепаратистичке тенденције у тим крајевима и дао повода за честе прелазе преко границе контрареволуицонарних елемената. На крају свог извештаја Алер преноси изјаву једног енглеског официра, који је дошао из Будимпеште, да се тамо врше многи масакри талаца и да је Бела Кун наредио да се обнародује по свим градовима позив који је добио из Париза да бољшевичка влада пошаље свог делегата на париску мировну конференцију.[15]

Страни посматрачи нису били једини који су уочавали тешкоће у којима се налазила мађарска република. Свесни су их били и њени руководиоци и отворено указивали на њих критикујући слабости и недостатке али и захтевали револуционарним императивом да се отклоне. На једном састанку Радничких и војничких совјета, како је то забележено у једном архивском податку Секретаријата Конференције мира у Паризу 14. маја, говорили су Бела Кун и Јозеф Погањи.

Бела Кун је веома оштром критиком изложио војну ситуацију. Када је мађарски пролетаријат успоставио своју диктатуру није сумњао да може доћи до рата са Антантом. Мађарска Совјетска Република рачунала је и још увек рачуна на међународну пролетерску револуцију. У борби против домаће буржоасзије, контрареволуционара и страних трупа, мађарска револуционарна војска није увек побеђивала јер није била довољно опремљена а Антанта је са своје стране имала намеру да јој припреми судбину Париске комуне.

Погањи је био још оштрији. Једну поруку упутио је светском пролетаријату с позивом да прогласи штрајк и да врши саботаже, другу, пролетаријату непријатељских земаља а трећу, уз оштре претње, мађарској буржоазији која сања да поново успостави капиталистички систем и обнови краљевину.[16]

У овој бурној револуционарној ситуацији, Мађари су, према једној новинској вести, куповали оружје у Италији. О томе јавља Анри Ализе из Беча 26. маја на основу онога што пише бечки лист Wiener Stimme. По њему, мађарска револуционарна војска била је слабо наоружана у почетку али је сада опскрбљена ратним материјалом сваке врсте. То се има захвалити — и то није у Мађарској никаква тајна — благонаклоним држањем Италије. Будимпештанска влада знала је да искористи за своје циљеве размирице које су настале између великих сила на Париској мировној конференцији, нарочито између Италије и Југославије.

Претпоставља се, каже даље Ализе, да се мађарска комунистичка влада ангажовала да као компензацију за учињену услугу обећа Италији помоћ своје црвене армије у случају да дође до рата из-

---

15 — Исто, бр. 8
16 — Исто, бр. 9

међу ње и Југославије. На тај начин Југославија би се нашла између две ватре. Иначе, ефектив црвене армије се повећао. Сада износи 129000 војника. Антантине војне снаге, ако би се одлучиле на једну војну акцију, сукобиле би се са једном војском не само добро опремљеном италијанским материјалом него и замашном у бројном погледу. Чињенице ће показати да ли се и борбени морал црвене армије подигао у истој размери. Податке које је објавио Wiener Stimme Ализе није у могућности да потврди или оповргне али ипак истиче да је италијанска Комисија у Бечу добила исплату од 15 милиона златних круна за опрему којом се Мађарска снабдевала у Италији.

У вези са овим питањем Ализе даље наставља да је Аустро-Угарска банка упутила протест генералу Сегру, који се, како је рекао гувернер ове банке, ограничио у одговору да износ од 15 златних милиона није тачан. У сваком случају, он закључује овај извештај са којим се открива једна недовољно позната страна италијанско-мађарских односа, не би било без интереса да се Међусавезничка комисија у Версају припита је ли она одобрила италијанској влади да се послужи златом из резерве аустро-угарске банке.[17]

Ситуација у Мађарској је поново предмет извештаја који је генерал Алер послао из Беча 29. маја. У њему он јавља да је на седници Радничких и војничких совјета у Будимпешти 24. маја, којој су присуствовали и страни делегати: Моргари (Италија), Илић (Југославија, Mme Baswin (Америка), Бела Кун рекао да су оскудица и борба против оних који шире лажне вести две основне тачке дневног реда. Исто је поновио на седници владе указујући да се политика снабдевања мора водити с чисто социјалистичке тачке гледишта, с потпуним прекидом са капиталистичким традицијама и без икакве помисли на повлачење или на пад диктатуре пролетаријата. Предложио је да се оснује комисија са задатком да Будимпешту ослободи од свих непродуктивних елемената. Кооперативе и сличне организације треба укинути јер нису дали добре резултате. Није тачно, даље је изјавио, да је диктатура у Мађарској проузроковала оскудицу јер у Чехословачкој и Аустрији, например, влада још већа глад. Потребно је да се отворе продавнице по свим местима унутрашњости у којима би се обављала трговина путем трампе за животне намирнице.

У војном погледу ситуација се знатно побољшала. Генерал Бем (Böhm) главни командант мађарске војске, сматра да његове победе није помогла бољшевичка пропаганда међу непријатељском војском. Њу је чак Будимпешта била забранила.

Познато је, међутим, да демаркационе линије не могу спречити продор нових идеја те су непријатељске трупе спонтано долазиле до сазнања да одлазе на кланицу у интересу капитализма и империјализма.

Па ипак, коментарише генерал Алер, и поред тумачења генерала Бема, тачно је да будимпештанска влада активно врши бољшевичку пропаганду у страној војсци која се налази на мађарској те-

---

[17] — Исто, бр. 10

риторији и у самим суседним земљама. Постоје докази да је револуција у Баварској почела под утицајем мађарских бољшевика. На-пример, шеф полиције Бела Куна, Сајдлер (Seidler) био је отишао за Минхен четири дана пре почетка побуне. Однио је три стотине милиона круна, од којих једну стотину у злату, за будућу бољшевичку владу.

Пропаганда се такође активно спроводи и у Бечу. Циљ јој је да овде завлада бољшпвизам још док се воде преговори у Сен-Жермену како би се Антанта нашла пред свршеним чином и мађарски бољшевизам, који је до сада био изолован, добио потпору на западу.

Исто тако пропаганда бољшевизма шири се према југу и северу Мађарске. У Југославији мађарски бољшевици користе садашње незадовољство Хрвата према Србима, који све централишу у Београду, и настоје да изазову револуционарне побуне.

У Чехословачкој се пропаганда шири веома активно у позадини борбених линија. Присуство многих Мађара у овој земљи, где су неки градови, као Коморан и Poszany, више мађарски него сама Будимпешта, много олакшава рад агитатора јер они спроводе пропаганду под изговором националног иридентизма.

У закључку овог извештаја је речено да је бољшевизам у Мађарској посебно опасан за мале народе којима је рат прекомерно повећао територију а сувише су слаби да се боре против једне компликоване иридентистичке пропаганде. Ако се не угаси огњиште у Будимпешти ови ће народи, раније или доцније, бити осуђени да постану плен бољшевизма.[18]

Мађарска револуција и проглашење совјетске мађарске републике постао је проблем за Међународну мировну конференцију у Паризу. После првих успостављених веза, њен председник Жорж Клемансо, послао је из Париза 7. јуна телеграфски позив револуционарној мађарској влади да пошаље делегате који би на Конференцији изнели гледиште о правилним границама Мађарске.

У позиву се указује да су Мађари неоправдано напали Чехословаке и упали у Словачку. Савезници су затим у жељи да се обустави свако непријатељство задржали у два маха румунску војску да пређе одређену границу и продужи поход на Будимпешту а исто тако задржали су српску и француску војску на јужном фронту Мађарске. У вези с тим, позива се будимпештанска влада да без одлагања обустави нападе на Чехославачку. У противном, Савезничке и удружене силе одлучиле су да одмах прибегну употреби крајњих мера како би Мађарску принудиле да обустави непријатељства и да се приклони непоколебљивој савезничкој вољи о респектовању њених одлука. Рок за одговор био је одређен од 48 часова, али је Бела Кун одговорио у име владе преко будимпештанског радија тек 16. јуна зато што је позив примљен у подне 15. јуна и што је било немогуће на време извршити евакуацију територија.[19]

---

[18] — Исто, бр. 11
[19] — Исто, бр. 12

У доста опширном одговору поново се изражава задовољство што су савезници одлучили да спрече свако непријатељство. У томе ће их влада Мађарске совјетске републике помагати свим својим силама. Њен народ остварио је највећу револуцију у својој историји такорећи без крви и никад није био и неће бити узрок за непотребно проливање крви. Мађарска совјетска република није створена ради освајања и угњетавања других народа. Напротив, њен је циљ да укине сваку врсту угњетавања и експлоатације. Чврсто је убеђена да се о границама међу народима неће одлучивати према тренутним војничким победама него ће свеопшти интереси човечанства и заједнички интереси и солидарност радника одлучивати о границама нових држава све донде док се не сруше зидови који подвајају народе. Имајући у виду да мађарска судбина зависи од братске солидарности радника целог света њој је далека и помисао да се продуже ратне страхоте. Свака предузета мера у интересу мира и правде наићи ће на сигурни ослонац Мађарске радничке републике. Она отворено изјављује да ће не само задовољити него је већ и задовољила захтев Савезничких и дружених сила за обуставу непријатељстава. Ту добру вољу искористила је чехословачка војска и Мађарска је морала дати отпор.

У циљу сређивања односа Мађарска је замолила чехословачку и румунску владу да пошаљу своје војне представнике да заједно са мађарским среде те односе. Нажалост мора се констатовати да владе Сједињених и удружених сила нису још дале прилику Мађарској да их она директно упозна са њеним животним политичким и економским проблемима па чак и гранична питања су јој позната тек парцијално. Већ се сада може констатовати да се та питања решавају по праву јачега што је у контрадикцији са изјавом Савезничких и удружених влада по којој се војничка освајања не могу узети као основ при одређивању граница нових држава. Мађарска очекује прилику да ово тврђење докаже на Конференцији мира. У исто време она скреће пажњу на захтев да се сазове конференција на којој би владе народа бивше монархије могле продискутовати питање о њеној ликвидацији. Неправилно повучене границе на штету Мађарске њена влада не би била у стању да спречи сукобе који би се могли претворити у општи рад. Она поново изјављује да је спремна не само да обустави све даље операције него је дала потребна наређења својим трупама да поступе у смислу позива из Париза. Треба обавестити Чехословачку и Румунију о овоме с тим да ступе с Мађарском у директан контакт како би се избегла свака агресија и тиме спречило продужење ратних грозота.[20]

Закључак. Овим су исцрпљени француски документи који се налазе у поменутој парискоj Библиотеци да се прикаже почетак и развојна етапа краткотрајне мађарске совјетске републике. Друга много краћа и завршна етапа, која траје од 1. августа, није овде обрађена иако је била испуњена драматичним ситуацијама и суко-

---

[20] — Исто, бр. 13

бима по плановима маршала Фоша. Сви напори мађарске револуционарне владе да се одржи нису успели. Мађарска реакција у самој земљи удружена са антантиним пропагандним апаратом, војне припреме и сама ртна интервенција суседних држава слабиле су отпорну снагу мађарске совјетске државе. С друге стране, нада на руску војну помоћ и на светску пролетерску револуцију није се остварила, те је 1. августа Бела Кун демисионирао и отишао у Беч а одатле у Совјетски Савез где је нестао у Стаљиновим чисткама 1937. године.[21] У Мађарској је завладао бели терор а Лењин је анализу о узроцима пада Мађарске републике завршио речима: Мађарска совјетска република је пала, живела Мађарска совјетска република.[22]

Сведен тако на своје сопствене снаге, мађарском пролетаријату и његовом вођству није недостајао револуционарни ентузијазам, али је наилазио на тешкоће које није био у стању да савлада јер су беле условљене општом европском ситуацијом. У томе су одиграли пресудну улогу милитаристичко-капиталистички кругови Антанте. Какви су они били и шта су радили види се из ово неколико извештаја француских војних и дипломатских мисионара у Мађарској и на Балкану, што не значи да није било и других. Приказали смо их хронолошким редом. Нисмо ништа интерпретирали, чак смо изоставили и коментар о лицима која се у њима помињу, јер су довољно позната а ради документације објављујемо их у дословном препису са оригинала као посебан прилог уз овај рад. Допунили смо их са још три карактеристична документа за овој питање које је објавила ондашња париска штампа.

У свему, намена је била да се преко једне до сада непознате архивске и публицистичке документације допринесе ближем упознавању једног крупног догађаја из прошлости европског револуционарног покрета, који је у низу других, на идејама и искуству Велике Октобарске Револуције, узнемиравао стари друштвени поредак после Првог светског империјалистичког рата.

---

21 — Arpad Szelpal, op. cit.
22 — Наведена Хрестоматија.

ЛИТЕРАТУРА

* Како је настала, како је огранизована и каква је судбина била Мађарске совјетске републике, углавном је познато из великог броја објављених докумената, многих расправа и многобројних публицистичких радова на свим језицима. Посебна заслуга у проучавању и расвјетљавању овог догађаја припада историографији Мађарске народне републике и Совјетског савеза, нарочито оне која је објављивана поводом прославе четрдесете и педесете годишњице од постанка Револуције. Није могуће, макар и сумарно, приказати сав тај материјал као подлогу за обраду једног прилога са одређеном темом као што је овај наш. Стога ћемо се задржати да укажемо на неке, код нас недовољно познате, старије публикације које говоре о овом питању.

Још 1920. године објављен је на италијанском језику чланак *Беле Куна* под насловом: La classe operaia ungherese sotto il terrore bianco (Milano, Societa editrice Avanti, 1920, 20 p.). — Затим *Un appel* des socialistes aux camarades de

l'Entente (Paris, s.d. 31 p.). — Онда, *Slonim Marco:* Spartaco e Bella Kun (Firenze, 1920, 92 p.) — *II Terrore bianco in Ungheria* (Milano 1920, 48 p.) — *Nyri Jules:* Ce que fût la revolution d'octobre 1918 en Hongrie (Traduit du hongrois par Pal Sandor (Paris 1926, p. 128). — *Varjassy Louis:* La Révolution, bolchevisme, réaction. Histoire de l'occupation fraçaise en Hongrie 1918—1919 (Paris 1934). — Од новијих радова треба напоменути: *Немеш Деже,* К истории кровавой контрреволюции в Венгрии 1919—1921 (Будапест, издание Академии (1953). — *Исти:* Великая Октябрьская социалистическая революция и развитие революционных сил в Венгрии 1917—1918 г. (Москва 1957). — *Бела Кун:* Венгерская советская республика 1919 (Москва 1959). — *Лебов,* Мартин Фаркашевич: Венгерская советская республика 1919 года (Москва 1959).—

Szelpal Arpad: Les 133 jours de Bela Kun (Paris 1959 sa opširnom bibliogdafijom radova uglavnom na mađarskom i nemačkom jeziku). — *1919 god. v. Венгрии. Сборник материалов* (Москва 1959). —

Немеш Деже: Венгрия в годы контрреволюции 1919—1921, Москва 1964.—

— *Бела Кун:* О венгерской советской республике 1919. Избранные статьи -- речи. (Москва 1966). — *Ирина Кун:* Бела Кун: (Воспоминаия) Москва 1966) — *Хрестоматия по новейшей истории,* т. I (Москва 1960). објавила ове документе о мађарској совјетској револуцији:

1) Сообщение венгерского советского правительства об установлении в Венгрии диктатуры пролетариата (22 III 1919 г.)

2) В. И. Ленин Приветствие по радио правительству венгерской советской республики 22 III 1919 г.

3) Декрет революционного правительственного совета о национализации промышленных и транспортных предприятий, шахт и рудников 26-III

4) Декрет революционного правительственного совета о национализации земельных владений 3-IV.

5) Декрет об образовании Красной Армии.

6) В. И. Ленин Привет венгерским рабочим (27 мая 1919).

7) Обращение Исполкома Коммунистического Интернационала к пролетариям всего мира: Советская Венгрия погибла, — да здравствует Советская Венгрия!

Дневна штампа и периодика на свим језицима објављивала је доста чланака и вести о мађарској револуцији. Њихова вредност није увек поуздана због политичке тенденције са изузетком мађарске и руске у којој су догађаји приказивани на основу аутентичних података. Па ипак, ова врста литературе није заступљена у нашем прилогу. Изузетак чини једино париска штампа. Од ње смо одабрали намерно само два листа, и то: L'Humanité, познати орган радничке класе и Le Temps као представника владајуће буржоаске класе у Француској. Они су, са својих класних позиција, будно пратили бурне револуционарне догађаје у Мађарској.

L'Humanté је објавио тих дана ове чланке:

23. марта о успостављану свјетске републике у Мађарској

24. марта текст оставке Каролијеве владе

25. марта текст проглашења Мађарске Совјетске Републике, поздрав Лењину и Лењинов одговор

5. априла апел о оснивању Треће интернационале

9. априла радио-апел Беле Куна пролетаријату Срба, Хрвата и Словенаца до устане у одбрану Социјалистичке Совјетске Републике у Мађарској, да узме власт у своје руке и прогласи Социјалистичку Федеративну Републику Југословенских Совјета

20. маја проглас Комунистичке Интернационале свим радницима света

24. маја о конгресу југословенских студената социјалиста у Француској.

2. јуна редакцијски чланак: Комунизам у Мађарској

3. јуна апел Француске социјалистчике партије против интервенције у Русији и Мађарској.

Le Temps је објавио:

3. јануара 1919 да француски генерал Бертло, командант савезничких трупа у Румунији, одлази у Мађарску и да је имао дуги разговор са пуковником Виом (Vyx), шефом француске војне мисије у Будимпешти.

У истом броју објављена је вест да је Бела Кун у Будимпешти одржао револуционарни говор мађарским војницима у касарнама 1. и 32. регименте.

24. марта објављен је текст оставке владе Михаила Карољија, вести о мађарској револуцији, о саставу револуционарне владе, о одлуци француске владе да се пошаље у Беч, због бољшевичке опасности, специјални изасланик *Анри Ализе* (Henri Allizé), у својству министра. Пре рата *Анри Ализе* био је у Минхену а за време рата (1914—1918) француски посланик у Хагу. После рата објавио је 1929, године књигу *Ma mission à Vienne.*

25. марта објављен је текст о проглашењу Мађарске Совјетске Републике, поздрав Лењину и Лењинов одговор.

1. априла објављена је кратка вест да је пуковник Викс са члановима своје мисије и са члановима британске и српске мисије у Будимпешти стигао у Београд после пет дана конфинирања у Будимпешти.

2. априла је демантована вест да је револуционарна будимпештанска влада објавила рат Румунији и Србији, напротив, она жели добре односе са њима.

10. априла објављена је нота југословенске владе да Југославија не може интервенисати у Мађарској.

Поред објављеног материјала постоји и изворна документација која, бар код нас, није објављена. Једним делом налази се у парискоj Библиотеци за међународну савремену документацију (Bibliothèque de Documentation Internationale Contemporaine) у архивском депоу. Dossier Klotz под ознаком La Hogrie № 20, која је објављена у Прилозима овога рада.

О њој видети наш рад: Југославика у Библиотеци за савремену међународну документацију у Паризу (Годишен зборник на Филозофскиот факулет во Скопје, 1973).

№ 1

L'abdication du Gouvernement Michel Karoly poubliée par *L'Humanité et Le Temps* du 24 mars 1919.

Le Gouvernement a démissioné. Ceux qui ont gouverné jusqu'à présent sur la base de la volonté populaire et avec le soutien du prolétariat se sont rendu compte que la force des choses les obligeait à suivre une autre voie. Une organisation de production ne peut être assurée que si elle est entre les mains du prolétariat. La commission de l'Entente a déclaré qu'elle considérait comme frontière politique la ligne de démarcation. L'occupation militaire du pays a évidemment pour but de faire de la Hongrie un terrain d'opératons pour l'armée qui se trouve aux frontières roumaines et tchèque, à laquelle on veut confier le soin d'abattre l'armée russe des Soviets.

Le président provisoire de la République hongroise s'adresse, devant la Conférence de Paris, au prolétariat du monde entier et au sentiment de justice du monde, pour solliciter leur appui.

Je remets le pouvoir au prolétariat des peuples de Hongrie.

№ 2

La proclamation du Gouvernement de la République Sovietique Hongroise, le message à Lénine et la réponse de Lénine poubliés par *L'Humanité* et *Le Temps* du 25 mars 1919.

La Révolution communiste en Hongrie

Radiotélégramme des Commissaires du Peuple et des Conseils de travailleurs.

On mande de Budapest, via Bâle, à la date du 23 mars:

Le Conseils des Commissaires du Peuple de la République Hongroise et des Conseils de Travailleurs a radiotélégraphié samedi l'appel suivant, en langues française, anglaise, allemande, roumaine et tchèque:

A tous,

Nous annonçons aux travailleurs du monde qu'en Hongrie, le parti sociai-démocrate et le parti communiste se sont réunis en parti socialiste et au nom de tous les travailleurs, paysans et soldats, ont crée une dictature du prolétariat, qui a pris le pouvoir politique sans verser une seul goutte de sang.

Le pouvoire politique est exercé provisoirement par le Conseil des Commissaires du Peuple jusqu'à ce que le Congrès des Conseils, des paysans, ouvriers et soldats ait fixé definitivement la Constitution de la République hongroise des consails. Le prolétariat hongrois tout entier, avec une décision unanime, fait bloc pour la dictature du prolétariat sous le drapeau de la révolution socialiste et veut poursuivre jusqu'au bout la lutte contre l'impérialisme en commun avec la République russe des Soviets.

La révolution prolétarienne hongroise a été le résultat de deux forces. L'une est la volonté des travailleurs, paysans et soldats de ne pas porter plus longtemps le joug du capital. A l'ultimatum de l'Entant, exigeant en faveur de l'oligarchie roumaine la reddition immédiate et définitive de la Hongrie, le peuple hongrois a répondu par la création de la dictature prolétarienne.

Les bourgeois et les annexionnistes tchèques, slovaques et roumains veulent abattre par les armes la révolution des travailleurs de Hongrie. Nous en appelons aux soldats tchèques, slovaques et roumains. Refusez l'obéissance, soulevez-vous, tournez vos armes contre vos propres oppresseurs, et ne soyez pas les bourreaux de vos frères, travailleurs et soldats de Hongrie. Nous en appelons aux travailleurs et paysants tchèques et roumains, et leur demandons: Secouez le joug de vos oppresseeurs, qui, pour remplir leurs poches, vous ont poussés à la guerre contre vos frères.

Nous sommes décidés d'ailleurs à nous défendre jusqu'à la dernière goutte de notre sang contre toute attaque. Autant nous sommes décidés à défendre contre quiconque la République hongroise des conseils, autant c'est en même temps notre volonté de conclure aussitôt que possible une paix qui assure des conditions d'existence aux classes travailleuses hongroises et leur rendre possible de vivre en paix avec tous les peuples du monde.

Bela Kun

Commissaire du peuple aux affaires étrangères

Un message à Lénine

„Le Gouvernement de la République hongroise des conseils a radiotélégraphié à Lénine le message suivant:

Le prolétariat hongrois, qui a pris le pouvoir et a instauré la dictature du prolétariat, vous salue comme chef du prolétariat international.

La République hongroise des conseils demande au gouvernement russe des Soviets une alliance défansive et offensive. Les armes à la main, faisons front contre tous les ennemis du prolétariat. Nous demandons des communications immédiates sur la situation militaire."

Le radiotélégramme ne paraissait sans doute pas suffisant puisque d'après le bureau de correspondance hongrois, les communistes de Budapest sont entrés en rapport plus directs avec Moscou. En effet, le commissaire du peuple Ernest Por „a fait appeler Lénine à l'appareil" et lui a transmis la nouvelle de la proclamation de la dictature du prolétariat à Budapest.

Lénine répond

Lénine a répondu en saluant le gouvernement prolétarien de la République des conseils de Hongrie, et en ajoutant:

„J'ai communiqué votre message au congrès du parti communiste de la Russie bolcheviste; il a été accueilli avec une immence enthousiasme. Nous vous communiquerons aussi rapidement que possible les décisions du congrès de la Troisième Internationale communiste et un rapport sur la situation militaire.

Il est nécessaire de maintenir des communications radiotélégraphiques ininterrompus entre Budapest et Moscou.

Avec mon salut communiste et une poignée de main."

Lénine.

№ 3

Rapport du Général Franchet d'Esperey de Belgrade le 9 avril 1919 au Gouvernement français sur les agissement des Italiens vis-à-vis des Serbes.

J'ai eu l'honneur de vous signaler maintes reprises les agissements inamicaux des Italiens vis-à-vis des Serbes.

Ces agissements continuent.

Je ne veux pas en faire de nouveau la longue et fastidieuse enumération.

Je dois signaler cependant que le Général Savy craint qu'à Fiume les Italiens n'arrêtant, sous divers prétextes le passage des munitions de guerre destinées aux Serbes et même aux Français.

En ce moment, nous avons besoin d'une armée serbe nombreuse soit pour arrêter le bolchevisme international qui se constitue à Budapest en liaison avec Moscau, soit pour faire obéir les Bulgares si ceux-ci refusent de se confirmer aux décisions de la Conférence de la Paix.

Avec les menaces italiennes continuelles sur leurs derrières les Serbes sont obligés de disperser leur forces et ne peuvent me fournir qu'un apui restreint.

En agissant ainsi l'Italie travaille contre elle-même car d'après nos renseignements, les régiments internationaux en formation à Budapest et destinés à propager la révolution mondiale compteraient dans leurs rangs un nombre important d'Italiens.

Je me permets de vous soumettre cette considération dans le cas ou vous voudriez en faire état dans vos conversations avec les représentants du Gouvernement Italien.

Signé: Franchet d'Esperey

№ 4

Déclaration du Bureau de la presse yougoslave sur le refus de la Yougoslavie d'intervenir en Hongrie, poubliée par *Le Temps* le 10 avril 1919.

— *Refus de la Yougoslavie d'intervenir en Hongrie*

Bâle, 9 avril

Le bureau de la presse yougoslave transmet le télégramme suivant de Belgrade:

Le gouvernement yougoslave a repoussé la demande que l'Entente lui avait adressée en vue d'obtenir la coopération de l'armée yougoslave à une action contre le gouvernement des Soviets hongrois.

Il a motivé son refus par le fait que l'Entente n'a pas encore reconnu l'Etat yougoslave. Il a exposé qu'il y avait à la frontière hongroise deux gouvernements reconnus par l'Entente, mieux califiés, par conséquent, que l'Etat yougoslave pour une intervention.

En outre, une grande partie du territoire yougoslave est occupé, comme s'il constituait un territoire ennemi; les frontières de l'Etat sont encore indécises.

L'Etat yougoslave n'a aucune raison d'intervenir, tant, que ses aspirations légitimes n'auront pas été satistaites.

En Hongrie méridonale, des mesures militaires sont prises, sur lesquelles, jusq'ici, le secret a été gardé.

Le délégué americain a fait connaître que le blocus de la Yougoslavie était levé. (Radio).

№ 5

(Copie)

Ministère des Affaires étrangères

Le Général Haller, chef la Mission militaire à M. le le Président du Consil, Ministre de la guerre.

Vienne, le 22 Avril 1919

№ 54/3 A. S. de la situation générale en Hongrie

Tous ceux qui reviennent actuellement de Budapest déclarent que la situation empire tous les jours. La nourriture commence à faire défaut; la viande coute 40 kr. le kilog., la farine 10 kr., le sel est rare. Les paysans refusent d'apporter leurs provisions à la ville; les gardes rouges vont jusqu'à Halles pour chercher des vivres. D'ailleurs les terres sont peu cultivées; le zèle des agriculteurs se trouvant fort relenti par les événements actuels. Les arrivages de charbon

ont cessé; l'essence commence également à manquer. Les vêtements et les articles en cuir se font rares; on les vend au rabais aux membres du proletariat.

Composition du Gouvernement.

Le Gouvernement bolchevik est en grande partie composé de juifs (30 juifs sur 42 membres du Conseil, dont Bela Kun, Pogany et Samoëly).

Certains de ces juifs appartiennent aux plus humbles catégories sociales. Samoëly, par exemple, est fils d'un laveur de morts à la synagogue.

Le partie bolchevik lui-même comprend presque uniquement des juifs. A Budapest non seulement les bourgeois et les commerçants mais enore les employés de ministères et même les ouvriers sont hostiles au gouvernement actuel.

En province le manque de nourriture ne se fait pas sentir. Mais tous les paysans sont anti-communistes et décidés à défendre leurs biens.

Il est certain qu'ils se joindraient immédiatement aux soldats de l'Entente, si ceux-ci marchaient sur Budapest. Dans le pays même on trouverait rapidement les éléments d'une armée anti-bolcheviste. Un ancien membre du Parlament hongrois certifie qu'en jetant des proclamations par avions dans le pays, deux semaines suffuraient pour réunir une armée de 15,000 hommes dans le région de Komorn.

Les anciens officiers et sous officiers de l'armée hongroise formeraient les cadres de cette nouvelle armée. Une fois constituée, cette armée serait prête à marcher contre les bolcheviks, même aux côtés d'une armée tchèque ou roumaine, à la condition que le Commandant ou l'Etat Major soit français.

Devant le péril actuel de la révolution, les anciennes rancune de races s'apaisent. Tous sentent qu'à cette heure de danger bolchevique est seul à l'ordre du jour et sont prêts à se grouper pour le combattre.

Si les Serbes ou les Roumains ramenaient le calme à Budapest, les Hongrois les accueilleraient en libérateurs.

Il en serait de même si le salut venait des Tchèques l'on verrait aussi les Autrichiens débarrassés enfin du cochemar bolchevique, tendre la main à leurs anciens ennemis.

La France prenant l'iniciative ou la direction d'un tel mouvement aurait tout le prestige de son succès et l'on pourrait voir demain, réconciliés sous son égide, tous les peuples, aucun d'entre eux n'aurait plus de raisons de vouloir s'agréger à l'Allemagne.

Le Général Haller, chef de la Mission.

№ 6

Rapport du général Franchet d'Esperey au Ministre de la Guerre de Constantinople le 28 avril 1919 sur la situation militaire et politique en Hongrie.

Le Général Franchet d'Esperey à M. le Mnistre de la Guerre.

Constantinople, le 28 Avril 1919

Situation militaire. Les forces hongoises sur les ordres de l'ancien ministre Boehm, battant en retraite sans combattre sur le front entier. Elles auraient intention résister sur la ligne Theyss. Décomposition armée hongroise va croissant forces rouges se composeraient seulement 23,000 hommes se souciant uniquement piller population accueille avec calme troupes roumaines qui amenent l'ordre.

Situation politique. Extrêmement troublée. Bela Kuhn songerait à faire appel éléments plus modérés mais serait débordé par extrémistes. Ceux-ci font régner terreur croissante, bourgeois sont emprisonnés en masse massacres ont commencé Budapest. Misère et mortalité augmentent. Tendences anti-communiste se développent. Nombreux groupements ouvriers restent neutres ou paraissent prêts à agir contre les rouges. Restauration gouvernement Karoly s'était envisagée. Arbitrage des délégués Mission militaire anglase Vienne aurait été demandée par Bela Khun. Majorité éléments.

№ 7

Le Général Haller, chef de la mission militaire à Monsieur le Ministre de la Guerre E.M.A. — 7 Bureau № 147/3.
A.S. de la situation en Hongrie.

Vienne, le 5 Mai 1919

Depuis plusieurs jours le bruit de la capitulation et de la chute Gouvernement de Budapest circulent avec insistance à Vienne. Ces nouvelles sont prématurées. Elles ont été provoquées par l'impopularité croissante du Gouvernement bolcheviste, par l'avance rapide des troupes de l'Entente et l'indiscipline de l'armée rouge hongroise, et par le départ des Ministres communistes de Budapest pour Vienne.

Il est certain que Bela Kun se trouve encore à Budapest. Mais les informateurs bien renseignés affirment que le Gouvernement bolcheviste ne jouit plus d'aucune autorité et qu'il est virtuellement tombé. Les Hongrois voudraient à présent constituer un vouveau Gouvernement ayant l'approbation de l'Entente et le substituer le plus tôt possible au Gouvernement actuel.

Le 2 Mai au soir, *le Neuss Wiener Journal* publiait le télégramme suivant lancé par Bela Kun aux partis ouvriers:

„Nous avons déclaré aujourd'hui aux Gouvernements Tchèco-Slovaque, yougo-slave et roumain, au nom du Gouvernement des Soviets révolutionnaire hongrois, que nous acceptions, sans réserves, leurs revendications territoriales et nationales. Nous avons solonnellement déclaré, à différentes reprises, ne pas nous tenir au principe de l'intégrité terirtoriale et nous reconnaissons sans reserve, toutes vos aspirations nationales.

„Par contre, nous demandons la suspension immédiate des hostilités, et votre désinteressement de nos affaires intérieures, la reprise du trafic de transit et la conclusion de traités commerciaux conéorme aux intérêts économiques des deux parties.

„Vous avez atteint tout ce que vous désiriez. Pour réaliser vos aspirations nationales, vous n'avez pas besoin de verser une goutte de sang, de sacrifier la vie d'un seul soldat ou déchainer les furies de la guerre dans des contrées paisibles.

Les classes qui oppriment la culture et les sentiments nationaux de vos compatriotes étaient aussi les oppresseurs de la classe ouvrière de notre pays. En accordant aux citoyens de votre nation la libération nationale, nous nous sommes délivrés nous aussi de la domination sociale de ces classes. Nous avons acquis notre libérté et nous ne voulons plus nous courber sous le joug de ces oppresseurs,

nous nous considerons comme seuls arbitres de nos affaires intérieures. Si donc vos déclarations faites jusqu'à ce jour sont sérieuses, nous croyons dès cette heure pouvoir nous considérer comme en état de paix avec vous.

„En vous informant de ce qui précède, nous faisons ressortir, qu'à partir de ce moment, il n'existe plus un intérêt national quelconque qui puisse justifier la prolongation de l'état de guerre actuel. Si l'on continue donc à nous faire la guerre, cela ne peut-être que dans un intérêt particulier, celui d'un impérialisme étranger ou surtout de la classe dominatrice magyare.

Au nom du Governement des Soviets révolutionnaire

Bela Kun,
Commisaire du Peuple des Affaires
Etrangères."

Ce télégramme a été démanti par Bela Kun et celui-ci a déclaré qu'il n'avait jamais songé à capituler et n'avait engagé aucun pourparler avec l'Entente.

Les journaux viennois du 3 mai annonçaient également que Bolgar, Fenio, Bela Kun, accompagnés de leurs familles et de plusieurs membre du Gouvernement bolcheviste et porteurs de sommes d'argent importantes et de valeurs avaient quitté Budapest en train spécial, et que ce train avait été arrêté à la frontière d'Autriche par ordre du gouvernement de ce pays. Bolgar et Fenio ont arrivés en effet à Vienne. Mais Bela Kun est toujours à Budapest et déclare que le Gouvernement communiste est décidé à défendre énergiquement cette ville, décrétée, depuis le 2 Mai, zone d'opérations.

Un ordre de mobilisation prescrit à tout prolétaire qui a été soldat de se présenter immédiatement pour le service du front. Tout homme n'ayant pas eu d'instruction militaire doit être envoyé dans un bataillon d'instruction ou employé à la fortification de Budapest. Les bataillons de travailleurs seront envoyés en renforts de l'armée rouge.

Ces mesures énergiques ne doivent pas toutefois faire illusion, et il est certain que le Gouvernement bolcheviste est incapable d'opposer aucune résistence sérieuse à une action des troupes de l'Entente contre Budapest.

Les résolutions belliqueses du Consil central des ouvriers et soldats, la reprise de Szolnock par les troupes rouges, présentée comme un succès militaire important par le Général Böhm, succés sans lendemain d'ailleurs puisque le communiqué roumain annonce de nouveau la prise de cette ville par les troupes roumaines n'ont aucune portée.

En réalité, les troupes rouges fuient en désordre et pillent tout: les paysans indignes des excès auxquels se livrent ces troupes, se joignent aux envahisseurs, et la situation du Gouvernement est désespérée; seul l'arrêt de la prograssion roumaine pourrait le sauver, car il l'attribuerait aussitôt à la victoire de l'armée rouge et trouverait de ce fait le renforcement inatendu de son prestige.

Mais, actuellement, le Gouvernement bolcheviste ne jouit plus d'aucun crédit, et sa chute apparait à la grande majorités des Hongrois comme une nécessité absolue. Il ne possède en effet aucun programme constructif, et n'a jamais eu qu'un programme destructif. Il a supprimé toute les institutions existantes sans

prévoir leur remplacement, il s'est attaqué aux individus et aux fortunes, et tout en se réclamant du „marxisme" qui n'a jamais procédé réelement que du „léninisme".

Au cours d'un entretien qu'a eu, le 4 mai, avec un officier de la Mission française Diener Denetz, ancien sous-secrétaire d'Etat du Gouvernement de Karoly, celui-ci a déclaré que le Gouvernement bolcheviste était incapable de résister à une action militaire et que les troupes rouges ne voulaient se battre que contre les bourgeois, en seule vue de pillage. L'ouverture des hostilités sur le front roumain a donc marqué, d'après Diener Denetz, la chute virtuelle de ce Gouvernement. Actuellement, les Hongrois cherchent à savoir par des agents officieux, adresses aux différentes missions de Vienne au sujet du futur Gouvernement de Budapest. Diener Denetz estime qu'il faudrait permettre aux dufférents chefs de parti de présenter un programme d'après lejuel se feraient les élections. On établirait ensuite la liste des hommes compétents et capables de réaliser ce programme sans idées préconçues et sans haines sociales à aucune orte.

Mais pour permettre au peuple hongrois de se prononcer en toute liberté, il faudrait qu'il fût débarassé du régime de terreur qui l'oppresse en ce moment et qui correspond à l'infime minorité des opinions du pays. Cette nécessité apparait plus urgent à l'heure ou les conditions de paix vont être dictées à nos ennemis.

En ce qui concerne la situation des territoires de la Hongrie non occupée par les troupes roumaines ou tchèco-slovaques, il n'y a aucune amélioration. Des bandes de pillards n'appartenant souvent même pas à l'armée rouge s'y livrent aux pires excès et en particulier sur la rive droite du Danube dans le district de Györ. Une délégation des habitants de ce pays réclame l'occupation du district et en particulier de la ville de Györ par les Tchèco-Slovaques, assurant que cette occupation se ferait sans combat et ramenerait le calme dans une région actuellement inhabitable.

№ 8

Rapport du gégnéral Haller au Président du Conseil, de Vienne le 8 mai 1919 sur la situation en Hongrie.

Mission militaire française en Autriche № 172/3.

Le Général Haller, chef de la Mission Militaire à Monsieur le Président du Conseil, Ministre de la Guerre.

(Etat-Major de l'Armée. — 2e Bureau)

A.S. de la situation en Honrgie. Vienne, le 8 Mai 1919

La situation en Hongrie ne se pas sensiblement modifiée au cours de ces derniers jours. Il règne une grande animation dans la ville de Budapest par la suite du chomage de la plupart des ouvriers. Ceux-ci se promenèrent dans les rues en abordant l'insigne rouge, soit par conviction, soit par crainte. On s'attend toujours à une contre révolution imminente, et l'on cite l'ex-capitaine Gomlos comme l'un des promoteurs actifs de ce futur mouvement. Personne ne sais encore quel est le pouvoir qui succéderait au bolchevisme. On parle de Lukachchich et de Sons dans l'élément militaire d'Andrassy (conservateur) et de Goramy (socialiste) dans l'élément civil. Le monde des banques fait également courir avec persistance le bruit d'un gouvernement monarchique anglais.

Les bolchevistes ne s'avouent cependant pas vaincus et ils ont refusé, dit-on, les conditions de l'armistices roumain. Dans la dernière séance du Conseil des ouvriers et soldats, Bela Kun a déclaré que Budapest serait défendu jusqu'à derrnière goutte de sang du prolétariat, 42,000 hommes seraient rassemblés dans ce but avec 20 fusils mitrailleurs par bataillon et un ensemble de 6 compagnies de mitrailleuses à 6 pieces. Des formations d'artillerie comprenant 60 pieces de canon sont rassemblées à Milizozaba. On projette d'établir une position de repli de Gödäle pour la defense avencee de Budapest. On installe egalement une position défensive au sud de Komorn. La garnison comprendrait 8000 hommes, 14 pièces de canon, 74 mitrailleuses. La position de Roab-Kopaseny comprenait une garnison éventuelle de 16,000 hommes, 4 batteries d'artillerie de campagne et 2 batteries lourdes.

Mais ces déploiment de forces existant surtout sur le papier et ne subsusteraient probablement pas à la nouvelle de l'avance des troupes alliées. Bela Kun lui-méme signale la marche sur Budapest de 2 divisions hongroises qui ont quitté le front roumain et dont les soldats se livrent aux pires actions de pillage.

Ces actes de pillages se répétent d'ailleurs d'un bout à l'autre de la Hongrie. C'est ainsi que les provinces de l'Ouest se plaignent chaque jour davantage des déprédations commises par les bolchevistes et ont demandé aux Tchèco-Slovaques et aux Autrichies de leur venir en aide. Le Gouvernement de Budapest ayant eu connaissance de ces appels a renforcé les détachements de la garde rouge dans tous les villages. Comme les troupes disciplinée se trouvent au front, on a envoyé le rebut de l'armée. Le tribunal révolutionnaire fonctionne en pérmanence et juge les gens sur une simple dénonciation.

C'est ainsi qu'il vient de condamner à mort pour menées suspectes, les deux frères Schabuttel qui se rendraient simplement au travail de l'autre côté de la frontière et les a fait exécuter quatre heures après. De pareille incident se répètent tous les jours et on peut s'attendre à une révolte du peuple si les secours n'arrivent pas du dehors. Dans les communes de Styrie les esprits sont également très montâs. Il est question d'y former les détachements de volontaires chargés d'assurer la police.

Une délégation de la population hongroise de l'ouest est vennue à Vienne le 7 Mai et s'est présentée au président du parlement Seitz pour lui demander une aide contre les bolcheviques et le libre passage de la frontière autrichienne. Elle a répété ces revendications au chancelier Tehner. Ceui-ci a exprimé toute sa sympathie pour la population de ce pays et a promis de s'employer en sa faveur comme en faveur de toute les autres parties de l'Autriche allemande. Il a conclu dans l'espoir que la comminauté de race se transforme au traité de paix à une comminauté d'Etat.

Les territoires qui ont envoyé ces Délégués à Vienne comprennent les Comités de Presbourg, de Visselburg, d'Odenburg et d'Eisenbourg. Au recensement de 1910 ils renfermaient une population de 332,148 allemands repartis dans 306 communes. A l'exception des villes de Sopren (Gedenburg) de Gitus et de Bisenburg qui comprennent des intellectuls et des fonctionnaires magyars, toute la population est uniquement allemande. Une décision de Karoly en date du 27 Janvier 1919, l'accordait l'autonomie à ces régions avec administration intérieure indépendante, tribunaux spéciaux, écoles de langue allemande et autorisation de prêcher en allemand dans les églises. Oedenburg siège d'une assemblée nationale allemande

(chambre provinciale) devenait allemand devait siéger à Budapest et Heinrich avait été nommé au debut d Février à la tête de ce ministère. Toutes ces mesures ont été supprimées par le Gouvernement bolchevique.

La garde rouge envoyée de Budapest est renforcée par un certain nombre d'habitants magyars d'Oedenburg, de Gunz et d'Eisenburg s' est opposée à toute manifestation particulariste.

Cette pression exercée sur la population de la Hongrie de l'ouest n'a fait qu'exaspérer ces tendences séparatistes. Des centanines d'habitants esayent de franchir le frontière autrichienne et ce pays est considéré par les contre-révolutionnaires hongrois comme une excellente zone de rassemblement pour une marche éventuelle contre Budapest. Le 6 Mai dernier, les autorités autrichiennes ont arrêté une cinquantaine d'ex-officiers hongrois qui essayaient de franchir en armes la frontière de Bruk et le 7 Mai d'autres hongrois dont le marquis Palavicini, dit-on, ont été également arrêtés dans les mêmes conditions. Il est intéressant à la veille de négociations de Paix, de noter le désir de ces populations de la Hongrie de l'ouest de se rattacher à l'Autriche. Celles-ci amoindries peut-être vers la frontière occidentale, pourrait par cette annexion trouver compensation à sa frontière orientale à la satisfaction de l'amour-propre national se joindrait l'acquisition d'un pays d'élevage, très riche en céréales et qui apporterait à l'Autriche les ressources agricoles qui lui font cruellement défaut.

P.S. Un officier anglais retour de Budapest, signale qu'on procède actuellement au massacre progressif des otages. Il ajoute que Bela Kun a fait placarder dans toutes les villes les affiges annonçants l'invitation officielle reçue par le Gouvernement bolchevik d'nvoyer les Délégués à la Conférence de la Paix.

№ 9

Le Secrétariat de la Conférence de la Paix à Paris à M. L. L. Klotz, ministre des Finances et Membre de la Déléguation française à la Conférence de la Paix, de Paris le 26 mai 1919 sur la situation militaire en Hongrie.

Bela Kun a tenu samedi un discours devant le coneil des ouvriers et des soldats, dont nous donnons un résumé.

Le contenu du discours féroce tenu a cet occasion par Pogany n'est pas exactement connu. Il demanda l'extermination des bourgesois et invita au meurtre et au pillage.

Bela Kun déclara entre autre:

Lorsque la dictature du prolétariat fût proclamée en Hongrie, on ne doute pas qu'eune véritable guerre avec les troupes de l'Entente pourra éclater. La République des Soviets Hongrois comptait, et compte encore sur la révolution internationale du prolétariat. Quand l'offensive Roumaine commença, nos troupes mal équipées et qu'on n'avait pas eu le temps d'organiser n'ont pu tenir tête aux forces supérieures de l'ennemis, et l'offensive a eu du succès.

Il paraît que Szatmarnometi est tombé aux mains de l'ennemi, et que la bourgeoisie y est de nouveau au pouvoir. Le régne du prolétariat y a cesser.Les troupes roumaines sont devant Nayvarad où l'ordre capitaliste sera de nouveau sous peu établi. Une très petite partie seulement de nos troupes s'est battue bravement, le reste s'est enfui en se conduisant en Canaille.

Debreszin où les ouvriers ont jété à terre la contre-révolution est une consolation. Le prolétariat en armes y a toujours le pouvoir en main.

Du côté de Bekeszaba, la situation militaire est également mauvaise. Là également les troupes sont en débâcle. Une partie seulement résiste.

Sur les autres points il n'y a pas encore d'offensive à signaler, mais il faut s'attendre à la voir commencer d'un moment à l'autre, car il est probable que l'Entente ait l'intention de nous préparer le destin de la commune parisienne.

Le front tchèque ne s'est pas encore mis en mouvement, et de même le front du sud n'a pas encore bougé, mais peut-être qu'en ce moment même la marche en avant a commencé. Il serait facile de demander une mobilisation générale, mais il vaut mieux attendre encore, pour se faire une idée exacte de la situation.

Le délégué Pogany a lu d'abord un mesage adressé au prolétariat du mondre, recommandant la grève et le sabotage puis un second message aux prolétaires des pays ennemis, et enfin un à la bourgeoisie hongroise.

„Il éaut, dit Pogany, que nous nous adressions aussi à la borgeoisie hongroise, au délà de la ligne de démarcation, à cette bourgeoisie qui sest empressée de rétablir le systeme capitaliste, et qui rêve déjà de nouveau le rétablissement de la royauté. Il leur crie: „Tremblez devant notre vengeance, car s'il nous est donné d'aller là-bas, s'est jusqu'au dernier bourgeois que nous exterminerons."

Il déclare ensuite que la bougeoisie de la Hongrie est à considerer comme otage, à partir de ce jour.

Q'elle ne se réjouisse donc pas, dit-il, qu'elle n'arbore pas le drapeau blanc à ses fenêtres, parce que les armées roumaines ou serbes sont en marche, car c'est dans le sang des bourgeois que ces bourgeois feront teints de rouge.

№ 10

Allizé, Ministre de France, en Mission extraordinnaire à Vienne à M. Pichon, Ministre des Affaires Etrangères.

№ 115 Vienne, le 26 mai 1919

Le parti chrétien social dont l'organe attitré est le „Reichspost" publie le soir une feuille *„les Wiener Stimmen"*, qui s'inspire aux mêmes sources.

Le 25 de ce mois, cette dernière feuille a publié l'information suivante:

„D'après les informations sûres venues de Oldenburg l'armée rouge du Gouvernement de Budapest dont la situation était, il y a quelque temps encore, en raison du manque de canons, d'armes et de munitions, des plus difficiles et proche de la débâcle, est désormais bien approvisionnaiée en matériel de guerre de toute sorte."

„Le Gouvernement de Budapest doit — et n'est un secret pour personne en Hongrie — à la bineveillance de l'Italie l'approvisionnement de son armée et semble avoir su utiliser pour ses propres fins les différents qui se sont élevés entre les différentes puissances de la Conférence de Paris en particulier entre l'Italie et la Yougoslavie.

On suppose que le Gouvernement communiste hongrois s'est engagé, comme compensation, à prêter l'assistance de son armée rouge à l'Italie au cas où un conflit se produirait entre elle et la Yougoslavie. Ainsi les Yougoslaves seraient pris entre deux feux."

L'effectif de l'armée rouge s'est, dans ces derniers temps, augmenté et se monterait actuellement à 129,000 hommes. Les armées de l'Entente, si elles entreprennent prochainement la grande action projetée contre le Gouvernement de Budapest, se heurteront à une force non seulement bien équipée avec le matériel italien, mais considérable comme effectifs. Les faits monteront si l'esprit de l'armée rouge, sur lequeel le généralisme Böhm et les Gouvernements de Budapest faisaient, il y a peu de temps encore, des rapports nquiètants, s'est relevé dans les mêmes proportions que son approvisionnement et ses efectifs.

Je ne suis en mesure ni de confirmer ni d'infirmer les renseignements publiés par les *„Wiener Stimme"*.

Je sais, toutefois, que la Commission Italienne a reçu à Vienne un payment en or de 15 fillions de couronnes pour fournitures d'origine italienne faite à la Hongrie.

La Banque Austro-Hogroise a adressé, contre ce prélèvement d'or, une protestation au Général Segre qui, m'a dit le gouverneur de cette banque, se serait borné à répondre que le montant de la somme indiquée dans cette protestation soit 15 millions d'or n'était pas exact.

Il ne serait peut-être pas sans intérêt de rechercher si la Commission interalliée à Versailles a autorisé les autorités italiennes à opérer ce prélèvement en or sur les réserves de la Banque austro-hongroise à Budapest.

№ 11

Mission militaire en Autriche, № 350/3.

Le Général Haller, chef de la Mission militaire à Monsieur le Ministre de la Guere (Etat-Majo de l'Ardée 2ème Bureau.)

A. S. de la situation en Hongrie. Vienne, le 29 Mai 1919

Le Gouvernement de Budapest semble en ce moment très préocupé de la crise du ravitaillement. Déjà le 24 Mai dernier, lors d'une séance du Conseil des Ouvriers et des Soldats à laquelle assistaient des étrangers: Morgari (Italie), Nikola Illic (yougoslavie et M-me Bastwin (Amérique), Bela Kun avait déclaré que les deux questions à l'ordre du jour étaient le combat contre la misère et le combat contre les promoteurs de la fausses nouvelles. Le 27 Mai au cours d'une réunion des membres du Gouvernement, Bela Kun a pris la parole de nouveau: „Nous sommes obligés d'avouer, a-t-il dit, que nous sommes en pleine détresse. La cause en est dans le défaut d'une politique de ravitaillement. Cette politique doit se faire au point de vue purement socialiste et sans penser à une retraite ou à une chute de la dictature du prolétariat. Si nous avons des difficultés dans le ravitaillement c'est que nous n'avons pas encore complétement rompu avec les traditions du capitalisme. J'en référe à Vienne où les difficultés sont encore plus grandes.

Kun a proposé ensuite d'établir une Commission qui serait chargée de débarrasser Budapest de tous les éléments non productifs. Les coopératives et d'autres sociétés d'achat n'ayant pas donné de bons résultats devrons être supprimés. Il est faux, a-t-il ajouté, de prétendre que la détresse est due à la dictature, puisque la famine est, plus grande encore en Tchèco-Slovaquie et en Autriche.

A la suite de cette réunion, le Commité exécutif des Consils des Soldats et Ouvriers a pris des mesures pour améliorer le ravitaillement de Budapest. On va ouvrir dans chaque localité en province des magasins de marchandises, dans lequels on ne vendra que du tabac, du pétrole, des articles de manufacture, etc... en échange de vivres. On fermera en autre les écoles pour qu'on puisse envoyer les enfants en provinces et diminuer ainsi le chiffre de la population. On facilitera, en général les voyages en province.

La situation militaire du Gouvernement bolcheviste semble s'améliorer. Après avoir enlevé Miskoloz, l'amnée rouge a franchi le 26 Mai Ia ligne du Sajo, et attein la voie ferré à Putnok-Lozancz, seul ligne de recade des Tchèco-Slovaques dans cette partie de la Hongrie. Les journaux du 29 Mai annonce même la prise de Kaschau par l'armée rouge; point très important, au croissement des voies ferrées Kaschau-Oderberger, des lignes de Miskolos, Torma, Eperjos, Bertfled et Sarotalja-Ujheln. Cette nouvelle n'est nullement confirmée, mais il est certain que l'armée rouge enhardie par des derniers succès sur le front nord. Les raports de la Mission française à Prague ont dû vous renseigner sur les causes qui ont facilité des succès.

Le commandant supérieur des troupes hongroises, Böhm, se défend d'avoir eu sa victoire facilitée par la propagande bolcheviste dans les troupes ennemies, et prétend méme que le Gouvernement de Budapest a interdit cette propagande. Il est vrai, ajoute -t-il, que les lignes de damarcations ne peuvent arrêter les idées, et les troupes ennemies reconnaissent spontanement qu'on les conduit à la boucherie dans l'intérêt capitaliste et impérialiste.

Malgré les dénégations de Böhm, il est certain que le Gouvernement de Budapest poursuit activement la propagande bolcheviste, soit dans les armées qui se trouvent sur le territoire hongrois, soit à l'intérieur des pays voisins. On possède actuellement la preuve que la révolution de Bavière a été faite à l'instigation des bolchevistes hongrois M. Seidler, chef de la police auprès de Bela Kun, est parti pour Munich quatre jours avant de la crise avec trois cents millions de couronnes, dont cent en or, à déstination du futur gouvernement bolcheviste.

A Vienne la propagande se poursuit aussi activement. Le but poursuivi et d'y faire éclater le bolchevisme pendant les négociations de Saint-Germain, de façon à mettre l'Entente en présence du fait accompli et à étayer à l'occident le Bolchevisme hongroie isolé jusqu'ici.

Enfin la propagande se poursuit également au sud et au nord de la Hongrie. En Yougo-Slavie les bolchevistes hongrois exploitent le mécontentement actuel des Croates vis-à-vis des Serbes qui centralisent tout à Belgrade, et cherchent à fomenter des trobles révolutionnaires.

En Tchècoslovaquie, la propagande s'exerce très activement en derrière des lignes. La présence des nombreux Magyers dans ce pays, où certaines ville comme Komoran et Poszony sont plus hongroise que Budapest, facilite beaucoup la besogne des agitateurs, car ils font pénétrer leurs idées sous le couvert de l'irridentisme national.

Ce qui rend le maintien du bolchevisme en Hongrie particulièrement dengereux, c'est la proximité de ces petits peuples dont la guerre a démesurément agrandi le territoire, et qui sont trok faibles pour lutter contre une propagande compliquée d'irridentisme. Tôt ou tard, si on n'éteint pas le foyer à Budapest, ces peuples sont destinés à devenir à leur tour la proie du bolchevisme.

№ 12

Conférence de la paix. Paris, le 7 Juin 1919

Télégramme au Gouvernement Hongrois

à Buda-Pest

Les Gouvernements Alliés et Associés sont sur le point de convoquer les représentants du Gouvernement Hongrois à Paris devant la Conférence de la Paix pour y recevoir communication des vues qui concernent les justes frontières de la Hongrie.

C'est à ce moment même que les Hongrois prononcent contre les Tchèco-Slovaques de violentes attaques non justifiés et envahissent la Slovaquie.

Cependant les Puissances Alliés et Associées ont déjà manifesté leur ferme volonté de mettre un terme à toutes les hostilités inutiles, en arrêtant à deux reprises les Armées Roumaines qui avaient franchi les limites de l'armistice, puis celles de la zone neutre et en les empêchan de continuer leur marche sur Buda-Pest, — en arrêtant les Armées Serbes et Françaises sur le front sude de la Hongrie.

Dans ces conditions, le Gouvernement de Buda-Pest est invité formellement à mettre fin sans délai à ses attaques contre les Tchèco-Slovaques, faute de quoi les Gouvenements Alliés et Associés sont absolument décidés à avoir immédiatement recours à des mesures extrêmes pour contraindre la Hongrie à cesser les hostilités et à se conéormer à la volonté inâbranlable qu'ont les Alliés de faire réspécter leurs injoncrions.

Réponse au présent télégramme doit être faite dans un délai de quarante huit heures.

Signé: Clemenceau,
Président de la Conférence de la Paix.

№ 13

Odgovor Bela Kuna Klemensou preko radija iz Budimpešte 16-6-1919.

Radio de Budapest NR. I W le 16-6 a 1200.

Très urgent. — Priorité absoue.

Monsieur Clemenceau, Président de la Conférence de la Paix.

Paris

Monsieur le Président, nous accusons réception de votre télégramme envoyé au nom des Puissances alliées et associées. Le Gouvernement de la République des Conseils hongroise exprime de nouveau sa satisfaction de la décision prise par les Puissances allieé et associées de mettre un terme à toutes les hostilités inutiles. Nous déclarons solennellement que notre Gouvernement vous aidera de toutes ses forces à traduire en réalité cette intetion. La République des Conseils hongroise dont le peuple achevé la plus grande révoluitno de son hisltoire sans, pour dire, avoir répandu du sang n'a été et ne sera jamais la cause d'une inutile effusion ainsi de sang. Ce n'est pas pour faire des conquêtes militaires ou pour opprimer d'autres nations que s'est établie la République des Conseils hongroise dont le but est de supprimer toute sorte d'oppression et d'exploitation. Nous avons la ferme conviction que ce ne sont pas les éventualités momentanées dû de la conquête militaire mais les grands intérêts de l'humanité, les intérêts communs et solidaires des travailleurs qui décideront des frontières des nouveaux états jusqu'à ce que tombent les mures séparant les peuples. Ayant fait dépendre notre sort de la

solidarité fraternelle des travailleurs du monde entier, rien n'est plus loin de notre esprit que de vouloir prolonger les horreurs de la guerre; toute mesure prise dans l'inrétêt de la paix et de la justice trouvera un appui sûr dans la République hongroise des travailleurs. Stop.

Le Governement de la République des Conseils hongroise déclare sans hésitation, franchement et ouvertement que non seulement il satisfera mais il a déjà satisfait d'une manière absolue à la demande des Gouvermement des Puissances alliées et associées, de cesser immédiatement la hostilités; ce n'est pas nous qui sommes la cause de l'effusion de sang qui continuait mais les troupes de la République Tchèco-Slovaque qui profitant de ce que sur la sommation des Puissances alliées et associées nous avons tout de suite suspandu les oppérations de guerre, ont pris l'offensive que nous n'avons pu repousser qu'avec des contre offensives ayant pour but de leur rendre désormais impossible de continuer leur avance. Pour démontrer que ce n'est pas de nous que dépendait l'effusion de sang, il nous suffit de rappeler que dans la zone occupée par les Roumains nous n'avons pas fait un seul pas en avant ni même une tentaiteve en ce sens, l'armée roumaine n'ayant pas recommencés ses attaques contre nous. Cependant, nous constatons que vu la situation actuel le tchèco-slovaque, les possibilités de donner des ordres et de les exécuter, le rappel de nos troupes et l'évacuation des territoires mentionnés ne pourront se faire dans le délai fixé par votre télégramme. Nous ne pouvons le faire d'autant moins que bien qu'il fût déclaré très urgent, nous n'avons reçu le télégramme que le 15 Juin à midi.

Pour effectuer le rappel des troupes et l'évacuation des territoires sans effusion de sang de notre part aussi bien que de la part des Roumains, nous avons invité aujourd'hui les Gouvernements, c'est à dire les commandants en chef de la République Tchèco-Slovaque et du Royaume de Roumanie, d'envoyer à notre quartier général ou à un lieu qui devrait être désigné, des délégués militaires munis de pleins pouvoirs qui seraient chargés de régler l'accord avec notre commandant en chef les modes de l'évacuation. Cependant nous devons constater avec regret que les Gouvernements alliées et ssaociées ne nous ont pas encore donné l'occasion de leur faire connaître directement les désirs vitaux tant d'ordre politique qu'économique de la République des Conseils et que même les frontières ils nous ont fait connaître que partiellement. Nous constatons dès maintenant que ces frontières, en opposition avec la déclaration des Gouvernements alliées et associées d'après laquelle la conquête militaire ne pourra servir de base pour les frontières des nouveaux êtats, nous apparaissent comme des frontières tracées uniquement au droit du plus fort. Entre ces frontières il est absolument impossible, considérant la situation actuelle, de l'économie mondiale et du trafic international, d'assurer la subsistance même de la population vivant dans les territoires délimités. Nous attandons l'occasion de démontrer preuves à l'appui la vérité de cette assertion devant la Conférence de la Paix. En même temps nous appelons votre attention à notre demande contenue dans notre dernière de convoquer les Gouvernements des peuples de l'ancienne monarchie à une conférence où ils pourront discuter comme parties égallement intéressées la liquidation de l'ancienne monarchie. N'acceptant pas le principe de l'intégrité territorial, laissant de côté le fait que des terrioires habtés exclusivement par des Magyers seraient arrachés comme conséquence du trace des frontières à notre République des Conseils, nous ne demandons qu'une chosa à souligner c'est que dans de telles conditions même

un systeme de gouvernement aux fondations si solides que le nôtre na saurait guère empécher qu'entre ces frontières la luttes pour l'existence ne se dégénère en une guerre de tout le monde contre tout le monde. En déclarant de nouveau que non seulement nous avons céssé de notre part toute opération agresive mais nous avons pris les mesures nécéssaires pour ordonner à nos troupes de procéder dans le sens de votre sommation et de faire à cet effet les prâparatifs techniques Nous vous prions de bien vouloir faire le nécéssaire auprès des Gouvernements de la République Tchèco-Slovaque et du Royaume de Roumanie pour qu'ils accédent à nos demandes adressées à eur en ce sens; nous vous prions de donner aux Gouvernement précités l'instruction d'entrer, pour l'execution de votre ordre en communication directe avec nous et surtout de césser eux aussi toute inutile effusion de sang, toute agression, qui ne font que prolonger les horreures de la guerre.

Bela Kun
Commissaire des Affaires Etrangères
de la République des Conseils hongroise.

RÉSUMÉ

LA SITUATION RÉVOLUTIONNAIRE EN HONGRIE EN 1919 SUR LA BASE DE QUELQUES DOCUMENTS FRANÇAIS

Le bloc vainqueur de l'Entente s'est trouvé vers la fin de la Première Guerre Mondiale devant une série de problèmes qui devaient être résolus si on voulait jouir de cette victoire. La situation révolutionnaire dans tous les pays qui fut stimulée par les idées de la Révolution d'Octobre et de ses actions héroïques fut d'une importance décisive pour ce bloc. Dans le conditions tout-à-fait nouvelles la situation ne fut plus représentée comme une lutte des deux blocs impérialistes en guerre, mais comme un conflit des deux classes sociales antagonistes — du prolétariat international qui fut à peine uni par la Troisième Internationale et de la bourgeoisie internationale sans tenir compte si elle fut vaincue ou triomphante. Parmi ces problèms la proclamation de la République Hongroise Soviétique occupa la place la plus importante. Bien que de courte durée (elle ne dura que 133 jours) la nouvelle République soviétique en Europe avait un röle très important. Tout d'abord elle fut un grand danger pour le régime bourgeois parce qu'elle apparut dans une région névralgique de l'Europe Centrale voisine à la République Soviétique déjà existante. Conscientes de ce danger, les grandes parties-vainqueurs commencèrent, par l'aide des pays voisins plus petits, une lutte acharnée contre cette République jusqu'à son anéantissement. La République Française avait joué le rôle le plus important dans cette lutte.

Dans cet article l'auteur étudie les problèmes suivants: la désintégration de l'Autriche-Hongrie, le règne de Mihály Károlyi et la République Hongroise Soviétique. L'auteur a aussi inclus les documents (de 1—13) sur la situation révolutionnaire en Hongrie en 1919 trouvés à la Bibliothèque française avec les données sur la République Hongroise Soviétique, sur son début et développement.

Dr. A. Lainović

ДР МОМЧИЛО ЗЛАТАНОВИЋ

ЕПСКЕ ПЕСМЕ И ГУСЛАРИ У ВРАЊСКОМ КРАЈУ

„У округу врањском нарочито у планинским крајевима, епска песма народна живи од старина.“

Светислав Вуловић

У особеним и истуреним врањским пределима постојали су повољни услови за стварање и одржавање народних епских песама.

У врањском Поморављу је аграрни поредак притискивао сељачке масе. Међутим, сељаци су се одупирали беговима и паши. Зна се да је било побуна и да је паша бесио угледне људе.

У врањском крају је вековима постојала хајдучија (у Пољаници, Пчињи и другде).

Турске власти нису лако на крај излазиле са многољудним и чврстим задругама у Пољаници и Пчињи.

Непобитна је чињеница да је у свим врањским пределима сложена миграциона композиција становништва. Може се чак рећи да Врање са својом околином представља праву миграциону раскрсницу на Балкану. Велики је број родова са Косова и Метохије, из Македоније (чак и из околине Битоља). У селима Грдееличке клисуре има и досељеника Бјелопавлића из Црне Горе! У многим родовима се памти и потанко прича о томе зашто су њихови преци напустили родно место — бежали су од насиља, или због тога што је брат штитио сестру, муж жену, па је после, бојећи се освете, морао да имигрира у опустели врањски крај „куде Јусен-пашу или његовога татка“.

Стари манастир Прохор Пчињски, што је апсолутно тачно, деловао је у буђењу и јачању опозиционе свести на једној широј регији. За време саборâ, ноћу поред ватре, певане су песме и код Прохора Пчињског и код лепчиначког манастира Св. Пантелејмон. Истицао се и манастир Свети Илија Кацапунски, а зна се и за друге. Јаничари су манастире у врањском крају палили, што значи да су им сметали и представљали сталну опасност.

Мита Ракић је посетио Пољаницу после ослобођења, али није наишао на људе с ропском психологијом. Одушевљен је био изгледом горштака, њиховом борбеношћу и држањем уопште. „Чим од куће — пушка на раме“.[1]

Ове и друге околности утицале су и на неговање епског певања.

Међутим, епика на југу Србије постала је предмет већег интересовања научника тек после 1878. године.

Ослобођено Врање од турске власти походили су и поједини српски научни радници интересујући се, често само узгред, и за стање у којем се налазила народна епика.

Прву епску песму у врањском округу записао је Милан Милићевић.[2] То је сажета песма „Нејаки Јован“, у којој живи бледо сећање на некадашњу државу. „Мајка ниша Јову, лудо дете“, пева му успаванку и у њој изражава жељу за самосталном државом. Она хоће да се син ожени „од цара девојком“:

„Ега би нам царство припаднуло,
ега би ми на столи седнали!“

Њене су речи допрле до учију царских сенаћара који су о томе обавестили цара на дивану. Мајци су истргли Јову из наручја и бацили га „на дно у тамницу“.

Песма још није заборављена у врањским селима. Да наведемо и један пример. Александар Стојменовић, рођен 1907. године у Левосоју, пева лепшу и дужу варијанту него што је ова у Милићевићевој књизи. Евидентне су разлике у садржини и језичкој структури. После девет година сенаћари улазе у тамницу да избаце кости нејаког Јована. Пред њима се, међутим, указала слика:

Јован лежи на меке постеље,
у левој му руци света Петка,
а у десној света Недељица.
(Запис Милана Милићевића).

Царске слуге отварају „тој т'мне апсане“ да би мајци дали „коске од дете“, али је изненада блеснула слика пуна светлости:

Ју апсане јасно слунце греје!
И си дете коца муж биднало,
и седнало на златну столицу.

И основна мисао овде је јасније истакнута. Цар је умро од болног изненађења, а дете је „млад цар постанало“ и цару „царство преотнало“.

(Запис од Александра Стојменовића)

---

[1] *Мита Ракић:* Из Нове Србије, Отаџбина, св. 17, Београд, 1880, стр. 32—33.

[2] *Милан Ђ. Милићевић*: Краљевина Србија, нови крајеви, Београд, 1884, стр. 323—324.

У својој расправи из 1894. године, у одељку „Прилог познавању садашњег стања епске поезије народне“, Светислав Вуловић је разматрао питање епских песама у врањском округу (управо у Пољаници).[3]

Поједине Вуловићеве констатације заслужују нашу свестрану пажњу. „У округу врањском, нарочито у планиским крајевима, епска песма народна живи од старине“ — истиче он. Из података који потом следе произлази да је у Пољаници пре 1878. године била жива епска и гусларска традиција. Зато је Вуловић и категоричан у тврдњи: „И још до пре двадесет година *одјекивала је у овом крајевима епска песма врло живо и врло често*“ (подвукао М.З.).

Поред домаћих гуслара у Пољаници су певали „и певачи од заната из других крајева“. „Сваке године око Тројице или уз Петров пост у пољаничка села су долазили и слепи гуслари из битољских предела, „те гудели и певали песме о старим српским јунацима“. Пољанчани су од њих захтевали да им по сву ноћ певају, а за награду су им давали вуну и масло.

За време Вуловићева боравка и теренског испитивања у Пољаници, стара епска поезија се налазила у стадијуму умирања. Старих гуслара и певача било је посве мало: „по један у селу, а у понеком — ниједан“. „Али сви још знаду добро гудети, а понеки необично лепо и китњасто“ — запазио је књижевни историчар и фолклорист.

Светислав Вуловић указује и на чињеницу да се уместо старе стварала нова, подмлађена епска поезија, коју су доносили и ширили младићи по повратку из војске и погранични чувари и стражари. Млађи су гуслали слабије, „невешто подражавајући мелодије западних српских гуслара“, али су настојали да саставе и нове песме.

У Извештају врањске гимназије за школску 1895/96. годину штампан је прилог професора Светислава Симића „Белешке о народној епској поезији у врањском округу“.

У ствари, напомене Светислава Вуловића о епској поезији у Пољаници подстакле су Симића да сакупља и проучава градиво, „којим би се оне могле допунити или у нечем исправити“. Он је јачао љубав бољих ученика врањске гимназије према народној поезији уопште и давао им задатке и упутства за рад на терену.

Ученици су предано извршавали захтеве свога способног професора. „Мало по мало накупило се из разних места прилично песама епских и лирских. . .“ У Солачкој Сени, брдовитом селу „на граници Врањске котлине према Пољаници“, казивао је једном ученику епске песме земљорадник Тодор Илић, „неписмен, врло бистар човек јаког памћења“. Поред песама о Марку Краљевићу, саопштио је врањском гимназијалцу и ове: „Паша Мисирлија и краљица Милица“ и „Свадбарина на дете Грујицу“. Знао је велики број народних песама, а од Врања и Владичина Хана није никуда даље ишао. Из Врањске Бање и поморавског села Ћуковца Светислав Симић је добио „неколике песме лирске и епско-лирске“. Ученици Манасије

---

[3] Светислав Вуловић: Белешке и белешчице. . . Годишњица Николе Чупића, књига XIV, Београд, 1894, стр. 263—279.

Стојилковић и Урош Стајић записали су од својих неписмених баба у Врању више лирских „и једну чисто епску, варијанту познате песме Марко Краљевић и Арапин“. Од баба су ученици сазнали да се те песме тако „појев од старину“.

Пошто је проучио „по садржини и облику неколике песме“ из врањског округа, професор Симић их је поделио у четири врсте.

Наглашава с разлогом да се у народу много певају краће лирске песме које су у погледу мотивâ сличне песмама из Вукових збирки.

Очувани су и остаци дужих песама „које су се у току времена претвориле у лирску баладу са садржином дотераном према особинама живота народног или црпеном из тога живота“. За потврду своје тезе даје у целини песму „Смиљана“, коју је казивала старица пореклом Врањанка.[4]

Исти мотив („брат и сестра сачувани од греха“) садржи и песма са широм епском основом и с више занимљивих појединости — „Дилбер Анђелија и Турче Сератличе“. Дао је њену садржину и навео више стихова.

Укратко се осврнуо и на праву народну баладу „Бан Маријан и љуба Старине Новака“ (мотив: кум и кума сачувани од греха).

Песме „Дилбер Анђелија и Турче Сератличе“ и „Бан Маријан и љуба Старине Новака“ интересантне су и по мотивима и по њиховој разради. Чувају низ старијих црта, а блиске су и епици.

У трећу врсту спадају песме „које су или прерађени одломци старијих песама, или баш сасвим нове творевине, које су постале у наше доба“. За пример Симић је узео песму „Устанак кнеза Милоша на Турке“ и „Песму о убиству Хусеин-аге“ („у којој се опева истинити догађај“).

Прихватљива је Симићева констатација да су певане у народу и песме „којима је основна садржина позајмљена из литерарних извора или из песмарица“.

---

[4] Мишљење да су баладе настајале и преображавањем епских песама, у принципу, се не може прихватити. И ове су песме стваране према посебним (унутрашњим) законима уметничког обликовања. А од епике се разликују у првом реду у стилу и структури. У вези с овим питањем наводим констатацију професора Чубелића: „И према епским песмама баладе истичу свој аутономни самостални карактер. Раније изречене теорије (о крађењу и сажимању епских пјесама у баладе) немају никакве потврде у нашим народним баладама“ (*Т. Чубелић:* Балада у народној књижевности, Рад конгреса фолклориста Југославије у Зајечару и Неготину, Београд, 1960, стр. 102). Дакако, овде имамо на уму чињеницу да је граница између лирских, баладних и епских песама доста растегљива.

Шта је то могло да утиче да се дуже песме (епске) претварају у лирску баладу у пограничном и немирном крају? Зар се нису баладе стварале и одржавале, у већини случајева, независно од епских песама? Вукове песме су учене у Врању и селима наизуст још пре 1878. године, а не може се рећи да је нека сажета или транспонована у лирску баладу.

Распрострањена је и разгранана песма „Давидо јуначе“. Који се елементи у њој највише губе? У првом реду митолошки и епски. Најбоље се памти оно што је емоционално, баладично. Али није у питању неко преображавање епске песме у баладу.

Т. II. Народни гуслар Јован Микчић, из Трстене (са супрогом.)

Т. I, 1. Народни гуслар Радован Стојилковић. из Трстене;

Т. I. 2. Народни гуслар Василије Јовић из Градње

Светиславу Симићу је заиста пошло за руком да нам на кратком простору дâ више драгоцених података и занимљивих запажања о стању народних песама у врањском округу у последњој деценији XIX столећа.

На основу његових записа могло би се закључити да су у врањском округу крајем прошлога века певане лирске песме и баладе, али да није била ишчезла и епика.

Према Јовану Дучићу, код Врања „замире талас нашег епског стваралаштва, а зачиње искључиво талас лирских“.[5] Његово мишљење, јасно, не почива на истини јер су и на северу (у лесковачкој Морави, нпр.) забележене разноврсне и многобројне лирске песме, међу којима се могу наћи и антологијске, а на југу од Врања и епске, чак и песме о локалним догађајима.

У интересантној расправи „Трагом народне епике у јужном Поморављу“ Драгољуб Трајковић је настојао да разреши један научни проблем: да ли је постојала епска поезија у врањском, лесковачком, нишком и топличком крају.[6]

Прихватљиво је Трајковићево тврђење да „лирика с мелодијом представља главно песничко изражајно средство народа јужног Поморавља“.[7]

У XIX веку у Врање и околину продиру штампане српске песме, првенствено епске. Збирке Вука Караџића постају тражене и омиљене књиге.

Македонска епика је преношена на север, а то није кратко трајало. На то указује и Јован Цвијић: „А ипак су многе српске песме несумњиво македонског порекла“.[8] Кад је, пак, реч о Врању и његовој околини, македонске песме су још више могле да буду прихватане, због географске близине, миграционих струјања, родбинских односа, итд.

Али то не значи да се на југу Србије, па и у врањским пределима није манифестовало и стварање нових песама на пределном говору.

И кад не би постојали записи Светислава Вуловића и Светислава Симића, могли бисмо поуздано рећи да је на овом простору негована и народна епика.

Старинске песме у пољаничким селима нису нестале крајем XIX века, мада је процес распадања епоса био у току. У више насеља сам могао да се уверим да се међу два светска рата, па и после 1945. го-

---

[5] *Јован Дучић:* Борисав Станковић, Моји сапутници, Сарајево, 1969, стр. 72.

[6] Већ у Уводном делу Трајковић експлицитно каже: „Проучавање прошлости, фолклора и психичких особина становништва јужног Поморавља такође показује да ни у овој области, у време ропства под Турцима, није било јуначких песама“ („Трагом народне епике у јужном Поморављу“, Лесковац, 1955, стр. 3—4). Аутор је навео низ околности које су, по њему, утицале на непостојање епике у овој области (нав. дело, стр. 19, 21, 22).

[7] *Драгољуб Трајковић,* нав. дело, стр. 41.

[8] *Јован Цвијић*: Балканско полуострво и јужнословенске земље, Београд, 1966, стр. 446.

дине чувала епска песма. Још се, на пример, није изгубила хајдучка песма „Хајдук Јеремија“, коју је записивао још Вуловић.

У Големом Селу, где је боравио Светислав Вуловић, држе у сећању епске песме Милева Јовић и Живка Ивановић, обе неписмене. Живка Ивановић ми је изрецитовала дивну епску баладу о Дукатличету, коју је упамтила од својих старијих и певала је годинама чувајући овце. Дукатличе је запросио Јанику девојку, али кад је са сватовима пошао „цркве на венчање“, пукла је пушка из шуме и „стревила га у тој клето срце“. После венчања он одлази кући да, тобоже, дочека сватове. Умирући, замолио је мајку да поведе коло и запева:

„Што ће, боже, слунце без месеца,
такој моја снаја и без сина!.“

Снаха улази „у љути клетови“ и, кад је видела мртвог младожењу, из његових џепова је извадила „тија остри нож“ и пробола се. Свекрви оставља аманет да их сахрани на раскршћу:

„Откуд, мајке, слунце што изгрева,
да гледамо китени сватови!“

И за прешевску казу може да се тврди да није била без епске традиције. „Сваки важнији локални догађај у XIX веку опеван је у овој области у песми“.[9] И овде је епика крајем XIX и почетком XX века још имала своју историјску и социјалну подлогу. Од 1878. до 1912. године прешевска каза се налазила у специфичном положају. У овој пограничној зони одржаване су многе старе форме живота, па се и епска песма често певала.

У прешевској Моравици (у Биљачи нарочито) и у селима код Бујановца (у Левосоју, Ослару, итд.) епске песме и сад одјекну на славама, свадбама и у другим приликама. Песме о Агуш-аги из Биљаче и о браћи Ничку и Новку из Ослара толико су омиљене да неће брзо нестати.

Песме које су зацело локалне очито показују да је врањски певач *знао епски језик и епске формуле уопште.*

У време ослобођења Врања 1878. године у њему су постојале гусле. Драгоцене податке о томе дао је Јован Хаџивасиљевић: „У неколико кућа у самом граду било је у то време и гусала. А у области их је било у више села. Да су гусле ранијих година биле више познате, сведочи рецитовање народних песама у овој области које је по свему онако кад се песма рецитује или пева уз гусле“.[10]

---

[9] *Јов. Хаџи-Васиљевић:* Јужна Стара Србија, књ. II, Прешевска област, Београд, 1913, стр. 302.

[10] *Јов. Хаџи-Васиљевић:* Музичке прилике у Врању и околини за време ослобођења (1878), Музички гласник, бр. 7, Београд, 1922, стр. 5.

После 1878. године гусле су у Врању представљале реткост. Гудио би понеки граничар или пролазник из западних крајева.[11] Понекад би се виђали и гуслари из Пољанице, али обично само на славама или другим свечаностима досељеника из пољаничких села. Почетком овог века старац Сарајдар („Середар“) свирао је уз гусле својим гостима у кафани. Хаџи-Тодор Димитријевић је као дечак 1900—1905. године често навраћао у Сарајдару кафану и слушао гуслање. И др Драгољуб Михајловић ми је потврдио да је Сарајдар гуслао и да су га многи слушали. До рата је имао гусле и ударао у њих Глигорије Симоновић (1877—1957), рођени Врањанац, али он и њему слични били су усамљени и не тако запажени у граду.

Хаџивасиљевић је уочи ослобођења прешевске казе путовао по њеним насељима прикупљајући градиво за своју књигу о приликама у Прешеву, Бујановцу и Пчињи. Оставио је и овај податак: „Гусала у овој области нема више, а било их је скоро, готово у сваком селу бар по једних“.[12]

Тврдња да је у прошлости у прешевској области била гусала свакако се односи и на крај XIX века. Али и тада их није било много — „у сваком селу бар по једних“. У овом крају, а особито у бујановачким селима Левосоју и Ослару, епско певање још долази до изражаја, мада доживљује одређену трансформацију. С обзиром на то да овде живи епска традиција и да су у XIX столећу стваране дуже епске песме, можемо с правом претпоставити да је средином прошлог века било и развијено гуслање.

Убедљиво је Хаџивасиљевићево запажање да у првој деценији XX века у прешевској кази није било гусала. Најстарији певачи изјављују да њихови преци нису гуслали, нити да су од њих наследили било какве гусле. Јован Лукић из Ослара још пева дуже епске песме (о Марку Краљевићу, Ничку и Новку), али гусле није имао. У Левосоју, на славама и другим скуповима, пева епске песме и Стојко Дејковић, а упамтио их је од деда по мајци Наке Крстића, који је у првој деценији XX века и касније важио за певача велике репутације, а гуслањем се никако није бавио. Памти се, међутим, да је бегу из Раковца слепи гуслар испред кафане у Бујановцу певао о Марку Краљевићу и Турчину.

За гусле се знало и у Пчињи. Најстарији сељаци у Барбацу причају да су у староседелачком роду Кршевљанци постојале гусле. А кад се једна девојка удала у македонско село Пелинце, однела је у мираз и те старинске гусле.[13]

---

[11] О томе да су и гуслари са запада походили тек ослобођено Врање, доказ је и запис Сретена Поповића: „Пођем низ чаршију даље и смотрим да се око једног дућана скупио многи свет, коме се и ја придружим да видим шта је. Кад ал' оно један гуслар сече Турке на буљуке, слави и велича Краљевића Марка и све српске јунаке, и то чистим српским наречјем...“ (*Сретен Л. Поповић:* Путовање по новој Србији (1878. и 1880), Београд, 1950, стр. 448).

[12] *Јов. Хаџи-Васиљевић:* Јужна Србија, књ. II, Прешевска област, Београд, 1913, стр. 313.

[13] Иначе, у горњопчињским селима је омиљен музички инструменат ћемане. Међу два светска рата имала га је скоро свака кућа (у Црвеном Граду, Црној Реци, итд.). У појединим домовима и одрасла мушка деца имала су

Почетком XX столећа Риста Николић је пропутовао Власину и Крајиште, а и нека села источно од Врања (Криву Феју, нпр.) ради антропогеографских испитивања. Оставио је и податак да је раније у овој пространој планинској области било развијено гусларство. („Само се свакако то не може једначити са оним у западним крајевима"). Гусле су се вијале и источно од Сурдулице. („Сада многи имају старинске гусле, заостале од предака, а и данас их праве").[14]

У селима око Врањске Бање гусала уопште нема, нити се може доказати да су постојале после ослобођења од Турака. У вези с овим напоминьем да су ми најстарији певачи и играорци говорили како од својих родитеља и дедова нису ни чули за овај гудачки инструменат.

Године 1951. у Београду је објављена књига инж. Ратимира Стефановића „Записи из наших планина". На стр. 44. испод једног фотоса пише: „У Кривој Феји се коло још игра уз гусле". На страни, пак, 45. стоји: „На сабору код цркве коло се игра — уз гусле, а на њима не гуди какав старац већ младић, скоро дечак. Значи да гусле нису застарео и напуштен инструменат кога се опомињу старци, већ и данас омиљени музички инструменат ових брђана".[15] У Кривој Феји сам био више пута и интересовао сам се за ово тврђење. Лако сам се уверио да у овом планиском селу гусле пре рата нису биле познате, а камоли да су важиле за „омиљени музички инструменат". Знамо за ћемане, гајде и свиралу, веле старци, али не и за гусле.

О гуслању у Пољаници податке од трајне вредности оставио је Светислав Вуловић.[16] Седамдесетогодишњи гуслар, од кога је и забележио епску песму „Хајдук Јеремија", научио је „гудети као дете од свога оца и свога попа". Вуловић је нагласио: „Гуди доста лепо". Значајни су за науку и следећи подаци: „Деда Стојко Стојановић из Големог Села у Пољаници (*старином одатле*, има му око 103 године и још је крепак и разборит) причаше ми да у његово младо доба *у његову селу свака кућа имађаше гусле...*" (подвукао М. З.). Дакле, гусле у Пољаници у деценијама XIX века биле су чест и омиљени музички инструменат.

Након ослобођења од Турака 1878. године, гусле у Пољаници су почеле нестајати, али се дефинитивно никада нису изгубиле. Због чега? Да ли је само у питању немирна граница и константна напетост од 1878. до 1912. године? Погранично и осетљиво подручје била је и Горња Пчиња, али тамо одавна нема гуслара. У питању су пре свега чврсте гусларске традиције.

Године 1902. и 1903. Пољаницу је посетио Риста Николић ради антропогеографских испитивања. У вези с гуслама записао је само ово: „Гусле у Пољаници нисам видео, гајде су честе, као и обичне

ћемане. Свирало се уз њега кад су игранке, али и на славама и другим скуповима. Певане су уз њега не само краће него и дуже песме. Вијају се четворожична ћеманета. Једно, које је израдио пре рата пок. Ђока Јевтић из Црвеног Града (из махале Петкова падина), предао сам Музиколошком институту САНУ.

[14] *Риста Т. Николић:* Крајиште и Власина, Београд, 1912, стр. 236—237.

[15] Инж. Ратимир Стефановић је боравио у Кривој Феји 1930. године.

[16] *Светислав Вуловић:* нав. рад, стр. 263—279.

свирале“.[17] Можда овај научник, заиста, гусле није видео у пољаничким селима, али то не значи да их није било. Напротив. Почетком XX века гусле у Пољаници још нису представљале реткост. Старац Станојко Новковић памти да је његов деда Новко Ристић још гуслао у првој деценији нашег столећа. Гусле су остале од Димитрија Марковића из Драгобужда, који је погинуо на Овчем пољу 1913. године. У Дреновцу, пограничном селу, такође се гуслало. Граничари и сељаци певали су и рецитовали старе јуначке песме, помињали Косово, моћ и величину средњовековне државе, итд. Долазило је и до изазивања Турака, али су им са друге стране границе песмом и псовкама одговарали турски граничари. Преко раштрканог Дреновца пролазили су у првој деценији овог века и многи истакнути качаци о којима су и песме спеване.

Пре другог светског рата у Големом Селу је био познат као гуслар Маринко Маринковић. Гудио је нарочито на вечерњим свечаностима (на славама, на игранкама, после повратка са жетве, за време комишања кукуруза, итд.). Сећају се старији Пољанчани да је много певао о Марку Краљевићу и Милошу Обилићу, али је казивао и песме са шаљивом садржином. Гуслао је пре рата и Милојко Илић, сада оронуо и у дубокој старости. Од њега је учио гуслање Никола Стошић, рођен 1902. године, такође у Големом Селу (у махали Бањковцу). У последњем рату много је страдао, а гусле су му уништили фашистички војници.

Гуслање у планинској Пољаници није у потпуности престало ни после другог светског рата. Ево података о гусларима нашег времена.

Највећи углед као гуслар уживао је после другог светског рата Влада Јовић Бабацан. Рођен је 1893. године у сели Власу. Потиче из познатог рода Баба Илиници, из кога је и „чувени хајдук Никола Мандрда“.[18] Око 1896. године Владин деда и отац су се преселили у изразито планинско и пограничко село Трстену.

Бабацан се у првом светском рату замерио окупаторским војницима, због чега је годину дана провео у интернацији у Бугарској. Све остало време до своје смрти 1966. године проживео је у Трстени.

По свему је био необичан човек. У Трстени се много прича о његовој храбрости, поносу горштака и плаховистости. Једном су га напале харамије, али је он испољио изванредну храброст и сналажљивост: једнога је убио, другога ранио, а остале натерао у бекство.

Војску није служио јер је на нози имао „живе ране“, због чега је тешко пешачио. Међутим, од пушке се није никада одвајао. У његовој кући и сад на зиду виси „крагујевка“. Чувао је стално два коња. Један је служио за потребе у домаћинству, а другога је јахао само гуслар Бабацан. Школу није похађао, али је самоучки научио да чита и пише, и прочитао више књига.

Импресивно је деловао и својом спољашношћу. Лице му је било дугуљасто и кошчато; очи живе и продорне; бркови уредни и на крајевима упадљиво танки. Био је сув и високог раста.

[17] *Риста Т. Николић:* Пољаница и Клисура, Насеља српских земаља, књ. III, Београд, 1905, стр. 129.

[18] *Риста Т. Николић:* нав. дело, стр. 162—163.

Бабацан и његов брат Младен (1889—1963) гуслање су научили од свога деда Јове, који је, још док је живео у Власу, имао гусле и ударао у њих. Старе дедине гусле домаће израде Бабацан је чувао све негде до 1930. године, а тада је набавио нове и скупе. На њима су у дрворезу ликови епских јунака: Милоша Обилића, кнеза Лазара, Карађорђа и др. Крај је у облику соколове главе с отворенеми кљуном. Да гусла Влада Јовић је научио после 1912. године, што значи да на њега нису могли директно да утичу граничари или други људи из западних и северних крајева.

Влада Јовић је највише гуслао у својој кући, у коју је често позивао многе угледне домаћине, учитеље, свештенике и др. Исто тако у његов гостољубиви дом долазили су и Албанци из суседне Новобрдске Криве реке и слушали певање епских песама. С њима се гуслар надметао и у изрекама и другим народним мудростима. Своју љубав према песмама и гуслама преносио је и на друге, мада није желео да неко у свему „уфати његов занат". „Ма, не можеш ти тој!" говорио би понеком од млађих. Колико је био пасионирани гуслар, потврђује и овај детаљ: последњих година свога живота, прича жена му Љубица, често је устајао ноћу и седећи у кревету ударао у гусле и певао „од стари јунаци". Баба Љубица, пак, кад чује данас гуслање преко радија или било како, плаче јер је то подсећа на мужа, великог љубитеља звука са гусала.

Које је песме певао? Његова жена Љубица изјављује: „Коју песму неје знаја и неје запојаја!" Певао је песме што их је слушао од деда или научио из песмарица, превенствено из Вукових књига. Љубица и њени укућани наводе наслове појединих песама које је Бабацан уз гусле певао. То су у првом реду песме о Марку Краљевићу, косовским јунацима (о Косанчићу Ивану- посебно). Омиљена му је песма „Давидо јуначе". Увече је радо певао крађу песму „Сеја брата на вечеру звала", која је записивана на Косову и у југоисточној Србији. У састав његовог репертоара улазиле су и песме о грабљењу девојака од стране харамија, али, на жалост, о њима нисам могао ништа да дознам.

На основу разговора с онима који су годинама слушали његово гуслање, могао сам да закључим две ствари: прво, песме је скраћивао и у извесној мери преиначавао; друго, у појединим песмама из Вукових збирки још јаче је истицао српску националну мисао.

Да је Влада Јовић био и стваралац, показује и ова чињеница: последњих година свога живота певао је и песму о томе како јаничари отимају и одводе децу у ропство, а за њима јуре унесрећене мајке. Најупорнија је мајка неког дечака Рада. Трчећи дуго за сином и дозивајући га, она је дошла „до неку воду голему". Мислим да се у вези с овим може претпоставити да је гуслар Влада Јовић одломак из романа „На Дрини ћуприја" од Ива Андрића преобразио у епску песму.

Гуслар Јован Микић је рођен 1903. године у Трстени. И његови су пореклом из пољаничког села Власа. Завршио је четири разреда основне школе и читао песмарице. Пре рата је био једно време гра-

ничар и долазио у додир са гусларима из новоштокавских крајева. Зато је и разумљиво што у својем говору употребљује и књижевне речи и облике.

Гусле су одувек биле саставни део његова живота: гудео је више од четрдесет година. Гуслање је учио од пољаничких гуслара и на граници. Као гуслар био је веома активан међу два светска рата, а сада гусла повремено (углавном на већим скуповима и када је особито расположен).

Гусла о старијим јунацима и давним догађајима, али воли и песме о недавној прошлости. Гусла, на пример, и о качаку Ишљаму, који је погинуо на граници код села Честелина, „на Биљан баре".

Када пева, сав се унесе у песму, али понекад изненада стане и каже: „Нећу више!" Потребан је погодан тренутак да би се од њега нешто записало.

Радован Стојилковић је рођен у Трстени 1915. године. Прадед и дед му доселили су се крајем прошлог века из лепог моравског села Жбевца (код Ристовца). У родном крају су истукли неког кадију због неправичног суђења, па су морали да беже у планину. Крчили су шуму и стварали себи услове за живот.

Радованов отац Јаћим је знао више песама и певао их, али не уз гусле. Известан број песама, не увек у целости, син је од њега упамтио.

Радован је гуслање највише учио од Владе Јовића Бабацана, колико је могао „да украдне". Захвалан му је. Гуслао је интензивно и након овог рата, али сада то чини све ређе јер га оптерећују други послови, а и слушалаца је све мање.

Ако се упореде песме које он пева с онима из Вукових збирки, видеће се, каткад, и веће разлике. Нема у њима пре свега оне епске ширине и течности у нарацији.

Василије Јовић Рамча („Циле Рамча") је рођен 1911. године у познатом пољаничком селу Градњи. Гуслање је научио од свога оца Косте Стаменковића, кога много цени као гуслара („несам ни пола на татка"). Иначе, гуслар је био и његов деда Јова ковач.

Рамча има једножичне гусле домаће израде (од кунова дрвета).

Гуслао је и после рата, а и у данашње време тај посао потпуно не прекида („помалко још трљам").

Василије Јовић пева више песама, али ретко до краја. Ту су у првом реду песме које личе на Вукове. Да поменем једну, која подсећа на класичну песму „Старина Новак и кнез Богосав". Почиње стихом: „Кад Јерина Смедерево гради". Други стих је: „Фати намет на вилајет". Младић није могао да плати велики данак и отишао је у гору Романију. У путу су га сусрели сватови и нико га од њих није дирао: „Сви сватови мене погледаше, /погледаше па се насмејаше". Сукобио се само са заосталим младожењом. Али он није „Туре младожења" него „црни Арапин". Знатно је сажетија од Вукове. Зна и једну у вези са првим светским ратом. Гудио је и песму која има низ додирних тачака са Змајевом „Дед и унук". У последњим стиховима

се наглашава да ће унук схватити значај гусала кад му порасте седа брада.

Но, он није само гуслар који пева оно што је научио од других и из књига, него је и стваралац („И ја ги измишљам“, „Дођи други пут, још неку ће измислим“). Одгуслао ми је две своје песме.

Прву је испевао у априлу 1964. године. Тада је у саобраћајној несрећи код старе врањске тврђаве Маркова калета погинуо Зарије Станковић, секретар Општинског комитета СКС у Власу. Због поштења и самопрегорности у раду, овај партијски и просветни радник уживао је љубав целе Пољанице. Његова трагедија је ожалостила људе и у другим местима. За време сахране у родном селу Власу било је више од две хиљаде људи, што је необично за сеоске прилике. У расплаканој поворци налазио се и гуслар из Градње. Потресен смрћу вољена човека, увече код куће, у једном даху, испевао је баладичну песму, коју ми је три пута казивао, увек с неком изменом. Ево једног дела ове недограђене („још неје како треба“), али искрене песме:

„Гусле моје, нисте знале,
једног дана што сте заплакале?“
„Ми смо заплакале
кад смо чуле ми за Заре!
Он погибе у несрећно кале,
у несрећно кале.
Две му сестре миле заплакале:
— Аој Заре, ти наш мили брале,
ти погибе у несрећно кале!“

У песми се потом опева како Зарија жале родитељи и сва Пољаница. Завршетак је: неће га прежалити пољанички комунисти. Завршава своје певање и овако: „Ми те, Заре, неће прежалимо/ док у свету комунисти постојимо“. При певању поједине стихове понавља.

Други песму је испевао у вези с једним својим удесом на планини Гочу. Разграпанија је, али је ређе пева.

На основу прве и друге песме може се, поред осталог, рећи и ово: Рамча пева само оно што је главно, нема смисла за појединости и не гради пажљиво слику, а више води рачуна о звучној компоненти (употребљује риму, а распоредом гласа *е* као да жели да дочара *лелекање* на Зариној сахрани). Поред дијалекатских јављају се и књижевни облици. У Пољаници је *погина*, а у Рамче *погибе*, уместо *неста* изговара *нисте* и сл. Реч је о утицају других песама и о томе да гуслар долази у додир и са школованим људима.

Гуслара Василија Јовића постио сам после више година у септембру 1974. године. Гуслање није још напустио. Најновије агресивне намере италијанских фашистичких кругова према нашој територији огорчиле су овој сељака из Градње, па је о томе испевао кратку песму с римованим дистихом. На граници је наша војска која се не боји фашиста. Тито обилази своје јединице.

Пада у очи да певање сваке песме Рамча почиње стихом „Гусле моје, нисте знале“ или „Гусле моје, што сте заплакале“, а онда брзо импровизује песму.

„Ја и кад чујем песму, сам гу изведем“ (препевам), говори Василије Јовић.

Једножичне домаће гусле чувају се и у засеоку Дупељеву (Пољаница). Једне су остале од пок. Јована Стевановића (из рода Балчини), а друге, знатно лепше, од пок. Милана Новковића (из рода Кесерци).

Сава Станковић, рођен 1907. године у Обличкој Сени, поклонио ми је једножичне гусле које је сам израдио и у њих ударао. Дао сам их музикологу Радмили Петровић из Београда.

Сви су ми гуслари тврдили да су њихови старији боље гуслали и да су више песама знали. Зарије Рашић, на пример, с пијететом говори о гуслару Насти ковачу из Градње од кога је гуслање учио.

Гусле нису биле непознат музички инструменат и у Грделичкој клисури. „По планиским селима дервенским гудило се и певало уз гусле и за владе Турака, а и данас се то чини“.[19] Међу два светска рата у Љутежу код Цепа гуслао је старац Илија Илић.

Према томе, у врањским пределима су певане, па и стваране и епске песме, а било је и гусала.

КРАТКОЕ СОДЕРЖАНИЕ

ЭПИЧЕСКИЕ ПЕСНИ И ГУСЛЯРЫ В ВРАНЬСКОМ КРАЕ

Первую эпическую песню („Немощный Йован“) записал в вранъском округе (юг Сербии) Милан Миличевич и опубликовал её в 1884 году. В своём обсуждении от 1894 года, в разделе „Приложение к познанию нынешнего положения народной эпической поэзии“, Светислав Вулович рассматривал вопрос эпических песен в вранъском округе (именно в Полянице). Он утверждает: „В вранъском округ, особенно в гористых местностях, эпическая народная песня живёт с древних времён“. В годовом отчёте вранъской гимназии для учебного 1895/96 г. профессор Светислав Симич опубликовал труд „Заметки о народной эпической поэзии в вранъском округе“. Дополнил примечания С. Вуловича и кое в чём исправил их.

На юге Сербии (в ущелье Грделицы, в Полянице, Вране, в краю Прешево, и т.д.) выпестована народная эпика и было гуслей и гусляров.

В деревнях в краю Буяноваца ещё можно услышать эпические песни о местных событиях: о захвате сильного человека, предвестника беды, качака Агуша из Билячи и о богатырях из Осларе братьев Ничко и Новко. Те и другие песни несомненно показывают что певец на юге Сербии знал эпический язык и эпические формулы вообще.

Играть на гуслаях в Полянице не прекратилось ни после Второй мировой войны, но переживает свои последние дни. Старинные однострунные гусли можно кое-где ещё видеть (в Градне, Дупелеве и в других посёлках.).

М. Златанович

---

[19] *Д. Марчић:* Географско-историјске црте из Горњег Поморавља, Градина, бр. 14, Ниш, 1900, стр. 215.

Др ВЛАДИМИР ЈОВИЧИЋ

ПРИЛОЗИ СА ТЕМАТИКОМ ИЗ ОБЛАСТИ УРЕЂЕЊА ДРЖАВЕ, ЗАКОНОДАВСТВА, ПРАВА, ЕКОНОМИЈЕ, ПОЛИТИКЕ И ФИНАНСИЈА У ЧАСОПИСУ ОТАЏБИНА (1875—1892)

Крајем XIX века, и то у раздобљу 1875—1892. год. с малим прекидима, изилазио је у Београду врло популарни и значајни књижевни часопис у Срба „Отаџбина“. Уређивао га је др Владан Ђорђевић, познати посленик друштвено-политичког живота и списатељ, новонастале буржоаске српске грађанске класе. Листајући књижевне часописе, на овом месту саопштавамо у облику прилога, проблематику из области уређења државе, законодавства, права, економије, политике и финансија.

Демократија (I/108) Г. Гершића први је текст у *Отаџбини* из прилично широког круга ове тематике. У поднаслову је тема ближе обрађена: данашњи представнички (репрезентативни) систем Гершић категорички одбацује појам и садржину „божанске правде“, а широко истражује историју државне правде. Што је најинтересантије, показује наклоност за демократске облике управљања који су непоснеднији од представничког система. Апсолутистичка, полицијска држава, према његовим речима, је неморална. Само је демократија праведна и „модерна“.

Валтазар Богишић пише о *Новим законима црногорским* (I/649). Никола I Петровић Његош замолио је руску владу да му пошаље др Валтазара Богишића ради израде новог црногорског законодавства. Овај у своме извештају истиче важност обичајног права, карактеристике суседства, модерне тенденције у европском законодавству.

У чланку Богољуба Јовановића *Глас мађарског професора о Србији* (II/140), као што сам наслов указује, писац преноси неповољно писање мађарсог професора Сабоа. Јовановић одбија његов приговор да Бугари и Румуни имају „los-status“ у Србији. Испомажући се многим статистичким подацима, Јовановић пребацује лопту: боље би било Мађарима да Словацима не затварају школе него што воде српске бриге.

М. Миловановић, један од плоднијих и сталнијих сарадника Отаџбине, констатује у „историјској црти“: *Народни покрет у Србији, адвокати и правништво* (II/74) да правништво цвета тамо где се држава „аномално“ конституише и развија, насупрот „народној самоуправи“. Чак и овај, како ће се касније видети, у основи конзервативан писац, није се могао оглушити о једну од централних идеја Светозара Марковића — о народну самоуправу. Он, даље, примећује да су у Србији адвокати омражени јер више деру него што штите народ. Устаје против бирократије, али, са друге стране, напада либерале што у условима општег зеленаштва траже „луксуз“ слободне штампе.

Мита Ракић чини „покушај за студију“ под насловом *Пореза* (III/211). Позивајући се најпре на Прудонов афоризам: „Питање порезе и питање владе — то је у основи једно и исто питање“, Ракић потом даје преглед пореских политика у европским земљама. Успео је још да обухвати: порекло пореза, главна начела и висину пореза.

Др Ник. Ј. Петровић коментарише *Наше нове просветне законе* (IV/61) и то:

— о уређењу министарства просвете и црквених дела
— о уређењу главнога просветног савета
— о професорским испитима за средње школе, ниже и више
— о изменама и допунама у устројству велике школе од 24. септ. 1863.

Овде наилазимо на један занимљив детаљ из 1848: „Недостојан је да седи на катедри професора Велике школе сваки онај који свој предмет не напише“.

Питање дугова и отплата њихових једна је од најболнијих тема српске државе после 1876. Те теме се прихватио Вукашин Петровић у чланку *Поглед на наше задужење и отплату државног дуга* (IV/76). Два места из овог рада су занимљива: „Година 1876 значајна је у новој историји Србије и по томе што је те године први пут у патријалник државне касе српске забележена рубрика: „дугује“... Јевропски капиталисти не дају радо своје паре за ратне цељи, ни снажнијим државама, но што беше Србија...“

Ратне бриге наводе српске финансијере да чешће загледају не само у своје него и у бугарске буџетске књиге. То је навело и уредника Отаџбине да однекуд преузме чланак *Државни приходи Књижевине Бугарске* (IV/336).

У истој књизи (стр. 593) Г. Ф. Винтер објављује чланак *Српске жељезнице*. У тренутку предузимања великог подухвата на српској жељезници *Отаџбина* је нашла за потребно да се и сама позабави економском оправданошћу изградње пруге која би повезивала Аустро-угарску, Србију, Бугарску и Турску.

Вукашин Петровић се бави *Тарифним питањем* (IV/613) истог проблема.

Љуба Стојановић преноси и коментарише студију К. Ј. Јиречека *Рударство у Србији и Босни у средњем вијеку* (IV/298).

„Србин у Софији“ упознаје земљаке са *Уставом Књежевине Бугарске* (V/277) потом и са *новим бугарским финансијским законима* (VI/567), а Г. Ф. Винтер са *Нацртом концесије за грађење прве српске државне железнице* (V/321).

Аналитички вешто Богољуб Јовановић коментарише *Попис људства у Књежевини Србији у 1874.* (VI/430).

Стални сарадник *Отаџбине* по питањима финансија Вукашин Петровић, поново разматра *Државне дугове Србије* (VII/280). Пише о нараслом ратном дугу али и о развојном аспекту институције дуга. Исти аналитичар пише и о

Штедионицама (VII/383) с погледом на новчану и економску будућност Србије. На врло исцрпним табеларним приказима „Један Србин“ поново обавештава српску јавност о приходима и расходима Бугарске у чланку *Овогодишњи буџет бугарски* (VII/405). Опет „Један Србин“ пише о *Новим бугарским финансијским законима* (VII/1). (Заиста, није тешко закључити да је Србија будно мотрила на све што се догађа у суседној Бугарској а што је за рат релевантно.)

Врло је карактеристично да *Отаџбина* преноси из Хелвалдове *Културне историје* поглавље: *Политичко развијање у Европи до данас* (VIII/262) у коме се са цинизмом говори о смислу сваке револуције и за узор узима конзервативна Енглеска са својом чувеном поступношћу у свим променама. Релативизирајући значај Револуције из 1848. писац на једном месту вели: „Свака реакција претходница је утолико већег културног полета... а знању и капиталу никада се не може отети сила“ (VIII/267).

Поново „Један Србин“ чији је обавештајни рад у Софији, очигледно, имао успеха: *Трговачки промет између Србије и Бугарске у 1879. и 1880. год.* (IX/567).

М. Ф. Христић објављује малу студију *Наша дипломатска струка* (X/386) у којој најпре примећује да је то у нас најзапостављенија струка а затим одређује њен жељени профил.

У неколико наставака М. Ђ. Миловановић пише *О наследном праву* (X/123).

Фрањо Винтер такође у неколико наставака пише о уређењу грађевинског земљишта, о безбедности од пожара и громова, о грађевинској полицији, о прописима који се тичу здравља у разним институцијама. Напис је назван: *Покушај пројекта за грађевинско уређење у Србији* (X/72).

У дужем чланку *Народ и радикали* (XII/332), М. Миловановић напада на лист *Самоуправу* и на њеног „месију“ анализирајући је, такорећи од броја до броја. Исти писац објављује још један напис: *Модерна уставност по живот народа српског у маси* (XIII/599). Још једном се узастопно јавља М. Миловановић. Овог пута врло дугим (око 50 стр.) текстом *Партиска борба у српском народу од старих времена до наших дана* (XIV/161). То је, у ствари, као и сви Миловановићеви прилози конзервативно надахнут и полемично интониран текст. Најзад, још једна, такође прилично опширно развијена тема у интерпретацији М. Миловановића: *Задаћа ревизуре у просветном нашем систему* (XIII/385). Оштро критикујући ревизоре и запуштеност школа, писац препоручује: „У сеоској породици, у српској задрузи, ваља нам, дакле, тражити узоре обуке и васпитања, а смрдљиву немачку дресуру као ђубре одбацити“ (XIII/398).

Уставна реформа у Србији (XIV/230) прилог је К.С. Араницког.

М. Миловановић пише о *Друштву Св. Саве* (XV/481).

Анонимни писац се залаже за дводомни парламентаризам у *Политичком прегледу* (XV/289).

У *Просветном прегледу* (XV/297). Ј. Миодраговић пише о законским предлозима у области просвете.

Какав Устав треба Краљевини Србији (XV/266) напис је анонимног писца.

Ј. С. Виловски пише о регулисању Ђердапа у корист пловидбе под истоименим насловом (VI/94).

Један поглед на улогу младих генерација у политичком и социјалном развитку Србије бацио је М. Миловановић у чланку *Омладина* (XVI/560). Писмено, али наглашено морализаторски је писан овај чланак.

В. Карић пише о *Привредном стању у Србији* (XVI/660) и о *Стању индустрије у Србији* (XVI/164). У овом другом примећује да је „фабричка индустрија у Србији тек у зачетку“ и то прерада шљиве и опанчарство. Исти писац пише о *Рударству у Србији* (XVII/336).

Л. Томановић пише чланак *Српство и православље* (XVI/481) у духу девизе да је Православље услов Српства, али да „Хрвати на силу хоће да дају имену српскоме сасвијем религиозан значај“.

Милан Весниħ критикује аутархичне ставове писца и залаже се за интернационалистичку ширину приказујући две књиге М. Миловановића: *Живот народни* (XXIII/138) и *Правда и законодавство* (XXIII/466). Занимљиво је да се на тапету, макар и сасвим благе критике, нашао на страницама *Отаџбине* један од њених најучесталијих и најконзервативнијих сарадника — М. Миловновић.

Извештај о трговини у Србији: *Трговина Србије у 1886. год.* (XVII/458) поднет је Министарству спољних послова Велике Британије од посланства те државе у Србији.

М. Миловановић у свом, конзервативном углу разматра проблеме *Народне и власничке политике* (XVII/132).

Уредник часописа пише: *Неколико цифара о садашњем стању српских финансија и о буџету за идућу годину* (XVII/114), а потом објављује и свој разговор са једним трговцем о *Нашој пореској политици* (XVIII/193).

Извод из годишњег извештаја за 1886. краљевског конзула из Београда Алберта фон Стефаниа: *Привредни положај Србије* (XVIII/255).

Ф. Г. Винтер објављује: *Каква треба да буде жељезничка* саобраћајна политика Србије (XVIII/321).

А. Ф. Стефани у годишњем извештају региструје *Банкарске и мењачке радње у Србији* (XVIII/488).

Отаџбина у XVIII књизи (стр. 543) објављује *Статистику парних машина у Краљевини Србији* (XVIII/643) као и *Месечна извешћа о трговини Србије* (XVIII/634 и 524).

Приступно предавање др М. Ђ. Миловановића на катедри Велике школе за државно право *О. Парламентарној влади* (XIX/162) објављено је интегрално.

Још један прилог из области права: Алекса С. Јовановић: *Наследно право у старих Срба* (XIX/257).

Милан Радовановић пише *О сразмерном представништву* мањине и законодавном телу (XXI/88).

Анонимне текстове у рубрици *Наш привредни преглед* и *Наш политички преглед* Отаџбина објављује готово редовно почев од XXI/630.

Др М. Весниħ објављује: *Наслеђе у питању о кривичној одговорности* (XXII/617).

Алекса Радуловић приказује две књиге: *Теорију казненог права* (XXII/463) од Ј. М. Авакумовића, и једну расправу на немачком језику о крвној освети.

Ђорђе Ђорђевић пише *О меничкој одговрности* (XXII/42).

Статистику школа у краљевини Србији за 1887/8 школску годину Отаџбина објављује у XXII књ./стр. 100.

Алекса Радуловић објављује студију: *Кривична дела (у старој царевини и новој краљевини српској)* (XXII/457).

У истој књици објављена су још два законска предлога: *О уређењу државне ергеле* (240) и *О шумама* (433), као и *Преглед манастирског непокретног имања у Краљ. Србији* (68).

Жив. Живановић објављује напис: *Пиротски ћилими и њихова израда* (XXII/248),а непознати писац пише о *Важности жена у нашој нардној привреди* (XXII/610).

Мил. Веснић приказује књигу Котуровић Стевана *Статистички преглед самоубистава у Србији од 1845 до 1884* (XXV/154) у којој писац извлачи закључке о храбрости једног народа према начину на који се његови припадници убијају.

Непознати аутор оставио је *Прилоге за историју спољне политике нове српске државе* (XXVI/24).

Алекса Радуловић: *Државно-правни и међународно-правни односи бившег краља Милана у Србији и изван Србије* (XXVI/101).

Милић Радовановић: *Један поглед на економију као науку* (XXVI/408).

Уредник часописа, Владан Ђорђевић, описује рад великог уставног одбора у напису: *Горњи дом Србије* (XXV/125).

Врло занимљив је рад М. Цукића: *Окружне, среске и општинске финансије у Србији за 1889* (XXV/197).

После чланка *Наш привредни програм* (XXV/150) непознатог аутора, изишао је *Приложак* (XXV/238) том програму. За ова два везан је и трећи, Милутина Савића: *Речи или дела* (XXV/466).

Вукашин Петровић: *Финансије и политика у нас* (XXVI/109).

Др Кронес: *Аустрија и српско питање* (XXVI/525).

Мил. Васић повољно оцењује књигу *Кривична одговорност у светлости данашње науке* (XXVII/158) Мил. Веснића.

Милић Радовановић: *Земљораднички кредит* (XXVIII/48).

Пошто су трговци често боље знали унутрашњу и спољашњу финансијску ситуацију од министара, Владан Ђорђевић преноси у свој часопис још један такав разговор: *Финансије балканских држава* (XXVIII/207).

Др М. Р. Веснић оцењује две страначки инспирисане књижице: *Шта ће напослетку бити од Србије и хоће ли бити ил не бити Српства* (XXIX/584). Рецензент констатује да ове две брошуре од по 40 пара таман толико и вреде.

Финансије су стално актуелне: *Данашње стање наших финансија* (XXX/288).

Са назнаком „из записника једног Охрићанина“ појавио се чланак *Како се у Охрид уселило Бугароманство* (XXXI/64): „Бугарштина у Маћедонији није пирдна“. Очито, Отаџбина се унеколико понаша и ако не баш као државно гласило, онда као глас националне савести.

Михаило Полићевић: *Лични односи између мужа и жене према српском обичајном праву* (XXXI/209).

Н. С. П.: *Политичке странке у Швајцарској* (XXXII/125)

Валтазар Богишић налази да је изучување социјалних и породичних прилика у нас запуштено и од стране законодаваца (за разлику од Француза). Одатле изводи наслов-питање: *Да ли се вриједно у нас бавити озбиљним научно-народним питањима?* (XXXII/457).

Овде набројани и делимично коментарисани прилози најчешће представљају покушај да се студиозно и што је могућно исцрпније приступи у националном и државном погледу виталним темама — привреди, финансијама, економији. Оно што би посебно ваљало нагласите то је угао из ког им *Отаџбина* приступа — угао државотворни. Као да је гласило владе или скуштине Србије, Отаџбина готово из броја у број преноси законске пројекте, скупштинске извештаје, стање буџета и сл. Ту је свакако садржан и демократски дуг према читалишту, будући да се законске одредбе тичу сваког грађанина, али је садржан и део дуга према држави и њеним институцијама.

КРИТИКЕ И ПРИКАЗИ

Милош Благојевић: ЗЕМЉОРАДЊА У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ. Издао Историјски институт. Београд, 1973, стр. 1 — 463, са 5 скица у тексту и 22 фото табле у прилогу (енглески резиме стр. 415—429).

Ово вредно дело, које је аутору послужило као докторска дисертација 1970. год. на Филозофском факултету у Београду, а рађено у Историјском институту, на које дајемо кратак приказ на овом месту, спада у групу солидно обрађених докторских дизертација, како по композицији, тако и по темељитости научних разлагања, те може послужити као узор стручњацима сродне проблематике, како се разматра и проучува један проблем из области привреде, како по својој темељитости, тако и свеобухватности и документованости.

I

Пре свега, помињемо, у једном краћем уводу, аутор је у ствари изнео нека досадашња мишљења о земљорадњи у средњовековној Србији, што је у данашњем развоју историографије, неметодично и сувишно приказивање.

У првом делу књиге, аутор обрађује: Пољопривредна оруђа за производњу, описујући ручне алате, где сврстава мотику и разлаже о „тежини металног сечива“ (sic!), те њеним својствима, наглашавајући да су „у средњем веку мотике биле прилично масивне и да нису могле лако да се поломе“, као и да су имале веома високу цену коштања. (Мотика = прасловенски и свесловенски назив. Cfr. *П. Скок:* Етимологијски рјечник хрватскога или српскога језика, књ. II. Загреб, 1972, стр. 460). Надаље се набрајају оруђа: „лопата и ашов“, па се помиње да је њихова намена „блиска мотици“ (sic!), с нагласком да је лопата била начињена од једног дрвета и да је служила за вејање жита о вршидби (омашком сврстана у ову групу оруђа или алатљика). (Лопата = прасловенски назив. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, стр. 318—319). Затим се наводе оруђа: трнокоп (будак) или објетелица. (Штета је што аутор није дао илустративни прилог ове алатљике, пошто исту поседује Народни музеј у Београду инв. бр. 2409, што атор наводи на стр. 26, нап. 26. Аутор погрешно наводи да се ради о алатљики с два крака, јер је то у ствари једнорожни крамп. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, стр. 534, 536).

Алатљике за сечу и кошење приказане су са: косом (коса = прасловенски и свесловенски темрин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, стр. 161—162); српом (срп= прасловенски и свесловенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело III (1872), стр. 322) и косиром.

Према ауторовом излагању жетва житарица обављала се искључиво српом. У ову групу алатљика за сечу, аутор наводи и нож.

Оруђу за крчење земљишта аутор је поклонио посебну пажњу, а од алатљика за сечу помиње: косир и секиру, за коју даје и оружну функцију, као и врсте и типове секира. (Иранско порекло има реч топор — секира, а секира — сагарис води порекло из скитског језика. Cfr. *J. Marqart:* Osteuro-

päische und ostasiatische Strafzüge. Leipzig 1903, 468; *T. P. Vukanović:* Oružje u srednjovekovnoj Srbiji, Bosni i Dubrovniku. — Glasnik Muzeja K. i M. VII—VIII, Priština, 1964, str. 257).

Дрвне виле и грабље — грабуље, исто тако су сагледане. На крају поглавља се помињу: брана, рало и плуг. Сагледавање разлике између рала и плуга базира аутор на основу етнолошке литературе о овом проблему, према врстама и типовима рала и плугова у XIX и XX столећу.

Сточној запрези дрвних плугова и рала поклоњена је обилата пажња. Како аутор истиче, орање ралом (рало=словенско порекло термина. Cfr. *A. Brückner:* Encykl. polska IV, 2, str. 194), обављало се воловском запрегом, док су коњи употребљавани за орање плугом. (Плуг=прасловенски и свесловенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, књ. III, стр. 690). Аутор наводи да је плуг био у употреби у средњовековних Срба, тек од краја XIV столећа (sic!). Узгредно, аутор је поменуо и орачев штап са шиљком (отик—остен). Вредно је поменути, да аутору није пало у очи да посвети пажњу и орађем јарму, како за рало, тако и за плуг. Карактеристично је поменути да аутор сматра да је рало употребљевано углавном у брдовитим пределима, док је плуг више био у употреби у равничарским крајевима, те и да је плуг теглило по неколико јармова волова. (Аналогно томе, помињемо, године 1762. видео је у Бугарској Дубровчанин Руђер Бошковић, плугове, које су вукли 6—7 пари волова.) На концу, аутор констатује да је рало од дрвета било у употреби у XIII и XIV столећу. Међутим, гвоздених ралица било је у Србији и Арбанији и у XIII и XIV столећу. (Cfr. *B. Hrabak:* Izvoz žitarica iz Osmanlijskog Carstva u XIV, XV и XVI stoleću. Priština, 1971, стр. 463). Интересантно је поменути да аутор не наводи биволе као орађу запрегу у средњовековној Србији.

Пропуст је што се аутор није осврнуо на обучавање ораће стоке и њену исхрану, те и на водиче при обуци стоке за орање.

У другом делу књиге, аутор расправља о обрадивим површинама и пољопривредним културама. Притом, сасвим разумљиво, поклонио је знатну пажњу крчевини, а потом је размотрена структура малих и великих газдинстава. (Крчевина = свесловенски назив. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, II, стр. 186; њива = прасловен и свесловенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело II, стр. 530; ступ = свесловен. и прасловенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, III, стр. 353).

Врсте житарица су посебно размотрене, где се наводе озима и јара пшеница, а затим овас, јечам и просо и на крају раж. (Углавном, свесловенски и правословенски термини. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, III, стр. 116). Мешано семе пшенице и јечма даје сумјешицу, а мешано семе пшенице и ражи даје суражицу. Посвећена је пажња и спелти (крупник) и сирку.

Махунасти плодови (легуминозе) размотрени су у оделитом поглављу, и то: сочиво (лећа), боб, сланутак (врста грашка), пасуљ (посебна врста). (Боб= балтослов. назив. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, I, стр. 176; сланутак — леблебија, наут. Cfr. *П. Скок:* нав. дело III, стр. 279).

Од индустријског биља аутор је проучио: хмељ (хмељ=свеслов и прасловенска позајмица са Истока од Угрофинаца. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, књ. I (1971), стр. 674); слад (слад = прасловенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело III, стр. 278) и конопљу и лан (лан = свесловенски и прасловенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, стр. 266).

Посебно поглавље односи се на „Пољопривредне радове", где је проучено: орање (орање = свесловенски и прасловенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, књ. II, стр. 563), са описом пољопривредних радова, врсте земље, сетва, где је поклоњена нарочита пажња пролетњој сетви. Свакако, пропуст је што аутор није поклонио посебну пажњу справама (торбе, корпе и сл.) за семе, већ је то поменуо узгредно (стр. 117, нап. 148). Размотрена је и попаша и поара (узгредно), али не и плевљење житарица (помен: „чистило се жито од уродице", стр. 129). Жетва (жетва = свесловенски и прасловенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, књ. III, стр. 678) је посебно обрађена, с нагласком да се то обављало српом, без употребе косе. Међутим, на једном месту аутор помиње „крађу покошених житарица" (стр. 120), што је или учињена омашка у терминологији, или је у питању пропуст да се помене употреба косе при жетви.

Аутор је у својој студији изричито нагласио да су орање и сетву обављали у средњовековној Србији искључиво мушкарци, док су жетву обављали како мушкарци, така и жене, при чему је дакако требало оформити и поглавље „жетеоци". Размотрено је и везивање руковети у снопове, као и гумно и вршидба, која је временски одређена, свакако према документима историјске прошлости, за западне српске средњовековне крајеве са благом климом, јер је за брдске крајеве немогуће одредити термин вршидбе у првој половини месеца августа, како то аутор чини, јер у брдским крајевима тек тада започиње жетва. Аутор је учинио омашку (стр. 127), тврдећи да се „житарице још у првој половини XV века вршу искључиво људском радном снагом", што тумачи чињеницом да није било крађа неке домаће животиње са гумна, већ само жита. Међутим, овршено жито у току једног дана, увек се не може пренети у складишта са гумна, већ се ноћу покрива и оставља да преноћи па се тек сутрадан преноси у складишта; бар се тако обичавало у патријархалним етничким скупинама међу балканским Словенима све до блиске историјске прошлости, а стока којом се врло, не оставља се да заноћи на гумну, где би могла бити изложена и крађи или пљачки, већ јој се поклања нега и даје добра исхрана и ноћни одмор, што је на гумну немогуће учинити. Свакако, било је од старине у земљама средњовековне Србије вршидбе коњима, а у Повардарју у Македонији обављана је вршидба местимично и „дикином" (дикмен), за шта налазимо аналогије у XV и XVI столећу у Бугарској. (Cfr. *Б. Храбак:* нав. дело, стр. 462). На концу, погрешно је употребљен термин „вршидба руком" (стр. 127), јер се ради о млаћењу жита, а не вршидби. Свакако, аутор омашком износи како „Сточна запрега неможе за вршидбу да се употреби". Надаље, аутор наглашава на једном месту да постоје два термина за чишћење жита и то „плевљење" и „житотребљење", као две посебне радње. Аутор мисли да се „Првом од поменутих радњи чистило" жито „од плеве", а другом — највероватније „од уродице". Међутим, плевљење се односи на пољопривредну радњу у време раста житарица, пре класања, а термин „требљење" и „житотребљење" односи се на чишћење жита од уродице, сламе и плеве након вршидбе.

Проблему виноградарства (вино = старословенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, књ. III, стр. 594) аутор је посветио посебно поглавље и свестрано га обрадио, са свима радњама које прате обделавање винограда. Када се зна да је виноградство било слабо развијено код Старих Словена, методично је било да је аутор истакао аутохтону балканску генезу ове клутре и њену позајмицу у Срба од балканских старинаца.

У једном кратком одељку, аутор се осврнуо на воће и воћњаке (воћњак = прасловенски и старословенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, књ. III, стр. 610), а затим разлаже о вртовима и повртњу (врт = словенски термин. Cfr. *П. Скок:* нав. дело, књ. III, стр. 630—631).

Трећи одељак књиге посвећен је: „Одржавању плодности земљишта", где је размотрено ђубрење обрадивих површина, наводњавање и одводњавање земљишта, при чему је било методично навести старину и порекло ове пољопривредне технологије на Балканском полуострву и њену генезу или културно наслеђе у средњовековних Срба. Ради илустрације овог проблема, поменимо, још у микенско доба, у Тесалији је било обилато развијено вештачко наводњавање и знатан уређај о наводњавању. (Cfr. *Bulle W.:* Orchomenos, die ölteste Ansiedelungsgeschichte. München 1907; *F. Nopcsa:* Albanien. Berlin — Leipzig 1925, 25). Римљани су поклањали знатну пажњу наводњавању зиратног земљишта у свим крајевима своје државе. (Cfr. *H. Blümner*: Die römischen Privataltertümer. München 1911, 554—555; *Pauly — Wissowa:* Real Encyclopädie I, 278—279, s. v. Ackerbau). Као што је већ у науци истакнуто, у средњовековној Србији, веома велика пажња је обраћана вештачком наводњавању. У томе погледу истичу се нарочито одредбе краља Милутина, који је 1300. године (повеља Св. Ђорђа — Горга код Скопља), старе и византијске бразде и јазове код Скопља, проширио и умножио, те помоћу новоизграђених бразда са Вардара, Лепенца, као и других река и речица и извора, претворио у читав систем наводњавања. У нашим средњовековним повељама помињу се често вештачки изводи „водовраг" или „водоважда". На крају поменимо, у доба владавине цара Ду-

шана, у Доњем пологу, вештачко наводњавање било је строго уређено. (Cfr. *А. Соловјев:* Одабрани споменици српског права од XII до краја XV века. Београд, 1926, стр. 26, чл. 73, стр. 79, чл. 54; *К. Јиречек — Ј. Радонић:* Историја Срба III. Београд, 1923, стр. 201; *Рад. М. Грујић:* Полошко — тетовска епархија и манастир Лешак. Гласник Ск. н. др. XII (1933), стр. 49; *Т. Тарановски:* Историја српског права у немањићкој држави III — IV. Београд, 1935, стр. 41—42, 98; *В. Радовановић:* Географске основе јужне Србије. Споменица 25 — годишњице ослобођења јужне Србије. Скопље, 1937, стр. 112; *Т. Вукановић:* Наводњавање у Долној реци. Гласник Скопског н. др. књ. XVIII (1938), стр. 145—146). Затим је размотрен плодоред, где се износи да је постојао углавном устаљени плодоред, те и да је било неродне земље, што је проузроковало смењивање врста житарица, или напуштање ове због тога. На крају, дат је тропољни систем, те остављење земље на угар.

Четврти одељак књиге обрађује „Производне могућности земљорадника", са овом проблематиком: узимање земљишта под закуп; узимање волова под закуп; позајмљивање семена за сетву и просечна величина земљишних деоница.

У петом одељку је обрађен „Однос између разних обавеза и производних могућности земљорадника", где су сагледани ови проблеми: основни облици феудалне ренте у српској средњовековној држави; земљораднички посед; властеоски посед; радне обавезе земљорадника одмерене површином земљишта и упоређивање радних обавеза.

Након свега изнетог дат је закључак, а посебно су донети и извори и литература, списак илустрација и регистар.

II

Поред похвала које упућујемо вредном аутору на овом месту, у студији „Земљорадња у средњовековној Србији", коју приказујемо у кратким потезима, морамо поменути и неке недостатке и помањкања, које је заиста вредни аутор омашком учинио, на шта су били дужни да му скрену пажњу чланови комисије за стицање доктората, а у првом реду његов ментор. Наиме, методично и корисно би било, да је аутор дао уз ово своје вредно дело, једну карту средњовековне Србије. Поред тога, било је потребно приказати и сагледати број села (према пописима из средњовековних повеља, (cfr. *М. Пурковић:* Попис села у средњовековној Србији. Годишњак Скопског Фил. факултета књ. IV. Скопље, 1940, стр. 53—160), густину насељености, етнички састав и демографски приказ средњовековне Србије.

Жалити је што се вредни аутор у овој својој заиста веома ученој студији, није осврнуо и на земљорадничке производе за домаћу потрошњу, и на оне за извоз, чиме би се употпунила слика земљорадње у средњовековној Србији и њених економских функција. Илустрације ради тога проблема, поменућемо следеће примере. Наиме, године 1477. увезено је 1000 стара жита из Босне у Дубровник. Исте године, обавезао се брат Цивана Прибчиновића, да увезе у Дубровник из Горажда 300 товара жита. Надаље, 1484. год, из Босне је увезено у Дубровачку општину 118 стара жита. Из околине Бијелог Поља у Црној Гори, извожено је брашно за Боку Которску. Предео Попово у Херцеговини је главна област крајем средњег века, где се Дубровчани снабдевају житом. На концу, 1504. год. Турци забрањују извоз животних намирница из земаља под својом доминацијом у Дубровник. (Cfr. *Б. Храбак:* нав. дело, стр. 106—108).

На гравитационом подручју Ниша, крајем XV столећа (1498. год.), гајен је на првом месту по производњи, пиринач, затим грожђе, па иза тога долазе житарице, где се истиче нарочито пшеница. Уз то, помињу се воћњаци, бостан и ливаде. *(О. Зиројевић:* Цариградски друм од Београда до Софије (1459—1683). Зборник Историјског музеја Србије VII. Београд, 1970, стр. 176).

У пределу Браничеву, године 1467—1468, структура житарица била је следећа. Наиме, у селу Трстенику, домаћинство је просечно производило: 66, 64 једренских ока пшенице; 33, 28 ока јечма; 3, 13, ока овса и 7, 84 оке проса. (*Б. Ђурђев:* Исписи из дефтера за Браничево из XV века. Историјски гласник бр. 3—4. Београд, 1951, стр. 96).

Исто тако, било је нужно дати етимолошка тумачења за све појаве, проблеме, разноврсна оруђа и алатљика из проблематике земљорадње у средњовековној Србији, што би у многоме допринело ширем и дубљем упознавању самог проблема и његове старине и еволуције. (Ту и тамо, на те појаве, осврнули смо се у овом приказу).

На крају истичемо, методично и корисно би било, да је аутор користио обилату етнолошку и антропогеографску литературу и изворе о земљорадњи у патријархалним скупинама српског сељачког друштва, као што је то своједобно урадио с много успеха учени Ст. Новаковић, приликом писања своје студије о средњовековном селу у Срба. На тај начин би употпунио и разјаснио многе појаве и проблеме, који су остали недоречени или покривени велом таме. (Cfr. *Т. Вукановић:* Копање и орање у прошлости и данас. Гласник Музеја К. и М. књ. II (1957), стр. 209—219. Cfr. *А. Соловјев:* Село и сељак у прошлости. — Наше село. Београд, 1929, стр. 46—52; *Р. Грујић:* Економско — правни односи села и сељака. Нав. дело, стр. 35—38; *Т. П. Вукановић:* Село као социјална заједница код Срба. Приштина, 1965, стр. 18—19).

Све наше напомене дате у овом приказу, имају једино за циљ да допринесу свеобухватнијем сагледавању проблема „Земљорадње у средњовековној Србији" и ништа више. Дата студија М. Благојевића, заиста је једно вредно дело из области средњовековне српске прошлости, које заслужује сваку похвалу и особито признање за неуморни рад и учено прилажење проблему, његовој постави, а у многим случајевима и свеобухватном решењу.

Т. П. Вукановић

Olga Zirojević: TURSKO VOJNO UREĐENJE U SRBIJI 1459—1683. Istorijski institut, Beograd, 1974.

Još 1961. godine pokojni Hazim Šabanović objavio je svoj rad o vojnom uređenju Bosne od 1463. do kraja XVI stoleća, čime je otvorio nove puteve u izučavanju osmanske vlasti u našim zemljama. Njegovim stopama pošla je i dr Olga Zirojević (koja je objavila nekoliko zapaženih radova o turskoj vladavini u Srbiji među kojima se ističe njen rad o Carigradskom drumu) s tim što je ona, u svojim radovima, zahvatila veću teritoriju Srbije i za jedan period od 230 godina, odnosno period do početka dekadencije Osmanskog carstva.

Pojam Srbije je ovde uzet šire od njenih današnjih granica, jer tu su uključeni i današnje Kosovo, Vojvodina pa čak i delovi koji su van granica naše države.

Knjiga je radjena na osnovu arhivskog materijala, pretežno iz carigradskih arhiva, a korišćeni su materijali i Bečke nacionalne biblioteke.

Knjiga je podeljena na pet glava različite veličine i različitih naučno-istraživačkih rezultata.

Prva glava, od 11. do 63. strane, odnosi se na osvajanje Srbije koje je teklo u etapama od 1371. do 1459. godine. Ovde se, uglavnom iznose već poznati rezultati sa izvesnim korekcijama i nekim novim pretpostavkama.

U drugoj glavi, od 65. do 89. strane, govori se o tursko-ugarskim ratovima, sukobima i četovanjima, o upadima Turaka na ugarsku teritoriju i obrnuto i o prelasku pojedinih tvrdjava u ruke Turaka ili Madjara.

U trećoj glavi, od 89. do 101. strane, obradjena je upravna podela zemlje i sadrži dosta novih podataka uzetih iz neobjavljenih turskih izvora. U vezi sa upravnom podelom Srbije u ovom periodu, čini nam se da je sporno pitanje da su Vučitrn, Prizren, Priština i Novo Brdo pripadali početkom XVI veka skadarskom sandžaku i da bi to daljim istraživanjima trebalo potvrditi.

U ovom delu je nesumnjivo najvažnija četvrta glava u kojoj ima najviše novih podataka, u kojoj se opširno govori o načinu odbrane i obezbeđenja u Srbiji koja je stalno bila poprište vojnih sukoba. Ovde je posebno obrađeno pitanje spahijske konjice koja je predstavljala osnovu osmanske vojne moći. Takodje su opširno obradjena utvrdjena mesta, bilo ona koja su Turci zatekli i poklonili im posebnu pažnju, bilo novim utvrdjenjima koja su Turci podigli za svoje vojne

i strateške interese. Ne manje interesantni su podaci o posadama utvrdjenja, njihovom brojnom sastavu, učešću domaćeg stanovnićtva u njima, kao i njihovom naoružanju.

U našoj istoriografiji, počelo se tek posle drugog svetskog rata objektivnije i detaljnije istraživati učešće domaćeg hrišćanskog stanovništva u turskim vojničkim i poluvojničkim službama, kao i u raznim delatnostima koje su služile održavanju i jačanju turske vojne snage. Ove su službe bile vrlo različite i mi već raspolažemo velikim brojem radova koji govore o hrišćanima spahijama, martolosima, vlasima, dervendžijama, akindžijama. Pored već pomenutih, za potrebe turske voijne sile u turskoj vojnoj službi bile su angažovane i razne zanatlije, kovači, tesari, zidari, strelari, lukari i štitari, katrandžije, ziftčije i kalafatčije, taščije, stražari i čuvari.

Dr Olga Zirojević dala je puno novih podataka na osnovu popisnih deftera o postojanju ovih službi u pojedinim mestima, njihovom broju, njihovom angažovanju, učešću u raznim pohodima i privilegijama koje su imale za obavljanje navedenih radnji. Naveden je spisak sela koja su imala zadatak da vuku brodove uz Dunav, i sela koja su bila dervendžijska.

Isto tako, veoma je interesantan i odlomak u kome se govori o oružju koje je proizvodjeno u raznim mestima u Srbiji, kao i opis i značaj proizvedenog oružja.

Kao prilog dat je popis sandžak-begova, smederevskog, kruševačkog, vidinskog, vučinrnskog, prizrenskog i ćustendilskog sandžaka. Zatim je dat tabelarni pregled prihoda sandžak-begova pomenutih sandžaka. Popis hasova sandžak-begova, vučitrnskog, kruševačkog, prizrenskog i smederevskog sandžaka, kao i tri popisa zaostavštine jednog timarnika, jednog sandžak-bega i jednog juruka, koji su od interesa za kulturnu i vojnu i istoriju.

Knjiga obiluje konkretnim i detaljnim opisima tvrdđava Hrama, Beograda, Novog Brda, Smedereva i drugih utvrđenja, sa popisima oružia, hrane, municije i drugog ratnog materijala koji se nalazio u pomenutim tvrdjavama.

Rezime knjige dat je na francuskom jeziku, a u prilogu je dat rečnik termina, spisak izvora i literature, kao i petnaest ilustracija koje se dobro uklapaju uz tekst, mada knjizi nedostaje registar ličnih i geografskih imena.

Mišljenja smo da studija odle Zirojević, TURSKO VOJNO UREDJENJE U SRBIJI 1459 — 1683. GODINE, predstavlja značajan doprinos jugoslovenskoj istoriografiji za proučavanje naših zemalja za vreme Osmanskog carstva kao i istoriografiji uopšte.

Jusuf Đulderan

Аница Шаулић: А. П. ЧЕХОВ, Београд, 1974.

Поводом седамдесетогодишњице смрти Антона Павловича Чехова, Аница Шаулић објавила је студију о великом писцу у сопственом издању, са објашњењем: „Пре него што сам приступил аиздавању ове студије о Чехову пет година сам је нудила разним издавачким предузећима у Београду и како је ниједно није прихватило, решила сам да је уз велики материјални напор бар сада о седамдесетогодишњица Чеховљеве смрти издам сама, тим пре што код нас, колико ми је познато, нема посебне књиге о Чехову, изузев превода са руског. Племенита је побуда аутора студије, напор достојан истинског поштовања.

Студија Анице Шаулић о Чехову написана је на 117 страна, илустрована са једанаест лепих фотографија, а у списку тих илустрација види се и из којих су књига преснимљене. Одмах да кажемо, књига Анице Шаулић делује привлачно својом једноставном ненаметљивом опремљеношћу, складно, уздржано, отмено. Баш тако треба да изгледа књига која у наслову носи Чеховљево име. Несумњиво, и то је један од разлога што смо јој пришли с поверењем и симпатијом.

Аница Шаулић је своју студију о Чехову поделила на три поглавља: ЖИВОТ, ПРИПОВЕТКЕ И КЊИГА О САХАЛИНУ И ДРАМЕ. Развијен смисао за целину и осећање мере и укуса основна су врлина аутора ове студије. Иако Аница Шаулић не наводи коришћену литературу, из студије се јасно види да је прочитала бројне биографе, критичаре и књижевне историчаре, савесно и педантно, и свакако у изворним издањима. Основни тон и стил целе студије одликују се мирном објективношћу и извесном једноликошћу, али је тиме избегнута и сентименталност и патетичност казивања. Аутор просто анализује и оцењује садржину свог предмета.

Све што смо до сада рекли представља углавном спољашњи приказ студије о Чехову. Што се тиче оне унитрашње стране, њене садржине, да будемо искрени до краја Аница Шаулић признаје Чехову оно што му нико не оспорава: пребогату галерију ликова, излагање догађаја збијено и драматично и одличан стил. Она је, правећи целину, не прекидајући хронологију, ишла од почетка до краја студије, а читалац њен све време узалудно очекује неки нов путоказ ка Чехову, ново осветљење, претпоставку, сугестију; или дубљи стваралачки подстицај аутора, или бар његов дрхтај пред сјајем Чеховљеве поезије. Чини нам се да Аница Шаулић није додирнула ону најфинију страну Чеховљевих новела и драма, инсистирајући сувише на реалистичној слици живота у којој она види највишу вредност Чеховљевог стваралаштва. Тој вредности, Аница Шаулић понегде чак конфронтира лирску компоненту тако присутну у свој количини Чеховљевог талента. Познато је, међутим, да је управо у тој јединственој и непоновљивој хармонији реалистичке објективности са лирском, невидљивом и ненаметљивом субјективношћу Чехов стварао своја најзначајнија дела. Мишљења смо да се реалистичком методом како је схвата аутор студије не би могла остварити она позната чеховљевска атмосфера, онај згуснути, чудесни лирски штимунг, она трагика беспомоћности у души његових јунака, кад ни јецај ни пуцањ не мењају постојеће стање ствари, али нађу увек одјека у онима који умеју да их чују. Чине нам се зато да у иначе опширним и детаљним анализама Чеховљевих драма има код Анице Шаулић местимично поједностављених гледања и да је уметничкој обради Чеховљевих драма аутор студије требало да посвети још више пажње.

О Чехову постоји велика литература али не и код нас, иако је познато да су чативе генерације наших интелектуалаца изграђивале многе од својих етичких и естетских норми на Чеховљевом принципу схватања литературе као „безусловне и поштене истине". Несумњиво, тај је принцип поштовала Аница Шаулић и њена студија то управо доказује. Књига о Чехову стигла је у прави час, и заслуга Анице Шаулић је пре свега у томе што је прослави седамдесетогодишњице Чеховљеве смрти дала можда скроман али свакако леп и неконвенционални допринос.

Наш приказ и треба схватити више као израз захвалности аутору што нам је дала свој доживљај Чехова јер „лепо је сетити се таквог човека, каже Горки, сместа се у твој живот враћа бодрост, поново у њега улази јасан смисао."

Вера Ценић

Невена Крстић: ЗАЈЕДНИЧКИ МОТИВИ У ХИЉАДУ И ЈЕДНОЈ НОЋИ И У ВУКОВОЈ ЗБИРЦИ НАРОДНИХ ПРИПОВЕДАКА И ПЕСАМА, „Прилози за оријенталну филологију", XVIII—XIX/1968—69, Сарајево, 1973, стр. 121—201.

Рад се састоји од *Увода* и следећих одељака: *Потпуни наслови прича Хиљаду и једне ноћи* (125—130), *Хиљаду и једна ноћ и њене особености* (131—146), *Заједнички мотиви* (146—173), *Преглед заједничких мотива* (173—201).

У уводу је дат најкраћи помен најважнијих европских научника који су се са различитих становишта позабавили зборником 1001 ноћ од времена првог његовог превода у Европи, па се констатује да су упоредна разматрања о народној књижевности и Хиљаду и једној ноћи ретка и састоје се само од узгред-

них запажања В. Јагића, Ј. Поливке и Т. Маретића, и краћих прилога Ј. Продановића и Х. Поленаковића. Стога сматра да ће овај покушај утврђивања заједничких мотива у 1001 ноћи и у Вуковој збирци народних приповедака и песама, „и без упуштања у истраживање евентуалних утицаја, представљати допринос на овом пољу“ (стр. 129).

Одељак *Хиљаду и једна ноћ и њене особености* представља студијски осврт о историјату овог зборника приповедака с обзиром на његове проучаваоце и ставове њихове о етапама развитка овога зборника почев од 8. до 16. века, за који се сматра да је био век његове коначне редакције. То је такође и осврт на схватања у науци о слојевима који су садржани у приповеткама 1001 ноћи насталим у три етапе развитка овога зборника. У првом слоју уочавају се индијски и персијски елементи које су Арапи прихватили и прерадили или компоновали нове приче од грађе персијског порекла; другом слоју припадају приповетке настале у Багдаду између X и XII века (у коме је видно место посвећено Харуну ал Рашиду), док су у трећем слоју приче настале у Египту, највероватније у 13. и 14. веку. Неколико мисли посвећено је разматрањима настајања и преношења приповедака 1001 ноћи односно проблему учешћа индивидуалних стваралаца у колективном животу приповедака са оним специфичностима које су оне собом носиле као усмено народно стваралаштво, у коме су се испреплеле многобројне позајмице из разних књижевности, из биографских, историјских, географских, верских и других дела. То је у ствари расправљање о прожимању писане књижевности и усменог народног стваралаштва. Ослањајући се на резултате досадашњих проучавалаца зборника 1001 ноћ писац прелази на разматрања о свим прозним врстама заступљеним у овом зборнику приповедка, и то, о романима, причама о животињама и баснама, бајкама, легендама, новелама, кратким причама и анегдотама. Новеле дели на љубавне приче, приче о путовањима и приче о преступима. Посебно подвлачи за кратке приче њихову изузетно велику литерарну вредност, изванредну технику приповедања и посебног начина саопштавања поуке или знања као веома драгоцен део овог зборника. Дели их на моралистичке, побожне приче и поучне приче, има и неколико напомена о општој атмосфери градова у којима се дешавају догађаји испричани у приповеткама 1001 ноћи, о исламском духу који доминира, о карактеристикама приказа немуслимана, хришћана, Јевреја, о садржајима који одступају од строго схваћених начела ислама итд.

У одељку о заједничким мотивима у 1001 ноћи и у народним приповеткама и песмама у Вуковим збиркама, иза уводних коментара, писац даје преглед 57 заједничких мотива, а у оквиру сваког од њих упоредо наводи примере и њихове изворе, наглашавајући да није имала за циљ да залази у „испитивање порекла и утицаја“, „али је сигурно да би таква испитивања довела до нових значајних резултата“ (стр. 173). Ево заједничких мотива садржаних у прегледу. 1. Преобраћање, 2. Помињање божјег имена и поуздање у Бога, 3. Обраћање Богу за помоћ, 4. Чудеса, 5. Мађија, 6. Метаморфоза човека у животињу, 7. Метаморфоза животиње у човека, 8. Узастопна метоморфоза, 9. Претварање људи у камен, 10. Магични прстен, 11. Магични штапић, 12. Магични нож, сабља, мач, 13. Записи — амајлије 14. Позвати некога помоћу нечега што му припада, 15. Гавран — весник несреће и пропасти, 16. Сан у коме се нешто саветује или се на нешто упућује, 17. Тумачење снова, 18. Необично зачеће, 19. Немушти језик, 20. Страх од урока, 21. Ђаво у телу цареве кћери, 22. Оженити жену-џина или вилу, 23. Биће-људождер, 24. Пастув који излази из мора или језера, 25. Девојка (жена) без руку. 26. Душа ван тела, 27. У три наврата уловити исто, 28. Купити некоме за његове паре нешто у далеком свету, 29. Мач између младића и девојке, 30. Непозната вољена, 31. Љубав која усмрћује, 32. Дрво на гробу заљубљених, 33. Раздвојени љубавни парови поново заједно, 34. Муж на свадби своје жене, 35. Постављање услова за женидбу, 36. Родоскрвна љубав (инцест), 37. Женидба жене девојком, 38. Амазонка — девојска делија, 39. Неверна жена, 40. Кажњавање неверне жене, 41. Савет младићу да не узме жену неверницу, 42. Љубоморни мушкарац и љубоморна жена, 43. Лукавство, 44. Неверна браћа или сестре, 45. Окрутност деце према родитељима, 46. Ловачке

авантуре, 47. Бродолом, 48. Отмица девојке или жене, 49. Успављивање бенђелуком, 50. Забрана да се пита или говори, 51. Забрањена соба, 52. Особа затворена у ковчегу, 53. Откривање скривеног блага, 54. Прерушавање, 55. Мушкарац прерушен у жену, 56. Жена прерушена у мушкарца, 57. Препознавање.

Миљана Радовановић

Др Момчило Златановић: СИЈА ЗВЕЗДА. (Народне песме ослообдилачке борбе и социјалистичке изградње) — „Градина“, Ниш, 1974.

У издању нишке „Градине“, појавила се антологија партизанских народних песама под симболичним насловом „СИЈА ЗВЕЗДА“. Ову књигу је саставио др М. Златановић, коме ово није прва књига из области нардног стваралаштва.

Нардноослободилачки рат и народна револуција као преломни догађаји у историји наших народа инспирисали су народног певача и снажно су одјекнули у народној песми, која сада доживљује нов процват. У току рата и непосредно после њега забележено је и објављено на хиљаде ових песама. Из обиља овог материјала, који је најчешће имао документарну вредност, своје време могу да надживе само оне песме које поседују неугасиву снагу уметности, које су настале спонтано, из душе бораца и народа. „Само онај њен део, који је у стању да оживи слике и дух догађаја, да пребаци мисао с ових раскрчених путева на бојишта и стратишта, да буди емоције на широкој скали од ужаса до усхићења, само тај део који се отхрвао притиску времена, који још увек живи или може да живи у усменом преношењу или пак зрачи са страница збирки, ваља откривати и неговати.“

Време је наметало потребу антологијског издавања ове поезије, која у својим најбољим остварењима достиже лепоту наше класичне народне песме.

Књига професора др М. Златановића, вредног посленика у бележењу и проучавању народног усменог стваралаштва, управо задовољава једну такву потребу. Она се појавила у тренутку када се не можемо похвалити великим бројем књига партизанске народне поезије које би имале карактер строжих избора и антологија. Вредне књиге овакве врсте Саита Ораховца и Тврtка Чубелића се већ не могу набавити. Отуда је књига коју је приредио др М. Златановић дошла у право време.

Које су вредности ове, у много чему јединствене, књиге?

Компонујући књигу састављач је имао у виду, имамо утисак, потребе како шире читалачке публике, тако и оних читалаца који се дубље интересују за ову поезију и научна истраживања о њој, а посебно наставника матерњег језика и књижевности.

Њен садржај је такав да се може рећи да овде у једној књизи имамо две антологије — антологију песама и антологију радова о партизанској поезији из пера наших најпознатијих проучавалаца ове поезије.

Антологичарско перо састављача одлучило се на најстрожи избор — у књигу је унесено 156 песама на српскохрватском, македонском и словеначком језику. (У књигу је требало унети и песме на језицима народности, чиме би се допринело свеобухватности и богатству књиге).Према мотивима све су песме сврстане у 13 целина, чији наслови — стихови узети из песама, најбоље говоре о њиховој тематској и идејној усмерености: Црвени знаци, Црвени се барјак вије, Засијала звијезда петокрака, Наше ће га пушке осветити, Свака пјесма из срца је слита, Ој, Партијо, светињо највећа, Не плачи, Малино моме, не жалај, Мила мајко, то је твоја дика, Ал' не прште петокрака, Гдје је моје дијете. Кад се сјетим, Радничке те руке граде. Тако се у овој књизи од познате Митровчанке, која се певала у предреволуционарно време, преко Титаве поруке („Ко устанак сад не спрема, /међу народом места нема“ ређају наслови 156 песама, 156 поетских слика и сведочанстава о најузбидљивијим тренуцима наше не тако давне прошлости. Избор се завршава песмама које опевају период обнове и изградње наше земље, стиховима који заветно звуче: „Чуваћемо тековине драге,/ уздамо се у властите снаге“.

У књигу су унети есеји и студије који радозналог читаоцу могу да обавесте о настанку и карактеру партизанске поезије, о њеној вези са класичном народном песмом, о њеним формама, језичким и стилским сликама, естетским вредностима и сл. Заступљена су најпознатија имена наше науке о књижевности и есејистике: др Д. Недељковић, др К. Пенушлиски, Исиднора Секулић, др М. Бошковић Стули, др М. Шкрбић и др Т. Чубелић.

Уз то дате су и концизно, али обавештено писане, уводне напомене састављача антологије, као и избор библиографије о партизанској народној поезији. Књига је снабдевена и другим потребним напоменама и белешкама, словеначким и македонским речником и сл.

Све то чини ову књигу вишеструко употребљивом. Она се може, што желимо посебно истаћи, прихватити и као приручник за наставу књижевности, нарочито када се зна да последњих година ова поезија скоро није издавана.

Јован Јањић

Врањски гласник, кн. XI
за 1975. годину
Тираж 900 примерака и 100 посебних отисака од сваког рада.
Annexus: Acrididi u okolini Vranja, Tiraž 500 primeraka
Опсег 35 табака + Annexus
Штампање завршено августа месеца 1976. год.